
ISTORIE
MATTHEW WHITE
MAREA CARTE
A INUMANITĂȚII
O ISTORIE A ORORILOR ÎN
100
DE EPISOADE
ebook
HUMANITAS

ISTORIE

Matthew White este bibliotecar la Tribunalul Federal din Richmond, Virginia. Pasionat de istorie, a creat în 1998 site-ul „Historical Atlas of the Twentieth Century“, pe care a postat o serie de date comparative despre istoria secolului XX, multe dintre ele prezentate prin intermediul unor hărți interactive. Statisticile sale despre războaie și atrocități au avut succes în rândul publicului larg și au fost preluate și citate de istorici. În anii următori, Matthew White s-a cufundat într-o minuțioasă muncă de cercetare, materializată prin lucrarea de față. Cartea a apărut în 2011 într-o ediție americană (*The Great Big Book of Horrible Things: The Definitive Chronicle of History's 100 Worst Atrocities*) și una britanică (*Atrocitology: Humanity's 100 Deadliest Achievements*). Volumul a fost tradus în italiană, spaniolă, portugheză și japoneză.

MATTHEW WHITE

MAREA CARTE A INUMANITĂȚII

O ISTORIE A ORORILOR ÎN 100 DE EPISOADE

Traducere din engleză de
Dana-Ligia Ilin

Redactor: Dan Flonta
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Andreea Niță
DTP: Iuliana Constantinescu, Carmen Petrescu

The Great Big Book of Horrible Things:
The Definitive Chronicle of History's
100 Worst Atrocities

Ilustrația copertei: *Triumful morții*, detaliu de frescă din Palazzo Abatellis

ISBN 978-973-50-5561-5 (pdf)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

Mamei mele, care mi-a dăruit simțul umorului,
tatălui meu, care mi-a dăruit simțul dreptății.

Cuprins

Lista hărților

Cuvânt înainte

Istoria tradițională se ocupă de suverani și de oștiri, nu de oamenii de rând. Stăpânirile au crescut, stăpânirile au dat înapoi, popoare întregi au căzut în robie ori au fost nimicite – și se pare că nimănui nu i-a dat prin cap că ar fi ceva rău în asta. Cum învățaților tradiționali le-a lipsit dorința de a cunoaște costul uman al extravaganțelor istorice, cel care ar fi vrut să afle mai multe despre aceste lucruri n-avea unde să caute răspunsurile la întrebări elementare – bunăoară, dacă secolul XX a fost cu adevărat cel mai violent din istorie ori dacă ceea ce a ucis cei mai mulți oameni a fost religia, naționalismul, anarhia, comunismul sau monarhia.

În ultimul deceniu însă, atât istoricii, cât și nespecialiștii au apelat la site-ul tot mai cuprinzător al unui ins care se cheamă Matthew White și care se autodefinește ca atrocitolog, necrometrician și măsurător de hemocataclisme[a]*. White este un reprezentant al nobilei și subevaluatei profesii de bibliotecar și a pus cap la cap estimările cele mai cuprinzătoare, dezinteresate și nuanțate din punct de vedere statistic ale numărului de morți din marile catastrofe ale istoriei. Acum, în* Marea carte a inumanității*, White îmbină informațiile numerice cu iscusința de povestitor, prezentând o nouă istorie a civilizației, o istorie ai cărei protagoniști nu sunt marii împărați, ci victimele lor fără nume – milioane și milioane și milioane…*

---

a. *Atrocitology* („atrocitologie“), *necrometrics*, *necrometry* („necrometrie“), *hemoclysm* („hemocataclism“) sunt termeni creați ad hoc de Matthew White, cu elemente grecești de compunere savantă, pentru a sugera, într-o cheie tragicomică, pluralitatea de registre ale fenomenului „lipsei de omenie a omului față de om“ (n.red.).

White scrie pe un ton sprințar și cu un umor negru ce contrastează cu scopul moral auster. Sarcasmul său vizează prostia și neomenia marilor conducători din istorie, necunoașterea bazelor matematice ale statisticilor și necunoașterea istoriei de care dau dovadă unii ideologi și propagandiști, precum și indiferența istoriei tradiționale față de amploarea suferinței omenești din spatele marilor evenimente.

Steven Pinker

Introducere

Nimănui nu-i plac statisticile cum îmi plac mie. Literalmente. N-am izbutit niciodată să dau de cineva care să aibă chef să mă asculte depănând statistici.

De fapt, există o excepție. Timp de câțiva ani, m-am ocupat de „Historical Atlas of the Twentieth Century“, un site de istorie pe care am postat, printre altele, analize statistice cu privire la evoluția alfabetizării, populațiile urbane, pierderile omenești din războaie, forța de muncă din industrie, densitatea populației și mortalitatea neonatală. Dintre acestea, ceea ce au oamenii chef să ia la puricat este numărul de morți.

Doamne, și ce chef de puricat au!

Din clipa în care am postat niște liste preliminarii cu cele mai mari douăzeci și cinci de orașe de la 1900, primele douăzeci dintre cele mai sângeroase războaie și primele o sută dintre cele mai importante opere de artă ale secolului XX, am fost potopit de e-mailuri în care eram întrebat de unde am luat statisticile despre pierderile umane din războaie. Și de ce nu apare pe listă și cutare grozăvie? Și care țară a ucis cei mai mulți oameni? Care ideologie? Și cine naiba mă cred de-i acuz pe turci că au făcut cutare lucru?

După mulți ani petrecuți așa, site-ul meu a devenit principalul centru de schimb de informații privind bilanțurile de morți, așa încât puteți să mă credeți când spun că am asistat la toate dezbaterile pe acest subiect. Să lămurim ceva de la bun început. Tot ceea ce urmează să citiți este în dezbatere. N-are rost să încarc textul la fiecare pas cu formule de genul „se presupune“, „probabil“ sau „conform unor surse“, chiar dacă s-ar impune asta. Și nici n-o să vă bat la cap cu toate versiunile propuse pentru acele evenimente.

Nu există în istorie vreo atrocitate în privința căreia să fie de acord toți oamenii de pe Pământ. Cineva, undeva, o să nege că s-a petrecut, iar altcineva, altundeva, o să susțină că s-a petrecut. De pildă, eu sunt convins că Holocaustul a avut loc, însă nu și „uciderea pruncilor“ din vremea lui Irod. Sunt ușor de găsit oameni care să mă contrazică în ambele privințe.

Atrocitologia este în miezul disputelor istorice majore. Oamenii nu se contrazic în privința istoriei convenabile. Se contrazic în privința cui l-a omorât pe bunicul cui. Încearcă să tragă învățăminte din trecut și își dau cu părerea care e cel mai hitlerist politician care se arată la orizont. În cazul unui subiect deosebit de controversat, doi istorici aflați la cei doi poli ai politicii pot să acopere aceeași materie, și totuși să pară că discută despre două planete cu totul diferite. Uneori, narațiunile nu se suprapun deloc și e aproape imposibil să le aduci la un numitor comun. Tot ce pot să spun este că am încercat să urmez consensul oamenilor de știință, iar atunci când sprijin punctul de vedere al unei minorități o să vă semnalez acest lucru.

Majoritatea celor care ar scrie o carte despre cele mai mari atrocități din istorie ar descrie „primele o sută dintre cele mai rele lucruri pe care mi le pot aminti acum“. Ar include evenimente și personaje precum Holocaustul, sclavia, 11 septembrie, masacrul de la Wounded Knee[a], Jeffrey Dahmer[b], Hiroshima, Jack Spintecătorul, războiul din Irak, asasinarea lui Kennedy, atacul lui Pickett[c] și așa mai departe. De regulă însă, conceperea unei astfel de liste va reflecta înclinația autorului, nu un echilibru istoric corect. O asemenea listă dă impresia că aproape toate lucrurile rele din istorie ori au fost săvârșite de americani, ori au fost suferite de americani destul de recent, ceea ce lasă să se înțeleagă că americanii sunt, în mod intrinsec, mai importanți decât oricine altcineva.

Alte liste ar putea să dea impresia că tot ce a fost rău își are rădăcinile într-o cauză (de pildă, resurse, rasism, religie), o cultură (comuniștii, Occidentul, musulmanii) sau o metodă (război, exploatare, impozite). Cei mai mulți oameni află despre atrocități în mod întâmplător – dintr-un documentar TV, câteva filme, un site politic, o broșură turistică și de la tipul ăla furios de la bar – și apoi încep să judece lumea pe baza acestor exemple. Eu sper să ofer o gamă de cazuri mai

---

a. *Cf.* p. 238 (n.red.).

b. Criminal în serie american (n.t.).

c. Asalt al infanteriei confederate, sub comanda generalului George Pickett, în Războiul de Secesiune (n.t.).

largă și mai echilibrată, care să vă fie de folos când discutați despre istorie.

Ca să nu nedreptățesc nici o tabără, am ales cu grijă o sută de evenimente care se detașează în privința victimelor făcute de oameni printre semenii lor, indiferent de cine a fost implicat sau de motivul pentru care a făcut-o. Pentru a pune în evidență baza statistică a acestei liste, am rezervat evenimentelor respective un spațiu proporțional cu gravitatea lor. Câteva milioane de victime ocupă mai multe pagini, în vreme ce câteva sute de mii ocupă câteva paragrafe. *Cel mai* nimicitor eveniment are parte de cel mai lung capitol.

Una dintre modalitățile obișnuite de a distorsiona datele istorice e să stabilești din capul locului că anumite masacre sunt mai grave decât altele, așa încât numai ele merită să fie luate în calcul. Gazarea minorităților etnice este mai gravă decât bombardarea orașelor, care este la fel de gravă ca împușcarea prizonierilor de război, care este mai gravă decât mitralierea trupelor inamice, care este mai puțin gravă decât jefuirea băștinașilor din colonii, ceea ce înseamnă că sunt luate în calcul masacrele și foametea, nu și raidurile aeriene sau bătăliile. Sau poate că e invers. În orice caz, filozofia mea este că n-aș vrea să mor în nici unul dintre aceste feluri, așa încât iau în calcul toate masacrele, indiferent cum și cui i s-au întâmplat.

Poate vă întrebați cum aș putea să știu numărul celor care au pierit în urma unei atrocități. În definitiv, războaiele sunt dezordonate și confuze, și e ușor ca oamenii să dispară fără urmă. Participanții pot să mintă, ca să pară bravi, nobili ori tragici. Reporterii și istoricii pot să fie părtinitori sau creduli.

Cele mai bune soluții la aceste probleme variază de la caz la caz, însă, pe scurt, răspunsul este: „banii". Chiar dacă un general n-are chef să spună ziarelor câți oameni a pierdut într-o ofensivă ratată, tot trebuie să le spună contabililor să taie 4 000 de oameni de pe statul de plată. Chiar dacă un dictator încearcă să ascundă numărul de civili care au murit într-o strămutare masivă, ministrul lui de finanțe tot va nota dispariția a 100 000 de plătitori de taxe. Un ofițer vamal din port va percepe taxele pe fiecare nouă încărcătură de sclavi, iar cineva trebuie să plătească pentru a căra leșurile după fiecare masacru. Numărătorile capetelor (și, prin extensie, ale trupurilor) nu sunt doar un exercițiu academic; au fost, timp de veacuri, de mare însemnătate pentru finanțele cârmuirilor.

Evident, cifrele prezentate aici au o marjă de eroare semnificativă, dar o listă cu cele mai mari o sută de numărători de cadavre din istorie nu se bazează doar pe presupuneri. În primul rând, marile evenimente

lasă urme mari. Chiar dacă nimeni nu va ști vreodată cu precizie câți incași sau romani au murit la prăbușirea civilizațiilor lor, istoriile descriu marile bătălii și masacre, iar săpăturile arheologice sugerează un declin masiv al populației. Aceste evenimente au ucis o mulțime de oameni, chiar dacă acea „mulțime“ nu poate fi definită cu precizie.

În partea de sus a listei, un milion mai mult ori mai puțin mută evenimentul cu una-două trepte mai sus sau mai jos. Unii nu vor fi de acord cu estimarea mea că Stalin a ucis 20 de milioane de oameni, dar, chiar dacă pretindeți (cum fac unii) că a ucis 50 de milioane, asta l-ar deplasa de la numărul 6 la numărul 2. Pe de altă parte, dacă i se ia apărarea lui Stalin, afirmându-se (cum fac alții) că a ucis numai 3 milioane, asta l-ar coborî doar la numărul 29, așa încât, pentru ceea ce vreau eu să arăt, nu prea contează stabilirea cifrei exacte. Oricum, Stalin va fi pe lista mea.

În același timp, unele evenimente nu vor ajunge la pragul de jos, indiferent cât ne-am ciorovăi în privința cifrelor exacte. E greu să aflăm de la Castro numărul exact de oameni uciși sub regimul său în Cuba, dar nimeni n-a sugerat vreodată că a omorât sutele de mii necesare ca să ocupe un loc pe lista mea. Multe personaje fioroase – ca François „Papa Doc“ Duvalier, Vlad Țepeș, Caligula și Augusto Pinochet – nici măcar nu se apropie de aceste cifre, asemenea multor conflicte bine-cunoscute, precum războaiele arabo-israeliene și războiul burilor.

Unii ar îndeplini sarcina asta cu mai multă pricepere decât mine. Ar putea să găsească celui mai mare masacru din lume o cauză cu rădăcini îndepărtate și să declare că *acela* este cel mai cumplit lucru pe care l-au făcut oamenii de-a lungul istoriei. Ar putea să dea vina pe oamenii influenți pentru toate relele săvârșite de adepții lor. Ar da vina pe Isus pentru cruciade, pe Darwin pentru Holocaust, pe Marx pentru Gulag și pe Marco Polo pentru nimicirea aztecilor.

Din nefericire, acest tip de abordare ignoră natura cauzalității istorice. Da, putem lua un eveniment (de pildă, atacurile teroriste din 11 septembrie 2001) și să urmărim lanțul cauzelor și efectelor, ca să arătăm că este rezultatul firesc al – să zicem – răsturnării de la putere, în 1953, a prim-ministrului Iranului, dar putem la fel de bine să legăm același eveniment de Primul Război Mondial, de frații Wright, D.B. Cooper, Muhammad ibn Abd al-Wahhab, Henry Ford, cucerirea de către ruși a Turkestanului, Levittown[a], întemeierea Universității Yale, Elisha

a. Suburbii mari, construite după cel de-al Doilea Război Mondial lângă New York, în Pennsylvania etc. pentru veterani și familiile lor, de către firma Levitt & Sons (n.t.).

Otis, Holocaust și inaugurarea Canalului Erie. Atâtea fire ale cauzalității duc la orice eveniment, încât, de obicei, putem găsi o cale de a lega între ele oricare două lucruri pe care dorim să le asociem.

Există oare – în afară de fascinația morbidă – vreun motiv pentru care am vrea să știm care sunt primele o sută dintre cele mai mari masacre din istorie? Îmi vin în minte patru motive.

În primul rând, lucrurile care li se întâmplă multor oameni sunt, de obicei, mai importante decât cele care li se întâmplă doar câtorva. Dacă eu zac în pat cu gripă, nu-i pasă nimănui, dar, dacă o jumătate din oraș are gripă, e o situație de urgență medicală. Dacă-mi pierd slujba, e ghinionul meu; dacă mii de oameni își pierd slujba, economia se prăbușește. Câteva omoruri pe săptămână sunt un lucru obișnuit într-un oraș mare; douăzeci de omoruri pe zi înseamnă război civil.

În al doilea rând, orice ai face cuiva, consecințele pentru acea persoană nu vor fi la fel de mari ca atunci când o ucizi. Asta o afectează mai mult decât dacă o instruiești, o jefuiești, o vindeci, o angajezi, te căsătorești cu ea sau o arunci în închisoare – pentru simplul motiv că moartea este modificarea cu adevărat deplină și ireversibilă pe care o putem pricinui. Un ucigaș poate să anuleze cu ușurință munca unui profesor sau medic, dar nici un profesor sau medic nu poate să anuleze lucrul săvârșit de un ucigaș.*

Prin urmare, până la proba contrarie, masacrele alese de mine au avut un impact maxim asupra unui număr enorm de oameni. Fără prea multă discuție, pot să etichetez aceste evenimente drept unele dintre cele mai importante din istorie.

Putem fi tentați să respingem impactul acestor evenimente ca fiind unul exclusiv negativ, dar aceasta e o distincție artificială. Distrugerea și creația sunt îngemănate. Căderea Imperiului Roman a deschis drumul Europei medievale. Cel de-al Doilea Război Mondial a creat Războiul Rece și regimurile democratice din Germania, Italia și Japonia. Războaiele napoleoniene au inspirat opere de Tolstoi, Ceaikovski și Goya. Nu spun că, din punct de vedere moral, *Uvertura 1812* a meritat cele o jumătate de milion de vieți pierdute în campania din Rusia. Însă, dacă lăsăm faptele istorice să vorbească, trebuie să admitem că fără

---

* William Shakespeare, *Julius Caesar*, actul 3, scena II: „*The evil that men do lives after them; The good is oft interred with their bones*“. [„Ce face rău un om trăiește încă / Și după moartea lui. Adesea însă / Se-ngroapă binele cu el“, trad. rom. de Tudor Vianu, în William Shakespeare, *Opere*, vol. 2, ESPLA, București, 1955, p. 336 – n.t.]

sclavie n-ar fi fost jazz, gospel sau rock-and-roll și că pruncii care au venit pe lume în explozia postbelică a natalității din anii 1946–1964 își datorează existența celui de-al Doilea Război Mondial.

Al treilea motiv se referă la faptul că uităm uneori impactul evenimentelor istorice asupra omului. Da, aceste lucruri s-au petrecut demult, și până acum toți acei oameni ar fi fost morți oricum, dar vine un moment în care trebuie să înțelegem că ciocnirea dintre culturi a făcut mai mult decât să amestece felurile de mâncare, vocabularele și stilurile arhitecturale. A pricinuit și multă suferință personală.

Cel de-al patrulea motiv, și cu siguranță cel mai practic, de a număra morții ține de evaluarea riscurilor și soluționarea problemelor. Dacă studiem istoria pentru a nu mai repeta greșelile din trecut, trebuie să știm care au fost acele greșeli, iar aici se includ *toate* greșelile, nu doar cele care sprijină ideile preferate de o tabără sau alta. Problema violenței umane e ușor de rezolvat dacă ne concentrăm doar pe cele șapte masacre care ne susțin punctul de vedere, însă o listă cu o sută de atrocități pune mai multe probleme. Orice teorie cuprinzătoare despre violența umană trebuie să explice cele mai multe dintre masacrele de pe această listă, altminteri ea ar trebui revizuită. De fapt, data viitoare când o persoană va afirma că înțelege cauza violenței umane sau cunoaște soluția ei, veți putea deschide la nimereală această carte și probabil că veți găsi numaidecât un eveniment care nu este explicat de teoria respectivă.

În ciuda scepticismului meu în privința vreunui fir comun care să străbată toate cele o sută de atrocități, am găsit câteva tendințe interesante. Îngăduiți-mi să vă împărtășesc cele mai importante trei lecții pe care le-am învățat lucrând la această listă:

1. Haosul este mai ucigător decât tirania. Numărul masacrelor care au rezultat din prăbușirea autorității a fost mai mare decât cel al masacrelor care au decurs din exercitarea autorității. Dictatorii de teapa lui Idi Amin și Saddam Hussein, care și-au folosit puterea absolută pentru a ucide sute de mii de oameni, atârnă mai puțin în balanță decât revolte cum sunt Timpurile Tulburi, războiul civil chinez și Revoluția Mexicană[a], care au avut efecte și

a. În general, confruntările armate care au un nume unic (de pildă, Războiul de Șapte Ani) s-au scris cu inițiale majuscule. Cu toate acestea, războaiele care enunță din nume națiunile beligerante au fost redate cu inițiale minuscule, indiferent dacă denumirea trimite în mod neechivoc la un conflict anume (războiul hispano-american) ori războiul este doar una dintr-o serie de confruntări între adversari

mai devastatoare, întrucât nimeni n-a exercitat destul control pentru a împiedica moartea a milioane de oameni.

2. Lumea e foarte dezorganizată. Structurile puterii tind să fie informale și temporare, și multe dintre marile nume din această carte (de exemplu, Stalin, Cromwell, Timur, Caesar) au exercitat autoritatea supremă fără să aibă o funcție clar reglementată în cadrul cârmuirii. Majoritatea războaielor nu încep clar, cu declarații și mobilizări, și nu se sfârșesc cu capitulări și tratate. Deseori, ele se dezvoltă treptat ca urmare a escaladării violențelor, se potolesc când toată lumea e prea obosită ca să continue și sunt urmate de replici imprevizibile. Soldații și popoarele nu pregetă să treacă în cealaltă tabără în toiul războiului, uneori chiar în timpul bătăliilor. Cele mai multe națiuni nu sunt atât de bine conturate pe cât ne-am aștepta. De fapt, despre unele națiuni aflate în război (eu le zic „state cuantice") nu se poate spune că există de-a binelea și nici că sunt cu totul inexistente; mai degrabă, lâncezesc până când cineva câștigă războiul și le hotărăște soarta, care este aplicată retroactiv versiunilor anterioare ale națiunii.

3. Războaiele ucid mai mulți civili decât soldați. De fapt, armata este, de obicei, locul cel mai sigur în timpul unui război. Soldații sunt protejați de mii de oameni înarmați și beneficiază de cele mai bune alimente și îngrijiri medicale. Civilii, pe de altă parte, chiar dacă nu sunt masacrați sistematic, sunt de obicei jefuiți, izgoniți sau lăsați să moară de foame; cu toate acestea, povestea lor rămâne în general nespusă. Cele mai multe istorii militare trec cu ușurință peste suferința enormă a civililor obișnuiți, neînarmați, prinși la mijloc, deși ei alcătuiesc marea masă care resimte zi de zi consecințele războiului.*

(războiul ruso-turc). La fel s-a procedat și în cazul numelor de războaie care enunță într-o formă mai elaborată natura sau miza conflictului (războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei) ori în cazul confruntărilor care nu au o denumire încetățenită la noi (războiul din Biafra) (n.red.).

* De exemplu, surse de informare populare precum *The World Almanac* și Wikipedia înșiră meticulos numărul de infanteriști, marinari și pușcași marini americani uciși în fiecare dintre războaiele Americii, ignorând nenumărații civili omorâți, printre care se aflau marinari care făceau negoț, pasageri, refugiați, sclavi fugiți și, desigur, indieni și coloniști de la frontiere.

Apariția omorului în masă

De unde să începem? Oameni s-au omorât între ei încă de când au coborât din copaci, și nu m-aș mira să găsesc și leșuri cocoțate pe crengi. Pe unele dintre cele mai vechi oase omenești se văd fracturi ce trebuie să fi fost cauzate de arme. Unele dintre cele mai vechi inscripții se mândresc cu măcelărirea câtorva mii de dușmani. Cele mai vechi cărți sfinte consemnează bătălii în care adoratorii unei divinități mânioase le dau în cap adepților altor divinități mânioase. Totuși, micile triburi și sate prinse în aceste războaie străvechi nu aveau populații suficient de mari ca să permită masacre la o scară comparabilă cu cele din zilele noastre. A fost nevoie de multe veacuri de istorie omenească până ce oamenii să poată fi adunați în popoare destul de mari ca să fie uciși cu sutele de mii, astfel că primele dintre cele mai mari o sută de masacre din istorie nu s-au produs decât atunci când perșii și-au făurit un imperiu care s-a întins peste lumea cunoscută.

MAREA CARTE
A INUMANITĂȚII

Al doilea război medic

Numărul de morți: 300 000[1]
Locul în clasament: 96
Tipul: ciocnire între culturi
Conflictul, în linii mari: perși *vs.* greci
Perioada: 480–479 î.Hr.
Locul: Grecia
Principalele state participante: Imperiul Persan, Atena, Sparta
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Xerxes

Precedent: primul război medic

Când Imperiul Persan – un imperiu terestru prin excelență, care cucerise toate popoarele la care a putut ajunge, din Pakistan până în Egipt – s-a ciocnit de navigatorii greci, perșii au pus mâna pe câteva colonii grecești aflate pe coasta ioniană a Asiei Mici (azi, Turcia). Au trecut mulți ani de supunere fără tulburări, dar apoi conducătorul grec al orașului ionian Milet a fost cuprins de ambiție. A ieșit de sub cârmuirea persană și a cerut ajutor de la orașele grecești de peste mare – mai întâi de la Sparta (care a refuzat), apoi de la Atena (care a acceptat). O armată compusă din ionieni și atenieni a înaintat pe uscat și a atacat Sardis, capitala persană a provinciei, pe care a ocupat-o pentru scurt timp și a incendiat-o dintr-un accident. În aproximativ doi ani însă, revolta a fost înăbușită, iar atenienii s-au înapoiat repede acasă, unde au stat cuminți, sperând că perșii nu i-au băgat în seamă.

Însă Darius, regele Persiei, nu ajunsese acolo unde era lăsând insultele să treacă nepedepsite; el l-a pus pe un slujitor să-i aducă aminte în fiecare zi de atenieni. Darius s-a hotărât să cucerească statele grecești independente de pe continentul european, care provocau dezordine printre supușii săi greci; însă primul atac direct peste mare a eșuat. În bătălia de la Maraton, atenienii i-au bătut oștirea de i-au mers fulgii și au alungat-o.

Al doilea război medic

După zece ani, un nou rege, Xerxes, a recrutat țărani din întregul imperiu, alcătuind cea mai mare oștire văzută vreodată*, prea mare ca să se deplaseze pe nave. Au luat-o pe uscat spre nord, prin Balcani, și apoi au cotit spre sud, către Grecia, trecând de toate obstacolele, și cele făcute de mâna omului, și cele naturale. Au trecut strâmtoarea Dardanele pe un pod plutitor, făcut din bărci; după aceea, inginerii persani au săpat un canal de-a curmezișul primejdioasei peninsule Akti, unde se află muntele Athos.

Când s-au pomenit cu perșii peste ei, grecii au înjghebat o oștire din 4 900 de oameni, sub conducere spartană, care a încercat să încetinească înaintarea persană la Termopile, o trecătoare din munți, în vreme ce flota grecească a oprit o manevră amfibie vicleană prin strâmtoarea Artemisia, aflată în apropiere. Falanga grecească – formațiunea tradițională de luptă a grecilor, în care oșteni bine înarmați alcătuiau un zid uman de scuturi și sulițe – a rezistat cu ușurință atacurilor repetate ale perșilor. Dar, după câteva zile de lupte grele, perșii au găsit un alt loc de trecere, ocolind Termopile, astfel încât i-au atacat din flanc și i-au măcelărit pe ultimii apărători care le stăteau în cale. Oștirea persană a pătruns în inima Greciei și a cucerit Atena, din care locuitorii fugiseră în insulele din apropiere.

Când totul părea pierdut, flota ateniană s-a întâlnit cu corăbiile de război persane în canalul îngust dintre insula Salamina și continent. În vârtejul confuz de corăbii care se repezeau, izbeau și spintecau, perșii au pierdut peste două sute de corăbii și 40 000 de marinari. Acum, că grecii controlau marea, uriașa și flămânda oștire persană era lipsită de aprovizionare.

Xerxes s-a întors în Persia cu o parte a armatelor sale, lăsând o oștire mai mică în urmă, care trebuia să se descurce cu hrana cum putea și să ducă la bun sfârșit cucerirea. Această oștire a iernat în nordul Greciei, iar în primăvară a pornit spre sud și a recucerit Atena. În urma eforturilor diplomatice frenetice ale atenienilor, care fugiseră de dușman, orașele-stat grecești au acceptat, în sfârșit, să-și reunească oștirile. Cele două forțe s-au întâlnit la Plataea, unde falanga grecească i-a înfrânt pe perși. Supraviețuitorii au început lunga și dificila retragere spre Persia, pierzând pe drum mii de oșteni. Între

* Nimeni nu știe numărul. Herodot a spus că erau 2 640 000 de oșteni și marinari, dintre care 1 700 000 de pedestrași, dar nimeni nu se încrede în aceste cifre.

timp, flota ateniană a traversat iute Marea Egee și a nimicit corăbiile persane care mai rămăseseră, printr-un atac asupra taberei navale de la Mycale, în Ionia.[2]

Urmări

Aproape orice listă cu bătăliile decisive sau cu punctele de cotitură din istorie începe cu câteva informații despre războaiele medice, așa că s-ar putea să știți deja că victoria grecilor a salvat civilizația occidentală și conceptul de libertate individuală de hoardele răsăritene fără chip, care sunt tipii cei răi din istoriile victoriene și din filmele actuale.

Pe de altă parte, să nu ne lăsăm duși de val. Dacă perșii i-ar fi cucerit pe greci, asta n-ar fi însemnat sfârșitul lumii. Conform standardelor acelei vremi, perșii erau cuceritori destul de cumsecade. De pildă, au fost unul dintre puținele popoare din istorie care s-au purtat frumos cu evreii. Le-au permis evreilor să se întoarcă în Palestina și să-și reconstruiască Templul, în loc să-i masacreze ori să-i deporteze, cum au făcut asirienii, babilonienii, romanii, spaniolii, cazacii, rușii și germanii în diferite momente ale istoriei. Chiar și dacă perșii ar fi învins la Salamina, ar mai fi rămas greci liberi în Sicilia, Italia și la Marsilia. Mai târziu, civilizația greacă avea să se dovedească destul de viguroasă ca să supraviețuiască unei jumătăți de mileniu de dominație romană și, în cele din urmă, s-o uzurpe. Nu avem nici un motiv să presupunem că grecii n-ar fi putut trece cu bine peste câteva generații de dominare persană.

Alexandru Macedon

Numărul de morți: 500 000, dintre care 250 000 de civili masacrați[1]
Locul în clasament: 70
Tipul: cuceritor al lumii
Conflictul, în linii mari: macedoneni *vs.* perși
Perioada: a domnit între 336 și 323 î.Hr.
Locul: Orientul Mijlociu
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Alexandru III al Macedoniei

Bătălia dintre Răsărit și Apus s-a desfășurat în două faze. Războaiele medice au asigurat supraviețuirea Apusului, însă Alexandru Macedon a făcut ca Apusul să domine.

Tatăl lui Alexandru, regele Filip II al Macedoniei, din nordul Greciei, a întărit falanga, prevăzând blocul de infanteriști cu sulițe mai lungi și acoperindu-i flancurile cu arcași și cavalerie. A cucerit Grecia cu noua sa oștire, dar a fost asasinat înainte de a putea ataca Imperiul Persan. Fiul său, Alexandru III, care avea douăzeci de ani, a preluat puterea și a înăbușit două revolte care au izbucnit imediat după aceea, cu neîndurarea care avea să-i devină caracteristică – o răscoală în nord, a triburilor din Tracia, apoi una din sud, a puternicului oraș grecesc Teba. După ce și-a acoperit spatele, Alexandru a trecut în Asia Mică (azi, Turcia) și a nimicit garnizoana persană din acea provincie când aceasta a încercat să-l oprească din drumul către râul Granicus. A început apoi un marș eroic de-a curmezișul Orientului Mijlociu.

Alexandru acționa imprudent de direct, după cum arată povestea „nodului gordian“, o încâlceală mistică de sfoară, păstrată într-un templu din Asia Mică. O profeție spunea că acela care va izbuti să desfacă nodul va stăpâni Asia; lui Alexandru nu i-a păsat că treaba părea imposibilă. A scos, pur și simplu, sabia și a tăiat nodul. Strategia lui în luptă era asemănătoare. Încerca să vadă care parte din linia inamicului era cea mai puternică și ataca drept acolo. Tactica era riscantă, și Alexandru s-a ales cu o sumedenie de răni pe câmpul de luptă, provocate de diferite arme, însă oștenii așteptau de la regii macedoneni să conducă prin propriul exemplu.[2]

După ce a înaintat prin trecătorile dintre Asia Mică și Siria, Alexandru a descoperit că regele Darius III al Persiei își strecurase întreaga oștire prin spatele său, izolându-i pe macedoneni la Issos. Fără să stea mult la chibzuială, Alexandru a descoperit un punct slab în linia

persană și l-a atacat cu cavaleria. Perșii au rupt rândurile și au fost măcelăriți în timp ce fugeau, lăsând în urmă convoiul care transporta bagajele, în care călătoreau și împărăteasa Persiei cu fiica ei.

Alexandru s-a dus către sud, ca să ocupe porturile ce permiteau flotei persane să pună în primejdie legătura cu restul forțelor sale. Portul fenician Tyr fusese construit într-un loc bine apărat, pe o insulă din largul coastei, la care oștirile de până atunci nu izbutiseră să ajungă. Însă macedonenii și-au făcut tabăra pe țărm și și-au petrecut următoarele luni construind un dig până pe insulă. După ce Alexandru a făcut legătura dintre uscat și insulă, Tyrul a cedat în fața asaltului. Alexandru a masacrat bărbații și a vândut copiii și femeile ca sclavi.

Când Alexandru a vizitat Egiptul, a fost primit ca un zeu, și nu încape îndoială că așa se simțea. În anul 331 î.Hr., la gurile fluviului Nil, a pus temelia Alexandriei, un nou oraș al culturii și învățăturii, care avea să adăpostească în scurtă vreme cea mai mare bibliotecă din lumea antică, cel mai mare far, primul muzeu (Templul Muzelor) și aproape pe toți învățații din următoarele câteva secole.

La Gaugamela, în nordul Mesopotamiei (azi, Irak), uriașa armată a perșilor a atacat oștirea lui Alexandru. Întrucât lupta se dădea pe teren plat, cei care aveau o oștire mai mare ar fi trebuit să fie în avantaj. Perșii aveau elefanți, care de luptă cu lame laterale și câteva sute de mii de oșteni de diverse seminții, adunați din tot Orientul Mijlociu. Și totuși, Alexandru i-a învins. A cucerit apoi orașul imperial persan, Persepolis, pe care l-a incendiat accidental la beție, și l-a urmărit pe Darius prin întinderea deșertică, până ce acesta a murit.[3]

În continuare, Alexandru a dispărut dincolo de marginile hărților, luptând cu triburi care se ascundeau în fortărețele lor din munții Asiei Centrale. După ce le-a cucerit, a luat-o către sud, spre India, și i-a învins pe băștinași, cu elefanții lor de luptă cu tot. În cele din urmă, oștenii săi, sleiți de puteri, și-au dat seama că el n-o să se întoarcă din drum înainte să ajungă la capătul pământului. Oștirea s-a răsculat și l-a silit să se întoarcă acasă.

Alexandru și-a condus oștenii acasă pe o cale grea, de-a lungul deșertului pârjolitor de pe coasta Iranului. Unii zic că a fost o mișcare strălucită, căci putea fi aprovizionat de corăbii în timp ce mergea pe cel mai scurt traseu posibil. Alții zic că-și pedepsea oștenii pentru că îl făcuseră să se înapoieze. În orice caz, până să ajungă înapoi, în lumea civilizată, două treimi din oștirea sa a pierit.[4]

Perioada Statelor Combatante

Numărul de morți: 1,5 milioane[1]
Locul în clasament: 40
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: statul Qin *vs.* statul Chu
Perioada: 475–221 î.Hr.
Locul: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: o serie de suverani din ce în ce mai cruzi, culminând cu Zheng din regatul Qin

Prolog: Perioada Primăverii și Toamnei (cca 770–475 î.Hr.)

Pentru a înțelege în ce direcție mergea China, trebuie să vedeți de unde a pornit. În timpul dinastiei Zhou (cca 1050–256 î.Hr.), China a fost condusă de un împărat titular, un fel de prelat ereditar, care era mai mult un vestigiu dintr-o epocă străveche, aproape uitată, mai degrabă o prezență spirituală decât un monarh adevărat. Puterea reală era în mâinile statelor vasale, care cuprindeau fragmente din vechiul imperiu. În interiorul acestor state, exista organizarea feudală standard, cu nobili de rang mai mic și țărani.

În Perioada Primăverii și Toamnei, chinezii au dat dovadă de o purtare aleasă, însă soluția lor la orice dilemă morală părea să fie sinuciderea rituală. Vă invit să derulăm două scenarii din cărțile de istorie.[2]

Sunteți un nobil mărunt, iar stăpânul, prințul din Jin, v-a poruncit să-l asasinați pe ministrul de stat pentru o abatere gravă. Când descoperiți că ținta dumneavoastră a fost acuzată pe nedrept,

a) vă faceți totuși treaba și-i veniți de hac, așa cum au făcut oștenii de veacuri întregi;
b) nu-l omorâți și vă ascundeți, pentru că stăpânul o să turbeze de mânie;
c) nu-l omorâți și vă sinucideți, pentru că ați trădat încrederea stăpânului.

Sunteți un nobil din statul Chu și sunteți convins că prințul a adoptat o politică periculoasă, care o să-l ducă la pierzanie. În această situație,

a) vă țineți gura și nu riscați să-l înfuriați;
b) îl convingeți să se răzgândească și apoi vă bucurați de recunoștința lui;

c) îl convingeți să se răzgândească, apoi vă faceți singur felul, pentru că n-ați fost de acord cu el.

Dacă ați ales răspunsul c) la aceste întrebări, înseamnă că v-ați fi simțit minunat în Perioada Primăverii și Toamnei. Răspunsul c) a fost soluția aleasă de persoanele reale din cărțile de istorie.

În Perioada Primăverii și Toamnei, statele se luptau mai mult pentru prestigiu decât pentru cuceriri. De obicei, un rege chinez învins putea să-și păstreze titlul și pământurile, câtă vreme recunoștea măreția celui care l-a învins.

Probabil că următorul episod spune totul. După o victorie decisivă, un car de luptă al oștirii Jin urmărea un car de luptă al oștirii Chu învinse, când carul fugar s-a împotmolit într-un șanț. Carul urmăritor a oprit alături, iar conducătorul lui și-a ajutat dușmanul, sfătuindu-l cum să iasă de acolo. Odată ce carul a fost scos și a luat-o din nou la sănătoasa, urmărirea a fost reluată. Carul fugar a ajuns cu ușurință la adăpostul oștirii Chu.[3]

Perioada Statelor Combatante (cca 475–221 î.Hr.)

După anul 473 î.Hr., modul chinezilor de a purta război a devenit lipsit de milă. De ani întregi, statele Wu și Yue se războiau între ele ori de câte ori aveau un pic de răgaz. Regele din Wu ieșise învingător în runda precedentă și urmase tradiția de a fi un învingător mărinimos, lăsând statul Yue neatins, câtă vreme populația acestuia recunoștea măreția statului Wu. Apoi, în 473 î.Hr., pe când regatul Wu se războia cu altcineva, regele din Yue a pătruns pe furiș și a ocupat capitala statului Wu. De vreme ce Yue câștigase acea rundă, Wu s-a recunoscut înfrânt și a fost de acord că acum Yue era cel mai tare; dar, în loc să lase lucrurile așa, Yue i-a luat inamicului învins pământurile și i-a oferit pe post de regat o insulă fluvială cu trei sute de locuitori. Regele din Wu n-a vrut să accepte această umilință și s-a sinucis.

Când s-a încheiat Perioada Primăverii și Toamnei, statul Jin se afla într-o poziție dominantă, dar după aceea a fost sfâșiat de un război civil. În anul 403, din acest haos au răsărit trei regate independente – Han, Zhao și Wei.

Cu timpul, „războiul s-a transformat într-o suită de măceluri, fără să mai fie temperat de acte sau gesturi cavalerești, pe care oamenii noilor vremi le socoteau nesăbuite și demodate. Pe câmpul de luptă, era încurajată uciderea inamicului fără alte complicații. Oșteanul era

răsplătit în funcție de numărul de capete omenești sau, când acestea deveneau o povară prea mare, de numărul de urechi pe care le putea arăta după bătălie. Un inventar de zece mii de morți era considerat modest pentru o singură campanie; douăzeci sau treizeci de mii de victime erau ceva obișnuit. Scandaloasa ucidere a prizonierilor de război, de neconceput în epoca precedentă, devenise o practică deloc neobișnuită, fiind socotită cea mai bună, mai sigură și mai ieftină metodă de a șubrezi o țară rivală".[4]

Statele combatante au fost ajutate de inventarea arbaletelor. Cam în același timp, tacticile de luptă au trecut de la carele de luptă la cavalerie. Chinezii au început să-și făurească tot mai mult armele și armurile din fier, nu din bronz ca până atunci. Toate aceste inovații au făcut ca războiul să fie mai ieftin, ceea ce însemna că se putea implica oricine, nu doar aristocrația.

Ascensiunea statului Qin

Până în anul 360 î.Hr., mai rămăseseră pe tabla de șah doar opt state, având în frunte statul Wei din partea central-nordică. Wei transformase regatele Han, Lu și Sung în state vasale, ceea ce a determinat realizarea unei contraalianțe între alte două regate, Zhao și Qi, ca să țină sub control statul Wei. Aceasta a creat, pentru scurt timp, un echilibru, în care nici unul dintre state nu era destul de puternic ca să se extindă, așa încât a fost pace.

Cele mai multe state erau aglomerate în centrul Chinei, de-a lungul Fluviului Galben, fiind mici ca întindere, dar foarte populate; două state periferice însă dețineau imense teritorii de frontieră, cu oști mari, călite în luptele cu barbarii din pustietăți. Spre apus, învecinat cu stepa nemărginită, era statul Qin (se pronunță aproximativ „cin"). Acest ținut era prielnic creșterii cailor, iar țara era locuită de oameni duri, practici, pe care restul Chinei îi socotea grosolani. Un cronicar antic spunea că, pentru ei, muzica însemna doar să bată cu oase mari în niște oale de lut și să strige: „Uuu! Uuu! Uuu!"

Prințul Xiao a cârmuit statul Qin din 361 până în 338 î.Hr., îndrumat de ministrul său, Shang. Împreună au creat un stat totalitar, în scopul aducerii la nivel maxim a producției agricole și a capacității de război. Au desființat aristocrația și au înlocuit-o cu o oștire profesionistă, în care soldații erau promovați mai degrabă pe criteriul vitejiei decât al relațiilor. I-au zdrobit pe cei care nu erau de acord. Au restricționat călătoriile. Aceste reforme au făcut ca prințul Xiao să aibă cea

mai puternică oștire din China, pe care a folosit-o în 351 î.Hr., într-un atac prin surprindere care a întrerupt hegemonia statului Wei.

Reformele lui Shang au stârnit multă furie în țară, astfel încât, după moartea prințului Xiao, dușmanii ministrului l-au prins la strâmtoare. El a încercat să se piardă în mulțime și să fugă, dar legile pe care le crease nu permiteau călătoriile neautorizate. Nu ajunsese prea departe, când un hangiu l-a dat pe mâna autorităților, pentru că nu avea actele necesare. Shang a fost prins, legat de care de luptă și sfârtecat. Reformele sale au rămas însă în vigoare.[5]

În anul 316 î.Hr., statul Qin a anexat țările barbare Shu și Pa, care i-au sporit oștirea cu mii de războinici din triburi.[6] De-acum, cea mai mare parte a inițiativei în relațiile internaționale o avea statul Qin, iar celorlalte state nu le rămânea decât să se conformeze. Singurul stat destul de puternic ca să aibă propria politică internațională era Chu, un regat mare, care se întindea până la pădurile de la frontiera sudică.

Pentru a împiedica statul Qin să se întindă spre răsărit, în inima teritoriului chinez, statele care se înșirau de la miazănoapte la miazăzi de-a lungul hotarului răsăritean al statului Qin au încheiat cu statul Chu o alianță „verticală“ – în limba chineză, *hezong*. Qin a sărit peste această barieră, a înaintat de-a lungul Fluviului Galben și a încheiat cu statele de pe cealaltă parte o alianță „orizontală“, numită *lianzheng*.

După asta, războaiele n-au întârziat să izbucnească din toate direcțiile, și ar fi nevoie de zeci de pagini ca să le orânduim în vreun fel semnificativ. Ideea generală poate fi desprinsă dintr-un incident din anul 260 î.Hr., în care viclenia necruțătoare a triumfat asupra onoarei. La Changping, în partea de nord-vest a Chinei, oștirea statului Zhao, aflată pe o poziție defensivă bună, s-a înfruntat cu armata statului Qin, care nu putea decât să stea pe poziții și să aștepte. Când așteptarea s-a prelungit, fără să se întrevadă vreo soluție, iscoadele statului Qin au răspândit zvonul că lașii din Zhao se feresc de luptă. În cele din urmă, pe regele din Zhao l-au iritat zvonurile despre lașitate, așa că l-a înlocuit pe mai-marele oștirii, care se arătase prea prudent, cu un ins care, credea el, îi făcea mai multă cinste. Noua căpetenie a lansat atacul, dar, de îndată ce a părăsit fortificațiile, oștirea Qin a năvălit și a încercuit cât ai clipi trupele statului Zhao. Oștenii din Zhao au depus armele și s-au predat, ceea ce nu i-a oprit însă pe cei din Qin să-i ucidă până la unul.

Epilog

În anul 256 î.Hr., oștenii din Qin au intrat în Loyang și l-au detronat pe ultimul împărat al dinastiei Zhou.[7] N-a fost numit altcineva în locul lui, iar după asta China nici măcar n-a mai pretins că ar fi o singură țară.

În 247 î.Hr., la moartea tatălui său, Zheng a urcat pe tronul statului Qin, pe când avea treisprezece ani. Cei mai mulți dintre curteni se așteptau ca el să fie ușor de manipulat, așa că s-au apucat de conspirații. Mamei sale, regina Zhao Ji, renumită pentru frumusețea și grația ei de dansatoare, i s-a încredințat cârmuirea până ce Zheng avea să ajungă la maturitate. Ea împărțea regența cu Lu Buwei, șeful guvernului, despre care se zvonea că ar fi adevăratul tată al lui Zheng.

Ca să se elibereze de legătura cu regina-mamă, șeful guvernului „a găsit un bărbat pe nume Lao Ai, care avea o bărbăție neobișnuit de mare, și l-a luat în suita sa. Apoi, când s-a ivit ocazia, a pus să se cânte muzică sugestivă și i-a spus lui Lao Ai să-și vâre podoaba prin butucul unei roți făcute din lemn de Paulownia și să se plimbe așa, asigurându-se că asta va ajunge la urechile reginei-mamă, ca s-o ispitească".[8]

Regina-mamă s-a amorezat pe dată de Lao, ceea ce a expus fericitul cuplu unor mari riscuri, așa că au născocit o stratagemă ca să țină totul secret. Lao a făcut în așa fel încât să fie acuzat de un delict pentru care pedeapsa era castrarea, însă el și regina-mamă l-au mituit pe castrator să lase neatinse măreţele organe genitale ale lui Lao și să-i smulgă, în schimb, barba. Acum, că toată lumea îl credea eunuc, Lao putea să facă parte în mod legitim din anturajul reginei-mamă.[9]

În cele din urmă, au avut împreună doi copii, pe care i-au ținut ascunși de fiul ei, regele. Știind în ce primejdie sunt, au plănuit un atentat împotriva lui Zheng și au luat comanda trupelor din preajmă, folosind documente false. Din nefericire, Zheng era cu un pas înaintea lor. Până să ajungă trupele lui Lao la apartamentele regale, trupele lui Zheng pregătiseră o ambuscadă. Lao a izbutit să scape din capcană și a fugit. Dar, întrucât pe capul lui se pusese un premiu de un milion de monede de aramă, n-a durat mult până ce a fost prins și condamnat la moarte. Regina-mamă a fost silită să-și privească iubitul în vreme ce era sfârtecat de care de luptă. Cei doi fii ai lor născuți în taină au fost legați în câte un sac și omorâți în bătaie.

Conspirațiile nu s-au oprit aici. În cele mai multe dintre poveștile despre tinerețea lui, regele Zheng scapă ca prin urechile acului sau descoperă cu istețime comploturi de asasinare. Unul dintre cei tocmiți să-l asasineze, curteanul Jing Ke, a fost dat de gol de pumnalul care a alunecat din harta pe care o desfășura. Un muzicant orb, Gao Jianli,

a încercat să-l pocnească pe Zheng la mir cu o lăută îngreunată cu plumb, dar nu l-a nimerit. Un bărbat lipsit de tăria regelui Zheng ar fi devenit retras și sperios, dar un om mai slab de înger nu și-ar fi câștigat un loc în istorie prin unirea Statelor Combatante.

La vârsta de treizeci de ani, Zheng devenise stăpânul necontestat al regatului. Mama sa era în exil și nu mai avea nici o putere. Șeful guvernului, Lu Buwei, fusese silit să se sinucidă. Toți ceilalți miniștri erau timorați. În următorul deceniu, plin de evenimente, regatul Qin a făcut curățenie pe tabla de șah. Statul Han a căzut în 230 î.Hr., Wei în 225 î.Hr. Apoi, Qin a cucerit statele Chu (223 î.Hr.), Yan și Zhao (ambele în 222 î.Hr.) și Qi (221 î.Hr.), desăvârșind unificarea Chinei. Zheng și-a luat un nou titlu – Primul Împărat; povestea sa continuă într-unul dintre capitolele următoare (vezi „Qin Shi Huang Di“).

Primul război punic

Numărul de morți: 400 000[1]
Locul în clasament: 81
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: Roma *vs.* Cartagina
Perioada: 264–241 î.Hr.
Locul: vestul Mediteranei
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Cartagina (un exemplu clasic al felului în care învingătorii scriu istoria)
Altă pacoste: cucerire romană

Niște mercenari fără angajament, așa-numiții mamertini, au ajuns pe o corabie la Messina, în Sicilia, au ocupat orașul, i-au ucis pe conducători și le-au luat femeile. Ca și când asta n-ar fi fost destul, mamertinii s-au apucat apoi să dea năvală în teritoriile învecinate, pe care le-au jefuit și le-au stors de bani. Sicilia se afla, în mare parte, sub controlul triburilor locale și al orașelor-stat, însă Cartagina și Siracuza își creaseră mari sfere de influență, iar Italia cea condusă de romani era la o aruncătură de băț, peste strâmtoarea Messina. Toate cele trei mari puteri din regiune voiau să-i alunge pe mamertini și să restabilească situația pașnică de dinainte, dar politica a complicat situația. Când Siracuza i-a atacat pe jefuitori, Cartagina, firește, s-a dat de partea cealaltă. Apoi, mamertinii s-au temut că prețul ajutorului oferit de Cartagina o să fie prea mare, așa că au cerut Romei să-i ajute să se descotorosească de cartaginezi. Situația a escaladat rapid într-un război general a cărui miză era controlul asupra Siciliei.[2]

Oștirea romană, cu veterani căliți în luptele pentru cucerirea Italiei, a câștigat aproape toate bătăliile din Sicilia, dar corăbiile cartagineze erau superioare ca număr, iscusință marinărească și construcție tuturor corăbiilor pe care le puteau lansa în luptă romanii. Prin urmare, cartaginezii puteau să debarce noi trupe de mercenari în orice loc de pe insulă și să intercepteze întăririle romane care erau trimise de pe continent. Asta a creat un impas.*

---

* Ce anume a făcut ca oștirea romană să aibă atâta succes? În primul rând, romanii erau organizatori meticuloși, care standardizau orice aspect al războiului – taberele, aprovizionarea, marșurile, solda, recompensele, disciplina –, așa încât să evite greșeli sau amânări care i-ar fi putut împiedica să atace inamicul.

Curând, romanii au născocit noi tactici navale, care le puneau în valoare punctele forte. Au transformat bătăliile pe mare în bătălii pe uscat, prin inventarea dispozitivului numit *corvus* (corb), un fel de pasarelă rabatabilă, aflată în partea din față a corabiei. În loc să recurgă la tactica dificilă a izbirii corăbiilor inamice, romanii foloseau căngi cu care își trăgeau corabia alături de cea pe care puseseră ochii. Apoi, coborau *corvus*-ul, al cărui cioc străpungea puntea corabiei inamice și rămânea fixat în ea. Pe urmă, soldații romani, bine înarmați, săreau pe pasarelă și de acolo în corabia dușmanului, măcelărind echipajul.

În anul 255 î.Hr., după ce au pus stăpânire pe Sicilia și i-au eliminat pe cartaginezi de pe mare, romanii au debarcat în nordul Africii, însă au fost opriți de zidurile solide din jurul orașului Cartagina. Cartaginezii au debarcat apoi și ei cu o armată strânsă de curând, alcătuită din mercenari greci și elefanți de luptă, și i-au înfrânt pe romani. Romanii i-au evacuat din Africa pe supraviețuitori, dar o furtună iscată din senin a scufundat 248 de corăbii romane la capul Pachynus, trimițând în adâncul mării 100 000 de vâslași, marinari și soldați.[3] A fost cel mai mare dezastru maritim din istoria omenirii.*

După aceea, războiul s-a mutat din nou în Sicilia. Acum, romanii erau în avantaj atât pe uscat, cât și pe mare, dar alte două furtuni neașteptate au nimicit rapid încă două flote romane, ceea ce le-a dat cartaginezilor posibilitatea să-i țină pe romani în șah. În cele din urmă, în 241 î.Hr., în apropierea insulelor Aegates din largul coastei apusene a Siciliei, romanii au distrus flota cartagineză care aducea provizii armatei. Cum ultimele lor trupe erau prinse în capcană și flămânzeau, cartaginezii au acceptat termenii păcii impuși de romani, printre care se numărau despăgubiri, răscumpărări și Sicilia.

În al doilea rând, au împărțit falanga solidă pe care o foloseau majoritatea armatelor din acea vreme în unități mai mici, de câteva sute de oameni (la început, *manipulus*; apoi, după o mare reorganizare din anul 107 î.Hr., *cohors*), care erau mai ușor de manevrat și de adaptat la împrejurările de pe câmpul de luptă. Aceste unități erau reunite în legiuni de câte aproximativ 5 000 de oameni.

Soldații romani începeau de obicei bătălia înaintând calm, aruncând un nor de sulițe (*pila*; la singular, *pilum*) în dușmanul masat și atacând apoi cu săbiile. *Pilum*-ul era atât de greu, încât, chiar dacă un soldat inamic reușea să se apere cu scutul, el se înfigea în scut și îl trăgea în jos.

* S-ar putea totuși ca această catastrofă maritimă să împartă primul loc cu nenorocirea care s-a abătut asupra flotei lui Kublai-han într-o furtună din largul Japoniei, în 1281, când se spune că au pierit tot 100 000 de oameni.

Qin Shi Huang Di

Numărul de morți: 1 milion[1]
Locul în clasament: 46
Tipul: despot
Conflictul, în linii mari: Primul Împărat *vs.* tradiție
Perioada: 221–210 î.Hr.
Locul: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Qin Shi Huang Di (născut Zheng)

Primul Împărat

După ce Zheng a devenit stăpânitorul întregii Chine, a inventat un titlu nemaiauzit până atunci, cu care a rămas în istorie: Primul (Shi) August (Huang) Împărat (Di) al Chinei (Qin).

În această perioadă, Li Si, șeful guvernului, a stabilit noi standarde în materie de complotare și ticăloșie pentru toți marii sfetnici de teapa lui care i-au urmat în istorie. Li Si știa foarte bine cum să facă pe veci din China o împărăție pașnică, aflată sub semnul ordinii. Avea o mulțime de propuneri, iar Primul Împărat îl asculta. În cea mai mare parte, aceste reforme au răspândit experimentatul sistem totalitar al statului Qin în noile teritorii cucerite.

Pentru a-i ține pe nobilii ambițioși departe de putere, Qin Shi Huang Di a desființat vechea aristocrație și a abolit sistemul feudal. După ce a adunat armele de la nobilii învinși, și-a împărțit stăpânirea în treizeci și șase de prefecturi, conduse de oficiali numiți de el. În fiecare prefectură, Primul Împărat avea trei oficiali de sine stătători, care se ocupau de câte o parte din cârmuire: un guvernator pentru partea civilă, un comandant militar independent și un inspector care-i iscodea pe ceilalți doi. Pentru funcțiile de rang mai mic, a creat un serviciu civil profesional, în care erau angajate persoane ce trecuseră cu succes examene nepărtinitoare probând nivelul lor de educație.

Pentru a spori unitatea statelor care înainte fuseseră în război, Primul Împărat a redus toate particularitățile regionale la o versiune oficială a tuturor lucrurilor. A standardizat scrierea chineză, creând sistemul folosit până în zilele noastre. A scos o monedă nouă și a stabilit un sistem de măsuri și greutăți. A impus ca toate carele să aibă osiile de aceeași lungime, ca să se potrivească noilor drumuri pe care le-a construit în întreaga Chină și care-l ajutau să-și trimită mai repede trupele în orice loc în care erau probleme.

Ori de câte ori Shi Huang Di încerca să facă schimbări, cărturarii începeau să se agite, avertizându-l că nu există precedent pentru cutare și cutare măsură și că legea o interzice. Ei bine, soluția evidentă era să înlăture toate precedentele alea supărătoare și s-o pornească de la zero. A poruncit să i se aducă orice se scrisese în China, carte cu carte, și a pus să fie ars tot, în afară de câteva manuale tehnice. Când cărturarii au început să protesteze, i-a îngropat de vii pe 460 dintre ei, ca să nu mai trebuiască să le asculte lamentările. Mulți ani mai târziu, după ce Shi Huang Di n-a mai fost, cărturarii s-au strâns și au încercat să fixeze în scris ce-și mai aminteau din literatura pierdută.[2]

Ferecarea hotarelor

Primul Împărat trebuia să apere hotarul de miazănoapte de năvălirile călăreților nomazi numiți Xiongnu (despre care se credea cândva că au fost strămoșii hunilor). El a unit câteva ziduri locale care blocau trecători strategice, creând un singur zid mare, care împărțea lumea cunoscută în Noi și Ei. Pentru a construi acest zid, a trimis la frontieră o căpetenie militară cu 300 000 de soldați și a mobilizat un milion de muncitori. Se spune că, în timpul lucrărilor de construcție, cei mai mulți dintre ei au murit. Era un flux continuu de muncitori spre miazănoapte, ca să-i înlocuiască pe cei morți. Legenda spune că fiecare piatră din zid a costat viața unui om.

Scopul Marelui Zid nu era să împiedice triburile Xiongnu să treacă hotarul. Le era ușor să proptească scări pe orice porțiune lungă de zid care nu era păzită. Dar nu puteau urca și caii pe scări și peste zid, așa că ar fi trebuit să invadeze China pe jos, fără avantajul militar care-i făcea atât de puternici.

Cu toate că Shi Huang Di a fost primul care a construit un Mare Zid Chinezesc, n-a construit Marele Zid Chinezesc pe care îl vedem astăzi. Zidul a fost extins, demolat, lăsat în paragină și reconstruit de nenumărate ori în ultimii două mii de ani, așa încât zidul actual care se întinde în nordul Chinei este mai nou – vechimea lui este de vreo cinci sute de ani – și, în multe locuri, urmează un traseu foarte diferit de cel inițial.[3]

Se caută secretul vieții veșnice

Când și-a zis Primul Împărat, Shi Huang Di voia ca toți împărații următori să continue acest sistem de denominație. Fiul său avea să fie Er Shi Huang Di (al Doilea Împărat), urmat de cel de-al Treilea, al Patrulea etc. Totuși, în adâncul sufletului său, Shi Huang Di dorea să devină Unicul Împărat. A trudit mult în căutarea nemuririi.

Alchimistul curții i-a spus împăratului că mercurul este cheia vieții veșnice și i-a pregătit poțiuni care să-l facă nemuritor. Shi Huang Di l-a trimis, de asemenea, pe vrăjitorul daoist Xu Fu spre răsărit, în căutarea secretului nemuririi. Se spunea că Cei Opt Nemuritori, sfinții daoiști care au aflat tainele universului, locuiesc pe Muntele Penglai, dincolo de mările de la răsărit. Xu Fu a primit o flotă alcătuită din șaizeci de corăbii, cu un echipaj de cinci mii de oameni, însoțiți de trei mii de băieți și fete fără de prihană, deoarece se credea că puritatea lor va fi de ajutor la căutare. La câțiva ani după ce dispăruse dincolo de orizont, Xu Fu s-a întors și a povestit că un monstru marin uriaș și fioros i-a împiedicat să treacă, așa că Shi Huang Di a trimis o corabie plină cu arcași, ca să răpună fiara. Apoi, Xu Fu a plecat din nou în călătorie, dar nimeni n-a mai auzit vreodată de el.

Istoricii moderni care încearcă să priceapă ceva din această poveste propun ipoteza că Xu Fu pur și simplu a descoperit Japonia și s-a stabilit acolo. După cum arată dovezile arheologice, cultura chineză a apărut în Japonia cam în acea vreme.[4]

Viața veșnică n-a fost găsită

Când Shi Huang Di a murit, în 210 î.Hr., în timpul unei vizite pe care o făcea în provincii (poate otrăvit de mercurul din poțiunile sale magice), Li Si a tăinuit vestea vreme de două luni, până ce a reușit să revină în capitală și să ducă la bun sfârșit niște lucruri. Printre altele, trebuia să înlăture de la comandă o căpetenie militară primejdios de conservatoare și trebuia să-l silească pe fiul cel mare al lui Shi Huang Di să se sinucidă. Pentru ca împărăția să nu se prăbușească în haos, Li Si a menținut impresia că împăratul e viu, ducându-se în fiecare dimineață la carul lui și intrând după draperie, ca să se consulte cu el. Ca să mascheze mirosul emanat de cadavrul împăratului, convoiului i s-a alăturat o căruță cu pește.[5]

Primul Împărat începuse cu mulți ani înainte să-și construiască mormântul, folosind 700 000 de muncitori, dintre care mulți au murit de epuizare. Complexul funerar măsura aproape cinci kilometri de la

un capăt la altul, și se spune că era apărat de capcane care declanșau arbalete. Pentru a proteja locurile tainice, oamenii care lucraseră la ele erau închiși și ei în mormânt. În urma săpăturilor efectuate în 1974, s-a descoperit sub pământ o armată de opt mii de statui din lut ars, reprezentând războinici care păzeau mormântul, și aceasta ar putea fi doar o mică parte din comorile îngropate acolo. Se spune că în mormânt ar fi o reproducere a Pământului plutind într-o mare de mercur, iar o analiză a solului efectuată în 2006 sugerează că o cantitate substanțială de mercur este încă îngropată în secțiunea care nu a fost săpată.[6]

După ce Li Si i-a îndepărtat pe toți conservatorii din pozițiile de influență, așa încât să nu mai aibă un cuvânt de spus în privința succesiunii, a anunțat moartea împăratului și a îngăduit ca tronul să fie preluat de un prinț care era de acord cu toate schimbările radicale din deceniul precedent. Însă Er Shi Huang Di (al Doilea Împărat) avea să domnească doar câțiva ani, până ce în China a izbucnit un război civil.

Cât de rău a fost el?

Așa cum se întâmplă cu majoritatea personalităților din Antichitate, nu există multe izvoare istorice care vorbesc despre Shi Huang Di, și toate sunt filtrate prin veacuri de copiere și recopiere, implicând cenzurări, strecurarea de elemente fictive, tendințe moralizatoare și adăugarea unor aspecte senzaționale, așa încât e foarte posibil ca tot ce știm despre el să fie greșit sau, cel puțin, ca imaginea pe care o avem astăzi să fie cam simplistă. Dacă te apuci să îngropi cărturarii de vii, n-o să fii tratat prea bine în scrierile următorilor cărturari.[7]

Nu putem ști sigur câți oameni a omorât, dar, în vederea ierarhizării, preiau o estimare frecventă, care vorbește de un milion.

Al doilea război punic

Numărul de morți: 770 000[1]
Locul în clasament: 58
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: Roma *vs.* Cartagina
Perioada: 218–202 î.Hr.
Locul: vestul Mediteranei
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Hannibal
Altă pacoste: cucerire romană

Aproape toate regiunile de coastă din apusul Mediteranei căzuseră deja fie sub dominația Cartaginei, fie sub cea a Romei. Aceste imperii rivale erau despărțite de fluviul Ebru din Hispania, însă, la un moment dat, orașul Saguntum din sfera cartagineză a trecut de partea cealaltă și a cerut protecția Romei. Hannibal, generalul cartaginez aflat la fața locului, nu putea îngădui una ca asta, așa că a năvălit în Saguntum și l-a jefuit. Apoi, în timp ce romanii se dezmeticeau și declarau oficial război, Hannibal a condus o oștire cartagineză din Hispania până în Italia, mergând în sus, pe coastă și peste Alpi.

În următorii ani, o serie de oștiri romane a încercat să-l oprească pe Hannibal, dar fiecare a fost, pe rând, învinsă – ba mai mult, nimicită. La Trebia, în nordul Italiei, Hannibal, prefăcându-se că se retrage, i-a ademenit pe romani să iasă dintr-o poziție defensivă puternică și i-a prins în ambuscadă într-un râu cu apă puțin adâncă. La lacul Trasimene, trei legiuni romane au fost atrase pe drumul de pe țărm și prinse în ambuscadă în cețurile dimineții. De acum, romanii deveniseră prevăzători la vicleniile lui Hannibal și, vreme de un an, s-au ferit să-l înfrunte în luptă.[2]

În cele din urmă, romanii au scos pe câmpul de bătălie cea mai mare oștire pe care o avuseseră vreodată, constând din opt legiuni romane plus aliații și cavaleria – cu totul, 80 000 de oameni –, și s-au luptat cu Hannibal pe teren deschis, în plină zi, la Cannae, în sudul Italiei. Hannibal i-a înfruntat cu o oștire cam pe jumătate cât a lor. A plasat două unități masive de infanterie pe niște ridicături de pe câmp și le-a unit printr-o linie flexibilă de infanterie ușoară, așezată în mijloc. Când romanii au atacat această linie, flancurile lui Hannibal au rămas pe loc, în vreme ce centrul era împins în spate. Aceasta a creat o pâlnie care a atras armata romană în centru. Linia frontului

roman s-a izbit de cartaginezi, în vreme ce liniile din spate ale romanilor s-au izbit de liniile frontului cartaginez și, în curând, romanii au fost atât de înghesuiți, încât nu-și mai puteau folosi eficient armele. Între timp, cavaleria lui Hannibal i-a alungat înapoi pe călăreții romani și a astupat gura pâlniei, prinzând în capcană întreaga oștire romană pe un câmp de luptă ticsit. Până la lăsarea serii, romanii au fost măcelăriți cu sârg, până ce n-a mai rămas nici unul în picioare.[3]

În doi ani, Hannibal pricinuise romanilor pierderi de 150 000 de oameni. După asta, aliații au început să-i părăsească pe romani. Siracuza s-a alăturat Cartaginei și s-a apărat de represaliile romanilor cu o serie de uimitoare (și, probabil, mitice) mașini de război născocite de matematicianul Arhimede – catapulte îmbunătățite, o gheară mecanică cu care corăbiile erau prinse și sfărâmate de stânci, precum și oglinzi care concentrau razele soarelui în fascicule ucigătoare. Și totuși, în cele din urmă, disciplina și iscusința războinică ale romanilor au învins ingeniozitatea grecilor. Siracuza a fost cucerită, iar Arhimede a fost omorât în timpul jefuirii orașului.

Nereușind să-i înfrângă pe cartaginezi în Italia, romanii au trimis o oștire, sub comanda lui Scipio, ca să scoată Hispania din mâinile lor. După un război prelungit, care a tăiat accesul Cartaginei la sursa ei vitală de bogăție și forță umană, Hasdrubal, comandantul cartaginez din Hispania, a plecat de acolo și a pornit-o pe drumul urmat de fratelui său, Hannibal, către Italia. Pe drum, două oștiri romane l-au prins în clește la râul Metaurus, în Italia, pe un teren stâncos, accidentat, unde nu-și putea desfășura liniile de bătălie. Oștirile romane au nimicit trupele lui Hasdrubal înainte ca el să-și poată uni forțele cu cele ale lui Hannibal, iar un călăreț roman i-a azvârlit capul tăiat în tabăra fratelui său.

În cele din urmă, romanii conduși de Scipio au debarcat în nordul Africii, ceea ce l-a silit pe Hannibal să părăsească Italia și să plece în graba mare înapoi, ca să-și apere patria. Scipio i-a convins pe vecinii numizi ai Cartaginei – care aveau călăreți minunați – să treacă de partea Romei, și apoi a distrus ultima oștire cartagineză la Zama, când elefanții de luptă ai lui Hannibal s-au speriat și au călcat în picioare liniile cartagineze. Tratatul de pace care a urmat a adus toată partea apuseană a Mediteranei sub controlul romanilor.

Marea Nordului
Marea Baltică
Elba
Germani
Suebi
BRITANNIA
Eburoni
Belgi
Rin
Oceanul Atlantic
Zonele albe indică întinderea
stăpânirii romane directe
pe la 133 î.Hr.
Alesia
(b. 52 î.Hr.)
Dunăre
Aedui
Sequani
Avaricum
(b. 52 î.Hr.)
Helveți
ALPI
GALLIA
Aquileia
Pad
ITALIA
Ron
Narbonne
Marsilia
Metaurus
(b. 207 î.Hr.)
Ebru
Tibru
Marea Adriatică
Roma
Via Appia
Marsi
Samniți
Capua
Cannae
(b. 216 î.Hr.)
SPANIA
Saguntum
Tarent
Marea Mediterană
Marea Tireniană
Noua
Cartagină
Messina
Cadiz
SICILIA
Siracuza
Cartagina
Zama
(b. 202 î.Hr.)
NUMIDIA
AFRICA

Republica Romană și provinciile ei

cca 133 î.Hr.

0 200 400 600 800 1000 kilometri

0 100 200 300 400 500 600 mile

Sciți

Marea Caspică

Crimeea

DACIA

Marea Neagră

M-ȚII CAUCAZ

Dunăre

TRACIA

Sinope

MACEDONIA

BITINIA

PONT

ARMENIA

Pergam

Asia Mică

M-ȚII ZAGROS

Tigranocerta
(b. 69 î.Hr.)

CAPPADOCIA

ASIA

Marea Egee

Delphi

Atena

Efes

M-ȚII TAURUS

MESOPOTAMIA

Tigru

Eufrat

CILICIA

Antiohia

Rodos

Cipru

Creta

Deșertul Sirian

Marea Mediterană

Ierusalim

Cirene

CIRENAICA

Alexandria

EGIPT

Nil

Luptele de gladiatori

Numărul de morți: 3,5 milioane[1]
Locul în clasament: 28
Tipul: ucidere rituală
Conflictul, în linii mari: plasă și trident *vs.* sabie și scut
Perioada: cel puțin din 264 î.Hr. până aproximativ în 435 d.Hr.
Locul: Imperiul Roman
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: romanii

Luptele de gladiatori sunt o activitate atât de stranie și inexplicabilă, încât de obicei folosim analogii din lumea sportului ca să le descriem – să încercăm însă, măcar de data asta, să n-o facem. E adevărat că unii gladiatori au devenit la fel de faimoși ca jucătorii de fotbal din zilele noastre, doar că cei mai mulți dintre ei au avut parte de o moarte rușinoasă și anonimă. Rostul acestor lupte era celebrarea morții celor proscriși. O luptă spectaculoasă era doar un bonus, un plus de divertisment.

Luptele de gladiatori au început în negura timpului, undeva în Italia, ca ritualuri de cinstire a morților. Romanii susțineau că preluaseră practica de la vecinii lor etrusci, însă nu există dovezi ale originii etrusce, astfel încât istoricii din zilele noastre tind să dea vina pe o altă populație italică dispărută, samniții, de la care ne-au rămas mărturii ce atestă luptele între gladiatori.[2]

Practica sacrificării prizonierilor de război și a vărsării sângelui lor pe mormintele marilor războinici a existat pretutindeni în lume. Prin aceasta, puterea lor era transferată eroilor, care erau, în același timp, oarecum răzbunați. Din când în când, prizonierii erau însă puși să se lupte între ei. Pe lângă faptul că asta era mult mai distractiv decât să li se taie pur și simplu beregata deasupra mormântului, povara uciderii trecea de pe umerii preoților pe umerii celorlalți prizonieri. În plus, acest ritual permitea etalarea milosteniei față de norocosul învingător, ales de zei să supraviețuiască. Vechile picturi murale din Mexic, care înfățișează prizonieri luptând între ei, dovedesc că această practică s-a dezvoltat independent și în afara bazinului Mediteranei; totuși, numai romanii au dus-o la asemenea excese. De fapt, absența generală a luptelor de gladiatori în afara lumii romane indică faptul că ele *nu sunt*, probabil, manifestarea inevitabilă a unui soi de sete de sânge inerentă firii umane.

Romanii au făcut din aceste lupte o parte integrantă a vieții publice, oferind un spectacol ce călea spiritul cetățenesc la vederea sângelui și a durerii, eliminând totodată surplusul de prizonieri de război și de criminali. Romanii, un popor războinic, cu dușmani în toate zările, trebuiau să se obișnuiască de la o vârstă fragedă cu moartea violentă. Luptele îi învățau, prin exemple concrete, cum să înfrunte moartea cu vitejie și demnitate și întăreau ideea apartenenței la Roma, arătând cum sunt sfâșiați sclavii, criminalii și străinii disprețuiți.[3]

Luptele erau organizate, de obicei, în cinstea unui roman faimos și de neam mare. Cineva de rang înalt plătea pentru lupte și le oferea spectatorilor intrarea liberă. Publicul era triat și așezat după rang: în vecinătatea lojei imperiale stăteau, în primele rânduri, senatorii, apoi veneau cetățenii liberi ai Romei, iar femeile ocupau rândurile din spate, sus de tot.

În primul joc care apare în documente, au fost trei lupte între șase sclavi, în cinstea lui Brutus Pera, după o bătălie din anul 264 î.Hr. Cu timpul, amploarea întrecerilor a crescut. Peste un secol, Titus Flamininus a oferit 74 de lupte, iar în anul 65 î.Hr. Iulius Caesar a plănuit o înfruntare între 320 de perechi. Așa cum se întâmplă cu toate lucrurile care devin prea populare, rostul inițial s-a estompat. Când republica a intrat în declin, luptele au devenit mai degrabă distracție decât ritual, iar politicienii ambițioși se întreceau să ofere publicului spectacole cât mai fastuoase. Ei trăgeau nădejde că, la vremea votului, alegătorii își vor aminti de acele spectacole pe cinste. Iulius Caesar era un politician iscusit și se pricepea de minune să facă pe plac mulțimii. Uneori, îi dota pe luptători cu arme din alte țări sau cu armuri aurite. A organizat lupte care imitau bătălii din trecut, dar în care vărsarea de sânge era reală, inclusiv o reconstituire a căderii Troiei. A fost unul dintre primii sponsori care au sprijinit reconstituirea unor lupte navale pe lacuri artificiale și primul care a prezentat la Roma o girafă.[4]

De obicei, arena era cea mai mare construcție din orice oraș roman, iar importanța luptelor în viața romanilor a fost ilustrată, în anul 80 d.Hr., de edificarea la Roma a celei mai mari arene care a existat vreodată – Amfiteatrul Flavian, sau Colosseumul. În Colosseum, cel mai vizibil și mai reprezentativ simbol al măreției romane, puteau încăpea până la șaizeci de mii de spectatori. O echipă de marinari desfășura un fel de baldachin uriaș, ca să facă umbră mulțimii. În subteran existau tuneluri, camere și mecanisme care adăposteau și ridicau la vedere animale, echipament și elemente de decor. Când luptele se sfârșeau, publicul din Colosseum era îndrumat să părăsească arena într-un mod eficient, prin șaptezeci și șase de ieșiri.

Până să apară lagărele naziste ale morții, Colosseumul s-ar putea să fi fost locul în care s-au săvârșit cele mai multe omoruri pe metru pătrat din istorie, depășind în această privință orice câmp de luptă sau închisoare. În 2007, în urma unui sondaj la nivel mondial, Colosseumul a fost declarat una dintre cele Șapte Noi Minuni ale Lumii.

O zi în arenă

Dimineața unei zile de festival începea, de obicei, cu aducerea în arenă a unor animale interesante din toate colțurile lumii cunoscute (crocodili, elefanți, leoparzi, hipopotami, elani, struți, reni sau rinoceri), care erau arătate publicului și apoi măcelărite cu zecile sau cu sutele. Animalele fioroase – precum urșii, taurii, leii sau lupii – puteau fi puse să se lupte între ele, spre deliciul spectatorilor, ori câțiva vânători le răpuneau în fața publicului cu săgeți și sulițe. Uneori, oameni antrenați în acest scop, cum erau cei care înfruntau taurii, luptau cu animalele conform unor ritualuri înrădăcinate. Măcelărirea animalelor în arenă îi îngăduia, de asemenea, sponsorului să ofere publicului un minunat ospăț cu friptură de taur, cerb sau elefant. Cu carnea, erau alimentate mulțimile la banchetele în aer liber de după spectacol.[5]

La inaugurarea Colosseumului, au fost ucise cinci mii de animale sălbatice și patru mii de animale domestice. Traian a dispus uciderea a unsprezece mii de animale pentru sărbătorirea triumfului din Dacia, în 107 d.Hr.[6] Cererea crescândă de spectacole a adus în pragul dispariției speciile cele mai impresionante de animale din imperiu. Ultimii lei din Europa au fost uciși în jurul anului 100 d.Hr. Elefanții din nordul Africii au dispărut în secolul al II-lea d.Hr. Un număr mic de tigri hircanieni, bouri, zimbri occidentali și lei din Berberia au reușit să supraviețuiască epocii romane în câteva ținuturi neumblate, dar populațiile nu s-au refăcut și, în cele din urmă, au dispărut în veacurile următoare.[7]

În jurul amiezii, criminalii erau executați în public, ca avertisment pentru restul lumii, fiind adesea arși pe rug sau dați pradă fiarelor. Uneori, criminalii erau aduși în grupuri mari, cu arme simple, spunându-li-se să se omoare între ei. Alteori, imaginația romanilor născocea pedepse inedite, potrivite cu delictul săvârșit. Unii prizonieri au fost executați întruchipând cele mai macabre mituri: Hercule cuprins de flăcări, Icar prăbușindu-se din cer, Hipolit târât de cai, Acteon preschimbat în cerb și sfâșiat de câini. Toate acestea ofereau învățături prețioase cu privire la planurile misterioase ale zeilor.

Adevăratul spectacol începea abia după-amiaza, când intrau în arenă gladiatorii. Aceștia proveneau din rândurile criminalilor, sclavilor și prizonierilor de război, dar erau instruiți în școli speciale, *ludi*, ca să ofere cel mai bun spectacol cu putință. Unele lupte erau doar înscenarea unor bătălii între o sută de gali și o sută de arabi, astfel încât soldații romani să știe la ce se pot aștepta la hotare; de cele mai multe ori însă, gladiatorii luptau unu la unu, pentru ca publicul să le poată savura măiestria fără să-i fie distrasă atenția.

Luptele începeau cu verificarea autenticității armelor de către *editor*[a]. Armurile gladiatorilor erau făcute în așa fel încât să reducă riscul rănilor mărunte, favorizând uciderea directă: protejau brațele și fața, lăsând expuse pieptul și gâtul. Coifurile cu vizor ascundeau chipul gladiatorilor, ceea ce făcea ca moartea în arenă să fie anonimă și impersonală. Luptătorii erau costumați ca barbari sau ca luptători mitici, având arme și armuri caracteristice: de pildă, existau Samnitul și Tracul, numiți după triburile vrăjmașe. Gladiatorul căruia i se spunea *secutor* lupta cu o spadă și un scut dreptunghiular gros, iar brațul înarmat avea o apărătoare ca o mânecă (*manica*). Așa-numitul *retiarius* se folosea de un trident și o plasă în lupta cu un *murmillo*, care avea o armură în formă de solzi și un coif în formă de pește, într-o ingenioasă punere în scenă a luptei lui Neptun cu un monstru marin.

Când un gladiator își scotea din luptă adversarul, publicul hotăra din tribune soarta învinsului printr-un gest făcut cu policarul.* Adesea, dacă mulțimea era convinsă că luptătorul învins a făcut tot ce i-a stat în puteri, îi cruța viața. De fapt, pe pietrele funerare ale gladiatorilor de succes erau scrise adesea statistici – în câte lupte a învins, câte au fost la egalitate și în câte a pierdut –, de unde se poate deduce că o înfrângere nu era întotdeauna o catastrofă care să pună capăt carierei. S-a estimat că numai 20% dintre luptele din epoca lui Augustus s-au încheiat cu moartea, pe când în timpul unora dintre împărații de mai târziu 50% dintre lupte se încheiau cu moartea.[8]

Evenimente rare, dar speciale, erau *munera sine missione* (spectacole fără grațiere), o serie de înfruntări în urma cărora un singur luptător rămânea în viață. La începutul secolului I d.Hr., Augustus a

a. Organizatorul jocurilor (lat.) (n.t.).

* Nimeni nu știe cu siguranță care erau semnele făcute cu policarul. De obicei, se consideră că erau „policarul în sus“ și „policarul în jos“, dar puteau la fel de bine să fie „policarul întins“ și „policarul strâns“. Nu există dovezi clare (Desmond Morris, *Gestures: Their Origins and Distribution*, Scarborough, New York, 1980, pp. 186–193).

interzis această practică, pentru că i se părea o cruzime să nu-i dai unui luptător viteaz șansa de a fi grațiat, dar împărații de mai târziu au reintrodus-o pentru fascinația sa plină de dramatism.

Sfârșitul

Gladiatorii erau antrenați să moară cu eleganță. Luptătorul învins trebuia să-și ofere gâtul pentru lovitura finală, fără prea multe lamentații stânjenitoare, fără a cere îndurare ori a încerca să fugă.[9]

După fiecare luptă care se încheia cu moartea, slujitori travestiți în zei ai lumii subpământene ieșeau în arenă și se asigurau că învinsul nu simulează că-i mort. Mercur, ale cărui coif și sandale erau prevăzute cu aripi, îl împungea pe cel învins cu un fier înroșit în foc, ca să vadă dacă tresare. Charun, un demon etrusc cu urechi ascuțite și cioc de vultur, îl izbea în frunte pe cel căzut cu un ciocan de lemn.* Apoi, sclavii duceau leșul de acolo și presărau nisip curat peste bălțile de sânge.[10]

Departe de ochii lumii, la morga arenei, slujitorii, supravegheați cu strășnicie de un funcționar, despuiau cadavrul de armura valoroasă și spintecau beregata luptătorului mort, ca să fie siguri că nu e o înșelătorie. Dat fiind că gladiatorii erau sclavi și criminali, de obicei trupurile lor erau aruncate la gropile de gunoi, dar unul dintre privilegiile gladiatorilor de succes era perspectiva înmormântării decente, plătită de suporterii sau sponsorii recunoscători ori de luptătorii care puneau laolaltă bani în asociații ce se ocupau de înhumare.[11]

Cu noroc, iscusință sau charismă, un gladiator de succes putea să-și încheie cariera viu și liber. Gladiatorii retrași din activitate deveneau adesea antrenori sau luptători profesioniști foarte bine plătiți. Alții erau angajați ca asasini, gărzi personale sau portărei.

Întrucât pentru romani compasiunea însemna slăbiciune, filozofii lor s-au opus rareori luptelor din asemenea considerente. În unele dintre scrierile sale, Cicero deplângea jocurile de efect, pe care le socotea vulgare și sadice, dar le aproba pe cele bine jucate, care ilustrau valorile romane tradiționale – forța și onoarea.[12] Firește, cei mai abominabili împărați (bunăoară, Caligula și Commodus) se bucurau văzând bărbați care se hăcuiesc unul pe altul, și uneori se prindeau și ei în joc, dar până și împărații cu reputație mai bună au manifestat

* În mod straniu, acest ritual a supraviețuit timp de veacuri la Vatican, unde tradiția cerea ca fruntea unui papă mort să fie lovită ușor cu un ciocan de argint, pentru a exista siguranța că e mort cu adevărat.

setea de sânge proprie romanilor. Împăratul Claudius poruncea adesea scoaterea coifului celui învins când i se dădea lovitura finală, ca să poată privi suferința pe chipul muribundului. Pe de altă parte, Marcus Aurelius nu agrea aceste spectacole și a încercat să organizeze lupte cu arme lipsite de vârf și cât mai puține omoruri cu putință.

Creștinii timpurii se împotriveau luptelor de gladiatori, care nu doar că erau un ritual religios rival, dar martirizaseră câteva mii de creștini în primele trei veacuri ale erei noastre.[13] Luptele și-au pierdut din popularitate după ce imperiul a devenit creștin, iar compasiunea a devenit o virtute. Constantin a încercat să abolească luptele de gladiatori printr-un edict din anul 325 d.Hr., dar abolirea a fost pusă în vigoare sporadic. După ce invadatorii germanici au distrus Imperiul Roman de Apus, n-a mai fost însă nevoie ca romanii să se călească privind cum mor oamenii. În general, noii regi barbari au pus capăt luptelor de gladiatori de îndată ce au preluat puterea. Ultima luptă din Colosseum care apare în documente a avut loc în jurul anului 435 d.Hr., însă luptele cu animale au continuat să se desfășoare aici încă aproape un veac.

Răscoalele sclavilor din Roma antică

Numărul de morți: 1 milion[1]
Locul în clasament: 46
Tipul: revolte ale sclavilor
Conflictul, în linii mari: sclavi *vs.* stăpâni de sclavi
Perioada: 134–71 î.Hr.
Locul: Sicilia și Italia
Traducerea denumirii tradiționale: războiul sclavilor (*bellum servile*)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: exploatatorii romani ai sclavilor
Altă pacoste: răscoală împotriva Romei
Factorii economici: sclavii, grânele

Prima răscoală a sclavilor (134–131 î.Hr.)

În permanentele lor războaie de cucerire, romanii au adunat sute de mii de prizonieri de război și au confiscat terenuri imense de la inamici din întreaga lume, pe care le-au vândut la licitație romanilor dornici să investească. Acest lucru s-a întâmplat mai ales în Sicilia, unde războaiele punice au distrus vechile proprietăți ale aristocrației cartagineze și grecești, înlocuindu-le cu uriașe latifundii lucrate de sclavi în folosul proprietarilor romani. În secolul al II-lea î.Hr., Sicilia devenise grânarul statului.

În anul 134 î.Hr., sclavii unui bogat colonist roman din apropierea orașului sicilian Henna și-au ucis stăpânul. Crima i-a pus sub amenințarea răstignirii nu numai pe ucigași, ci, conform legii romane, pe toți sclavii acelei case. Când s-au văzut puși în fața acestei pedepse cumplite, doar pentru că se aflaseră în locul nepotrivit la momentul nepotrivit, toți sclavii au fugit în munți. Acolo, i s-au alăturat altui fugar, un fost sclav sirian pe nume Eunus, care se rebotezase cu numele regal Antiochus, pentru a-și da un aer mai nobil. El pusese stăpânire pe un templu de pe munte dedicat zeiței pământului, Demetra. Cu ajutorul unei nuci pline cu sulf și foc pe care o ținea în gură, Eunus scotea flăcări când vorbea, ceea ce i-a uluit pe oameni și i-a convins că vorbește în numele zeiței.

În acel loc, comunitatea sclavilor fugari, care trăiau din jefuirea călătorilor și a latifundiilor, s-a tot înmulțit. Ea a ajuns la 2000 de suflete, căci la templul Demetrei veneau mereu alți și alți sclavi. Conducătorul

lor militar, un grec pe nume Achaeus, a căutat în toată insula oșteni pentru cauza lor, atrăgând mulți țărani liberi care-i urau pe latifundiari la fel de mult ca sclavii. Această oștire rebelă l-a înfrânt pe pretorul (guvernatorul) roman al Siciliei, care adunase o armată în grabă. După asta, numărul adepților lui Eunus a crescut de peste zece ori.

În altă parte, o altă ceată de fugari s-a adunat în jurul lui Cleon, un sclav născut în Cilicia (acum, sudul Turciei). Curând, el a acceptat să-l recunoască pe Eunus ca rege al Siciliei. De acum, erau sub arme 70 000 de sclavi.

Romanii, prinși în războaie prin alte locuri, n-au putut să-și concentreze atenția asupra sclavilor răsculați. Au reușit totuși să trimită, în fiecare an, o nouă oștire consulară, care să lupte cu răsculații. Legea romană stabilea că toți sclavii răsculați care erau prinși vii trebuiau răstigniți, dar autoritățile locale au socotit că aceasta ar însemna irosirea unei forțe de muncă valoroase. Așa că i-au trimis pe sclavii prinși înapoi, la stăpânii lor, ca să fie pedepsiți de ei, ceea ce însemna de obicei biciuire, nu moarte. Într-un târziu, Publius Rupilius, ultimul consul* însărcinat cu înăbușirea răscoalei, s-a decis să răstignească orice sclav pe care-l prindea viu și, cu totul, a ridicat pe cruce 20 000 de oameni.

În cele din urmă, cei doi consuli romani și-au unit oștile, au pătruns în centrul teritoriului ocupat de răzvrătiți și au asediat orașul Henna vreme de doi ani. Când, finalmente, răsculații înfometați au

---

* Un consul – cel mai înalt oficial ales din Republica Romană – deținea puterea supremă, atât executivă, cât și militară. Întotdeauna au fost doi consuli și amândoi erau înlocuiți în fiecare an, așa încât să nu poată acumula prea multă putere. Alți magistrați romani (de exemplu, tribunul, chestorul, edilul, pretorul, aproximativ în ordinea ascendentă a puterii) erau și ei aleși pentru un an și aveau sarcini de mai mică importanță.

Toți cei care duceau la bun sfârșit un mandat de magistrat obțineau în mod automat un loc pe viață în Senat, care era autoritatea supremă a guvernării. Aceasta însemna că fiecare membru al Senatului avusese cel puțin un an de experiență în domeniul supravegherii activităților zilnice de uzură ce asigurau buna funcționare a orașului și a imperiului, cum ar fi construcțiile și întreținerea drumurilor și a canalizării, strângerea impozitelor, judecarea proceselor și comanda garnizoanelor de la hotare.

Acest sistem urmărea împărțirea puterii între mai multe persoane. De asemenea, genera numeroși administratori experimentați, cărora le putea fi încredințată rapid orice sarcină (militară, civilă sau judiciară), precum și o mulțime de înlocuitori disponibili, dacă cei dintâi dădeau greș. Reversul medaliei consta în faptul că nu exista un singur șef al statului care să-i împiedice pe politicienii ambițioși să se omoare între ei ca să ajungă în față (la propriu, căci politica romană era brutală). Cu vremea, puterea de la Roma a tins să se coaguleze în jurul facțiunilor și a personalităților, nu al funcțiilor constituționale.

cedat, Eunus a fost dus la Roma. N-a fost însă sugrumat în public, cum se făcea cu inamicii străini onorabili, ci a fost lăsat să zacă în închisoare până ce a murit. La rândul său, Publius Rupilius n-a fost întâmpinat cu tot fastul și cinstirea care acompaniau un triumf roman deplin, deoarece înfrângerea unor sclavi nu era socotită o victorie *adevărată*.[2]

A doua răscoală a sclavilor (104–100 î.Hr.)

În vreme ce marile latifundii prosperau, micii fermieri liberi de pe tot cuprinsul Siciliei au fost constrânși la sclavie de datoriile zdrobitoare pe care le aveau la cămătari și la marii latifundiari. Întrucât foarte mulți dintre acești noi sclavi fuseseră înrobiți prin tranzacții dubioase, guvernatorul roman al Siciliei, Publius Licinius Nerva, a creat un tribunal în care să se cerceteze plângerile. Eficiența pe care a dovedit-o guvernatorul nu a fost însă în avantajul său. După ce a eliberat circa opt sute de oameni luați pe nedrept în sclavie, latifundiarii locali l-au silit să lase totul baltă. Guvernatorul a dat înapoi și le-a spus reclamanților care încă așteptau judecata că va trebui să rămână sclavi. Aceștia s-au răsculat.

Sclavul răzvrătit Salvius a preluat comanda răscoalei, sub noul nume Tryphon. Prin simpla lor superioritate numerică, sclavii au pus rapid stăpânire pe majoritatea latifundiilor. Cele mai multe orașe și-au închis porțile la timp și au rămas sub stăpânire romană; răsculații n-au lăsat însă ca alimentele să ajungă în orașe, ceea ce a declanșat foametea.

Guvernatorul nu dispunea decât de soldați fără experiență, care au fost învinși lângă orașul Morgantia. Cetatea a scăpat de cucerire doar fiindcă romanii le-au făgăduit libertatea tuturor sclavilor din oraș care aveau să ajute la apărarea zidurilor.

Pentru că avea nevoie de mai mulți oameni, guvernatorul a încheiat o înțelegere cu una dintre cetele de tâlhari care bântuiau prin munți – bandiții urmau să fie scutiți de pedeapsă dacă puneau umărul la înfrângerea sclavilor –, dar nici așa n-a izbutit să înăbușe răscoala.

Între timp, în Sicilia existau două răscoale ale sclavilor, iar cele două căpetenii, Salvius în interior și Athenion în vest, au căzut de acord să-și unească forțele. La puțin timp după aceea, au sosit de pe continent 14 000 de veterani romani. Deși erau inferiori ca număr, au învins, prin disciplina lor superioară, mulțimile reunite ale sclavilor, însă generalul roman nu a speculat avantajul obținut, iar sclavii au fugit în munți. Din cauza acestui eșec, generalul a fost înlocuit, iar în

anul următor suplinitorul său a fost schimbat și el, pentru că n-a făcut mai mare ispravă. În cele din urmă, al treilea general, consulul Manius Aquillius, a nimicit oștirile sclavilor după doi ani de lupte grele. De asemenea, în toiul bătăliei, Manius Aquillius l-a omorât cu mâna sa, într-o luptă corp la corp, pe Athenion, căpetenia inamică – un lucru rar în istorie.[3]

A treia răscoală a sclavilor (73–71 î.Hr.)

De asta ați auzit.

Spartacus s-a născut în Tracia (azi, Bulgaria) și a slujit în armata romană până ce a dezertat și s-a apucat de tâlhărit. După ce a fost prins, a fost vândut școlii de gladiatori din Capua. Acolo, a trecut prin antrenamentul brutal obișnuit, până ce, împreună cu șaptezeci de confrați gladiatori, a fugit din oraș.

Grupul său, sporit cu repeziciune la o mie de sclavi fugari, a respins prima legiune romană trimisă să-i pedepsească. Și-a așezat apoi tabăra în fortăreața naturală formată de craterul adormit al Vezuviului. Când o nouă legiune romană l-a încolțit pe Spartacus în această ascunzătoare, oștirea lui a coborât o coastă abruptă pe funii făcute din viță sălbatică. Apoi, Spartacus s-a strecurat prin spatele asediatorilor și i-a atacat. Romanii făcuseră greșeala să-și așeze tabăra într-un defileu îngust și, lipsiți și de timpul, și de spațiul necesare pentru a se desfășura cum trebuie, au fost măcelăriți de oștirea lui Spartacus.

Senatul roman, conștient de-acum de gravitatea răscoalei, a trimis patru legiuni să-i zdrobească pe rebeli. Spartacus s-a îndreptat spre nord, cu gândul să fugă, peste Alpi, din Italia, pentru ca apoi diferitele grupuri să se despartă și să se întoarcă la ele acasă; oștirea sa a preferat însă să rămână și să prade Italia, așa că Spartacus a pornit iar către sud, jefuind și omorând în vreme ce cobora prin peninsulă. Rebelii au învins toate trupele romane care i-au atacat. Cu fiecare victorie, Spartacus obținea mai multe arme cu care să-și echipeze camarazii, care acum erau câteva zeci de mii.

În cele din urmă, Spartacus a ajuns tocmai la capătul Italiei, plănuind să treacă în Sicilia și să desprindă insula de Roma. A negociat cu pirații să-i treacă oștirea pe corăbiile lor, în schimbul permisiunii de a se folosi de porturile siciliene, dar, în ultima clipă, pirații s-au răzgândit și i-au lăsat pe gladiatori blocați pe uscat. Între timp, de pregătirile de război ale romanilor se ocupa Marcus Licinius Crassus, cel mai bogat om din Roma, care a finanțat o nouă oștire. Crassus a construit de-a

curmezișul fâșiei de pământ din sudul Italiei un zid masiv, pe care l-au ocupat cei 32 000 de oșteni ai săi, pentru a-i ține pe cei 100 000 de răsculați în extremitatea sudică și a-i înfometa de-a lungul iernii.

Spartacus a răstignit în fața oștirii sale un prizonier roman oarecare, pentru a le aminti oamenilor săi soarta îngrozitoare care-i aștepta dacă pierdeau lupta, iar apoi a încercat să străpungă zidul. N-a izbutit. A încercat iarăși, dar numai o treime dintre răsculați au evadat împreună cu Spartacus. Toți ceilalți au rămas în urmă, ca să fie eliminați pe îndelete de romani ori de câte ori le venea la socoteală.

Cu forțele mult slăbite, Spartacus a fost hărțuit de colo-colo prin sudul Italiei, în vreme ce oștirea i se împuțina continuu. Un al doilea general roman, Pompei, a ajuns acolo ca să-i sufle de sub nas gloria inamicului său politic, Crassus. Avântându-se, cu puține șanse de reușită, în ultima sa bătălie, Spartacus a tăiat beregata calului său, declarând că, dacă e înfrânt, n-o să mai aibă nevoie de cal, iar dacă învinge își va putea alege cel mai strașnic cal din Roma.

Oștirea gladiatorilor a fost măturată de pe câmpul de bătălie de Crassus, însă tot meritul i-a fost atribuit lui Pompei, pentru că a tăiat calea de retragere a răsculaților și i-a măcelărit în vreme ce fugeau. Șase mii de prizonieri au fost țintuiți pe cruci pe toată Via Appia, drumul principal care lega Roma de sud-estul Italiei; au fost lăsați să moară încetul cu încetul, iar leșurile lor au putrezit până n-au mai rămas decât oasele împrăștiate, ca avertisment pentru alți sclavi nemulțumiți. Probabil că Spartacus n-a fost printre ei. Nu s-a mai auzit niciodată de el, dar trupul lui s-a aflat probabil printre zecile de mii adunate în mormane pe câmpul de luptă.[4]

Ce urmează?

După ce am prezentat, unul după altul, războaiele sclavilor, vom sări un pic înapoi, ca să aflăm ce se petrecea în alte părți ale Imperiului Roman.

În capitolele următoare, ne vom abate de la marile tendințe pe care ni le înfățișează de obicei cărțile de istorie. Am pătruns într-o epocă a istoriei romane în care războaiele însele sunt mai puțin importante decât cei care le poartă. În ultimele câteva generații ale Republicii Romane, generalii ambițioși aveau să ucidă sute de mii de străini doar ca să-și sporească faima. Cei mai mulți dintre istoricii moderni ai Romei urmăresc succesele și eșecurile acestor generali la Roma, nu succesele și eșecurile lor militare de la hotare. Însă noi vom cerceta mai atent sutele de mii de străini care au fost uciși ca să poată crește măreția Romei.

Războiul aliaților italici

Numărul de morți: 300 000[1]
Locul în clasament: 96
Tipul: război civil interetnic
Conflictul, în linii mari: romani *vs.* italici
Perioada: 91–88 î.Hr.
Locul: Italia
Traducerea denumirii tradiționale: războiul aliaților (*bellum sociale*)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: romanii
Altă pacoste: răscoală împotriva Romei

Popoarele din centrul Italiei au luptat ca aliați (*socii*) ai romanilor în războaiele de cucerire duse de aceștia, furnizându-le jumătate din efectivele militare, însă de toată puterea și gloria cuceririlor a avut parte orașul Roma. Ofițerii aliați din oștirile romane erau supuși unor pedepse draconice, fără dreptul de apel de care se bucurau cetățenii romani. Magistrații romani care treceau prin orașele aliaților exercitau o autoritate dictatorială, și numai cetățenii Romei aveau un cuvânt de spus în politica romană și se bucurau de protecția oferită de puterea romană. Așa încât aliații italici au făcut petiții, cerând să fie recunoscuți drept cetățeni. Și-au găsit un aliat în persoana lui Marcus Livius Drusus, un tribun roman care le-a susținut cauza la Roma, însă, de fiecare dată când se ajungea la vot, Senatul îi respingea cererea. Când Drusus a fost asasinat, ca urmare a politicii brutale a Romei, aliații italici au renunțat la abordarea cooperantă de până atunci și au trecut la planul de rezervă. Opt triburi, dintre care se remarcau samniții și marsii, au creat o republică rivală („Italia“), cu capitala în orașul Corfinium, la est de Roma.

Roma a mobilizat pe dată o oștire ca să pună lucrurile în ordine. În anul 90 î.Hr., confruntându-se cu vrăjmași din toate părțile, cei doi consuli romani și-au împărțit oștirea de 150 000 de oameni și au pornit în direcții diferite. Publius Rutilius Lupus a luat-o spre nord, iar Lucius Iulius Caesar a mers spre sud. În nord, Rutilius a dat greș în câteva bătălii și până la urmă a fost ucis, însă sfetnicul lui, generalul veteran Gaius Marius, care era unul dintre cei mai puternici romani ai vremii, a preluat comanda și i-a învins pe marsi. În sud, oștirea romană a suferit o înfrângere, dar a reușit să-i țină în șah pe italici.*

* În bătăliile romanilor din sud, s-a distins ca lider – rivalizând cu Marius – Lucius Cornelius Sulla. În cele din urmă, cei doi au ajuns să poarte un nou război civil pentru conducerea Romei și fiecare avea să fie o vreme dictator.

Pentru prima oară de la Hannibal încoace, Roma avea inamici în fața porților cetății. Când au înțeles că le va fi mai greu să câștige războiul decât își închipuiseră, romanii au oferit concesii tuturor aliaților care rămăseseră sau redeveneau loiali. În anul următor, cei doi consuli și-au dus împreună oștirile în nord și au obținut o victorie clară asupra rebelilor italici.

În cele din urmă, când Roma a acordat aliaților rebeli dreptul de a vota la alegerile pentru conducerea Romei, războiul s-a stins. Perfidia era că votul trebuia să fie dat personal, la Roma. La prima vedere, nu prea era compromisul pe care-l trâmbița Roma, deoarece majoritatea cetățenilor aliați nu erau dispuși să bată tot drumul până la Roma în ziua alegerilor. La început, cei mai mulți n-au uzat de dreptul lor de vot; până la urmă însă, candidații au priceput că merită să investească pentru a-și aduce cu carele susținătorii din comunități îndepărtate la vremea alegerilor și, cu timpul, aceste deplasări au devenit un adevărat prilej de sărbătoare.[2]

Al treilea război mitridatic

Numărul de morți: cel puțin 400 000[1]
Locul în clasament: 81
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: Roma *vs.* Regatul Pontului
Perioada: 73–63 î.Hr.
Locul: Asia Mică (Turcia actuală)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Mitridate
Altă pacoste: cucerire romană

După cartaginezi, Regatul Pontului, care ocupa o mare parte din țărmul sudic al Mării Negre și avea capitala la Sinope, pe coasta de nord a Asiei Mici, a fost cel care s-a împotrivit cu cea mai mare înverșunare expansiunii romane.

Preludiu: primul război mitridatic (89–85 î.Hr.)

În vreme ce romanii erau ocupați cu înăbușirea revoltei aliaților italici, regele Mitridate al Pontului a profitat de situație pentru a atenta la sfera de influență romană din răsărit. După ce a cucerit Bitinia (la apus) și Cappadocia (la miazăzi), regate aliate cu Roma, regii lor s-au refugiat și i-au convins pe romani să le vină în ajutor. Însă, de îndată ce romanii au declarat război, oștirea pontică a ocupat provincia romană Asia (marginea apuseană a Turciei din zilele noastre). Mitridate a poruncit ca toți italicii care trăiau în aceste ținuturi – 80 000 de negustori, marinari, călători, membri ai familiilor, chiar și sclavii născuți din italici – să fie omorâți și să li se confiște bunurile.

Mitridate a trecut în Grecia și a cucerit-o și pe ea cu ușurință, până ce romanii și-au rezolvat problemele cu aliații italici și au trimis o armată ca să se răzbune. Lucius Cornelius Sulla – care devenise consul – a sosit și i-a învins pe pontici în câteva bătălii, omorând peste 150 000 dintre ei;[2] însă termenii de pace impuși lui Mitridate au fost ușori, căci Sulla voia să ajungă acasă repede, ca să pună bazele puterii sale la Roma.

Ca să tocmească noi osteni, părțile aflate în război au jefuit cele mai venerate temple din Grecia. Mitridate a prădat insula Delos, locul de naștere al lui Apollo și Artemis, iar romanii au prădat Oracolul din

Delphi și Olympia, leagănul Jocurilor Olimpice. Fiecare oștire a dus cu ea căruțe pline cu obiecte de artă prețioase, pentru a le vinde celui care oferea cel mai mult.[3]

Al doilea război mitridatic (83–82 î.Hr.)

Al doilea război mitridatic a fost o dispută minoră de frontieră, pe care abia dacă merită s-o pomenim, dar probabil că ați fi derutați dacă povestea ar sări de la primul război la al treilea fără nici o explicație. Mitridate a început să-și refacă oștirea, ca să poată stinge niște revolte locale, însă comandantul roman local și-a zis că regele Pontului voia să reînceapă ostilitățile împotriva Romei. După primele ciocniri, au rezolvat însă problema pe cale diplomatică.

Al treilea război mitridatic – cel mai ucigător dintre toate (73–63 î.Hr.)

Până acum, cei mai mulți dintre regii din zona Mediteranei se împăcaseră cu faptul că puterea era în mâinile Romei. Orice decizie politică importantă era aprobată mai întâi de legatul roman. În unele cazuri, suveranii care nu aveau fii au mers și mai departe, scriind pur și simplu în testamentele lor că își lasă regatul Romei, însă, când regele Bitiniei a făcut același lucru, Mitridate a declarat că testamentul e un fals făcut de romani și a ocupat din nou Bitinia. El se aștepta ca romanii să fie prea prinși cu vânarea lui Spartacus ca să ia măsuri.

Senatul roman l-a trimis pe Lucius Licinius Lucullus să rezolve problema pontică, dar, când acesta a ajuns la fața locului, a constatat că trupele romane staționate în zonă sunt o gloată indisciplinată, care n-ar fi fost în stare de o campanie anevoioasă. A avut nevoie de un timp ca să-i readucă la ordine cu biciul, dar asta l-a lăsat fără sprijin pe alt comandant roman din zonă, Marcus Aurelius Cotta, pe care Mitridate l-a înfrânt la Calcedon și l-a asediat la Cyzicus. Cu o oștire de-abia instruită, Lucullus a pornit la drum și a băgat în sperieți armata pontică, făcând-o să abandoneze asediul.

În campania care a urmat, Lucullus a decimat metodic oștirea pontică și a pus stăpânire pe Asia Mică. Mitridate a fugit spre răsărit, la ginerele său, regele Tigranes al Armeniei, care a respins cererile de extrădare venite din partea romanilor. În anul 69 î.Hr., Lucullus a pătruns în Armenia, venind din partea de sus a Mesopotamiei, și a

început o campanie în timpul căreia a ucis cam 100 000 de armeni. Bogățiile jefuite din capitala Armeniei, Tigranocerta, l-au făcut pe Lucullus cel mai bogat om din Roma și, după ce s-a întors acasă și s-a pus pe cheltuit, stilul său de viață extravagant a devenit legendar.

Mitridate s-a refugiat pe teritoriile sale de pe țărmul nordic al Mării Negre, unde domnea fiul său, Machares, dar Machares nu voia să-și pună în cap Roma și a refuzat să pornească la luptă. Mitridate, deloc sentimental, l-a ucis pe Machares și a trecut la comandă. Și-a refăcut oștirea, recrutând călăreți sciți din stepa ucraineană.

În timp ce consolida cuceririle Romei în Asia Mică, Lucullus și-a făcut dușmani printre conaționali. Pentru a atenua sărăcia cumplită din aceste ținuturi răvășite de război, a șters cu de la sine putere o seamă de datorii pe care le aveau locuitorii la cămătarii romani și la colectorii de impozite, agenți independenți care storceau populația locală în numele cârmuirii romane. Aceste măsuri i-au înfuriat pe mulți romani bogați și puternici. Nici oștenilor nu le plăcea Lucullus, care era zgârcit cu prăzile, așa că au refuzat să meargă mai departe în ultima lui campanie. Asta a deschis calea unei contraofensive pontice pentru recucerirea unei mari părți din teritoriul pierdut. Dușmanii lui Lucullus din Roma au profitat de ocazie și au făcut astfel încât el să fie chemat acasă și înlocuit cu Pompei (66 î.Hr.), care a aplicat ultima lovitură regatului pontic muribund și a strâns toți laurii.

Văzând că lațul se strângea tot mai mult, Mitridate și-a otrăvit fiicele și soțiile, ca să nu fie prinse și batjocorite. A încercat apoi să se sinucidă, înghițind și el otravă, dar n-a izbutit, din cauză că întreaga viață se străduise să devină imun la otrăvurile folosite de obicei de asasini. În cele din urmă, unul dintre generalii săi a dus treaba la bun sfârșit cu sabia.

Războaiele galice

Numărul de morți: 700 000[1]
Locul în clasament: 61
Tipul: război de cucerire
Conflictul, în linii mari: romani *vs.* gali, germani
Perioada: 58–51 î.Hr.
Locul: Gallia (Franța)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Caesar
Altă pacoste: cucerire romană

Helveții

Cel mai sigur mod de a-i mulțumi pe alegătorii din Roma era să aduci o pradă bogată din ținuturile străine cucerite și s-o împarți cu dărnicie în tot orașul. Către sfârșitul republicii însă, stăpânirea romană era prea întinsă, și cei doi consuli aflați la conducere nu puteau să străbată jumătate de lume ca să adune bogății și glorie în războaie purtate pe pământ străin, mai ales că mandatul lor dura doar un an. Aveau însă șansa s-o facă în funcția de proconsuli, aceștia fiind foști consuli numiți de Senat la conducerea unor provincii de la hotare care erau dificil de cârmuit (dar care puteau aduce bani buni). Un consul cu mare popularitate era răsplătit cu o provincie bogată pe care s-o stoarcă, în vreme ce unul nepopular putea să capete o întindere uriașă de deșert pietros plin de nomazi zdrențăroși, de la care nu se putea lua mare lucru. După ce și-a îndeplinit mandatul de consul, bucurându-se de o enormă popularitate, Caius Iulius Caesar a primit patru legiuni și sarcina de a cârmui câteva provincii romane pașnice de la miazănoapte, dintre care se remarca sudul Galliei (actualmente, sudul Franței).

Caesar ar fi dat orice pentru un pretext – orice pretext – care să-i permită să se apuce de cuceriri și de jefuit, așa că a fost foarte bucuros când helveții celtici au cerut voie să se strămute, de-a curmezișul protectoratului roman, în Gallia, în anul 58 î.Hr. Caesar le-a refuzat cererea. Helveții au pornit totuși la drum, dar Caesar le-a ieșit în față cu șase legiuni.* A construit, în apropiere de lacul Geneva, un zid lung în calea lor și a așteptat. Helveții au așteptat și ei.

* Senatul roman i-a dat lui Caesar în mod oficial doar patru legiuni. După aceea, Caesar a mai strâns singur două legiuni, cu banii obținuți de pe urma prăzii acumulate în Gallia.

Când helveții au încercat să ocolească legiunile lui Caesar, el i-a prins pe când treceau peste un râu și le-a zdrobit ariergarda. Apoi, i-a urmărit îndeaproape, fără să le dea răgaz, și i-a ucis pe toți cei care se îndepărtau de grosul trupelor, însă, fără să-și dea seama, s-a îndepărtat prea mult de propriile linii de aprovizionare. Așa că a bătut în retragere, dar helveții au făcut și ei cale întoarsă și l-au urmărit, până ce romanii au poposit pe un deal din apropierea unui oraș galic important, Bibracte, din centrul Franței. Au respins atacurile helveților, au contraatacat și i-au nimicit.

Conform documentelor găsite de Caesar în tabăra helveților, acum părăsită, o porniseră la drum 368 000 de helveți, dintre care o pătrime erau războinici. Între timp, nu mai rămăseseră decât 110 000. Caesar i-a reașezat în vechea lor patrie (azi, Elveția), pentru a-i împiedica pe germani să se extindă în ținuturile nelocuite.[2]

Era deja prea târziu pentru asta.

Ariovist

În nord, două triburi galice de pe Valea Rinului, aeduii și sequanii, se războiau între ele, iar sequanii i-au angajat pe suebi, un trib germanic condus de Ariovist, ca să-i ajute. Însă, după ce aeduii au fost învinși, Ariovist n-a mai vrut să plece. A pus mâna pe o treime din teritoriul sequanilor și a așezat acolo 120 000 dintre oamenii săi. Ariovist și-a mărit apoi pretențiile la două treimi din teritoriul sequanilor.

Caesar n-avea însă de gând să-i lase pe germani să pună stăpânire pe un teritoriu important atât de aproape de hotarele romanilor, așa că, răspunzând solicitărilor aeduilor, a cerut ca suebii să se retragă. Când Ariovist a respins batjocoritor cererea, Caesar a luat 30 000 de oameni și a pornit, în septembrie, spre miazănoapte. O vreme, cele două părți au dus tratative și s-au limitat la mișcări de trupe, până ce tabăra romană din Vosgi s-a pomenit înconjurată de 70 000 de germani care scoteau strigăte războinice. Romanii și-au organizat în liniște rândurile și au atacat. I-au împrăștiat pe suebi și i-au urmărit îndeaproape vreo 25 de kilometri. Suebii au pierdut 25 000 de oameni și au fugit înapoi peste Rin, iar curând s-a zvonit că Ariovist, ajuns în dizgrația propriilor săi oameni, a murit, ucis probabil de aceștia.

Explorând frontierele

În anul următor, Caesar a rămas în partea de miazănoapte, luptând cu belgii, o coaliție importantă de triburi galice care se înarmau pentru a bloca expansiunea romană. În luna iunie a anului 56 î.Hr., Caesar a construit în zece zile un pod de lemn peste Rin, primul care a unit malurile fluviului. Această realizare inginerească uimitoare a intimidat triburile locale, făcându-le să-i dea ostatici, ca garanție a supunerii. Campania lui Caesar pe partea cealaltă a fluviului n-a durat decât optsprezece zile, timp în care a ars așezările unui trib ce continuase să i se împotrivească. Atunci când s-a retras, a distrus podul, nevrând să-l lase ca pe o ușă din spate, nepăzită, spre imperiu.

În anul 55 î.Hr., Caesar a trecut Canalul Mânecii până în Britannia, ca să vadă dacă merită s-o cucerească. N-a luat cu el decât două legiuni, fie pentru că nu plănuise mai mult decât o acțiune de recunoaștere, fie pentru că și-a zis, cu trufie, că două vor fi destule ca să supună insula. În orice caz, britanii s-au dovedit a fi mai fioroși decât se așteptase. Proviziile sale s-au împuținat îngrijorător, dar a făcut incursiuni din punctul de pe țărm unde debarcase și a distrus câteva sate, ca să arate că nu poate fi silit să se retragă. Apoi, a revenit pe continent.

De-acum, Caesar mai adunase două legiuni, ajungând la opt. În iarna dintre anii 54–53 î.Hr., regele Ambiorix al tribului germanic al eburonilor a tras pe sfoară trupele romane locale – s-a prefăcut că le lasă să treacă nestingherite peste teritoriul său, dar apoi le-a prins în ambuscadă. Cea mai mare parte dintr-o legiune romană a fost nimicită, pierzându-și vulturul, simbolul legiunii și un talisman puternic. Supraviețuitorii au fugit înapoi în tabără și s-au sinucis, ca să nu fie luați prizonieri de către germani.

Caesar a sosit la fața locului și s-a răzbunat, distrugând toate satele și gospodăriile de pe teritoriul eburonilor. Deși majoritatea localnicilor s-au refugiat și s-au ascuns de represaliile romanilor, mulți au pierit de foame în toiul iernii. În plus, Caesar le-a dat voie triburilor învecinate să facă tot ce vor cu eburonii. Cu toate că nu știm cu exactitate ce au făcut aceste triburi, cu siguranță a fost cumplit. În istorie nu s-a mai vorbit niciodată de eburoni.

În anul 53 î.Hr., Caesar avea zece legiuni. S-a întors dinspre miazănoapte și a trecut iar ca un tăvălug peste Gallia, asigurându-se că toate triburile știu cine deține puterea. A zdrobit o serie de triburi galice îndărătnice, unul câte unul, și a vândut femeile și copiii negustorilor de sclavi care urmau oștirea lui peste tot. Plutarh spune că un milion de gali au fost luați prizonieri în timpul campaniilor lui Caesar.

Șuvoiul de sclavi ieftini care s-a scurs în Italia a sărăcit, în cele din urmă, clasa muncitoare romană, fapt care, la rândul său, a subminat temeliile democratice ale republicii.

După ce și-a încheiat campania, Caesar a putut să declare întreaga regiune teritoriu roman. Chiar dacă toate oștirile galilor care-i înfruntaseră pe romani fuseseră înfrânte, galii au hotărât să mai încerce o dată să-i alunge pe invadatori. O mare coaliție de triburi care înainte fuseseră pacificate a pornit o răscoală, sub comanda lui Vercingetorix, căpetenia tribului arvernilor. Ca să-i înfometeze pe romani, galii au distrus toate proviziile pe care nu puteau să le ia cu ei sau să le apere, iar asediul capitalei galilor, Avaricum, care a urmat, a fost o încercare aproape la fel de grea pentru romanii de afară ca pentru galii dinăuntru. Timp de douăzeci și șapte de zile cu ploi grele, romanii au încercat să asambleze turnurile de asediu pe roți ca să intre în oraș, în vreme ce grupuri de gali încercau să le strice construcțiile. În cele din urmă, mașinăriile de asediu au fost gata, iar romanii au trecut peste ziduri. Cuceritorii au ucis toată suflarea din oraș. Caesar a relatat că nu rămăsese nici un supraviețuitor: „Nici bătrâni, nici femei, nici copii. Din toată populația – cam patruzeci de mii – numai opt sute, care au fugit din oraș la prima alarmă, au ajuns nevătămați la Vercingetorix".

Vercingetorix rămăsese în libertate în timpul asediului orașului Avaricum și a câștigat câteva mici bătălii înainte să fie încolțit de Caesar în fortăreața Alesia. Din nou, romanii și-au așezat tabăra în cerc în jurul fortăreței inamice și au început să construiască mașinării de asediu. După ce romanii au respins o încercare de a sparge asediul, făcută de galii din afara perimetrului, Vercingetorix a renunțat. Și-a pus viața în mâinile lui Caesar și, cu toate că Caesar avea reputația că-și ierta inamicii, de data aceasta nu s-a înduplecat. Vercingetorix a fost ținut în închisoare câtiva ani, până în ziua festivă a procesiunii triumfale a lui Caesar, când a fost scos din închisoare și purtat pe străzile Romei, ca să-l vadă poporul, pentru a fi apoi sugrumat în mod ritual.

Sfârșitul

Dârzul și incoruptibilul Marcus Porcius Cato, unul dintre ultimii senatori romani care mai credeau în republică, s-a opus cu tărie războiului lui Caesar. Avea convingerea că Caesar pornise războiul din motive false și că el trebuie să fie dat pe mâna germanilor, ca să-l pedepsească. Mai existau la Roma bărbați puternici care erau împotriva

lui Caesar, dar, în general, ceea ce-i mâna era faptul că ambiția lui de a deveni dictator se ciocnea de propria lor ambiție de a face același lucru.

Războiul nu numai că l-a acoperit pe Caesar de bogăție și glorie, dar l-a înzestrat cu o oștire enormă de veterani, pe care prada obținută în Gallia a situat-o cu totul de partea sa. Chiar dacă nimeni din Roma nu-l putea împiedica să devină dictatorul republicii, tot a fost nevoie de câțiva ani de război civil până să fie convinși cei care mai credeau că pot face ceva. Însă de-abia se liniștise Caesar ca să se bucure în tihnă de roadele victoriei, că a fost asasinat. Aghiotanții lui s-au mai luptat între ei câțiva ani și până la urmă ultimul rămas în picioare, Octavianus, nepotul lui Caesar, a moștenit mantia lui Caesar, sub titlul Augustus, iar Roma a devenit imperiu în toată puterea cuvântului.

Despre lipsa de pricepere la cifre a celor din vechime

Cât de demne de încredere sunt, de fapt, statisticile despre vechile atrocități? „Nu prea" – e răspunsul tradițional. Unii istorici moderni resping din capul locului statisticile despre masacrele din vremuri străvechi, pur și simplu pentru că nu s-au păstrat dovezi solide (presupunând că au existat vreodată). Ei spun că aceste statistici au la bază aproximațiile unor societăți care nu se pricepeau la cifre și erau în mare măsură neștiutoare de carte, neavând capacitatea modernă de a număra mulțimi de oameni și de a ține socoteli corecte. Cuceritorilor le plăcea să se împăuneze cu isprăvile lor, iar hoardele uriașe ale armatei inamice sporeau ori de câte ori povestea era spusă din nou. Balanța morților consemnată în aceste bătălii este suspect de dezechilibrată: mormanele imense de leșuri ale vrăjmașilor costau partea învingătoare doar câteva zgârieturi. Civilizația dinaintea Iluminismului era destul de flexibilă în ceea ce privea precizia istorică, iar vechii istorici nu lăsau niciodată adevărul să umbrească o poveste savuroasă.

Istoricul Catherine Rubincam rezumă lucrurile astfel: „Istoricii din vremurile vechi nu erau ca istoricii moderni, mai ales în felul în care tratau numerele".[1]

Din păcate, diferențele nu sunt totdeauna atât de mari. Dacă parcurgeți această carte, veți vedea că lucrurile nu stau mult mai bine nici cu cifrele moderne. De exemplu, întâlnim frecvent estimări care vorbesc de 100 000 de soldați irakieni uciși în Războiul din Golf, cu toate că americanii n-au găsit decât 577 de cadavre și n-au înregistrat decât 800 de răniți printre cei 37 000 de prizonieri pe care i-au capturat.[2] Cât privește cel mai recent război din Irak, estimările referitoare la numărul oamenilor omorâți în primii cinci ani de după invazia din 2003 variază de la 85 000[3] de suflete la 1,2 milioane.[4] Cine ia seama la acest evantai de estimări va fi mai indulgent când se pune problema dacă la Cannae au fost uciși 25 000 sau 50 000 de romani.

Eu am o părere mai bună despre mărturiile istorice din Antichitate. Strămoșii noștri știau să numere oi, vite și bani; de ce am crede că erau mai nepricepuți când aveau de numărat oameni? Oamenii din vechime știau destulă carte ca să lase în urma lor inscripții detaliate, care alcătuiesc o mare parte din relicvele care ne-au parvenit din acele vremuri. De obicei, îi credem pe istoricii antici când oferă o cronologie a evenimentelor sau descriu bugetul unui regat, așa că de ce am fi mai sceptici când numără cadavre?

Să punem asta pe o scară de la 1 la 10. Cei mai mulți cercetători moderni presupun că gradul de încredere pe care îl prezintă numărătorile morților din Antichitate nu depășește pe această scară valoarea 2 (cei din vechime au trântit acolo, pur și simplu, un număr care li s-a părut impresionant), în vreme ce estimările moderne (care se bazează pe numărători meticuloase și sunt coroborate cu înregistrările oficiale) obțin la capitolul încredere un scor de 9. Asta ar justifica, fără îndoială, ignorarea numerelor prezentate în istoriile vechi.

Totuși, eu bănuiesc că veridicitatea numărătorilor din vechime este mai aproape de 4; numerele oferite sunt departe de a fi exacte, dar estimările au fost făcute de oameni care, cel puțin, știau cum să țină registre de socoteli și puteau număra la nivelul miilor fără să le iasă fum pe urechi. În ceea ce privește majoritatea estimărilor moderne, cred că veridicitatea lor se situează mai degrabă la 7; multe documente sunt dispersate și sunt frecvente măsluirile pentru a astupa golurile. Prin urmare, nu putem face o distincție netă între cele două. Dacă avem încredere în cifrele discutabile referitoare la numărul de morți de la Hiroshima, din Rusia lui Stalin sau din Războiul din Coreea, atunci n-ar trebui să fim prea sceptici în privința celor legate de Alexandru Macedon.

Regula mea generală este următoarea: atunci când cel puțin un istoric modern consideră credibil numărul de morți consemnat într-o bătălie din Antichitate, nu voi respinge de la bun început acel număr. Nu trebuie să acceptăm orice număr pe care ni-l pun în față cei din vechime, dar simplul fapt că sună suspect nu e destul ca să te îndoiești de cifra respectivă.

Pentru comparație, să vorbim despre Holocaust. În prezent, toată lumea știe că Holocaustul a existat. Dacă avem vreo îndoială, e suficient să punem mâna pe telefon și să sunăm pe cineva care a fost acolo. La un moment dat însă, nu va mai fi nici un martor ocular pe care să-l întrebăm despre Holocaust. Va trebui să ne bazăm pe dovezile din arhive. Dar poate că în anul 2037 o reducere a bugetului va determina închiderea uneia dintre cele mai importante arhive americane,

iar documentele vor fi transportate într-un depozit și se vor descompune. Apoi, un război de mari proporții din Orientul Mijlociu va distruge arhivele din Israel care documentează Holocaustul, iar peste încă douăzeci de ani va veni la putere în Rusia un dictator antisemit, care va lichida arhivele din țara sa. Toate acestea vor fi precedate de marele crah al calculatoarelor din 2022, care va șterge toate documentele transpuse cu migală în format digital.

În cele din urmă, dovezile vor fi atât de erodate, încât nu vom putea decât să ne bizuim pe afirmațiile unui oarecare istoric că toți oamenii aceia au fost omorâți – cu alte cuvinte, vom avea exact aceeași problemă cu care ne confruntăm azi în cazul masacrelor din Antichitate. Scepticii din viitor se vor îndoi că Hitler ar fi putut să ucidă șase milioane de evrei cu arme atât de primitive: păi asta înseamnă mai mulți oameni decât au trăit în orice oraș de pe planetă la vremea aceea – cum am putea crede că au fost înghesuiți cu toții în jumătatea aia de duzină de lagăre mici? Imposibil! Șase milioane de evrei ar fi putut să riposteze și să-i învingă pe naziști cu mâinile goale…

Există tendința de a respinge multe aspecte incomode din istorie ca fiind doar din auzite, însă, dacă ne gândim mai bine, toată istoria e din auzite. Suntem datori față de victime să cântărim puțin lucrurile înainte de a le pune la îndoială.

Dinastia Xin

Numărul de morți: 10 milioane
Locul în clasament: 14
Tipul: dispută dinastică
Conflictul, în linii mari: dinastia Han (legitimă) *vs.* Wang Mang (uzurpatorul) *vs.* Sprâncenele Roșii (răsculații)
Perioada: 9–24 d.Hr.
Locul: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Wang Mang
Altă pacoste: prăbușirea dinastiei chineze

Familiile fericite se aseamănă între ele

Contrar așteptărilor, monarhiile tradiționale tind să fie matriarhale. Să zicem că sunteți împăratul. De vreme ce succesiunea e transmisă pe linie masculină, rudele de sânge ale tatălui dumneavoastră figurează, toate, în lista succesorilor, ceea ce le transformă în rivali. Aceste rude n-au nici un motiv să vă apere interesele. În intrigile de la palat, să nu vă bizuiți pe fratele mai mic, căci el e următorul la rând ca succesor. Fratele tatălui e al treilea la rând. Dacă vi se întâmplă ceva, cu toții ajung mai sus pe listă.

Pe de altă parte, femeile care au intrat prin căsătorie în familia imperială au o poziție mai precară. Singura legătură a împărătesei cu curtea ar putea fi relația cu dumneavoastră. Dacă muriți și unchiul vă succedă la tron, mama și soția dumneavoastră vor fi date deoparte. În cel mai bun caz, ele și familiile lor vor fi trimise în exil; în cel mai rău caz, vor fi lichidate. Din acest motiv, familiile mamei și soției dumneavoastră vă sunt aliați firești, care vă păzesc. Istoria împărățiilor e plină de împărătese-mame puternice, care încearcă să păstreze puterea după ce le-au murit soții. O cale de a reduce influența rudelor prin alianță este să rămâi în cercul familiei și să te căsătorești cu surori (procedura din Egipt) sau cu verișoare (procedura din Europa), însă chinezii aveau legi stricte împotriva incestului, care-l obligau pe împărat să ia în căsătorie pe cineva din altă linie de descendență.

(Partea care urmează n-o să vă placă. E o aglomerare derutantă de date vechi și de nume chinezești*, dar nu-i nevoie să le stocați în me-

* În continuare, voi oferi câteva explicații – poate prea amănunțite – despre numele împăraților chinezi.

moria de lungă durată. Nu trebuie decât să vă faceți o imagine de ansamblu asupra evenimentelor.)

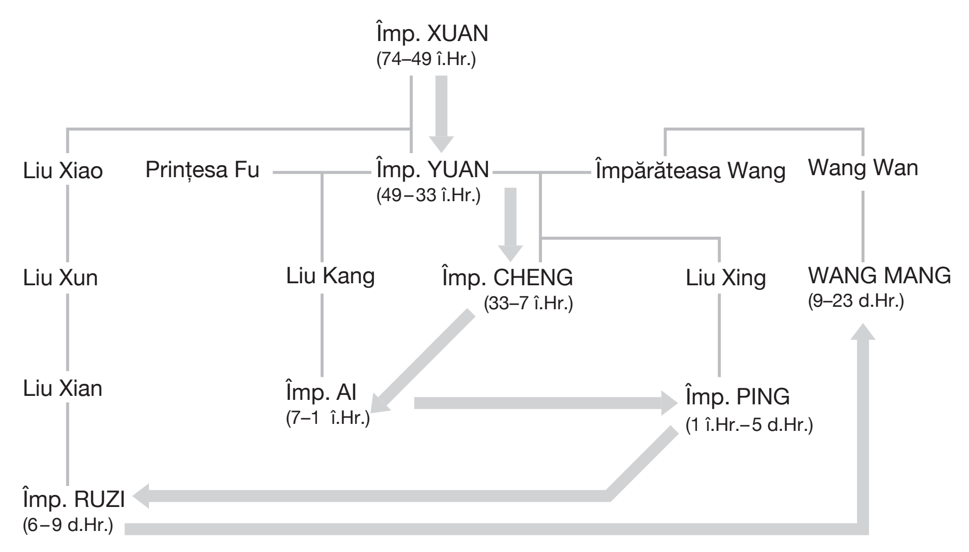
La puțin timp după moartea Primului Împărat (vezi „Qin Shi Huang Di"), în China a izbucnit un război civil, în urma căruia întreaga putere a trecut în mâinile unei noi dinastii – dinastia Han. Vreme de aproape două secole, o Chină reunificată și-a văzut netulburată de drum sub dinastia Han. În anul 33 î.Hr., când împăratul Yuan (în traducere, „Împăratul Primordial") a murit, fiul său, împăratul Cheng (în traducere, „Împăratul cel Încununat de Succes"), a urcat pe tron și a cârmuit în liniște în următorii douăzeci și șase de ani. Cheng și-a ales curtenii din familia mamei sale, Wang. De pildă, comanda oștirii a primit-o mai întâi fratele împărătesei, Wang Feng, în anul 33 î.Hr, apoi Wang Yin (22 î.Hr.), Wang Shang (15 î.Hr.), Wang Gen (12 î.Hr.) și, în cele din urmă, Wang Mang, nepotul împărătesei, în anul 8 î.Hr. Nu era nimic neobișnuit în asta, dar, în anul 7 î.Hr., când împăratul Cheng a murit fără să aibă un fiu în viață, influența familiei Wang a încetat brusc.

Tronul a trecut la nepotul în vârstă de douăzeci de ani al lui Cheng, fiul bolnăvicios al fratelui său vitreg, el devenind noul împărat Ai (în traducere, „Împăratul cel Vrednic de Plâns"). Cheng fusese fiul soției din familia Wang a împăratului Yuan, pe când Ai avea o altă descendență: bunicul său Yuan avusese o relație cu o altă femeie, prințesa Fu, care, acum, a început să-și ridice propria familie în funcții importante din împărăție. Împăratul Ai era însă homosexual și a murit, în anul 1 î.Hr., fără urmași. Comandantul în vârstă de douăzeci și doi de ani al oștirii, și probabil iubitul lui Ai, Dong Xian, nu s-a mișcat destul de repede în goana după putere care a urmat, așa că a fost îndepărtat și împins la sinucidere de împărăteasa-mamă Wang, revenită pe scenă.

Să începem cu începutul. În Orientul Îndepărtat, numele de familie stă pe primul loc. Tatăl lui Wang Mang a fost Wang Wan. Fratele lui Mao Zedong a fost Mao Zetan.

De obicei, împărații își începeau viața cu un nume personal, ca Liu Xiu, adică Xiu din familia Liu. Mai târziu, când ajungeau împărați, li se spunea pur și simplu „Împăratul", sau cam așa ceva. După ce mureau, istoricii le dădeau un nume oficial cu care erau cunoscuți de posteritate, de pildă împăratul Guangwu. Adesea, numele oficial era descriptiv – în cazul de față, înseamnă „pe deplin marțial". În toate cărțile de istorie pe care le-am văzut, aceste nume oficiale sunt preluate ca atare în limba engleză – Yuan, Cheng, Ai, Ping –, dar s-ar putea să vă fie mai ușor să rețineți personajele dacă vă gândiți la traducerea numelor lor – cel Primordial, cel Încununat de Succes, cel Vrednic de Plâns, cel Iubitor de Pace.

Dacă asta vă ajută, gândiți-vă la istoria europeană, unde monarhi precum Ludovic XIV și Elisabeta I au fost supranumiți Regele-Soare și Regina-Fecioară.

Notă: Anii indică perioada de domnie.

Familia Wang s-a apucat să-i elimine pe toți cei din familia Dong pe care-i pusese în funcții Dong Xian, precum și pe toți cei din familia Fu pe care-i adusese la putere prințesa Fu.[1]

Tronul a ajuns apoi la un văr în vârstă de nouă ani, împăratul Ping (în traducere, „Împăratul cel Iubitor de Pace“), iar împărăteasa-mamă Wang l-a numit regent pe fiul fratelui ei, Wang Mang. Dacă aruncați o privire puțin mai sus, veți vedea că Wang Mang fusese comandantul oștirii în ultimul an al domniei împăratului Cheng. Cei din familia Wang au revendicat toate funcțiile pe care le pierduseră cu șase ani înainte. Pentru a-și consolida puterea, regentul Wang Mang și-a căsătorit fiica cu împăratul-copil.

Wang Yu, fiul lui Wang Mang, s-a temut că aceste manevre se vor întoarce până la urmă împotriva lui, iar împăratul Ping va elimina familia Wang după ce o să ajungă destul de mare ca să uneltească și să-și urmărească propriile planuri. Ca să preîntâmpine o astfel de eventualitate, Wang Yu a conspirat cu clanul matern al împăratului, familia Wei, ca să-și alunge tatăl atât din poziția de regent, cât și din lumea celor vii. Când Wang Mang a descoperit urzeala, i-a poruncit fiului său să se sinucidă și i-a eliminat pe toți cei din familia Wei, în afară de mama împăratului. Împăratul, acum în vârstă de treisprezece ani, i-a purtat pică lui Wang Mang pentru că i-a omorât toți unchii și verii, dar a murit înainte să se poată răzbuna. Toată lumea a bănuit că Wang Mang l-a otrăvit. Asta se petrecea în anul 6 d.Hr.[2]

Foarte bine! Acum, fiți atenți.

Dinastia cea nouă

Să recapitulăm povestea de până acum: dinastia Han a unificat China și a menținut stabilitatea vreme de două sute de ani. Apoi, au apărut probleme legate de succesiunea la tron. Wang Mang, fostul comandant al oștirii și nepotul împărătesei-mamă, era regentul Chinei, dar tânărul împărat de care trebuia să se îngrijească tocmai murise din pricini misterioase. Firește, copilul de treisprezece ani nu lăsase nici un moștenitor. De fapt, nu era în viață nici un urmaș de sex masculin al vreunuia dintre cei patru împărați precedenți, până la împăratul Yuan (cu care am început această poveste), așa că Wang Mang a mers cu o generație înapoi și i-a cercetat pe urmașii împăratului de mai înainte. L-a ales drept împărat pe cel mai tânăr pe care l-a putut găsi, un prinț în vârstă de un an, Ruzi (în traducere, „Pruncul“). Desigur, Wang Mang rămânea regent până ce noul prinț urma să ajungă la maturitate, lucru puțin probabil în mâinile acestor oameni.

În anul 9 d.Hr., Wang Mang s-a săturat să aștepte momentul când împăratul-copil va ajunge destul de mare ca să merite să-l omoare, așa că l-a expediat pe Ruzi într-o pensionare anticipată. (Nu e un eufemism. Ruzi a mai trăit șaisprezece ani tihnit, pe o moșie.) Wang Mang s-a declarat primul împărat dintr-o nouă dinastie, Xin (dinastia „cea nouă“).

Oricât de brutal ar suna această poveste, anii în care cei din dinastia Han și-au săpat groapa unul altuia au provocat moartea a cel mult o sută de oameni, ceea ce, în sine, nu merită un loc pe lista mea. Problema este că aceste evenimente au abătut atenția familiei împărătești de la treburile împărăției și au subminat legitimitatea curții. În șaisprezece ani, China a avut parte de trei împărați-copil și era acum în mâinile unui uzurpator.

Wang Mang a fost un fundamentalist confucianist atât de dur, încât și-a executat trei fii, un nepot de frate și un nepot de fiu deoarece încălcaseră diferite legi[3]; el și-a petrecut o parte exagerat de mare din domnie încercând să reînvie ritualuri și reguli strămoșești care se pierduseră. A susținut chiar că descoperise un manuscris pierdut al lui Confucius, care venea în sprijinul tuturor reformelor sale.

Fiind tradiționalist, a revenit la formele mai vechi ale banilor, folosite în vremea lui Confucius. Pentru prima oară după sute de ani, cazmalele, cuțitele* și scoicile au revenit în circulație, adăugându-se

* Nu e vorba literalmente de cazmale și cuțite. Banii chinezești vechi aveau forma unor lame de cazma și de cuțit înainte să se ajungă la monedele moderne în formă de disc.

monedelor. Până la urmă, Wang Mang a ajuns să scoată atâtea feluri de bani, că nimeni nu se putea obișnui cu ei destul de mult ca să-și dea seama de cei falși, așa încât oamenii și-au pierdut complet încrederea în banii aflați în circulație. Economia s-a împotmolit.

Fiind el însuși un uzurpator, Wang Mang știa prea bine că împărații nu trebuie să se încreadă în miniștri, așa că-și ținea subordonații strâns în frâu. Pentru că refuza să lase în seama altora multe sarcini importante, dar plictisitoare, treaba nu era niciodată dusă la bun sfârșit. Wang a încercat, bunăoară, să restructureze grila de salarizare a serviciilor civile, dar s-a încâlcit așa de tare în amănunte, încât funcționarii civili n-au fost plătiți ani în șir. Firește, ei au recurs la alte surse de venit, cele mai multe dintre ele ilegale.

Asemenea multor idealiști din istorie, Wang voia să readucă frumoasele zile de demult, când (își închipuia el) familiile mari de cetățeni liberi care se ocupau de micile lor ferme alcătuiau coloana vertebrală a societății. În acest scop, Wang a încercat să împartă marile moșii ale nobilimii. A stabilit întinderea maximă a pământului pe care-l putea deține o familie, iar surplusul l-a împărțit vecinilor. Nu și-a câștigat, prin asta, nici un prieten.

Mandatul Ceresc

Filozofia politică tradițională din China punea un mare accent pe Mandatul Ceresc. Conform acestei teorii, Cerul dăruiește pace și prosperitate împăratului cel drept, dar, când cârmuitorul *nu* are parte de pace și prosperitate, e limpede că Cerul îl socotește demn de dispreț. E întru totul acceptabil – ba chiar o datorie sacră – să-l răstorni pe împăratul care nu-i în grațiile Cerului. Cerul și-a arătat curând nemulțumirea față de Wang Mang.

Fluviul Galben (sau Huang He) este, cu siguranță, cel mai ucigător element geografic cunoscut de om. Mijloc de comerț și de irigație, fluviul ține China în viață, dar, de mult prea multe ori, râul, obstruat de mâl, se împotmolește și se revarsă peste maluri, croindu-și câte un nou făgaș spre mare, peste câmpia alăturată și peste nefericitele orașe și sate care i se nimeresc în cale. Câteva dintre inundațiile provocate de Fluviul Galben se disting prin faptul că sunt singurele catastrofe naturale din istorie care au omorât peste un milion de oameni. Dacă includem foametea și bolile care au urmat, inundația din anii 1332–1333 a ucis 7 milioane de suflete; cea din 1887 a ucis între 900 000 și 2 milioane de oameni; cea din 1931 a ucis între 1 și 4 milioane.[4]

Cârmuirea țării fiind afectată de intrigile de palat, inginerii civili au rămas în urmă cu refacerea sistemelor de irigație, care erau vitale pentru chinezi, printre ele numărându-se și digurile care țineau Fluviul Galben între malurile sale. În anul 4 d.Hr., Fluviul Galben a ieșit din matcă, pricinuind inundații și foamete. În anul 11, a ieșit iar.[5]

Dinastia Xin a lui Wang Mang poate că ar fi supraviețuit dacă n-ar fi fost aceste calamități. Când mânia divină a prins să se manifeste, a început să circule profeția că va reveni la putere dinastia Han. Curând, și-au făcut apariția societăți secrete.

Răscoala Sprâncenelor Roșii

În anul 17 d.Hr., un nou grup de răsculați a apărut în provinciile de coastă din zona de vărsare a Fluviului Galben, care fuseseră cel mai greu lovite de inundații. Răsculații, care duceau o viață de tâlhari și erau numiți „Sprâncenele Roșii“ din cauza dârelor de vopsea roșie pe care și le desenau pe frunte, au zdrobit toate trupele trimise de dinastia Xin. În cele din urmă, Wang Mang a trimis împotriva lor o forță uriașă, care a obținut câteva victorii, aplicând celor care simpatizau cu răsculații numeroase pedepse, până ce Sprâncenele Roșii au distrus oștirea Xin la Chengchang, în anul 23 d.Hr. Sprâncenele Roșii l-au dibuit pe Liu Penzi, un membru în vârstă de paisprezece ani al clanului Liu (familia cârmuitoare a dinastiei Han), pe care l-au proclamat împărat.[6]

Între timp, câteva grupuri mai mici de răsculați din centrul Chinei, dintre Fluviul Galben și Yangzi, au căzut în mrejele altei ramuri a familiei Liu și s-au reunit formând așa-numita oștire Lülin, sau „Pădurea Verde“, după munții care le-au fost primul refugiu (*lü lin* înseamnă „pădure verde“). Șeful Pădurii Verzi era Liu Yan, un descendent de generația a șasea dintr-un împărat Han, dar acesta – ironia sorții – s-a dovedit mult prea competent și charismatic pentru a-și păstra susținătorii. Ceilalți conducători ai Pădurii Verzi preferau un om de paie, pe care să-l poată manipula, așa că au uneltit și complotat, proclamându-l împărat pe Liu Xuan, vărul de gradul al treilea al lui Liu Yan.[7]

Wang Mang a trimis o altă oștire uriașă – despre care se spune că avea 500 000 de oameni, deși probabil că nu avea atâția – să zdrobească trupele Pădurii Verzi, despre care se spune că aveau mai puțin de 10 000 de oameni, deși, probabil, nici asta nu e adevărat. În luna iunie a anului 23 d.Hr., în vreme ce oștirea Xin asedia o garnizoană a Pădurii Verzi din orașul Kunyang, Liu Xiu, fratele mai mic al fostului conducător Liu Yan, a adunat alți răsculați din provincii și s-a dus să-i alunge

pe asediatori. Comandantul Xin a subestimat forța răsculaților care se apropiau și a trimis, arogant, o unitate mică, să-i mături din cale. Când răsculații Pădurii Verzi au învins această unitate, oștenii Xin au fugit înapoi, la grosul oștirii, răspândind panică și pesimism. Apoi, trupele Pădurii Verzi din Kunyang au ieșit la atac, în vreme ce răsculații din afara orașului și-au continuat înaintarea victorioasă. O furtună iscată din senin și o inundație au sporit deruta; oștirea Xin a fugit, fiind măcelărită în vreme ce se retrăgea.[8]

După ce pierduse într-un singur an două mari oștiri, Wang Mang era condamnat. În cursa de a ajunge în capitala Chang'an (în zilele noastre, Xian), oștirea Pădurii Verzi a întrecut Sprâncenele Roșii, astfel încât candidatul ei, Liu Xuan, a devenit conducătorul dinastiei Han restaurate. Chang'an a căzut după o apărare îndârjită; s-au dus lupte pentru fiecare casă. La urmă, palatului i s-a dat foc, iar Wang Mang a fost decapitat și tăiat în bucăți, așa încât toată lumea să-și poată lua o amintire.[9]

Noua dinastie Han

Înainte ca Liu Xuan să se obișnuiască cu privilegiile vieții de împărat, conspirațiile au început să se țeasă în jurul său. Ruzi, fostul împărat-prunc, a fost ademenit, din locul său retras, de doi nobili de rang inferior, dar încercarea lor de a pune mâna pe putere a eșuat. Au fost executați cu toții.

Ca să nu riște nimic, Xuan a găsit la iuțeală un pretext ca să-l poată executa și pe fostul său rival, Liu Yan.

Apoi, câteva căpetenii militare au plănuit să-l răpească pe Xuan. Și ei au fost dați de gol și cei mai mulți dintre ei au fost executați, dar unul dintre supraviețuitori a izbutit să-l alunge pe Xuan din Chang'an. Xuan s-a regrupat împreună cu căpeteniile militare credincioase lui și a recucerit orașul. Nici nu ajunsese bine Xuan înapoi pe tron, că au venit Sprâncenele Roșii, au cucerit la rândul lor capitala și l-au urcat pe tron pe împăratul ales de ei, Liu Penzi. Sprâncenele Roșii l-au prins pe împăratul Liu Xuan, dar, ca să nu stârnească resentimente, n-au făcut altceva decât să-l coboare în rang și să-l trimită să se ocupe de creșterea cailor. Totuși, curând oamenii au început să vorbească melancolic de zilele în care la conducere era Xuan, așa că acesta a fost aruncat într-o temniță și sugrumat.[10]

Liu Xiu, fratele lui Liu Yan, era departe, luptând la hotar. Liu Xiu era cunoscut pentru prudența sa și se ținea deoparte de când Liu Yan fusese executat pentru vini închipuite, cu doi ani înainte, dar, când

Xuan a dispărut de pe scenă, s-a autoproclamat împărat (25 d.Hr.) și a pornit cu oștirea sa împotriva Sprâncenelor Roșii. A fost o campanie grea, dar Liu Xiu a învins și a cucerit Chang'an în anul 27 d.Hr. A urmărit Sprâncenele Roșii care se retrăgeau și, în cele din urmă, le-a încolțit, copleșindu-le numeric. Sătul de toate omorurile, Liu Xiu a oprit atacul și a oferit termeni de predare generoși: o amnistie generală, un domeniu bogat pentru fostul împărat Liu Penzi și nici o execuție în masă. Inamicii au acceptat.

Dinastia Han, restaurată de Liu Xiu, avea să dăinuiască încă două secole. El a rămas pentru posteritate împăratul Guangwu, însemnând, în traducere, „împăratul pe deplin marțial".

Scăderea bruscă a populației

În ciuda unor întreruperi temporare, China a existat ca entitate politică mai mult timp decât orice țară de pe Pământ, iar slujbașii civili ai Imperiului Chinez au ținut registre amănunțite timp de secole întregi. Multe s-au pierdut în incendii, inundații, războaie ori au fost roase de șoareci, dar unele fragmente, copii și conspecte au supraviețuit. Printre ele, se numără înregistrări sporadice ale recensămintelor din câteva dinastii. În mod surprinzător, documentele legate de recensământul chinezesc din anul 2 d.Hr. sunt, în mare parte, intacte, dându-ne cele mai vechi cifre fiabile despre populație din orice societate din istorie. Fără îndoială, există unele discrepanțe între informații, însă cei mai mulți specialiști acceptă faptul că în anul 2 d.Hr. populația Chinei era în jur de 57 671 400 de oameni.

După aceasta, recensămintele arată că țara se confrunta cu mari probleme. Populația înregistrată a scăzut la doar 21 de milioane în anul 57 d.Hr., a crescut până la 34 de milioane în anul 75, apoi a urcat la 43 de milioane în anul 88. Știu că sunt o mulțime de numere pe care le-am pus dintr-odată în fața cititorului neavertizat, dar esența este că, după cum se pare, într-o jumătate de veac de război, inundații și foamete, China a pierdut aproape 37 de milioane de oameni, iar aproape de sfârșitul secolului mai lipseau de la socoteală aproape 13 milioane. Oricât de rău ar arăta asta, probabil că mulți dintre cei 37 de milioane de oameni erau vii, dar se ascundeau de perceptori. Scăderea neverosimilă a populației consemnată la recensământul din anul 57 nu indică, probabil, doar numărul morților, ci și incapacitatea autorităților de a găsi toate persoanele din China după o perioadă de mari tulburări.

Chiar și așa, cei mai mulți dintre specialiști cred că a existat într-adevăr o scădere puternică a populației, de ordinul milioanelor. În funcție de autorul pe care-l citim, declinul real al populației chineze din primul secol al erei noastre ar putea fi între 8 și 43 de milioane. Am scormonit mult și am dat peste tot felul de estimări. Am ales, în chip de compromis rezonabil, cifra de 10 milioane, care se află undeva sub media estimărilor.[11]

Războaiele dintre romani și iudei

Numărul de morți: 350 000
Locul în clasament: 94
Tipul: insurecție religioasă, revoltă anticolonială
Conflictul, în linii mari: evrei *vs.* romani
Perioada: 66–74 și 132–135 d.Hr.
Locul: Palestina
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: romanii
Altă pacoste: răscoală împotriva Romei

Prima revoltă a evreilor (66–74 d.Hr.)

După cuceririle lui Alexandru Macedon, grecii s-au așezat în tot Orientul Mijlociu, unde formau, de obicei, o clasă superioară străină, care nu era privită cu ochi buni de băștinași. În Caesarea, principalul oraș al Palestinei romane, grecii și evreii se jigneau reciproc tot timpul, dar uneori șicanările ajungeau la revolte în toată puterea cuvântului. După o serie de manifestări violente, guvernatorul roman a cerut comunității evreiești să plătească toate pagubele. Evreii însă au susținut că grecii au fost cei care începuseră, tăind niște păsări pe treptele unei sinagogi, așa că nu s-au conformat. Nici o problemă; guvernatorul roman a luat pur și simplu banii din tezaurul Templului din Ierusalim.

Evreii din toată țara s-au răsculat, înfuriați de blasfemie. Naționaliștii radicali – zeloții – au alungat cu ușurință mica garnizoană romană în Siria. În extazul victoriei, părea că Dumnezeu readusese neamul evreiesc la fala sa de dinainte, până ce împăratul Nero a trimis o întreagă oștire, sub comanda lui Vespasian, să pună capăt răscoalei. Legiunile romane i-au nimicit metodic pe răsculații din Galileea, prin asedii, masacre și manevre politice, iar apoi au prins Ierusalimul ca într-un clește.

Războiul a fost întrerupt în anul 68, când generalii romani, care se săturaseră până peste cap de bufoneriile lui Nero, l-au dat jos de pe tron; unul după altul, fiecare general roman din imperiu și-a dus legiunile la Roma ca să revendice tronul. Dintre cei patru împărați proclamați în acest an și jumătate de haos, ultimul a fost Vespasian, care a rămas și cel mai mult timp pe tron.

Împăratul Vespasian a lăsat răscoala evreilor în grija fiului său, Titus, care a încercuit Ierusalimul. Mașinăriile de asediu erau dificil de construit în Palestina, deoarece copacii erau greu de găsit și firavi, dar obstinația tipic romană a ținut Ierusalimul blocat vreme de doi ani, ducându-i pe apărători în pragul morții prin înfometare. În fiecare zi, romanii prindeau zeloți care căutau cu disperare de-ale gurii în afara zidurilor și-i răstigneau în văzul asediaților. Când Ierusalimul a căzut, în cele din urmă, în anul 70, romanii au masacrat populația și au prefăcut Templul într-o ruină. Menora, sfeșnicul de aur cu șapte brațe, înalt de un metru și jumătate, care împodobise Templul, a fost cărat la Roma și purtat în triumf prin oraș, ca să-l vadă lumea.

Cea mai mare parte a zidurilor orașului au fost demolate, însă Titus a ordonat să se păstreze o bucată scurtă, dar impresionantă, din zidul care înconjura Templul, ca lecție pentru viitorii răsculați că nici măcar zidurile cele mai groase nu pot să țină piept oștirii romane. Acest fragment de zid (numit acum Zidul Apusean sau Zidul Plângerii) este locul cel mai sfânt al iudaismului, ceea ce dovedește că lecția *reală* pentru viitoarele răscoale este fie că (a) credința poate cu adevărat să țină piept oștirii romane, fie că (b) dacă te apuci să demolezi un loc sfânt, măcar termină naibii treaba.*

Ultimii 960 de zeloți s-au retras în fortăreața Masada, aflată pe munte. Apărătorii au privit neajutorați cum romanii se apucă să construiască cu migală o rampă uriașă pe munte, ca să-și ducă până sus mașinăriile de asediu. Știind că sunt sortiți pieirii, zeloții prinși în capcană au tras la sorți. Cei care au pierdut i-au omorât pe cei care au câștigat, și apoi au tras iarăși la sorți. Cei care au pierdut i-au omorât pe cei care au câștigat, și tot așa, până ce n-a mai rămas în viață decât un zelot care să săvârșească păcatul de neiertat al sinuciderii.

Revolta lui Bar Kohba (132–135 d.Hr.)

Distrugerea provocată de prima răscoală a afectat în principal Ierusalimul, o mare parte din Palestina fiind cruțată de ravagii. Pacea și prosperitatea au revenit încetul cu încetul.[1] Apoi, romanii au încercat să integreze provincia în creuzetul mai vast al culturii mediteraneene. În jurul anului 132, împăratul Hadrian a interzis mutilarea genitală în întregul imperiu; am fi tentați să spunem că ideea nu era

---

* Cealaltă parte a acestui zid este al treilea loc sfânt al islamului, așa că, probabil, vor fi lupte pentru el atâta vreme cât vor fi oameni pe Pământ.

deloc rea, până ce ne aducem aminte că iudaismul cere circumcizia. Hadrian și-a revizuit curând ordinul, făcând excepție pentru evrei. Din nefericire, Hadrian s-a hotărât tot acum să înceapă reconstruirea Ierusalimului, pentru a-l transforma într-un oraș roman modern, cu un templu închinat lui Iupiter acolo unde se înălțase templul lui Iahve.

Evreii nu puteau să accepte așa ceva și s-au răsculat, fiind conduși de Simon ben Kosiba, care și-a câștigat supranumele mesianic Bar Kohba, „Fiul Stelei".[2] Insurgenții erau mai redutabili în afara orașelor, unde și-au construit fortărețe legate între ele prin tuneluri ascunse. Romanii au trimis trei legiuni ca să înăbușe răscoala. A fost o campanie grea, iar una dintre legiuni a dispărut după asta din cărțile de istorie, probabil spulberată de răsculați. Se spune că războiul a distrus 50 de fortărețe și 985 de sate. A fost atât de distrugător, încât nu cunoaștem întreaga poveste și nu dispunem de prea multe relicve, în afara câtorva peșteri descoperite în dealurile din apropierea Mării Moarte. Aceste peșteri i-au găzduit pe ultimii dintre răsculați, iar arheologii le-au numit după cele mai deosebite lucruri aflate în ele: printre altele, Peștera Pergamentelor, Peștera Săgeților, Peștera Scrisorilor (printre care unele scrise de Bar Kohba) și Peștera Ororilor (patruzeci de schelete aparținând mai multor familii moarte de foame).

Când luptele s-au sfârșit, cei mai mulți evrei din Palestina fuseseră uciși, exilați sau luați în sclavie, romanii asigurându-se de această dată că nu va mai exista nici o revoltă. Romanii au depopulat o mare parte din teritoriu și l-au repopulat cu neamuri mai cooperante. Evreii au fost exilați din Palestina și astfel a început Diaspora, împrăștierea evreilor în lumea largă.

Numărul de morți

Istoricii din vechime susțin că în aceste revolte și în altele au fost uciși 2 milioane de evrei. Istoricul evreu Josephus Flavius, care a participat la prima răscoală, a relatat că în timpul asedierii Ierusalimului au fost omorâți 1 197 000 de evrei, pe când Tacitus a estimat că numărul de morți a fost undeva la jumătate: 600 000.[3] Dio Cassius[4] a raportat un număr total de 580 000 de evrei uciși în luptă în cea de-a doua răscoală. De asemenea, istoricii antici spun că în timpul răscoalelor minorităților evreiești din Cirene și Cipru (pe care nu le-am inclus aici) au murit 220 000, respectiv 240 000 de oameni.[5] Nu ai cum să dai crezare acestor cifre; de altfel, se spune adesea că aceste afirmații exemplifică perfect de ce nu ne putem încrede în cifrele avansate de istoricii din Antichitate.

Ca să fim realiști, probabil că în fiecare dintre răscoale a murit între o cincime și jumătate din locuitorii Palestinei, dar acesta tot nu este un răspuns complet, deoarece nimeni nu știe câți oameni trăiau acolo. Estimările privind populația Palestinei în perioada dinaintea răscoalelor variază între o jumătate de milion și 6 milioane de oameni. Istoricii religiei tind să prefere numerele mari, bazate pe surse scrise, cum sunt lucrările lui Josephus; arheologii preferă numerele mici, bazate pe utilizarea pământului și densitatea populației.[6] În orice caz, o estimare rezonabilă ar fi în jurul a 350 000 de morți cu totul, ceea ce ar însemna o treime dacă populația fusese de 1 milion, jumătate dacă fusese de 700 000 sau o pătrime dacă fusese de 1,4 milioane. Orice s-ar zice, e greu să credem că vechea populație din zonă s-ar fi putut apropia de 2 milioane, care era numărul locuitorilor în momentul dobândirii independenței, în 1948.

Perioada celor Trei Regate

Numărul de morți: 34 de milioane dați dispăruți
Locul în clasament: 25
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari, și principalele state participante: Wu *vs.* Wei *vs.* Shu
Perioada: 189–280 d.Hr.
Locul: China
Alte state participante: Han (înainte), Jin (după)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: eunucii, Cao Cao
Altă pacoste: prăbușirea dinastiei chineze

> Împărăția, mult timp scindată, trebuie să se unească; mult timp unită, trebuie să se scindeze. Așa a fost dintotdeauna…
>
> (Primele rânduri din *Cronica celor trei regate*)

Povestea într-o sută de cuvinte sau mai puține

Întrucât dinastia Han devenea din ce în ce mai coruptă, au izbucnit răscoale țărănești și s-a dezlănțuit haosul. Căpeteniile războinice și-au împărțit imperiul între ele. Din acest tumult s-au ivit, treptat, trei regate:

1. regatul Wei, condus de vicleanul Cao Cao (se pronunță „țhao țhao");
2. regatul Wu, condus de ambițiosul Sun Quan (se pronunță, aproximativ, „sun chüen");
3. regatul Shu, condus de virtuosul Liu Bei (se pronunță „liu pei").

În secolul următor, cele trei regate s-au războit între ele, formând alianțe schimbătoare. Eroi s-au ridicat și s-au prăbușit. În cele din urmă, China a fost reunificată.

R3K[a]

Perioada celor Trei Regate are un loc special în cultura chineză, fiind un fel de combinație între războiul troian, Vestul Sălbatic și castelul Camelot. A fost o perioadă convenabil de misterioasă, în care putea fi

a. Trimitere la jocul video „*Rage of 3 Kingdoms*" („Ciocnirea celor 3 regate") (n.t.).

plasată orice poveste, fără prea multe explicații. A fost o epocă violentă, haotică, în care oamenii își puteau făuri destinul, în care tăria morală a unei persoane era pusă la încercare în creuzetul războiului, în care aventura și primejdia te pândeau la fiecare pas. În cele din urmă, în secolul al XIV-lea, în timpul dinastiei Ming, Luo Guanzhong a pus laolaltă toate poveștile în *Cronica celor trei regate*, unul dintre cele trei* romane de vârf din literatura chineză.

În cultura chineză, un nume din Perioada celor Trei Regate trezește mai degrabă amintirea unui personaj de roman decât pe cea a unui personaj istoric real. Cao Cao este un ticălos care uneltește. Frații Zhang, căpeteniile Turbanelor Galbene, sunt vrăjitori și șarlatani. Sun Shangxiang, sora lui Sun Quan, este arhetipul prințeselor băiețoase surprinzător de pricepute la artele marțiale. Guan Yu, camaradul și fratele de sânge al lui Liu Bei, a fost ridicat după moarte la rangul de zeu al războiului în China, așa încât e ușor de dedus că în *Cronică* i se atribuie niște fapte de arme extraordinare.[1]

Așa cum se întâmplă în majoritatea romanelor istorice, eroii și eroinele *Cronicii* interacționează într-un mod mult mai direct decât au făcut-o, probabil, persoanele reale, au prieteni din belșug și o mulțime de drame amoroase și vendete personale care să ducă povestea mai departe. Pot fi împărțiți destul de ușor în personaje pozitive și negative, ceea ce de obicei nu-i cazul cu oamenii în carne și oase. Povestea nu și-a pierdut niciodată popularitatea; filmul *Red Cliff* (*Faleza roșie*), regizat de John Woo în 2007 și bazat pe evenimentele din Perioada celor Trei Regate, este pelicula cu cele mai mari încasări din toate timpurile în China.[2]

Să ne întoarcem acum privirea spre trecut și să vedem cum s-au desfășurat lucrurile în acea perioadă haotică.

Începutul: răscoala Turbanelor Galbene (184–188 d.Hr.)

Fiindcă rudele prin alianță ale împăraților aveau prea multă influență, perioada timpurie a dinastiei Han s-a încheiat cu venirea la putere a lui Wang Mang (vezi „Dinastia Xin“), așa că Liu Xiu (împăratul Guangwu) a încercat ceva diferit când a restabilit dinastia Han. De această dată, împăratul s-a înconjurat de eunuci, cărora li se retezaseră (literalmente) orice legături familiale și despre care se presupunea

---

* Chinezilor le plac clasamentele exacte. Vom vedea această tendință de mai multe ori pe parcursul cărții de față.

că-i vor fi credincioși doar împăratului. Din păcate, în practică, eunucii s-au dovedit a fi și mai egoiști decât neamurile prin alianță, căci ei voiau să se bucure de puterea lor *acum*, neavând odrasle cărora să le lase ceva. În timpul domniei împăratului Ling (156–189 d.Hr.), o clică de eunuci de la curte, „cei zece slujitori oficiali“, au controlat treburile statului și au jefuit împărăția pentru propria înavuțire.

În acea vreme, China era cuprinsă de o epidemie ucigașă, până ce câțiva tămăduitori daoiști itineranți, Zhang Jiao și frații săi, au găsit leacul. Având în vedere stadiul medicinei la acea vreme, probabil că, dacă leacul lor a dat rezultate, atunci boala era închipuită ori era ceva care, de obicei, trecea de la sine. Poate că leacul lor era un placebo sau doar un zvon. Există chiar o mică șansă să fi fost vorba de cunoștințe populare ezoterice, care, în timp, s-au pierdut. În orice caz, în vreme ce frații călătoreau prin împărăție îngrijind bolnavii, în jurul lor s-au strâns numeroși adepți recunoscători. Tămăduitorii îi ascultau pe oameni, care vorbeau despre suferințele și nedreptățile la care erau supuși, și le ofereau speranță. Cu vremea, au devenit capii unei mari societăți secrete a oamenilor de rând nemulțumiți. Această societate avea anumite parole și ritualuri, și fiecare membru recruta alți membri, dintre prietenii și vecinii de încredere.

În cele din urmă, frații Zhang s-au ridicat împotriva puterii tiranice a eunucilor de la curte. Ca să se identifice în bătălie, rebelii purtau baticuri galbene (traducerea tradițională, dar derutantă, este „Turbanele Galbene“). La început, au avut un succes enorm, învingând cel puțin trei mari oștiri trimise împotriva lor.

În urma succesului Turbanelor Galbene, au izbucnit și alte revolte. Răscoala celor Cinci Măsuri de Orez (numită după taxa cerută pentru inițierea noilor membri ai societății) a dus la înființarea unui imperiu teocratic în Sichuan, în anul 184. Cu toate că acest imperiu a fost distrus destul de repede, mișcarea s-a transformat până la urmă în Calea Maeștrilor Celești, un cult daoist care, pe parcursul istoriei chineze, n-a avut întotdeauna o faimă bună.

În răstimp de un an însă, răscoala principală a Turbanelor Galbene a fost înfrântă, iar o jumătate de milion de chinezi au fost uciși, printre care se numărau și frații Zhang.[3] Au mai rămas grupuri independente și, de câte ori părea că ultimul dintre ele a fost zdrobit, izbucnea o altă revoltă, în altă parte. Toate acestea s-au sfârșit când ultimii 300 000 de rebeli (cu familiile lor cu tot, se pare că erau un milion de oameni) s-au predat căpeteniei militare Cao Cao a dinastiei Han, care a transformat această forță armată într-o unitate specială aflată sub comanda sa.

Sfârșitul lumii

În anul 189, împăratul Ling a murit fără să lase un moștenitor direct, însă văduva lui Ling, împărăteasa regentă, și fratele ei, He Jin, comandantul oștirii, au urcat pe tron una dintre rudele lui Ling, care a devenit împăratul Shao. „Cei zece slujitori oficiali“ s-au împotrivit noului împărat, așa că Shao l-a chemat pe He Jin cu oștirea în capitala Luoyang, aflată în câmpia Fluviului Galben, ca să-i sperie și să-i facă să se supună. Când oștirea și-a așezat tabăra lângă Luoyang, cei zece slujitori oficiali au redactat un ordin imperial fals, prin care generalul He Jin era chemat la palat să se întâlnească cu sora sa. După ce l-au scos din mijlocul oștirii, eunucii și-au trimis oamenii să-l prindă și să-l omoare. I-au pus capul retezat pe meterezele orașului, ca să înspăimânte oștirea, dar asta n-a făcut decât să-i înfurie pe oșteni. Ei au dat năvală în oraș și i-au măcelărit pe toți eunucii, punând orice bărbat care voia să fie cruțat să-și dea jos pantalonii, ca să-i poată vedea organele genitale.[4]

Acum, prin capitală roiau în neștire oșteni fără comandant și funcționari fără pantaloni, iar haosul s-a răspândit în întreaga China. Generalul Dong Zhuo și-a retras oștirea de la hotarul de miazănoapte și s-a îndreptat spre Luoyang, învingându-i pe toți cei care i s-au pus în cale. El l-a înlocuit pe împăratul Shao cu fratele mai mic al acestuia, care a cârmuit sub numele de împăratul Xian. Alte oștiri s-au îndreptat spre capitală ca să-l alunge pe Dong Zhuo, care a ars orașul până la temelii și s-a retras în capitala secundară, Chang'an. După mai puțin de un an, Dong Zhuo a fost asasinat de un subordonat ambițios, care l-a luat ostatic pe împăratul Xian, folosindu-l ca pion în războiul civil ce răvășea toată China.

De acum, toate oștirile mari care fuseseră adunate pentru a înfrânge Turbanele Galbene se întorseseră una împotriva alteia. La început, lupta pentru putere s-a dat între două feluri de pretendenți. Nobilimea posesoare de pământuri a adunat oștiri de țărani care să înăbușe revoltele locale și să-i țină la respect pe alți aristocrați ambițioși. În scurt timp însă, aceste oștiri de amatori s-au ciocnit cu oștirile profesioniste, conduse de ofițeri de carieră – oștiri care, până de curând, staționaseră la hotare. Cele mai multe dintre aceste conflicte s-au încheiat în favoarea profesioniștilor și, în curând, oștirile dezrădăcinate au pus nobilimea cu botul pe labe.

> Pentru orice oștire, există cinci operațiuni posibile. Dacă poți lupta, luptă; dacă nu poți lupta, apără-te; dacă nu te poți apăra, fugi; dacă nu poți fugi, predă-te; dacă nu te poți preda, mori. Aceste cinci căi îți sunt deschise; un ostatic ar fi nefolositor. Acum, du-te înapoi și spune-i lucrurile acestea stăpânului tău.
>
> (Sima Yi către solul lui Gongsun Yuan, *Cronica celor trei regate*)

Falezele Roșii

După câțiva ani, împăratul Xian a evadat și s-a refugiat în fieful lui Cao Cao, ceea ce a conferit o anumită legitimitate oștirii acestuia. Până în anul 207, Cao Cao a învins un șir de rivali și a unit câmpia Fluviului Galben sub cârmuirea împăratului-marionetă. Într-o epocă anterioară, asta ar fi fost suficient ca să însemne reunificarea Chinei, dar, în ultimele secole, chinezii se extinseseră spre sud, iar aceste noi teritorii de la hotare nu puteau fi controlate din nord. Statele de la miazăzi și-au unit oștirile, ca să respingă orice tentativă de extindere a lui Cao Cao în acea direcție.

În anul 208, Cao Cao a demarat o ofensivă și a întâlnit oștile aliate ale statelor din sud la Falezele Roșii, un defileu accidentat de pe cursul fluviului Yangzi. Timp de câteva zile, cele două tabere s-au pândit una pe alta peste fluviu. În cele din urmă, Cao Cao și-a urcat oștirea în bărci și a încercat un asalt amfibiu asupra malului opus, dar, la jumătatea traversării, vântul și-a schimbat direcția și a împins bărcile înapoi. Inamicul s-a folosit de schimbarea vântului ca să lanseze ambarcațiuni în flăcări; acestea s-au ciocnit de bărcile lui Cao Cao și au împrăștiat focul și haosul în întreaga oștire invadatoare. Cu flota distrusă, Cao Cao a lăsat în urmă fluviul și s-a întors spre miazănoapte.

Astfel, scindarea Chinei s-a statornicit și au apărut trei regate:

1. Regatul Wei, al lui Cao Cao, din câmpia Fluviului Galben, moștenise cea mai mare parte din aparatul imperial Han.
2. Regatul Wu, al lui Sun Quan, ocupa cea mai mare parte din sudul Chinei, de-a lungul părții inferioare a văii fluviului Yangzi și spre Indochina.
3. Regatul Shu, al lui Liu Bei, se afla în largul bazin Sichuan de pe cursul superior al fluviului Yangzi.

Fiecare dintre aceste regate susținea că este credincios dinastiei Han și urmărește înscăunarea unui împărat legitim, afirmând că celelalte două teritorii sunt conduse de uzurpatori răzvrătiți. Liu Bei din Shu era singura dintre căpeteniile războinice care avea rădăcini în familia imperială, deși era doar o legătură îndepărtată.

Drumul spre reunificare

Când, în anul 220, Cao Cao a murit, el era încă, formal, supusul împăratului din dinastia Han; fiul său, Cao Pi (se pronunță „țhao phi“), l-a silit însă pe împăratul Xian să abdice și a urcat el pe tron. Astfel,

regatul Wei s-a rupt în mod oficial de vechea dinastie. În aceste condiții, Liu Bei a proclamat Shu drept regat suveran. Ca să nu rămână mai prejos, Sun Quan a proclamat la rândul său independența regatului Wu. Când a venit vremea, aceste regate au fost lăsate în mâinile urmașilor.

Personalitatea dominantă din această fază a istoriei a fost căpetenia militară Zhuge Liang din Shu, unul dintre arhitecții victoriei de la Falezele Roșii. Tradiția orală spune că, având puteri vrăjitorești, el a invocat vântul ca să răspândească focul ce a distrus flota lui Cao Cao. Zhuge Liang a rămas în amintirea chinezilor drept un strateg desăvârșit și drept inventatorul legendar al multor dispozitive ingenioase, cum ar fi arbaleta cu mai multe săgeți, zmeul celular și balonul cu aer fierbinte. Tot el a inventat colțunașii, precum și „boul de lemn“ și „calul plutitor“, descrise în vechime ca niște mașinării acționate de forța gravitației, dar despre care se presupune astăzi că erau două feluri diferite de roabe.[5] I se atribuie, în mod anacronic, meritul de a fi fost primul conducător militar care a folosit praful de pușcă – o taină pe care ar fi învățat-o de la un înțelept daoist rătăcitor; cu toate acestea, praful de pușcă n-avea să apară decât peste aproximativ un mileniu. În general, lui Zhuge Liang i se atribuie meritul pentru toate noutățile care au apărut în China spre sfârșitul Antichității.

În următorul deceniu, Zhuge Liang a atacat, an după an, regatul Wei de la miazănoapte. A atacat de cinci ori și a fost învins de cinci ori. De ce ne-ar interesa pe noi faptul că n-a izbândit? Pentru că înfrângerea lui Zhuge Liang l-a pus în evidență pe Sima Yi, un conducător militar din Wei, care a ajuns să fie privit drept izbăvitorul regatului.

Acum, că regatul Wei își datora supraviețuirea unui erou din casa Sima, steaua familiei Sima se înălța, în vreme ce steaua neamului Cao apunea. Pe măsură ce tronul trecea de la o odraslă Cao la alta, împărații deveneau din ce în ce mai puțin puternici, domniile li se scurtau, iar regatul se bizuia tot mai mult pe încărunțitul general Sima, adevăratul responsabil cu bunul mers al lucrurilor. În cele din urmă, în anul 251, în timpul domniei celui de-al cincilea Cao, Sima Yi s-a autoproclamat împăratul noii dinastii Jin și i-a executat pe toți cei din familia Cao pe care a putut să pună mâna, sub acuzația de trădare. În mai puțin de un an, Sima Yi a murit, însă tronul a fost preluat de nepotul său. În următorii cincisprezece ani, dinastia Jin a casei Sima a cucerit sudul Chinei, punând capăt Perioadei celor Trei Regate.

> Împărăția, mult timp unită, trebuie să se scindeze; mult timp scindată, trebuie să se unească. Așa a fost dintotdeauna…
>
> (Penultimele rânduri din *Cronica celor trei regate*)

Avertisment: urmează matematică

În timpul veacului de pace și prosperitate din perioada târzie a dinastiei Han, populația Chinei a crescut extraordinar, dar, când pacea a dispărut, populația a scăzut brusc. Recensământul Han din anul 140 d.Hr. a înregistrat 9,7 milioane de familii și aproape 50 de milioane de persoane care trăiau în imperiu. În anul 280 d.Hr., când dinastia Jin a numărat locuitorii din imperiul reunificat, după un secol de război civil, s-au înregistrat doar 2,5 milioane de familii și 16 milioane de persoane.[6]

Probabil că nu toate cele 34 de milioane de persoane lipsă erau moarte, dar cum extragem din singura statistică serioasă de care dispunem un număr de morți credibil? De obicei, dacă am în față multe estimări diferite cu privire la numărul persoanelor care au murit într-un anume interval, prefer să mă ghidez după mediana lor, dar, în acest caz, nu există decât un număr și trebuie să ne descurcăm cu ce avem. Pe de altă parte, am descoperit o modalitate de aproximare care oferă uneori un compromis rezonabil între estimări ce diferă enorm: media geometrică a limitelor superioare și inferioare care rămân în domeniul plauzibilității se apropie adesea de media multor estimări mai profane.[7]

În acest caz, numărul maxim de morți plauzibil este evident: poate că, într-adevăr, toate cele 34 de milioane de persoane lipsă au murit după ce s-a prăbușit civilizația Han. Dar care este numărul minim absolut care ar fi putut să moară? Pentru ca scăderea unei populații să fie atât de vizibilă, trebuie să fi murit cel puțin o jumătate de milion de oameni. Asta ar însemna 1% din populația Chinei, și numai vreo 6 500 de morți pe an. Media geometrică a acestor două numere este în jur de 4,1 milioane, acesta fiind numărul de morți pe baza căruia am stabilit locul în clasament pentru Perioada celor Trei Regate.

Prăbușirea Imperiului Roman de Apus

Numărul de morți: 7 milioane[1]
Locul în clasament: 19
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: Roma *vs.* barbari
Perioada: 395–455
Locul: Europa Occidentală
Principalele state participante: Imperiul Roman de Răsărit, Imperiul Roman de Apus
Principalii participanți nonstatali: alanii, anglii, burgunzii, francii, herulii, hunii, ostrogoții, saxonii, vandalii, vizigoții
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: romanii decadenți, germanii barbari, hunul Attila

---

Declinul și căderea Imperiului Roman reprezintă arhetipul tuturor prăbușirilor din istoria omenirii. Este imensa oglindă metaforică pe care o punem în fața oricărei epoci în care trăim. Dacă putem găsi o paralelă, oricât de superficială, între Roma și zilele noastre, suntem în măsură să facem predicții și considerații despre drumul primejdios pe care s-a angajat societatea. Dacă semnalăm doar asemănările dintre, să zicem, războiul din Irak și războiul hispano-american, câțiva împătimiți de istorie ar putea să încuviințeze clătinând din cap și apoi să schimbe subiectul, dar, dacă găsim asemănări între războiul din Irak și căderea Romei, putem cu ușurință să răspândim panica și să alarmăm pe toată lumea, dovedindu-ne totodată expertiza și competența.

O istorie cu adevărat scurtă a Imperiului Roman înainte de cădere

Republica Romană a devenit Imperiul Roman odată cu urcarea pe tron a lui Augustus, în anul 14 î.Hr. În secolele care au urmat, mecanismul imperial de guvernare și-a văzut de drum, supraviețuind tuturor amenințărilor. Împărați au fost de toate felurile, de la nebuni criminali până la persoane oneste și cu bun-simț; trecerea de la unii la alții avea loc după niște tipare aproape previzibile. După câteva decenii de împărați cumsecade, succesiunea ajungea la un psihopat periculos. Domnia terorii se încheia curând cu asasinarea acestuia, iar pretendenții la tron erau triați printr-un război civil scurt și aprig. Apoi,

un nou șir de împărați cât de cât capabili readucea tihna. Nu-i vorbă, toate astea sună mai prost decât campaniile electorale pline de atacuri și scandaluri sexuale care stabilesc cine ajunge să conducă democrațiile moderne, dar modelul a funcționat destul de bine generații întregi.

După mai multe astfel de veacuri, Imperiul Roman era foarte diferit de Roma din imaginația populară, în care Iulius Caesar și Pilat din Pont se iau la întrecere cu carele de luptă, Caligula moare asfixiat în fumul din Pompeii, iar Spartacus o seduce pe Cleopatra.* Acest imperiu era creștin și nu se mai identifica cu orașul Roma. Împărații proveneau mai des din rândul populațiilor romanizate din provincii decât din Roma. De fapt, diversele etnii ale imperiului începeau să se amestece și să se omogenizeze. Latina înlocuise limbile indigene dintr-o mare parte a Europei Apusene, iar fiecare om liber din imperiu era, din punct de vedere legal, cetățean, fiind supus aceluiași set de legi ca și ceilalți. Uneori, acești noi romani purtau chiar pantaloni în locul togii. Deveneau medievali.

Din motive administrative, imperiul era de obicei împărțit în două jumătăți – Imperiul Roman de Apus, cu capitala la Mediolanum (Milano), și Imperiul Roman de Răsărit, cu capitala la Constantinopol. Deși avea, în principiu, un rost, sistemul din ultima perioadă n-a funcționat niciodată cum trebuie. Împăratul fiecărei jumătăți (numit *Caesar*) își alegea și-și pregătea succesorul (numit *Augustus*), presupunându-se că succesiunea se va desfășura prompt și pașnic. În practică însă, moartea împăratului producea deseori un vid de putere, astfel că izbucneau războaie civile și apăreau uzurpatori; în cele din urmă, tronul îi revenea celui mai îndrăzneț. Adesea, cezarul celeilalte jumătăți avea un cuvânt important de spus, dat fiind că avea destule oștiri la dispoziție când tronul devenea vacant. Aceasta făcea ca jumătățile să rămână legate între ele, să nu se îndepărteze. Era un lucru obișnuit ca două rude apropiate să conducă jumătățile în același timp, ca frații Valens și Valentinian, care au devenit, în anul 364, *Caesares* în Apus și în Răsărit.

Vin goții

Când un nou neam de barbari primejdioși, hunii, s-a arătat la orizontul din nord-est al lumii civilizate, spre sfârșitul anilor 300, toate triburile germanice din calea lor au fugit ori s-au predat. Vizigoții au

* N-am afirmat niciodată că imaginarul popular ar fi foarte exact.

fugit peste Dunăre, hotarul de miazănoapte al Imperiului Roman, și l-au rugat pe împăratul Valens al Imperiului de Răsărit să-i salveze. El le-a îngăduit să se așeze de-a lungul malului de miazăzi ca federați – un fel de vasali care trăiau într-o enclavă autonomă. În această ecuație, vizigoții puneau accentul pe partea cu autonomia, în vreme ce oficialii romani locali subliniau ideea vasalității. N-a trecut mult până ce neînțelegerile au degenerat într-un conflict deschis.

În anul 378, Valens a pornit cu oștirea romană împotriva vizigoților, care se apropiau de orașul roman Adrianopole și plănuiau să-l prade. Împăratul a ajuns acolo cu 40 000 de osteni, și-a așezat tabăra și apoi a atacat pedestrimea goților, care se împrejmuise cu căruțe. Ca de obicei, Valens și-a desfășurat legiunile într-o manieră ordonată, dar *laager*-ul a rezistat până ce a sosit cavaleria goților și i-a înconjurat oștirea. Prinse ca într-un clește, legiunile au fost spulberate. De mult timp nu mai suferiseră romanii o înfrângere atât de grea. Trupul împăratului nu a fost găsit. Era pe undeva prin morman – un leș anonim printre alte zeci de mii.

Pacea revine la Constantinopol

Deși se spune de obicei că bătălia de la Adrianopole a fost pentru Roma începutul sfârșitului, nu s-a mai întâmplat nimic semnificativ vreme de o generație. Împăratul Imperiului de Apus (Grațian, fiul lui Valentinian) i-a dat Imperiul de Răsărit, împreună cu mâna surorii sale, lui Teodosiu, unul dintre puținii generali care se trăgeau dintr-o familie romană bună, iar acesta a cârmuit cu pricepere vreme de douăzeci de ani.

Teodosiu avea în el vână de asasin. O dată, a masacrat șapte mii de locuitori din Thesalonic, deoarece o gloată de acolo îl linșase pe unul dintre generalii săi, care, înainte de asta, aruncase în închisoare un *auriga* (conducătorul unui car de curse) iubit de lume. Merită să remarcăm că, în acel moment, imperiul nu aluneca irevocabil spre pieire. Romanii încă erau în stare să dea un împărat puternic, care să fie pomenit pentru ceea ce a făcut, nu pentru ceea ce i s-a făcut lui.

Teodosiu i-a ținut pe vizigoți în frâu și i-a așezat la loc, în mica lor enclavă. Bătălia de la Adrianopole arătase superioritatea tactică a metodei gotice de luptă (călăreți în armuri, care luptau cu lăncile) față de legiunile romane tradiționale, așa încât Teodosiu a început să recruteze masiv din rândurile barbarilor pentru oștirea romană.

Domnia lui s-a remarcat mai mult prin evenimentele religioase petrecute în această perioadă decât prin evenimente politice. Fiind un creștin convins, Teodosiu a scos în afara legii păgânismul și a trecut titlul de pontif suprem (cel mai înalt rang ecleziastic) de la împărat la episcopul Romei. A pus capăt unor ritualuri păgâne cum erau Jocurile Olimpice și a dat voie gloatelor creștine să distrugă temple străvechi, ca Serapeionul, care făcea parte din complexul Bibliotecii din Alexandria. Flacăra sacră a fecioarelor vestale din Roma a fost stinsă, după o mie de ani de veghere neabătută. Păgânii au spus că asta îi va mânia pe zei și va aduce doar necazuri. Se pare că au avut dreptate.

În ciuda prevestirilor funeste, civilizația romană continua să prospere pe plan intelectual. Sfântul Augustin – teologul care, după Sfântul Pavel, a avut cea mai mare contribuție la crearea religiei creștine așa cum o știm astăzi – a ajuns faimos în această epocă. Augustin își petrecuse tinerețea bucurându-se de plăcerile cărnii; după ce s-a maturizat și a cunoscut religia în anul 386 d.Hr., a făcut tot posibilul ca nimeni să nu se mai poată bucura de ea. S-a ocupat de problema liberului arbitru, a vorbit de păcatul originar, i-a sortit iadului pe pruncii nebotezați, a scos în afara legii relațiile sexuale și a transformat creștinismul, dintr-o mișcare populară, într-un curs postuniversitar de filozofie. Dacă vi se încețoșează ochii studiind religia sau dacă vi se întâmplă să vă întrebați unde a zis Isus *una ca asta*, puteți fi siguri că la mijloc e Sfântul Augustin.

În acel moment, creștinismul cucerise întreaga sferă romană. Toate triburile germanice înșirate la hotare se convertiseră de multă vreme, dar, din nefericire, imperiul declarase că versiunea lor, arianismul, era o erezie, din cauza divergențelor legate de Sfânta Treime. Arienii credeau că Fiul n-a existat înainte ca Tatăl să-l fi creat, spre deosebire de adepții credinței creștine universale din Imperiul Roman, care credeau că Tatăl și Fiul coexistă dintotdeauna. De fapt, asta n-are importanță, numai că oamenii se încaieră pentru orice.

Politica la Mediolanum

Între timp, Imperiul Roman de Apus era sfâșiat de dispute interne. În ultima vreme, niște generali ambițioși îi asasinaseră în două rânduri pe împărații apuseni, iar Teodosiu a trebuit să intervină ca să-i alunge pe uzurpatori. Prima oară, în 383, când a fost ucis Grațian, Teodosiu a restabilit linia familiei legitime (Valentinian II), dar a doua

oară, în 394, a păstrat Imperiul de Apus pentru sine. Timp de un an – și pentru ultima oară –, un singur împărat a cârmuit un imperiu unificat, din Britannia până în Arabia.

În 395, când Teodosiu a murit, imperiul a fost împărțit între cei doi fii ai săi. Fiul în vârstă de unsprezece ani, Honoriu, a căpătat Imperiul de Apus, în vreme ce Arcadiu, puțin mai mare, a primit Imperiul de Răsărit. Honoriu avea să cârmuiască până în 423, pe parcursul următoarelor trei decenii, perioadă în care a început marea prăbușire – așa că vom da vina pe el, deși nu avea decât unsprezece ani.

Bărbatul care cârmuia cu adevărat Imperiul de Apus era Stilicho, general și regent. E descris, de obicei, ca un general de neam vandal aflat în slujba romanilor, cu toate că s-a născut și a crescut ca roman. Tatăl său era o căpetenie vandală care comanda trupe auxiliare din oștirea romană, însă mama lui Stilicho era de viță romană pură. În orice caz, mediul din care provenea Stilicho nu era neobișnuit. Cei mai mulți dintre comandanții oștirii din acea vreme erau doar la o generație, sau cam așa ceva, de strămoșii lor mercenari barbari.

Se dezlănțuie iadul

În Imperiul de Răsărit, când încă nici nu se răcise bine trupul lui Teodosiu, vizigoții de sub comanda lui Alaric au hotărât să acționeze. Asemenea majorității barbarilor, goții aveau noțiuni destul de vagi despre instituții, dar credeau cu tărie în legăturile personale. Cum Teodosiu murise, s-au considerat eliberați de înțelegerea încheiată cu acesta, prin care acceptaseră să se stabilească pașnic într-un loc. Și-au luat calabalâcul și au pornit după pradă în sus și-n jos prin Balcani, întâmpinând din partea romanilor o rezistență slabă, ineficientă. În anul 402, vizigoții au pătruns în Italia. Dat fiind că, pentru prima oară în șase sute de ani, o oștire inamică se afla pe partea civilizată a Alpilor, Honoriu (acum în vârstă de optsprezece ani) și-a mutat curtea de la Mediolanum, unde era expus primejdiei, pe o câmpie mare, la Ravenna – un oraș aflat pe coastă, dincolo de mlaștini de netrecut. Stilicho i-a învins pe vizigoți, care s-au retras să chibzuiască mai bine ce au de făcut.

Fiindcă foarte multe dintre oștirile romane se aflau în Italia, vânându-i pe vizigoți, hotarul de miazănoapte nu era bine apărat, așa că în anul 406 o uriașă hoardă barbară – compusă în primul rând din vandalii și suebii de neam germanic, la care se adăugau alanii iranieni – a traversat la Mainz Rinul înghețat, fără să întâmpine vreo

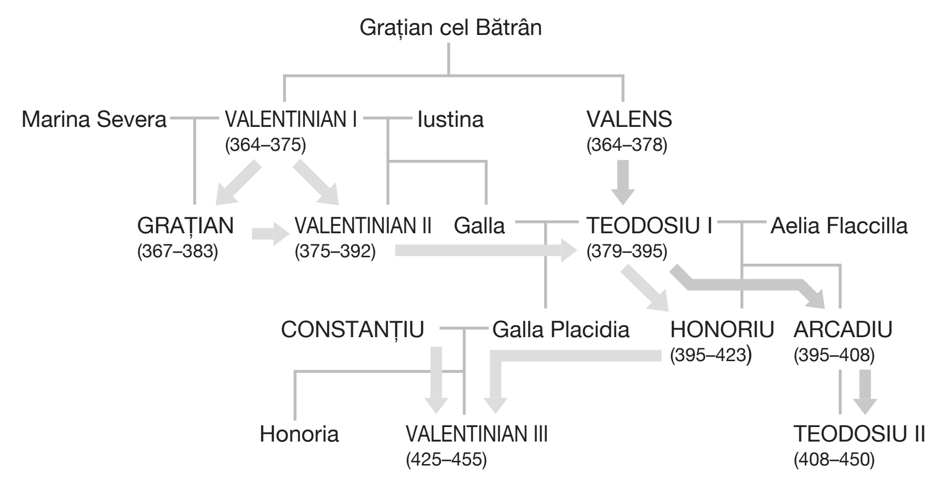
împotrivire. Au răvășit Gallia, incendiind, omorând și prădând, până ce au trecut Pirineii, în Hispania. După câțiva ani, poetul Orientius, episcopul din Auch, a descris episodul astfel:

Unii zăceau acolo, hrană câinilor; multora un acoperiș arzând
Le-a luat sufletul și le-a prefăcut leșul în cenușă.
Prin sate și gospodării, prin câmpuri și piețe,
Prin toate ținuturile, pe toate drumurile, colo și dincolo, erau
Moartea, Suferința, Prăpădul, Incendiul și Doliul.
Gallia-ntreagă fumega pe un rug funerar.[2]

Oprirea invaziei nu era cea mai mare prioritate la curte. Honoriu era mai îngrijorat că Stilicho devenea prea puternic, așa că în anul 408 a pus să fie asasinat.

Văzând haosul care cuprinsese continentul, Constantin, comandantul oștirii romane din Britannia, s-a declarat împăratul Imperiului de Apus. A trecut, peste mare, în Gallia, ca să-și revendice stăpânirea, lăsându-i pe britani să se descurce cum vor fi știind, într-o independență pe care n-o voiau.

Cu atât de puține trupe loiale, Honoriu nu era în măsură să lupte cu Constantin. Așa că a fost silit să-l accepte ca asociat la domnie, dar, înainte ca împăratul Constantin III să se așeze bine pe tron și să se bucure de domnie, unul dintre generalii săi s-a răzvrătit și a scos la iveală un al treilea împărat. După asta, lucrurile s-au încâlcit tot mai rău. Alte garnizoane s-au alăturat unei părți sau alteia, și curând toți

Notă: Anii indică perioada de domnie.

romanii din nord-vestul Europei se luptau între ei. În cele din urmă însă, toți uzurpatorii romani și familiile lor au murit. Capete tăiate erau înfipte triumfal pe stâlpi în toată țara – printre ele, și cel al lui Constantin.

Honoriu, aflat pe moment în siguranță, a trebuit să-l promoveze pe Constanțiu – generalul loial care-l salvase în conflictul recent – la rangul de asociat la domnie. Între timp, alte două triburi se furișaseră în provinciile romane nepăzite, în urma vandalilor. Francii, care se așezaseră înainte ca federați în Delta Rinului, s-au împrăștiat acum mai adânc în ținutul care avea să fie numit, în cele din urmă, după ei (Franța). Burgunzii au făcut la fel, ajungând să se stabilească în Burgundia. Oficialii romani locali au fost siliți să plătească tribut acestor triburi, până reușea să vină cineva să le alunge. Asta avea să dureze mai mult decât s-ar fi așteptat oricine.

Deși continentul rămânea sub control (formal) roman, împăratul Honoriu le-a trimis britanilor o scrisoare în care declara oficial că ei nu mai depind de imperiu. Nu putea face nimic pentru ei. În următoarele decenii, triburile barbare – picții, scoții, anglii, saxonii și iuții – venite din diverse direcții (Irlanda, Scoția și Danemarca) au profitat de prilej și au aruncat Britannia într-o epocă de violențe, neînregistrată de cronici. Britanii neajutorați, în lipsa unui apărător real, care să vină călare să-i salveze, au fost siliți să-și imagineze unul, și așa s-a născut legenda regelui Arthur.

Jefuirea Romei

Între timp, în anul 409, Alaric s-a întors cu vizigoții lui și a silit orașul Roma să plătească o răscumpărare uriașă. Când și-a prezentat cererea, la porțile orașului, romanii au fost șocați. Ce le mai rămânea? „Viețile voastre“, a răspuns el.

Banii i-au ajuns lui Alaric cam un an, după care, în 410, s-a întors, a cucerit orașul și l-a jefuit câteva zile în șir. Chiar dacă Roma nu mai era capitală, iar jaful a fost mai mult prădare decât distrugere de dragul distrugerii, căderea Romei a șocat lumea civilizată. Era limpede că ceea ce se petrecea era mai mult decât o dispută dinastică oarecare.

Imperiul Roman e ca dinozaurii. Faima amândurora are de-a face mai puțin cu supraviețuirea lor de-a lungul veacurilor decât cu dispariția lor. Totuși, Roma nu mai fusese jefuită de străini de opt sute de ani (din 390 î.Hr. până în 410 d.Hr.). E un lucru extraordinar, chiar și după standardele moderne. Ca termen de comparație, iată alte câteva

capitale care au fost ocupate, într-un moment sau altul, de trupe străine în ultimii patru sute de ani – doar jumătate din anii în care Roma a rămas necucerită:

> Addis Abeba (1936), Atena (1826, 1941), Bagdad (1623, 1638, 1917, 2003), Beijing (1644, 1860, 1900, 1937, 1945), Berlin (1760, 1806, 1945), Bruxelles (1914, 1940), Buenos Aires (1806), Cairo (1799, 1882), Copenhaga (1807, 1940), Delhi (1761, 1783, 1803, 1857), Havana (1762, 1898), Kabul (1738, 1839, 1879, 1979, 2001), Londra (1688), Madrid (1706, 1710, 1808), Manila (1762, 1898, 1942), Mexico City (1845, 1863), Moscova (1605, 1610, 1812), Nanjing (1937), Paris (1814, 1871, 1940), Philadelphia (1777), Pretoria (1900), Roma (1798, 1808, 1849, 1943, 1944), Seul (1910, 1945, 1950, 1951), Teheran (1941), Tokyo (1945), Viena (1805, 1809, 1938, 1945), Washington (1814).

Dezastrul bate la ușă

Treaba se îngroșa tot mai mult, iar problemele erau atât de numeroase încât trebuiau să aștepte la rând până să se poată năpusti asupra imperiului. În comparație cu alte amenințări care pluteau asupra Romei, vizigoții nici nu erau, la urma urmei, așa de răi. E adevărat, au prădat Roma și l-au ucis pe împăratul Valens, dar cel puțin nu erau hunii sau vandalii. De acum încolo, vizigoții au jucat rolul de barbari prietenoși față de Roma.

Printre prăzile cărate din Roma s-a numărat și Galla Placidia, sora de douăzeci de ani a împăratului Honoriu; pentru a întări alianța dintre imperiu și vizigoți, acestora li s-a îngăduit s-o păstreze. Ea s-a căsătorit cu Athaulf, regele care i-a succedat lui Alaric, iar tribul s-a stabilit în sudul Galliei, primind drepturi generoase de taxare a cetățenilor romani de acolo.

În cele din urmă, a avut loc o răzmeriță și Athaulf a fost asasinat de un curtean, iar văduva Placidia a fost legată fedeleș și plimbată prin oraș, în semn de umilire.[3] Când noul rege vizigot a înăbușit răzvrătirea, Placidia a izbutit să ajungă la Ravenna, unde Honoriu a dat-o de soție lui Constanțiu, asociatul său la domnie, care n-a mai trăit nici el prea multă vreme.

După moartea lui Honoriu, în anul 423, un uzurpator, Iohannes, a pus mâna pe domnie, până ce, în anul 425, oștirea Imperiului de Răsărit a ajuns acolo și l-a urcat pe tron pe Valentinian, nepotul de

șase ani al lui Honoriu și fiul lui Constanțiu. Valentinian III avea să fie ultimul împărat roman care a ocupat o perioadă mai îndelungată tronul Imperiului de Apus, cu toate că n-a ajuns niciodată să fie adevăratul stăpân al imperiului. Mama sa, Galla Placidia, a domnit ca regentă, funcție pentru care era calificată în cel mai înalt grad. La urma urmei, era fiică, soție, mamă, soră, nepoată de bunic, mătușă și nepoată de unchi a unor împărați, așa că știa cel puțin cum merg treburile la palat. Dar, pe măsură ce treceau anii, generalul Flavius Aetius a ajuns să aibă din ce în ce mai multă putere.

De acum, barbarii își împărțiseră între ei Hispania și zdrobiseră oștirea romană de acolo, așa încât imperiul le-a cerut un serviciu vizigoților, care s-au dus în Hispania și au lichidat tribul asding al vandalilor, lăsând doar tribul siling să poarte mândrul nume de vandal.

Între timp, Bonifaciu, comandantul roman din nordul Africii, plănuia ceva. Galla Placidia nu știa sigur ce anume, dar el părea să adune mai multă putere decât îi putea fi îngăduit unui provincial, așa că i-a poruncit să vină în Italia, ca să lămurească lucrurile. Bonifaciu nu s-a clintit, iar ea a trimis o oștire romană ca să insiste, așa că Bonifaciu le-a oferit jumătate din nordul Africii vandalilor din tribul siling, în schimbul ajutorului lor. Vandalii, aflați în continuare sub presiunea vizigoților, au părăsit bucuroși Hispania și au trecut, în anul 429, strâmtoarea Gibraltar. Placidia, pusă brusc în fața a doi inamici în Africa, s-a împăcat cu Bonifaciu, care s-a întors pe dată împotriva vandalilor.

Vandalii au respins însă cu ușurință toate oștirile romane trimise împotriva lor și au început cucerirea metodică, oraș cu oraș, a nordului Africii. Un asediu al vandalilor l-a prins pe Sfântul Augustin în Hippo Regius, unde a murit în anul 430, în orașul împresurat. În 439, vandalii au cucerit, în cele din urmă, capitala provinciei, Cartagina. Aceasta le-a dat controlul asupra rezervelor de grâne care alimentau Roma la acea vreme. Își construiseră de acum o flotă și făceau incursiuni în susul și în josul coastei mediteraneene, atacând comunitățile pașnice de pe țărm, care de cinci sute de ani nu mai văzuseră o flotă de pirați.[4]

Attila

Între timp, hunii ajunseseră deja la fluviile care delimitau hotarele Imperiului Roman și au început să atace prin Balcani. Un cronicar bisericesc povestea: „Au fost atâtea omoruri și atâta vărsare de sânge,

că morții nu puteau fi numărați. Vai nouă, căci au pătruns în biserici și mănăstiri și au măcelărit o mulțime de călugări și fecioare".[5] Teodosiu II, împăratul din Răsărit, le-a cedat hunilor malul de miazăzi al Dunării și a plătit o sumă uriașă pentru ca hunii să nu se apropie mai mult, însă împăratul din Apus avea de rezolvat prea multe probleme urgente ca să-și apere jumătatea, și nici nu avea destui bani. Hunii și-au așezat tabăra de cealaltă parte a Dunării și desfășurau din când în când expediții de pradă în Pannonia romană (vestul Ungariei), ca să nu-și iasă din mână.

În Italia, atenția imperiului a fost captată de unul dintre cele mai distructive episoade de rivalitate între frați cunoscute în istorie. Honoria, sora lui Valentinian, s-a amorezat de cel care-i administra proprietățile, lucru primejdios din punct de vedere politic, iar îndrăgostiții au conspirat să-l răstoarne pe împărat. Din nefericire, acesta a prins de veste. Valentinian l-a decapitat pe amant, și sora sa ar fi pățit același lucru dacă n-ar fi intervenit Placidia. Familia imperială a încercat s-o determine pe Honoria să ia în căsătorie un senator bătrân, pe care se putea conta, dar ea a refuzat cu încăpățânare. În cele din urmă, toți au căzut de acord că e mai prudent ca Honoria să fie expediată la Constantinopol.

După ce a pierdut prima rundă, Honoria i-a scris pe ascuns lui Attila, regele hunilor, propunându-i o alianță prin căsătorie, și i-a încredințat eunucului său sarcina de a-i duce lui Attila scrisoarea și un inel, chezășie că totul e adevărat. Când acest nou complot a fost descoperit, Teodosiu II, împăratul din Răsărit, a aruncat pisica înapoi în curtea celor de la Ravenna, expediind-o pe Honoria acasă, cu sfatul ca Valentinian, vărul lui, să accepte căsătoria, pentru a rezolva mai repede problemele politice. Placidia s-a învoit, dar Valentinian era furios. Mama a trebuit să-și folosească întreaga influență doar ca să-l abată pe Valentinian de la gândul de a o ucide pe Honoria pentru toate necazurile pe care le iscase; dar iată că și Placidia, și Teodosiu II au murit în același an, ceea ce a lăsat decizia finală în seama lui Valentinian, care nici nu voia să audă de o astfel de căsătorie. Honoria a fost măritată cu un roman de rang inferior și exilată; după asta, istoria nu mai pomenește de ea.[6]

Din păcate, Attila nu era la fel de ușor de îndepărtat. I se promisese o mireasă de neam împărătesc și acum totul se dusese pe apa sâmbetei, așa că cineva trebuia să plătească oalele sparte. A pornit cu călăreții săi împotriva imperiului ca s-o ceară pe Honoria și, ca zestre, jumătate din imperiu. Trecând Rinul, Attila a măturat nordul Galliei,

creându-și o asemenea faimă de distrugător, încât oamenii își aminteau de el și peste o mie de ani. Un cronicar a descris mișcarea de deschidere: „Hunii, ieșind din Pannonia, au ajuns la orașul Metz în ajunul Paștilor, devastând întregul ținut. Au dat orașul pradă flăcărilor, au hăcuit oamenii cu tăișul săbiilor și i-au răpus pe preoții lui Dumnezeu în fața sfintelor altare".[7]

Hunii au ajuns până la Aurelianum (Orléans), care a rezistat asediului lor, așa că au călărit mai departe, în căutarea unei ținte mai ușoare. Curând, oștirea reunită a romanilor și vizigoților, sub comanda lui Aetius, i-a ajuns din urmă pe huni și i-a înfrânt în bătălia de pe Câmpiile Catalaunice, în anul 451. Aceasta a fost ultima victorie obținută vreodată de oștirea romană, și nu știm aproape nimic despre ea. Arheologii nu numai că n-au descoperit încă locul, dar nici nu știu unde să înceapă să caute. În istoriile care au ajuns până la noi, mărimea oștirilor și muntele de cadavre au căpătat proporții hiperbolice.[8]

După retragere și regrupare, Attila a pătruns în Italia traversând Alpii și a distrus orașul Aquileia, făcându-i pe locuitori să se ascundă în mlaștinile unei lagune din apropiere, unde au construit un nou oraș, Veneția. Pe măsură ce hunii își continuau înaintarea în adâncul Italiei, părea tot mai probabilă o altă campanie de jefuire a Romei, dar Attila s-a răzgândit după ce s-a întâlnit cu oamenii de vază din împrejurimi, între alții cu papa Leon. Nimeni nu știe de ce a făcut Attila cale-ntoarsă, dar printre ipotezele avansate de-a lungul timpului se numără apariția miraculoasă a Sfinților Petru și Pavel, izbucnirea ciumei, faptul că și-a dat seama că ajunsese la capătul resurselor sau, pur și simplu, faptul că a fost cumpărat.

În anul 453, după ce s-a întors în ținuturile barbare, Attila a murit beat în patul său, în noaptea nunții, în urma unei hemoragii nazale abundente. În mai puțin de un an, toți vasalii germanici s-au eliberat de jugul hunilor, iar aceștia s-au retras iute în stepa ucraineană.[9]

La vremea aceea, generalul Aetius devenise prea puternic și constituia o amenințare la adresa lui Valentinian. Într-o zi a anului 454, când Aetius îi prezenta împăratului un raport financiar, Valentinian a sărit de pe tron cu sabia în mână și l-a spintecat pe general pe loc. Aetius a fost răzbunat după șase luni, când oșteni care-i erau credincioși l-au asasinat pe Valentinian.

Curând după aceea, regele Gaiseric al vandalilor a debarcat la Ostia o oștire și a lansat un atac în susul râului Tibru, cucerind Roma. Vandalii au jefuit orașul mult mai meticulos decât o făcuseră vizigoții, ajungând să întruchipeze ideea de distrugere fără rost. Când s-au înapoiat cu corăbiile la Cartagina, după două săptămâni de prădăciune, au cărat cu ei comori adunate în veacuri întregi, de pildă sfeșnicul de

aur luat de la Ierusalim și mii de prizonieri, printre care se aflau văduva și fiicele lui Valentinian. Prizonierii de rang inferior au fost scoși imediat pe piețele de sclavi, în vreme ce familia imperială a fost ținută ostatică.[10]

Ora închiderii

Practic, acesta a fost sfârșitul Imperiului Roman de Apus. Denumirea a fost menținută, formal, încă o generație, dar țara încetase în anul 455 să fie o entitate viabilă, odată cu stingerea dinastiei teodosiene și cu jefuirea Romei de către vandali. Nu mai rămăsese nici un teritoriu sigur și productiv, din care să fie recrutată și finanțată o nouă oștire. În următoarele decenii, cuceritorii germanici au creat din frânturile imperiului mici regate. Aveau să existe multe alte bătălii, asasinate, trădări, asedii și masacre până ca procesul să se încheie, dar n-are rost să le înșir aici. Nu contează decât faptul că Roma se prăbușise, iar oștirile prădau locuri care nu mai fuseseră prădate de sute de ani.

După moartea lui Attila, două triburi germanice care fuseseră vasale hunilor – ostrogoții și herulii – aveau în sfârșit mână liberă și puteau să-și facă de cap printre ruinele imperiului. Deoarece fuseseră aservite atâta vreme, aproape că scăpaseră ocazia să înhațe o bucățică din cadavru. Acum însă, toate celelalte triburi fuseseră împinse de romani și de huni spre vest, în Gallia și Hispania, astfel că herulii și ostrogoții aveau libertate de acțiune și puteau chiar să cucerească Italia.

Imperiul Roman fusese atât de important vreme de secole și secole, încât nimeni nu-și putea închipui o lume fără el. În următorii douăzeci și unu de ani, cuceritorii au păstrat iluzia unui Imperiu Roman când, de fapt, generalii care se ciorovăiau între ei controlau totul, din spatele unui șir de marionete scoase în față – așa-numiții împărați-fantomă. În cele din urmă, conducătorul germanic aflat în ascensiune în Italia, un herul pe nume Odoacru, și-a consolidat stăpânirea asupra peninsulei. În anul 476, Odoacru l-a înlăturat pe împăratul din acel moment, o nonentitate pe nume Romulus Augustulus*, în vârstă de treisprezece ani, și l-a trimis să trăiască pe moșiile din provincie, lăsând locul cezarului vacant.

Și cu asta, s-a isprăvit.

---

* Nici o relatare a căderii Romei nu este completă dacă nu se semnalează ironia faptului că ultimul împărat a fost botezat după întemeietorul Romei și după primul împărat.

De ce a căzut Roma?

Cel mai bun mod de a înțelege căderea Romei e să sărim peste prima jumătate a oricărei cărți de istorie care tratează acest subiect. Da, fundalul și tendințele pe termen lung sunt importante, dar unii istorici merg atât de mult în urmă căutând cauza, încât fac să pară că Roma se îndrepta de la bun început spre inevitabila cădere. Când m-am apucat de cercetarea pentru acest capitol, am citit literatura de specialitate și am luat cu sârguință notițe despre Valerian, Marcus Aurelius și Diocletian, până mi-am dat seama că acești oameni au precedat cu două secole căderea. E ca și cum am găsi cauza prăbușirii Uniunii Sovietice în ceva ce a făcut Ecaterina cea Mare.

Să începem prin a stabili câteva reguli de bun-simț.

O explicație corectă trebuie să se refere la secolul al V-lea, și nu la secolul I, așa încât păgânismul, gladiatorii și cântatul la liră al lui Nero ies din discuție. Dat fiind că Imperiul Roman încetase de mult să fie cârmuit din orașul eponim, orice cauză ce-i prea strâns legată de Roma – ca otrăvirea cu plumb a conductelor de apă potabilă sau malaria din mlaștinile sudului Italiei – trebuie pusă sub semnul întrebării. Tot așa, nici afirmația că imperiul era prea mare nu e foarte convingătoare, fiindcă imperiul nu era mai mare în secolul al V-lea decât fusese în secolul I.

Acum o sută de ani, erau populare teoriile rasiale despre prăbușirea Romei – slăbirea rasei prin corcire, și așa mai departe –, dar nu era vorba decât de proiectarea neliniștilor unei epoci asupra alteia. În zilele noastre, s-ar putea să auziți explicații bazate pe schimbări climatice, boli tropicale sau asteroizi ucigași, deoarece acestea sunt lucrurile care ne îngrijorează.

Orice are a face cu reducerea fertilității sau cu degradarea generală a clasei cârmuitoare este îndoielnic, deoarece Imperiul Roman nu era o monarhie strictă, în care tronul să treacă de la tată la fiu și la nepot. Era, mai degrabă, o dictatură militară, în care puterea trecea de la un împărat mort la o rudă experimentată sau la un egal în rang care se bucura de respect. Iar Roma n-a fost prea snoabă. Când imperiul ducea lipsă de patricieni italici care să conducă, le țineau locul oameni de rang inferior din provincii.

Aidoma celor care susțin teoria transformării dinozaurilor în păsări, unii afirmă că Roma n-a „căzut" niciodată; a devenit, pur și simplu, altceva. Jumătatea răsăriteană – Imperiul Bizantin – a mai supraviețuit o mie de ani, iar cârmuitorii care și-au zis cezari au existat

până în secolul XX, sub forma kaizerilor și a țarilor. Și, să nu uităm, cel mai puternic conducător spiritual din lume continuă să-și vegheze, din Roma, sutele de milioane de adepți.

Dar zău: de ce a căzut Roma?

Poate că veți fi dezamăgiți aflând că cei mai mulți istorici se feresc de explicațiile mărețe, cosmice, ale căderii Romei, propunând în schimb cauze particulare, precis definite, aproape meschine – fie câte una, fie în diferite combinații.

Cea mai populară explicație dă vina pe un eșec al conducătorilor. Roma n-a creat niciodată un sistem de trecere lină de la un împărat la următorul, așa încât s-a iscat un mic război civil aproape de fiecare dată când murea un împărat. Împăraților le lipsea orice legitimitate, în afară de faptul că erau la comanda celei mai mari oștiri, iar generalii ambițioși nu-i erau nemaipomenit de credincioși suveranului. Astfel, când se ivea criza, Roma se pomenea pe tron cu uzurpatori, copii sau personaje de categorie ușoară, aceștia temându-se mai tare de propriile oștiri decât de barbari.[11]

În al doilea rând, cavaleria a devenit principalul mijloc de luptă, însă Roma fusese făurită și menținută de pedestrime.* Întrucât romanii au reacționat la inovațiile cavaleriei angajând mercenari, și nu antrenându-i pe cetățenii romani să lupte în acest fel, oștirea a devenit din ce în ce mai puțin interesată de supraviețuirea imperiului.

---

* De ce s-a petrecut această schimbare? Nu există un răspuns facil. Ar fi simplu dacă s-ar putea demonstra că pedestrimea a devenit brusc inferioară cavaleriei din cauza unei noi invenții, cum ar fi scările șeii, care le dădeau călăreților o platformă mai solidă pentru luptă, oferind o stabilitate mai mare când trăgeau cu arcul și permițându-le să se proptească când atacau cu lancea. Vechii călăreți nu aveau scări, dar călăreții medievali aveau – de fapt, cavalerii n-ar fi putut să lupte în turnir fără scări. Asta înseamnă că scările au apărut cândva pe la începutul Evului Mediu. Dacă am reuși să dovedim că hunii au adus în Europa scările șeii, ar fi ușor de explicat superioritatea lor militară și căderea Romei într-o singură lecție (scările!), ceea ce înseamnă că am putea termina mai repede ora de curs. Tocmai de aceea, unii istorici au încercat să identifice scări de șa în fiecare frântură de metal găsită prin mormintele hune; din păcate, dovezi convingătoare ale existenței scării nu apar în Europa decât la câteva secole după ce triburile hune s-au dispersat (Otto Maenchen-Helfen, *World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press, Berkeley, 1973, pp. 206–207; Hildinger, *Warriors of the Steppe*, p. 19).

Oștirea romană fusese totdeauna caracterizată de un anume oportunism egoist, care a dus la nenumărate lovituri de stat și răzvrătiri, dar, câtă vreme armata rămânea majoritar romană, oștenii nu puteau să lase ușa deschisă barbarilor și să le permită să năvălească nestingheriți. Mercenarii huni și goți nu aveau astfel de scrupule.[12]

În al treilea rând, mutarea capitalei principale la Constantinopol a întărit controlul roman asupra Răsăritului, dar, în același timp, a marginalizat Apusul. Armatele care erau amplasate convenabil pentru a apăra noua capitală nu erau de cine știe ce folos ca să apere Apusul. În momentul de vârf al puterii romane, oștirile care păzeau lungile hotare fluviale din centrul Europei erau susținute prin taxe din sofisticata economie urbană a părții răsăritene a Mediteranei. Când imperiul a fost împărțit în două jumătăți, Răsăritul a moștenit vaca de muls și un hotar mai scurt, în vreme ce Apusul a moștenit cheltuielile pentru paza unui hotar lung, trebuind să se descurce cu veniturile generate de o economie mai primitivă.[13] În cele din urmă, Apusul pur și simplu nu și-a mai putut permite să se apere.

În al patrulea rând, convertirea la creștinism, după anul 313, a creat sciziuni interne și i-a înstrăinat pe păgânii tradiționaliști. Când poziția de mare preot a fost separată de cea de împărat, a slăbit sprijinul poporului față de cârmuire. Împăratul și-a pierdut jumătate din legitimitate. Poporul a fost mai puțin înclinat să i se supună cezarului după ce el n-a mai fost un zeu pe Pământ. Asta ne ajută să înțelegem și de ce China – unde împăratul și-a păstrat caracterul divin – a fost, în cele din urmă, reunificată.[14]

Tabloul general

> Dacă i s-ar cere cuiva să indice perioada din istoria lumii în care omenirea a atins cel mai înalt grad de fericire și prosperitate, ar numi-o fără șovăială pe cea care s-a scurs între moartea lui Domițian și ascensiunea lui Commodus [96–180 d.Hr.]. Uriașa întindere a Imperiului Roman s-a aflat în grija unei puteri absolute, călăuzită de virtute și înțelepciune. Oștirile au fost ținute în frâu de mâna fermă, dar blândă, a patru împărați succesivi, care impuneau un respect involuntar prin caracterul și autoritatea lor. Formele administrației civile au fost păstrate cu grijă de Nerva, Traian, Hadrian și cei doi Antonini, pe care-i încânta ideea libertății și care erau bucuroși să se considere propovăduitori responsabili ai legilor. Acești principi meritau onoarea restaurării republicii, dacă romanii din vremea lor ar fi fost în stare să se bucure de o libertate rațională.
>
> (Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*)

Lucrarea lui Edward Gibbon *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman* este considerată de mulți cea mai valoroasă carte de istorie scrisă vreodată în Anglia. Asta îi irită pe istoricii moderni din pricină că (1) în zilele noastre, ei știu mai multe despre istorie decât știa Gibbon și (2) sunt pizmași. Unii l-au criticat pe Gibbon pentru faptul că a ridicat atâta în slăvi Roma, căci romanii aveau și ei războaie, analfabetism, foamete, boli, sclavie și femei asuprite. Păi, toate astea le avea și epoca în care a scris Gibbon (1776–1788), așa că lăsați-o baltă; are dreptate. Multe domenii ale activității omului n-au revenit la nivelul din epoca romană decât în secolul al XIX-lea.

Imperiul a creat o pace reală pe o întindere imensă vreme de sute de ani. Printre cele mai sângeroase o sută de evenimente de pe lista mea se numără șapte conflicte din zona Mediteranei care au avut loc în cele patru secole dinainte de Augustus, dar numai unul care s-a produs în cele patru secole de după el.

Istoricii obișnuiau să considere căderea Romei ca pe un punct de ruptură care delimita lumea antică de cea medievală, dar, începând cu anii '70 ai secolului trecut, lumea academică explorează un nou punct de vedere. Astăzi, întreaga perioadă dintre 200 și 800 d.Hr. e privită ca o singură perioadă de tranziție, numită „Antichitatea târzie". Cei care promovează această viziune au uneori tendința de a minimaliza violența asociată cu invaziile barbarilor și chiar de a protesta când li se zice „barbari". De fapt, unii specialiști susțin că prăbușirea Imperiului Roman de Apus e supraevaluată ca piatră de hotar și că prefacerile care au schimbat cu repeziciune fața Europei se datorează, în principal, imigrației pașnice a triburilor nomade, care au impus o nouă clasă conducătoare, dar au fost asimilate pe plan cultural în răstimp de aproximativ două generații.[15]

Această concepție este populară mai ales la englezi, americani și germani, dat fiind că ei sunt descendenții barbarilor pomeniți mai sus, care acum ar părea mai puțin barbari. Într-un sens mai larg, nu este decât încă una dintre acele mutații din istoriografie prin care foștii barbari (vandali, mongoli, zuluși, vikingi) sunt reabilitați, în vreme ce fostele modele ale civilizației (romanii, britanicii) sunt împroșcate cu noroi. Din când în când, învățații se plictisesc de epocile de aur supraevaluate și își mută atenția asupra fostelor epoci întunecate. Lucrul acesta se întâmplă iar și iar, pentru ca după o vreme accentele să se schimbe, și n-ar trebui să-l luăm prea în serios.

În cadrul acestei noi paradigme, există și tendința de a nu face deosebire între fronturile care au izbit civilizația mediteraneeană. Fie că au fost huni, goți, avari, vikingi, maghiari ori arabi, toți fac parte

din același megacurent. Chiar dacă această abordare ne ajută să vedem contextul mai larg, ea neglijează faptul că uraganul a fost căderea Romei, în secolul al V-lea.

Căderea Romei este, poate, cel mai important eveniment geopolitic din istoria Occidentului. Fără destrămarea imperiului, populațiile romanizate din vestul Europei n-ar fi ajuns la identități separate. În loc de francezi, spanioli, italieni și portughezi, în aceste ținuturi n-ar fi fost decât romani (vorbind ceva foarte asemănător cu italiana). Această patrie neoromană ar fi inclus și Britannia, nordul Africii și malul sudic al Dunării, ale căror populații romanizate au fost mai târziu absorbite, asimilate și înlocuite de invadatorii anglo-saxoni, arabi și slavi. Închipuiți-vă un singur grup etnic umplând tot spațiul dintre Liverpool și Libia, cu două mii de ani de istorie unitară. Ar fi rivalizat cu China pentru titlul de țara cea mai veche și cea mai populată de pe Pământ.

Câți oameni au murit?

Cifrele vehiculate sunt pure speculații, dar în aproape orice sit arheologic din Europa se constată scăderea bruscă a numărului de artefacte descoperite în straturile din secolul al V-lea. Monede de aramă, fragmente de argilă arsă, unelte ruginite, cuie, cioburi de sticlă, dale, inscripții, cărămizi crăpate, pietre de mormânt și cioburi de ceramică se găsesc în nenumărate ruine, temelii, tumuli, mormane și depozite de gunoi din epoca romană din toată partea vestică a Europei. Apoi, în straturile datând de după sosirea saxonilor, francilor și goților, arheologii găsesc mai puține urme noi. În unele cazuri, siturile seacă de-a binelea, iar regiuni în care înainte fuseseră o mulțime de târgușoare, gospodării și sate par să se fi redus la o mână de fortărețe.

Dacă arheologii găsesc mai puține obiecte, asta înseamnă, în general, unul din patru lucruri:

1. Mai puțini oameni.
2. Același număr de oameni, dar care posedă mai puține obiecte.
3. Același număr de oameni și de obiecte, dar obiectele sunt mai puțin durabile.
4. Totul a rămas la fel, dar nu căutăm unde trebuie.

Dintre aceste patru posibilități, cea mai simplă e prima, socotită, de obicei, varianta de la sine înțeleasă, în afară de cazul în care dovezi aparte indică una dintre celelalte trei posibilități. Pe de altă parte, aceste patru explicații nu se exclud una pe alta. Oamenii, mai puțini

la număr, puteau să fi ajuns la sapă de lemn, lăsând în urmă mai puține obiecte. Întrucât aceste așezări lasă mai puține resturi, devin mai greu de găsit pentru a fi studiate.[16]

Cei mai mulți demografi cred că populația provinciilor romane din Europa a ajuns la un vârf de 30 sau 40 de milioane în anul 200 d.Hr., iar apoi a scăzut cu o treime, sau poate chiar la jumătate, pe parcursul întregii perioade a declinului, ajungând la un minimum de circa 20 de milioane în 600 d.Hr. Scăderea din miezul acestei perioade, în secolul al V-lea, este estimată uneori la o pătrime sau o cincime din populație. De asemenea, se apreciază că cea mai mare parte a acestei scăderi nu a fost rezultatul direct al violenței, ci, mai degrabă, rezultatul foametei și al bolilor apărute în urma dezagregării societății.[17]

Iustinian

Numărul de morți: fără de număr
Locul în clasament: 59
Tipul: despot
Conflictul, în linii mari: romani *vs.* barbari (revanșa)
Perioada: a domnit între 527 și 565
Locul: Mediterana
Principalele state participante: Imperiul Roman de Răsărit (Bizantin), regatul got, regatul vandal
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Iustinian și Teodora

Viața la curte

Procopiu, istoricul oficial de la curtea împăratului Iustinian de la Constantinopol, avea două rânduri de însemnări. Ziua scria istoria publică, în care ploua cu laude la adresa împăratului, dar noaptea scotea la iveală istoria secretă și povestea ce se petrecuse *cu adevărat*. O mare parte din ceea ce știm despre această perioadă se datorează scrierilor lui Procopiu, iar evaluarea datelor oferite de el depinde în primul rând de faptul dacă îl considerăm un mincinos sau nu.[1]

Iustinian s-a născut în anul 483, într-o familie de țărani de undeva din Balcani, și întotdeauna a vorbit limba greacă din Imperiul Roman de Răsărit cu un accent barbar. Iustinian ar fi avut cu totul alt destin dacă unchiul său, Iustin, nu s-ar fi înrolat în garda palatului din Constantinopol și n-ar fi izbutit să ajungă comandant. De aici, unchiului Iustin i-a fost ușor să ajungă împărat în 518, când bătrânul împărat a murit fără să lase urmași.

Nici Iustin nu avea copii, așa că l-a adoptat pe nepotul său Iustinian, care i-a fost aghiotant și urmaș. Întrucât Iustin aluneca spre senilitate, Iustinian a devenit adevăratul cârmuitor al imperiului, chiar dacă a moștenit oficial tronul mult mai târziu, când avea patruzeci și patru de ani.

Despre soția lui Iustinian, împărăteasa Teodora, s-a tot clevetit pe parcursul istoriei din cauza sexualității ei. După spusele lui Procopiu, ea a început să se prostitueze pe când era copil, apoi a trecut la acte sexuale desfășurate pe scenă, devenind în cele din urmă o curtezană de mare clasă, care a atras ochii și alte părți anatomice ale celui care era evidentul urmaș la tron. Procopiu ne descrie cu lux de amănunte escapadele ei sexuale. Când Edward Gibbon a scris capitolul despre

Teodora din lucrarea sa monumentală, s-a jenat prea tare ca să-i înfățișeze faptele în engleză. I-a ascuns aventurile de ochii nevinovați prin citate netraduse din greacă și comentarii în latină.[2]

Totuși, dacă ne luăm după relatările mai puțin interesante (și, probabil, mai exacte) ale altor istorici, ea n-a fost decât o actriță de rând, care avea o aplecare spre comedie și nu se sfia să joace roluri lascive. Teodora era fiica unui îngrijitor de urși de la circ și avea în jur de douăzeci și cinci de ani și cel puțin un copil din flori când s-a încurcat cu Iustinian, ajuns la vârsta mijlocie. Când el a urcat pe tron, ea l-a urmat. Iustinian o considera un partener valoros, și toate edictele imperiale erau semnate de amândoi.[3]

Viața printre cei mari și puternici din Constantinopol implica obișnuitele comploturi, intrigi și asasinate. Teodora a introdus standarde de sexualitate mai puțin severe pentru clasa conducătoare și a fost singura persoană de la curte care a arătat tărie de caracter atunci când a izbucnit în capitală răscoala Nika, în cursul căreia au murit zeci de mii de oameni. Grație lui Procopiu, dispunem de o consemnare plină de culoare a tuturor evenimentelor și, fără îndoială, povestirile sale ar da un serial de televiziune grozav. Cele mai multe dintre cărțile de istorie sobre, așezate se concentrează însă pe aspectele mai puțin sordide ale domniei lui Iustinian:

- A codificat minuțios dreptul roman, care a stat apoi la baza dreptului european.
- A construit biserica Sfânta Sofia din Constantinopol, una dintre minunile arhitectonice ale lumii.
- A avut o mare contribuție la desăvârșirea creștinismului ortodox și a șters ultimele urme ale păgânismului mediteraneean.
- Ciuma bubonică a ajuns pentru prima oară în Europa și, în numai câțiva ani, a ras de pe fața pământului o pătrime din populația din zona Mediteranei.

Dar, cum cartea de față se ocupă cu măceluri și distrugeri masive provocate de mâna omului, să sărim peste toate astea și să urmăm în Apus oștirile împăratului. Iustinian a dus o politică externă agresivă, urmărind să restabilească gloria Imperiului Roman, iar aceste ambiții sunt responsabile pentru majoritatea omorurilor săvârșite în numele său.

Războaiele apusene (535–554)

Iustinian are în rândul istoricilor reputația de a-și fi ales, parcă prin minune, ajutoare deosebit de talentate. În faza inițială a domniei sale, a început să favorizeze un tânăr ofițer de pe frontul persan, Belizarie, promovându-l înaintea altor ofițeri cu mai multă experiență. Iar Belizarie nu l-a dezamăgit niciodată. La momentul potrivit, Belizarie a pornit cu o flotă de război împotriva regatului vandalilor din nordul Africii. Pe lângă cei 15 000 de pedestrași și 32 000 de marinari, îl însoțeau soția sa, Antonina, responsabilă de probleme administrative, și istoricul Procopiu, care îndeplinea rolul de șef al rețelei de spionaj.

Romanii au debarcat pe coasta deșertică, departe de centrul regatului vandal; apoi, Belizarie a trecut ca un tăvălug peste toate trupele care i s-au ivit în cale și a ocupat Cartagina. A tăiat de pe listă primul regat inamic și s-a întors acasă, să se scalde în laudele suveranului său.[4] La parada triumfală, Belizarie a prezentat poporului menora din aur masiv pe care vandalii o luaseră din Roma, după ce Titus o adusese de la Ierusalim. Iustinian, temându-se de blestemul ce părea să urmărească peste tot comoara Templului, a trimis-o înapoi la Ierusalim, iar după aceea n-a mai auzit nimeni de ea.

Războiul cu goții

În mai puțin de un an, Belizarie s-a înapoiat în Apus, ca să înăbușe o revoltă a trupelor pe care le lăsase la post în Africa. Și-a îndreptat apoi atenția către regatul got din Italia și a înaintat metodic spre miazănoapte. Palermo a fost cucerit printr-un atac de pe mare. Curând după aceea, a căzut și Neapole, unde Belizarie a folosit o altă stratagemă: romanii au ocolit fortificațiile goților, furișându-se în oraș printr-un apeduct părăsit.[5]

Papa i-a deschis lui Belizarie porțile Romei, însă, în decembrie 536, goții s-au mobilizat și au asediat trupele romane aflate în oraș. Nici una dintre părți nu avea destui oșteni ca să acopere cei douăzeci de kilometri de ziduri ce înconjurau orașul, așa că asediul a fost parcă desprins din Homer, cu ciocniri pe terenul deschis din fața porților păzite și cu spioni și agenți care intrau lesne în oraș și ieșeau la fel de ușor, adunând informații și punând la cale trădări.

Situația romanilor din interiorul orașului se înrăutățea pe măsură ce se diminuau rezervele de hrană, dar nici goții asediatori n-o duceau mai bine. Asediul ar fi putut să se încheie prin victoria oricăreia dintre părți, până ce Antonina și Procopiu au recrutat din Neapole

trupe proaspete și le-au adus în grabă la Roma. În februarie, regele got Witigis a inițiat un armistițiu pentru a negocia un compromis, dar Belizarie a tergiversat tratativele și a folosit cele trei luni de armistițiu ca să-și deplaseze o parte din trupe până în apropierea nemijlocită a orașului Ravenna, capitala goților.

Iustinian se temea de-acum că generalul său devine prea puternic, așa că a trimis de la Constantinopol o altă oștire, comandată de eunucul Narses, care să acționeze împreună cu Belizarie. Narses nu avea experiență militară, dar s-a dovedit surprinzător de competent. A avansat până în Câmpia Lombardiei și a cucerit orașul Mediolanum, lăsându-l apoi în mâinile unui subordonat.

Din păcate, în momentul în care doi generali încăpățânați se află la conducerea aceleiași campanii, coordonarea trupelor poate avea de suferit. Când goții au contraatacat și au asediat Mediolanumul, aducându-i pe oamenii dinăuntru în pragul morții prin înfometare, trupele romane de sprijin aflate în apropiere au refuzat să se clintească până ce n-au primit ordin atât de la Belizarie, cât și de la Narses.

Era însă deja prea târziu. Regele Witigis îi oferise generalului roman din Mediolanum liberă trecere dacă se predă, dar târgul nu-i includea și pe civilii din oraș, pe care Witigis plănuia să-i pedepsească pentru că-l trădaseră. Generalul roman a vrut să refuze oferta, dar soldații săi, înfometați, l-au silit să accepte. După ce garnizoana romană a plecat din Mediolanum, goții au intrat în oraș și l-au distrus, măcelărind toți bărbații – 300 000, după istoriile contemporane – și luând cu ei femeile.

Alt război cu goții

Luptele devastaseră Italia. Țara avea nevoie de timp pentru a se reface, înainte ca părțile aflate în conflict să considere că merită să se bată iar pentru ea. Toate taberele înarmate s-au înțeles între ele cine să aibă controlul asupra diferitelor teritorii, apoi s-au retras în ungherele lor să-și tragă sufletul.

În 541, Totila, regele got al Italiei, a pornit din nou războiul și a ieșit învingător în bătălii trei ani în șir, așa că Iustinian l-a trimis a doua oară pe Belizarie în Italia. Atacurile și contraatacurile oștirilor angajate în conflict s-au succedat rapid, iar Roma a fost ocupată ba de una, ba de alta dintre tabere. Până la urmă, în 548, Belizarie a căzut victimă intrigilor de la curtea din Constantinopol și a trebuit să se dea la o parte.

Eunucul Narses a ajuns la fața locului în 552 și a preluat comanda. L-a ucis în bătălie pe Totila și a recucerit Roma. Următorul rege al goților a fost și el înfrânt și ucis în anul următor. Profitând de haos, francii și alamanii veniți din nord au invadat Italia în august 553. Narses i-a învins și pe ei, după care a strămutat în Italia rămășițele hoardei invadatoare. În cele din urmă, cu romanii la putere, războiul s-a sfârșit.

Numărul de morți

Procopiu a afirmat că Iustinian a omorât, pe întreaga durată a domniei lui, zece mii de zece mii de zece mii de oameni, ceea ce, tradus literal din limba greacă, înseamnă $10\,000^3$ sau un trilion de oameni.[6] Dat fiind că zece mii la puterea a treia înseamnă de o sută de ori populația planetei din zilele noastre, probabil că Procopiu se înșală. În *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, Edward Gibbon ajunge la concluzia că una dintre aceste „zece mii“ s-a strecurat acolo din greșeală și trebuie ignorată, reducând numărul total al celor morți din cauza războiului, epidemiei și foametei în vremea lui Iustinian la numai 100 de milioane.

Generații de istorici au acceptat compromisul lui Gibbon, iar eu am găsit autori din secolul al XIX-lea care l-au pus pe Iustinian pe lista celor mai mari monștri din istorie.[7] Și totuși, populația din Imperiul Roman de Răsărit nu era destul de mare ca să piardă 100 de milioane. Istoricii moderni cred că era de circa 26 de milioane (fără să includem Italia și Tunisia), și o mare parte din declinul documentat al populației din vremea lui Iustinian se explică prin ciuma bubonică.[8]

De asemenea, Procopiu afirmă că incursiunile slavilor și ale avarilor în Balcani micșorau, în fiecare an, populația Imperiului Roman de Răsărit cu 200 000 de locuitori, uciși sau luați în sclavie, ceea ce ar da un total de 6,4 milioane de oameni pe toți cei treizeci și doi de ani ai domniei lui Iustinian. Gibbon se îndoiește de acest număr, deoarece e greu de crezut că trăiau atât de mulți oameni în zona respectivă.[9]

După spusele lui Procopiu, 5 milioane au murit în războiul din Africa și 15 milioane în cel din Italia. Toți istoricii – chiar și cei care sunt prudenți în privința cifrelor vehiculate – sunt de acord că Italia a fost distrusă în urma recuceririi. Întrucât războaiele lui Iustinian din Apus trebuie să se regăsească în clasament, mă voi opri la cifra de 750 000 de morți. Asta înseamnă 15% din cele 5 milioane de oameni care trăiau, probabil, în Italia și Tunisia.[10] Nu-i decât o presupunere.

Războaiele Goguryeo-Sui

Numărul de morți: 600 000[1]
Locul în clasament: 67
Tipul: războaie de cucerire
Conflictul, în linii mari: dinastia Sui din China *vs.* regatul Goguryeo
Perioada: 598 și 612
Locul: Coreea
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: China

După câteva veacuri de scindare, China a fost reunificată sub dinastia Sui, dar regatul nord-coreean Goguryeo a hotărât să mai facă o incursiune peste hotar înainte ca noii cârmuitori să aibă timp să se organizeze. Împăratul chinez Wendi*, artizanul reunificării, s-a înfuriat și a pornit în anul 598 o invazie masivă, prin care voia să cucerească toată Coreea, până în vârful peninsulei. A trimis o oștire de 300 000 de oameni peste râul Liao – hotarul cu Manciuria al regatului Goguryeo –, cu misiunea de a avansa în josul peninsulei, către capitala Pyonyang. Invazia a fost un fiasco. Chinezii uitaseră, se pare, că lunile iulie și august sunt sezonul ploilor în Manciuria. Drumurile erau înnoroite, iar flota care însoțea oștirea a fost lovită de furtuni. Ori de câte ori acostau corăbiile chineze, trupele din Goguryeo le atacau. În cele din urmă, flota Goguryeo a pornit pe mare și a zdrobit flota de război chineză. În tot acest timp, trupele coreene au hărțuit oștirea chineză și la dus, și la întors, iar chinezii și-au pierdut cei mai mulți dintre oșteni pe drum.[2]

Chinei i-a trebuit o vreme ca să se refacă după dezastru, dar fiul lui Wendi, Yangdi**, cel care i-a urmat la tron și, probabil, l-a asasinat, a făcut o nouă tentativă în anul 612. A strâns un milion de oșteni și încă de câteva ori pe atât personal auxiliar. A reparat și a extins Marele Canal care lega între ele Fluviul Galben și fluviul Yangzi, pentru a putea aduce oameni și provizii din sud în nord. A creat

---

* Wendi se traduce prin „Împăratul" (*di*) „Amabil" (*wen*). Vă va fi însă mai ușor să vă amintiți numele lui dacă-l pronunțați ca pe numele fetei din *Peter Pan* sau ca pe cel al lanțului de fast-food. [În limba chineză standard, *putonghua*, Wendi se pronunță aproximativ „uănti" – n.t.]

** Numele său oficial după moarte înseamnă „Împăratul" (*di*) „Trândav" (*yang*). Este evident că, la un moment dat, l-a călcat pe bătături pe un istoric chinez destul de influent.

stocuri masive și a sincronizat transportul de coastă cu mișcările oștirii de pe uscat. Câtă vreme oștirea sa rămânea la o distanță de coastă care era ușor de străbătut cu căruța, flota chineză putea să aprovizioneze trupele.

Chinezii au trecut din nou râul Liao cu 305 000 de oșteni. Când ritmul de înaintare pe uscat a încetinit, flota a luat-o înainte și a debarcat în număr mare pentru a ocupa cetatea Pyongyang. După ce i-au împrăștiat pe apărători, marinarii chinezi au rupt rândurile și s-au pus pe jaf; astfel, ambuscada pusă la cale de inamic i-a luat pe nepregătite, iar chinezii au luat-o la goană și au fost măcelăriți. Doar vreo două mii au reușit să se întoarcă teferi la corăbii.[3]

Între timp, oștirea chineză își continua înaintarea. O vreme, comandanții armatelor Goguryeo și Sui s-au întrecut în stratageme, fiecare încercând să-l atragă pe celălalt în negocieri, ca să poată pune la cale o cursă sau să adune informații. În cele din urmă, Eulji, comandantul oștirii Goguryeo, a pus capăt perioadei de tatonări, trimițându-i omologului său chinez un poem grosolan, care a reaprins ostilitățile. După ce și-au croit drum către sud, chinezii au început să traverseze râul Salsu. Cei din Goguryeo construiseră însă în taină un baraj deasupra vadului și, când oștirea Sui a ajuns la jumătatea râului (acum mult scăzut), au dat drumul apei adunate. Mii de chinezi s-au înecat, iar restul au fugit. Dintre cei 305 000 de oșteni care invadaseră Coreea s-au întors la casele lor doar 2 700.[4]

Înfrângerile repetate suferite în Coreea au știrbit autoritatea dinastiei Sui. După numai câțiva ani, dinastia Tang i-a luat locul.

Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu

Numărul de morți: 18,5 milioane (18 milioane din Africa și 0,5 milioane din Europa)
Locul în clasament: 8
Tipul: exploatare comercială
Conflictul, în linii mari: în general, arabii luau în sclavie africani
Perioada: între secolele al VII-lea și al XIX-lea
Locul: Orientul Mijlociu
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: neguțătorii arabi de sclavi, mijlocitorii africani, pirații berberi
Rezumat în două vorbe: eunucii… brrr!
Factorii economici: sclavii, aurul, sarea

Fundalul: sclavia în general

În cea mai mare parte a istoriei scrise, aproape fiecare persoană a fost subordonată alteia prin lege. Copiii erau la discreția tatălui; soții erau stăpânii soțiilor lor; oamenii de rând se plecau în fața nobilimii. Cele mai multe societăți cu organizare statală au avut ierarhii oficiale care-i legau între ei pe toți indivizii. Romanii aveau relații complexe de tip patron–client, care plasau într-o rețea de obligații toate persoanele libere – cetățenii, străinii și sclavii eliberați. Feudalismul european a avut multe trepte de stăpâni și vasali, iar șerbii erau legați de pământ.

Sclavii întruchipau forma extremă de subordonare. În vreme ce majoritatea celor care se aflau într-o relație senior–țăran sau patron–client aveau drepturi și îndatoriri reciproce, relația stăpân–sclav era mai simplă și complet unilaterală. Stăpânul putea să facă orice voia cu sclavul său, dar sclavul nu putea să facă nimic fără voia stăpânului. Până cu mult după începutul secolului al XVIII-lea, a fost absolut legal ca stăpânul să-și omoare în bătaie sclavul, chiar și în societățile pe care, în mod normal, le-am considera civilizate, cum ar fi comunitățile din Virginia.[1] Pe scara persoanelor, care mergea de la șerb la omul liber și la stăpân, sclavul se afla cel mai jos, fiind chiar cu o treaptă sub catâr.* Exista, ce-i drept, și un aspect pozitiv: în general, sclavia nu era considerată o condiție permanentă.

---

* Principala deosebire fiind că, de obicei, era ilegal să-ți violezi catârul.

Cele mai multe societăți nu se dădeau peste cap să obțină sclavi; mai degrabă, îi căpătau accidental, și adesea nici nu știau ce să facă cu ei. De obicei, cineva ajungea în sclavie doar după o serie de ghinioane ieșite din comun. Căile obișnuite de a ajunge în robie erau să fii prins în război, să fii condamnat pentru un delict, să fii abandonat de mic copil sau să fii luat ca sclav pentru plata unei datorii; în cazul primelor trei, alternativa sclaviei era, de obicei, moartea.

Cea mai constantă cerere de sclavi era pentru muncile casnice de zi cu zi, însă, cum furnizarea de sclavi fluctua în funcție de soarta războaielor, se putea întâmpla uneori să existe un surplus. În aceste situații, trei erau destinațiile obișnuite pentru oamenii care erau de prisos: minele, prostituția și sacrificiile umane, în funcție de cultură.

În unele societăți, economia mergea bine cu un număr minim de sclavi. În Europa medievală bunăoară, nu era penurie de mână de lucru; era penurie de pământuri, așa că strămutarea mai multor muncitori agricoli înrobiți într-o regiune nu sporea recoltele. Pe de altă parte, în unele societăți saturate de sclavi, cum a fost Sudanul în secolul al XIX-lea, fiecare familie care se ridica deasupra nivelului de sărăcie lucie avea cel puțin o sclavă care să spele, să coasă, să gătească și să deretice.

Cererea de sclavi creștea uneori brusc, făcându-i pe neguțătorii de sclavi să se ducă la marginile civilizației, în locuri unde existau populații mari care nu dispuneau de oștiri puternice; aici, oamenii erau ușor de răpit. O asemenea creștere abruptă a cererii, cunoscută de toată lumea, s-a produs în contextul penuriei de mână de lucru de după descoperirea Americii; voi aborda acest subiect în capitolul „Negoțul cu sclavi peste Atlantic". Multă vreme, cele mai mari piețe de sclavi – unde erau vândute mai ales fete pentru muncile casnice – au fost regatele prospere din Orientul Mijlociu, iar cea mai bogată rezervă de materie umană a fost Africa. De-a lungul secolelor, milioane de sclavi au fost expediați din porturile de pe coasta răsăriteană a Africii și au fost luați cu caravanele care traversau Sahara.

Estul Africii

Negoțul cu sclavi de-a lungul coastei răsăritene a Africii este atestat în cele mai vechi documente care s-au păstrat. În zilele faraonilor, corăbiile încărcate cu sclavi străbăteau regulat Marea Roșie pentru a ajunge în Egipt, venind, cel mai probabil, din Eritreea și Somalia. Până

în secolul al X-lea, navigatorii arabi creaseră un lanț de puncte comerciale de-a lungul coastei Africii, care se întindea în sud până la Kilwa (azi, în Tanzania). Multe dintre aceste puncte comerciale erau insule din dreptul coastei care aproape că nu aveau contact cu uscatul. În jurul anului 1300, negustorii arabi se extinseseră în sud până la Sofala (azi, în Mozambic).

După ce, în 1493, portughezii au reușit să înconjoare Africa pe la Capul Bunei Speranțe, ei și-au folosit fără întârziere puterea de foc superioară pentru a îngloba toate aceste puncte ale negoțului cu sclavi în imperiul lor, aflat în plină expansiune. Însă în 1653, o flotă pornită din sultanatul arab al Omanului, înzestrată cu arme echivalente cu cele pe care le aveau europenii, a capturat porturile pentru sclavi din nord. Cu un picior în Arabia și celălalt în Africa, Omanul a devenit o națiune bipolară, întemeiată pe negoțul cu sclavi, cu baza în insula Zanzibar din Tanzania.

În 1780, Omanul a capturat piața de sclavi rivală din Kilwa, abătând negoțul din Kilwa pe rutele proprii. În 1834, din Zanzibar erau exportați anual șase mii cinci sute de sclavi. În anii 1840, numărul lor se dublase.[2] În 1859, au fost înregistrați în Zanzibar nouăsprezece mii de sclavi veniți din interiorul continentului. După 1840, cârmuitorul Omanului și-a mutat curtea din Peninsula Arabică în orașul Zanzibar, mai bogat și mai cosmopolit, care, în 1845, a devenit independent de partenerul său comercial arab. În 1871, sultanul ajunsese să obțină un sfert din veniturile sale din negoțul cu sclavi.[3]

De-abia după explorarea Africii de către europeni, în secolul al XIX-lea, au ieșit la lumină relatări detaliate despre sclavia din inima continentului. În fiecare zi, undeva, în adâncul Africii, negustorii de sclavi alegeau un sat vulnerabil și se strecurau până la o bătaie de pușcă. Atacând prin surprindere, năvălitorii împușcau orice bărbat în stare să se împotrivească și înșfăcau femeile și copiii, pe care-i mânau ca pe vite către locurile de tranzacționare a sclavilor.

În călătoriile de explorare a Continentului Negru, europenii urmau de obicei traseele sclavilor africani, care erau adesea singurele căi comerciale dintre coastă și interior. Misionarii creștini care pătrundeau și mai adânc în Africa neexplorată își încrucișau drumul cu coloane lungi de sclavi, în majoritate femei, cu urme de lovituri de bici, mânate către coastă cu lanțuri de gât. Exploratorii care mergeau pe drumuri pe care mai umblaseră în alte călătorii găseau adesea ținuturi care, între timp, își pierduseră jumătate din sate din pricina negustorilor

de sclavi. Un superintendent britanic al misionarilor estima că „la fiecare sclav livrat teafăr în Zanzibar, alți patru sau cinci își pierdeau viața“.[4]

În anii 1860, negustorul de sclavi african Tippu Tip prăda o zonă din adâncul Africii, dincolo de lacurile din partea răsăriteană a Congoului. Acest individ își crease practic un imperiu. Desfășura în voie expediții de jaf și de răpire în sus și-n jos pe cursul fluviului Congo, până ce belgienii, care-și cucereau cu arma în mână propriul imperiu, l-au mituit să plece de acolo. În Kenya, lângă lacul Rudolf, negustorii de sclavi care acționau în anii 1890 au fost dați la o parte atunci când britanicii au instituit în regiune un protectorat. Citez din relatarea unui european: „un arab care s-a întors deunăzi de la lacul Nyasa mi-a zis că a călătorit timp de șaptesprezece zile printr-un ținut presărat cu orașe și sate în ruine [...], unde nu zăreai picior de om“.[5]

La sfârșitul secolului al XIX-lea, a crescut cererea mondială de fildeș (și totodată prețul acestuia), consecința fiind că, un timp, sclavii au fost folosiți mai mult pentru transportarea colților de elefant spre coastă decât ca marfă în sine. Cărăușii erau luați din satele din interiorul continentului și vânduți peste mări când își isprăveau treaba.[6]

Pentru a hrăni caravanele de sclavi care traversau regiunea fluviului Tsavo din Kenya, negustorii au vânat erbivorele mari din zonă, până ce n-a mai rămas nici unul. Dat fiind că traseele caravanelor erau presărate cu cadavrele sclavilor morți de epuizare, leii de acolo, care fuseseră lipsiți de sursa obișnuită de hrană, au descoperit rapid că oamenii sunt buni de mâncat. Apoi, după ce sclavii n-au mai venit, leii din zona fluviului Tsavo și-au satisfăcut apetitul pentru oameni – de-acum gata format – mâncând zeci de lucrători de la căile ferate, ceea ce a oprit temporar extinderea controlului britanic asupra coloniei. Până în 1898, cei mai nerușinați dintre mâncătorii de oameni fuseseră uciși; erbivorele sălbatice s-au întors, în cele din urmă, iar leii rămași și-au reluat obiceiul de a se feri din calea oamenilor.[7]

Când ajungeau pe țărm, sclavii erau dați negustorilor, care îi transportau peste mări. Spre sfârșitul anilor 1860, un vizitator britanic descria sclavii dintr-o piață de la Oceanul Indian: „...toți erau foarte tineri, băieți și fete, unii încă prunci. [...] Schelete cu pielea ca de bolnav, strâns lipită de oase, cu globii oculari hidos puși în evidență de împuținarea cărnii din jur, cu pieptul scofâlcit și surpat, cu încheieturile nefiresc de umflate și îngrozitor de noduroase, în contrast cu membrele ca atare, cu vocea uscată și răgușită, care ți se părea că vine din depărtare și atunci când o auzeai de aproape, ca în coșmaruri...“[8]

Micile corăbii ale negustorilor arabi îi cărau pe sclavi din partea estică a Africii până în Orientul Mijlociu. Un căpitan englez aflat în fruntea unei patrule care vâna negutătorii de sclavi* a oprit o corabie plină cu sclavi pe Oceanul Indian. Sclavii bărbați erau legați cu lanțuri pe punte, în aer liber. Sub punte, erau femeile. „În cală, era o grămadă de pietre, ca balast, iar pe pietrele alea, fără să aibă măcar o rogojină, erau înghesuite douăzeci și trei de femei, una sau două cu prunci în brațe. Femeile astea erau literalmente îndoite de la mijloc, pentru că nu era destul loc ca să stea drepte."[9]

Nordul Africii

Când arabii au adus, în Evul Mediu, cămile în nordul Africii, traversarea Saharei a devenit mult mai ușoară. Oamenii din nord voiau să vadă ce ar putea găsi în partea cealaltă. De obicei, cei care făceau această călătorie se întorceau cu sclavi. Pe toată perioada Evului Mediu, beduinii nomazi din Sahara au făcut incursiuni în comunitățile stabilite de-a lungul limitei sudice a deșertului, în fâșia de savană cunoscută sub numele Sahel, adunând sclavi pentru piețele de la Marea Mediterană. Dar, până în anul 1300, Sahelul se dezvoltase semnificativ și de-a lungul marginii deșertului apăruseră mai multe regate puternice, ca Ghana și Mali, care puteau să facă față beduinilor. Din păcate, în loc să formeze o barieră în calea incursiunilor după sclavi spre miezul Africii, aceste regate au devenit noii mijlocitori, făcând incursiuni și mai la sud, în căutare de noi sclavi pe care să-i trimită în nord.

Când se întâmpla să se întoarcă din expediții cu mâinile goale, beduinii cumpărau din Sahel, cu sarea găsită în deșert, sclavi și aur. Din puținele documente care s-au păstrat, reiese că afacerile cu sclavi mergeau excelent. În 1353, Ibn Battuta, un musulman care și-a povestit în scris călătoriile, s-a întors pe coasta Mediteranei cu o caravană care transporta 600 de sclave.

Prin 1700, cel puțin 1 500 de sclavi erau duși anual în nord; în jurul anului 1800, numărul lor crescuse la 3 000 pe an. În secolul al XIX-lea, navele de război britanice au pus capăt negoțului cu sclavi peste Atlantic; prin urmare, sclavii care erau trimiși până atunci în America au fost redirecționați spre nord, peste deșert. Deoarece Libia a rămas în afara controlului european mai multă vreme decât toate celelalte

---

* Voi discuta în detaliu mișcarea de abolire a sclaviei în capitolul despre negoțul cu sclavi peste Atlantic.

porțiuni ale coastei de nord a Africii, Benghazi și Tripoli au devenit principalele debușeuri ale negoțului saharian cu sclavi din secolul al XIX-lea.

Pe la sfârșitul anilor 1850, sclavii reprezentau două treimi din valoarea totală transportată de caravanele care traversau Sahara.[10] Negoțul era atât de rentabil, încât cei mai mulți dintre cârmuitori se agățau de orice pretext ca să aresteze un supus și să-l vândă ca sclav.

Era o traversare dură. După 1800, un călător european a traversat Sahara cu o caravană mare, iar sclavii care au murit pe drum – din pricina epuizării, bolilor, setei și insolației – au fost de trei sau patru ori mai mulți decât cei care au ajuns, până la urmă, la piață. Câte o caravană întreagă, cu sute de sclavi, dispărea adesea în deșert.

Chiar dacă, pentru un moment, facem abstracție de aspectul moral și privim lucrurile doar din perspectiva profitului, pare o risipă să lași atât de mulți sclavi să moară. Am fi tentați să credem că negustorii de sclavi doreau să-și protejeze investiția, însă, după cum a explicat un contemporan, comerțul cu sclavi era la fel ca negustoria cu gheață. Era acceptabilă o anumită marjă de topire, deoarece produsul final aducea un preț destul de bun ca să acopere pierderile. De fapt, nici nu era cine știe ce investiție. La sursă, sclavii erau ieftini. În partea centrală a Sahelului, un cal costa cât douăzeci de sclavi.[11]

În Orientul Mijlociu, abolirea sclaviei a fost impusă de forțe exterioare, nu de brusca apariție a bunelor intenții locale. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, europenii au început să aibă scrupule în privința sclaviei, iar în secolul următor, când au preluat controlul în Africa, au pus capăt traficului internațional cu sclavi. Cu toate acestea, sclavia locală a persistat, existând chiar și în zilele noastre. S-ar putea ca în Mauritania și Sudan să mai fie câteva sute de mii de sclavi, chiar dacă guvernele de acolo tăgăduiesc acest lucru.

Eunucii

Eunucii erau folositori mai ales la paza haremurilor – mulțimile de soții și concubine pe care le aduna orice potentat asiatic. Eunucii aveau întreaga forță fizică a bărbaților, dar nici un strop de imbold sexual, așa că suveranul putea avea încredere că ei nu se vor încurca cu femeile și nu vor crea familii din rândul cărora să se ivească un pretendent la tron. Dezavantajul era că populația eunucilor nu se refăcea de la sine. Trebuia alimentată permanent din alte surse.

Islamul interzice mutilarea sclavilor, dar, ca să împace dogma religioasă cu cererea de eunuci, musulmanii pasau această sarcină necredincioșilor. Sclavii erau castrați fie de păgânii din Africa, la puțin timp după ce fuseseră prinși, fie de evreii și creștinii care trăiau în lumea musulmană.

Societățile care foloseau eunuci preferau să castreze băieții înainte de pubertate. Asta îi făcea să rămână asemănători copiilor din punctul de vedere al imboldului sexual, al vocii și aspectului, spre deosebire de adulții castrați, care continuau să arate și să se comporte ca bărbații. Băieții sclavi erau luați deoparte, aparent pentru a fi circumciși – așa cum era obiceiul la toți bărbații din lumea musulmană –, dar acesta era doar un truc pentru a aduce cuțitul destul de aproape și a efectua tăierea fără ca băiatul să se zbată. Când bărbierul-chirurg ajungea cu cuțitul aproape, înșfăca organele genitale ale băiatului și tăia tot, nu doar prepuțul.[12]

Tratamentul aplicat acestor sclavi varia în funcție de rasă. Eunucilor albi li se tăiau doar testiculele, însă eunucilor negri li se tăia întregul aparat – testicule, scrot și penis –, iar locul era cauterizat cu unt dat în clocot, lăsând doar un orificiu pentru a urina.

Întrucât eunucii ajungeau la destinația finală după un lung proces care implica raiduri, caravane și vânzări succesive, iar numărul lor scădea din pricina bolilor, a pedepselor brutale și a înecului de-a lungul traseului, un consul britanic din secolul al XIX-lea a estimat că pentru ca la Cairo să ajungă 500 de eunuci, au murit 100 000 de sudanezi – o pierdere de 200 de vieți pentru fiecare eunuc.[13]

Așa cum am văzut, de exemplu, în capitolele despre dinastia Xin, căderea Romei, Perioada celor Trei Regate și Iustinian, femeile regelui erau adesea centrul unei rețele de intrigi domestice, și eunucii ambițioși își foloseau frecvent accesul la harem în propriul avantaj. Eunucilor nu li se aplicau toate restricțiile care apăsau asupra femeilor, așa că se puteau mișca liber între lumea bărbaților și cea a femeilor, slujind ca mijlocitori și ca oameni de paie. În multe locuri din Lumea Veche, eunucii și-au pus amprenta asupra istoriei.

Pirații

Întrucât zona Mării Mediterane era marcată de diviziunea religioasă dintre țărmul nordic, creștin, și cel sudic, musulman, coastele opuse erau socotite zone din care era îngăduit să iei sclavi. Ca regulă, nici creștinii, nici musulmanii nu luau în sclavie coreligionari. Mă rog,

făceau asta, de fapt, destul de des, dar era considerat un lucru rău – nu chiar ilegal, dar cu siguranță lipsit de politețe. Răpirea unor cetățeni dintr-o țară de aceeași religie cu tine, creștină sau musulmană, putea provoca tot soiul de probleme diplomatice. În schimb, răpirea necredincioșilor aproape că era o datorie sfântă.

În general, pirații – sau corsarii – din ținuturile nord-africane ale berberilor erau oamenii cei mai nelegiuiți din negoțul mediteraneean. Flotele de pirați săreau pe orice corabie bogată și vulnerabilă, înhățau marfa, echipajul și pasagerii și vindeau totul într-unul dintre porturile berbere din nordul Africii, ca Alger, Tunis sau Tripoli. Cei mai mulți dintre oamenii luați de pe corabie erau vânduți de îndată ce erau aduși pe țărm, dar prizonierii bogați sau importanți erau păstrați, urmând să fie răscumpărați de familiile sau de guvernele lor. În cele din urmă, majoritatea națiunilor maritime europene și-au deschis consulate în orașele berbere, ca să grăbească operațiunile de răscumpărare.

Membrii echipajelor capturate pe corăbii puteau fi momiți cu bani sau torturați ca să ajute flotele piraților să atace orașele din care veneau. Fiind cunoscuți de cei care apărau orașele, ei îi ajutau pe corsari să se infiltreze în interior. Pe de altă parte, chiar și fără tertipuri, un sătuc de pescari nu se putea pune cu o flotă de pirați. Corsarii se năpusteau de pe mare, încercuiau sate întregi și-i luau pe locuitori în sclavie. Uneori, pirații rămâneau câteva zile pe țărm, să vadă dacă nu cumva veneau niște rude bogate ca să-i răscumpere pe cei prinși. Din cauza comunicațiilor primitive, pirații puteau conta, de obicei, pe câteva zile în care să jefuiască în tihnă, înainte ca autoritățile locale să izbutească să adune destule trupe pentru a-i alunga.

Cele mai mari capturi de sclavi proveneau din incursiunile împotriva comunităților de pe coastele Italiei, Spaniei și Greciei. Dar pirații operau și în Oceanul Atlantic. În jurul anului 1625, în urma unui atac al piraților asupra orașului Reykjavik din Islanda, au fost duși în sclavie 400 de bărbați, femei și copii; în 1631, au fost luați în robie 237 de oameni din Baltimore, Irlanda.[14] Cei care erau prea tineri, prea bătrâni sau lipsiți de vlagă puteau fi aruncați peste bord pe drumul spre Africa, dar majoritatea celor prinși ajungeau în piața de sclavi. De obicei, femeile erau cumpărate pentru haremuri, iar bărbații deveneau sclavi pe galere.

În acest moment din istorie, galerele la care vâsleau sclavi generau cea mai mare cerere de mână de lucru ieftină, ușor de înlocuit, din zona Mediteranei. În Antichitate, vâslașii galerelor erau oameni liberi care primeau bani, dar în Evul Mediu aceasta a devenit o muncă pentru sclavi. De obicei, sclavii de pe galere munceau până mureau,

și nimeni nu se sinchisea de asta. Erau legați de băncile pe care ședeau și trăgeau la vâsle fără oprire, cât era ziua de mare, pe soare sau pe ploaie, și apoi o mare parte din noapte. Nu puteau nici măcar să se întindă ca să doarmă, nu puteau decât să fure câte un strop de somn aplecați peste vâsle. În bătălii și pe furtună, sclavii se scufundau odată cu corabia. În bătălia de la Lepanto din 1571, dintre Turcia otomană și Spania, s-au înecat peste 10 000 de sclavi creștini de pe galere, înlănțuiți în pântecele navelor de război turcești.

În cele din urmă, tehnologia navală occidentală a întrecut-o pe cea a piraților. După 1800, vasele de război europene și americane pedepseau în mod sistematic orice port berber care continua să adăpostească pirați. Orașele din nordul Africii au fost silite să ia măsuri împotriva piraților, iar Mediterana a devenit o zonă sigură pentru comerț.

Mamelucii

Sclavii au reprezentat coloana vertebrală a multe oștiri musulmane. Turcii otomani (aprox. 1450–1900) cereau anual comunităților de țărani creștini din Balcani un număr de băieți care să fie crescuți în legea musulmană și să devină oșteni. Egiptenii din aceeași perioadă obișnuiau să cumpere băieți cerchezi din munții Caucaz. Acești băieți erau ținuți departe de lumea obișnuită, învățând meseria armelor și religia islamică. Erau considerați sclavi, proprietatea personală a sultanului. Cu toate că, din punct de vedere legal, deveneau liberi când ajungeau la maturitate, nu puteau pleca din slujba sultanului. Își duceau întreaga viață ca oșteni, în cazărmi. Copiii lor erau duși în altă parte și li se interzicea să urmeze aceeași meserie ca tații. Când acești oșteni ajungeau prea bătrâni ca să mai lupte, erau trecuți la treburi auxiliare și, în cele din urmă, se retrăgeau într-un loc confortabil, unde aveau sclavi care să le îndeplinească dorințele.

Acești sclavi-oșteni, numiți mameluci – după cuvântul care, în limba arabă, înseamnă „sclav" –, nu aveau familii, afilieri tribale sau proprietăți care să le afecteze loialitatea față de sultan. Pe de altă parte, tindeau să fie mai loiali față de comandanții lor decât față de sultan, iar dinastiile musulmane riscau să se confrunte cu o lovitură organizată de mameluci dacă-i călcau prea tare pe coadă.[15]

Nu-i includ pe mameluci în statistica acestui megamasacru, deoarece îi socotesc, din punct de vedere moral, mai degrabă de tipul recruților decât de tipul sclavilor. Restricțiile impuse mamelucilor de rând aveau mai mult de-a face cu datoria militară decât cu sclavia.

Cifrele

Sclavia din lumea musulmană n-a fost studiată la fel de riguros precum cea din lumea creștină, de aceea dispunem de mai puține cifre demne de încredere pentru acest capitol. Conform estimărilor prezentate de Ronald Segal în *Islam's Black Slaves* (*Sclavii negri din lumea islamică*), între 11,5 și 14 milioane de sclavi negri au fost trimiși pe mare în țările musulmane. Cifrele avansate de alte surse variază de la 10 la 25 de milioane de sclavi vii importați.

Câți africani au murit în urma comerțului cu sclavi? Deși din multe relatări reiese că, la fiecare rob livrat viu, ar fi murit zeci de oameni luați în sclavie, acestea puteau fi incidente izolate. Per total, nu există dovezi solide că negoțul răsăritean s-ar fi soldat cu mai mulți sau mai puțini morți decât cel apusean, așa că voi aplica raportul dintre vii și morți consemnat în Apus și voi spune că, la fiecare doi sclavi livrați la destinație, au murit alți trei. Asta ar însemna că, pentru a scoate la vânzare 12 milioane de sclavi vii, au trebuit să moară 18 milioane de oameni.

Robert C. Davis a estimat că, din 1530 până în 1780, între 1 și 1,25 milioane de creștini europeni au fost luați în sclavie de musulmani și duși pe coasta berberă.[16] Puțini dintre ei și-au mai văzut vreodată casele, și probabil că ar trebui să-i socotim morți pe cel puțin jumătate dintre ei. Din cauza cruzimilor și a muncii grele, mortalitatea printre acești sclavi era de aproape șase ori mai mare decât cea înregistrată în rândul populației libere.[17]

Rebeliunea lui An Lushan

Numărul de morți: 36 de milioane dați dispăruți
Locul în clasament: 13
Tipul: insurecție armată
Conflictul, în linii mari: oștirea de la hotare *vs.* cârmuire
Perioada: 755–763
Locul: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: mai ales An Lushan, dar și împăratul Xuanzong cel înamorat și neghiob

În vremea dinastiei Tang, China s-a extins mai mult spre apus decât a făcut-o în orice moment al îndelungatei sale istorii. Această expansiune a Chinei a coincis cu apariția neașteptată, în întregul Orient Mijlociu, a arabilor creatori de imperii, fapt ce a avut drept consecință singura bătălie din istorie dintre o oștire chineză și una arabă, pe râul Talas din Asia Centrală, în anul 751.

Undeva la hotarul precar dintre aceste culturi aflate în expansiune s-a născut în anul 703, probabil în apropiere de Buhara, în Turkestan, An Lushan. Mama sa provenea dintr-un clan turcic important. Tatăl, probabil un soldat de descendență sogdiană (rude medievale ale populației pashtun care domină, în zilele noastre, Afganistanul), a murit când Lushan era mic. Mama s-a recăsătorit cu cineva din familia unei importante căpetenii războinice nomade.

În 716, când membrii unui trib rival l-au asasinat pe hanul acelui trib turcic, clanul An a fost pus într-o situație dificilă și a fugit spre răsărit, în provinciile de margine ale Imperiului Chinez, unde a ajuns sub protecția unei căpetenii turce binevoitoare. O vreme, tânărul Lushan a trăit la marginea legii, până ce a fost prins la furat de oi. Hoțul, în vârstă de douăzeci de ani, a fost condamnat la moarte, dar nu și-a pierdut cumpătul și a încercat să negocieze cu guvernatorul Zhang Shougui chiar în timp ce călăul ridica bâta ca să-i sfărâme țeasta. „Oare mărețul stăpân n-ar vrea să-i distrugă pe barbari?“ a întrebat el. „De ce ar ucide un războinic viteaz?“ Înțelegându-i ideea, guvernatorul l-a pus pe An în slujba sa, folosindu-l drept cercetaș.

Ascensiunea

În anul 733, când împăratul din dinastia Tang l-a transferat pe guvernatorul Zhang în nord-est, ca să-l înlocuiască pe un comandant care fusese învins și ucis de khitani (barbarii din partea locului)*, An Lushan l-a urmat. S-a dovedit priceput la incursiunile iuți ale cavaleriei ce caracterizau războiul de la hotare. An era irascibil și aprig când avea de-a face cu subordonați, dar întotdeauna voios și foarte simpatic cu superiorii. A urcat în ierarhie, devenind locotenentul lui Zhang și, în cele din urmă, fiul său adoptiv. Însă a ajuns din solid trupeș, iar apoi de o obezitate morbidă, și Zang se lua adesea de el în public din această pricină. Apoi, în anul 736, pe când Zhang era în capitală, An a trebuit să facă față singur unui atac al războinicilor khitani și hsi (ceilalți barbari din zonă), încasând o papară strașnică. Zhang s-a întors din capitală înfuriat și l-a condamnat pe An la moarte, dar apoi s-a răzgândit și s-a mulțumit să-l excludă din oștire. Nici n-a trecut însă un an și An a fost repus în drepturi.[1]

În 742, împăratul i-a dat lui An o provincie de la periferia imperiului pe care s-o apere. De la postul său de la hotar, An a trimis spre capitală un flux constant de ofrande – cămile, câini, șoimi, cai și, cel mai prețios lucru dintre toate, traiste cu capetele retezate ale căpeteniilor khitane. Unii l-au acuzat că aceste capete aparțineau războinicilor inamici pe care îi momise la negocieri în timpul unui armistițiu, pentru a-i prinde apoi în capcană. Rezultatele erau însă ceea ce conta, iar împăratul i-a dat încă două provincii pe care să le apere, astfel constituindu-se un fief solid din trei teritorii nord-estice, situate în apropierea Marelui Zid. Mai târziu, aveau să se adauge și altele.[2]

An Lushan a devenit un oaspete frecvent și bine-venit la palatul din Chang'an, unde juca, spre amuzamentul curtenilor, rolul bufonului cel gras. A devenit un favorit al concubinei preferate a împăratului, Yang Guifei. Ea chiar a simulat că-l adoptă, în cadrul unei ceremonii-parodie, în care An cel monstruos de obez i-a fost prezentat noii sale mame învelit în scutece. Se zvonea că Lushan și Guifei ar fi amanți, însă ea a rămas în amintire ca una dintre cele patru mari frumuseți din istoria Chinei, în vreme ce el nici măcar nu putea păși fără să se sprijine cu brațele de slugile care-i susțineau trupul uriaș, așa că… brrr![3]

---

* Ca ironie a sorții, dat fiind că acești khitani s-au aflat, pentru scurtă vreme, la conducerea unei părți din China chiar când Occidentul a început să manifeste interes pentru Orientul Îndepărtat, în limba engleză China a fost numită inițial după această populație nechineză: *Cathay*.

Bazându-se pe iubirea ca-n povești dintre împărat și doamna inimii sale, dar și pe prețuirea constantă pe care împăratul i-a arătat-o lui An, istoricii consideră improbabilă o astfel de relație. Yang Guifei fusese măritată la început cu unul dintre fiii împăratului (dar nu cu acel fiu despre care va fi vorba mai târziu), până când împăratul, care avea șaptezeci de ani, îndrăgostit până peste urechi, a desfăcut căsătoria și a ținut-o pe Yang câțiva ani într-o mănăstire, ca să-și regăsească neprihănirea pierdută. Povestea de dragoste dintre împăratul Xuanzong și Yang Guifei a dus la apariția multor legende.

Se strică treaba

În 751, An Lushan a pornit cu oștirea sa și cu aliații hsi împotriva khitanilor, dar, după o lungă călătorie prin praf, căpetenia hsi a cerut un moment de odihnă, așa că An a pus să fie ucis. Oștenii hsi au dezertat și i-au avertizat pe khitani că vin chinezii. Aceștia și-au continuat marșul, deși erau epuizați, și au dat de o ambuscadă a khitanilor. A urmat un măcel, iar An Lushan a reușit cu greu să fugă, împreună cu ceea ce mai rămăsese din oștirea sa. Când s-au întors în tabără, a executat câțiva ofițeri care supraviețuiseră, în vreme ce alții s-au refugiat pe dealurile din zonă și au așteptat acolo să-i treacă mânia.[4]

În 752, când principalul ministru al împăratului a murit, i-a urmat în funcție un văr al lui Yang Guifei, Yang Guozhong, care s-a apucat pe dată să dea vina pentru toate problemele imperiului pe predecesorul său. An Lushan, cu reputația pătată de prietenia cu ministrul anterior, a căzut curând în dizgrația ministrului Yang. Acesta a început să răspândească diverse zvonuri despre An, care au ajuns la urechea împăratului. Împăratul Xuanzong a trimis un eunuc de încredere să-l spioneze pe An, dar o mită grasă a făcut astfel încât împăratul să primească un raport strălucit despre loialitatea generalului său. Cu toate acestea, împăratul a considerat că loialitatea lui An trebuie examinată de aproape și l-a chemat înapoi la curte. An Lushan s-a gândit că, dacă își lasă oștirea și se întoarce în capitală, în cel mai bun caz o să i se ia din prerogative – asta dacă nu va fi închis, exilat sau chiar ucis. Așa că i-a mulțumit împăratului pentru invitație, dar a spus că nu se simte bine. Văzând cum stau lucrurile, împăratul i-a dat o soție fiului lui An, ordonându-i acestuia să se întoarcă și să participe la căsătorie. An a refuzat și, dându-și seama că epuizase scuzele, s-a revoltat. Pentru a se justifica, a răspândit o poveste care nu prea era credibilă, anume că împăratul îl rugase în taină să se

descotorosească de prim-ministru, și, în decembrie 755, a pornit către capitală cu o oștire de 100 000 de oameni, călătorind noaptea și poposind când se iveau zorile.[5]

An Lushan, care suferea de o boală de piele supărătoare și era aproape orb, își pierduse buna dispoziție de odinioară. Era predispus la accese iraționale de furie și, când îl apucau pandaliile, poruncea ca subordonații să fie sfâșiați în bucăți.[6] După ce și-a retras oștirea de la hotar, au izbucnit răzmerițe în vechile sale teritorii, dar asta n-a contat. El nu se gândea decât să ajungă în capitală. Ca să se asigure de loialitatea oștenilor, le îngăduia scurte perioade de violuri, jafuri și carnaje în fiecare oraș cucerit, dar o pornea mereu mai departe. În ianuarie, oștirea lui An a traversat Fluviul Galben înghețat și a cucerit a doua capitală, Luoyang, unde s-a proclamat împărat.[7]

Principala oștire imperială, de 80 000 de oameni, se aduna la trecătoarea Tongguan, dar sosirea lui An a împins înapoi, în dezordine, unitățile de avangardă. Apoi însă, înaintarea rebelilor a fost oprită în fața trecătorii. Oștirile au așteptat, iar asta le-a dat eunucilor de la palatul din Chang'an destul timp ca să uneltească împotriva generalilor imperiali. Poate că aveau un motiv solid ca să comploteze, poate că nu aveau. Cine poate ști? Vreau să zic, erau eunuci de la palat; intriga era lucrul la care se pricepeau cel mai bine. Indiferent de motiv, l-au convins pe împăratul Xuanzong să-și execute generalii.

În cele din urmă, în iulie, după o bătălie aprigă a arcașilor și călăreților, oștirea imperială a fost înfrântă, iar trecătoarea a fost deschisă. Împăratul Xuanzong a fugit din capitală pe un drum ticsit de oșteni imperiali disperați și demoralizați, care căutau un țap ispășitor. Prim-ministrul, Yang Guozhong, a fost smuls din caleașca sa și a murit călcat în picioare. Oștenii au oprit apoi caravana împăratului și au cerut moartea concubinei, Yang Guifei, pe care o bănuiau că este complicea și iubita lui An Lushan. Xuanzong s-a învoit cu greu, călcându-și pe inimă, și oștenii au târât-o de-acolo. A fost sugrumată și aruncată într-un șanț, în vreme ce împăratul își vedea de drum.[8]

Noua generație

Fuga împăratului a însemnat abdicare în ochii celui de-al treilea fiu al lui, ambițiosul Suzong, care s-a proclamat împărat. Fostul împărat Xuanzong și-a petrecut restul vieții într-un loc bine păzit.

După ce rebelii au cucerit capitala Chang'an, An Lushan a început să-și consolideze puterea, dar își făcuse mult prea mulți dușmani în propriul anturaj ca să mai rămână mult timp în viață. Unul dintre

sfetnicii săi, care fusese biciuit pentru o greșeală săvârșită, a conspirat cu An Qingxu, fiul lui An Lushan. Ei l-au abordat pe eunucul favorit al lui An Lushan, pe care acesta îl castrase cu mâna sa, într-o criză de furie, cu mulți ani înainte. Eunucul l-a înjunghiat pe An Lushan în somn cu propria-i sabie, dar a fost nevoie de multe eforturi ca să răzbată prin toate straturile de grăsime. An Lushan a urlat și s-a zbătut, dar, în cele din urmă, a fost răpus. A fost îngropat sub cortul său, iar oștenilor li s-a spus că a murit de o boală.[9]

După câteva luni, armata imperială a pornit la contraatac și a recucerit capitala în numele noului împărat, Suzong.[10] Rebelii s-au retras, iar An Qingxu a fost mazilit de locotenentul său, Shi Siming. An Qingxu a fost judecat rapid pentru uciderea tatălui său și a fost sugrumat. Shi a continuat timp de câțiva ani rebeliunea, urmat de fiul său și așa mai departe, până ce ultimul din familia sa a fost prins și ucis.

Până la urmă, dinastia Tang a supraviețuit grație ajutorului militar oferit de străini precum tibetanii și uigurii. Desigur, aceștia nu au luptat pe degeaba. China a trebuit să le cedeze noilor aliați teritoriile apusene – coloniile deșertice din bazinul Tarim. Zilele în care garnizoanele chineze dețineau controlul asupra drumului către apus nu aveau să revină decât după sute de ani.

Războiul și poeții

Rebeliunea lui An Lushan ocupă un loc important în istoria culturală a chinezilor, pentru că doi dintre cei mai mari poeți ai lor au trăit și au creat în acea epocă. Aceasta ne permite să examinăm mai îndeaproape atitudinea chinezilor față de război. Perspectiva care răzbate din poemele chineze este mult mai pacifistă decât, de pildă, cea din *Beowulf*, un epos care a fost scris aproximativ în aceeași vreme în Anglia.

Li Po, alchimist și mistic daoist, a fost un împătimit băutor și iubitor de pribegie, a cărui viață, plină de suișuri și coborâșuri, a stat sub steaua norocului. La cei cincizeci și ceva de ani pe care-i avea la izbucnirea războiului, era socotit cel mai mare poet al timpului său. S-a atașat de prințul Lin, al șaisprezecelea fiu al împăratului, dar în anul 756 prințul a fost acuzat că ar fi complotat pentru a întemeia un imperiu independent și a fost executat. Li Po a fost aruncat în temniță, dar un vechi oștean – pe care-l ajutase cu treizeci de ani înainte și care ajunsese în înalta funcție de comandant în armata loialistă – l-a eliberat pe Li și l-a luat ca secretar. Însă după puțin timp acuzațiile au

fost reluate, iar Li Po a fost surghiunit în provincia barbară Yelang, de la miazăzi. A pierdut vremea pe drum, abătându-se să-și viziteze prietenii, așa că, după trei ani, încă nu ajunsese la destinație. A urmat apoi o amnistie generală, așa că Li a făcut stânga-mprejur și s-a întors acasă, în răsăritul Chinei. A murit pe când se afla în casa unei rude. Legenda spune că, bând vin într-o barcă, a vrut să prindă oglindirea lunii de pe suprafața râului și a căzut în apă, ceea ce, pentru poeți, este probabil echivalentul unei morți vitejești în bătălie.[11]

Pe câmpul de luptă, oamenii se-ncaieră și mor;
Caii învinșilor nechează jalnic spre cer,
În vreme ce corbi și ulii ciugulesc măruntaie de om,
Le duc în zbor și le-atârnă de rămurișul uscat.
Așa-s risipiți ostașii și pângăriți prin iarba pustiei,
Iar comandanții n-au făcut nici o ispravă.
O, război nelegiuit! Pricep de ce arma
Atât de rar e mânuită de suveranii blânzi.

(Li Po, *Războiul cel nelegiuit*)[12]

Du Fu, mai tânăr cu unsprezece ani decât Li Po, a fost urmărit peste tot de un noian de ghinioane. A aspirat la o carieră în serviciul civil, dar, nereușind să treacă examenele, a umblat de colo-colo și în cele din urmă s-a împrietenit cu Li, dobândind o reputație de poet promițător. S-a întors la curte, s-a însurat și a încercat vreme de cinci ani să devină slujbaș al statului. Tocmai când pusese mâna pe un post mărunt, a avut loc atacul lui An Lushan, și Du Fu a fugit din capitală, dar a nimerit în mâinile tâlharilor. După ce a scăpat de ei, a rătăcit o vreme, în zdrențe și flămând, iar în cele din urmă a ajuns din nou la curtea aflată în exil, unde a căpătat o slujbă măruntă de cenzor. Dar necazurile s-au ținut scai de el, iar câțiva dintre copiii săi au murit din cauza foamei și a bolilor. După ce și-a pierdut slujba, a pornit iar să rătăcească fără țel. Și despre el se spune că a murit în vreme ce bea într-o barcă, pentru că s-a lăcomit prea tare după ce nu pusese nimic în gură timp de zece zile.[13]

Carele de luptă huruie,
Caii de luptă nechează;
Fiecare ostaș are la cingătoare arcul și tolba cu săgeți.
Tată, mamă, fiu, soție – se uită după ei,
Pân'ce colbul va să-ngroape podul de la Xianyang.
Grăbim pasul alături, plângem, ne-ncleștăm de mânecile lor lungi,

Dar plânsul nostru urcă la nori;
Căci, de câte ori cineva de pe margine-i întreabă,
Tot ce zic ostașii e că trebuie să plece.
(Du Fu, *Balada carelor de luptă*)[14]

Bai Juyi a făcut parte din generația următoare de poeți, fiind născut la câțiva ani după ce războiul se sfârșise. Poemul său *Cântecul căinței veșnice* povestește iubirea tragică dintre împăratul Xuanzong și Yang Guifei. Ni se spune că, după moartea ei, împăratul a fost mâhnit multă vreme, apoi a tocmit un mediu ca să invoce duhul iubitei. Vorbind cu duhul despre vremurile apuse, Xuanzong regretă profund că a dat-o pe mâna oștenilor mânioși. În cele din urmă, cei doi ajung la convingerea că sunt sortiți să fie iar împreună pe lumea cealaltă.

Bai Juyi o spune însă mai bine ca mine. El nu a considerat că poemul ar fi cea mai reușită dintre operele sale, dar acesta a ajuns să fie foarte prețuit de junele romantice.[15]

Regele-n mâinile sale întunericul îl strânge,
Ochii ce cătau scăparea cu ele să-și umbrească,
Iară când pe cea răpusă se întoarce s-o privească,
Pe nisip amestecate-s ale lui lacrimi, al ei sânge.
(Bai Juyi, *Cântecul căinței veșnice*)[16]

Cifrele

Recensământul făcut în China în anul 754 a înregistrat o populație de 52 880 488 de persoane. În 764, când s-a efectuat un nou recensământ, după zece ani de război civil, autoritățile n-au mai găsit în China decât 16 900 000 de oameni.

Ce s-a întâmplat cu 36 de milioane de oameni? E cu putință ca într-un deceniu să moară două treimi din populație? Poate că da. Țăranii trăiau adesea la limita foametei, așa încât cea mai mică perturbare putea să provoace un val de decese, mai ales dacă oamenii depindeau de sisteme ample de irigație. Așa cum am văzut în capitolele despre dinastia Xin și Perioada celor Trei Regate, aceasta n-a fost singura oară în istoria Chinei când populația a cunoscut o scădere dramatică, iar mulți experți se arată destul de încrezători în aceste cifre. Pe de altă parte, cifrele respective ar putea să reflecte mai degrabă scăderea capacității cârmuirii centrale de a-i găsi pe toți plătitorii de impozit, iar atunci numărul real al morților ar fi cu totul altul.[17]

Mai convingătoare – deși nu seduce atâta prin precizie – este numărătoarea familiilor. La cele șapte recensăminte anterioare rebeliunii lui An Lushan, s-au numărat în mod constant între 8 și 9 milioane de familii, iar apoi, la cele șapte recensăminte care au urmat rebeliunii, au fost înregistrate de fiecare dată cel mult 4 milioane de familii. Chiar și la aproape un secol după război, în 845, serviciul civil chinez a găsit doar 4 955 151 de familii plătitoare de impozit – o scădere drastică față de cele 9 069 154 de familii înregistrate în 755.[18] Asta arată că scăderea reală s-ar putea situa undeva la jumătate din populație, ceea ce înseamnă 26 de milioane de oameni. Totuși, în ierarhizarea mea, prefer să fiu conservator și să înjumătățesc această cifră, punând doar 13 milioane de morți pe seama acestui conflict. Chiar și așa, rebeliunea lui An Lushan rămâne între primele douăzeci dintre cele mai mari masacre din istoria omenirii.

Prăbușirea civilizației Maya

Numărul de morți: cel puțin 2 milioane dați dispăruți
Locul în clasament: 46
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: o imensă forță necunoscută, cum ar fi vremea sau Cthulu, a făcut prăpăd printre mayași
Perioada: 790–909
Locul: peninsula Yucatán, Mexic și Guatemala
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: de regulă se presupune că, într-un fel sau altul, mayașii și-au adus singuri nenorocirea pe cap
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Unde s-au dus cu toții?

Mayașii au construit o civilizație fascinantă și complexă pornind de la zero, au prosperat câteva secole și apoi au abandonat-o fără să-și ia măcar rămas-bun. De la statutul de constructori și matematicieni de anvergură, s-au întors la cel de grădinari care produceau doar atâta cât să trăiască, lăsând în urmă uriașe ruine presărate prin junglă, care nedumeresc generațiile de mai târziu. De mai bine de un veac și jumătate, tot încercăm să pricepem de ce.

Cele trei explicații care se bucură de cea mai mare popularitate în rândul arheologilor sunt:

1. Seceta. În acest scenariu, dispariția mayașilor a fost cauzată de climă, deci ei nu prea aveau cum să se apere.
2. Deteriorarea ecologică sistematică. Acest scenariu se concentrează pe erorile mayașilor în gestionarea resurselor. De exemplu, poate că au tăiat prea multe păduri, ceea ce a dus la pârjolirea și erodarea solului.
3. Politica și războiul. În acest scenariu, mayașii s-au omorât practic între ei.

Mai sunt lansate uneori și alte explicații, care însă nu stau în picioare. De pildă, se spune că o nouă boală ar fi omorât întreaga populație mayașă – dar, așa cum vom vedea în capitolele următoare, emisfera vestică n-a cunoscut bolile pandemice decât după ce le-au adus acolo europenii. O altă ipoteză este că mayașii ar fi fost eliminați de niște invadatori străini – dar nu există în nici unul dintre situri dovezi ale apariției bruște și pe o arie largă a unor artefacte străine. Sau poate că a fost vorba de erupția unui vulcan sau de un cutremur? Nu,

prăbușirea n-a fost destul de rapidă; s-a desfășurat vreme de aproape un secol. Este un mister clasic, de tipul „camerei încuiate“.

Este, de asemenea, un test Rorschach[a] clasic. Având atât de puține indicii, tindem să alegem scenariul care se potrivește cu concepția noastră despre lume. Vreți să demonstrați că oamenii sunt veșnic la cheremul naturii? Atunci mayașii au pierit din cauza secetei. Vreți să ne învățați să ne gestionăm mai bine resursele? Atunci mayașii și-au distrus cu nepăsare mediul. Vreți o poveste pe baza căreia să scrieți un roman despre forțe supranaturale devastatoare? Mayașii s-au băgat atunci în chestii oculte și au dezlănțuit forțe diabolice din abisurile neantului. Pariez că puteți ghici pe care dintre aceste scenarii l-aș alege eu.

Cei mai mulți dintre specialiști nu aleg o singură explicație, excluzându-le pe toate celelalte. Este evident că civilizația maya a fost supusă mai multor forțe distructive, dar, ca să rămânem în ton cu tema acestei cărți, ne vom concentra asupra războiului.

Războiul care a pus capăt tuturor războaielor

Arthur Demarest, de la Universitatea Vanderbilt, este unul dintre principalii susținători ai ipotezei că războiul a fost agentul prăbușirii civilizației maya. În scenariul său, rivalitatea dintre orașe a degenerat la jumătatea secolului al VIII-lea. Săpăturile arată că regii mayași construiau palate tot mai mari, impuneau tot mai mult fast și ritual și purtau podoabe tot mai bătătoare la ochi, ca să-și uimească rivalii și să trezească în ei o teamă amestecată cu respect. Din nefericire, ambiția lor din ce în ce mai mare pare să fi dus la depășirea unor limite care, atâta vreme cât au fost respectate, au împiedicat escaladarea violențelor. Războaiele s-au transformat din întreceri rituale axate pe prestigiu în măceluri și jafuri în toată puterea cuvântului. Au înghițit resursele și i-au abătut pe mayași de la activitățile productive, ca negoțul și agricultura.

Într-o mare parte din perioada clasică, comunitățile mayașe se întindeau în tihnă, iar țăranii lucrau cele mai bune pământuri din împrejurimi. Apoi, către sfârșitul perioadei clasice, în orașele mayașilor au apărut semne îngrijorătoare. Așezările s-au restrâns, retrăgându-se

---

a. Test psihologic elaborat de psihiatrul elvețian Hermann Rorschach (1884–1922), care constă în interpretarea de către subiectul cercetat a unor pete de cerneală, în vederea studierii personalității sale (n.t.).

pe dealuri ușor de apărat, înconjurate de palisade. Aceste dealuri nu se aflau întotdeauna în apropierea celor mai rodnice pământuri, așa că recoltele s-au împuținat. Dovezile arheologice arată că violențele s-au accentuat și războaiele au luat amploare.

În orașul ruinat Cancuén din Guatemala, Demarest a găsit treizeci și unu de schelete de bărbați, femei (două dintre ele însărcinate) și copii, dezmembrate și aruncate într-un rezervor de apă în jurul anului 800 d.Hr. Podoabele din jad, dinți de jaguar și scoici de la Pacific arată că acești oameni erau din rândul aristocrației și că nu au fost omorâți pentru a fi jefuiți. Într-un mormânt de mică adâncime din apropiere, se aflau scheletele ultimei perechi regale a orașului. Demarest a mai găsit și ziduri de apărare neterminate, vârfuri de suliță din loc în loc și încă o duzină de schelete împrăștiate, cu urme de răni produse de sulițe și de topoare. Acesta a fost sfârșitul orașului Cancuén. Printre ruine nu s-a găsit nimic care să dateze dintr-o perioadă ulterioară masacrului.[1]

Cea mai interesantă caracteristică a ruinelor de la Chunchucmil este un zid de piatră care înconjoară centrul așezării și este vizibil pe fotografiile aeriene. Zidul a fost ridicat către sfârșitul perioadei clasice, de-a curmezișul tuturor drumurilor, piețelor și clădirilor din cale, cu pietre smulse din structurile din apropiere. Se pare că a fost construit la iuțeală, ca să țină pe cineva afară, fără să existe vreo preocupare pentru criteriul estetic sau pentru conservarea arhitecturală. Acest zid, neterminat, în forma literei C, pare să fie ultima structură înălțată în acea așezare, însă constructorii n-au mai ajuns să închidă cercul. Ceva a întrerupt construcția, iar Chunchucmil a devenit istorie.

Chiar dacă mărturiile istorice diferă de la sit la sit, de multe ori arheologii nu găsesc nimic când caută o altă explicație, pur naturală, pentru prăbușirea civilizației maya. În regiunea Petexbatun, Lori Wright (Texas A&M University) a examinat oase mayașe de la sfârșitul perioadei clasice, dar a descoperit că oamenii erau bine hrăniți. Nick Dunning (Universitatea din Cincinnati) a studiat mostre de sol, dar n-a găsit nici o dovadă a schimbării climei. Aceste rezultate sugerează că nu seceta și foametea au fost principalele cauze ale extincției; totuși, săpăturile indică o creștere a sărăciei din ținut, întrucât s-au descoperit artefacte de calitate mai slabă și mai puțină ceramică importată.[2]

Putem identifica momentul prăbușirii civilizației maya cu o stranie precizie. În orașele abandonate de pe tot teritoriul mayaș, inscripțiile monumentale dispar pe măsură ce avansăm în secolul al IX-lea. Nu se opresc la mijlocul propoziției cu un „aaah“ și cu pete de sânge, dar în fiecare așezare vine un moment după care nu mai se adăugă nimic

nou la inscripțiile, în general banale, de dinaintea crizei finale. Ultimele mărturii descoperite la Aguateca și Pomona datează din anul 790 d.Hr. În următorul deceniu, se lasă tăcerea peste Palenque, Bonampak și Yaxha. În primul sfert al secolului al IX-lea, șapte orașe mai importante au încetat să-și consemneze istoria; alte cinci le-au urmat în al doilea sfert. Până în 889, au amuțit alte opt orașe. Ultima dată săpată cu dalta la Chichen Itza a fost 898, după numărătoarea creștină. Uxmal a dăinuit până în 907, iar Tonina a mai dat semne de viață până în 909, dar apoi s-a așternut tăcerea peste mayașii din perioada clasică.

Numărul morților

Cu toate că nu suntem încredințați dacă războiul persistent a fost sau nu principala cauză a prăbușirii, suntem destul de siguri că sfârșitul acestei civilizații a fost însoțit de război. Indiferent dacă scenariul începe cu o recoltă slabă, un nor vulcanic sau lipsa ploilor, întotdeauna pare să se încheie cu încăierarea dintre mayași pentru resursele care se împuținau.

Cât de mulți dintre ei au murit ca o consecință directă a războiului? Ca să dispară întreaga civilizație, numărul de morți trebuie să fi fost substanțial. Toate culturile despre care se vorbește în această carte au reușit să-și revină, chiar și după ce au pierdut un sfert din populație, așa încât e de presupus că procentajul a fost mai ridicat în cazul mayașilor.

Nimeni nu știe, desigur, câți oameni număra populația mayașă la apogeul acestei civilizații, dar estimările merg de la 3 la 14 milioane.[3] Mai mult, nimeni nu știe cu siguranță câți au mai rămas după ce s-a întâmplat nenorocirea. B.L. Turner II a estimat că populația inițială de aproape 3 milioane din anul 800 a scăzut la mai puțin de 1 milion până în anul 1000. Richard E.W. Adams a estimat că populația a atins un nivel maxim de 12-14 milioane și a scăzut vertiginos la 1,8 milioane după aceea.[4]

În ierarhizarea mea, voi rămâne conservator și voi considera că o treime din populația minimă a fost ucisă în timpul confruntărilor finale dintre mayași. Asta înseamnă un milion bătut pe muchie.

Cruciadele

Numărul de morți: 3 milioane[1]
Locul în clasament: 30
Tipul: război sfânt
Conflictul, în linii mari: creștini occidentali („francii“) *vs.* musulmani („sarazinii“) *vs.* creștini orientali („grecii“)
Perioada: 1095–1291
Locul: Levant
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: cu siguranță nu Richard Inimă de Leu și Saladin

Armistițiul lui Dumnezeu

Când cuceritorii arabi au pus, în secolul al VII-lea, stăpânire pe Orientul Mijlociu, ei au ajuns să controleze leagănul credinței creștine. În general, acești noi stăpâni i-au lăsat pe supușii lor creștini să trăiască în pace și le-au permis pelerinilor creștini accesul în locurile sfinte, dar, din când în când, câte un nou rege sau câte o nouă dinastie musulmană, clocotind de fanatism, începea persecuția. Situația s-a agravat sub domnia califului (cuvântul arab pentru „succesor“) al-Hakim al Egiptului, care i-a hărțuit pe creștini, iar în 1009 a distrus bisericile de pe tot teritoriul său, inclusiv cel mai sfânt altar al creștinătății, Biserica Sfântului Mormânt din Ierusalim. Cu toate că următorii califi au revenit la politica de toleranță, noile semințe ale neîncrederii fuseseră semănate.[2]

Apoi, în 1071, turcii selgiucizi – alți musulmani ctitori de imperii – au pulverizat oștirea Bizanțului în bătălia de la Manzikert, ceea ce a deschis drumul pentru cucerirea provinciilor bizantine care mai rămăseseră în Asia. Împăratul Bizanțului a cerut Apusului să-l salveze, însă au trecut mulți ani de indiferență până ce Apusul a priceput, în sfârșit, că a lăsa toată Asia în mâinile turcilor ar fi o greșeală. Între timp, turcii au înaintat către sud, ca să ia Palestina de la egipteni. Bătăliile care au urmat s-au încheiat ba cu victoria unora, ba cu izbânda altora, și Ierusalimul a trecut prin mai multe mâini; avem date despre cel puțin un masacru la care a fost supusă clasa conducătoare a orașului, predominant musulmană. Pelerinii creștini din Europa s-au pomenit prinși într-o zonă primejdioasă, de război, iar la înapoierea acasă au relatat ceea ce pătimiseră din cauza musulmanilor.

În cea mai mare parte a istoriei sale timpurii, creștinătatea a privit cu dezaprobare războiul. Sfântul Augustin a stabilit criterii stricte și aproape cu neputință de îndeplinit pentru declararea și purtarea unui război drept. Calendarul bisericesc interzicea lupta în atât de multe zile de sărbătoare, că aproape jumătate din an nu era îngăduită nici măcar lupta aprobată oficial. Până în al doilea mileniu, Biserica Romano-Catolică crease atâtea restricții care reglementau purtarea războaielor, încât aristocrației din apusul Europei îi era foarte greu să pună la cale un război ca lumea.

Nu că n-ar fi încercat. Unele dintre statele mai mari – Imperiul German, de pildă – care impuseseră aristocrației regulile comportamentului civilizat se aflau în declin, urmarea fiind că disputele locale erau rezolvate tot mai des prin forța armelor. Prea mulți fii fără ocupație ai aristocrației bântuiau prin Europa, făcând scandal și încăierându-se, omorându-se între ei și omorând oameni nevinovați care se nimereau pe acolo.

Papa Urban II spera să le canalizeze energia către activități mai acceptabile, cum ar fi omorârea necredincioșilor. La Conciliul de la Clermont din 1095, a ținut un discurs mobilizator, încurajând clasa războinică a Europei să ia crucea și s-o planteze din nou în Țara Sfântă. Părea o sarcină bună pentru a-i ține ocupați pe toți acei cavaleri disponibili; în acest fel, se putea garanta și siguranța pelerinilor. Papa Urban a dat asigurări că oricine se înrola într-o cruciadă câștiga puncte spirituale prețioase, care aveau să fie de mare folos la Judecata de Apoi. Voluntarii jurau să-și ducă misiunea la bun sfârșit – de nu, să-i trăsnească Dumnezeu![3]

Cruciada I

Între timp, un sfânt rătăcitor, Petre Pustnicul, predica direct poporului despre nevoia de a scoate Țara Sfântă din mâinile sarazinilor. Această Cruciadă a Țăranilor a înflăcărat imaginația Europei și a atras o mulțime de adepți, bărbați și femei, oșteni și civili, care au jurat cu toții să elibereze Țara Sfântă.

Dar, mai întâi, au hotărât să scape de necredincioșii care trăiau printre ei, așa că s-au dezlănțuit împotriva comunităților evreiești din Renania. La Mainz, o mie de evrei au fost uciși sau împinși la suicid. La Worms, cruciații au pătruns cu forța în palatul episcopului și au măcelărit 800 de evrei care se refugiaseră acolo. Alți evrei au fost masacrați la Speyer, Köln și Praga înainte ca participanții la cruciadă să pornească spre Țara Sfântă.

În drumul lor prin Europa, aceste mulțimi de pelerini înarmați obișnuiau să rechiziționeze, fără să-și facă scrupule, provizii de la comunitățile prin al căror teritoriu treceau, deoarece știau că Dumnezeu e cât se poate de mulțumit de misiunea lor. O ceată mare de cruciați care omorâse evrei și luase cu japca provizii în trecerea prin Germania a fost lichidată de regele Ungariei când a trecut hotarul. În cele din urmă, primul val de cruciați a ajuns lângă Constantinopol, iar împăratul Bizanțului i-a trecut iute cu corăbiile în Asia, înainte să-i poată face necazuri.

Între timp, turcii auziseră zvonuri înspăimântătoare despre o hoardă uriașă din Apus care venea împotriva lor. Zvonul a devenit realitate când bizantinii i-au debarcat pe cruciați în Asia și i-au îndrumat către sarazini. Cruciada Țăranilor a avansat rapid și a împresurat Niceea, un oraș grecesc pe care turcii îl ocupaseră de curând. Sultanul turc și-a adunat trupele și a pornit la drum ca să spargă asediul. Turcii s-au apropiat cu băgare de seamă și s-au prins în câteva încăierări, ca să-și facă o idee despre puterea dușmanilor. În cele din urmă, s-au înfruntat oștirile întregi, dar n-a fost cine știe ce bătălie. Gloata de franci lipsiți de experiență și de pricepere a fost măturată cu ușurință, lăsând mii de morți pe câmpul de luptă, în vreme ce alte zeci de mii au fost mânate către piețele de sclavi.[4]

Când s-a arătat un nou val de cruciați, turcii au ridicat din umeri. Încă se mai firitiseau între ei pentru ușurința cu care scăpaseră de primii veniți; al doilea val era însă alcătuit din cruciați mai cumpătați și mai prevăzători. Cei din primul val fuseseră prea zeloși și nepregătiți. Cei din al doilea val nu erau deloc așa. Erau cei care rămăseseră în urmă, străduindu-se să elaboreze un plan și să se pregătească. Și-au ascuțit săbiile, și-au dat avutul în grija unor custozi și au luat cu ei provizii. Și-au pus nădejdea nu atât în Dumnezeu și în inima lor vitează, ci mai mult în bidivii și oțel.

Cele trei coloane de franci au debarcat în Asia și s-au îndreptat spre turci. Aceștia au comis eroarea de a-și concentra forțele asupra primei coloane care și-a făcut apariția, la Dorylaeum, în iulie 1097. Când cea de-a doua coloană i-a surprins venind din flanc, turcii erau obosiți și nu mai aveau săgeți. A venit apoi, din spate, a treia coloană, iar turcii au fost măcelăriți și împrăștiați. Sultanul a fugit, părăsindu-și suita, tezaurul și tot echipamentul.[5]

După înfrângerea turcilor, francii au traversat Asia Mică, revendicând teritoriile pierdute de bizantini și înaintând către Siria. Nu erau destui cruciați ca să înconjoare cu totul marele oraș Antiohia, așa că și-au ridicat tabăra în afara lui și au stat acolo câteva luni, socotindu-se

ce să facă. În cele din urmă, cercetașii au raportat că se apropie o oaste de sarazini ca să spargă asediul, dar în ultima clipă rețeaua de spioni pe care o aveau cruciații în oraș a dat rezultate. În acea noapte, cu ajutorul unui armean creștin care locuia în Antiohia, o trupă de asalt a urcat pe ziduri, a omorât santinelele și a deschis porțile pentru oștirea care aștepta.[6]

Când sarazinii au ajuns și i-au găsit pe cruciați înăuntrul zidurilor, au înconjurat orașul și au pornit ei asediul. Dar, tocmai când cruciații își pierduseră orice nădejde, au descoperit, ascuns sub podeaua unei biserici vechi, adevăratul* vârf de lance care a fost înfipt în coasta lui Isus pe cruce. Îmbărbătați de acest talisman puternic, au ieșit din oraș ca să lupte cu turcii.

Drumul cel lung omorâse cei mai mulți dintre caii francilor, așa că acum ei luptau pe jos, lucru care, din întâmplare, a ajuns să fie în avantajul lor. Spre deosebire de cavalerii sarazini, cei europeni se antrenau și la lupta călare, și la cea pe jos, însă turcii nu mai avuseseră de-a face cu osteni pedeștri în armură grea. În lipsa cailor de luptă mari care erau o țintă ușoară, săgețile turcilor nu aveau prea mare efect, iar când cruciații s-au prins în luptă cu pedestrimea ușoară a sarazinilor, musulmanii au fost măcelăriți.[7]

Cruciada I nu și-a creat o structură de comandă strictă. A funcționat, în general, ca o adunare de oștiri aliate care cooperau (sau nu) de bunăvoie, prin consens, însă prințul Bohemund de Taranto fusese practic, până în acel moment, comandantul cruciaților.[8] Acum, Bohemund a rămas să cârmuiască orașul Antiohia, iar contele Raymond de Toulouse și Godefroy de Bouillon au condus cruciada spre sud, către Ierusalim.

În decembrie 1098, cruciații au cucerit, după o lună de asediu, orașul Ma'arra și au măcelărit aproximativ 20 000 de prizonieri sarazini. De-acum, după doi ani de călătorie grea, cruciații erau sleiți de puteri și flămânzi. Își pierduseră cei mai mulți dintre cai, iar satele fuseseră golite de ultima fărâmă de hrană. După masacrul de la Ma'arra, cei mai flămânzi dintre cruciați au prăjit leșurile musulmanilor și s-au ospătat cu ele.**[9]

---

* Greu de crezut.

** Acest episod de canibalism pare să fie nu doar singurul lucru pe care aproape toți musulmanii îl știu despre cruciade, ci și singurul lucru pe care aproape nici un creștin nu-l știe despre aceste expediții. Odată ce înțelegeți această discrepanță, veți începe să vedeți cât de greu e să scrii istoria în mod nepărtinitor. Oamenii repetă poveștile care le plac și uită restul. Apropo, această poveste nu e simplă propagandă. Cel puțin trei surse contemporane o redau, cea mai plauzibilă

În cele din urmă, în iulie 1099, Ierusalimul a fost asediat și ocupat. Cruciații au jefuit orașul și au omorât pe străzi 70 000 de oameni – în cea mai mare parte musulmani, dar și pe oricine arăta a musulman. Niște evrei care se refugiaseră într-o sinagogă au fost arși de vii în ea. Cronicarii au scris că participanții la cruciadă umblau prin sângele care ajungea până la frâiele cailor – o exagerare, evident, însă ni-i putem lesne închipui pleoscăind prin bălți vâscoase de sânge și trecând peste leșurile împrăștiate pe străzi.

Stilul de luptă

În cărțile de istorie, cruciadele sunt enumerate, de obicei, ca o secvență de evenimente distincte, dar au arătat așa doar privite din Europa. Ceea ce obișnuim să numim Cruciada I sau Cruciada a VII-a este, de fapt, primul sau al șaptelea mare val de noi recruți adunați de prin Europa și trimiși în Orient. Asta nu înseamnă că în Palestina a domnit pacea între cruciadele anunțate oficial. În Asia, războaiele s-au aprins și s-au stins după un orar propriu, pe baza împrejurărilor locale.

În ambele tabere, cavalerii erau o minoritate specializată care lupta călare. Înfășurați din cap până-n picioare în zale ușoare, cavalerii luptau cu lancea, sabia, toporul sau buzduganul, făcându-și apariția din spatele unui scut mare, brăzdat de loviturile inamicului, ori ascunzându-se în spatele lui. Fiecare cavaler dispunea de o echipă de sprijin ce nu participa efectiv la luptă – scutieri, paji, rândași la cai – și era însoțit de pedestrime ușoară și arcași.

Turcii selgiucizi erau veniți de curând din stepă și luptau mai ales ca arcași călare. Neamurile mai vechi din Orientul Mijlociu, precum fatimizii din Egipt, se luptau într-un mod foarte asemănător cu europenii. Toate stilurile de luptă prezentau avantaje și dezavantaje. Cavalerii europeni aveau o armură mai solidă, dar erau mai înceți decât turcii. Arbaletele europene aveau o bătaie mai lungă, dar un ritm de tragere mai lent decât arcurile scurte ale turcilor. Pe teren deschis, avantajul era al turcilor, dar în lupta de aproape și la asedii francii erau cei favorizați.

---

fiind un raport trimis papei de un comandant aflat pe câmpul de luptă. Cea mai mare parte a canibalismului cruciaților pare să fie isprava unei gloate înarmate de pelerini turbați cărora li se spunea *tafuri* și care făceau adesea lucruri de acest fel doar ca să se grozăvească.

Unii dintre cei mai devotați cruciați s-au organizat în ordine de călugări războinici care escortau și protejau pelerinii în Țara Sfântă. Cavalerii templieri și ospitalieri, care aveau cartierul general în Ierusalim (primii pe Muntele Templului, ceilalți la Spitalul Amalfitan), erau legați de un jurământ monastic de sărăcie și castitate, descărcându-și toată energia acumulată în luptele cu păgânii. Dat fiind că templierii controlau deplasarea către Țara Sfântă, au inventat scrisoarea de credit – pelerinii depuneau bani gheață la un birou din Europa al ordinului și duceau cu ei o chitanță care era onorată la orice alt birou al ordinului din întreaga lume. Fiind singurii europeni care deslușiseră arta întunecată a mișcării banilor de colo-colo, templierii s-au ales cu o reputație sinistră.

Cruciadele către Țara Sfântă au coincis cu alte două eforturi de extindere a creștinătății: recucerirea de către creștini a Spaniei musulmane și cucerirea de către teutoni a teritoriului păgân al Mării Baltice. În toate cele trei acțiuni, s-a făcut schimb de personal, iar unii au învățat de la alții. Mai mult, în drum spre Palestina, participanții la Cruciada a II-a s-au oprit în Peninsula Iberică și i-au ajutat pe creștinii de acolo să recucerească Lisabona de la mauri.

Cruciada a II-a

A trecut aproape un sfert de secol, iar cruciații erau așezați comod în patru state cruciate: Edessa, Tripoli, Ierusalim și Antiohia. Țara Sfântă se afla sub controlul ferm al copiilor celor din Cruciada I, dar iată că noul cârmuitor sarazin, Zengi, a creat un imperiu în Siria și a redus statele cruciate la trei, cucerind Edessa, cea mai nordică dintre enclavele creștine. Europa a organizat Cruciada a II-a ca să recucerească Edessa (1147), iar de data asta au intrat în joc și regii – Filip II August al Franței și Conrad III al Germaniei. Însă diletanții regali din Cruciada a II-a nu erau la fel de periculoși ca aventurierii cu burțile goale și fără pământuri din Cruciada I, așa că n-au reușit să facă o breșă în rândul sarazinilor din jur.

Cruciada a III-a

După moartea lui Zengi, imperiul a trecut prin mâinile mai multor zengizi, până ce Saladin, un general kurd care era regent, s-a decis să cârmuiască în numele său. La început, Saladin a păstrat relații pașnice

cu creștinii de pe coasta levantină, dar la un moment dat un nobil cruciat, Renaud de Châtillon, a prins în ambuscadă o caravană musulmană și a luat-o prizonieră pe sora lui Saladin. Saladin a răzbunat această insultă printr-un nou *jihad*, care a culminat cu o mare victorie a sarazinilor în bătălia de la Hattin. Izbânda i-a deschis lui Saladin calea către Ierusalim. L-a cucerit și a luat mulți prizonieri templieri, pe care i-a omorât.

Pierderea Ierusalimului a convins Europa să reia cruciadele. În 1190, Richard Inimă de Leu, care tocmai ajunsese regele Angliei, a pornit din Marsilia, alături de regele Filip II al Franței. Se presupunea că Sfântul Imperiu Roman din centrul Europei va furniza coloana vertebrală a expediției, dar, la scurt timp după ce a ajuns în Asia Mică, împăratul Frederic Barbarossa a alunecat pe când trecea prin vadul unui râu și, țintuit pe fundul apei de greutatea armurii, s-a înecat.

Cruciada a III-a are un renume grozav în istorie. A fost o cruciadă dominată de bun-gust, în care regi înțelepți și virtuoși s-au ciopârțit între ei cu onoare și eleganță. Nici vorbă de bălăciri prin râuri de sânge după cucerirea fiecărui oraș. În Cruciada a III-a, toate râurile de sânge au curs din oameni care știau prea bine în ce se bagă. După o luptă pe cinste, învingătorul putea pur și simplu să-și salute potrivnicul neajutorat, în loc să-i vină de hac înfigându-i pumnalul în fanta din viziera coifului.

Bun. Probabil că, în realitate, gesturile generoase au fost mult mai rare decât se spune în poveștile de mai târziu, dar ambele părți din Cruciada a III-a au avut parte de laude. Saladin este unul dintre cei mai iubiți conducători militari din istoria musulmanilor, iar mulți istorici care în rest au o atitudine sobră îl descriu într-un limbaj neobișnuit de afectuos. Iată un citat dintr-o carte apărută recent: „Când zâmbea, ar fi putut lumina o încăpere“.[10] Dante și l-a imaginat pe Saladin în primul cerc al infernului, mai puțin păzit, unde păgânii cumsecade se află în carantină, dar nu sunt fierți în lavă. Iar Richard Inimă de Leu a rămas unul dintre cei mai iubiți regi din istoria Angliei (cu una dintre cele mai răsunătoare porecle din istorie), ceea ce se datorează exclusiv participării sale la cruciade. A stat foarte puțin în regatul său, pe care l-a sărăcit ca să-și poată duce războiul cel sfânt. Filip II a stat în Orient doar cât să capete aprecierea papei, apoi a șters-o înapoi în Franța.

În realitate, Saladin avea un simț al onoarei mai flexibil. După bătălia de la Hattin, doi conducători ai cruciaților au fost aduși în lanțuri în fața lui. Primului i-a dat de mâncare, apoi a spus că regulile ospitalității îi interzic să ucidă un prizonier care a primit mâncare și băutură

de la cel care l-a capturat. Celălalt prizonier – Renaud de Châtillon, pe care Saladin plănuia să-l omoare pentru că încălcase armistițiul – a înhățat un pocal cu vin și l-a dat pe gât înainte să-l poată opri cineva. Renaud și-a zis: „Ei bine! Acuma sunt în siguranță!“ Dar Saladin tot l-a omorât, pentru că nimănui nu-i plac cei care fac pe deștepții.[11]

Nici Richard nu s-a purtat întotdeauna cavalerește. După ce a luat Acra de la musulmani, Richard i-a dat lui Saladin o săptămână ca să ajungă la un acord. Când termenul dat a trecut, Richard a scos afară din oraș 2700 de sarazini, prizonieri de război, și i-a decapitat, împreună cu 300 dintre membrii familiilor lor. Eliberată de această povară, întreaga oștire a cruciaților a pornit la luptă.

Cei doi titani s-au înfruntat într-o singură bătălie aprigă. După o campanie frustrantă, dominată de manevre, oștirile s-au întâlnit, în sfârșit, la Arsuf. În ciuda ploii de săgeți arabe care se abătea asupra oastei sale, Richard și-a ținut pe loc cavalerii nerăbdători până ce s-a ivit momentul propice. Deodată, Inimă de Leu a lansat o șarjă de cavalerie, spărgând rândurile dușmanilor și măcelărindu-i. Victoria n-a fost însă a nimănui, deoarece Richard a trebuit să se întoarcă repede acasă pentru a-și apăra tronul, primejduit de fratele său, și pentru a-și salva domeniile din Franța din mâinile fostului său tovarăș, Filip II. Ierusalimul avea să rămână sub stăpânire musulmană.

Cruciada a IV-a

De-acum, lumea creștină înțelesese că Palestina nu putea fi apărată dacă rămânea o entitate izolată; vecinii mai mari, Egiptul și Siria, o cucereau prea ușor. Nici un imperiu din istoria consemnată n-a reușit vreodată să facă un bastion din Palestina, așa încât cruciații din următorul val (mobilizați de papa Inocențiu III) au hotărât să cucerească Egiptul venind de pe mare și să-și consolideze controlul asupra regiunii pornind de acolo.

Când noul val de cruciați a sosit la Veneția, s-a dovedit că nu aveau destui bani ca să-și plătească drumul spre Orient. Venețienii, care știau să facă afaceri, au zis: „Nu-i nimic, cruciații pot câștiga acești bani luând de la Ungaria portul Zara, la Marea Adriatică“. Prin urmare, orașul a fost asediat, cucerit și dat venețienilor.

Papa a excomunicat pe dată întreaga armată a cruciaților din cauza acestui atac împotriva altor creștini; câțiva conducători au renunțat la expediție, dar grosul cruciaților a mers mai departe. În fața încăpățânării cruciaților, papa a cedat și i-a reprimit în sânul Bisericii.

Întrucât fiecare val de cruciați pustiise totul în cale, aidoma lăcustelor, când traversase Imperiul Bizantin, bizantinii nu prea voiau să-i lase pe cruciați să treacă din nou prin ținuturile lor. La rândul lor, cruciații aveau sentimente amestecate față de bizantini. Desigur, grecii ăștia erau creștini, dar, în același timp, erau schismatici, practicau o versiune proprie a religiei creștine, sfidându-l pe papă. De data asta, în loc să negocieze drepturile de trecere, cruciații au dibuit un prinț bizantin exilat care avea pretenții la tron, și în 1204 au ocupat în numele lui Constantinopolul. Dar, cum el s-a arătat zgârcit când a fost vorba să-i plătească pentru sprijin, francii l-au pus pe tron pe unul de-al lor. Astfel, ultimul oraș din Antichitate care rămăsese neprădat a fost jefuit pe îndelete, iar multe cărți, obiecte de artă și arhive prețioase din glorioasa epocă greco-romană au dispărut – arse, călcate în picioare, topite, zdrobite sau furate.

Ca plată pentru că îi trecuseră peste mare pe cruciați pentru lupta cu Bizanțul, Veneția a luat patru cai mari de bronz, ca să decoreze piața San Marco, plus o puzderie de insule ușor de apărat, ca să controleze comerțul prin Mediterana răsăriteană.

Deși europenii din Apus au ocupat centrul strategic al Imperiului Bizantin, trei provincii mai îndepărtate au rămas sub cârmuirea grecilor. În următoarele decenii, aceste provincii s-au chinuit să-și pună laolaltă forțele pentru a reconstrui Imperiul Bizantin și, în cele din urmă, au recucerit Constantinopolul de la franci, în anul 1261.

Cumva, distrași de toate aceste îndeletniciri, europenii au dat complet uitării planul inițial de a porni la luptă împotriva sarazinilor.[12]

Cruciada Copiilor

În 1212, când doi copii misionari rătăcitori au ațâțat tineretul din Franța și Germania cu pledoarii și predici înflăcărate, febra cruciadelor a cuprins din nou Europa. Mulțimi entuziaste de tineri îi urmau cu devotament din oraș în oraș. La fel ca în cazul celor mai multe mărturii din istoria medievală, s-au păstrat doar câteva fraze scrise în epocă și multe pagini de povestiri înfrumusețate scrise peste o generație, așa că nimeni nu poate fi sigur de ceea ce s-a întâmplat, dar se pare că mii de copii – mai probabil, adolescenți – au fugit de acasă și au pornit la drum, hotărâți să elibereze Țara Sfântă, după ce oamenii mai în vârstă decât ei nu făcuseră nici o ispravă. Unii n-au ajuns să plece din Europa, iar cei mai mulți dintre ei n-au mai fost văzuți niciodată.

Cea mai răspândită poveste este că 20 000 de copii francezi plini de râvnă au coborât în portul Marsilia, unde li s-a spus că îi așteaptă corăbiile pentru călătorie. S-au îmbarcat și au plecat să săvârșească lucrarea Domnului – atâta doar că era o potlogărie: corăbierii i-au vândut pe toți pe piețele de sclavi din zona Mediteranei. Celălalt val, format din 30 000 de tineri germani, a pornit la drum prin trecătorile periculoase ale Alpilor, pentru a ajunge în sud; mulți s-au pierdut pe drum. Unii au rătăcit până la Genova, au renunțat la expediție și s-au stabilit acolo. Ceilalți s-au dus mai departe. Când cei care mai rămăseseră în coloană au ajuns la Roma ca să primească binecuvântarea papei, el le-a mulțumit pentru osârdie, dar, văzând în ce hal sunt, i-a trimis pe la casele lor.[13]

Cruciada a V-a și după ea

Deja mișcarea cruciată se destrăma, iar prezența europeană pe țărmul levantin se limita la trei enclave – Acra, Tripoli și Antiohia. În vremea regelui Ludovic al Franței (mai târziu, Ludovic cel Sfânt) a avut loc o nouă cruciadă, care își propunea să cucerească Egiptul. Cruciații au ocupat portul Damietta și au învins în câteva bătălii în timp ce avansau spre inima Egiptului, dar, în cele din urmă, pur și simplu n-au avut vlagă să meargă mai departe. Pe când se retrăgeau din Cairo, regele și oștirea sa au fost luați prizonieri și ținuți pentru răscumpărare.

Următoarea cruciadă, a VI-a, a fost o dezamăgire pentru toți cei implicați. Întrucât mongolii amenințau lumea musulmană din Orientul Îndepărtat, oștirile sarazinilor trebuiau să fie gata în orice moment să înfrunte următoarea năvălire dinspre răsărit și nu-și puteau permite să se lupte cu europenii. Ca să se asigure că statele cruciate nu-i vor ataca din spate, sarazinii au fost dispuși să le dea din nou francilor controlul asupra Ierusalimului.

Așadar, cruciații au redobândit Ierusalimul, dar de data asta prin diplomație, fără să fie nevoie să omoare pe nimeni. Totuși, după o vreme Ierusalimul a ajuns iarăși în mâinile musulmanilor. Între timp, statul cruciat Antiohia a fost cucerit de mongoli.

În 1289, Tripoli a fost ocupat de egipteni, lăsând doar Acra în mâinile cruciaților. Apoi, în 1291, un grup de pelerini creștini din Acra s-a încăierat cu niște neguțători sirieni, iar sultanul Egiptului a cerut despăgubiri pentru musulmanii uciși. Când s-a dovedit că prețul cerut era peste puterile comunității creștine, sultanul a pornit la atac și a șters de pe hartă ultimul stat cruciat.

Moștenirea

Potrivit unor istorici, cruciadele au creat o falie între creștinism și islam – o falie care dăinuie până în ziua de azi. Să fim realiști. Nici una dintre aceste religii nu se împacă cu *nimeni*. Ar fi greu să găsim un moment în istorie în care adepții lor nu se omorau între ei – și chiar dacă l-am găsi, ar fi doar pentru că se odihneau și se pregăteau pentru runda următoare.

Oricum, prin punerea unui număr enorm de aristocrați din Europa de Vest în contact strâns cu sofisticatul Orient, cruciadele au stimulat dezvoltarea civilizației occidentale – într-o carte de istorie optimistă, aceasta ar fi principala moștenire lăsată de cruciade. Însă din perspectiva problemelor care ne interesează în acest volum, principala moștenire pe care au lăsat-o a fost înăsprirea religiei creștine. În următoarele cinci sute de ani – până ce Iluminismul l-a îmblânzit –, creștinismul occidental a avut nefericita tendință de a-i trata cu violență pe cei care nu credeau în el.

Vom avea ocazia să vorbim și despre alte războaie religioase în această carte, dar acelea sunt războaie în centrul cărora stau oamenii – oameni care încearcă să-și impună credințele, oameni care vor să fie lăsați în pace, oameni care sunt pedepsiți, oameni care sunt salvați. Cruciadele au pornit din pricina unui loc: Țara Sfântă.[14]

E un lucru obișnuit să te lupți pentru pământ, însă de obicei pământul care face obiectul disputei oferă niște resurse cu însemnătate practică – minerale, recolte, porturi, ferme, amplasare strategică, mână de lucru exploatabilă sau simpla mărime. Palestina nu are nimic din toate astea. Singura resursă a Țării Sfinte este patrimoniul. Nu are aur, nu are petrol, are foarte puțin pământ fertil și puțini băștinași, dar are locuri sfinte, așa că, în esență, luptele purtate în timpul cruciadelor, care au costat viața a 3 milioane de oameni, au avut ca miză cine controlează turismul.

Masacrele religioase

Cel mai ciudat lucru legat de conflictele religioase este că unii oameni nu recunosc că ele s-ar fi produs. Cruciadele, spun ei, au avut motive economice, iar Inchiziția a fost o consolidare a puterii. Neagă că s-ar lupta cineva din pricina religiei, în ciuda faptului că participanții recunosc fără rețineri că luptă pentru o cauză religioasă.

Evident, nici un război nu are o motivație sută la sută religioasă (de fapt, războaiele nu se explică niciodată printr-o singură cauză), dar trebuie să admitem faptul că unele conflicte implică religia mai mult decât altele. Așadar, cum putem distinge cazurile în care religia e cauza reală a unui conflict de cele în care e doar un pretext convenabil?

În primul rând, dacă singura diferență dintre cele două tabere este religia, putem paria că acel conflict este religios. Sârbii, croații și bosniacii sunt, în esență, același popor, cu excepția religiei. La fel stau lucrurile cu olandezii și flamanzii. În războaiele religioase din Franța, la împărțirea Indiei, în timpul tulburărilor din Irlanda de Nord și în războiul din Liban, oameni care arătau la fel, vorbeau aceleași limbi și trăiau în aceleași comunități și-au sărit unii altora la beregată numai din cauză că aveau religii diferite.

Un alt criteriu este acesta: cât de ușor putem descrie un conflict fără să pomenim religia? Războiul de Secesiune a avut, fără îndoială, elemente religioase – fanatismul lui John Brown, discursul inaugural al lui Lincoln, „Imnul de luptă al Republicii“ –, dar este ușor să scrii o istorie amănunțită a războiului fără să aduci vorba despre vreunul dintre aceste lucruri. Să facem comparația, de exemplu, cu cruciadele. Putem scrie măcar un paragraf fără să discutăm despre papă, despre Țara Sfântă sau despre Ierusalim? Putem argumenta că expedițiile cruciate au avut alt motiv decât religia, dar n-avem cum să scriem două pagini fără să fie vorba de ea.

În sfârșit, dacă cele două tabere invocă motive religioase, ar trebui cel puțin să luăm în considerare posibilitatea că ele spun adevărul. Religia este atât de importantă în concepția despre lume a unei persoane, încât cele mai multe dintre hotărârile foarte importante au, într-o anumită măsură, motivații religioase. Chiar și când tartorul ațâțătorilor la război folosește religia doar ca pe o scuză cinică și convenabilă ca să înflăcăreze masele, principalul motiv pentru care o face este că *dă roade*. Nu-i veți vedea niciodată pe ațâțătorii la război adunând armate ca să distrugă un inamic care scrie sau se bărbierește într-un mod diferit, pentru că este stupid să pornești un război din astfel de considerente. În schimb, o religie diferită este privită adesea ca un motiv foarte bun de a ucide pe cineva. Dacă n-ar fi, de ce s-ar aduna lumea sub un asemenea stindard?

Și totuși, nu orice conflict între tabere cu religii diferite este un conflict religios, mai ales când există mai multe diferențe între grupurile potrivnice. În cazul cuceririi Americilor de către europeni, dorința de a-i converti pe băștinași a contat mult mai puțin decât dorința de a-i jefui. Războiul din Pacific dintre japonezi și americani poate fi lesne explicat ca o luptă geopolitică pentru putere. Când turcii au pătruns în Europa, religia a jucat un rol atât pentru atacatori, cât și pentru apărători, dar nu era nici pe departe la fel de importantă precum imperativul extinderii teritoriale, care acționa la *toate* hotarele imperiului.

Pentru lista noastră, vom lua în calcul doar conflictele și persecuțiile în care religia e socotită în mod curent motivul *principal* al conflictului, alături de sacrificiile umane și omorurile rituale.

Primele treizeci dintre cele mai mari masacre religioase

Răscoala taipinilor (1850–1864)
Douăzeci de milioane au murit într-o revoltă mesianică a creștinilor chinezi.

Războiul de Treizeci de Ani (1618–1648)
Șapte milioane și jumătate au murit când catolicii și protestanții și-au disputat autoritatea asupra Germaniei.

Holocaustul (cca 1938–1945; vezi „Cel de-al Doilea Război Mondial")
Germania nazistă a ucis pe tot cuprinsul Europei 5,5 milioane de evrei. Cu toate că naziștii susțineau că-i omoară pe evrei din motive rasiale, singura diferență importantă dintre victimele Holocaustului și cei care au fost lăsați în pace era religia lor ancestrală. A fost apogeul câtorva veacuri de antisemitism european.*

---

* Ceea ce-i derutant în acest context e ambiguitatea religiei lui Hitler. În public, Hitler era catolic. Vorbea frumos despre Hristos și n-a fost niciodată excomunicat. Mulți dintre adepții săi se considerau, cu mândrie, creștini care luptă împotriva

Răscoala mahdistă (1881–1898)
Cinci milioane și jumătate de sudanezi au murit în timpul acestei revolte musulmane fundamentaliste.

Luptele de gladiatori (264 î.Hr.–435 d.Hr.)
Au fost uciși poate 3,5 milioane de gladiatori pentru a-i cinsti pe strămoșii romanilor.

Războaiele religioase din Franța (1562–1598)
Trei milioane de oameni au murit în războaiele dintre catolicii și protestanții din Franța.

Cruciadele (1095–1291)
Timp de două sute de ani, creștinii europeni au încercat să smulgă Țara Sfântă din mâinile musulmanilor. Una dintre estimări ajunge la concluzia că în aceste războaie au murit trei milioane de oameni.

Răscoala lui Fang La (1120–1122)
Două milioane de oameni au murit într-o răscoală a țăranilor din China, care a început cu fricțiunile dintre un împărat daoist și o minoritate maniheistă.

Sacrificiile umane aztece (1440–1521)
Aztecii au sacrificat aproximativ 1,2 milioane de oameni.

Cruciada împotriva albigenzilor (1208–1229)
Circa un milion de oameni din sudul Franței au fost uciși în acest război de exterminare a ereziei catare.

Revolta Panthay (1855–1873)
O revoltă a musulmanilor din partea de sud-vest a Chinei a dus la moartea unui milion de oameni.

Revolta chinezilor hui (1862–1873)
O altă răzmeriță a musulmanilor, în partea de nord-vest a Chinei, a provocat moartea a 640 000 de oameni.

Împărțirea Indiei (1947)
Violența mulțimilor a ucis 500 000 de hinduși și musulmani.

---

comunismului cel fără de Dumnezeu. Indiferent de planurile pe termen lung pe care le-ar fi putut avea Hitler în ceea ce privește creștinismul, l-a tratat mai blând și cu mai mult respect decât a tratat comunismul, iudaismul sau homosexualitatea.

Religia personală a lui Hitler e greu de stabilit cu certitudine. Naziștii duri preferau să se eticheteze drept „*Gottgläubiger*“ (literal, persoane „care cred în Dumnezeu“), pentru a se disocia formal de creștinism, iar categoria largă în care se încadrează cel mai bine Hitler este deismul, credința într-o forță superioară impersonală, bazată pe rațiune și natură, fără revelație sau minuni. Aceasta îl așază în același sistem general de credință cu Benjamin Franklin, Mark Twain, Voltaire și Thomas Jefferson, chiar dacă e evident că Hitler se află la celălalt capăt al spectrului moral.

Invadarea Irlandei de către Cromwell (1649–1652)
Cromwell a omorât în timpul invaziei între 300 000 și 500 000 de irlandezi.

Războaiele dintre romani și iudei (66–74 și 132–135 d.Hr.)
O serie de revolte mesianice împotriva autorității romane a dus la moartea a circa 350 000 de oameni.

Biblia
Există două concepții divergente asupra masacrelor descrise în Biblie: (1) Dumnezeu e milostiv și tot ce e descris în Biblie e adevărat în mod absolut, însă numărul de oameni măcelăriți de israeliți a fost umflat cu pompa și, oricum, oamenii ăia își meritau soarta. (2) Biblia a fost scrisă de simpli muritori, care au făcut o mulțime de greșeli, așa că nu putem crede tot ce citim acolo, dar priviți numai câți oamenii au fost omorâți de așa-zișii oameni sfinți în așa-zisele războaie sfinte din așa-zisa Țară Sfântă!

Să ne gândim, de pildă, la cetatea Ai. Biblia spune limpede că Iosua i-a omorât pe toți cei 12 000 de locuitori ai cetății la porunca lui Dumnezeu. Dacă sunteți fundamentalist, aveți o mulțime de explicații de dat, însă, dacă sunteți păgân, puteți arăta că Ai înseamnă „ruină“ și că, potrivit arheologilor, cetatea a fost distrusă cu mult înainte ca israeliții să ajungă în Palestina, așadar Biblia greșește. Asta înseamnă că nici una dintre cele două tabere nu se poate baza exclusiv pe Biblie când își expune propria interpretare a istoriei.

Oricum ar fi, dacă punem cap la cap toate părțile fioroase din Scriptură, vom vedea că în Biblie sunt enumerate 1 167 000 de masacre săvârșite de oameni. Poate că un sfert dintre ele (cam 300 000) sunt plauzibile din punct de vedere istoric și motivate religios.[1]

Japonia (1587–1660)
În timpul revoltei Shimabara din 1637–1638, tabăra creștină rebelă, alcătuită din 20 000 de războinici și 17 000 de femei și copii, a fost nimicită, rămânând doar 105 supraviețuitori. Per total, Biserica Catolică recunoaște în această perioadă în Japonia 3 125 de martiri ale căror nume sunt cunoscute și între 200 000 și 300 000 de martiri anonimi.[2]

Bosnia (1992–1995)
Când Republica Bosnia-Herțegovina, predominant musulmană, s-a desprins de Iugoslavia, sârbii creștini de acolo și guvernul de la Belgrad au încercat să-i împiedice. În războiul civil care a urmat, au murit 200 000 de oameni.[3]

Ritualul *sati* (scos în afara legii în 1829)
Sacrificarea văduvei pe rugul funerar al soțului a fost o practică obișnuită în India, mai ales în Bengal, unde autoritățile au înregistrat 8 000 de *sati* între 1815 și 1828. Pe tot cuprinsul Indiei, au fost arse de vii în jur de 60 000 de văduve în secolul al XVIII-lea și câteva sute de mii din Evul Mediu încoace.[4]

Războiul civil din Anglia (1642–1649)
În lupta dintre puritanii din Parlament și susținătorii anglicani ai regelui, au murit 190 000 de englezi, printre care s-a numărat, în cele din urmă, regele însuși.[5]

Liban (1975–1990)
Libanul a fost decupat din Siria franceză, pentru a le oferi creștinilor de acolo o țară în care să poată forma o (mică) majoritate. Până în 1975, majoritatea națională devenise musulmană, așa că a izbucnit un război civil pentru putere. Au fost uciși 150 000 de oameni.[6]

Algeria (1992–2002)
Numărul de morți s-a ridicat la 150 000, într-un război civil declanșat când guvernul militar a refuzat să predea puterea partidelor fundamentaliste musulmane, care câștigaseră ultimele alegeri.[7]

Vietnam (1820–1885)
În total, au murit circa 130 000 de misionari catolici și de convertiți din cauza persecuției la care au fost supuși din partea câtorva generații de cârmuitori vietnamezi.[8]

Rusia (1919)
În Ucraina, 115 000 de evrei au fost omorâți de soldații antibolșevici în pogromurile din timpul războiului civil rus.[9]

Imperiul Bizantin (cca 845–855)
Teodora, împărăteasa Bizanțului (această Teodora, care a fost văduva împăratului Teofil, regentă în timpul minoratului fiului său, Mihail III, și o sfântă, nu trebuie confundată cu soția lui Iustinian), a vânat și a ucis 100 000 de paulicieni, susținători ai unei erezii gnostice.[10]

Revolta olandeză (1566–1609)
Protestanții calvini din nordul Țărilor de Jos s-au răsculat împotriva cârmuitorilor lor spanioli. Ducele de Alba s-a lăudat că a executat 18 600 de răsculați când a fost trimis să facă ordine. Cu totul, în perioada acestei revolte au murit 100 000 de oameni, dintre care 8 000 în atacul asupra orașului Antwerpen (Anvers). Ținuturile protestante au devenit republică independentă (Republica Provinciilor Unite), în vreme ce sudul catolic a rămas loial Spaniei și, în cele din urmă, a devenit Belgia.[11]

Ucraina (1648–1654)
În timpul unei răscoale împotriva Poloniei, cazacii conduși de Bogdan Hmelnițki au masacrat 100 000 de evrei și au ras de pe fața pământului trei sute de comunități evreiești.[12]

Imperiul Roman de Răsărit (514–518)
Când împăratul Anastasiu a numit episcopi monofiziți (care credeau că natura divină și natura umană ale lui Hristos sunt separate), nu calcedonieni (care credeau că natura divină și natura umană ale lui Hristos sunt unite), generalul Vitalian (calcedonian) s-a răzvrătit împotriva lui. Au murit 65 000 de oameni în ceea ce Edward Gibbon numea „primul război religios“.[13]

Vânătoarea de vrăjitoare (1400–1800)
Șaizeci de mii de persoane acuzate de vrăjitorie au fost arse pe rug sau executate prin alte mijloace pe tot cuprinsul Europei.[14]

Thugii (până în secolul al XIX-lea)
Acest cult mistic al hoților și sugrumătorilor a ucis, poate, în jur de 50 000 de călători, oferindu-i ca ofrandă zeiței Kali.*

Credem într-unul Dumnezeu

Putem clasifica aceste treizeci de masacre religioase în funcție de religiile care au intrat în conflict, iar atunci vom obține această schemă simplificată:

Creștini *vs.* creștini: 9

Musulmani *vs.* creștini: 3

Creștini *vs.* evrei: 3

Orientali *vs.* creștini: 3

Evrei *vs.* păgâni: 2

Musulmani *vs.* chinezi: 2

Musulmani *vs.* musulmani: 2

Sacrificii umane în India: 2

Sacrificii umane în Mexic: 1

Ucidere rituală la Roma: 1

Musulmani *vs.* hinduși: 1

Maniheeni *vs.* daoiști: 1

Am putea merge și mai departe, grupându-le în patru categorii mai mari: sacrificii umane indigene (4), religii monoteiste care luptă între ele (17), păgâni care luptă împotriva religiilor monoteiste (8) și păgâni care se războiesc între ei (1). La începuturile istoriei, cele mai multe dintre omorurile religioase implicau sacrificarea unor oameni pentru a mitui și neutraliza forțele primejdioase ale Universului. Apoi, iudaismul și ramurile sale – creștinismul și islamul – au creat o viziune a lumii în care un singur Dumnezeu atotputernic cerea mai degrabă o credință strictă, neabătută, decât ofrande tangibile. După aceea, a existat tendința ca omorurile motivate religios să se producă în urma fricțiunilor dintre credințe incompatibile.

---

* Studiile recente consideră că thugii erau mai degrabă niște cete de bandiți cu o mulțime de superstiții decât membrii unui cult; în concepția tradițională însă, sacrificiul uman este principala motivație a thugilor, așa că i-am inclus pe această listă (Mike Dash, *Thug. The True Story of India's Murderous Cult*, Granta Books, London, 2005).

Să observăm că adepții religiilor orientale s-au ucis mult mai rar între ei pentru a-și impune propria religie. Acest lucru e valabil și pentru păgâni, șamani și animiști. De obicei, adepții acestor religii relativ flexibile stau liniștiți până ce se ciocnesc de monoteiștii rigizi.

Deși cei mai mulți dintre noi sunt în favoarea toleranței religioase, aceasta este, în cele din urmă, o strategie perdantă. Intoleranța monoteismului față de credințele rivale este unul dintre principalele motive pentru care el a izbutit să înlocuiască religiile indigene mai îngăduitoare din Europa, Africa, America și Orientul Mijlociu.

Răscoala lui Fang La

Numărul de morți: 2 milioane[1]
Locul în clasament: 37
Tipul: răscoală țărănească
Conflictul, în linii mari: dinastia Song *vs.* răsculați
Perioada: 1120–1122
Locul: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Chu Mien

Asemenea lui Nero și Hitler, împăratul Huizong al Chinei a fost artist, cu deosebirea că Huizong a fost unul foarte bun. Lucrările sale se pot vedea și în zilele noastre, în muzee din întreaga lume. Savura lucrurile rafinate din viață – poezia, cântecul păsărilor, palatele frumos mirositoare, cu mobilier lăcuit, grădinile cu pietre frumoase, flori rare și fântâni. Pentru a-i face pe plac, miniștrii scotoceau prin țară, în căutarea celor mai frumoase obiecte, destinate desfătării lui. Jefuiau morminte și pătrundeau cu forța în casele bogătașilor, în căutarea comorilor tăinuite. Unul dintre ei, foarte hrăpărețul Chu Mien, storcea necruțător populația, iar agenții săi au pus cu forța stăpânire pe un crâng de arbori folosiți la lăcuire, care-i aparținea lui Fang La.

Fang La trăia în orașul Muzhou din provincia Zhejiang, situată pe coastă. Era vestit pentru generozitatea sa și conducea ramura locală a „adoratorilor vegetarieni ai demonilor“, cum le ziceau chinezii maniheenilor.

Maniheismul, fondat de profetul Mani în Persia, în secolul al III-lea d.Hr., este o religie dispărută, care credea în conflictul veșnic dintre forțele binelui și cele ale răului. De la ei a luat probabil creștinismul întreaga idee de rai și iad, ea nefiind nici evreiască, nici greco-romană, ci cât se poate de maniheistă. Dat fiind că maniheenii credeau că binele și răul sunt la fel de puternice și se echilibrează perfect, dușmanii lor îi acuzau că merg pe ambele părți ale drumului și că-l adoră pe diavol. După ce Mani a creat această religie, autoritățile persane l-au azvârlit în închisoare, unde și-a petrecut restul vieții. În ciuda persecuțiilor, învățăturile lui Mani s-au răspândit în Asia de-a lungul drumurilor caravanelor, ajungând în China.

Religiile băștinașe din China tind să se încadreze în două tradiții. Confucianismul (întemeiat pe învățăturile lui Confucius) este un cod de comportament social, în vreme ce daoismul (bazat pe învățăturile lui Laozi) este o cosmologie mistică prin care se încearcă explicarea

Universului. Ambele își au originea în trecutul cvasimitic al Chinei, în secolul al V-lea î.Hr. Nici una dintre religii nu le cere adepților să îmbrățișeze o credință prin excluziunea tuturor celorlalte; după cum s-a spus, chinezii tradiționali (precomuniști) erau confucianiști în public și daoiști în particular.[2] Budismul, cealaltă religie obișnuită din China, e originară din India (luând naștere tot în veacul al V-lea î.Hr.), dar s-a adaptat cu ușurință la cultura chineză locală și s-a integrat în peisaj fără mare zarvă.

Împăratul Huizong nu era doar patron al artelor, ci și un daoist evlavios și unul dintre puținii împărați chinezi care a făcut tot ce i-a stat în puteri ca să scoată în afara legii budismul, pe care-l socotea o influență străină nesănătoasă. Împăratul a încercat să elimine și maniheismul, din același motiv. Oficialii chinezi respingeau câteva practici asociate acestei religii persane, cum ar fi vegetarianismul și purtarea veșmintelor albe. Când a fost jefuit de Chu Mien, Fang La și-a dat seama că putea apela la un rezervor profund de resentimente maniheene și că avea la dispoziție o rețea religioasă care putea fi folosită pentru a plănui și organiza o răscoală.

Răsculații au avut succes la început, cu tactici de hărțuire împotriva gărzilor locale, dar apoi au venit trupe de veterani de la hotare, sub conducerea eunucului Tong Guan. Acești oșteni de meserie i-au înfrânt cu ușurință pe oamenii lui Fang La în câteva bătălii în câmp deschis, așa că răsculații s-au retras în peșteri, unde au ținut piept tuturor atacurilor. Ca să reducă sprijinul poporului față de răsculați, Tong Guan a renunțat la dreptul cârmuirii de a rechiziționa proprietăți oricând poftește. În cele din urmă, în luna mai 1121, o localnică i-a condus pe oștenii împăratului în peșteri, iar ei i-au prins pe Fang La și familia lui. După aceasta, răscoala a continuat timp de câțiva ani, dar în cele din urmă trupele imperiale au anihilat orice împotrivire.

Din nefericire, retragerea trupelor de la hotare a șubrezit mult imperiul, iar barbarii jurchen din Mongolia au pătruns dincolo de Marele Zid și au pus stăpânire pe nordul Chinei. Dinastia Song s-a retras și s-a regrupat în sud, pe un teritoriu care ocupa jumătate din suprafața deținută la începuturile dinastiei.[3]

Genghis-han

Numărul de morți: 40 de milioane[1]
Locul în clasament: 2
Tipul: cuceritor al lumii
Conflictul, în linii mari: mongoli *vs.* lumea civilizată
Perioada: a trăit aproximativ între 1162 și 1227, dar și-a început campaniile militare în afara Mongoliei abia după 1206
Locul: interiorul Asiei (cel mai mare imperiu cu continuitate spațială creat vreodată)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Genghis-han
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: N-avea cum să distrugă atât de mult, nu-i așa?

Ascunsă-n fundul lumii, Mongolia e o întindere sălbatică, plină de praf, care exemplifică perfect ideea de „coclauri". Găsim acolo oase de dinozaur și nomazi hirsuți, dar nici unul dintre principalele lanțuri de fast-food. Mongolia modernă e o țărișoară în forma unei mingi de fotbal[a], în care au tras șuturi timp de sute de ani țările mai mari, însă mongolii se consolează cu gândul că, odinioară, l-au dat la iveală pe cel mai rău dintre răii istoriei lumii: Genghis-han.

Desigur, mongolii nu se pot făli pe față cu măcelurile lui (de fapt, le neagă cu tărie), așa că-i subliniază vitejia, curajul, măreția, șiretenia, ocazionalele fapte bune, alături de performanța aducerii Răsăritului și Apusului într-o singură entitate politică – un eveniment care, trebuie să recunoaștem, a avut efecte pozitive. Ei semnalează toate invențiile utile (cum ar fi, poate, pastele făinoase și praful de pușcă) care au trecut dintr-o parte în alta a acestui imperiu imens, fără precedent. Îi folosesc cu mândrie chipul pentru a-și împodobi bancnotele, sticlele de votcă, sticlele de bere, magazinele, hotelurile, indicatoarele stradale și tabletele de ciocolată.[2]

Unii occidentali preiau acest mod de a vedea lucrurile. După ce un studiu genetic recent a arătat că Genghis-han s-ar putea să aibă 16 milioane de descendenți în viață, el a fost prezentat în multe articole din presă ca un „amant prolific", și nu ca un violator în serie.*[3] În bestsellerul său *Genghis Khan and the Making of the Modern World*,

---

a. Autorul are în vedere fotbalul american (n.t.).

* Chiar dacă punem la socoteală cele 16 milioane de urmași, Genghis-han nu a înlocuit numărul de oameni pe care i-a omorât.

Jack Weatherford ia adesea tonul unui avocat al apărării care încearcă să demonteze argumentele procurorului: „Cu toate că oștirea lui Genghis-han a ucis într-un ritm fără precedent […], s-a abătut de la practica-standard a acelor vremi într-un mod important și surprinzător. Mongolii n-au torturat și n-au mutilat".[4] După ce o săgeată trasă de pe zidurile cetății asediate Nishapur i-a ucis ginerele, Genghis-han i-a dat voie fiicei sale, rămasă văduvă, să hotărască soarta orașului. „*Se spune* că ea a poruncit să fie uciși toți. […] Conform unor povești foarte răspândite, *dar neverificate*, ea le-a ordonat oștenilor să clădească din capete […] trei piramide separate – bărbați, femei și copii. Apoi a poruncit, *chipurile*, să fie omorâți toți câinii și toate pisicile […], pentru ca nici o făptură să nu supraviețuiască asasinării [*sic*] soțului ei" (sublinierile îmi aparțin)[5].

Mie unul mi se pare tulburător să văd cum victimele lui Genghis-han sunt ignorate cu aceeași ușurință cu care tăgăduitorii Holocaustul îi ignoră pe evreii uciși; mă gândesc că astfel, după ce vor trece sute de ani, unii istorici vor spăla reputația lui Hitler.

Totuși, lucrurile nu trebuie văzute în alb și negru. Nici un cârmuitor al lumii nu poate să ajungă atât de departe ca Genghis-han fără să aibă, într-o anumită măsură, charismă, adaptabilitate și competență. Dacă ne străduim, timp de câteva generații, să-i creăm unui conducător stereotipul de sălbatic setos de sânge și încet la minte, mai devreme sau mai târziu niște cercetători iconoclaști vor ajunge la concluzia că povestea nu se reduce la stereotipurile noastre simpliste.

Orfanul furios

Cine a fost omul numit Genghis-han? Ei bine, în primul rând, acesta nu e numele său; e un titlu, care înseamnă „Stăpânul Universului". Nici măcar nu este o bună transliterare, deoarece în engleză tindem să pronunțăm la fel ambele litere „g" conținute în nume. De-a lungul secolelor, partea cu „Universul" a fost redată în limba engleză prin Zingis (anii 1700), Jenghiz (anii 1800), Genghis (anii 1900) și Chinggis (anii 2000) și, cu toate că programul de corectare a ortografiei pe care-l folosesc eu preferă Genghis, anglofonii ar trebui să înceapă să se obișnuiască cu Chinggis.

Să începem însă cu Temujin, de vreme ce acesta era numele său adevărat. S-a născut ca un oarecare, pe undeva prin Mongolia, cândva, în jurul anului 1162, într-unul dintre cele câteva triburi rivale din stepă. Când Temujin avea nouă ani, tătarii, un trib rival, i-au ucis tatăl,

iar familia sa a fost nevoită să se refugieze în altă parte. Temujin a trebuit să lupte pentru supremație în propria familie; și-a omorât fratele vitreg, mai mare decât el, aparent pentru a-i fura ceea ce vânase. S-a însurat la șaisprezece ani, dar un trib rival i-a răpit soția. Cu toate că a luat-o înapoi repede, s-a dovedit că era însărcinată, așa încât paternitatea acelui fiu, cel mai mare, a fost întotdeauna incertă. În cele din urmă, Temujin s-a aliat cu o căpetenie renumită în special pentru faptul că uneori îi fierbea de vii pe prizonieri într-un cazan.

Temujin a fost un personaj charismatic; și-a găsit adepți printre alți dezmoșteniți ai sorții, ceea ce însemna că tot ce aveau acești adepți i se datora lui, nu faptului că s-ar fi născut bogați.[6] Temujin punea un preț atât de mare pe loialitate, încât, chiar și când lipsa de loialitate a cuiva dintre dușmanii săi era avantajoasă pentru el, vinovatul era pedepsit. Într-un oraș, oștenii din garnizoană au deschis porțile pe furiș, dând cale liberă oștirii sale să năvălească. Genghis-han a pus să fie executați pentru trădare.

Lui Temujin i-au ajuns la ureche vorbe despre frumusețea legendară a unei prințese a tătarilor, așa că și-a pus oamenii s-o caute. Oștenii au dat năvală și l-au alungat pe logodnicul acesteia. I-au dus prințesa lui Temujin, care a așezat-o în rândul multelor sale soții. După o vreme, la o adunare a curții, și-a văzut soția albindu-se la față de groază. Privind împrejur, Temujin a văzut în mulțime un chip necunoscut, așa că a poruncit ca omul să fie prins și interogat. Era fostul logodnic al prințesei, care voia doar s-o mai privească o dată. Temujin a poruncit să fie decapitat.

Când Genghis-han i-a înfrânt, în cele din urmă, pe tătari, se spune că i-a înșirat în dreptul căruțelor pe toți bărbații și băieții prinși și a poruncit oamenilor săi să ucidă orice tătar de parte masculină mai înalt decât butucul roții; totuși, această încercare de a extermina tribul care-i omorâse tatăl ori e mit, ori n-a izbândit. În cele din urmă, tătarii au ajuns să fie o parte atât de mare din oștirea sa, încât termenii „tătar“ și „mongol“ au devenit aproape echivalenți în gândirea europenilor.[7]

Cea mai mare parte a activității lui Temujin a vizat unirea triburilor din câmpiile Mongoliei într-o singură națiune războinică. Temujin a inclus în oștirea sa triburile cucerite, risipindu-le printre ceilalți. Mongolii au ajuns să fie mai degrabă o oștire decât o etnie reală, o fuziune între diferite clanuri care s-au lepădat de micile lor răfuieli și gâlcevi și i s-au supus lui Temujin. În 1206, după mulți ani de masacre istovitoare, o adunare a proaspăt unitelor triburi din Mongolia l-a înălțat pe Temujin la rangul de Genghis-han – stăpânul lumii. Titlul era doar un pic prematur.

Lupii de stepă

Școlile de război și polemofilii* au o anumită slăbiciune pentru mongoli. Acești călăreți îmbinau libertatea de sub cerul liber a cowboy-ilor cu șocul și uluiala produse de un *Blitzkrieg*. Asemenea unei armate moderne, arcașii mongoli călări se bazau pe mobilitate și pe proiectile de luptă ca să-și nimicească dușmanii, așa că stârnesc în mai mare măsură admirație profesională și vise cu ochii deschiși decât șirurile de țărani cu lănci care tropăie pe pământ.

Printre păstorii nomazi din stepa eurasiatică, băieții care erau destul de mari ca să meargă erau destul de mari și ca să călărească, așa că deveneau călăreți pricepuți de la o vârstă fragedă. Întrucât gestionarea unei turme se asemăna foarte mult cu bătălia propriu-zisă, toți bărbații deprindeau de la sine arta războiului. Călare pe caii lor mici și iuți, păstorii mergeau de jur împrejurul turmelor de oi, de vite și de capre, mânau turma în direcția aleasă, o împărțeau în grupuri mai mici și alegeau câteva animale pentru masa zilnică. Tehnicile de sacrificare a vitelor și oilor funcționau la fel de bine și în cazul oamenilor. Arcașii călăreau până la o depărtare de la care puteau trage o ploaie de săgeți asupra inamicului strâns la un loc, iar apoi se îndepărtau înainte ca inamicul să poată riposta. Făceau asta cât e ziua de lungă, rărind șirurile dușmanilor și făcând în ele spărturi care puteau fi lărgite încetul cu încetul, împărțind oastea inamică în grupuri mai mici și mai lesne de nimicit.[8]

La abilitățile tactice ale nomazilor se adăuga uluitoarea lor mobilitate pe distanțe lungi. Oștirile de țărani erau legate de pământ, pe care îl apărau și îl lucrau în același timp, și nu se puteau lipsi de grosul bărbaților adulți, așa încât nu prea aveau cum să pornească în campanii pe distanțe mari. Nomazii trăiau însă în căruțe și corturi pe care le luau cu ei peste tot. În momentele liniștite dintre bătălii, se puteau ocupa de turmele și familiile lor, prosperând oriunde era destulă iarbă.

Această capacitate de a merge repede din loc în loc făcea ca oștirile mongole să pară mai mari decât erau în realitate, ceea ce explică și faptul că termenul mongol *ordu*, care desemna inițial o unitate militară mongolă, a dat naștere englezescului *horde*, însemnând o gloată uriașă.

---

* Nu căutați cuvântul. Nu există în realitate. E format din cuvintele grecești *polemos* („război“) și *philos* („iubitor“), și desemnează un nespecialist care citește, privește și discută frecvent despre cărți, filme și articole pe tema războiului – sau, mai pe scurt, un bărbat obișnuit.

Mulți istorici admiră pe față măiestria lui Genghis-han în războiul psihologic. Genghis-han nădăjduia ca, prin ștergerea de pe fața pământului a oricărei populații care i se împotrivea, să îngrozească viitorii inamici, făcându-i să i se supună pe dată, și astfel să salveze nenumărate vieți – mă rog, în afară de miile pe care le masacrase până atunci, ca să se facă înțeles.[9] Și în afară de orașele care încercau vitejește să-i țină piept; acestea erau, evident, pustiite. Iar uneori un oraș se preda fără luptă, dar Genghis-han hotăra că e prea mare bătaie de cap să lase în urmă o garnizoană, așa că mai bine omora pe toată lumea. Și, desigur, mulți, mulți refugiați – îngroziți de aceste povești propagandistice – mureau de foame, boli și epuizare în vreme ce fugeau de atacul mongolilor. Așa că, dacă însumăm toate astea, propaganda sa probabil că n-a salvat nici pe departe atâtea vieți pe cât au spus unii istorici.

Armele mongolilor erau cele mai bune de felul lor din întreaga lume, iar arcul compozit a fost cea mai ucigătoare armă pe care a cunoscut-o omul timp de multe veacuri. Își are originea în Antichitate, dar mongolii au devenit maeștri în mânuirea lui.

Îndoiți pe genunchi un băț până ce se rupe. Acesta e genul de presiune pe care o suportă un arc ori de câte ori lansați o săgeată. Cea mai bună soluție este făurirea arcului din materiale care îmbunătățesc funcționarea și contracarează problemele specifice ale punctelor critice de-a lungul curbei. Părții arcuite îi trebuie în partea interioară un material care se comprimă și care-și revine brusc, fără să se rupă. Cornul este ideal pentru asta. Curbura exterioară a părții arcuite are nevoie de un material elastic care se întinde fără să-și piardă tăria. Este tendonul, țesutul conjunctiv foarte rezistent care leagă mușchii de oase. Apoi, toate părțile sunt prinse laolaltă cu clei (din copite fierte) care rezistă la tensionarea repetată, și obținem un arc compozit, făcut în întregime din materiale pe care mongolii le puteau obține de la turmele lor.[10]

De ce n-au fost instruite și echipate toate armatele de teren din lume după modelul mongol? De vreme ce era nevoie de ani întregi de instrucție pentru a stăpâni meșteșugul arcului și al călăriei, era nevoie de ani întregi și pentru a înlocui fiecare oștean pierdut de mongoli. De asemenea, campaniile epuizau și omorau caii într-un ritm atât de rapid, încât cele mai multe societăți nu îi puteau înlocui în timp util.* În afară de asta, surplusul de hrană al societăților agrare

* De exemplu, cu toate că Africa de Sud este un habitat relativ ospitalier pentru cai, două treimi dintre cei o jumătate de milion de cai folosiți de armata britanică în

putea fi folosit pentru a produce regimente uriașe, ușor de înlocuit, de pedestrași dotați cu arme ușoare, precum lăncile, topoarele și arbaletele. O națiune sedentară civilizată putea să adauge acestor formații compacte de infanterie o forță de atac mobilă alcătuită din cavaleri în armură călare pe cai de război mari, care poate că nu erau la fel de iuți sau de numeroși ca o hoardă de nomazi, dar, de obicei, puteau să-i alunge pe aceștia din împrejurimi înainte să facă prea multe stricăciuni.

China

În acea vreme, China era împărțită în două. Partea din sud era încă sub stăpânirea dinastiei Song, o materializare pură a spiritului chinez, renumită pentru atenția acordată artelor, poeziei și justiției. N-a fost cucerită până ce n-a atacat-o Kublai-han, nepotul lui Genghis-han, așa că nu ne interesează aici.* Nordul Chinei era sub stăpânirea destul de blândă a jurchenilor, niște cuceritori străini veniți din nord, care își luaseră numele de dinastia Jin și cârmuiau din Beijing.

În anul 1211, circa 100 000 de mii de mongoli cu 300 000 de cai au traversat deșertul Gobi și au înfrânt cavaleria Jin în trecătoarea numită Gura Bursucului, la marginea de nord a teritoriului chinez. O coloană mongolă a pornit iute spre sud și a pus mâna pe capitala secundară Jin, Mukden (în prezent, Shenyang), însă capitala principală, Beijing, a rezistat primului atac mongol și asediului care a urmat. Pe când așteptau ca orașul să se predea, mongolii au devastat satele. Cu toate că Genghis-han nu avea mașinării de asediu, a găsit o modalitate de a pătrunde în câteva dintre celelalte orașe fortificate presărate în nordul Chinei. A adunat toți civilii pe care i-a găsit și i-a mânat în fața unităților sale de asalt, ca scuturi umane, în vreme ce mongolii înaintau în siguranță în spatele lor. Apărătorii fie își iroseau săgețile omorând necombatanți, fie refuzau să tragă și se predau – în ambele situații, Genghis-han avea de câștigat.

---

luptele cu burii între 1899 și 1902 au murit în acel război, cei mai mulți dintre ei de epuizare, boli și malnutriție (Keegan, *History of Warfare*, 1993, pp. 187–188). În timpul Războiului de Secesiune, mureau câte trei cai la fiecare doi morți din rândul oamenilor, cu toate că acesta a fost un război al infanteriștilor, în care puțini cai au fost expuși direct la bătălie (Margaret Elsinor Derry, *Horses in Society: A Story of Animal Breeding and Marketing, 1800–1920*, University of Toronto Press, Toronto, 2006, p. 121).

* Kublai-han voia să captureze intactă această regiune profitabilă, așa că a fost mai puțin distrugător decât bunicul său.

După un an, cei din dinastia Jin i-au oferit bani lui Genghis-han, iar acesta a renunțat la asedierea Beijingului. Simțindu-se în pericol la hotare, împăratul Jin și-a mutat curtea la sud de Beijing, în Kaifeng, dincolo de Fluviul Galben. Însă unele unități din oștirea chineză au văzut în asta un semn de slăbiciune și o trădare, drept care s-au alăturat mongolilor, aducând în tabăra acestora multă tehnică militară străină, dar folositoare, cum ar fi mașinăriile de război pentru cucerirea fortificațiilor. Acum, că mongolii aveau capacitatea de a cuceri Beijingul, și-au reluat atacul. Orașul a fost cucerit, prădat și ars în mai 1215, dar Genghis-han, care nu știa să prețuiască valoarea orașelor, nu s-a ocupat personal de cucerire, lăsând-o în seama unui general chinez renegat.

S-a relatat că 60 000 de femei s-au aruncat de pe zidurile Beijingului ca să scape de viol. Numărul este probabil exagerat, dar amploarea devastării nu poate fi contestată. După un an, o iscoadă din Horezm (următorul ținut de pe lista lui Genghis-han) a cercetat așezarea, confirmând soarta cumplită a acestui oraș măreț. „El a raportat că grămezile de oase ale celor măcelăriți erau cât munții, că pământul era unsuros din pricina grăsimii omenești, că unii dintre însoțitorii săi au murit din pricina bolilor răspândite de leșurile care putrezeau.“[11]

Încercările mongolilor de a cuceri restul împărăției Jin, dincolo de Fluviul Galben, au eșuat, căci resursele mongolilor se împuținaseră, pe când dinastia Jin avea la îndemână suficiente resurse, dar lui Genghis-han nici că i-a păsat. În următorii ani, a tratat nordul Chinei ca pe țara nimănui, jefuind tot ce putea fi jefuit, și nu ca pe o provincie cucerită care ar fi putut să fie administrată și să genereze biruri. Nu prea învățase să aprecieze valoarea economiilor urbane.[12]

Sfârșitul Horezmului

Cu multă vreme în urmă, pustia regiune deșertică ocupată acum de toate țările cu nume terminate în „-stan“ din Asia Centrală găzduia un șir de orașe-oază aflate de-a lungul drumului caravanelor dintre Persia și China. Acesta era înfloritorul centru cultural al Islamului, cunoscut sub numele Horezm, cu livezi și grădini irigate. Se spune că orașul Buhara avea o populație de 300 000 de oameni și o bibliotecă cu 45 000 de volume, dintre care 200 scrise de un fiu al orașului, Ibn Sina (Avicenna), marele învățat al Islamului medieval.[13] Merv, orașul de baștină al poetului Omar Khayyam, avea zece biblioteci, care conțineau, în total, 150 000 de manuscrise.[14] În zilele noastre, dacă vă uitați pe hartă, nu mai vedeți Horezmul. Și iată de ce.

Timp de câțiva ani după căderea nordului Chinei, Genghis-han și sultanul Muhammad al Horezmului s-au îndeletnicit cu jocuri diplomatice, făcând schimb de daruri, solii și scrisori frumoase, ca să se împăuneze care mai de care cu propria măreție neîntrecută. Unele daruri sau forme de adresare implicau superioritatea, ceea ce însemna fie că răspunsul celuilalt trebuia fie și mai scânteietor, fie că trebuia să se recunoască învins. În cele din urmă, în anul 1219, sultanul din Horezm s-a săturat de această luptă a orgoliilor. Când o splendidă caravană, alcătuită din soli și negutători mongoli, a sosit în orașul Utrar din Horezm, dregătorul local, în înțelegere cu sultanul, i-a acuzat că sunt iscoade și a poruncit să fie omorâți până la ultimul. Când Genghis-han și-a trimis solii la curtea din Buhara a sultanului, ca să ceară despăgubiri și pedepsirea vinovaților, sultanul l-a omorât pe unul dintre soli, iar celorlalți doi le-a smuls bărbile, lucru care era și mai insultător în cultura Asiei Centrale.[15] Atunci, Genghis-han a pornit către apus cu o oștire care număra între 100 000 și 150 000 de oameni. Unitățile de avangardă înaintau cu aproape o sută de kilometri pe zi.

În prima ciocnire dintre oștiri, cei din Horezm au fost puși pe fugă, și s-a consemnat că au lăsat pe câmpul de luptă 160 000 de leșuri. Utrar, locul primei insulte, a fost asediat timp de cinci luni. În cele din urmă, unul dintre comandanții aflați în oraș a încercat să fugă pe o poartă lăturalnică. Mongolii l-au prins și l-au executat pentru trădare; dar astfel a fost deschisă poarta pe care oștirea mongolă a năvălit în oraș. Guvernatorul s-a baricadat în fortăreața interioară, care a rezistat încă o lună. Când a fost prins, Genghis-han a pus să i se toarne argint topit în ochi și în urechi.[16] Orașul a fost jefuit și ars. Nimicirea orașului a fost deplină, astfel încât arheologii nu i-au descoperit locul decât foarte recent.

Orașul Balh s-a predat fără luptă, dar Genghis-han tot i-a măcelărit pe locuitori, pentru ca oștirea lui să nu trebuiască să-și păzească spatele când urma să plece spre următorul oraș.[17]

A căzut apoi Buhara. Istoricul musulman Ibn al-Athir a vorbit despre „…o zi de groază. Nu se auzeau decât hohotele de plâns ale bărbaților, femeilor și copiilor despărțiți pe vecie, în timp ce trupele mongole îi mânau în direcții diferite. Barbarii au atacat pudoarea femeilor sub ochii bărbaților din familiile lor, care, neputincioși, nu puteau decât să jelească“.[18]

Gurganj a rezistat unui asediu de cinci luni, care a început în 1220. În cele din urmă, prizonierii luați în cuceririle anterioare au fost siliți să umple șanțurile din jurul orașului cu pământ și gunoaie și să șubrezească zidurile. După ce zidurile s-au prăbușit, orașul a fost cucerit

cartier după cartier, stradă după stradă, într-o luptă monotonă, disperată. Apărătorii aruncau vedre cu păcură aprinsă pe clădirile aflate în calea năvălitorilor. Trei mii de mongoli au încercat să treacă râul, dar arabii de pe pod le-au ținut piept, iar mongolii au fost omorâți până la ultimul. Când orașul a căzut, în cele din urmă, în aprilie 1221, râul a fost abătut, prin spargerea digurilor, ca să șteargă orice urmă a orașului.[19] Femeile și copiii au fost vânduți ca sclavi, iar 100 000 de prizonieri care aveau meserii folositoare au fost trimiși în China. Toți ceilalți au fost mânați pe câmpie și uciși. După spusele istoricului Juvaini, 50 000 de oșteni au ucis, fiecare, câte douăzeci și patru de oameni, cifra morților ridicându-se așadar la 1,2 milioane.

În fiecare oraș, în loc să înfrunte direct apărătorii de pe ziduri, Genghis-han a așezat bărbații, femeile și copiii prinși în satele din jur și în afara fortificațiilor în fața oștirii sale, unde erau ținta săgeților trase de apărători.

Când a fost atacată, o femeie s-a gândit că o să scape dacă strigă că a înghițit o perlă ca s-o ascundă de jefuitori. N-a mers. A fost spintecată pe loc, iar intestinele i-au fost cercetate. De atunci încolo, toate cadavrele au fost spintecate și examinate.[20] În alt oraș, căpetenia mongolă a auzit că cei vii se ascund printre morți și, pentru mai multă siguranță, a poruncit decapitarea tuturor leșurilor localnicilor și stivuirea capetelor.

Orașul Nishapur a fost cucerit în luna aprilie de o altă coloană de marș a mongolilor. Locuitorii au fost uciși, orașul a fost făcut una cu pământul, iar locul a fost arat. După spusele istoricului medieval Sayfi, la Nishapur au fost omorâți 1 747 000 de oameni. Asta înseamnă, probabil, cu mult mai mulți decât trăiau în oraș, dar ne dă o idee despre amploarea masacrului. Dacă un milion este felul medieval de a spune „cel mai mare număr pe care vi-l puteți închipui“, atunci numărul celor care au murit la Nishapur a fost, fără îndoială, mult mai mare decât ne putem închipui noi astăzi.

Când un sol mongol a sosit în Herat și le-a cerut mai-marilor orașului să se predea, aceștia l-au omorât, ceea ce era lipsit de înțelepciune când aveai de-a face cu mongolii. Din fericire, guvernatorul a fost omorât la puțină vreme după ce a început asediul, iar orășenii s-au predat imediat și au dat vina pe el pentru acea neînțelegere. Locuitorii au fost cruțați, dar mongolii au măcelărit garnizoana turcă, alcătuită din 12 000 de oameni. Din păcate, oamenii din Herat și-au forțat un pic norocul. După ce Genghis-han a plecat mai departe, cei din Herat s-au răsculat împotriva garnizoanei mongole, așa că Genghis-han s-a întors și i-a șters de pe fața pământului.

Prima trupă de avangardă a mongolilor care a ajuns la Merv a fost respinsă, iar prizonierii luați în timpul încăierării au fost purtați în triumf pe străzi și executați în public. A sosit apoi corpul principal al oștirii mongole, care și-a făcut tabăra lângă zidurile orașului. Orașul a fost năpădit de refugiații de prin sate, populația inițială de 70 000 ajungând de câteva ori mai mare. După șase zile, orașul s-a predat, iar căpetenia mongolă le-a poruncit orășenilor să se strângă în afara zidurilor. Cei mai bogați au fost schingiuiți, ca să spună unde și-au ascuns comorile. Patru sute de meșteșugari și câțiva copii au fost ținuți pentru a fi folosiți în viitor. Restul au fost omorâți. Mai târziu, un cleric a explorat ruinele și a numărat cadavrele, calculând un total de 1,3 milioane de morți. Mongolii au distrus digul care asigura irigarea acelei zone. Nici un oraș n-a mai fost construit vreodată în acel loc.[21]

Alte cuceriri

Genghis-han s-a întors în China, ca să șteargă de pe fața pământului enclavele supărătoare care supraviețuiseră cuceririi precedente. Câtva timp, a încercat să ducă la bun sfârșit războiul cu diminuatul imperiu Jin, dar n-a făcut nici o ispravă, așa că s-a întors împotriva tanguților – tibetani care coborâseră din Himalaya și întemeiaseră orașe în oazele de pe drumul caravanelor, între China și Horezm. Orașele au căzut unul după altul în fața hoardelor sale, și nu s-a consemnat nicăieri că celor prinși li s-ar fi arătat cruțare. Tanguții au încercat să fugă în munți și să se ascundă în peșteri, dar puțini dintre ei au reușit. Multă vreme după aceea, deșertul a rămas presărat cu oase.

În 1227, pe când regele tanguților încerca să negocieze predarea în siguranță a capitalei sale asediate, Ningxia, Genghis-han, ajuns la bătrânețe, simțea că i se apropie sfârșitul. Prin ultimele sale porunci, s-a îngrijit ca tanguții să nu-i supraviețuiască. Ningxia a fost cucerită, iar populația a fost exterminată.

Între timp, doi dintre conducătorii militari de încredere ai lui Genghis-han, Subutai și Jebe, l-au urmărit pe Muhammad, sultanul fugar al Horezmului, până în inima Persiei, dar el a murit înainte să fie prins. Pentru ca expediția să nu fie un eșec total, mongolii au cucerit orașul persan Qazwin, dacă tot erau prin zonă. „Locuitorii le-au ținut piept pe străzi, cu cuțitele în mâini, și au ucis mulți mongoli, însă împotrivirea lor deznădăjduită n-a putut să împiedice un măcel general, în care au pierit peste patruzeci de mii de oameni.“[22] Mongolii au înaintat apoi către nord, în Azerbaidjan și Georgia, distrugând

nenumărate orașe, și au trecut peste munții Caucaz, ajungând în stepa Rusiei și Ucrainei. Tocmai când se apropiau de Polonia, a sosit vestea că Genghis-han a murit, așa că atacul a fost oprit, iar căpeteniile s-au întors acasă pentru a hotărî cine va fi succesorul.

Genghis-han a fost îngropat într-un mormânt tainic, undeva în inima Mongoliei. Toți cei care i-au văzut din întâmplare procesiunea funerară au fost prinși și omorâți, ca să nu poată destăinui locul. După ce cadavrul a fost îngropat alături de comorile pe care le adunase, sclavii care l-au purtat au fost prinși și uciși, așa încât locul să rămână pe veci neștiut. Mormântul n-a fost găsit, dar îi obsedează pe arheologi – fără îndoială, acela care îl va descoperi va avea parte de o ascensiune profesională fulgerătoare.

Să fi fost cu putință?

Să uităm pe moment numărul neverosimil de morți raportat la fiecare masacru și să ne concentrăm pe estimarea globală făcută de demografii moderni. După părerea generală, populația Asiei a cunoscut o scădere bruscă în vremea războaielor de cucerire ale lui Genghis-han. China avea cei mai mulți oameni de pierdut, așa încât China i-a pierdut pe cei mai mulți – undeva între 30 și 60 de milioane. Dinastia Jin, care cârmuia nordul Chinei, a înregistrat la începutul secolului al XIII-lea 7,6 milioane de familii. În 1234, primul recensământ de sub stăpânirea mongolilor a înregistrat pe același teritoriu 1,7 milioane de familii. În biografia lui Genghis-han, John Man deduce din aceste două date că populația s-a redus de la 60 de milioane la 10 milioane. În *The Atlas of World Population History*, Colin McEvedy apreciază că populația Chinei a scăzut cu 35 de milioane în secolul al XIII-lea, când mongolii au supus țara. În *The Mongols*, istoricul David Morgan estimează populația Chinei (din nord și din sud) la 100 de milioane înainte de cucerire și la 70 de milioane după aceasta.[23]

John Man apreciază că, în răstimp de doi ani, au fost uciși în Horezm în jur de 1 250 000 de oameni – un sfert din cele 5 milioane inițiale. McEvedy afirmă că populația Iranului a scăzut cu 1,5 milioane, populația Afganistanului a scăzut cu circa 750 000 de oameni, iar partea europeană a Rusiei a pierdut 500 000 de locuitori.[24]

Unul dintre argumentele care se aud cel mai des în discuțiile despre Genghis-han este că pur și simplu n-ar fi putut să omoare și să distrugă atât, nu-i așa? Avea arme extrem de primitive, și pe atunci erau mult mai puțini oameni care să poată fi uciși – așadar, cum ar fi

putut să ucidă mai mulți oameni decât au făcut-o Stalin și Primul Război Mondial laolaltă? În ultima vreme, se observă o tendință de a-l reabilita pe Genghis-han și de a respinge drept propagandă toate poveștile de groază din jurul lui. Este interesant de văzut cum evoluează în timp acest du-te-vino al dezbaterii, în funcție de evaluările fiecărui expert.

J.D. Durand, 1960: „Scăderea considerabilă a populației din nord se poate să fi fost provocată de lupta dintre chinezi și năvălitorii mongoli. […] Totuși, simpla amploare a scăderii din nord, care nu este contrabalansată de o creștere corespunzătoare în sud, creează bănuiala că recensământul din nord a fost plin de erori".[25]

René Grousset, 1972: „Ne-am obișnuit ca stricta obiectivitate istorică să fie ridicată pe un piedestal, dar haideți să nu ne prefacem că nu simțim oroare față de acest măcel cumplit".[26]

David Morgan, 1986: „Profesorul Bernard Lewis, întrucâtva revizionist în privința ororilor săvârșite de mongoli, a sugerat că noi, cei din secolul XX, suntem mai capabili să judecăm capacitatea de distrugere a omului decât erau înaintașii noștri victorieni, cărora cuceririle mongolilor li se păreau o grozăvie imposibil de încadrat într-un tipar. […] El socotește […] că nu trebuie să cedăm ispitei de a crede că mongolii, al căror arsenal de distrugere era atât de modest în comparație cu cel de care dispunea Hitler, ar fi putut să producă atâta distrugere în lumea islamică".[27]

David Morgan, 1986 (expunându-și propriile opinii): „Este adevărat că de cele mai multe ori se vorbește despre măceluri și despre distrugerea marilor orașe de acolo [partea răsăriteană a Persiei]. Mai grav […] a fost însă efectul năvălirilor mongole asupra agriculturii. […] Unele dintre ele [sistemele de irigații] au fost distruse în timpul năvălirilor, iar fără irigare eficientă o mare parte din teren a redevenit curând deșert. Un alt aspect este că aceste sisteme, chiar dacă nu sunt distruse, încetează să funcționeze în scurt timp fără întreținere constantă. Prin urmare, dacă numeroși țărani au fost uciși ori au fugit de pe pământurile lor și nu s-au mai întors, pământurile astfel neglijate au suferit o deteriorare ireparabilă".[28]

Jack Weatherford, 2004: „Mongolii aveau un fel de aparat de propagandă care exagera în mod consecvent numărul celor uciși în bătălii și răspândea spaima de jur împrejur".[29] „Cu toate că au fost acceptate ca fapt și transmise din generație în generație, cifrele nu

se bazează pe realitate. Ar fi greu, fizic vorbind, să căsăpești atâtea vite sau porci, care așteaptă pasiv să le vină rândul. În ansamblu, cei despre care se presupune că au fost măcelăriți îi depășeau pe mongoli cu până la cincizeci la unu. Oamenii ar fi putut pur și simplu să fugă, iar mongolii nu i-ar fi putut opri".[30]

John Man, 2004: „*Un milion trei sute de mii*? [...] Mulți istorici se îndoiesc de asta, pentru că sună pur și simplu incredibil. Știm însă din ororile secolului trecut că masacrul e ușor de săvârșit. [...] În genocidul din Rwanda, din 1994, au fost uciși 800 000 de oameni [...] în numai trei luni. [...] Pentru un mongol, un prizonier care nu opunea rezistență trebuie să fi fost mai ușor de ucis decât o oaie. O oaie e ucisă cu grijă, ca să nu se strice carnea. [...] Nu era nevoie de astfel de menajamente în cazul locuitorilor din Merv, care valorau mai puțin decât o oaie. Ia doar câteva secunde ca să retezi o beregată, după care treci la următoarea".[31]

Important de notat este că exact aceleași date pot fi interpretate cu ușurință în sensuri opuse. Scăderea populației între recensăminte e fie reflectarea corectă a unui declin masiv, fie un indiciu că recensământul a fost eronat. Holocaustul fie arată cât e de greu să omori un număr uriaș de oameni, fie dovedește cât e de ușor. O mărturisire completă despre uciderea a mii de oameni reprezintă fie adevărul, fie doar o împăunare.

Există un cuvânt pentru această interpretare schimbătoare a faptelor subiacente: *paradigmă*. Acesta e cadrul teoretic în care sunt formulate teoriile, legile și generalizările.[32] Dacă paradigma dominantă afirmă că populația umană nu scade brusc, atunci singura modalitate de a interpreta recensământul e să presupunem că datele sunt eronate. Dacă ne ghidăm după paradigma potrivit căreia doar eficiența industrială a camerelor de gazare a făcut posibil Holocaustul, atunci este evident că barbarii care-și vânturau sulițele n-aveau cum să ucidă milioane de oameni, indiferent ce zic cronicile. În 1994, când aproape un milion de oameni au fost măcelăriți în Rwanda în trei luni, în cea mai mare parte cu macetele, paradigma s-a schimbat, acceptându-se ideea că pentru genocid nu sunt necesare camerele de gazare.

Trebuie să recunoaștem că istoria este uneori trunchiată de sursele existente și că multe dintre poveștile care au ajuns până la noi sunt probabil exagerări. Din păcate, când respingem prea multă istorie pe temeiul că ar fi propagandă, ne pomenim prinși într-un ciclu paranoic în care nu ne mai încredem în spusele nimănui și credem doar ce vrem noi. Poate că stăruitoarea reputație nefavorabilă a lui Genghis-han

înseamnă doar că istoria a fost scrisă de victimele sale. Pe de altă parte, acest lucru era de așteptat câtă vreme toți cei care au avut de-a face cu el au sfârșit ca victime.

Chiar a făcut toată lumea la fel?

Ori de câte ori începi să ponegrești un personaj important din trecut, ți se spune că erau alte vremuri. Toată lumea făcea la fel. Nu poți judeca trecutul după standardele moderne, vor spune apărătorii lui. Toți ceilalți erau la fel de răi.

Să fie oare adevărat? Să fi fost toți oamenii din Evul Mediu la fel de cruzi ca Genghis-han? Din nefericire pentru apărătorii lui Genghis-han, e foarte simplu să infirmi această teză. Cariera Stăpânului Universului s-a consumat în același interval de timp ca aceea a unui bărbat care a fost aproape la fel de faimos, aproape la fel de influent, dar cu totul diferit. Iată cum se prezintă viața unui contemporan care *nu a omorât* atâția oameni ca Genghis-han.

În 1206 – taman anul în care triburile mongole l-au înălțat pe Temujin la rangul de Genghis-han –, un ascet în vârstă de douăzeci și trei de ani a ajuns la Roma. Asemenea lui Temujin, Giovanni di Bernardone este mai cunoscut sub alt nume – în acest caz, Francesco („Francezul“), deși era din orașul italian Assisi.* Spre deosebire de Temujin, primele experiențe ale lui Francesco în domeniul vieții de soldat au stat sub semnul datoriei față de orașul natal, dar și sub semnul mediocrității. La vârsta de douăzeci de ani a fost capturat de oștenii din Perugia și și-a petrecut următorul an ca prizonier de război, până să fie eliberat în urma unui armistițiu. A încercat să lupte din nou în următorul război, dar a fost trimis acasă cu fierbințeală mare. Francesco – fermecător, isteț și iubitor de plăceri în tinerețe – s-a întors către religie și filozofie după ce văzuse cum e războiul și scăpase cu viață.

Francisc din Assisi și-a petrecut următorii ani în rugăciuni și studiu, ajungând la concluzia că întreaga natură manifestă bunăvoința lui Dumnezeu. Considera că toate făpturile sunt frații omului. Și-a împărțit toate bunurile lumești și s-a îngrijit de cei bolnavi și săraci, dorind să trăiască așa cum a trăit Isus. Francisc din Assisi a întemeiat ordinul călugăresc al franciscanilor, care îmbrățișau sărăcia și faptele bune, chiar dacă a contribuit mai mult prin exemplul său și prin charisma sa

* Tatăl lui, care-i admira pe francezi, și-a poreclit fiul după ei.

decât în calitate de organizator. Spre deosebire de sfinții cei austeri care se flagelează ori trăiesc printre scorpioni – sfinți pe care orice religie îi scoate în față –, Francisc era totdeauna cordial și plăcut.

Francisc e prima persoană despre care se consemnează în documente că i-au apărut spontan stigmatele, cele cinci răni ale lui Isus. Faptul că a introdus această nouă ciudățenie mistică este, poate, o bilă neagră pentru el, dar Sfântul Francisc din Assisi exemplifică tot ce are mai bun creștinismul. A murit în 1226, cu un an înaintea lui Genghis-han. Dar în cazul Sfântului Francisc nu s-a urmărit secretizarea mormântului, așa că groparii au scăpat cu viață. Astăzi, mormântul său este un vestit loc de pelerinaj și una dintre cele mai mari atracții turistice din lume.

Cruciada împotriva albigenzilor

Numărul de morți: 1 milion[1]
Locul în clasament: 46
Tipul: război religios
Conflictul, în linii mari: catolici *vs.* catari
Perioada: 1208–1229
Locul: sudul Franței
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: papa Inocențiu III, Simon de Montfort

Persecuția

Catarismul a fost o erezie persistentă, care a supraviețuit câteva secole încercărilor de eradicare din întreaga lume creștină. Catarii credeau că Isus nu era din această lume coruptă, ci era o entitate pur divină, corpul său fiind doar o fantomă. El venise ca să-l înlocuiască pe Dumnezeul cel crud și răzbunător din Vechiul Testament, creatorul Universului nostru plin de defecte. Cuvântul *cathar* derivă din cuvântul grecesc pentru „puritate“, iar catarii credeau că toți oamenii trebuie să caute să se elibereze de stricăciunea din lumea materială, ca să ajungă la o condiție numită „perfectă“. Mai credeau și că oamenii n-au nevoie de intermediari ca să primească de la Isus mântuirea, aspect care, evident, n-a trecut peste vigilența Bisericii Romano-Catolice. După multe veacuri de persecuție, în cele din urmă catarii au fost exterminați în ultima lor fortăreață, din sudul Franței, în secolul al XIII-lea.

Cruciada

Suveranitatea era o treabă complicată în regiunea Languedoc din sudul Franței. Cu toate că regele Franței avea puterea supremă asupra regiunii, alții, cum ar fi regele Angliei și regele Spaniei, aveau și ei fiefuri importante în acea zonă. Mai mult, seniorii feudali de acolo aveau mai multă autonomie decât cei din alte locuri.

Lipsa unei autorități centrale a atras ereticii. Catarii – numiți aici albigenzi – nu erau majoritari în Languedoc, dar erau o minoritate tolerată. Destui nobili locali, cum era puternicul conte Raymond VI de Toulouse, îi considerau cetățeni utili și pașnici și-i protejau. Aceasta

a stârnit iritarea Bisericii Catolice, care i-a acuzat pe catari de grozăviile obișnuite – sodomie, adorarea necuratului, furt de prunci și pângărirea obiectelor sfinte. În mai 1207, Raymond a fost excomunicat, din pricină că nu a participat la eforturile de a-i eradica pe catari.

În ianuarie 1208, Roma a trimis în regiune un sol care să-l convingă pe Raymond să-i elimine pe eretici. După negocieri zadarnice și agitate, niște asasini necunoscuți l-au ucis pe trimisul papei pe când se întorcea acasă. Biserica l-a învinuit pe Raymond.

Papa Inocențiu III a îndemnat la o cruciadă în toată regula împotriva ereticilor. Chemarea a avut priză mai ales în nordul Franței, deoarece oricine pornea cu crucea în mână împotriva catarilor se făcea la fel de plăcut în fața lui Dumnezeu ca aceia care luptaseră în Țara Sfântă – fără să trebuiască să facă un drum lung și să sufere de rău de mare, ori să mănânce cine știe ce scârboșenii prin străini. Zece mii de oameni s-au adunat la Lyon.

Béziers

Cruciații au atacat mai întâi cetatea Béziers, bine întărită și bine aprovizionată. Toată lumea se aștepta ca Béziers să reziste la un asediu, dar în prima zi, pe când cruciații își așezau tabăra, câțiva slujitori de-ai lor ieșiți din schimb – bucătari, căruțași și alții – s-au dus într-o văiugă umbroasă din apropierea zidurilor, ca să se odihnească și să se răcorească.

Apărătorii de pe ziduri s-au luat la harță cu haimanalele venite din nord, și tuturor le-a sărit țandăra. Orășenii au hotărât să iasă și să le dea o lecție celor din nord care se abătuseră pe acolo. Din nefericire, când s-au repezit afară, au lăsat larg deschisă poarta cetății, unde se adunaseră concetățeni de-ai lor care-i aclamau. Unii din tabăra cruciaților au observat lupta. Și-au înșfăcat bâtele, s-au repezit în încăierare și, în cele din urmă, i-au respins pe orășeni înapoi în cetate, urmărindu-i îndeaproape. Când cei din nord au intrat pe poartă, oștenii din cetate s-au repezit de pe ziduri să-i alunge. Dat fiind că atenția le fusese abătută de încăierare, nici unul n-a observat că unii dintre cruciații mai ageri la minte s-au furișat și au proptit scări de zidurile rămase fără pază.

Acesta a fost sfârșitul cetății Béziers.

Pe când stârpeau acest cuib de erezie, cruciații l-au întrebat pe conducătorul trupelor catolice, Simon de Montfort, cum să-i deosebească pe eretici de drept-credincioși. Soluția lui a fost simplă: „Omorâți-i pe

toți; Dumnezeu o să-i recunoască pe ai săi".* Mii de civili s-au refugiat în biserica din cetate, dar cruciații au pătruns înăuntru și i-au măcelărit. Cu toate că majoritatea erau catolici, toți locuitorii din Béziers – vreo douăzeci de mii – au fost masacrați, indiferent de religie.[2]

Domnul nu le va lăsa nici rădăcină, nici ramură[a]

Orașele au căzut unul după altul în mâinile cruciaților. După ce a fost tăiată alimentarea cu apă a orașului Carcassonne, locuitorii s-au predat și au fost izgoniți doar cu ce aveau pe ei. La rându-i, fortăreața montană Minerve, de lângă Béziers, a rămas fără apă când catapultele cruciaților au distrus tunelul întărit care ducea la fântâna orașului. După ce Minerve s-a predat, catarii au fost siliți să se converteasca la catolicism, dar o sută patruzeci dintre ei au refuzat și au fost arși pe rug.

După cucerirea orașului Bram, tuturor membrilor garnizoanei catare li s-au scos ochii și li s-au tăiat nasul și buza de sus. Doar unui oștean i s-a cruțat un ochi, ca să-i călăuzească pe oamenii desfigurați prin ținutul catarilor, considerându-se că asta va băga spaima în ceilalți.[3]

Raymond de Toulouse se purtase cu reținere, sprijinind totuși cruciada, dar, după un an, când și-a văzut ținutul distrus, a trecut de partea cealaltă. După ce orașul Toulouse a rezistat unui asediu al lui Simon de Montfort, Raymond a contraatacat, recucerind o mare parte din teritoriu și încolțindu-l pe Montfort. În anul următor, catolicii au fost mai tari și au ajuns din nou lângă Toulouse. Întrucât Raymond era vasalul și cumnatul regelui Petru II al Aragonului, din nordul Spaniei, acest rege s-a alăturat luptei împotriva cruciaților.

Languedocul a devenit o vâltoare de lupte și, până să se sfârșească totul, Toulouse a tot trecut dintr-o mână în alta. Războiul a durat ani și ani; nici una dintre tabere nu reușea să dea lovitura de grație. Întrucât papa nu le cerea credincioșilor decât patruzeci de zile de cruciadă pentru a câștiga bunăvoința lui Dumnezeu, mulțimile pioase care se duceau în fiecare vară în sud pentru sezonul de campanie își luau calabalâcul și se întorceau acasă după șase săptămâni, lăsându-l pe Simon de Montfort să se descurce cum o ști cu catarii din Languedoc.[4]

---

* Așa cum e cazul cu majoritatea citatelor din istorie, nu avem aceste cuvinte imprimate pe bandă sau scrise de mâna lui Simon, așa că jumătate dintre istorici o să vă spună că el n-a zis niciodată așa ceva.

a. Trimitere la Maleahi, 4, 1 (n.red.).

Războiul a ținut mai mult decât viața principalilor combatanți. Regele Petru II a fost ucis în luptă la Muret, în 1213. În 1218, Simon de Montfort a fost ucis lângă Toulouse de o piatră azvârlită de o catapultă pe care o manevrau femeile din cetate. Raymond a fugit pentru un timp în Anglia, apoi s-a dus la Roma, încercând să se disculpe; s-a întors la luptă și a murit în 1222.

În anii 1220, războiul a continuat sub o nouă generație de conducători – odraslele lui Simon și Raymond –, dar fortărețele catare au căzut una după alta și nu și-au mai revenit. În 1226, regele Ludovic VIII al Franței a pornit și el la cruciadă; de data asta, oștirea Franței s-a mobilizat pe deplin și i-a copleșit pe eretici în decursul unui an de campanie grea. Regele a negociat un acord cu principalii nobili din sud, iar Tratatul de la Paris (1229) a pus capăt ostilităților.[5]

În 1229, Roma a pus bazele Inchiziției din Toulouse, ca să se asigure că presupușii convertiți nu practică în taină vechea lor erezie. Timp de câteva decenii, au mai avut loc din când în când revolte prin sate. Apostații au fost prinși. Catarii recidiviști sau îndărătnici au fost arși pe rug – ultimul dintre ei în 1321.[6]

Invazia lui Hulagu

Numărul de morți: 800 000[1]
Locul în clasament: 55
Tipul: cucerire
Conflictul, în linii mari: mongoli *vs.* arabi
Perioada: 1255–1260
Locul: Orientul Mijlociu
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Hulagu
Altă pacoste: invazie mongolă

Pe marele han Mongke, nepotul lui Genghis-han, îl supăra faptul că minoritatea musulmană risipită prin imperiul său îl socotea pe califul din Bagdad – cârmuitorul secular al Irakului și conducătorul spiritual al tuturor musulmanilor sunniți – ca fiind mai important decât marele han însuși. Așa ceva era inacceptabil. Califul trebuia să piară.

Zvonurile despre pregătirile de invazie au ajuns curând la urechile Ordinului Asasinilor, un cult musulman misterios din fortăreața montană Alamut din Persia, care instruia ucigași specializați în eliminarea dușmanilor de prin toate colțurile lumii. Cu toate că membrii ordinului nu erau prietenii califului, când a devenit evident că mongolii se pregătesc să năvălească spre apus, Asasinii au trimis 400 dintre cei mai buni oameni ai lor ca să-i facă de petrecanie lui Mongke. Planul a eșuat, iar în 1253 Mongke i-a poruncit fratelui său, Hulagu, să-i pedepsească.

În 1256, după câțiva ani de pregătiri și după o expediție anevoioasă, mongolii au ajuns la fața locului, dar la conducerea Ordinului Asasinilor venise un nou mare maestru, care s-a predat repede, pentru a evita o catastrofă. El i-a însoțit pe mongoli într-un tur al fortificațiilor Asasinilor, poruncindu-le acestora să se predea, ceea ce a dus la sfârșitul ordinului. La început, marele maestru a fost tratat bine pentru cooperarea sa, dar în cele din urmă slujitorii săi mongoli au găsit un pretext ca să-l omoare în bătaie.

În anul următor, Hulagu a trimis soli la Bagdad, cerându-i insistent califului să dărâme zidurile cetății, să astupe șanțul înconjurător și să i se închine lui Hulagu, jurându-i supunere. Califul tocmai era ocupat cu lupta pentru putere care izbucnise între câțiva dintre dregătorii săi și n-a avut timp să răspundă, așa că Hulagu a dat bice calului.

Mongolii au ajuns la Bagdad în ianuarie 1258 și, într-o săptămână, a devenit evident că împotrivirea era zadarnică. Califul și conducătorii săi militari s-au predat, iar Hulagu a poruncit ca orașul să fie distrus.

Cu toate că Hulagu era adeptul șamanismului tribal tradițional al mongolilor, mama sa, soția favorită și comandantul-șef al armatei erau creștini nestorieni din Asia Centrală, așa încât populația creștină a orașului avea să fie cruțată. Li s-a spus să se refugieze în biserica lor, care a fost declarată loc protejat în timpul atacului care a urmat.

Ceilalți locuitori au fost omorâți. Cărțile din faimoasa bibliotecă au fost aruncate în râul Tigru, ale cărui ape curgeau negre de la cerneală și roșii de la sânge. Întrucât mongolii credeau că poartă ghinion să verși pe pământ sânge regesc, l-au înfășurat pe calif într-un covor și l-au călcat în copitele cailor. Astfel s-a stins linia directă a califilor, care se întindea de la Mahomed încoace.

Istoricii persani au pretins mai târziu că în timpul jefuirii orașului Bagdad au murit 800 000 de oameni, dar, în corespondența diplomatică purtată cu regele Ludovic IX al Franței, Hulagu însuși a declarat că a ucis 200 000.

Mongolii au traversat apoi Siria, acceptând predarea orașelor arabe Damasc și Alep și a statului cruciat Antiohia. Urgia mongolă era pe cale să mãture Egiptul, când a venit vestea că marele han Mongke murise. Hulagu s-a întors în Mongolia ca să se ocupe de succesiune, lăsând continuarea cuceririi în seama unui subordonat. Mamelucii egipteni i-au bătut măr pe acești mongoli și l-au ucis pe comandantul lor în bătălia de la Izvorul lui Goliat (Ayn Jalut) din Palestina, cel mai îndepărtat punct în care au ajuns vreodată mongolii în această parte a lumii.[2]

Războiul de 100 de Ani

Numărul de morți: 3,5 milioane
Locul în clasament: 28
Tipul: dispută dinastică
Conflictul, în linii mari: Franța *vs.* Anglia
Perioada: 1337–1453
Locul: Franța
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: în zilele noastre, Războiul de 100 de Ani este tratat de obicei ca o calamitate naturală, considerându-se că era cumva inevitabil și nu s-a produs din vina cuiva anume
Întrebare încuietoare: Cât a durat?

> Dar dacă pricina nu-i dreaptă, chiar și regele o să dea strașnică socoteală în Ziua de Apoi, când s-or aduna laolaltă toate brațele și picioarele și capetele tăiate într-o bătălie și or începe să strige: „Am pierit în cutare loc"; unii din noi înjurând, alții strigând după felcer, unii jeluindu-și nevestele rămase în sapă de lemn, alții cu gândul la datoriile pe care le au, iar alții la copiii lăsați golași. Teamă mi-e că, dintre cei căzuți în luptă, prea puțini mor cum se cuvine. Cum o să aibă gânduri miloase și evlavioase, când ei nu urmăresc altceva decât să verse sânge? Așadar, dacă oamenii ăștia mor neîmpărtășiți, o să fie o pată pentru regele care i-a îndemnat: că dacă lui nu-i dai ascultare, înseamnă să calci toate îndatoririle unui supus.
>
> William Shakespeare, *Henric al V-lea*[a]

Războiul lui Eduard (1337–1369)

Să spunem lucrurilor pe nume: de la cucerirea normandă încoace, adică din 1066, Anglia fusese cârmuită de francezi. Istoricii îi numesc englezi, dar cei mai mulți dintre nobilii englezi vorbeau în casă franceza. Legile Angliei erau scrise în franceză. Nobilimea engleză avea domenii importante și case de vară în Franța, iar regele Angliei stăpânea adesea o parte la fel de mare din Franța ca și regele Franței. Erau francezi din toate punctele de vedere, în afara geografiei.

Când regele Franței a murit fără urmaș, în 1328, vărul său primar, regele Eduard III al Angliei, a vrut să-i urmeze pe tron. Nobilimea franceză a preferat însă un personaj mai slab din fire, pe care să-l poată

a. În William Shakespeare, *Teatru*, trad. rom. de Ion Vinea, Univers, București, 1971, p. 89 (n.t.).

domina, temându-se de un rege puternic, așa cum avea să fie Eduard. Firește, asta l-a mâniat pe Eduard.

Fiindcă războaiele și intrigile locale l-au ținut ocupat, Eduard a pornit de-abia după zece ani războiul prin care să-și pună în fapt pretenția la tron. Până atunci, arsenalul i se îmbogățise cu o armă nouă și fascinantă. Văzuse pentru prima oară un arc lung când a luptat cu țăranii din ținuturile sălbatice de la granița cu Țara Galilor. Arcul, făurit din lemn de tisă, era lung cât un stat de om și era nevoie de multă forță ca să tragi cu el, dar un arcaș antrenat putea să străpungă cu săgeata o scândură de stejar cu grosimea de 2-3 centimetri de la aproximativ 200 de metri și o platoșă de la aproximativ 100 de metri. Impresionat de prăpădul făcut de arcurile lungi printre cei mai buni cavaleri ai săi și văzând că erau foarte utile în respingerea atacurilor, Eduard a făcut din acești arcași o parte integrantă a propriei oștiri.

Dat fiind că războaiele medievale erau rareori pregătite în secret, francezii, conștienți de conflictul care era pe cale să izbucnească, au strâns o flotă și au fost primii gata de atac, dar flota engleză a încolțit corăbiile franceze la Sluys, portul din apropiere de Bruges, în 1340. Arcașii îngrămădiți pe punțile vaselor englezești au măturat echipajele vaselor franceze, dând englezilor controlul asupra Mării Mânecii. „Peștii au băut atâta sânge francez, s-a spus după aceea, încât ar fi vorbit franțuzește dacă Dumnezeu le-ar fi hărăzit darul vorbirii."[1]

După ce englezii au debarcat în Franța, în 1346, cele două oștiri s-au învârtit una în jurul celeilalte în ținuturile din nord vreme de câteva luni, fiecare încercând s-o încolțească pe cealaltă pe cel mai prielnic câmp de luptă. Regele Eduard și-a dat seama că cea mai bună modalitate de a-și valorifica avantajele era să așeze cavalerii descălecați, pedestrașii și arcașii în forma unui „arici" defensiv, plin de sulițe, săbii și topoare de luptă, și apoi să-i facă pe francezi să atace. În cele din urmă, la Crécy, englezii au ocupat o poziție bună pe vârful unui deal și i-au așteptat pe francezi să vină. Când a pornit lupta, cavalerii francezi erau atât de dornici să ajungă la englezi, încât au trecut cu caii peste propriii arbaletrieri care se retrăgeau ca să ajungă în linia întâi. În prima încleștare, caii lor de război, mari și greoi, au fost țintele ideale pentru săgețile englezilor. Apoi, cavalerii, rămași pe jos și purtând armuri grele, s-au chinuit să urce pe coastele noroioase, fiind secerați între timp de arcașii englezi. Bilanțul a fost catastrofal: francezii au suferit pierderi uriașe nu doar în rândul oștenilor obișnuiți, ci și al nobilimii.

Ca să-și întărească controlul asupra părții de nord a Franței, englezii au supus portul Calais de la Marea Mânecii unui asediu lung și frustrant. În cele din urmă, cetățenii de vază ai orașului înfometat au

acceptat să se predea. Englezii plănuiau obișnuita măcelărire a locuitorilor, ca pedeapsă pentru că le dăduseră atât de mult de furcă, însă dregătorii orașului s-au oferit să moară ei în locul populației. Curajul lor a înmuiat inima reginei engleze, care, în mod evident, nu știa nimic despre felul în care se poartă un război. Ea s-a ținut de capul soțului ca să-l facă să-i cruțe. Eduard a cedat (oftând a lehamite, probabil), astfel că dregătorii și populația orașului n-au fost omorâți, ci doar izgoniți. Apoi, orașul a fost anglicizat pe deplin.

Nordul fiind asigurat, războiul s-a mutat spre sud. În 1356, fiul regelui Eduard, „Prințul Negru“ Eduard, a pornit din Aquitania controlată de englezi, de pe coasta apuseană a Franței, spre interiorul țării și și-a condus oștirea cale de mai bine de 400 de kilometri prin inima Franței, arzând orașe și castele ca să-l provoace pe regele Franței să vină să-l oprească. Însă când englezii au ajuns la fluviul Loara, au descoperit că francezii distruseseră podurile, blocându-i pe englezi la peste 250 de kilometri de siguranța pe care le-o oferea Marea Mânecii. Englezii au făcut cale-ntoarsă, dar oștirea franceză i-a prins din urmă la Poitiers, în luna septembrie. Cei 7 000 de englezi au fost nevoiți să înfrunte o oștire franceză de cinci ori mai numeroasă.

Deoarece caii erau ținte mari și facile pentru arcașii englezi, francezii au ales să se apropie pe jos. Primul lor val ajunsese acolo sleit de puteri și a fost făcut bucăți-bucățele. Pe când francezii încercau să se retragă, s-au poticnit de al doilea val, urmarea fiind o harababură generală. În cele din urmă, regele Ioan I al Franței și-a regrupat oamenii și a condus al treilea val, cel mai mare, către pozițiile englezilor, tocmai când aceștia ieșeau la atac, pentru a profita de momentul favorabil. Englezii au copleșit nobilimea franceză și au silit-o să se retragă vertiginos către siguranța oferită de orașul Poitiers, însă atunci când fugarii francezi au ajuns acolo au găsit porțile închise. Cavaleria engleză i-a ajuns din urmă și i-a măcelărit cu ușurință pe supraviețuitorii istoviți. Franța își epuizase cavalerii și opțiunile.[2]

Printre cei prinși în bătălia de la Poitiers s-au numărat regele Ioan și fiul său, care au fost duși în Anglia. Aici, Prințul Negru le-a oferit un tur regal, iar mulțimea i-a aclamat. (Simplul fapt că erau în război nu însemna că trebuie să fie nepoliticoși cu un musafir.) Negocierile pentru eliberarea regelui n-au putut fi duse la bun sfârșit, și în anul 1364 a murit în captivitate, în Turnul Londrei.

În 1360, după ce a fost negociat un armistițiu, s-a presupus că oștirea engleză o să-și facă bagajele și o să plece acasă, însă numeroșii mercenari, rămași brusc fără serviciu, nu aveau cămine dragi la care să se întoarcă. Le plăcea traiul parazitar pe care-l duceau în Franța

cucerită și nu voiau să-l lase baltă. Așa că au rămas acolo și, strângându-se în mici oștiri, au început să bântuie prin sate, jefuind, violând și extorcând.

Războiul lui Carol (1369–1389)

Regele Eduard îmbătrânise și-i slăbise puterea, așa că a început să nu se mai sinchisească de poziția Angliei pe continent. După un armistițiu de nouă ani, noul rege francez, Carol V, a hotărât să reia războiul și să vadă dacă nu cumva istoria trecuse de partea Franței.

Într-adevăr, roata norocului se învârtise în favoarea francezilor. În anul 1376, Prințul Negru al Angliei a căzut la pat grav bolnav și a murit. Când tatăl său, regele, i-a urmat după un an, tronul Angliei i-a revenit lui Richard, fiul în vârstă de zece ani al Prințului Negru, nu unui războinic încercat în lupte. Francezii au profitat de situația tot mai favorabilă și, în afara câtorva enclave de pe coastă, i-au alungat pe englezi de pe continent. În anii 1380, francezii își rezolvaseră deja problemele de-acasă cu englezii și atacau porturi de pe coasta Angliei.

Un interludiu de sminteală și pace (1389–1415)

După moartea lui Carol V în 1380, tronul Franței i-a revenit fiului său în vârstă de doisprezece ani, Carol cel Nebun. El n-a avut această poreclă de la început, dar în 1392 o boală misterioasă a făcut să-i cadă părul și unghiile. Pe când încă mai avea febră și ușoare deliruri, Carol VI s-a dus la o plimbare călare, însoțit de suită. Un zgomot brusc l-a speriat, iar în clipa următoare și-a scos sabia din teacă și a început să-i hăcuiască la întâmplare pe cei din jur. Până să poată fi oprit, a ucis patru membri ai suitei.

Crizele sale de comportament ciudat veneau și treceau, dar, pe măsură ce îmbătrânea, deveneau din ce în ce mai îndelungate și mai grave. Oscila între stupoare apatică și veselie frenetică. O dată, la un bal mascat, fiind costumat într-un sălbatic lățos, și-a dat din greșeală foc sieși și câtorva prieteni, iar viața i-a fost salvată de o ducesă ageră la minte, care l-a acoperit cu fustele sale. În zilele sale proaste, urina în pantaloni, făcea țăndări mobila și-și neglija copiii. O vreme, a crezut că e făcut din sticlă și că se sparge dacă e îmbrâncit.[3]

Carol era prea smintit ca să conducă Franța în război, așa că s-a înstăpânit pacea. În schimb, membrii familiei regale franceze și-au petrecut următoarele decenii omorându-se între ei în intrigi de curte, căci

diversele rude ale regelui își disputau puterea reală în stat. Cu toate că Isabella, regina Franței, născută în Germania, fusese la început îndrăgostită pătimaș de Carol și a continuat să încerce să-i ofere un moștenitor, în ciuda comportamentului lui periculos, în cele din urmă s-a încurcat cu fratele regelui, ducele de Orléans. Aventura lor a continuat până ce agenți ai unchiului regelui, Filip cel Mândru, duce de Burgundia, l-au înjunghiat pe fratele regelui pe o stradă din Paris.

Henric V[a]

După aproape o generație de pace, noul rege al Angliei, Henric V, a hotărât să repună chestiunea pe tapet. În anul 1415, Henric, nădăjduind să profite de haosul de la curtea franceză, a invadat Franța. După ce a cucerit portul Honfleur printr-un asalt sângeros (Shakespeare: „Dați iureș la spărtură iar…“[b]), a urmărit oștirea franceză într-un marș lung, prin toamna ploioasă, mocirloasă și jilavă. Bolile și hrana sărăcăcioasă i-au încetinit și i-au slăbit oștirea. Apoi, francezii i s-au pus în cale, gata de luptă, la Azincourt.

Cu toate că erau depășiți cu doi la unu (cel puțin), englezii au ocupat o poziție de apărare puternică pe un câmp îngust, cu ambele flancuri ancorate în păduri. Acolo i-au așteptat pe francezi și i-au hărțuit cu nori de săgeți trase din arcurile lungi. Scoși din minți de mânie, cavalerii francezi rămași fără cai, care alcătuiau linia principală, au atacat pe când erau încă sub o ploaie ucigătoare de săgeți. Când cele două linii de pedestrime grea s-au ciocnit, francezii erau deja osteniți, frustrați și împuținați. Au fost măcelăriți.

Între timp, în spatele liniei englezilor, o gloată de țărani francezi pusă pe jaf a năvălit în tabăra lui Henric. Fiindcă în spatele său se isca haosul, Henric se temea că prizonierii de război francezi, care erau în tabără sub pază nu foarte strictă, ar putea să facă rost de arme și să-l atace din spate, așa că a poruncit să fie omorâți. Nobilii englezi au refuzat să săvârșească o astfel de faptă ticăloasă, așa încât Henric le-a spus arcașilor – care, fiind țărani, aveau mai puține scrupule să încalce regulile cavalerești – să ucidă prizonierii. Cam în același timp, oștirea franceză de pe câmpul de luptă a fugit din fața oastei lui Henric, dându-le englezilor victoria.[4]

---

a. În original, „*Hank Cinq*“ – trimitere la *Sonnet to Hank Cinq*, o piesă de jazz compusă de Duke Ellington (n.t.).

b. În William Shakespeare, *Teatru*, trad. rom. de Ion Vinea, Univers, București, 1971, p. 49 (n.t.).

După ce măcelărise iarăși nobilimea franceză, Henric putea să dicteze termenii păcii. Regele francez Carol VI (cel Nebun) s-a învoit ca Henric să-i urmeze la tron și, ca să consfințească înțelegerea, Henric a luat-o de soție pe fiica lui Carol, Catherine.

Aici sfârșește Shakespeare drama patriotică a glorioasei cruciade a lui Henric V – pe o notă înaltă, cu Anglia triumfătoare. Din păcate, regele Henric a murit înaintea regelui Carol, astfel că fiul său, încă prunc, a devenit Henric VI, noul rege al Angliei. Soarta tratatului era nesigură.

Burgundia rupe relațiile cu Franța

Ioan fără Frică, pe atunci ducele Burgundiei, nu participase la campania de la Azincourt, din cauză că familia sa încă se mai lupta cu restul familiei regale franceze pentru a stabili cui îi revine Franța după moartea lui Carol cel Nebun. În 1418, trupele burgunde au pus stăpânire pe Paris, învingând garnizoana regelui Carol. Ducele arătase că nu glumește.

În anul următor, fiul adolescent al regelui, Delfinul (prințul moștenitor), și Ioan fără Frică s-au întâlnit pe podul de la Montereau ca să negocieze o înțelegere, dar prințul îi pregătise o capcană și l-a ucis. Înfuriat peste măsură, noul duce al Burgundiei a trecut de partea englezilor în război, oferindu-le pe tavă Parisul. Delfinul a fugit în provincie, așa că în anul 1422, când Carol cel Nebun a murit, Delfinul n-a putut să devină rege. Englezii au păstrat Parisul pentru candidatul lor la tronul Franței, regele-prunc Henric.

Ioana d'Arc

Cam în acea vreme (1429), o țărancă adolescentă a auzit vocile fără trup ale sfinților care-i porunceau să se înarmeze, să încalece și să salveze Franța. Întrucât era Evul Mediu, Ioana d'Arc n-a fost sedată și dusă cu targa într-un salon de spital de către rudele sale îngrijorate. Ea a urmat porunca vocilor și a căutat curtea franceză refugiată. După ce l-a convins pe Delfin că a auzit cu adevărat sfinții șoptindu-i la ureche, Ioana a condus o oștire împotriva trupelor engleze care asediau orașul Orléans, un punct vital de traversare a fluviului Loara. Poate vă mai amintiți că, cu o mie de ani înainte, Orléans reușise să-i țină piept hunului Attila (vezi „Prăbușirea Imperiului Roman de Apus“).

De fapt, situația francezilor din Orléans nu era chiar atât de rea, iar englezii nu aveau un avantaj copleșitor. Probabil că asediul ar fi fost spart dacă s-ar fi ostenit cineva să încerce; însă francezii renunțaseră cu totul. Moralul lor era la pământ și acceptaseră cu pasivitate gândul că orașul o să fie cucerit. Sosirea Ioanei a reînviat spiritul francezilor. Au atacat și i-au alungat pe englezi.

După ce războiul s-a mutat în câmp deschis, Ioana a urmărit oștirea engleză, așteptând să se arate o slăbiciune. În cele din urmă, la Patay, i-a surprins pe englezi înainte să-și fi putut așeza pe deplin linia defensivă. Francezii au atacat, au măcelărit inamicii și i-au luat prizonieri pe majoritatea comandanților englezi. Aceasta a deschis calea către orașul Reims, unde noul rege a fost încoronat în mod tradițional, așa încât Delfinul a devenit regele Carol VII al Franței.*

În 1430, burgunzii au prins-o pe Ioana și au vândut-o englezilor, care au adunat apoi preoți obedienți din Paris, alcătuind un tribunal. Ioana a fost găsită vinovată de a fi purtat haine bărbătești și a fost arsă de vie, ca vrăjitoare.

Principala contribuție la război a Ioanei d'Arc a fost faptul că și-a dat seama cum pot învinge cavalerii francezi formațiunea de tip arici a englezilor, dacă încetează să fie atât de idioți. Codul cavaleresc francez impunea să nu dai înapoi în luptă, oricât de defavorabilă ar fi fost situația. Tema comună din înfrângerile suferite de francezi la Crécy, Poitiers și Azincourt a fost atacul de cavalerie al francezilor împotriva unei poziții defensive puternice a englezilor. Francezilor nu le-a dat niciodată prin gând să aștepte până îi pot prinde pe englezi pe picior greșit. Grație autorității sale morale, Ioana i-a convins pe cavaleri să renunțe la regulile lor rigide și să gândească mai mult când atacă. Încurajați de o fată prin care vorbea Dumnezeu, francezii au început să aplice tactici de război veritabile.[5]

---

* În anturajul Ioanei călărea Gilles de Rais, mareșal al Franței, care a ajuns să fie aclamat ca unul dintre cei mai mari războinici ai țării sale; în cele din urmă însă, a căpătat o faimă și mai mare ca unul dintre cei mai mari ucigași în serie din istoria omenirii. După ce s-a retras din viața militară pe moșia sa, în 1435, s-a apucat să răpească, să violeze și să spintece băiețași. Când a fost prins, în 1440, a mărturisit cu amănunte vii și convingătoare 150 de omoruri. A fost judecat rapid, condamnat și sugrumat, dar pe contemporanii săi i-au șocat mai mult erezia și blasfemia rituală din timpul omorurilor decât omorurile în sine. Una peste alta, o notă de subsol sălbatică la o epocă sălbatică (Wilson, *Mammoth Book of the History of Murder*, pp. 51–58).

Sfârșitul războiului

În anul 1435, Burgundia a renunțat la alianța cu Anglia. Războiul a continuat încă aproape douăzeci de ani, dar, cum teritoriul englez de pe continent se micșora, se micșora și câmpul de luptă. Aceste posesiuni engleze mai mici duceau la venituri mai mici din impozite, din care erau plătite oștiri mai mici, care nu-și asumau riscuri. Când creșteau impozitele în Anglia, țăranii se răsculau. Când impozitele scădeau, mercenarii străini din oștirea engleză plecau la casele lor.

Bătăliile s-au rărit, până ce a avut loc ultima, la Castillon, în 1451, care a intrat în istorie și ca prima bătălie din Europa Apuseană în care armele de foc au hotărât rezultatul. Tunurile și muschetele francezilor au întrecut arcurile lungi ale englezilor, deschizând o nouă eră a purtării războiului. Apoi, atenția Angliei a fost distrasă de propria dispută dinastică (Războiul celor Două Roze, 1455–1485; numărul de morți: 100 000), care i-a ținut pe englezi mult prea ocupați ca să mai năvălească în Franța.

Urmări

Războiul de 100 de Ani a împărțit Franța și Anglia în două țări distincte, lucru care nu fusese evident înainte. Pe hartă, marea schimbare era că nu mai existau hălci uriașe de Anglie în Franța.

Principala moștenire culturală a fost faptul că poporul englez a început să se lepede de franțuzeala ce plutea pe acolo de la cucerirea normandă încoace. Pe măsură ce războiul se prelungea, regii englezi au învățat să ațâțe setea de sânge a poporului, apelând la patriotismul oamenilor și preamărind cultura engleză în raport cu cea franceză. În anul 1362, Parlamentul a intrat, pentru prima oară, în sesiune în limbă engleză. După aceea, și procedurile din tribunale s-au desfășurat în limba engleză. În 1404, încercați de sentimente naționaliste tot mai puternice, englezii au hotărât că negocierile cu Franța se vor face în limba latină, și nu în limba dușmanului, folosită până atunci.

Pentru francezi, războiul a avut în primul rând urmări pe plan politic. Luptele decimaseră nobilimea franceză, și mai rămăseseră puțini care să conteste puterea regelui. Faza finală a războiului concentrase puterea în mâinile Coroanei și făcuse ca Franța să se apropie de statutul de monarhie centralizată mai mult decât orice altă țară din Europa acelor timpuri. Franța a devenit cea mai puternică națiune din Europa, și așa avea să rămână în următorii patru sute de ani.

Numărul de morți

În 1937, sociologul Pitirim Sorokin a adunat și a înmulțit câteva variabile, estimând că oștirea engleză și cea franceză au pierdut împreună 185 250 de oameni pe câmpurile de luptă din Războiul de 100 de Ani.[6] Alții au estimat că bătălia de la Azincourt și bătălia de la Crécy au provocat, fiecare, moartea a 40% dintre nobilii francezi.[7] Iar asta-i doar o mică parte din suferințele provocate de acest război.

Războaiele din acea vreme nu erau mereu pătrunse de spiritul cavalerismului și al turnirurilor. Oștirile medievale se săturau să lâncezească în fața unor cetăți imposibil de cucerit, așa că lansau adesea o *chevauchée*, o incursiune devastatoare prin teritoriul inamic, care lăsa în urmă o cărare de leșuri și o pustiire de nedescris. Mai multe astfel de raiduri scădeau moralul, produceau haos și blocau resursele inamicului. O *chevauchée* eficientă putea chiar să-i facă pe cei din cetate să iasă și să lupte ca niște bărbați adevărați.

Franța avea la începutul războiului o populație de circa 20 de milioane, iar după vreo sută de ani ajunsese la 10 milioane.[8] A fost și epoca „Morții Negre“, așa că nu e ușor de stabilit câți din cele cam 10 milioane de oameni lipsă au murit din cauza războiului și câți din cauza ciumei; majoritatea specialiștilor care menționează această scădere drastică a populației apreciază că războiul cronic a fost un factor cu o pondere importantă. Iată ce spune Robert S. Lopez în *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*: „În Franța, s-ar putea ca războiul să fi fost o calamitate mai mare decât «Moartea Neagră»“.[9] Traducând aceasta în limbaj matematic, ajungem la concluzia că războiul ar putea fi responsabil de mai mult de jumătate din scăderea populației: pierderile omenești cauzate de război > ½ (scăderea minimă a populației: 7 milioane) = cel puțin 3,5 milioane.

Prăbușirea dinastiei Yuan

Numărul de morți: 30 de milioane de oameni dați dispăruți
Locul în clasament: 17
Tipul: insurecție a băștinașilor
Conflictul, în linii mari: chinezi *vs.* mongoli
Perioada: cca 1340–1370
Locul: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: mongolii
Altă pacoste: prăbușirea dinastiei chineze

Cu trecerea generațiilor, mongolii au devenit tot mai pricepuți în cârmuirea Chinei – dar, ca să spunem lucrurilor pe nume, n-aveau cum să fie mai nepricepuți. În cele din urmă, pacea și prosperitatea au revenit și, la un secol după cuceririle lui Genghis-han, populația Chinei crescuse din nou la un nivel rezonabil. Hanii mongoli au cucerit sudul Chinei, s-au stabilit la Beijing și au fondat dinastia Yuan, purtându-se ca niște împărați adevărați, nu ca niște barbari neciopliți. Curând, au învățat să aprecieze răsfățurile lumii civilizate și impozitele cu care puteau fi finanțate acestea.

Și totuși, mongolii au rămas străini în China, tratându-i pe băștinași ca pe o rasă de slugi. Toate posturile de conducere erau ocupate de mongoli, care erau mai puțin familiarizați cu lucrurile necesare cârmuirii unei civilizații. Erau nepricepuți mai ales la întreținerea sistemelor de irigație create de-a lungul Fluviului Galben. Fluviul a spart digurile în 1288, apoi în 1332–1333, omorând 7 milioane de oameni. O altă revărsare a Fluviului Galben, în 1344, a distrus Marele Canal, care se întindea de la nord la sud pe circa 1 600 de kilometri și lega rutele comerciale din China prin diferitele rețele ale cursurilor de apă ce curgeau de la vest la est. Aceasta însemna că cerealele nu mai puteau fi transportate în siguranță cu barjele din orezăriile din sud până în capitală. Prin urmare, transporturile de cereale trebuiau făcute pe mare, unde erau expuse atacurilor piraților. În 1348, când provincia Zhejiang, aflată pe coasta estică, s-a răsculat sub conducerea lui Fang Kuo-chen, flota sa de pirați a început să oprească transporturile care treceau prin apele teritoriale ale acestei provincii.[1]

Răscoala Turbanelor Roșii

În 1351, împăratul mongol al Chinei, Toghon Temur, a recrutat 150 000 de țărani și i-a pus să muncească la malurile Fluviului Galben, pentru a ține apele în frâu. A pus, de asemenea, 20 000 de oșteni să-i strunească pe țărani. Fiind siliți să facă o muncă de sclavi, țăranii erau nemulțumiți și au căzut sub influența sectei budiste militante Lotusul Alb și a brațului ei înarmat, Turbanele Roșii.[2] Secta Lotusul Alb îl adora pe Maitreya, Viitorul Buddha, care avea să coboare din ceruri și să aducă raiul pe pământ după ce Regele Luminii îi pregătea calea. La un moment dat, conducătorul Turbanelor Roșii, Han Shantong, a pornit o răscoală împotriva mongolilor, însă autoritățile l-au prins și l-au omorât. Totuși, el apucase să-și convingă adepții că fiul său, Han Liner, ar fi un excelent Rege al Luminii.[3]

Dar omul care a ajuns să fie următorul cârmuitor al Chinei era de găsit în altă parte. După inundația din 1344, nenumărați copii rămăseseră orfani. Unul dintre ei era un țăran de șaisprezece ani, Zhu Yuanzhang, fiul unui bărbat care nu-și plătea impozitul și nepotul unui vrăjitor. După ce rudele sale au pierit pe rând din pricina inundației, foametei, sărăciei și ciumei, Zhu s-a refugiat într-o mănăstire budistă.

Comandanții oștirii mongole însărcinate să înăbușe răscoala Turbanelor Roșii aveau obiceiul urât de a incendia la nimereală câte un templu budist, raportând la Beijing că au mai distrus o fortăreață a răsculaților. După ce templul lui Zhu a fost distrus, tânărul de douăzeci și trei de ani a rămas pe drumuri, așa că s-a alăturat unei trupe a Turbanelor Roșii din apropiere, condusă de Guo Zixing. În răstimp de un an, lui Zhu Yuanzhang i s-a încredințat un post de comandă independent. După moartea lui Guo Zixing în 1354, succesorii lui au lansat două atacuri complet ratate împotriva orașului Nanjing, aflat în estul Chinei, undeva la mijloc pe axa nord–sud. În timpul acestor ofensive, restul conducătorilor Turbanelor Roșii din acea parte a țării au fost uciși. Zhu era singurul comandant rămas în viață, așa încât a devenit căpetenia răsculaților.[4] Până la urmă, Nanjingul a căzut în aprilie 1356, iar Zhu și-a făcut acolo capitala și s-a proclamat împăratul noii dinastii Ming (în traducere, „strălucitoare“).

Zhu nu era singurul pretendent la tronul Chinei. În 1355, Han Liner, pe care Turbanele Roșii din nord îl considerau a fi Regele Luminii, ajunsese destul de puternic ca să se declare succesorul legitim al demult dispărutei dinastii Song. Între timp, conducerea Turbanelor Roșii din sud a trecut printr-o serie de asasinate care au eliminat câțiva pretendenți și l-au lăsat la conducere pe Chen Youliang. El s-a

proclamat împăratul dinastiei Han restaurate și s-a înțeles cu Zhu Yuanzhang să divizeze China, astfel încât fiecare să-și poată întări în liniște controlul asupra propriilor teritorii.

Comandanții Turbanelor Roșii au pus stăpânire pe o parte din ce în ce mai mare din China, până când mongolii au rămas doar cu Beijingul și încă câteva teritorii. Dar mongolii nu ieșiseră încă din scenă. În 1359, au făcut un raid în sud și au distrus fieful lui Han Liner. În cele din urmă, în 1368, Zhu Yuanzhang i-a alungat pe ultimii mongoli din Beijing până dincolo de Marele Zid. Acum, băștinașii chinezi se puteau dedica întrebării care îi frământa pe toți: cine urma să fie noul împărat al Chinei unite? Pentru a rezolva această dilemă, a fost nevoie de un alt război civil.

Războiul dintre Ming și Han

Din cauza ultimului atac al mongolilor, Han Liner din dinastia pseudo-Song nu mai era un candidat viabil, dar, ca să desăvârșească lucrurile, Zhu a aranjat ca el să moară într-un accident fatal pe o barcă, în 1367. Aceasta însemna că totul depindea de confruntarea dintre Zhu Yuanzhang (dinastia Ming) și Chen Youliang (dinastia Han). Liniile frontului s-au deplasat până la fluviul Yangzi, unde s-au dat atacuri amfibii în susul și în josul apei. O vreme, Chen a dominat lupta, folosind-se de dunetele înalte și întărite de la pupa corăbiilor sale mari cu trei punți ca să lanseze atacuri peste zidurile orașelor de pe malul apei. Apoi, în 1363, Zhu Yuanzhang a sosit în zona de război cu 200 000 de oameni îmbarcați pe nu se știe câte corăbii mici, ca să spargă asediul la care supunea Chen orașul Nanchang. Chen s-a retras cu flota sa, alcătuită din 150 de corăbii uriașe – niște fortărețe plutitoare pe care erau îmbarcați 300 000 de oameni –, și a ajuns în apele mai adânci și mai întinse ale lacului Poyang, în locul în care un afluent mare se vărsa în fluviul Yangzi și unde spera să aibă mai mult spațiu de manevră (pe atunci, lacul avea în jur de 6 000 de kilometri pătrați, fiind cam de mărimea statului Delaware).[5]

Lupta care a urmat pe apele lacului, de la sfârșitul lui august până la începutul lui octombrie 1363, e considerată de obicei cea mai mare (din punctul de vedere al numărului de combatanți) bătălie navală din istorie. Pe toată durata lunii septembrie, corăbiile grele Han au stat îngrămădite în mijlocul lacului – legate între ele cu lanțuri, ca blocul să fie și mai solid –, fiind hărțuite din toate părțile de navele Ming, mai mici și mai numeroase, care pândeau câte o ocazie ca să se apropie

sau ca să dea foc corăbiilor inamice. La început, corăbiile Han au produs pagube mai mari decât vrăjmașii lor, dar, sub razele soarelui de la sfârșitul verii, nivelul apei a scăzut, iar locurile cu apă puțin adâncă au devenit smârcuri, făcând ca avantajul să treacă de la corăbiile uriașe ale lui Chen la cele mai ușoare ale lui Zhu. În cele din urmă, navele lui Zhu au pornit în susul apei și s-au folosit de vânt și de curentul apei. Au lansat nave în flăcări, încărcate cu praf de pușcă, care au fost mânate de vânt și de curentul apei până la flota lui Chen, unde au aruncat în aer zeci de corăbii și au ucis 60 000 de oameni. Luptele au continuat până ce, după o lună, Chen Youliang a încercat să plece de pe lac. În bătălia care a urmat, el a fost ucis de o săgeată care i s-a înfipt în cap.

Zhu Yuanzhang i-a eliminat curând pe cei care-i mai stăteau împotrivă și a devenit stăpânitorul unic al Chinei, numindu-se împăratul Hongwu (cel „Nespus de Războinic").[6]

Necrometrie

Conform lucrării *The Cambridge History of China*, după cuceririle mongole populația chineză și-a revenit încet-încet, atingând în 1340 un maximum de 19,9 milioane de familii, respectiv 90 de milioane de oameni. Apoi, evenimentele de la sfârșitul dinastiei Yuan au provocat din nou o scădere abruptă a populației, astfel că în 1368 s-au înregistrat 13 milioane de familii, adică 60 de milioane de oameni.[7] Cu alte cuvinte, 30 de milioane de oameni au pierit în haosul din această perioadă. Deși sursa indicată dă vina pe război pentru scăderea populației, eu mă consider obligat să împart numărul de morți între inundații, foamete, ciuma bubonică și război. Așadar, voi considera că fiecare dintre acești factori este responsabil pentru un sfert (7,5 milioane) din numărul total de morți.

China în timpul dinastiei Ming
1368–1644
0 200 400 600 800 1000 kilometri
0 100 200 300 400 500 600 mile
L. Baikal
Aria aproximativă stăpânită de dinastia Ming în perioada de maximă expansiune, pe la 1400
M-ţii ALTAI
MONGOLIA
MANCIURIA
Uiguri
BAZINUL TARIM
Deşertul Gobi
Fluviul Galben
Gura Bursucului
(b. 1211)
„Palisada de sălcii"
Shanhaiguan
(b. 1644)
Marele Zid
Beijing
Podişul Ordos
G. Bohai
M-ţii Qilian
Fluviul Galben
Marea Japoniei
Marea Galbenă
TIBET
Luoyang
Marele Canal
Kaifeng
Chang'an
(Xian)
Tongguan
HENAN
Yangzhou
Nanjing
Chengdu
Yangzi
SICHUAN
ZHEJIANG
HIMALAYA
Lacul Poyang
(b. 1363)
Marea Chinei de Est
HUNAN
Tropicul Racului
BIRMANIA
Taiwan
DAI VIET
Hainan
Pegu
Phitsanulok
SIAM
Ayutthaya
Marea Chinei de Sud
Marea Filipinelor
Marea Andaman

Războiul dintre Bahmani și Vijayanagara

Numărul de morți: 500 000
Locul în clasament: 70
Tipul: ciocnire între culturi
Conflictul, în linii mari: musulmani *vs.* hinduși
Perioada: 1366
Locul: sudul Indiei
Principalele state participante: sultanatul Bahmani, imperiul Vijayanagara
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: potrivnicul
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Hă?

Musulmanii din Asia Centrală s-au apucat serios de cucerirea Indiei în jurul anului 1000, iar în veacurile următoare ofensivele desfășurate de taberele aflate în conflict au provocat multe suferințe – 50 000 masacrați colo, 100 000 masacrați dincolo –, dar niciodată nu s-au consemnat destui morți într-un singur moment și într-un singur loc ca să ajungă pe lista mea.

În secolul al XIV-lea, musulmanii controlau deja cea mai mare parte a subcontinentului. Sultanatul Bahmani din partea apuseană a Indiei centrale constituia avanpostul expansiunii musulmane. În fața sa se afla ultima fortăreață a suveranității hinduse, un imperiu cu centrul în orașul Vijayanagar, situat în sud. Principalul câmp de luptă al celor două tabere era Raichur Doab, o felie de pământ aflată la confluența fluviilor Krishna și Tungabhadra, din centrul Indiei.

În timpul unei contraofensive, Bukka Raya I al Vijayanagarului a cucerit orașul fortificat Mudkal din Raichur Doab și i-a omorât pe toți membrii garnizoanei. A scăpat un singur om, care i-a spus de masacru suveranului său, Muhammad Shah, sultanul din Bahmani, cu reședința în Kulbarga. Sultanul a fost atât de îndurerat de veste, încât a pus să fie ucis acel singur supraviețuitor, ca pedeapsă pentru că își trădase camarazii.

Muhammad a pornit spre sud, traversând fluviul Krishna, și a jurat că n-o să aibă odihnă până ce nu se răzbună omorând cel puțin o sută de mii de hinduși. La prima încleștare, forțele hinduse au fost împrăștiate și au fugit, cuprinse de panică, spre adăpostul oferit de

fortăreața Adoni din apropiere, părăsind tabăra și pe însoțitorii oștirii, care au fost măcelăriți de războinicii din Bahmani.[1]

Muhammad nu s-a ostenit să cucerească Adoni, ci a traversat fluviul Tungabhadra și a pătruns în inima teritoriului inamic, care nu fusese invadat niciodată de musulmani. De asemenea, a adus cu el tunuri, o armă nemaivăzută până atunci în sudul Indiei. A urmat o bătălie grea, care a durat o zi întreagă, până pe la ora patru, când oștirea din Vijayanagara s-a risipit și a fugit. De obicei, oștenii hinduși erau însoțiți și îngrijiți în tabără de familiile lor, dar acum, în derută, acestea au fost abandonate. Muhammad a poruncit măcelărirea tuturor însoțitorilor oștirii hinduse, fără să cruțe nici măcar femeile însărcinate sau pruncii abia veniți pe lume.

În următoarele trei luni, l-a urmărit pe Bukka Raya pe tot teritoriul acestuia, trecând peste orice încercare de împotrivire a celor din Vijayanagara și omorând orice băștinaș care-i cădea în mâini, indiferent de vârstă sau sex. A asediat apoi orașul Vijayanagar.

După o lună de încercări zadarnice, a devenit limpede că Vijayanagarul poate să reziste oricât e nevoie, așa că Muhammad s-a retras, fiind hărțuit pe tot drumul de întoarcere de oștirea hindusă, care-l urmărea îndeaproape. Cele două oștiri au mers spre nord și au traversat fluviul Tungabhadra, ajungând înapoi în Raichur Doab. În cele din urmă, Muhammad a făcut popas o noapte și a așteptat ca oștirea hindusă să ajungă acolo și să-și așeze tabăra în apropiere – așa cum făcuseră cele două oștiri de la începerea retragerii. De data aceasta însă, pe la miezul nopții, trupele din Bahmani s-au furișat înapoi și i-au prins în capcană pe urmăritori, omorând pe întuneric circa 10 000 dintre ei și împrăștiindu-i pe ceilalți. Muhammad s-a apucat să pustiască pământurile din jur cu o furie ucigașă, omorând orice locuitor găsea.

Sătui de atâta distrugere, conducătorii religioși hinduși și comandanții militari din Vijayanagara l-au rugat pe Bukka Raya să negocieze încheierea războiului. El și-a trimis solii la Muhammad să-i spună că, până atunci, în sudul Indiei obiceiul era să nu fie omorâți prizonierii și civilii. La rândul lor, cei din anturajul lui Muhammad i-au semnalat că jurase să omoare o sută de mii de hinduși – nu *pe toți*. Când Bukka Raya a acceptat să-și ceară scuze și să plătească despăgubiri, Muhammad s-a întors acasă, dincolo de fluviul Krishna.[2]

Numărul de morți

Potrivit istoricului musulman Firishtah, peste 500 000 de hinduși au murit în acest război.[3] Probabil că n-ar trebui să luăm estimarea lui *ad litteram*, dar este un ordin de mărime plauzibil. Dintre toate războaiele care au avut loc în timpul cuceririi Indiei de către musulmani, doar acesta și încă unul (vezi „Aurangzeb“) s-au soldat cu un număr de morți suficient de ridicat pentru a ajunge pe lista mea.

Timur

Numărul de morți: 17 milioane[1]
Locul în clasament: 9
Tipul: cuceritor al lumii
Conflictul, în linii mari: Timur *vs.* oricine la care putea ajunge
Perioada: a domnit între 1370 și 1405
Locul: Asia Centrală, „ochiul taifunului“ fiind Samarkand
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Timur; numit și Tamburlaine (forma veche) și Tamerlan (formă mai nouă), de la porecla sa insultătoare, Timur Lenk („cel Șchiop“)
Altă pacoste: invazie mongolă

Un om numai bun de urât

Pe tot cuprinsul Europei medievale, actorii care călătoreau din loc în loc trăiau la marginea societății. Ei trebuiau să se conformeze regulilor de comportament și să-i mulțumească pe puternicii lor ocrotitori din rândul nobilimii, așa că n-ar fi cutezat să sfideze autoritățile. Conform regulilor dramei medievale, personajul negativ murea întotdeauna la sfârșitul piesei – adesea în mod groaznic, de obicei căindu-se. Teatrul trebuia să întărească normele societății.

Apoi a venit Renașterea, și autorii de succes din centrul comercial al Londrei au început să sfideze regulile. Christopher Marlowe a scris o piesă, *Tamburlaine the Great*, despre un împărat din Orient – un monstru fascinant, care pustia orașele și pângărea femeile. Tamburlaine defila pe scenă în toată splendoarea sa, etalându-și bogăția, stratagemele și puterea fără de seamăn. La sfârșitul piesei, personajul negativ nu se pocăia, ci triumfa asupra tuturor dușmanilor săi, înconjurat de adepți care-l venerau. Nimeni nu mai văzuse așa ceva. Spectatorii au primit piesa cu entuziasm, aceasta devenind primul mare succes de public din istoria consemnată a teatrului.

Undeva în public, un tânăr actor, prieten cu Marlowe, care începea să scrie la rându-i piese, pe nume William Shakespeare, și-a dat seama că probabil ar putea să-și câștige și el pâinea scriind mari drame sângeroase. Însă asta e o altă poveste.[2] Pe noi ne interesează următorul lucru: cine era acest măreț personaj negativ căruia Marlowe îi zicea Tamburlaine?

În primul rând, era tipul de căpetenie războinică barbară despre care oamenii spun povești. Admiratorii săi spuneau că era un războinic cu tolba plină de șmecherii. Pe când era un tânăr tâlhar în sălbăticia

din centrul Asiei, și-a pus oștenii să aprindă focuri de tabără false de jur împrejurul inamicilor, ca să-i facă să creadă că sunt în inferioritate numerică. Și-a pus călăreții să târască după ei crengi de copaci, ca să se ridice nori de praf mai mari. Când a invadat India, a legat de cămile legături de vreascuri. Odată ce elefanții inamicului au atacat, oamenii lui Timur au aprins vreascurile și au mânat cămilele în direcția elefanților, care s-au speriat și au fugit îndărăt, călcând în picioare oștirea indiană luată pe nepregătite.

Ticăloșia lui Timur era la fel de legendară. Când membrii garnizoanei creștine din Sivas, Armenia, au întrebat care sunt termenii de predare, el a jurat că nu va fi vărsare de sânge. După ce s-au predat, Timur s-a ținut de cuvânt și i-a îngropat de vii.

Unui contemporan arab îi veneau în minte mai degrabă animale de pradă când îi descria pe însoțitorii lui Timur: „leoparzi din Turkestan, tigri din Balhșan, șoimi din Dașt și Hata, hoitari mongoli, vulturi din Jata, vipere din Hajend“, și oameni din multe alte locuri primejdioase, etichetați drept ogari, lei, hiene și crocodili. Era o armată cosmopolită, care sporea cu fiecare cucerire.[3]

Biografia lui Timur e plină de anecdote atât de pitorești, încât scepticii pun sub semnul întrebării tot ce se spune despre el, însă mulți dintre cei care au fixat în scris evenimente din viața lui l-au cunoscut personal, ca diplomați, aliați sau cărturari aflați în grațiile sale. Majoritatea poveștilor au ajuns până la noi și, chiar dacă dispunem mai rar de relatări la prima mână, erudiția din epoca manuscriselor face ca informațiile care ne-au parvenit să nu se îndepărteze prea mult de sursele inițiale. Bunăoară, dacă vă întrebați cum de avem statistici despre numărul de morți din războaiele medievale, iată o poveste: odată, când oștirea lui Timur a pornit în urmărirea inamicului, fiecare oștean a pus câte o piatră într-un morman. Când s-au întors, fiecare dintre ei a luat câte o piatră. Numărând pietrele rămase, Timur a știut repede și exact câți oameni pierduse.[4]

Cel mai derutant aspect al biografiei lui Timur este faptul că a atacat, pur și simplu, în toate părțile, singurul lui plan pe termen lung fiind acela de a face cuceriri. În parte, acest comportament avea motive economice. În vremea aceea, oștirile erau întreținute din prăzi, așa că Timur era permanent în căutarea unor inamici bogați pe care să-i jefuiască. Apoi, existau și rațiuni geografice. Fiind în centrul Asiei, Timur avea dușmani în toate direcțiile și nu dispunea de un hotar la țărmul mării, care să-i ofere siguranță.

O țară cufundată în haos

După ce Genghis-han a murit în 1227, imperiul său unificat a supraviețuit puțin timp, până ce fiii, nepoții și generalii l-au împărțit în părți mai ușor de controlat – dinastia Yuan, Ilhanii, hanatul Čagatai și Hoarda de Aur. Încă o generație sau două, aceste patru hanate au cooperat, ca un fel sindicat dezlânat al crimei. Fiecare sfert de imperiu avea un hotar cu vecini bogați, care puteau fi invadați și jefuiți, așa că, teoretic, nu aveau motive să se ia la harță între ele. În câteva decenii, acest aranjament amical s-a destrămat, iar genghisizii (moștenitorii lui Genghis) și-au sărit unul altuia la beregată. Timur s-a născut în acest haos, în jurul anului 1336. Ne vom întâlni pe rând cu aceste hanate când Timur va porni la cucerirea lor și va reface imperiul lui Genghis-han.

În generația precedentă, clanul mongol al lui Timur se înpământenise și adoptase limba turcică și religia musulmană. Trăiau într-un ținut care fusese cândva parte a nefericitei țări Horezm, pustiită atât de temeinic de mongoli și moștenită apoi de cel de-al doilea fiu al lui Genghis-han, Čagatai. În vremea lui Timur, hanii ajunseseră să-și dispute supremația asupra regiunii.

Când era încă un puști, Timur se îndeletnicea cu tâlhării. În tinerețe, a fost rănit de săgeți la mâna dreaptă și la genunchi pe când lupta în bătălii glorioase (cum povestea el) sau pe când fura oi (cum povesteau dușmanii săi), și s-a ales pentru restul vieții cu un braț țeapăn și cu un mers șchiopătat.[5] În ciuda acestor infirmități, a strâns destui adepți ca să alcătuiască o oștire impresionantă de tâlhari. În cele din urmă, reputația sa de căpetenie războinică de mare viitor l-a adus în atenția hanului dominant, Tughlak, care l-a numit guvernatorul ținutului Transoxiana.

Tughlak a murit în 1366 și, în răstimp de câțiva ani, Timur și-a învins rivalii și a cucerit scaunul domniei, la Samarkand. N-a mers cu una, cu două – au fost pe acolo asasinate, bătălii crunte și căsătorii. Ca să se împăuneze cu ascendența sa, Timur a pretins că se trage din Genghis-han și din ginerele lui Mahomed, Ali, dar în zilele noastre nimeni nu crede cu adevărat asta, în afară de cazul în care o fi fost vreo coincidență. (Și Genghis-han, și Ali au avut o puzderie de odrasle care n-au fost consemnate în acte. Chiar și dumneavoastră puteți fi una dintre ele.)

Timur a dibuit o rudă consemnată în acte a lui Genghis-han care să șadă în scaunul de domnie din Samarkand, în vreme ce el însuși și-a luat titlul, mai modest, de *amir* („prinț“) și a tras sforile din spatele

cortinei. Acest aranjament n-a păcălit pe nimeni, și majoritatea istoriilor uită să menționeze că Timur nu era, tehnic vorbind, cârmuitorul imperiului său.

Uneori, nu-i ușor să-l deosebești pe Timur de Genghis-han. Ei par să întrupeze același tip de căpetenie războinică mongolă, dar există și diferențe substanțiale. Timur era un musulman evlavios și a pătruns mai adânc în Orientul Mijlociu, ajungând în locuri care, probabil, vă spun câte ceva: Delhi și Damasc, în loc de Nișapur și Buhara.

Și tot spre deosebire de Genghis-han, lui Timur îi plăceau orașele – mă rog, cel puțin propriile orașe. Și-a transformat capitala, Samarkand, într-unul dintre cele mai frumoase orașe din lume. Impresionat de o cupolă în formă de bulb de ceapă, pe care o văzuse când a cucerit Damascul, a pus să fie construită una la fel în Samarkand. De acolo, stilul s-a răspândit în Rusia (Kremlin) și India (Taj Mahal).[6]

În cazul altor orașe însă, forma sa preferată de arhitectură era turnul de căpățâni. După ce și-a consolidat puterea la Samarkand, Timur s-a apucat să împodobească lumea cu cranii.

Campaniile: sud-vest (1381–1384)

Genghis-han distrusese cetatea Herat în 1221, dar în decursul generațiilor următoare orașul a renăscut, devenind un loc de popas plin de bogăție și cultură de pe Drumul Mătăsii. În vremurile dinainte, când era un mercenar rătăcitor, Timur lucrase pentru dinastia cârmuitoare a orașului, iar acum a încercat să negocieze o alianță matrimonială. Cârmuitorul din acea vreme a fost de acord, în principiu, dar s-a împotmolit în amănunte. Apoi, iscoadele lui Timur au descoperit că Heratul își întărea apărarea, ceea ce nu putea fi interpretat decât ca o provocare. Timur s-a năpustit peste cei aproape cinci sute de kilometri de deșert și munți și a înconjurat orașul. Știind ce soartă îl așteaptă dacă apărarea nu face față, orașul s-a predat fără luptă și a fost cruțat.[7]

Dacă tot își mobilizase oștirea și mersese atâta spre apus, Timur și-a continuat ofensiva. Sfertul persan al imperiului lui Genghis-han devenise tărâmul Ilhanilor, dar ei s-au stins cam în același timp cu dinastia Čagatai. Exploatând acest vid de putere, Timur a invadat Persia cu ferocitatea care avea să-i devină caracteristică.

În orașul Isfizar, Timur a zidit 2000 de prizonieri într-un turn, lăsându-i să moară de foame. Orașul din apropiere, Zaranj, nu îi stârnea lui Timur amintiri plăcute, deoarece aici căpătase rănile care i-au provocat infirmitățile, așa că, deși locuitorii s-au predat fără luptă, Zaranj a fost trecut prin sabie și foc.[8]

Tot sud-vest (1386–1388)

Timur s-a întors acasă, să-și tragă un pic sufletul, iar apoi a invadat din nou Persia. După ce a cucerit orașul Isfahan, din centrul Iranului, a pus acolo o garnizoană și era gata să-i cruțe pe locuitori, dar ei s-au răsculat și i-au omorât pe cei din garnizoană. Timur s-a repezit din nou asupra orașului, i-a nimicit pe locuitori și a făcut mormane din capetele lor, ca învățătură pentru alții care ar mai dori să i se împotrivească. Orașul Shiraz din apropiere a priceput aluzia și s-a predat pe dată. Un istoric musulman care s-a dus în orașul Isfahan la puțin timp după aceea a numărat, până să i se facă lehamite, douăzeci și opt de turnuri, fiecare făcut din 1 500 de capete. Totalul era, probabil, în jur de 70 000.[9]

Deși ne închipuim că oamenii din trecut erau mai brutali decât cei de azi, merită să remarcăm că pe mulți dintre oștenii lui Timur îi îngrozea ordinul de a măcelări civili și oameni care erau și ei musulmani; Timur cerea însă un număr de capete de la fiecare unitate, iar cei care nu reușeau să satisfacă cerințele puteau s-o pățească. Erau numiți ofițeri care să facă numărătoarea. Oștenii cu mai multe scrupule își cumpărau cota de la cei care aveau mai puține mustrări de conștiință. La început, o căpățână făcea douăzeci de dinari, dar, pe măsură ce masacrul continua, iar oferta ajungea să acopere cererea, prețul scădea până la o jumătate de dinar.[10]

Nord-vest (1390–1391)

O dinastie mongolă care-și zicea Hoarda de Aur moștenise partea europeană a imperiului lui Genghis-han, la apus de munții Ural, întinzându-se peste stepele din Rusia și Ucraina. Existase o dispută dinastică în anii 1370, și o vreme Timur l-a lăsat pe Tohtamâș, pretendentul la conducere care fusese îndepărtat, să lenevească până ce își va găsi o slujbă (metaforic vorbind). Timur l-a ajutat să revină pe tronul Hoardei de Aur, dar apoi cei doi genghisizi au stricat prietenia. La puțină vreme după ce Timur s-a întors din prima sa incursiune în Persia, Tohtamâș s-a furișat pe la spatele lui și a ocupat orașul Tabriz, pe care Timur avea de gând să-l cucerească mai târziu.

Era limpede că Eurasia nu-i destul de mare pentru amândoi. Timur a pornit spre nord, în sălbăticia necunoscută a Siberiei, și apoi a cotit la stânga, strecurându-se spre dușmanul său prin pădurile imense ale Rusiei. În iunie 1391, oștirea lui Timur – 100 000 de bărbați și

femei*– s-a năpustit asupra Hoardei de Aur în bătălia de la Kunduzča. După o luptă aprigă, Tohtamâș a fugit, cu hoarda lui Timur suflându-i în ceafă. După spusele cronicarului persan Sharaf ad-Din Ali Iazdi, „cale de patruzeci de leghe cât au fost urmăriți, nu vedeai decât râuri de sânge și câmpul acoperit de leșuri“.[11]

Cu toate că Tohtamâș a reușit să scape, orașele sale principale – Sarai și Astrahan – au fost cucerite și jefuite.

Sud-vest (1393)

Iarăși Persia.

Nord-vest (1395)

Iarăși Tohtamâș.

Sud-est (1398–1399)

În vara anului 1398, Timur a purces la pedepsirea unui confrate musulman, sultanul din Delhi, pentru că tolera toate culturile și-i lăsa pe hinduși să-și vadă netulburați de treburile lor, lucru pe care Timur îl socotea un afront adus islamului. În decembrie, trecuse peste toți munții, deșerturile și cursurile de apă care despărțeau India de restul lumii și-și conducea oștirea în jos, pe câmpia Punjabului. În drumul său prin India, a strâns mii de prizonieri hinduși, pentru a-i folosi ca sclavi la întoarcerea acasă.

Oștirea lui Timur a copleșit forțele sultanului sub zidurile orașului Delhi, învingându-i elefanții de luptă prin tactica descrisă mai înainte, a cămilelor purtătoare de foc. În timpul bătăliei, Timur i-a auzit pe prizonieri aclamând atacurile indienilor, așa că a poruncit să fie uciși – și erau 100 000, spun cronicile. Mai întâi, plănuise să cruțe orașul, dar, pe când oștenii săi prădau și violau prin orașul cucerit, au izbucnit încăierări cu locuitorii. Până la urmă, s-a ajuns la o răscoală în toată puterea cuvântului împotriva invadatorilor, pe care Timur a înăbușit-o cu neîndurarea sa tipică. Au fost măcelăriți circa 50 000 de locuitori,

---

* Timur s-a singularizat prin faptul că le îngăduia femeilor să lupte în oștirea sa, dar probabil că nu erau prea multe (Marozzi, *Tamerlane*, p. 102).

iar din capetele lor s-au clădit mormane în cele patru colțuri ale orașului. A cărat apoi toate bogățiile care fuseseră adunate în această mare capitală de-a lungul timpului, precum și zeci de mii de noi sclavi.

Vest (1400–1404)

În octombrie 1400, Timur a atacat în vest. După ce a redus Persia la o frântură din marele imperiu care fusese, a traversat-o rapid și a atacat dincolo de ea. A cucerit toate marile orașe din cale și i-a îngropat de vii pe membrii garnizoanei din Sivas. A distrus orașul Alep și a făcut mormane din 20 000 de capete. Apoi, în martie 1401, a jefuit, ars și pustiit orașul Damasc.

Dând dovadă de o îngăduință care nu-i stătea în fire, a așezat în Siria oșteni turkmeni învinși. Aceștia, chinuiți de dorul de casă, au încercat să se furișeze înapoi în țara lor, jefuind pe drum ca să se întrețină. Timur i-a prins în apropierea orașului Damghan și a făcut pe câmp mormane din capetele lor însângerate. Un diplomat spaniol de la curtea lui Timur a trecut pe acolo și a descris priveliștea în felul următor: „Afară din Damghan, la o zvârlitură de săgeată, am zărit două turnuri, care aveau vârful cam unde ar fi ajuns o piatră aruncată și erau construite în întregime din țeste omenești prinse cu lut. Lângă ele erau alte două turnuri asemănătoare, dar acestea păreau deja să se năruie". S-a spus că ani întregi din turnurile astea s-au înălțat noaptea flăcări nepământene.[12]

O mică oaste trimisă să cucerească Bagdadul n-a făcut nici o ispravă, așa că Timur s-a dus cu toată oștirea și l-a asediat timp de șase săptămâni. Într-o zi cu arșiță insuportabilă, când cei puși să apere orașul s-au retras la umbră, Timur a atacat. După ce a cucerit Bagdadul, Timur a poruncit fiecăruia dintre oșteni să-i aducă un cap tăiat – unele surse spun că două capete. Numai preoțimea și cărturarii au fost cruțați. Când s-a dovedit că în Bagdad nu erau suficienți locuitori pentru a duce la îndeplinire ordinul lui Timur, au fost tăiate capetele unora dintre cei care însoțeau oastea mongolilor (prostituate și sclavi personali), căci nimeni nu cuteza să crâcnească la o poruncă a lui Timur. Mongolii au ras de pe fața pământului toate clădirile laice și au înconjurat ruinele cu 120 de turnuri făcute din 90 000 de capete, în vreme ce Timur făcea un pelerinaj la un altar din apropiere, ca să se roage.[13]

Invazia din Apus l-a adus pe Timur în conflict cu turcii otomani, care tocmai se străduiau să elimine ultimele rămășițe ale Imperiului Bizantin. Sultanul turc Baiazid Fulgerul zdrobise o serie de dușmani atât

în Europa, cât și în Asia și, ca să-și încununeze cariera și să fie proclamat cel mai mare războinic din istoria Islamului, nu mai avea nevoie decât să cucerească orașul Constantinopol – reședința imperiului, cu ieșire la Marea Neagră, și poarta către Europa –, care le-a ținut piept veacuri întregi năvălitorilor musulmani.

Apoi, în 1402, hoarda lui Timur a venit ca trăsnetul dinspre răsărit, iar Baiazid a trebuit să întrerupă asediul asupra Constantinopolului ca s-o oprească. Baiazid a înaintat cu o oștire uriașă și hârșâită în lupte și l-a ajuns pe Timur la Ankara. A fost o luptă grea, iar câteva unități de oșteni nemulțumiți de-ai lui Baiazid au trecut de partea lui Timur, stârnind haos în rândurile otomanilor. Baiazid a fost învins și luat prizonier, împreună cu suita sa. Fără să-și dea seama, Timur a salvat Europa de turci pentru o jumătate de secol.

Se spun multe povești despre umilințele la care l-a supus Timur pe fostul sultan. Se spune că acesta era ținut într-o cușcă, în văzul lumii, că soția sa a fost silită să slujească despuiată la mesele curții, că Timur l-a folosit pe Baiazid pe post de taburet.* Aceste povești probabil că nu sunt adevărate, deoarece nu apar decât târziu în decursul istoriei. Istoricii cei mai apropiați de acea vreme au susținut că Baiazid a fost tratat bine.

Când a ajuns pe coasta apuseană a Anatoliei (Asia Mică), Timur a asediat orașul creștin Smirna, apărat de cavalerii din Rodos. Aceștia au rezistat câteva săptămâni, dar până la urmă n-au putut împiedica obișnuitele masacre și prădăciuni. Apoi, când o flotă creștină a ajuns acolo ca să spargă asediul mongol, Timur i-a luat în zeflemea pe cei veniți în ajutor: pentru a le arăta că sosiseră prea târziu, le-a aruncat pe corăbii, cu ajutorul catapultelor, capetele tăiate ale apărătorilor orașului.

Amir Timur

Timur avea un mare respect pentru cărturari și a atras mulți la curtea sa. I-a plătit pe cei mai buni caligrafi să realizeze ediții magnifice ale Coranului. De asemenea, era foarte priceput la jocul de șah, și varianta cea mai complicată a jocului încă îi poartă numele. În „șahul Tamerlan“, tabla are de aproape două ori mai multe spații decât în

---

* Totuși, nu acesta este motivul pentru care numim „otomană“ un taburet tapițat.

șahul obișnuit și, de asemenea, sunt mai multe piese, cum ar fi elefanți care sar două pătrate în diagonală și girafe care se mută un pătrat în diagonală și trei în linie dreaptă.

Aidoma celor mai mulți tirani, Timur era intransigent și expeditiv când era vorba să facă dreptate și nu obișnuia să chibzuiască la subtilități. Când s-a întors din războiul din Apus și a auzit că, în absența sa, guvernatorul din Samarkand se arătase asupritor și lacom, Timur a poruncit să fie spânzurat. Toate avuțiile strânse cu japca de acest om au intrat în tezaur. Nu-i nimic surprinzător în asta, dar apoi Timur l-a spânzurat pe un prieten influent al guvernatorului, care încercase să-i cumpere acestuia libertatea. Pe urmă, Timur a spânzurat încă un dregător care intervenise în favoarea guvernatorului. După aceea, toți au înțeles ce era de înțeles.[14]

Felul simplist în care rezolva problemele s-a manifestat cu fiecare ocazie: „Timur a poruncit să fie construită o stradă care să taie Samarkandul și care să aibă pe amândouă laturile prăvălii unde urmau să se vândă toate soiurile de marfă. Această nouă stradă trebuia să meargă dintr-un capăt al orașului până la celălalt, drept prin centru. […] Nimeni nu s-a sinchisit de plângerile celor care aveau acolo proprietăți, iar cei cărora li s-au dărâmat dintr-odată casele au fost siliți să plece imediat, cărând cât apucaseră să ia din avutul lor“.[15]

Epilog

Până la vârsta de șaptezeci și unu de ani, Timur zdrobise cele mai puternice imperii din Asia: sultanatul de la Delhi și Semiluna otomană. Cucerise teritorii în toate direcțiile, în afară de una: estul, unde era China. Dinastia pământeană Ming, condusă de Zhu Yuanzhang, îi alungase recent pe mongoli din China, iar Timur a hotărât că lucrurile nu puteau rămâne așa. În fruntea unei noi oștiri, a pornit să refacă imperiul lui Genghis-han, dar vârsta și-a spus cuvântul: a murit în anul 1405, înainte să poată trece hotarul cu oștirea sa.

Cuceririle lui Timur – oricât de uriașe, sângeroase și pitorești ar fi fost ele – sunt de o însemnătate redusă și vădesc o anumită ironie. Era un musulman evlavios care a distrus aproape numai inamici musulmani, iar învinșii din războaiele sale au fost cei care au lăsat adevăratele moșteniri, în vreme ce Samarkandul a intrat pe mâna unor hani obscuri și s-a transformat într-o fundătură.[16] Otomanii și-au revenit și au dominat Orientul Mijlociu timp de o jumătate de mileniu. Hoarda de Aur și tătarii au împiedicat expansiunea Rusiei în stepă

vreme de câteva veacuri. Cel mai durabil impact al lui Timur ține de faptul că o ramură a descendenților săi a dat naștere mogulilor din India (vezi „Aurangzeb").

Mai este o ultimă poveste despre Timur. E vorba despre capul său tăiat. În 1941, în speranța că va face portretul definitiv al lui Timur, savantul sovietic Mihail Gherasimov a deschis mormântul și i-a luat craniul pentru reconstrucția facială. Localnicii îl avertizaseră că există un blestem care va cădea pe oricine tulbură locul de veci al lui Timur. Gherasimov a râs și, câtuși de puțin tulburat, a jefuit mormântul. După câteva zile, blestemul s-a adeverit: Germania a invadat Uniunea Sovietică.

Noul stat uzbec din Asia Centrală îl reabilitează pe Timur, transformându-l într-un erou național. O magnifică statuie ecvestră a lui domină acum principala piață din capitala Tașkent, în locul bustului lui Karl Marx, care fusese pus acolo spre sfârșitul erei sovietice în locul statuii lui Stalin, care înlocuise statuia inițială, din vremea țarilor, a lui Konstantin Kaufman, rusul care a cucerit Asia Centrală. S-ar zice că piața asta n-a onorat niciodată un personaj plăcut.[17]

Cucerirea Vietnamului de către chinezi

Numărul de morți: probabil că nu 7 milioane[1]
Locul în clasament: 61
Tipul: război de cucerire
Conflictul, în linii mari: China *vs.* Vietnam
Perioada: 1406–1428
Locul: Vietnam (numit pe atunci Dai Viet sau Annam)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: China

În 1400, când Ho Quy Ly, prim-ministrul din Dai Viet (Vietnamul din Evul Mediu), a uzurpat tronul, i-a liniștit pe vecinii contrariați – în special China – jurând că nu rămăsese nici un urmaș al dinastiei Tran, care domnise până atunci. Apoi, un prinț Tran dat deoparte a stricat totul când a apărut în China și a cerut dinastiei Ming ajutorul ca să-și readucă familia pe tron. În vara anului 1406, chinezii au mobilizat 800 000 de oșteni din provinciile lor sudice și au invadat Vietnamul.

În invaziile precedente desfășurate în sud, chinezilor le fusese greu să înfrunte elefanții de război ai oștirilor din Asia de Sud-Est, dar acum aveau cai deghizați în lei și puști primitive care trăgeau cu săgeți aprinse, ceea ce îi făcea pe elefanți să dea înapoi. Invadatorii chinezi au cucerit cea mai mare parte a țării, iar la jumătatea anului 1407 l-au prins și executat pe fiul lui Ho Quy Ly, care îi succedase la tron tatălui său. L-au înscăunat pe omul lor, restaurând dinastia Tran.[2]

După aceea însă, chinezii n-au mai vrut să se întoarcă acasă. Au început să creeze noi districte administrative, cu oficii pentru impozite, oficii pentru sare (ca să-și întărească monopolul), școli confucianiste și oficii pentru luarea în evidență a budiștilor. Când regele Vietnamului a insistat pe lângă chinezi că e cu adevărat vremea să se întoarcă acasă, a izbucnit războiul. A fost o revoltă confuză – ori de câte ori chinezii îl omorau pe conducătorul dinastiei Tran, apărea altcineva din familie ca să-l înlocuiască. În 1413, ultimul dintre ei, Tran De Qui Khoang, a fost înfrânt în bătălie și luat prizonier; mai târziu, s-a sinucis.

Chinezii au preluat controlul direct asupra Vietnamului și s-au apucat să eradicheze cultura băștinașă. „Poporului i s-au impus veșmintele și obiceiurile chinezilor; femeile erau silite să poarte pantaloni scurți și

jachete; bărbații erau obligați să-și lase părul lung; învățământul public era în limba chineză, în vreme ce cărțile vietnameze au fost distruse.“[3] Oamenii erau exploatați fără milă pentru a extrage resursele țării.

În anul 1418, un proprietar de pământuri din aristocrație, Le Loi, s-a răzvrătit, dar trupele sale au fost împrăștiate rapid de chinezi. El s-a retras în munții inaccesibili și și-a refăcut oastea. Oamenii lui se ascundeau prin zone dosnice ale țării și se iveau din când în când, ca să atace trupele chineze și să le ia proviziile. Dacă nu izbuteau, își mâncau caii sau adunau orez sălbatic și ierburi.

În următorii zece ani, Le Loi i-a hărțuit necontenit pe chinezi – ataca garnizoane izolate și convoaie cu provizii, iar apoi, când veneau trupe mai mari, se retrăgea în munți. Mituind oficiali corupți, Le Loi făcea rost de provizii suplimentare și câștiga timp să-și tragă sufletul. În cele din urmă, chinezii s-au dat bătuți în 1428 și i-au lăsat țara lui Le Loi, care a fondat dinastia Le.

Sacrificiile umane aztece

Numărul de morți: 1,2 milioane
Locul în clasament: 45
Tipul: sacrificii umane
Conflictul, în linii mari: preoți *vs.* prizonieri
Perioada: cca 1440–1521
Locul: Mexic
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: aztecii
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: N-or fi observat că soarele răsare în fiecare dimineață chiar dacă nu-i oferă sacrificii?

În 1521, spaniolii conduși de Cortés, puși pe fugă de o răscoală a aztecilor, au privit de la distanță, neajutorați, în vreme ce se retrăgeau îngroziți din Tenochtitlan (acum, Mexico City), cum camarazii lor sunt uciși de băștinași:

> Puteam auzi bătaia lugubră a tobei lui [Huitzilopochtli] și multe alte sunete de cochilii, de corn și dintre cele scoase de niște instrumente asemănătoare trâmbițelor, iar toată această hărmălaie era înfricoșătoare, și ne uitam cu toții la piramida impunătoare […] și ne-am văzut tovarășii […] duși cu de-a sila în sus pe trepte. […]
>
> I-am văzut că pun pene pe capetele multora dintre ei și, dându-le să țină în mâini obiecte ca niște evantaie, i-au silit să dănțuiască în fața lui [Huitzilopochtli], iar după ce au dănțuit i-au așezat cu spinarea pe niște pietre destul de înguste […] și cu niște cuțite le-au despicat pieptul și le-au smuls inimile care băteau încă, spre a le oferi idolilor lor.
>
> Leșurile au fost izbite cu picioarele și s-au rostogolit pe trepte, iar măcelarii indieni care așteptau dedesubt au tăiat brațele și picioarele, au jupuit pielea de pe fețe și au pregătit-o apoi ca pe pielea pentru mănuși, cu bărbile atârnând de pe ea […], iar carnea au mâncat-o cu un sos piperat.[1]

Sacrificii umane s-au făcut în toată lumea, dar, dacă ne luăm după documentele care ne-au parvenit, nicăieri altundeva n-au luat asemenea proporții ca la aztecii din centrul Mexicului. Potrivit mitologiei aztece, soarele, Huitzilopochtli, s-a născut când unul dintre zei a sărit într-un foc; după aceea, ceilalți zei au dat din sângele lor ca să-l vindece și să-l hrănească pe acest zeu care ardea. Sacrificiile aztece reproduceau

sacrificiul inițial al zeilor: în lipsa sângelui proaspăt, soarele ar fi murit. De fapt, cei mai mulți dintre zeii panteonului aztec trăiau cu sânge omenesc. Numai Quetzalcoatl, Șarpele-cu-pene, se opunea sacrificiilor umane, dar ceilalți zei îl siliseră să plece în exil.

Aztecii erau, înainte de toate, un popor de războinici. La început, fuseseră doar un mic trib înconjurat de vecini ostili, dar și-au croit drum prin luptă și au creat în centrul Mexicului un imperiu cu ieșire la ambele oceane. Ca să le mulțumească zeilor pentru norocul lor și ca să le cumpere pe mai departe bunăvoința, aztecii le aduceau ca ofrandă sângele prizonierilor din războaie.

De fapt, capturarea victimelor pentru sacrificii era atât de importantă, încât aztecii au ajuns curând să ducă bătălii anume în acest scop. Ei urmau reguli stricte în aceste „războaie de flori“, începând cu negocierea afabilă a locului și momentului bătăliei. Atacul propriu-zis era precedat de îndeplinirea unor ritualuri străvechi – aprinderea unui rug, muzică, dans. Lupta se dădea om la om, utilizând arme care, în cea mai mare parte, nu erau letale, căci aztecii preferau să nu strice marfa. Dușmanii erau imobilizați, legați și duși la Tenochtitlan. Războinicii azteci avansau în rang pe baza luării de prizonieri vii pentru sacrificii.[2]

Cele mai multe sacrificii au avut loc la Tenochtitlan (un oraș construit pe insulele unui lac), în Marele Templu închinat lui Huitzilopochtli, zeul soarelui și al războiului. Prizonierii drogați, zeci sau sute, erau puși să urce până în vârful piramidei. În vârf, în văzul zeilor și al orașului, câțiva preoți înșfăcau victima și o culcau pe lespezi. Folosind un cuțit de obsidian, preotul care oficia scotea din pieptul prizonierului inima palpitândă și o ardea pe altar.[3]

Preotul împingea apoi leșul în jos pe trepte, unde era dezmembrat și gătit. Proprietarul prizonierului sacrificat căpăta cele mai bune hălci de carne, pentru a le servi la un ospăț în familie, în vreme ce din resturi se făcea o tocană care se împărțea populației. Pumele, lupii și jaguarii din grădina zoologică rodeau oasele.

Un alt ritual se numea „jupuirea de oameni“ și era săvârșit în cinstea zeului Xipe Totec. Începea cu o zi obișnuită de scoatere a inimilor în vârful piramidei, după care leșurile erau măcelărite pentru ospețele din familie. În ziua următoare, un prizonier demn de stimă era priponit de o piatră, primea niște arme boante și era pus să lupte cu patru „cavaleri vulturi și jaguari“ care aveau arme ascuțite, așa încât soarta luptei era dinainte pecetluită. După ce prizonierul era omorât, preoții îl despicau pentru a fi mâncat. Cel care-l oferise se ducea pe la toate templele cu un vas umplut cu sângele lui și ungea gurile idolilor. Apoi,

timp de douăzeci de zile, purta pielea omului ucis, care putrezea pe el. În cele din urmă, pielea era aruncată în mod ritual într-o peșteră din templu, iar cel care o purtase era curățat.

Lui Tlaloc, zeul ploii, îi erau oferiți copii. La mare preț erau pruncii care se născuseră cu anumite caracteristici fizice sau în zile semnificative din punct de vedere astrologic, dar putea fi folosit orice copil. Preotul îi făcea să plângă și le culegea într-un vas lacrimile, apoi le tăia beregata. Spre deosebire de alte sacrificii, care erau socotite ocazii festive, aztecii însoțeau uciderea copiilor cu jeluiri puternice, iar preoții o considerau o treabă sinistră, murdară. Populația evita pe cât posibil să treacă prin locurile în care fuseseră sacrificați copii.[4]

Zeiței-mame, Xilonen, îi erau sacrificate femei. Femeia care avea rolul principal în ritual devenea zeița și era decapitată în vreme ce dansa. Apoi, era jupuită. Inima îi era scoasă și arsă. Un războinic privilegiat purta pielea ei tot anul care urma, devenind în acest timp zeița.[5]

Victimele oferite zeului focului, Xuihtecuhutli, erau drogate și azvârlite într-un foc. Apoi, preoții îi prindeau pe acești nefericiți cu cârlige – pârpăliți, dar încă vii – și-i trăgeau afară, ca să le poată scoate inimile vii.

Dacă am vrea să atribuim cuiva anume vina pentru amploarea pe care au luat-o sacrificiile aztece, primul candidat ar fi Tlacaelel, care a fost sfetnic principal sub trei regi consecutivi. Un cronicar spaniol scrie că el „a născocit sacrificii diavolești, crude și înfiorătoare".[6]

Tlacaelel s-a ocupat de resfințirea Marelui Templu la urcarea pe tron a regelui Ahuizotl, în 1487, când cei ce urmau să fie sacrificați au format patru coloane interminabile de-a lungul drumurilor care legau între ele insulele orașului Tenochtitlan. Patru grupuri de preoți au avut nevoie de patru zile ca să-i omoare pe toți prizonierii, în vreme ce sângele băltea și se închega la poalele piramidei. Pornind de la aceste indicii, istoricii de mai târziu au încercat să calculeze numărul morților: mai întâi s-a vorbit de circa 80 000 de victime, dar în zilele noastre se vehiculează un număr cuprins între 14 000 și 20 000.[7]

De ce atât de mulți?

Sacrificiile umane aztece sunt atât de stranii, încât cei mai mulți specialiști nici măcar nu încearcă să le explice. Aztecii sacrificau oamenii din motive religioase, și cu asta, basta. Dintre puținii cercetători care încearcă să găsească o motivație profană, majoritatea explică lucrurile

într-un mod care ne aduce aminte de luptele de gladiatori din timpul Imperiului Roman – ar fi vorba, așadar, de un popor războinic care se călește prin faptul că își dezumanizează și demoralizează dușmanii.

Din când în când, apare câte un cercetător care încearcă să lege sacrificiile aztecilor de lipsa, din America precolumbiană, a animalelor domestice crescute pentru hrană*, care i-ar fi făcut pe localnici să caute o altă sursă de proteine. Populațiile mai mici se puteau descurca pescuind și vânând animale sălbatice, dar într-o regiune atât de populată cum era centrul Mexicului singurele animale mari care se găseau din belșug erau ceilalți oameni. Pentru a obține aceste proteine, aztecii aveau nevoie ca zeii lor să le îngăduie să-și omoare și să-și mănânce vecinii, așa că le ofereau zeilor inimile și sângele și se alegeau cu carnea.[8]

Aceasta e cea mai rezonabilă explicație a sacrificiilor aztece – și cea mai puțin populară. De fapt, v-ar fi greu să găsiți o autoritate în domeniu care să creadă în această teorie.[9] Însă există destule argumente care pledează pentru așa-numita „ipoteză a regatului canibalilor". Pentru început: oare de ce singura cultură urbană din istorie care nu avea animale mari crescute pentru hrană a fost și singura cultură urbană care consuma în mod regulat carne de om? De ce istoria n-a înregistrat niciodată un astfel de canibalism dezlănțuit într-o cultură urbană care avea capre, oi, vite sau porci? Să fie asta o simplă coincidență?

Majoritatea experților spun că, într-adevăr, nu-i decât o coincidență și oferă numeroase contraargumente. Îi acuză pe spanioli că au mințit ca să justifice cucerirea păgânilor sălbatici. Îi acuză pe occidentali că nu sunt în stare să înțeleagă obiceiurile misterioase ale băștinașilor și arată că era o onoare să fii oferit drept ofrandă zeilor. Consideră afirmația că aztecii nu aveau animale crescute pentru hrană o insultă la adresa unei bucătării perfect nutritive, care includea gândaci, șopârle și melci. Și antropologii, și vegetarienii arată că nu-i nevoie de carne pentru o viață sănătoasă. De asemenea, acești specialiști ne amintesc că și Inchiziția spaniolă omora oameni, așa că cine suntem noi ca să-i condamnăm pe azteci?[10]

De ce caută atât de puțini autori o altă cauză dincolo de cea religioasă? Bănuiesc că *încercarea* de a explica sacrificiile aztece implică faptul că *avem nevoie* de o explicație, ceea ce ar însemna că sunt cumva anormale – or, acceptarea faptului că sunt anormale ar putea submina concepții larg răspândite despre culturile aborigene. Asta ne-ar putea

---

* Cele mai multe dintre animalele mari și gustoase din Americi au dispărut de îndată ce au ajuns acolo primii oameni. Probabil că există o legătură.

face apoi să acceptăm ideile eurocentrice demodate despre păgânii sălbatici și despre superioritatea creștinismului occidental. Este o pantă alunecoasă, pe care mulți oameni de știință doresc s-o evite.

Și totuși, dat fiind că cea mai mare parte a omorurilor motivate religios au avut o amploare mult mai mică decât sacrificiile umane făcute de azteci, probabil că acestea necesită o explicație specială. Inchiziția spaniolă (32 000 de morți)[11] și vânătoarea de vrăjitoare (60 000 de morți)[12] pur și simplu nu se pot compara cu sacrificiile aztece. În Europa au fost uciși doar atâția vrăjmași cât să se bage frica în populație. Aztecii au sărit peste cal. Chiar și în luptele de gladiatori din Imperiul Roman au murit anual doar circa jumătate din câți au murit anual la azteci – și asta pe o arie mult mai mare, la o populație care era de cel puțin patru ori mai mare. Cu toate că sacrificiile umane erau un lucru obișnuit în triburile și satele din toată lumea, cele mai multe societăți aveau grijă ca numărul victimelor să rămână mic și au renunțat la aceste practici de îndată ce au ajuns să trăiască laolaltă în comunități urbane. De exemplu, chinezii din timpul dinastiei Shang au sacrificat doar 13 000 de oameni în 250 de ani (1300–1050 î.Hr.).[13]

Omuciderea tinde să perturbe comportamentul cooperant și ordonat de care are nevoie societatea ca să funcționeze. Deși eu ezit să fac generalizări în privința *tuturor* atrocităților din această carte, am observat că cele mai multe dintre uciderile în masă fie se produc după ce societățile se destramă, fie vizează anumiți dușmani ai celor aflați la putere. Omorârea inutilă a câtorva sute de mii de oameni, la nimereală, pentru a le face pe plac unor făpturi invizibile, destramă o societate, în afară de cazul în care cineva important obține din asta ceva foarte palpabil. Eu cred că era vorba de carne.

Numărul de morți

Amploarea sacrificiilor umane din vremea aztecilor este subiectul unor dezbateri pline de resentimente, și mulți specialiști pretind că s-a exagerat foarte mult. Se sacrificau doar câțiva oameni odată, zic ei, și doar de sărbătorile mari.[14] Dar mărturiile rămân. Aztecii așezau cu mândrie capetele victimelor lor în văzul lumii, pe stelaje pentru cranii, în rânduri ordonate și ușor de numărat. Un martor ocular, spaniolul Andrés de Tapia, spune că stelajul din Tenochtitlan avea 136 000 de cranii. Cel din Xocotlan avea peste 100 000 de cranii, după spusele altui martor ocular, spaniolul Bernal Díaz. Asta înseamnă deja aproape un sfert de milion.[15]

Gama estimărilor se întinde de la 15 000 (Sherburne Cook) până la 250 000 de morți (Woodrow Borah) pe an.[16] William Prescott, un istoric din secolul al XIX-lea, subliniază că aztecii au sacrificat cel puțin 20 000, poate chiar 50 000 de oameni în fiecare an timp de două secole.[17] La celălalt capăt al spectrului se află revizioniștii, care susțin că aztecii nici măcar nu sacrificau oameni, indiferent ce zic mincinoșii ăia de spanioli. Bartolomé de las Casas și Voltaire spuneau că au fost sacrificați anual doar circa 150 de mexicani și că spaniolii au exagerat ca să-și justifice acțiunile de cucerire.[18] În orice caz, de cele mai multe ori se estimează că au fost sacrificați 15 000 sau 20 000 de oameni pe an, ceea ce ar însemna un total de 1,2-1,6 milioane de morți.[19]

Negoțul cu sclavi peste Atlantic

Numărul de morți: 16 milioane[1]
Locul în clasament: 10
Tipul: exploatare comercială, rasism
Conflictul, în linii mari: europenii luau în sclavie africani
Perioada: 1452–1807
Locul: din Africa până în Americi
Principalele națiuni furnizoare: Ashanti, Benin, Dahomey, Congo, Lunda, Oyo
Principalele națiuni transportatoare: Franța, Marea Britanie, Olanda, Portugalia, Spania, Statele Unite ale Americii
Principalele colonii cliente: Brazilia, Carolina, Cuba, Georgia, Jamaica, Maryland, Saint-Domingue, Virginia
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: neguțătorii de sclavi europeni, mijlocitorii africani și proprietarii de plantații americani
Factorii economici: sclavii, zahărul, aurul

La începutul secolului al XV-lea, europenii aveau deja noi nave revoluționare care puteau ajunge oriunde, indiferent de vânt, curenți, distanță sau direcție. Marinarii au început să exploreze locuri tot mai îndepărtate. Spaniolii și portughezii au dat peste câteva arhipelaguri în partea răsăriteană a Atlanticului: Azorele, Canarele și Madeira. Portughezii au început să cerceteze și spre miazăzi, de-a lungul coastei Africii, căutând sursa aurului care se scurgea constant din Africa încă de la începutul istoriei consemnate. În cele din urmă, au creat legături cu statele africane de la apus, din Golful Guineii, și au luat aur de la neguțătorii băștinași. Așa, în treacăt, au mai luat și niște sclavi.

Cu toate că sclavii au fost totdeauna un important produs de export african (vezi „Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu“), nu exista în Europa o piață prea mare pentru ei. Acolo existau deja destui șerbi, și era mai ușor să-ți iei slugi în casă din rândul țărănimii locale decât să le aduci de pe alt continent. În cele din urmă, portughezii au descoperit că pot face bani buni punând mase de sclavi să muncească pe plantațiile de zahăr din insulele tropicale recent descoperite din Atlantic, ca Madeira și Insulele Capului Verde. Astfel, a fost creat modelul pentru expansiunea ulterioară.[2]

Descoperirea Americii a transformat negoțul cu sclavi într-unul dintre cele mai profitabile sectoare de activitate ale economiei europene. Dat fiind că băștinașii americani mureau din pricina unor boli noi,

împotriva cărora nu aveau imunitate din naștere (vezi „Cucerirea Americilor“), Lumea Nouă se confrunta cu o gravă lipsă de mână de lucru. Pământul de pe o întreagă emisferă era inutil, din cauză că nu avea cine să-l lucreze. După ce încercările de pe câteva plantații din Insulele Antile au dovedit că folosirea sclavilor africani la cultivarea trestiei de zahăr aduce profituri, în 1513 Coroana spaniolă a deschis Lumea Nouă neguțătorilor portughezi de sclavi.

Capturarea

Europenii nu prindeau ei înșiși sclavii. Bolile tropicale ucigătoare și șefii agresivi ai triburilor locale le-au tăiat europenilor pofta de a pătrunde prea adânc pe continentul african. În cea mai mare parte a epocii sclaviei, prezența europeană permanentă din partea apuseană a Africii s-a limitat la aproximativ o duzină de forturi de pe coastă. Acestea au fost construite ca să-i împiedice pe rivalii din Europa să-și vâre nasul în treburile lor, nu pentru a-i cuceri pe băștinași. Primul dintre ele a fost fortul portughez Elmina (aflat astăzi în Ghana), construit în 1482 și numit după minele care, chipurile, ar fi produs aurul.* Mai bine de un secol, negoțul cu sclavi a rămas o activitate exclusiv portugheză, dar în anii 1630 vasele de război olandeze i-au înfruntat pe portughezi și i-au învins pe tot globul. Prin urmare, portughezii au pierdut monopolul, iar restul Europei s-a repezit să construiască posturi pentru negoțul cu sclavi pe toată coasta africană.

Statele din regiune, ca Ashanti, Oyo și Kongo, au început o bănoasă activitate de intermediere în comerțul cu sclavi, iar șefii de trib s-au procopsit grație tributurilor, impozitelor și mitei care asigurau fluiditatea negoțului. În schimbul sclavilor, Africa primea bunuri obișnuite (podoabe din cupru și alamă, textile, oale, ceainice, cuțite și scoici *cauri***), dar și articole mai interesante (puști, rom). Mai important pe termen lung a fost însă faptul că Africa a primit porumb, care a devenit recolta de bază pe întregul continent, chiar și adânc în interior.

---

* De fapt, aurul era obținut prin filtrarea aluviunilor aurifere din râuri.

** În Africa, scoicile erau folosite ca monedă. Unii oameni ar putea spune azi că e o prostie să vinzi oameni pe niște flecuștețe ca scoicile, dar, dacă ne gândim mai bine, scoicile nu sunt în sine mai lipsite de valoare decât, să zicem, aurul. La urma urmei, în afară de faptul că e plăcut la privit și strălucitor, la ce-i bun aurul? De fapt, scoicile au o mulțime de lucruri în comun cu aurul. Sunt ușor de identificat, greu de falsificat, destul de rare ca să fie valoroase, dar destul de obișnuite ca să fie folosite ca obiect de schimb.

La început, băștinașii africani făceau troc cu sclavii pe care îi aveau la îndemână. Cei mai mulți dintre ei erau condamnați pentru delicte, adulter sau datorii, dar, cum cererea a crescut, formațiunile statale africane de pe coastă au pornit războaie anume ca să ia prizonieri și să-i vândă ca sclavi. În cele din urmă, neguțătorii africani de sclavi au ajuns să facă incursiuni în inima continentului ca să răpească sclavi. De obicei, după ce puneau stăpânire pe un sat, neguțătorii omorau sau lăsau în voia sorții bătrânii și pruncii, deoarece pentru ei nu exista piață. Restul sătenilor erau luați ca să fie vânduți.[3]

Sclavii adunați erau mânați spre coastă în *coffles* (caravane de oameni înlănțuiți), pe drumuri de sute de kilometri, în călătorii care adesea durau câteva luni. Sclavii erau legați unul de altul de gât, de glezne sau la încheieturile mâinilor; uneori, li se băga gâtul într-un jug pe care-l împărțeau cu cel care mergea în față sau erau legați la încheietura mâinii de cel care mergea alături. Erau împunși cu bețe, bătuți și izbiți cu picioarele ca să nu se oprească din mers, iar cei mai puțin zdraveni erau omorâți dacă se prăbușeau, ca nu cumva să-și vină în fire după o vreme și s-o șteargă. Principalele trasee ale sclavilor erau presărate cu oase.[4]

Deoarece în America sclavii erau folosiți mai ales la muncile câmpului, bărbații înalți și puternici se vindeau cel mai scump. Cam 90% dintre sclavii trimiși peste ocean erau adulți sau adolescenți, iar numărul bărbaților era de două ori mai mare decât cel al femeilor. Adesea, femeile erau vândute la un preț destul de mare în Africa, astfel că nu mai ajungeau la export.[5]

Cam jumătate dintre sclavi mureau în timp ce erau mânați către coastă sau câtă vreme așteptau un cumpărător.[6] Cei care supraviețuiau drumului erau ținuți într-una dintre închisorile pentru sclavi de pe coastă, numite *barracoons*, până ce venea un vas. Unele *barracoon*-uri erau fortărețe în care sclavii erau ținuți în beciuri. Altele erau țarcuri sau grajduri, în care sclavii stăteau în lanțuri în bătaia soarelui. Toate *barracoon*-urile erau supraaglomerate, cumplit de murdare și pline de muște.

Vasele europene pentru sclavi dădeau târcoale de-a lungul coastei, în căutarea celor mai bune oferte. Cumpărau câțiva sclavi aici, câțiva dincolo; adesea, treceau câteva luni până ce vasul se umplea de sclavi, care erau înghesuiți sub punți. În multe locuri, vasele europene ancorau în larg, iar neguțătorii băștinași le aduceau sclavii în bărci. În alte locuri, cumpărătorii europeni coborau pe țărm ca să inspecteze și să se târguiască. Îi împungeau pe sclavi cu degetul sau cu bățul, cum ar fi făcut cu orice alte animale. La femei erau căutate vergeturile

sau alte semne lăsate de nașteri, întrucât fertilitatea dovedită le creștea prețul. Deși vârsta poate fi estimată după calitatea dinților, uneori vânzătorii rădeau părul sclavilor ca să nu se vadă firele cenușii. Când vânzarea era încheiată, sclavii erau însemnați cu fierul roșu cu marca proprietarului. Apoi erau mânați pe vas în pielea goală, fiindcă hainele s-ar fi murdărit pe drumul către Lumea Nouă, iar mizeria era și-așa îngrozitoare.

De multe ori, sclavii pe care nu-i voia nimeni erau omorâți pe loc. Dacă neguțătorii îi țineau în viață ar fi crescut cheltuielile de întreținere, iar dacă-i lăsau să plece ar fi încurajat alți sclavi să facă în așa fel încât să devină imposibil de vândut. Citez dintr-o relatare din epocă:

> Adesea, neguțătorii îi bat pe negrii pe care căpitanii nu vor să-i ia și îi tratează cu mare asprime. N-are importanță dacă au fost refuzați din pricina vârstei, a bolii, a unei diformități ori din altă cauză. Se știe că, de multe ori, neguțătorii i-au omorât, mai ales la New Calabar. În unele cazuri, lucrurile s-au petrecut așa: când niște negri au fost refuzați, neguțătorii și-au dus bărcile la pupa vasului și le-au tăiat capul pe loc, sub ochii căpitanului.[7]

Călătoria

Olaudah Equiano, „un sclav care a supraviețuit și și-a spus povestea“,[8] a relatat care au fost primele sale impresii atunci când a ajuns pe un vas european pentru sclavi, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:

> După ce am fost urcat pe vas, m-am uitat de jur împrejur. Am văzut un cuptor mare de aramă care ardea și o mulțime de oameni negri înlănțuiți unul de celălalt. Pe chipurile lor nu se citea decât descurajare și amărăciune. Nu m-am mai îndoit de soarta mea și, copleșit de groază și obidă, m-am prăbușit pe punte, pierzându-mi cunoștința. [...] I-am întrebat pe ceilalți dacă nu cumva o să ne mănânce oamenii ăia albi cu înfățișare înspăimântătoare, cu față roșie și păr lung.[9]

De regulă, pe fiecare navă erau transportați între două și patru sute de sclavi. Erau înlănțuiți câte doi sub punte, de glezne sau de încheietura mâinii, și zăceau alături pe aproximativ jumătate din spațiul rezervat condamnaților sau soldaților care erau transportați în acea vreme.[10] În colțuri erau puse găleți, în chip de latrine, dar sclavul trebuia să ajungă la ele legat fiind de vecinul său. Mulți nu ajungeau la timp la găleată, așa că navele neguțătorilor de sclavi erau pline de duhoarea excrementelor omenești.

Bărbații și femeile erau ținuți în părți diferite ale vasului, din motive atât disciplinare, cât și morale. Căpitanii navelor n-aveau nimic împotriva sclaviei, dar erau oripilați de ideea unei posibile activități sexuale pe vasul lor, ceea ce arată cât de incoerent era sistemul lor de valori. De asemenea, căpitanii bănuiau că bărbații sclavi devin mai puțin ascultători și mai protectori când au printre ei femei.[11]

Călătoria dura de obicei între două și trei luni. Pe vase, sclavii nu erau tratați extrem de rău. Erau menținuți într-o stare de sănătate rezonabilă, cu apă suficientă și hrană plină de amidon: fasole, biscuiți, banane, orez și cartofi dulci. Dacă un sclav încerca să facă greva foamei, i se descleșta gura și era hrănit cu forța. Uneori, după ce pământul dispărea de la orizont și nu mai exista ispita evadării, sclavii erau scoși pe punte în grupuri mici, ușor de stăpânit, ca să se dezmorțească și să danseze. În general, după ce trecea o parte din călătorie, li se scoteau lanțurile.[12]

Per total, 40% dintre toți sclavii (4,5 milioane) au fost transportați pe vase portugheze, 35% (4 milioane) fiind trimiși în colonia portugheză Brazilia. Negoțul a ajuns la apogeu în secolul al XVIII-lea, când toate națiunile implicate au trimis peste ocean aproape 6 milioane de sclavi. În anii 1780, în fiecare an ajungeau în America, în medie, 80 000 de sclavi. În acel moment, englezii ajunseseră să domine negoțul cu sclavi. În secolul al XVIII-lea, englezii au transportat peste ocean circa 2,5 milioane de sclavi.[13]

Afacerile cu sclavi și zahăr erau atât de bănoase, încât fiecare națiune europeană care dispunea de nave a încercat să înșface o bucățică, chiar și cele pe care în mod normal nu le-am vedea în rolul de neguțători de sclavi cu inimă de piatră, cum sunt danezii. Compania Daneză a Indiilor de Vest și Guineii a avut două posturi pentru sclavi în Africa, unde aduna mână de lucru pentru colonia daneză din Insulele Virgine. Pe vasele daneze, au fost transportați cu totul 28 000 de sclavi.

De-a lungul timpului, au fost transportați peste Atlantic între 10 și 12 milioane de sclavi.[14] Probabil că 10-15% dintre ei au murit în timpul transportului, adesea din cauza dizenteriei, scorbutului și vărsatului de vânt.[15] Morții erau aruncați pur și simplu peste bord, și rechinii se țineau după vase, pândind momentul în care le va pica din cer o gustare.[16]

S-a făcut observația că rata mortalității în rândul echipajelor de pe aceste vase era adesea aceeași ca în rândul sclavilor, lucru folosit uneori ca dovadă că sclavii nu erau tratați chiar așa de rău. Din păcate, acest fapt indică mai degrabă cât de prost erau tratați marinarii tocmiți pentru această sarcină. Negoțul cu sclavi făcea ca oamenii să devină

insensibili la brutalitate. Membrii echipajelor de pe vasele pentru sclavi erau socotiți îndeobște scursoarea scursorilor din docuri. Erau plătiți foarte prost, și se întâmpla să-și rezolve problemele cu ajutorul cuțitului sau să fie spânzurați de căpitani.[17]

Dat fiind că europenii erau deosebit de vulnerabili la tipurile de febră care bântuiau pe coastele Africii, vasele pentru sclavi erau considerate cel mai periculos loc de muncă pentru un marinar. Exista și un cântec despre asta: „Păzea, te ferește de Golful Benin / Nu pleacă prea mulți, chiar de-s mulți cei ce vin“.[18]

Livrarea

Martorii spun că un vas pentru sclavi care intra în port se putea cunoaște totdeauna după miros. După săptămâni de călătorie pe ocean, mirosea îngrozitor a urină stătută, sudoare, vomă și fecale de la trei sute de oameni închiși, iar briza caldă a Mării Caraibelor răspândea duhoarea în tot orașul. Negutătorii de sclavi soseau, de obicei, cu mult tam-tam – bubuituri de tun sau clopote speciale –, ca să se strângă cumpărătorii și să fie avertizate autoritățile. Sperau să descarce marfa primejdioasă și să încaseze banii pe ea înainte ca sclavii să-și vină în fire.

După ce un medic se asigura că sclavii nu au boli contagioase, erau descărcați în depozite și închisori pentru sclavi, unde erau pregătiți pentru vânzare. Sclavii cei noi erau îngrășați, spălați și unși cu ulei, ca să fie mai atrăgători decât sărmanele schelete care se împleticiseră pe pasarelă în jos. Erau apoi prezentați, cercetați și vânduți la licitație. Adesea, după ce se termina vânzarea, sclavii erau marcați cu fierul roșu de către noii lor stăpâni.

În primul an petrecut pe plantație, africanii erau deprinși cu treburile, pregătiți și aclimatizați. Sclavii noi primeau, de obicei, munci relativ ușoare până se fortificau („se căleau“) și apoi erau trimiși pe plantațiile cu trestie de zahăr, la muncile cu adevărat grele. Chiar și așa, probabil că o treime dintre sclavii noi mureau în timpul „călirii“.[19] Cu toate că africanii, ca rasă, fuseseră deja expuși tuturor bolilor din Lumea Veche și dezvoltaseră o anumită imunitate genetică, ca indivizi, ei erau adesea vulnerabili. Înghesuirea la un loc a sute de oameni din toată Africa pe o plantație ticsită îi expunea pentru prima oară pe mulți dintre sclavii noi la vărsat de vânt, pojar, malarie sau febră galbenă.

Cazurile numeroase de deces nu rezultau doar din factori pur biologici. Cultivarea trestiei de zahăr era deosebit de agresivă pentru corp, de la mânuirea frunzelor trestiei de zahăr, care erau ca niște cuțite,

până la cazanele care fierbeau în rafinărie. Sclavii erau puși să muncească peste puteri, primeau hrană insuficientă și dormeau claie peste grămadă. Întrucât erau puși în lanțuri dacă încercau să fugă și erau bătuți pentru fiecare greșeală, mulți sclavi se alegeau iute cu cicatrici adânci la glezne și pe spate. Multe dintre procedeele din bătrâni, care-i ajutaseră pe africani să se păzească de boli când erau acasă – îngrijirea adecvată a bolnavilor sau izolarea lor, îndepărtarea morților așa cum se cuvine, pregătirea mâncării, îndepărtarea resturilor, curățarea caselor, umbra, odihna –, erau un lux pe plantațiile americane. Doar cei mai puternici africani au supraviețuit șocului primilor ani.[20]

În ucigătoarele insule din Caraibe, sclavii mureau mai repede decât erau în stare să se înmulțească, ceea ce însemna că populația nu se putea menține de la sine. Trebuia ca forța de muncă să fie completată continuu cu noi importuri. Cu toate că între 1680 și 1791 fuseseră importați în colonia franceză Saint-Domingue (Haiti) 864 000 de sclavi, în 1789 populația de culoare număra doar 435 000 de suflete. Deși între anii 1655 și 1807 ajunseseră în Jamaica 750 000 de sclavi, doar 310 000 mai trăiau când britanicii au abolit sclavia, în 1834. Comparați asta cu țările anglofone de pe continentul nord-american, unde cei mai mulți dintre cei 427 500 de sclavi aduși din Africa au supraviețuit și s-au înmulțit, ajungând la 1,4 milioane în 1810.[21]

Datorită acestei completări constante a mâinii de lucru cu africani, insulele au dobândit mai multă cultură africană decât partea continentală a Americii. Limba și religia din Caraibe tind să fie o sinteză a elementelor europene și africane, după cum o arată limbile creole și cultul voodoo, în vreme ce negrii din America de Nord vorbesc doar cu un pic de accent și sunt în majoritate protestanți.

Cei mai mulți dintre sclavii noi aduși din Africa (cam 55%) erau puși să muncească în producția de zahăr, dar se putea face avere și din alte produse tropicale, cum erau cafeaua (care acapara 18% dintre sclavii noi), bumbacul (5%) și cacaua (3%). Desigur, sclavii noi erau folosiți în toate sectoarele economice, de la lucrul în mine (9%) până la muncile casnice (9%).[22] Adesea, generațiile ulterioare de sclavi născuți în America au fost instruite în meșteșuguri urbane, ca tâmplăria, confecționarea de cărămizi sau fierăria.

După ce se aclimatizau în America, rata mortalității scădea, dar sclavii continuau să aibă o speranță de viață semnificativ mai redusă decât oamenii liberi din aceeași comunitate.

Judecarea celorlalți

La începutul negoțului cu sclavi, nici în Africa, nici în America sclavia nu era considerată neapărat o condiție permanentă. Cei mai mulți dintre primii sclavi importați în Virginia erau servitori cu contract, care erau eliberați după ce expira perioada contractuală (de obicei, zece ani). Dar lucrurile n-aveau să rămână așa mult timp.

Trei prefaceri istorice au făcut ca negoțul cu sclavi din Occident să se afunde tot mai mult în cruzime. Prima a fost apariția capitalismului global în secolul al XV-lea. Aceasta a rupt legăturile culturale și emoționale dintre stăpâni și sclavi, care trăiseră de generații în aceeași comunitate. A transformat sclavii în simple produse care sunt cumpărate și vândute în vracuri anonime la distanțe mari.

A doua a fost rasismul. „Noi“ au fost întotdeauna mai buni decât „ei“, dar, pe parcursul celei mai mari părți din istoria omenirii, „noi“ au fost un trib mic – atenieni, iudei, saxoni, venețieni și tot așa – într-o mare de „ei“. De pildă, grecii îi băgau la grămadă pe toți ne-grecii – albi ori negri, culți ori inculți, înveșmântați ori despuiați – în categoria atotcuprinzătoare de *barbaroi*. Cu atât de mulți „ei“ în jur, răul pe care-l puteau face „noi“ era limitat. De-abia mai târziu „noi“ s-a extins la *toți* cei care arată ca noi, uniți prin împotrivirea față de toți cei care arată altfel.

Negoțul cu sclavi a avut o mare contribuție la dezvoltarea rasismului, această împărțire a omenirii în grupuri definite doar prin aspectul fizic. A apărut un cerc vicios: în Lumea Nouă trăiau atât de mulți sclavi africani, încât sclavia părea condiția evidentă, firească a africanilor. După ce albii au început să asocieze pielea neagră cu sclavia, se presupunea că orice persoană cu pielea neagră e sclav, iar dacă nu este, ei bine, atunci ar trebui să fie.[23] Dacă proprietarii eliberau prea mulți sclavi africani după o perioadă de slugărit, s-ar fi creat o clasă de negri liberi printre care s-ar fi putut ascunde fugarii. Trebuia ca proprietarii de sclavi să aibă grijă să nu se dezvolte o comunitate neagră liberă, independentă și nereglementată. Trebuia apoi ca ei să justifice aceste acțiuni prin apelul la ideologia rasistă.[24]

În al treilea rând, apariția ideilor liberale despre demnitatea personală înnăscută a înlăturat multe forme intermediare de inegalitate, ca șerbia, concubinajul și ucenicia. Aceste clase și caste diferite umpluseră cândva golul dintre sclavi și cei născuți liberi cu o serie de trepte mici, așa că nu existase senzația unei prăpăstii de netrecut. În America secolului al XIX-lea, sclavia nu era mai rea decât sclavia din America secolului al XVII-lea, dar, fiindcă cetățenii de rând aveau mai multe drepturi, contrastul cu sclavii devenise mai izbitor.

Abolirea

În 1781, vasul britanic *Zong*, cu o încărcătură de sclavi la bord, s-a rătăcit pe undeva prin apropiere de Jamaica, luat prin surprindere de lipsa vântului. Proasta planificare își spunea cuvântul, iar sclavii mureau din pricina febrei. Investiția căpitanului se ducea pe apa sâmbetei. Asigurarea nu acoperea sclavii care mureau din cauze naturale la bordul vasului, dar compensa marfa pierdută pe mare sau aruncată peste bord cu scopul de a reduce greutatea sau de a conserva resursele care se împuținau, așa că, la nevoie, transportatorii procedau astfel cu animalele îmbarcate. Căpitanul s-a apucat să arunce peste bord zeci de sclavi bolnavi. În câteva zile, 132 de sclavi s-au înecat. Când căpitanul a ajuns la țărm, a făcut o cerere de despăgubire pentru sclavii pierduți. Compania de asigurări a refuzat să plătească, iar căpitanul a dat-o în judecată.[25]

Procesul aproape că a trecut neobservat, așa cum se întâmplase cu multe alte cazuri precedente, dar o mică notă juridică dintr-un ziar l-a adus în atenția aboliționiștilor, care au făcut mare tam-tam. Aceasta n-a influențat cazul, dar a contribuit la mobilizarea forțelor aboliționiste.

Însuși faptul că existau aboliționiști a fost o victorie deopotrivă a Iluminismului și a Reformei protestante. În ultima mie de ani, criticile marilor religii la adresa sclaviei se rezumaseră la sugestii ocazionale de a-i trata mai bine pe sclavi. În rest, Scriptura menționa mai degrabă aprobator sclavia, ca model pentru relația dintre om și Dumnezeu. Vechiul Testament îi blestema la sclavie pe urmașii lui Canaan. Sfinții Petru și Pavel le-au spus sclavilor să asculte de stăpânii lor. În 1452, papa Nicolae V a emis bula *Dum Diversas*, care acorda țărilor catolice „permisiunea deplină să-i invadeze, să-i caute, să-i prindă și să-i supună pe sarazini și pe păgâni și pe oricare alți necredincioși și dușmani ai lui Hristos, oriunde s-ar afla ei [...], și să-i arunce în robie veșnică". De fapt, în plin secol al XVIII-lea, cele mai multe dintre societățile misionare considerau că sclavia era benefică, deoarece îi aducea pe africanii păgâni în sânul cald al creștinătății.[26]

Însă scindarea creștinătății a creat o aripă de extremă stângă care credea profund în egalitatea tuturor oamenilor. Câteva dintre aceste grupuri nou-formate – mai întâi menoniții (1688), apoi quakerii (1696), apoi și mai numeroșii metodiști (1774) – au început să se împotrivească însăși existenței sclaviei. În 1775, quakerii din Philadelphia au organizat prima societate aboliționistă din America. Quakerii englezi au fondat prima societate împotriva sclaviei din țara lor în 1783.

Aceste facțiuni radicale ar fi fost ușor de ignorat dacă idealurile liberale n-ar fi câștigat o susținere atât de largă în perioada iluministă

din secolul al XVIII-lea. Deși filozofii iluminiști respingeau de obicei creștinismul, considerându-l o simplă superstiție, ei erau de acord cu quakerii că toți oamenii se nasc liberi și egali. Cum liberalismul se infiltrase în societate, era mai greu să rămâi tăcut în fața sclaviei. Până la sfârșitul secolul al XVIII-lea, cele mai luminate minți ale civilizației occidentale (bunăoară, Bentham, Hume, Locke, Montesquieu, Rousseau, Voltaire) recunoscuseră nedreptatea sclaviei.

Dintre toate aspectele sclaviei, cel mai ușor era să stimulezi antipatia publicului față de negoțul cu sclavi, care distrugea vieți, destrăma familii și supunea atâția oameni nevinovați unor suferințe și umilințe evidente. Acesta a fost primul element al sclaviei din Occident care s-a prăbușit sub asaltul moral.

După ani întregi de dezbateri parlamentare, în 1807, englezii au scos în afara legii negoțul internațional cu sclavi, iar în următorul deceniu majoritatea țărilor civilizate le-au călcat pe urme. Ce-i drept, unele dintre aceste națiuni, precum Spania și Portugalia, au fost presate de alte țări s-o facă și au emis doar legi ineficiente, pe care nici măcar nu le-au pus în aplicare. Dar chiar mai important decât litera legilor a fost faptul că englezii și-au pus flota să patruleze de-a lungul coastei Africii și să-i aresteze pe neguțătorii de sclavi, indiferent de naționalitate, judecându-i ca pirați.

Timp de câteva decenii, Oceanul Atlantic a fost scena unui joc de-a hoții și vardiștii și, așa cum se întâmplă cu multe activități scoase în afara legii, negoțul cu sclavi a devenit și mai brutal. Ca să nu fie prinși cu sclavi la bord, unii căpitani de vase îi legau pe toți de același lanț. Dacă se arăta vreun vas de patrulare, primul sclav era împins peste bord, iar lanțul îi trăgea pe toți ceilalți în apă, unul după altul. Când nava marinei regale britanice aborda vasul cu sclavi, dovezile incriminante erau pe fundul apei.[27]

Între 1820 și 1870, flota britanică a capturat aproape 1600 de nave și a eliberat 150000 de sclavi.[28] Cei mai mulți dintre ei au fost debarcați la Freetown, în Sierra Leone, deoarece ar fi fost imposibil să fie duși înapoi în ținuturile lor risipite pe continent. Flota americană, mult mai mică, s-a alăturat curând patrulei împotriva neguțătorilor de sclavi și, în timpul în care a acționat, a debarcat la Monrovia, în Liberia, 6000 de sclavi eliberați.[29]

Abolirea, faza a doua

Tehnic vorbind, acesta e sfârșitul capitolului de față. Pe lista mea cu o sută de masacre iau în calcul doar decesele cauzate de negoțul cu sclavi în timpul prinderii, transportului și „călirii“, nu și sclavii omorâți după ce s-au stabilit într-un loc, așa că acest megamasacru se încheie cu abolirea negoțului transoceanic. Și totuși, să ducem povestea la sfârșit.

Practica de zi cu zi a sclaviei, care-i ținea pe lucrători legați de un singur proprietar, s-a dovedit mai greu de eradicat decât negoțul internațional cu sclavi. Nu uitați, era epoca șerbiei, a caselor de corecție și a atelierelor în care mâna de lucru era exploatată la sânge, așa că omul aflat la putere se sinchisea prea puțin de muncitorul de rând, indiferent de rasă sau de felul de aservire. Câtă vreme sclavia păstra standarde minime de decență și, mai ales, cât timp era ținută departe de priviri și nu stârnea vâlvă, majoritatea oamenilor erau de acord s-o lase în pace.

Deși forța motrice a aboliționismului era morala, ea n-ar fi făcut mare brânză dacă nu aveau loc o serie de schimbări economice. La începutul epocii moderne, atât de multe întreprinderi implicau sclavi într-un anumit punct al procesului, încât nimeni nu putea să abolească sclavia fără să piardă o grămadă de bani. Un investitor care refuza din rațiuni morale profitul obținut din sclavie n-ar fi putut face bani din transporturile navale, textile, tutun, zahăr, bănci, asigurări și minerit. Apoi, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, economiile industriale în curs de dezvoltare au început să producă mulți bani fără să folosească sclavi. Dintr-odată, abolirea sclaviei nu mai ducea la faliment atâția oameni importanți, așa că a devenit mult mai ușor să iei o poziție morală.

Cum se face că Revoluția Industrială a alungat sclavia? Nu-i vorba de faptul că sclavii n-ar fi fost în stare de acea muncă. În orașele mari și mici din întreaga emisferă vestică existau destui sclavi care lucrau în fabrici, în mine și în ateliere, făcând o treabă foarte bună. Adesea, fabricile își tratau oricum lucrătorii ca pe sclavi, așa încât folosirea unor sclavi reali nu era o problemă.

Adevărata problemă era că sclavii reprezentau o investiție pe termen lung care imobiliza capitalul și care devenea mai riscantă pe măsură ce economia devenea mai dinamică. Dat fiind că piețele erau într-o fluctuație permanentă, era mai ușor să angajezi și să concediezi, după caz, mâna de lucru liberă decât să crești sclavii de mici pentru niște munci care puteau să dispară când ajungeau destul de mari ca să muncească. Doar producția agricolă era suficient de stabilă de la un an la altul ca să merite să achiziționezi mână de lucru cu câțiva ani înainte de-a o putea folosi.[30]

De asemenea, plantațiile erau mai autarhice decât orașele, astfel încât era mult mai ieftin să ții sclavi. Hrana, apa, adăpostul și lemnele de foc erau ușor de procurat la ferme, așa că în vremurile grele puteai să stai liniștit și să aștepți ca economia să-și revină. A ține sclavi într-o economie urbană însemna închirierea unor locuințe, asigurarea hranei și cumpărarea de combustibil. Însemna scurgere de bani din buzunar chiar și când nu intra în buzunar nici un ban. Era mai ușor să le plătești muncitorilor un salariu și să-i lași să se descurce singuri.*

În preajma anului 1800, problema sclaviei scindase civilizația occidentală – o scindare care se manifesta printr-o divizare regională, pe sistemul „totul sau nimic". Cu excepția regiunilor în care întreaga economie depindea de sclavi, potentații locali hărțuiți au cedat în fața pisălogelii morale a aboliționiștilor și i-au eliberat pe sclavi, numai să scape odată de quakerii care-i tocau la cap.

În prima etapă a mișcării aboliționiste, sclavia a dispărut din cele mai urbanizate economii ale lumii. În Marea Britanie, cazul sclavului James Somerset a fost o piatră de hotar: în 1772, judecătorii au stabilit că legile din Anglia nu permit sclavia. Statele și teritoriile nord-americane au abolit sclavia între 1777 (Vermont) și 1804 (New Jersey). Guvernul revoluționar al Franței a abolit sclavia pe cuprinsul țării aproape imediat după ce a preluat puterea (1791), făcând același lucru în colonii după multe dezbateri (1794).

În regiunile mai calde, unde economiile locale depindeau mai ales de profitul obținut de pe urma recoltelor asigurate de sclavi, sclavia a supraviețuit acestor prime bătălii. Stăpânii de sclavi, temându-se atât de faliment, cât și de dezlănțuirea miilor de sălbatici nesupravegheați în comunitățile lor neajutorate, s-au împotrivit cu încăpățânare oricărei reforme. Pozițiile politice s-au radicalizat. Spiritele s-au încins. Emanciparea prin negociere și consens a devenit aproape imposibilă în regiunile în care sclavia era cel mai adânc înrădăcinată, și numai răscoalele violente au reușit, în cele din urmă, s-o clatine.

În 1791, sclavii din colonia franceză Saint-Domingue s-au răsculat, în vreme ce țara-mamă era răscolită de revoluție. A fost nevoie de sute de mii de vieți și de mulți ani, dar, până la urmă, Haiti a devenit a

---

* Asta sună ca și cum munca plătită ar fi fost chiar mai greu de suportat decât sclavia. Păi da, era, în afară de faptul că lucrătorii liberi aveau voie să se însoare, să-și păstreze copiii, să riposteze, să se adreseze tribunalului, să meargă la școală, să meargă la biserică, să nu meargă la biserică, să pună deoparte bani, să cheltuie bani, să bea bere, să bea whisky, să bea prea mult, să citească, să se mute și să fie proprietarii propriilor pantaloni. Dar, în afară de toate astea, nu era mai bine…

doua țară independentă din emisfera vestică (vezi „Răscoala sclavilor haitieni“).

În 1802, Napoleon a restabilit sclavia în coloniile franceze rămase. Abia după răsturnarea violentă a monarhiei restaurate și fondarea celei de-a Doua Republici în 1848, Franța a abolit definitiv sclavia în toate coloniile sale.

Parlamentul britanic a abolit sclavia în toate coloniile britanice în 1833. Probabil, aceasta a fost singura emancipare de amploare realizată fără lupte.

În Statele Unite, scindarea dintre Nord și Sud din cauza sclaviei s-a accentuat și a contaminat toate aspectele vieții publice. În 1845, de pildă, facțiunile pro-sclavie ale baptiștilor s-au separat și au format Convenția Baptistă Sudică, actualmente a doua comunitate religioasă din SUA ca număr de membri.*

Fiecare nouă achiziție teritorială a Statelor Unite trebuia să fie inclusă fie în zona liberă, fie în cea care folosea sclavi. Viitorul echilibru al puterii depindea de umplerea de către Nord sau Sud a noilor state potențiale cu coloniști care gândeau la fel cu ei. În cele din urmă, disputa a dus la apariția unui nou partid politic, Partidul Republican, a cărui idee călăuzitoare era opoziția față de extinderea sclaviei. Când acest partid a ajuns la putere, câștigând alegerile din 1860, proprietarii de sclavi s-au revoltat și peste jumătate de milion de oameni au murit în războiul civil care a urmat.

În Cuba, sclavia n-a fost zdruncinată decât în urma primului război de independență, care nu și-a atins scopul – Războiul de Zece Ani. Până când insurecția a fost înăbușită, în 1878, evadaseră prea mulți sclavi ca să mai poată fi vânați, așa că guvernul spaniol a hotărât să nu se pună cu sclavii care aveau puști. (În termeni tehnici, tratatul de pace le-a acordat libertatea tuturor sclavilor care luptaseră în război de o parte sau de cealaltă – cu alte cuvinte, acelora care aveau puști.) Restul au fost eliberați după opt ani.

În 1888, la peste un secol de la începutul mișcării aboliționiste, Brazilia a devenit ultima națiune occidentală care a abolit sclavia, în timpul unei crize politice care a dus și la răsturnarea monarhiei, deși taberele n-au fost croite așa cum ar fi fost de așteptat. În loc să se încaiere elitiștii (monarhiști și proprietari de sclavi) cu liberalii (republicani și aboliționiști), lupta s-a dat între naționaliști (republicani și

* Trebuie să menționăm că baptiștii sudici nu mai susțin sclavia. Și-au revizuit punctul de vedere în 1995.

stăpâni de sclavi care voiau să aibă controlul la nivel local) și internaționaliști (monarhiști și aboliționiști care încercau să se integreze într-o civilizație globală).

În *Marea carte a inumanității*, sclavia se evidențiază ca una dintre puținele atrocități care a fost definitiv și complet... mă rog, *eradicată* e un cuvânt prea optimist... hai să zicem *marginalizată*. Deși continuă să existe forme de sclavie pe ici, pe colo, în unghere întunecate, națiunile în ansamblu n-o mai practică. O națiune poate să tortureze pe față prizonierii, să-i împuște pe disidenți, să-și invadeze vecinii, să omoare în bătaie femeile sau să exploateze copiii în ateliere, și tot va avea un loc la Națiunile Unite, fără să i se pună întrebări; însă nici o țară n-ar îndrăzni să legalizeze sclavia. Sclavia în forma ei pură, nedisimulată, este cel mai mare tabu în dreptul internațional.

Măcar e un început.

Cucerirea Americilor

Numărul de morți: 15 milioane
Locul în clasament: 11
Tipul: cucerire colonială
Conflictul, în linii mari: europeni *vs.* băștinașii americani
Perioada: începând cu 1492
Locul: emisfera vestică
Participanții principali: aztecii, caraibii, incașii, spaniolii, taino
Participanții secundari: americanii, englezii, cherokee, cheyenne, creek, irochezii, pequot, picioarele-negre, powhatan, shoshone, sioux
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Columb, conchistadorii, Custer*
Factorii economici: aurul, argintul

Nimeni nu se așteaptă la Inchiziția spaniolă[a]

Cu greu am putea găsi o națiune mai puțin potrivită pentru un prim contact pașnic cu o cultură străină decât Spania din perioada Renașterii. Timp de peste șapte sute de ani, această peninsulă a fost sfâșiată între culturile creștină și musulmană, a fost disputată de oștirile europene și africane, a fost fărâmițată într-o mulțime de regate, ducate și emirate belicoase. Spania a apărut ca națiune abia după ce două regate mai mici au fuzionat prin căsătoria monarhilor lor, în 1469.

În Spania, mentalitatea cruciată era vie și nu se prea practica luarea de prizonieri. Granada, ultima fortăreață musulmană din peninsulă, a cedat în fața cuceritorilor creștini în 1492, în același an în care Spania

---

* Esențială este aici specificarea „de obicei". Această rubrică nu îi numește neapărat pe cei care poartă într-adevăr cea mai mare vină. Custer este cel mai celebru ucigaș de indieni din istoria americană, însă nu el este responsabil de cele mai mari măceluri în rândul băștinașilor. El a ajuns să simbolizeze tabăra americană în războaiele cu indienii, dar păcatul lui de neiertat nu a fost acela că a împușcat din când în când locuitorii din vreo așezare indiană, ci faptul că a fost învins. Andrew Jackson a ucis mai mulți indieni, dar a învins în toate luptele, așa că apare pe bancnota de douăzeci de dolari. [George Armstrong Custer a fost comandant de cavalerie în Războiul de Secesiune și în războaiele împotriva indienilor, fiind ucis în luptă în 1876 – n.red.]

a. În original, „*Nobody expects the Spanish Inquisition*" – replică celebră din scheciurile trupei Monty Python (n.t.).

a expulzat evreii. Inchiziția spaniolă, înființată nu de mult, veghea ca nu cumva necredincioșii ascunși să-și bată joc de oamenii cinstiți dindărătul unei măști evlavioase. Ereticii erau înhățați și arși cu miile.

Întrucât Marea Mediterană era terenul de luptă al flotelor creștine și musulmane, marinarii europeni au început să exploreze Oceanul Atlantic, în speranța că, ocolindu-i pe blestemații de sarazini, vor ajunge la bogățiile Orientului. Portughezii au ales ruta cea mai sigură, coborând de-a lungul coastei Africii, în vreme ce spaniolii au riscat, pornind în linie dreaptă peste ocean spre cealaltă parte a globului. Cristofor Columb a plănuit și condus expediția din anul 1492, care probabil că s-ar fi pierdut în oceanul nemărginit dacă el ar fi avut dreptate când s-a gândit că următoarea oprire este Asia. Norocul a făcut ca insulele din largul coastelor unei perechi de continente la care nu se așteptase nimeni să-i ofere o escală sigură înainte să rămână fără provizii. A crezut că e Asia, dar, în următorii zece ani, exploratorii care i-au călcat pe urme au dovedit că, de fapt, era vorba de o Lume Nouă.

În așteptarea lui Columb[a]

Scena întâlnirii dintre Columb și etnia taino (sau arawak) din Bahamas ne dă posibilitatea să contemplăm unul dintre marile contraste ale istoriei. Acești amerindieni se numărau printre cei mai prietenoși oameni despre care s-a scris vreodată. Columb i-a descris așa: „Nu poartă arme și nu știu nimic despre ele, căci le-am arătat săbii, iar ei le-au apucat de lamă și s-au tăiat, în neștiința lor“.[1] „Sunt oameni iubitori, lipsiți de invidie, și se împacă cu orice [...]; nu există niciunde o țară cu un popor mai bun. Își iubesc vecinii ca pe ei înșiși, graiul lor este cel mai dulce și mai blând din lume și surâd mereu.“[2]

Ei bine, firește, primul lucru pe care l-a făcut Columb a fost să se gândească cum ar putea fi exploatați. „Ar fi niște servitori minunați“[3], scria el. „Cu cincizeci de oameni poți să-i înrobești pe toți și să-i pui să muncească pentru tine.“[4]

Apoi și-a continuat incursiunile spre miazăzi, pătrunzând mai adânc în Indiile de Vest și scotocind după aur. A explorat insulele mai mari – Cuba, Hispaniola – și a găsit puține lucruri care să merite să fie furate, cu excepția altor băștinași. Mereu atent la orice putea

a. În original, „*Waiting for Columbus*“ – titlul unui album al formației Little Feat (n.t.).

aduce profit, a scris: „De aici, în numele binecuvântatei Treimi, putem trimite toți sclavii care urmează să fie vânduți".[5] Fără să mai stea pe gânduri, Columb a răpit câțiva băștinași, cu gândul să-i ducă în Spania, ca specimene. A lăsat o mică așezare pe Hispaniola și, cu tolba plină de vești minunate, a pornit înapoi spre Europa.

Șarpele din paradis

Să stăm un pic și să privim splendoarea comorilor așternute în fața spaniolilor, începând cu cel mai important articol pentru un marinar care a petrecut mai multe luni pe ocean. Femeile, a relatat Columb, umblau „goale ca în ziua în care veniseră pe lume", fără „mai multă sfială decât animalele".[6] De asemenea, să notăm că băștinașii nu aveau aproape deloc metale – cu siguranță nu alamă, cositor, oțel, fier sau bronz – *în afară* de aur și argint, care erau moi și strălucitoare și ușor de lucrat. Veacuri întregi, băștinașii au săpat și au cernut toate metalele prețioase pe care le-au putut găsi, adunând comori care acum erau la îndemâna invadatorilor, căci amerindienii nu se gândiseră la o modalitate de a le apăra.

Ar fi înșelător să-i asemuim pe spanioli cu leii ajunși printre oi, dar erau, fără îndoială, lei printre coioți – și unii, și alții erau animale de pradă, dar din categorii foarte diferite. Băștinașii americani nu erau mai puțin cruzi decât alte popoare ale lumii. Aztecii sacrificau în fiecare an 15 000 de făpturi omenești pe vârful piramidelor lor (vezi „Sacrificiile umane aztece"). În deceniile de dinaintea sosirii lui Columb, blânzii taino fuseseră alungați treptat, dar inexorabil, de pe insulele lor de către caraibi, care au dat numele lor nu doar mării, ci și regimului alimentar pe care-l practicau: *canibalism*. Incașii sacrificau copii pe munți. Irochezii se distrau tăind și arzând prizonierii.

Cu toate acestea, cei mai mulți dintre băștinași nu aveau dotarea necesară pentru a face față europenilor pe câmpul de luptă. Războaiele aztecilor aveau un caracter ritual, scopul fiind adunarea de prizonieri care să fie sacrificați. Indienii din câmpiile nord-americane au devenit faimoși pentru așa-numitul *counting coup*, un ritual de bravură în care atacau doar ca să marcheze dușmanul, nu ca să-l omoare. Spaniolii luau războiul mult mai în serios.

Conchistadorii spanioli intrau în luptă cu săbii de oțel, cu care puteau omorî inamicul dintr-odată, retezându-i un braț sau capul, în vreme ce băștinașii dispuneau doar de bâte și toporiști de piatră, cu

care trebuiau să lovească de mai multe ori ca să scoată dușmanul din luptă. Din cauza armurii spaniolilor, în special a coifului, indienilor le era și mai greu să dea adversarului lovitura de grație. Spaniolii foloseau cai și câini de vânătoare – monștri îngrozitori care puteau să-i urmărească, să-i calce în picioare sau să-i sfâșie pe războinicii care fugeau. Era mai ușor să ochești și să tragi cu arbaletele europene decât cu arcurile și săgețile băștinașilor. Tunurile zguduiau pământul și spulberau gloatele dușmanilor. Archebuza, acea muschetă primitivă pe care o foloseau conchistadorii, era prea lentă și lipsită de precizie ca să aibă un efect militar semnificativ (asta dacă nu erau foarte multe archebuze), dar nu trebuie să subestimăm efectul psihologic al unui zgomot ca de trăsnet, în urma căruia omul care era în spatele tău cădea mort, nu se știe cum.[7]

Indiile de Vest

Știm foarte puține lucruri despre Cristofor Columb. Nu știm când sau unde s-a născut, unde a debarcat prima oară în America, cum arăta sau unde este înmormântat. Evident, asta nu ne-a împiedicat să umplem golurile cu presupuneri și speculații, chiar dacă ele contrazic puținul pe care-l știm totuși. Orice ne-ar spune istoricii, continuăm să credem în acel Cristofor Columb pe care ni-l plăsmuim noi, nu în cel care a existat. Lucrul acesta e valabil indiferent dacă ni-l imaginăm pe Columb ca pe un erou sau ca pe un ticălos.

O dată la câțiva ani, apare o carte care promite că-l demitizează pe Columb și că-l înfățișează ca netrebnicul care era, și cel mai ciudat lucru este că asta se tot întâmplă de sute de ani, chiar de la început. Cea mai importantă sursă primară a puținului pe care-l știm despre viața lui Columb sunt scrierile lui Bartolomé de las Casas, preot dominican și un zelos apărător al indienilor. De pildă, jurnalul de bord al primei călătorii a lui Columb s-a păstrat doar pentru că las Casas avea o copie printre hârtiile sale. La început, las Casas l-a admirat pe Columb (de altfel, s-a aflat în mulțimea entuziastă care l-a întâmpinat cu urale la întoarcerea în Spania), dar, după ce las Casas s-a dus în America, principalul său țel a fost să facă cunoscute și să denunțe cruzimile la care compatrioții săi îi supuneau pe indieni. Lui Columb și celor ca el li se ia adesea apărarea cu argumentul că nu poți judeca trecutul pe baza standardelor moderne, dar e important să ne amintim că „standardele moderne“ existau în vremea lui Columb sub forma lui las Casas și a altora ca el.

La începutul anului 1494, Columb, dotat de Coroana spaniolă cu o flotă de șaptesprezece corăbii, s-a întors în Hispaniola ca să creeze un imperiu. El a constatat că mica așezare pe care o crease în prima călătorie fusese distrusă după o dispută cu băștinașii, dar asta n-avea importanță. Acum adusese cu el 1 500 de europeni, precum și unelte, semințe și animale, și era gata să pună stăpânire pe Lumea Nouă. Împreună cu Columb au venit cei doi frați ai săi, dornici să-și facă și ei o situație.

Columb a stabilit cote stricte pentru producția de aur și i-a pus pe băștinași la treabă. Timp de câteva luni, le-a cerut indienilor taino să-și părăsească ogoarele și să cearnă aurul de pe dealuri, ceea ce a dus la o foamete care a omorât 50 000 dintre ei. De asemenea, a strâns 1 500 de băștinași și i-a pus într-un țarc, ca să fie vânduți ca sclavi. După ce a înghesuit cât a putut de mulți pe corăbiile care se întorceau în Spania, pe cei rămași i-a folosit acolo.[8]

Columb fusese atâta amar de vreme căpitan de corabie, încât prefera să guverneze pe bază de decrete și să aplice pedepse pe loc. A dispus în repetate rânduri executarea fără proces a unor spanioli și, până la urmă, coloniștii s-au revoltat. Neînțelegerile legate de faptul dacă băștinașii ar trebui tratați ca sclavi (concepția lui Columb) sau ca supuși loiali (concepția Coroanei) au scindat și mai mult colonia. Când a sosit din Spania un trimis al regelui în control, privirea i s-a oprit din primele momente pe leșurile atârnate de funii. Frații Columb au fost aruncați în lanțuri și expediați acasă, ca să răspundă acuzațiilor. Coroana l-a iertat pe Columb și a continuat să-l folosească pe post de explorator, dar nu i s-a mai dat niciodată un post de comandă sau un teritoriu.

Insulele Antile

Curând, spaniolii au început să împartă Lumea Nouă pe baza unui sistem numit *encomiendo* (împuternicire). În teorie, indienii își păstrau pământurile, sub supravegherea unui împuternicit european. Vă puteți închipui cât de bine funcționa asta în practică.[9]

În 1502, fratele Nicholás de Ovando, dintr-un ordin militar-religios spaniol, a ajuns în Hispaniola împreună cu 2 500 de coloniști. A poftit toate căpeteniile băștinașe la un banchet splendid dat în cinstea lor, și apoi le-a omorât. I-a luat în sclavie cu ușurință pe ceilalți băștinași, rămași fără căpetenii. În anul următor, Ponce de León a înăbușit o

răscoală din estul insulei, masacrând 7 000 de taino.[10] După ce spaniolii s-au împrăștiat prin Hispaniola, populația insulei a scăzut rapid de la 60 000 (1509) la 11 000 (1518).

Munca istovitoare, bolile aduse de europeni și pedepsele aspre au secerat populația băștinașă, așa că spaniolii au început să caute mână de lucru pe insulele învecinate. Când o insulă rămânea pustie, conchistadorii adunau sclavi de pe următoarea insulă, și apoi de pe următoarea, până ce toți băștinașii din Indiile de Vest au fost fie înrobiți, fie uciși.

Mai existau și oameni care observau brutalitatea coloniștilor și se împotriveau. Încă din 1511, un preot dominican din coloniile spaniole, Antonio de Montesinos, cerea cu disperare ca indienii să fie tratați cum se cuvine.[11]

America Centrală

Timp de câțiva ani, navigatorii s-au poticnit de o masă mare de uscat aflată la sud-vest de Indii, care avea cursuri de apă atât de mari, încât păreau să fi adunat apele de pe un întreg continent. O primă încercare de a coloniza această regiune a fost abandonată de îndată ce spaniolii au văzut jungla și băștinașii amenințători din ea. La bord se afla și Vasco de Balboa, care a hotărât apoi să se stabilească pe Hispaniola, unde a devenit proprietar de plantație, fără a avea însă succes.

În 1508, când un alt echipaj spaniol, mai mare, a pornit la cucerirea continentului de la apus, Balboa s-a ascuns printre proviziile de pe vas ca să scape de creditori. Deși conducătorul expediției a vrut mai întâi să-l debarce pe acest om de nimic pe prima insulă care avea să-i iasă în cale, Balboa l-a convins că experiența pe care o dobândise pe continent ar putea fi de folos echipajului.

Spaniolii au debarcat în Panama, au întemeiat un oraș, au omorât niscaiva băștinași și au început să cotrobăie prin împrejurimi, înhățând aurul pe care-l găseau. Când conducătorul expediției a început să ia impozit pe aurul coloniștilor, Balboa a declanșat o revoltă care l-a adus la putere. După puțin timp, din Hispaniola a venit un nou guvernator pentru a prelua conducerea coloniei, dar Balboa l-a prins și i-a dat drumul pe mare într-o barcă găurită, și nimeni nu l-a mai văzut vreodată.

În vreme ce explora adâncul ținutului, luând aurul băștinașilor prin troc sau furt, Balboa a auzit povești despre un alt ocean, dincolo de uscat, așa că s-a hotărât să vadă dacă asta n-ar putea fi o nouă cale

către Asia. A ajuns tot mai departe, luptându-se cu toate triburile care îi ieșeau în cale și despuindu-le de aur și perle. Când a descoperit că bărbații dintr-un trib se îmbrăcau ca femeile, și-a asmuțit câinii de luptă asupra lor, iar animalele i-au sfâșiat. În cele din urmă, în 1513, a ajuns la Oceanul Pacific, fiind primul european care l-a văzut din partea aceea.

A fost zenitul carierei sale. Nu după mult timp, a sosit un nou guvernator regal, pe nume Pedrarias, care l-a înlocuit pe Balboa și l-a decapitat. Acest om s-a dovedit a fi și mai nemilos decât Balboa: în goana sa neîncetată după aur, a șters de pe fața pământului aproape toți băștinașii din regiune.[12]

Mexic

Câteva expediții în Mexic – unele plănuite, altele întâmplătoare – eșuaseră deja lamentabil din pricina ostilității băștinașilor, însă guvernatorul Velásquez al Cubei era gata să mai încerce o dată. În 1519, i-a cerut lui Fernando Cortés, unul dintre cei mai bogați coloniști din Cuba, să vadă dacă sunt adevărate poveștile despre acest pământ misterios de la vest. Cortés trebuia să stabilească o relație cu localnicii, să pună pe roate negoțul și să-i raporteze guvernatorului cum mergeau lucrurile, dar, când pregătirile ajunseseră deja într-un stadiu avansat, Velásquez a observat că pe Cortés îl încânta un pic prea mult această misiune și că expediția avea să fie mult mai mare și mai bine înarmată decât avusese de gând guvernatorul.

Într-un târziu, Velásquez și-a dat seama că primul om care ajungea în Mexic avea să capete acces la un ținut nou pe care să-l jefuiască, iar el tocmai îi pusese în brațe această ocazie unui rival în care nu se putea încrede. A încercat în ultimul moment să anuleze permisiunea acordată pentru această expediție, dar cumnatul lui Cortés a pus să fie atacat și ucis mesagerul lui Velásquez, iar Cortés a ridicat ancora. Aflându-se acum în postura de răsculat împotriva autorității, Cortés nu avea unde să meargă decât înainte.

La puțin timp după ce au debarcat pe țărmul peninsulei Yucatán din Mexic, spaniolii au dat peste un compatriot dintr-o expediție anterioară care dăduse greș. Acesta cunoștea și ținutul, și limba maya pe care o vorbeau localnicii. El l-a călăuzit pe Cortés spre nord, spre Imperiul Aztec. După ce au navigat un timp de-a lungul coastei, spaniolii au dat peste un sat, iar băștinașii l-au primit pe Cortés cu brațele deschise și i-au dat câteva femei, spunându-i să le folosească după

bunul său plac. Una dintre ele, Malinche, s-a dovedit deosebit de utilă. Vorbea atât limbile maya și nahuatl, cât și limba aztecă, iar în cele din urmă a învățat și spaniola. Mai mult, după ce fusese vândută ca sclavă de tatăl său vitreg și trecuse prin mai multe mâini, nu avea inima plină de loialitate față de propriul popor. Potrivit mai multor relatări, era frumoasă și inteligentă și stătea în spatele lui Cortés la toate adunările, șoptindu-i sfaturi la ureche. În cele din urmă, i-a născut lui Cortés un copil, apoi a dispărut în istorie.

Până la urmă, spaniolii au debarcat la Veracruz și și-au continuat expediția pe jos. În timpul marșului spre interiorul continentului, Cortés și cei 500 de soldați ai săi au învins oștirile reunite ale triburilor tlaxcala, dușmani de moarte ai aztecilor. Uluiți de puterea spaniolilor, băștinașii tlaxcala au trecut iute de partea învingătorilor, aliindu-se cu Cortés. În octombrie 1519, Cortés a pornit mai departe, având de-acum alături și 3000 de indieni tlaxcala. A atacat orașul sfânt aztec Cholula, unde a omorât 3000 de locuitori și a ars totul.

În cele din urmă, Cortés a pornit pe drumul lat de pe mal către capitala aztecilor, Tenochtitlan, un oraș magnific, plin de piramide, heleșteie cu pește și grădini înșirate de-a lungul unei rețele de canale, care fusese construit pe insulele unui lac. La fiecare pas vedeai podoabe și ornamente din aur. Deși nimeni nu știe precis câți oameni trăiau acolo, toți istoricii spun că Tenochtitlan era mai mare decât orice oraș european din acea vreme, exceptând Constantinopolul.[13]

După prima lor întâlnire, împăratul aztecilor, Montezuma, l-a poftit pe Cortés să locuiască în palat, considerându-l un oaspete de vază, dar în următoarele săptămâni Cortés a început să limiteze acțiunile împăratului și să-l controleze, făcând din Montezuma o marionetă prizonieră. Apoi a venit vestea că un nou contingent de spanioli debarcase pe coastă, cu ordin de la Velásquez să-l prindă pe Cortés. Acesta s-a repezit într-acolo și i-a învins în luptă pe nou-veniți, dar poveștile sale despre marele oraș plin de aur i-au convins pe supraviețuitori să i se alăture.

Între timp, garnizoana spaniolă pe care Cortés o lăsase la Tenochtitlan perturbase o sărbătoare religioasă, fie ca să omoare și să jefuiască niște azteci bogați (versiunea băștinașilor), fie ca să împiedice un sacrificiu uman (versiunea spaniolilor). Când Cortés s-a întors, aztecii porniseră revolta și îi asediau pe spaniolii înfometați din palat. Cortés l-a târât pe Montezuma afară, pe un balcon, ca să potolească spiritele, dar împăratul a fost lovit cu pietre și ucis. Cortés și oamenii săi au fost nevoiți să se retragă din oraș, luptându-se la fiecare pas. Cei mai mulți dintre spanioli au fost prinși și sacrificați până să poată

ieși din oraș. Noaptea răsuna de urletele celor spintecați de preoți, în vreme ce camarazii lor fugeau.[14]

Pe când spaniolii își refăceau forțele în mijlocul indienilor tlaxcala, un aliat invizibil le-a făcut serviciul de a-i nimici pe azteci. Vărsatul de vânt este o boală din Lumea Veche care îi lasă pe supraviețuitori cu cicatrici, dar imuni la boală. În cursul generațiilor, europenii au dezvoltat o rezistență tot mai mare în fața acestei boli, iar în secolul al XVI-lea vărsatul de vânt ajunsese să fie în Europa o boală a copilăriei. Practic, adulții nu mureau din cauza acestei boli decât atunci când aparțineau unei populații care nu mai fusese expusă la ea. Acum, vărsatul de vânt și alte boli asemănătoare – pojarul, gripa sau tuberculoza – secerau populațiile vulnerabile din emisfera vestică. Epidemia care s-a abătut asupra băștinașilor a omorât mii și mii de azteci, în frunte cu noul lor rege.

Spaniolii au construit o flotă de bărci care puteau fi purtate pe uscat și s-au întors la Tenochtitlan cu 80 000 de aliați tlaxcala. Armata lui Cortés a pornit la atac pe heleșteiele și canalele din Tenochtitlan, înfruntând o împotrivire aprigă la fiecare casă. Încetul cu încetul, spaniolii au reușit să recapete controlul asupra orașului, eliminându-i pe localnicii care opuneau rezistență și distrugând totul în cale. Circa 200 000 de azteci au murit în timpul luptelor. Când s-a terminat, canalele erau astupate cu leșuri, iar Cortés izbutise să radă de fața pământului una dintre marile civilizații ale lumii, umplându-se de bogății.

Peru

Imperiul Incaș, care se întindea de-a lungul lanțului muntos al Americii de Sud, era cea mai avansată entitate politică băștinașă din Americi. Peruul incașilor, care avea o lungime egală cu lățimea Statelor Unite ale Americii, era o țară cu turme de lame și alpacale, cu fortărețe din piatră și culturi așezate pe terase care urcau lin pe coastele munților. În primele decenii petrecute în Lumea Nouă, spaniolii nici măcar n-au știut că există, până când neșcolitul Francisco Pizarro, un fost tovarăș al lui Balboa, a pornit din Panama spre miazăzi ca să exploreze coasta dinspre Pacific a Americii de Sud. A întâlnit o corabie cu negutători băștinași și a luat de pe ea câțiva indieni care să-i slujească de călăuze și traducători. Curând a ajuns în portul Tumbes, unde a fost primit cu brațele deschise. Acolo a aflat de uriașul Imperiu Incaș care

se întindea de-a lungul coastei. Mai mult, Pizarro a fost încântat să observe cât de bogați și de vulnerabili erau acei oameni.

După o vizită agreabilă, europenii s-au despărțit de gazdele lor, iar în momentul următor a pornit întrecerea. Guvernatorul orașului a trimis alergători la regele incașilor cu vești despre străini, iar Pizarro s-a întors în Spania să dea raportul.

Regele Spaniei i-a dat lui Pizarro permisiunea să-i cucerească pe incași, și în anul 1531 el a pornit din nou pe același drum. Când a ajuns însă în Tumbes, Pizarro a constatat că orașul fusese jefuit și distrus. Spaniolii au mărșăluit spre interiorul țării fără să li se împotrivească nimeni și au observat că în satele din calea lor nu existau bărbați.

Vărsatul de vânt ajunsese înaintea spaniolilor. Cam în vremea primei vizite a lui Pizarro, boala începuse să se răspândească în interiorul continentului, omorându-i peste puțin timp pe regele incașilor și pe urmașul lui la tron. Ceilalți doi fii își petrecuseră o mare parte din anii scurși de atunci luptându-se pentru putere și recrutând toți bărbații teferi pe care îi găseau. Învingătorul, Atahualpa, se aștepta ca spaniolii să-și facă apariția la un moment dat, dar considera că aceștia erau mai puțin primejdioși decât membrii propriei sale familii.

Francisco Pizarro și două sute de spanioli au ocupat orașul pustiu Cajamarca. Au pus la cale o întâlnire cu Atahualpa, care a ajuns în piața orașului cu o oștire impunătoare de 80 000 de războinici, mărșăluind cu tobe, pene, sulițe și toporiști de piatră.

Însă incașii au găsit piața goală, din nu se știe ce pricină. Un călugăr dominican s-a apropiat de Atahualpa ca să negocieze, oferindu-i două posibilități: să se convertească la creștinism sau să fie atacat. Aceasta era oferta legală standard care preceda toate războaiele împotriva păgânilor. Creștinilor nu li se îngăduia să lupte cu frații creștini dacă nu exista un motiv solid sau măcar o scuză plauzibilă, dar păgânii puteau fi vânați oricând, așa că regula era simplă: odată ce adversarii își confirmau păgânismul, puteau fi atacați.

Când Atahualpa a refuzat să ia în serios această amenințare din partea a două sute de străini jigăriți, spaniolii ascunși au împroșcat piața cu gloanțe și i-au atacat pe incașii înghesuiți acolo cu caii și săbiile, omorând 8 000 fără ca ei înșiși să fie vătămați cât de cât. Pizarro l-a smuls chiar el pe Atahualpa din litieră și l-a luat prizonier. Silit să-și răscumpere libertatea, Atahualpa a acceptat să umple o încăpere cu aur și argint. O sumedenie de obiecte de artă de valoare inestimabilă, care fuseseră adunate în imperiu de veacuri întregi, au fost predate spaniolilor, iar aceștia le-au topit și le-au bătut cu ciocanele ca să poată fi cărate mai ușor pe corăbii.

Chiar și după ce a fost plătită răscumpărarea, spaniolii nu l-au eliberat pe Atahualpa. El și-a dat seama că poporul incaș se poate lipsi de el câtă vreme alți posibili cârmuitori sunt vii și liberi, așa că a poruncit ca membrii familiei imperiale să fie nimiciți în întregul imperiu. Fratele și rivalul său, Huascar, s-a numărat printre cei omorâți. Asta nu numai că nu i-a folosit la nimic, dar i-a oferit lui Pizarro scuza ca să se descotorosească de el. Regele incașilor a fost condamnat la arderea pe rug, însă i s-a spus că, dacă trece la creștinism, sentința va fi mai ușoară. Atahualpa a acceptat, așa că spaniolii l-au sugrumat.[15]

Orașe de aur și munți de argint

Au trecut mulți ani de lupte grele până când spaniolii au reușit să ia cu totul în stăpânire Peru. Un prinț rebel al incașilor s-a refugiat în fortăreața montană Machu Picchu, și spaniolii s-au întrebuințat serios ca să-i micșoreze treptat teritoriul. Între timp, soseau întruna noi conchistadori, dornici să înșface și ei o bucată. Nici nu se încheiaseră războaiele cu băștinașii din Peru, că au și izbucnit luptele între conchistadori, dar, cu timpul, spaniolii și-au consolidat controlul asupra țării.

Apoi, în 1549, spaniolii au descoperit un munte cu minereu de argint la Potosí (actualmente în sudul Boliviei). În generațiile care au urmat, băștinașii din zonele învecinate au fost recrutați sistematic și puși să sape în munte până cădeau din picioare. Accidentele din mine omorau zeci de oameni de fiecare dată. Vaporii de mercur distrugeau sistemul nervos al minerilor. Muncitorii mureau cu zecile de mii, dar grație argintului din Potosí spaniolii și-au putut finanța multe dintre planurile lor ambițioase pe parcursul următorului secol.[16]

Unul dintre aventurierii spanioli sosiți la Potosí, un mercenar care se trăgea din mica nobilime, pe nume Lope de Aguirre, a fost arestat în 1551 și găsit vinovat de tratament abuziv aplicat indienilor. Dacă ne gândim că în minele din Potosí era la ordinea zilei ca muncitorii să fie exploatați până își dădeau sufletul, ne putem închipui cât de rău trebuia să se poarte cineva ca să fie pus sub acuzare. Când judecătorul Francisco de Esquivel l-a condamnat pe Aguirre la biciuire, în ciuda rangului lui, acesta a jurat să se răzbune. Timp de trei ani, Aguirre l-a vânat pe Esquivel, fără să-i îngăduie nici o clipă de răgaz, urmărindu-l până la Lima, Quito și, în cele din urmă, Cuzco. Esquivel ajunsese să poarte tot timpul un pieptar de zale, pentru eventualitatea în care Aguirre îi dădea de urmă. Asta nu i-a fost de nici un folos. La Cuzco, Aguirre a reușit să-l ajungă din urmă pe Esquivel, s-a strecurat în

palatul bine păzit al viceregelui din Peru și l-a omorât pe judecător aplicându-i o lovitură în cap.

Curând, a fost nevoie de iscusința militară a lui Aguirre pentru a-i pune la punct pe niște spanioli care se răsculaseră, așa încât Coroana l-a iertat pentru uciderea guvernatorului. În 1559, Aguirre s-a alăturat unei expediții militare spaniole care a plecat din Peru, a trecut Anzii și a început să-și croiască drum prin jungla amazoniană ostilă și plină de pericole. Aguirre a luat-o cu el și pe fiica sa adolescentă, Elvira. Circulau povești despre El Dorado, un regat doldora de aur, aflat pe undeva prin sălbăticia în care nu călcase picior de om. Cu toate că Aguirre avusese la început un rang inferior, o serie de dispute, înjunghieri, execuții și accidente misterioase printre membrii expediției a făcut ca el să ajungă la conducere. Spaniolii rămași în viață au mers mii de kilometri în josul fluviului, strecurându-se printre triburile amazoniene, croindu-și drum cu tăișul sabiei, detonând obstacolele de netrecut, fără să dea de țara aurului care le fusese făgăduită.

După ce a răzbit dincolo de tufișuri și indieni, Aguirre a pășit din nou pe teritoriu spaniol, de cealaltă parte a Americii de Sud, și aproape imediat a smuls din mâinile garnizoanei spaniole insula Margarita, aflată pe coasta caraibiană. În vreme ce încerca să-și întemeieze o împărăție independentă pe Margarita, vedea peste tot numai urzeli și comploturi, ajungând până la urmă să-i omoare pe aproape toți cei din suita sa. Apoi a încercat să se înfigă și în Panama, dar autoritățile au intervenit și l-au alungat. Când a fost încolțit de trupele spaniole, ultima faptă a lui Aguirre a fost să-și omoare fiica, pentru ca nimeni să nu poată pune mâna pe ea. Autoritățile au tăiat trupul lui Aguirre în patru bucăți, pe care le-au trimis prin toată America spaniolă, ca să le vadă lumea.

America de Nord

Când englezii, francezii și olandezii au început să întemeieze colonii în America de Nord, ce era mai greu trecuse deja pentru principalele centre ale civilizației băștinașe. În tabloul general, secolele de război neîntrerupt dintre indienii din America de Nord și anglo-americani cântăresc mai puțin decât distrugerea care s-a abătut peste zonele dens populate din America Centrală, Anzi și Insulele Antile. Și totuși, Statele Unite dețin în prezent hegemonia în lume, iar nimicirea băștinașilor nord-americani este considerată îndeobște cel mai mare păcat american,

așa încât oamenii se ceartă pe subiectul Wounded Knee mai mult decât pe subiectul Atahualpa.

O înșiruire concisă a celor mai sângeroase șaisprezece evenimente de la frontiera anglo-americană vă va da o idee despre atrocitățile comise de taberele aflate în conflict.

22 martie 1622: Indienii powhatan au ucis 347 de coloniști englezi (bărbați, femei și copii), reprezentând o treime din populația coloniei Virginia, în timpul unor atacuri coordonate în susul și în josul râului James.

1623: După ce au negociat un tratat de pace cu tribul rebel chiskiack de pe fluviul Potomac, englezii au oferit vin ca să sărbătorească sfârșitul ostilităților. Dar vinul era otrăvit, și 200 de căpetenii chiskiack au murit pe loc. Englezii i-au măcelărit pe supraviețuitori.[17]

26 mai 1637: Trupele din Connecticut au înconjurat un sat al indienilor pequot de pe râul Mystic, incendiind casele și arzându-i de vii pe locuitorii prinși în capcană. În jur de 600 de indieni pequot, dintre care cei mai mulți erau femei și copii, au murit în flăcări sau au fost împușcați când au încercat să fugă.[18]

1675–1676, războiul regelui Philip: După tiparul obișnuit al războiului de frontieră, un omor a dus la alte trei omoruri, ceea ce a provocat un raid în toată regula, până când toți aveau mâinile pătate de sânge. Sate întregi au fost rase de pe fața pământului, iar prizonierii au fost jupuiți, scalpați, arși și dezmembrați de către ambele tabere. Au fost uciși 3 000 de indieni și 600 de coloniști, și mulți ani după aceea capul lui Metacom – căpetenia triburilor wampanoag, căreia coloniștii îi ziceau regele Philip – a fost lăsat în văzul lumii, înfipt într-un stâlp.[19]

8 august 1757: După ce a fost înconjurată de un număr copleșitor de dușmani, garnizoana anglo-americană a fortului William Henry din provincia New York a acceptat să le predea francezilor fortul și armele, în schimbul promisiunii că cei din fort vor fi lăsați să plece nevătămați. Aliații francezilor, indienii abenaki, n-au fost încântați de această înțelegere, așa că au atacat coloana de englezi neînarmați de îndată ce a ajuns în loc deschis, omorând circa două sute dintre țintele ușoare – femei, copii, răniți și așa mai departe.

iulie 1778: Un raid al loialiștilor[a] și irochezilor în valea Wyoming din Pennsylvania s-a soldat cu moartea a 360 de coloniști.[20]

4 noiembrie 1791: Indienii miami și wabash, sub conducerea lui Little Turtle, au atacat o coloană comandată de Arthur St. Clair în Teritoriul de Nord-Est, omorând 623 de soldați americani și două duzini dintre civilii care însoțeau armata.[21]

30 august 1813: Indienii creek din gruparea Red Stick au cucerit fortul Mims din Alabama și au masacrat aproape 500 de coloniști albi și indieni creek necombatanți din gruparea rivală White Stick, care se refugiaseră acolo.[22]

---

a. Loialiștii (*Loyalists*) erau coloniștii americani rămași fideli Coroanei britanice în timpul războiului de independență nord-american (n.red.).

27 martie 1814: Soldații generalului Andrew Jackson au ucis peste 500 de războinici creek în bătălia de la Horseshoe Bend, Alabama.[23]

1837–1838, Drumul Lacrimilor: Președintele Andrew Jackson i-a evacuat pe toți indienii care mai viețuiau la est de fluviul Mississippi și i-a mânat în ținuturile noi din vest. Fiindcă în ultima vreme indienii cherokee trăiseră în pace cu americanii și erau încă numeroși și prosperi, aveau cel mai mult de pierdut de pe urma acestei purificări etnice. În jur de 18 000 de indieni cherokee au fost izgoniți de pe pământurile lor din Georgia și din împrejurimi, și cel puțin 4 000, poate chiar 8 000, au murit de frig, foame, epuizare sau diverse boli până să ajungă în Oklahoma.[24]

18 august 1862: Indienii sioux de neam santee au atacat o serie de gospodării de-a lungul hotarului cu Minnesota, omorând și mutilând 400 de coloniști în primele raiduri. Luptele au continuat toată luna următoare. În total, au murit circa 800 de coloniști. Ca pedeapsă, 38 de indieni au fost spânzurați, aceasta fiind cea mai mare execuție în masă din istoria Americii.[25]

29 ianuarie 1863: Soldații californieni au ucis circa 250 de săteni din tribul shoshone, printre care 90 de femei și copii, chiar lângă Bear River, în Idaho.

29 noiembrie 1864: Soldații din Colorado au atacat brusc, la ivirea zorilor, un sat pașnic de pe Sand Creek și au masacrat 163 de indieni cheyenne.[26]

23 ianuarie 1870: Armata SUA a atacat un sat al picioarelor-negre de neam piegan din Montana, omorând 173 de oameni, printre care se aflau 90 de femei și 50 de copii.[27]

25 iunie 1876, bătălia de la Little Bighorn: După ce a atacat o mare tabără a indienilor, Corpul 7 de Cavalerie al lui Custer a fost respins, încolțit și zdrobit de indienii sioux și cheyenne. Au fost uciși 267 de soldați americani.

29 decembrie 1890, Wounded Knee: Un grup de indieni refugiați sioux miniconjou, în majoritate femei și copii, s-a predat armatei SUA. În timp ce prizonierii erau dezarmați, au izbucnit focuri de armă. S-a creat confuzie, și toți cei care aveau puști au început să tragă, inclusiv soldații cu arme automate care îi supravegheau pe refugiați. Când s-a risipit fumul, 128 (oficial) sau 300 (neoficial) de indieni și 25 de soldați americani muriseră. A fost ultimul eveniment de amploare din războaiele cu indienii.[28]

Am să fac un bilanț pentru aceia dintre dumneavoastră care țin scorul:

Masacru, respectiv purificare etnică efectuate de albi împotriva indienilor: 7

Masacru, respectiv purificare etnică efectuate de indieni împotriva albilor: 4

Război sau bătălie în care indienii i-au învins clar pe albi: 3

Război sau bătălie în care albii i-au învins clar pe indieni: 2

Asta arată că atrocitățile strigătoare la cer au fost cam de două ori mai numeroase decât situațiile în care s-a dus un război cinstit – și folosesc o definiție foarte laxă a războiului cinstit, care exclude în mod normal luarea de prizonieri. Deși războaiele cu indienii nord-americani sunt prea complicate ca să poată fi explicate în câteva pagini, trebuie spus că momentul de cotitură s-a produs în 1815. Până atunci, indienii erau jucători în conflictele geopolitice mai ample dintre francezi, englezi, spanioli și americani. Asta făcea ca fiecare trib să aibă aliați, protectori și finanțatori puternici. După 1815 însă, toate națiunile albe își rezolvaseră diferendele, iar indienii au trebuit să se descurce singuri în fața ofensivei americane.

Amazonia

Pădurea tropicală amazoniană a devenit ultimul adăpost de pe Pământ al indienilor neasimilați, dar aceste triburi au fost în mare parte distruse în secolul XX. Dintre cele 230 de triburi indiene care mai existau în Brazilia în 1900, 87 au pierit până în 1957. În aceeași perioadă, populația indiană a Braziliei a scăzut de la 1 milion la 200 000.[29] Povestea acestor triburi este de obicei aceeași. O resursă vitală – aur, petrol, cauciuc, potențial hidroelectric – era descoperită în adâncul junglei, și civilizația năvălea peste localnici ca să o exploateze. Pădurea era domesticită și defrișată, iar orice viețuitoare care stătea în cale – animal sau indian – era dată la o parte.

Mulți dintre indieni au dispărut fără ca acest lucru să fie consemnat undeva, dar unele genocide s-au petrecut destul de recent și sunt bine documentate. Indienii aché din Paraguay au fost victimele mai multor masacre, abuzuri și jafuri când s-a construit un nou drum pe teritoriul lor, în 1968. În anii ’80, teritoriul indienilor yanomami, de la granița dintre Brazilia și Venezuela, a fost invadat de căutătorii de aur, iar noile boli, acțiunile samavolnice, schimburile de focuri și deșeurile chimice produse de minerit, care au otrăvit cursurile de apă, i-au decimat pe băștinași.

Boleșnița tiranilor[a]

Cruzimile europenilor sunt răspunzătoare doar de o parte dintre indienii care au murit în timpul cuceririi Americilor. Bolile s-au îngrijit de ceilalți. Timp de veacuri întregi, populațiile strâns legate între ele din Eurasia și Africa făcuseră schimb de boli de-a lungul căilor comerciale, astfel încât nivelul imunității raselor din Lumea Veche a crescut pe măsură ce selecția naturală a făcut să supraviețuiască cei care se puteau vindeca de vărsat de vânt, pojar și gripă. Însă băștinașii americani erau nepregătiți din punct de vedere biologic și complet vulnerabili. La puțină vreme de la primul contact, sate întregi au murit din pricina acestor boli noi.

Trebuie oare să-i condamnăm pe europeni pentru aceste decese cauzate de boli? E o chestiune morală delicată și, desigur, în literatura pe această temă sunt reprezentate toate extremele.

Pe de o parte, întâlnim argumentul că cei mai mulți dintre indieni au murit din cauza bolilor, iar boala nu e genocid, punct. Apărarea a spus ce avea de spus.

> Stephen Katz: „Decesele în masă printre indienii din America [...] au fost cauzate aproape întotdeauna de microbi, nu de soldați [...] – cu alte cuvinte, această depopulare s-a produs neintenționat, nicidecum cu bună știință, ba chiar s-a petrecut cu totul împotriva voinței și a interesului personal manifestate de clăditorul de imperii sau colonistul alb“.[30]

De fapt, în epocă oamenii considerau că pământul a fost măturat de mâna lui Dumnezeu, ca să le facă loc nou-veniților. Tragic, așa-i, dar microbii, nu oamenii au fost cei care i-au ucis pe indieni. Conform acestui punct de vedere, rezistența europenilor la boli era o manifestare a unei superiorități înnăscute.

> Winthrop, guvernatorul coloniei Massachusetts declara: „Dumnezeu ne-a dovedit, așadar, îndreptățirea la acest loc“.[31]

Pe de altă parte, unii autori vor să dea vina cu totul pe europeni pentru bolile care au ajuns acolo odată cu ei. Îi acuză pe europeni că nu erau curați – în plan fizic, spiritual și moral – și că bolile pe care le-au adus cu ei păreau cumva simptomul unei culturi pe de-a-ntregul maladive:

---

a. În original „*Distemper Tyrannis*“, joc de cuvinte intraductibil, cu aluzie la expresia latinească „*Sic semper tyrannis*“ („Așa pățesc întotdeauna tiranii“) (n.t.).

David Stannard: „Șanțurile de lângă drumuri, pline cu apă stătută, slujeau ca latrine publice în orașele [spaniole] din secolul al XV-lea. [...] Pe lângă duhoarea și priveliștea respingătoare a morților lăsați în văzul lumii (oameni și animale deopotrivă), cineva din zilele noastre care ar vizita un oraș european din acea vreme ar fi scârbit și de înfățișarea și mirosul celor vii. Cei mai mulți oameni nu făceau baie niciodată, nici măcar o dată în toată viața lor. Aproape fiecare avusese de-a face cu vărsatul de vânt și cu alte boli deformante, care-i lăsau pe supraviețuitori pe jumătate orbi, cu fețele ciupite sau schiloditi".[32]

Cei mai mulți autori acceptă, călcându-și pe inimă, faptul că nu putem cu adevărat să-i *blamăm* pe europeni pentru că erau imuni la bolile care i-au ucis pe băștinași. Și totuși, nici n-au jucat cinstit, nu-i așa?

James Loewen: „«Nu putem decât să speculăm care ar fi fost rezultatul rivalității dacă impactul bolilor europene asupra populației americane n-ar fi fost atât de devastator...» La urma urmei, băștinașii americani l-au alungat pe Samuel de Champlain când a încercat să se stabilească în Massachusetts, în 1606. În anul următor, indienii abenaki au contribuit la izgonirea primilor coloniști ai companiei Plymouth din Maine".[33]

Jared Diamond: „Bolile infecțioase au jucat un rol decisiv în cuceririle europenilor [...], decimând multe popoare de pe alte continente. De exemplu, o epidemie de vărsat de vânt i-a secerat pe azteci după eșecul primului atac al spaniolilor, din 1520, și l-a ucis pe Cuitl[a]huac, împăratul aztec care i-a urmat pentru puțin timp lui Montezuma [...]. Cele mai mari și mai bine organizate societăți băștinașe din America de Nord, triburile din bazinul fluviului Mississippi, au dispărut în acest fel între 1492 și a doua parte a secolului al XVII-lea, mai înainte ca europenii să fondeze prima așezare pe Mississippi".[34]

Într-un fel, nu contează ce anume i-a omorât pe indieni, fiindcă oricum decesele cauzate de boli și foamete sunt incluse de obicei în bilanțul total al războaielor și represiunilor. Anne Frank a murit de tifos, nu din cauza unui gaz otrăvitor, dar tot este considerată o victimă a Holocaustului. Același criteriu ar trebui să se aplice declinului populației amerindiene, câtă vreme decesele s-au produs *după ce* societatea lor fusese perturbată de agresiunea nemijlocită a europenilor. Dacă un trib era luat în robie sau alungat de pe pământurile sale, înmulțirea deceselor provocate de boli în urma acestor evenimente contează, fără

îndoială, ca parte din atrocitatea respectivă; totuși, dacă la primul contact cu membrii unui trib cineva nu făcea altceva decât să le strănute în față, n-ar trebui să conteze.

Să-i luăm, de pildă, pe indienii powhatan din Virginia. În cartea *American Holocaust*, David Stannard afirmă că populația număra 100 000 de suflete înainte de contactul cu cei veniți din Lumea Veche, dar „ravagiile și bolile“ provocate de europeni au redus această populație la doar 14 000 de oameni până în 1607, anul în care englezii au întemeiat colonia Jamestown.[35] Acum, să fim cinstiți. Trebuie oare să-i învinuim pe englezi pentru cei 86 000 de oameni care au murit înainte ca ei să fi ajuns măcar acolo? Stannard menționează ravagiile de dinaintea fondării coloniei Jamestown, dar, din câte știu eu, cele câteva afaceri europene derulate în regiunea Virginia înainte de 1607 erau prea mici ca să facă cine știe ce ravagii. Până să apară colonia Jamestown, europenii erau cei care o încasau de obicei. De exemplu, o mică misiune spaniolă a fost rasă de pe fața pământului de băștinași în 1571, iar colonia engleză Roanoke a dispărut, nu se știe cum, în jurul anului 1589.

Dacă europenii ar fi venit cu cele mai bune intenții și s-ar fi purtat ca niște oaspeți adevărați, ori dacă marinarii caraibi ar fi fost cei care ajungeau în Europa, nu invers, indienii tot ar fi fost expuși la boli necunoscute și populația tot ar fi fost secerată de epidemii uriașe. În acel caz, societatea ar fi pus lucrurile pe același plan cu „Moartea Neagră“: ghinion.*

Acestea fiind spuse, simplul fapt că boala a fost agentul principal al morții nu-i absolvă pe europeni. Fără îndoială, evenimentele care i-au redus pe cei 14 000 de indieni powhatan din 1607 la o mână de oameni cad în responsabilitatea europenilor, pentru că la acea vreme agresiunea engleză și ocuparea pământurilor aveau deja efecte devastatoare asupra băștinașilor. În cazul celor mai multe dintre atrocitățile înșirate în această carte, foametea și bolile au făcut cele mai multe victime, dar eu tot le consider atrocități. Dacă ar fi să limitez

---

* Oare europenii au răspândit cu bună știință vărsatul de vânt printre indieni? În general, zvonurile de acest fel au apărut la mult timp după presupusele evenimente. Singurul fapt documentat care ar putea sprijini o asemenea ipoteză îl constituie un schimb de scrisori între autoritățile britanice din 1761, în care este examinată posibilitatea de a le oferi triburilor pături luate de la bolnavi de vărsat de vânt. Nu știm dacă acest plan a fost pus în aplicare sau nu. Pe de altă parte, știm că o epidemie de vărsat de vânt s-a abătut curând asupra indienilor, dar însuși faptul că existau în spital bolnavi de vărsat de vânt arată că boala era deja prezentă, răspândindu-se prin contactele umane obișnuite.

socoteala la numărul celor care au murit în urma violenței nemijlocite, aș ajunge la concluzia că Holocaustul a ucis mai puțin de 3 milioane de evrei, iar numărul celor morți în Războiul de Secesiune n-ar fi destul de mare ca să ajungă pe lista mea.[36]

Câți au murit?

În 1542, las Casas a estimat că, în primii cincizeci de ani de la debarcarea în Americi, spaniolii omorâseră peste 12 milioane de băștinași americani, probabil chiar 15 milioane. În ciuda celor cinci sute de ani de cercetări suplimentare, această estimare nu e cu nimic mai prejos decât oricare dintre cele ulterioare.

Câteva alte cercetări s-au ambiționat să ofere cifre mai corecte. În *American Holocaust*, Stannard estimează că în cursul exterminării aproape complete a amerindienilor au murit 100 de milioane de oameni. În *Statistics of Democide*, Rudolph J. Rummel apreciază că numărul băștinașilor americani uciși înainte de 1900 se situează undeva între 9 723 000 și 24 838 000 de oameni, incluzând aici cele 2 până la 15 milioane de victime din timpul epocii coloniale.[37]

Eu prefer, de obicei, să fac bilanțul morților folosind mediana tuturor estimărilor disponibile. Mă gândesc că, dacă îi aliniez pe toți experții și apoi încep să elimin extremele – folosind cea mai mare estimare ca să o anulez pe cea mai mică, a doua ca mărime împotriva celei de-a doua din coadă, ajungând în cele din urmă la mijloc –, obțin un număr care este mai ușor de susținut decât unul aflat la un capăt sau celălalt al spectrului. Problema aici este că nu există decât trei estimări învestite cu autoritate, care se deosebesc extrem de mult. Cu ajutorul aceluiași procedeu pe care l-am aplicat uneori la Evul Mediu chinezesc, am adoptat media geometrică (14 milioane) a numărului minim absolut al lui Rummel (2 milioane) și a numărului maxim absolut al lui Stannard (100 de milioane).

Nu s-ar putea face mai mult?

Miezul problemei este faptul că nimeni n-are habar câți băștinași americani erau înainte să apară europenii, care au început să-i numere și să-i omoare deopotrivă. În *The New York Public Library American History Desk Reference* se spune așa: „Estimările privind populațiile băștinașe din Americi, toate complet neștiințifice, variază de la 15 la 60 de milioane".[38] Dar chiar și această constatare cinică e greșită. Estimările merg de la 8 la 145 de milioane.[39] Cei mai mulți autori aleg estimarea care sprijină cel mai bine teza pe care o susțin.

Numărul indienilor e direct proporțional cu gradul de nocivitate pe care autorul vrea să îl atribuie europenilor.

Oricât de aproximativă ar fi, estimarea potrivit căreia la sosirea europenilor existau în Americi 40 de milioane de băștinași pare să fie varianta îmbrățișată de autorii care nu propovăduiesc cocoțați pe un butoi.[40]

Așadar, cum am ajuns la cele 15 milioane de la începutul acestui capitol? Am presupus că Lumea Nouă avea inițial 40 de milioane de oameni, dar, după sosirea europenilor, populația amerindiană a scăzut abrupt, ajungând la circa 5 milioane.

Pasul următor este să stabilim câte dintre cele 35 de milioane de decese trebuie să fie considerate omoruri care au rezultat din violență și oprimare, atât în mod direct (război, crimă, execuție), cât și indirect (foamete, boli agravate). Evident, unele au fost așa, iar altele n-au fost. Nu putem avea nici un fel de certitudine în ceea ce privește numărul celor uciși, dar, oricât aș umbla la cifre, nu am cum să aduc genocidul mai jos de 10 milioane sau mai sus de 20 de milioane. Am făcut media celor două.[41]

Genocidul

Nimicirea amerindienilor a fost sau nu genocid? Păi, indienii le stăteau în cale, așa că europenii s-au descotorosit de ei. A devenit genocid în fapt, dacă nu în intenție.

Aproape în fiecare etapă a acestui proces, facțiuni puternice au omorât în mod deliberat indieni neasimilați, fără a avea mustrări de conștiință mai mari decât atunci când au tăiat pădurile sau au vânat animalele primejdioase. În cea mai mare parte din emisfera vestică, europenii și africanii i-au înlocuit pe amerindieni, însă chiar și acolo unde rezervorul genetic al băștinașilor a supraviețuit, urmașii acestora au adoptat limbile și religiile occidentale.

Cuvântul care începe cu G

Întrucât „genocidul“ este cea mai gravă acuzație pe care i-o poți arunca în fața unei națiuni, orice oprimare ajunge la un moment dat să fie numită genocid. Pare că nu-i destul să-i zici epurare sau masacru. Apoi, dat fiind că „genocid“ e o insultă atât de mare, toate acuzațiile sunt negate vehement, de obicei susținându-se că omorul a fost un act de război legitim, numărul de morți a fost mic, inamicul o merita, ori omorurile n-au fost intenționate. O lungă istorie de interzicere prin legea internațională a omorârii civililor n-a izbutit să împiedice cu adevărat omorârea civililor, dar ne-a făcut să devenim maeștri în găsirea de scuze.

După o jumătate de secol de discuții despre înțelesul genocidului, cuvântul nu mai este atât de univoc. Noi îl vom defini într-un sens restrâns, ca încercare de eradicare a unui grup etnic prin violență. De asemenea, vom defini etnicitatea drept o identitate de grup asupra

căreia nu avem control. Ne naștem cu ea; o împărtășim în familie; indiferent ce s-ar întâmpla mai târziu în viața noastră, ea rămâne neschimbată. De vreme ce „genocid“ are aceeași rădăcină cu „genetic“, bunul-simț ar spune că genocidul este omorârea unui popor din cauza strămoșilor lui, nu din considerente precum religia, bogăția, educația sau credințele politice.

Conform acestei definiții, bombardamentul de la Nagasaki, omorurile săvârșite de regimul khmerilor roșii și masacrul de la Katyń *nu* au fost genocide – bombardamentul de la Nagasaki deoarece predarea era o opțiune, omorurile din Cambodgia deoarece au avut o motivație politică și s-au produs în cadrul aceleiași etnii, iar masacrul de la Katyń (vezi „I.V. Stalin“) deoarece nu a avut o amploare suficientă ca să conteze ca „încercare de eradicare“.

O caracteristică definitorie a genocidului este încrâncenarea obsesivă cu care asupritorii nimicesc grupul-țintă. Asupritorii nu se mulțumesc să-i omoare pe toți cei care se ridică împotriva lor – țin morțiș să vâneze și să ucidă orice bărbat, femeie, copil, sugar și câine. Dacă aparțineți acelei ținte demografice, veți fi omorât oricât ați implora să fiți cruțat; adesea însă fetele sunt lăsate în viață, violate și luate în sclavie, pentru că nu sunt destul de importante ca să fie ucise.

Nici răzbunarea împotriva unei întregi familii pentru relele săvârșite de unul dintre membrii ei nu contează ca genocid, cu toate că adesea așa arată.

După cum se poate observa, cam jumătate dintre genocidele enumerate mai jos au fost duse până la capăt. Grupul-țintă a fost eliminat complet și înlocuit de făptași, cel puțin în regiunile atacate. În majoritatea cazurilor, cele mai mari etnii din zilele noastre au ajuns acolo unde sunt eliminându-și rivalii. Alte genocide n-au avut succes. Cei vizați și-au revenit, dar a rămas amintirea dureroasă a zecilor de mii de oameni care au murit fără rost.

Treizeci și unu de genocide notorii

Amerindienii: se poate presupune că în jur de 15 000 000 au murit de mâna cuceritorilor europeni.

Pe lângă scăderea bruscă a populației băștinașe în toată emisfera vestică, sute de triburi individuale pur și simplu au dispărut:

Tribul arrohattoc din Virginia a dispărut înainte de 1669.

Tribul apalachee din Florida a pierit după 1700.

Tribul yazoo din Mississippi a pierit după 1729.

Limba powhatan din Virginia a dispărut în anii 1790.

Tribul timucua din Florida a dispărut la puțin timp după 1821.

Shanawdithit, ultimul indian beothuk din Newfoundland de care se știe, a murit în 1829.

În anii 1870, argentinienii i-au exterminat pe indienii araucani, pentru ca Pampasul să poată fi colonizat de albi.[1]

Ishi, ultimul indian din tribul yahi din California, a murit în 1916.[2]

Tribul clackamas din Oregon a încetat să existe înainte de anii 1920.

Limba natchez din Louisiana a dispărut în anii 1930.

Familia limbilor catawban din Carolina de Nord și de Sud a dispărut în anii 1960.

Tiparul distrugerii fiecărui trib a fost aproximativ același. Primii vizitatori albi au fost întâmpinați cu o ospitalitate prudentă. Curând, băștinașii au început să contracteze boli fatale de la europeni. Apoi vânătorii de balene, soldații, coloniștii sau căutătorii de aur au năvălit peste triburi în căutare de sclavi sau de provizii. Indienii furau cai, vite sau unelte. Hoții și cei care încălcau proprietatea cuiva erau uciși. Cealaltă parte se răzbuna. Pacea revenea pentru o vreme. Apoi izbucnea iarăși războiul. În cele din urmă, albii din zonă au hotărât că singura soluție este să-i înlăture cu totul pe băștinași. Indienii dispuși să coopereze au fost adunați și trimiși în altă parte, iar ceilalți au fost urmăriți și uciși. Puținii supraviețuitori, ajunși într-o stare jalnică, au fost luați sub aripa protectoare a unor organizații caritabile, care i-au adăpostit într-un șopron dosnic și i-au îndemnat să cânte imnuri. Ultimii membri ai acestor triburi erau considerați niște ciudați și bețivani vrednici de plâns și au fost lăsați să moară fără să aibă urmași și fără să-și transmită mai departe cultura.

Holocaustul: au fost uciși 5 500 000 de evrei[3] (mai multe amănunte în „Cel de-al Doilea Război Mondial“).

Deoarece cuvântul „genocid“ a fost inventat în 1944 anume pentru a descrie ceea ce făcea Hitler în Europa cucerită, acest eveniment constituie un genocid indiferent de accepțiunea pe care o dăm termenului. De fapt, mulți oameni folosesc cuvântul pentru a desemna orice acțiune care le amintește de Holocaust, indiferent dacă ONU hotărăște că acea acțiune se încadrează sau nu în definiția strict juridică a genocidului.*

* În *Convenția pentru prevenirea și pedepsirea crimelor de genocid*, adoptată în 1948, ONU definește genocidul ca „oricare dintre actele de mai jos, săvârșite cu intenția de a distruge, în întregime sau parțial, un grup național, etnic, rasial sau religios, și anume:

(a) membrii grupului sunt omorâți;

(b) membrilor grupului li se provoacă vătămări corporale sau mintale grave;

(c) membrilor grupului li se impun în mod deliberat condiții de viață de natură să le provoace distrugerea fizică, total sau parțial;

Ucrainenii: circa 4 200 000 au murit de foame în perioada 1932–1933[4] (mai multe amănunte în „I.V. Stalin “).

„Teroarea prin foamete“ pe care a instituit-o Stalin în vreme ce restructura agricultura sovietică a apăsat cel mai greu asupra ucrainenilor, care susțin că Holodomorul a fost un genocid în toată puterea cuvântului îndreptat anume asupra lor; totuși, acesta ar putea fi un bun exemplu de atrocitate crasă care a fost la fel de rea ca un genocid, fără să fie cu adevărat unul.

Bengalezii: 1 500 000 au fost uciși de pakistanezi în anul 1971.

Deși în afara Bangladeshului se vorbește rareori despre aceste evenimente, probabil că acesta este cel mai mare genocid de la Holocaust încoace.

Armenii: 972 000 au fost uciși în 1915 (mai multe amănunte în „Primul Război Mondial“).

Turcii nu recunosc că au făcut asta, și nimeni nu-i încolțește cu întrebări, deoarece Turcia este prea importantă ca punte strategică și culturală între Orient și Occident. Versiunea turcă a evenimentelor este că armenii s-au răsculat, s-au prins în lupte etnice cu kurzii din zonă și au măcelărit zeci de mii de musulmani înainte ca răscoala lor să fie înăbușită. Turcii explică lipsa unui milion de armeni prin faptul că ar fi fugit din țară după ce au fost înfrânți.

Tutsi: 937 000 au fost uciși de hutu în Rwanda în 1994 (mai multe amănunte în „Genocidul din Rwanda“).

Țiganii: 500 000 au fost uciși între 1940 și 1945 (pentru plasarea în context, vezi „Cel de-al Doilea Război Mondial“).

Deoarece țiganii erau considerați adesea delincvenți din naștere, naziștii i-au catalogat drept suboameni și i-au exterminat în mod sistematic.[5]

Tibetanii: probabil că au fost uciși 350 000.[6]

De când chinezii au recucerit Tibetul, în 1950, Republica Populară Chineză a încercat sistematic să nimicească poporul tibetan, să-i distrugă reperele și să-i aneantizeze cultura. Imigranții chinezi i-au înlocuit pe tibetanii băștinași, devenind majoritari în cele mai multe dintre orașele din Tibet.

(d) se impun măsuri care să împiedice nașterile din grup;

(e) se recurge la transferarea forțată a copiilor dintr-un grup în altul“.

Să nu uităm că această definiție a fost creată în scopuri juridice, nu academice. A fost adoptată pentru a permite urmărirea în justiție, nu pentru a înțelege fenomenul.

Pentru scopurile acestei lucrări, definiția dată de ONU este prea amplă în teorie (aproape orice conflict din istorie poate fi descris ca „intenția de a distruge, […] parțial, un grup național“ provocând „membrilor grupului […] vătămări corporale […] grave“) și prea restrânsă în practică (orice demers de a califica în mod oficial o atrocitate drept „genocid“ trebuie să treacă peste un număr aproape paralizant de obstacole politice – doar Holocaustul și omorurile în masă din Bosnia și Rwanda au fost recunoscute ca genocide de curțile internaționale de justiție).

Sârbii: au fost uciși 300 000[7] din 1940 până în 1945 (pentru plasarea în context, vezi „Cel de-al Doilea Război Mondial").

După ce a cucerit Iugoslavia, în al Doilea Război Mondial, Germania a creat un stat-marionetă croat condus de ustași, care formau organizația fascistă locală. Acest guvern-marionetă nu numai că a participat bucuros la programele naziste de exterminare care vizau evreii și țiganii, dar s-a străduit în mod deosebit să-i extermine și pe sârbi.[8]

Asirienii: se estimează că 275 000 au fost uciși de către turci[9], începând cu 1915 (mai multe amănunte în „Primul Război Mondial").

Aborigenii australieni: 240 000 au dispărut între 1788 și 1920.

Într-o fază a istoriei comparabilă cu cucerirea Americilor, aborigenii (populația inițială: probabil 300 000[10], poate chiar 750 000[11]) au fost prinși în melița colonizării de către albi și distruși prin violență, boli și foamete. În 1920 mai rămăseseră 60 000. Se presupune că au fost uciși direct, în lupte, 20 000 de aborigeni și 2 500 de albi.[12]

Cecenii, ingușii, karaciaii, balkarii, kalmâcii: 230 000 au murit în exil între 1943 și 1957 (pentru plasarea în context, vezi „I.V. Stalin ").

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Stalin a dezrădăcinat naționalități întregi care fuseseră supuse de germani, pentru că nu se încredea în loialitatea lor. Toți acești oameni au fost deportați în est, unde au murit cu sutele de mii.

Grecii asiatici: un număr cuprins între 100 000 și 350 000 au murit de mâna turcilor între 1919 și 1923 (mai multe amănunte în „Războiul greco-turc").

Kurzii: peste 200 000 au fost uciși în anii 1970, 1980 și 1990, în mai multe țări.

În cea mai mare parte a secolului XX, kurzii au trăit ca minorități oprimate în trei state – Iran, Irak și Turcia. Genocidul cel mai cumplit la care au fost supuși a avut loc în anii 1987–1988, în Irak, când Saddam Hussein a măcelărit 180 000 dintre ei.

Darfur: 200 000 de localnici au murit din anul 2003 încoace (mai multe amănunte în „Războaiele din Sudan").

Cartaginezii: 150 000 au murit la căderea Cartaginei, în anul 146 î.Hr.[13]

În timpul celui de-al treilea război – și ultimul – dintre Roma și Cartagina, romanii au cucerit cetatea Cartagina și au ars-o până-n temelii. I-au măcelărit pe bărbați și au vândut femeile ca sclave. Fiindcă să ucizi și să înrobești o întreagă populație nu e suficient de înfiorător, legenda a adăugat mai târziu că romanii ar fi arat pământul și l-ar fi presărat cu sare, ca să nu mai crească acolo nimic în vecii vecilor.

Hutu: 125 000 au fost uciși în Burundi în anii 1972–1973[14] (pentru plasarea în context, vezi „Genocidul din Rwanda").

Timorul de Est: au murit 102 800 de oameni[15] între 1975 și 1999.

Indonezia a invadat și a cucerit această fostă colonie a Portugaliei, omorând cam o treime din populație.

Canaaniții: poate 100 000 au fost omorâți în jurul anului 1200 î.Hr.

Conform Bibliei, israeliții conduși de Iosua au trecut peste râul Iordan în Canaan. După cum le poruncise însuși Iehova, i-au măcelărit pe locuitorii tuturor orașelor pe care le-au cucerit, începând cu Ierihonul. Biblia spune că au fost uciși toți cei 12 000 de locuitori ai unui oraș, și apoi înșiră alte opt orașe care au fost distruse în acea campanie.[16]

Dacii: o estimare brută este că au fost uciși 100 000 din 101 până în 106 d.Hr.

După ce au cucerit patria acestui popor de 800 000 de oameni, romanii au golit țara, ducând cu ei o jumătate de milion de prizonieri, și au adus în loc coloniști romani. Dacia a încetat să existe, iar ținutul a devenit în cele din urmă „România“, o țară ai cărei locuitori vorbesc în zilele noastre o limbă derivată din latină. Cucerirea este ilustrată pompos, cu amănunte sângeroase, pe Columna lui Traian de la Roma.

Guanșii: 80 000 – adică toți – au fost eliminați între 1402 și aproximativ 1520.

Acești băștinași din Insulele Canare au fost numiți „primul popor împins în prăpastia extincției de imperialismul modern“.[17]

Herero și Nama: au fost uciși 75 000 din 1904 până în 1907.

Când au înăbușit o revoltă într-o colonie de-a lor din sud-vestul Africii (acum Namibia), germanii au mânat aceste triburi în deșert, aducându-le în pragul extincției.[18]

Madianiții: peste 60 000 de bărbați, femei și băieți au fost uciși în jurul anului 1250 î.Hr.

La porunca lui Moise, israeliții au omorât dintre madianiți toți bărbații, băieții și femeile măritate, lăsând în viață doar 32 000 de fete nemăritate, care au fost împărțite ca pradă de război.[19]

Troienii: 10 000?

S-a întâmplat cu adevărat? Legenda ne spune că, atunci când cetatea a căzut în mâinile aheilor, moșnegii (Priam) și băieții (Astyanax) au fost căsăpiți, iar femeile au fost luate în sclavie (Cassandra) sau au murit în timpul jafului (Creusa).

Erie: probabil că au fost omorâți 5 000 din 1654 până în 1656.

Acest trib indian din valea fluviului Ohio a fost nimicit de vecinii lui, irochezii.

Tasmanienii: au fost omorâți 5 000 după 1803.

Într-unul dintre cele mai meticuloase genocide din istorie, fiecare băștinaș cu sânge neamestecat din insula Tasmania a fost vânat și omorât de coloniștii albi. Câțiva dintre tasmanieni au mai trăit o vreme, sub protecția organizațiilor caritabile, dar ultimul a murit în 1877.[20]

Scandinavii din Groenlanda: au murit 3 000 (?) la începutul secolului al XV-lea.

Timp de câteva secole, între 3 000 și 5 000 de coloniști scandinavi au trăit pe coasta Groenlandei, dar apoi, fără nici o explicație, au dispărut, înghițiți de cruda sălbăticie a Nordului. Cu toate că majoritatea cărturarilor moderni preferă să dea vina pe o catastrofă (o epidemie de ciumă sau o nouă perioadă glaciară) sau pe victime însele (refuzul încăpățânat de a se adapta mediului aspru), cele câteva consemnări rămase vorbesc foarte clar despre lupte cu băștinașii ostili – skraelingii. În secolul al XIV-lea, un călător scandinav, Ivar Bardarson, i-a raportat episcopului din Bergen că „acum skraelingii au […] distrus întreaga așezare apuseană. Nu mai sunt acolo decât cai, capre, vite și oi, toate sălbăticite, dar nici picior de locuitor, fie el creștin sau păgân". Curând după aceea a fost atacată și cealaltă așezare, cea răsăriteană, iar în cele din urmă călătorii sosiți din Europa n-au mai găsit pe nimeni în viață.[21]

Insula Chatham: au murit 2 000 de băștinași.

Invadatorii maori din Noua Zeelandă au cucerit această insulă din sudul Pacificului în 1835 și i-au omorât, i-au mâncat sau i-au luat în sclavie pe băștinașii moriori. În 1862, mai rămăseseră în viață doar 101 dintre ei, iar ultimul moriori cu sânge neamestecat a murit în 1933.[22]

Insula Paștelui: au murit 2 000 de băștinași.

În 1862, neguțătorii de sclavi chilieni au răpit 1 000 de băștinași rapanui, jumătate din populație, și cei mai mulți dintre ei au murit în scurt timp. Până în 1877, bolile, omorurile și munca silnică au redus numărul băștinașilor care supraviețuiseră primei invazii la numai 110.[23]

Banu Qurayza: au fost uciși 600 în anul 624 d.Hr.

Mahomed a acuzat de trădare acest trib de evrei din lumea arabă. Toți bărbații au fost uciși, iar femeile și copiii au fost vânduți ca sclavi.[24]

Insula Melos: au fost uciși sau luați în sclavie circa 500 de melieni în anul 416 î.Hr.

În timpul Războiului Peloponesiac, atenienii au ras de pe fața pământului această colonie spartană. Nu este primul genocid din istoria consemnată, dar s-ar putea să fie primul de care făptașii își amintesc cu regret și rușine.[25] Istoricul Xenofon a scris că, atunci când atenienii au pierdut în cele din urmă războiul cu Sparta, „au fost vaiere și bocete pentru cei pierduți, dar jelirea morților s-a amestecat cu o tristețe și mai adâncă pentru ei înșiși, căci își închipuiau năpastele de care vor avea parte curând, aidoma celor pe care le abătuseră la rândul lor asupra bărbaților din Melos".[26]

Războaiele dintre Birmania și Siam

Numărul de morți: „multe milioane“[1]
Locul în clasament: 54
Tipul: războaie pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: Birmania (Myanmar) *vs.* Siam (Thailanda)
Perioada: 1550–1605
Locul: sud-estul Asiei
Cine poartă de obicei cea mai mare vină laurii: Bayinnaung, Naresuan

O rețea de mari cursuri de apă își croiește drum spre sud prin junglele Asiei de Sud-Est. În mod tradițional, valea fiecărui curs de apă era centrul unui regat distinct din punct de vedere etnic și cultural, cu orezării și temple budiste cu vârfuri ascuțite. Erau țări în care femeile purtau saronguri viu colorate și regii călătoreau pe spinarea elefanților. Înșirându-le de la vest la est (de la stânga la dreapta pe hartă), birmanii trăiau pe valea fluviului Irrawaddy; karenii și shanii, în partea dinspre vărsare și partea dinspre izvoare a fluviului Salween; siamezii, de-a lungul fluviului Menam; khmerii, de-a lungul fluviului Mekong. După asta venea coasta Pacificului, ținutul vietnamezilor. În susul cursurilor de apă erau munții și sălbăticia în care trăiau barbarii.

Firește că există mai multe detalii geografice decât am dat aici – inclusiv denumiri alternative –, dar aceste repere sunt suficiente ca să parcurgem capitolul de față și cea mai mare parte dintre celelalte care tratează despre Asia de Sud-Est.

Ascensiunea Birmaniei

O dinastie străină, a shanilor (munteni de la hotarul dintre Siam și Birmania), a cârmuit Birmania timp de multe generații, până ce dinastia băștinașă Toungoo i-a luat locul. Primii doi regi Toungoo și-au consolidat puterea în Birmania și au mutat capitala la Pegu. Al treilea cârmuitor Toungoo, Bayinnaung, și-a petrecut primul an înăbușind răscoalele din regatul pe care îl moștenise. După ce a dus treaba la bun sfârșit, a început o ofensivă în nord și a cucerit toate statele Shan din miezul Birmaniei. A atacat sistematic în toate direcțiile,

creând până la urmă un imperiu care se întindea peste Asia de Sud-Est continentală de la Manipur, la apus, până în Laos, la răsărit.

În 1567, Bayinnaung și-a trimis oștirea (se spune că avea un milion și jumătate de războinici) să cucerească Ayutthaya, capitala Siamului. Asediul a durat doi ani și l-a costat o treime din oșteni.[2] În cele din urmă, în anul 1569, a transformat Siamul într-o țară vasală și a așezat pe tronul din Ayutthaya un rege thai aliat, Phra Maha Thammaraja, din orașul independent Phitsanulok, din susul fluviului; dar pe copiii regelui i-a dus cu el la Pegu, ca ostatici.

Bayinnaung și-a întărit oștirea cu mercenari portughezi, care nu-i puteau pronunța corect numele și îi ziceau „Braginoco“. Este considerat cel mai glorios întemeietor de imperiu din istoria Birmaniei, însă birmanii n-au avut prea mult timp să se bucure de statutul lor de stăpânitori ai Asiei de Sud-Est, căci atunci când Bayinnaung a murit, în 1581, în Siamul de alături s-a ridicat un întemeietor de imperiu la fel de grandios.

Ascensiunea Siamului

Prințul Negru, Naresuan, fiul regelui Siamului, și-a petrecut tinerețea ca ostatic la Pegu, urmând să fie executat dacă tatăl său nu se purta cum trebuie. Legenda spune că s-a împrietenit la cataramă cu cel mai important dintre nepoții lui Bayinnaung, un băiat de vârsta sa, Min Chit Swa; dar, după mulți ani de rivalitate în diverse întreceri de forță, măiestrie și rezistență, până la urmă au rupt relațiile atunci când cocoșul de luptă al lui Naresuan l-a învins pe cel al lui Min Chit Swa într-o luptă foarte importantă.

La șaisprezece ani, Naresuan s-a întors la Ayutthaya să cârmuiască în chip de vasal al lui Bayinnaung. În 1583, la doi ani după moartea lui Bayinnaung, s-a declarat suveran și a alungat garnizoana birmană. Întreaga oștire birmană a revenit sub comanda prințului moștenitor Min Chit Swa, prietenul din copilărie. Legenda spune că cei doi s-au prins într-un duel epic, călare pe elefanți. După ce animalele uriașe s-au ciocnit și s-au răsturnat, cei doi prinți s-au înfruntat cu săbiile. Lupta a continuat până ce Naresuan l-a despicat pe Min Chit Swa în jumătate, de la umăr până la brâu. După ce i-a fost ucis comandantul, oștirea birmană s-a împrăștiat și a fugit, lăsând pe câmpul de luptă 200 000 de leșuri.[3]

Sora mai mare a lui Naresuan, prințesa Suphankalaya, rămăsese la Pegu ca ostatică și membră a haremului regal.[4] Când a venit vestea

despre moartea lui Min Chit Swa, tatăl său îndurerat și furios, regele Nanda Bayin al Birmaniei, a trimis după ea și a omorât-o, cu toate că purta în pântece odrasla regelui.*

Naresuan a invadat Birmania de câteva ori în timpul domniei sale, devastând zonele rurale și provocând foamete. În timpul asediului orașului Pegu, în 1596, foametea i-a silit pe cei dinăuntrul cetății la canibalism; regele Nanda Bayin a poruncit ca toți locuitorii de neam siamez din oraș să fie măcelăriți pentru ca birmanii să se hrănească cu ei. În vreme ce populația din Pegu scădea vertiginos (de la 150 000 de locuitori s-a ajuns la 30 000), scădeau și proviziile lui Naresuan, care își așezase tabăra lângă oraș, astfel că 100 000 dintre oștenii săi au murit de foame. În cele din urmă, a trebuit să se retragă înainte de a cuceri cetatea. În 1600, un iezuit care călătorea prin Birmania a povestit că a văzut „ruinele unor temple aurite și clădiri mărețe înșirate pe malurile cursurilor de apă; drumurile și câmpurile pline de hârcile și oasele nefericiților locuitori din Pegu, omorâți sau morți de foame; leșuri azvârlite în apă, atât de multe, încât corăbiile nu puteau trece de ele“.[5] Birmania a decăzut și a fost cuprinsă de un război civil, iar Pegu și-a pierdut statutul de capitală.

Între timp, Naresuan a asigurat independența statelor Shan, ca tampon împotriva unei posibile agresiuni a birmanilor. El și fratele său se împrieteniseră cu prințul de neam shan din Hsenwi pe când erau toți trei ostatici la curtea birmană. Frații din Siam tocmai conduceau două coloane de oșteni – cu totul 200 000 de oameni – împotriva birmanilor pe teritoriul etniei shan, când Naresuan a murit, fie plin de buboaie de la o boală de piele (versiunea celor din Siam), fie repezindu-se să-l salveze pe prințul din Hsenwi (versiunea populației shan).[6]

---

* Nanda Bayin a devenit legendar pentru stările sale de spirit schimbătoare și primejdioase. Există afirmații pe internet (Wikipedia și Snopes, septembrie 2008) că a murit literalmente de râs, în 1599, când un negustor italian sosit în vizită i-a spus că Veneția e un regat fără rege; însă George Sale ne spune în *An Universal History* (1759, vol. 7, p. 111) că amuzamentul provocat de această descoperire nu i-a produs decât un acces de tuse care „l-a împiedicat o vreme să vorbească“.

Războaiele religioase din Franța

Numărul de morți: 3 milioane[1]
Locul în clasament: 30
Tipul: conflict religios
Conflictul, în linii mari: catolici *vs.* protestanți
Perioada: 1562–1598
Locul și principalul stat participant: Franța
Principalii participanți nonstatali: partida hughenotă, Liga Catolică
Numărul de Henrici: 4
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: catolicii, hughenoții, Caterina de Medici

Reforma

În ultima parte a Evului Mediu, Biserica Romano-Catolică a dus-o de minune, devenind o corporație transnațională care îi făcea pe monarhii laici să tresalte când le arunca o căutătură. Pe lângă faptul că ațâța lumea la cruciade, Roma putea să se eschiveze de la plata impozitelor, să-i silească pe împărații îngâmfați să îngenuncheze pocăiți în zăpadă și să trimită inchizitori care să-i terorizeze pe localnici. Avea oștiri de călugări războinici, precum templierii, ospitalierii și cavalerii teutoni. Nobilii împovărați de păcate îl mituiau pe Dumnezeu donând pământuri, bani și obiecte de artă scutite de impozite și ctitorind lăcașuri sfinte. Amănuntele nu contează aici. Tot ce trebuie să știți este că pe la 1500 papalitatea domina lumea.

Acumulând tot mai multă bogăție și putere, Biserica Catolică a devenit monumental de coruptă, dar întotdeauna a izbutit să înăbușe mișcările de reformă înainte să scape de sub control. Reformatorul ceh Jan Hus a fost prins și ars pe rug în 1415. Cu toate că reformatorul englez John Wyclife a murit din cauze naturale în 1384, înainte ca Biserica să poată pune gheara pe el, după câțiva ani clerul catolic a pus ca trupul să fie deshumat și ars, pentru a-și arăta dezaprobarea. Până la urmă, un reformator pe nume Martin Luther a reușit să supraviețuiască mâniei Bisericii, și în 1520 a început Reforma.

După ce ușa fusese deschisă, oamenii din toată partea nord-vestică a Europei au părăsit Biserica Catolică. Mulți monarhi și-au scos țara din sfera catolică și au creat noi biserici naționale adaptate nevoilor locale; însă națiunile mai vechi și mai puternice – în special Franța

și Spania – obligaseră de multă vreme Biserica Catolică să-și împartă bogăția și puterea cu statul. Acum acești monarhi, fiind direct interesați ca Biserica s-o ducă bine, nu erau dispuși să îngăduie Reformei să submineze puterea Bisericii Catolice. În aceste țări, convertiții trebuiau să se întrunească în taină dacă voiau să practice noua credință creștină.

Printre noii reformatori care își făceau vocea auzită în întreaga Europă se număra și Jean Calvin, un francez care a fost alungat rapid din țară și a găsit adăpost la Geneva. În vreme ce luteranismul era un catolicism trecut prin comisia de auditare – curățat, simplificat și adaptat nevoilor locale –, calvinismul era un luteranism la pătrat – auster, populist și descentralizat. Calviniștii, numiți hughenoți în Franța și puritani în Anglia, credeau în absoluta păcătoșenie a oamenilor, care puteau fi izbăviți doar prin mila lui Dumnezeu. Ei criticau frivolitatea și stricăciunea naturii umane și îi îndemnau pe cei cu credință în Dumnezeu să trăiască într-o cucernicie strictă, fără compromisuri.

Oriunde a prins rădăcini calvinismul, a urmat războiul civil.

Franța pe muchie de cuțit

Relațiile internaționale din acea vreme între țările aflate în apusul Europei erau simple: toată lumea își ura vecinul. Spania se împotrivea Franței, care se împotrivea Angliei, care se împotrivea Scoției. Asta făcea ca fiecare țară să fie aliată cu cea de dincolo de vecina ei, și uneori regii lor se căsătoreau între ei. Regele Filip II al Spaniei s-a însurat cu regina Maria Tudor a Angliei, iar prințul (și apoi regele) Francisc al Franței s-a căsătorit cu Maria, regina Scoției. Toți monarhii pomeniți erau catolici, cu toate că cea mai mare parte a populației Marii Britanii era protestantă.

Faptul că, printr-un concurs de împrejurări, mai multe state încăpuseră pe mâna unor regine – în special regine catolice în țări pe care Dumnezeu le voise protestante – l-a înfuriat pe evanghelistul scoțian John Knox, făcându-l să scrie în 1558 *The First Blast of the Trumpet against the Monstruous Regiment of Women* (*Primul sunet al trâmbiței împotriva monstruoasei cârmuiri a femeilor*). Franța era pe cale să se alăture țărilor cârmuite de femei.

Regele francez de atunci, Henric II, ura „scursura luterană". Fusese încoronat în 1547, la vârsta de douăzeci și opt de ani, și avea puterea politică și voința pentru a ține în frâu minoritatea protestantă din țara sa. Cu un rege tânăr și sănătos, care avea patru fii și trei fiice, viitorul

dinastiei Valois a lui Henric părea asigurat, dar în 1559 regele Henric a fost lovit în orbită de o schijă de lance la un turnir. După ce a bolit câteva zile, Henric a murit, lăsând Franța în mâinile fiului său de cincisprezece ani, Francisc.*

Primul război

La fel ca mulți alți monarhi, regele Francisc II s-a bazat pe familia soției sale, sperând că îl va ajuta să păstreze puterea. Regina sa, Maria Stuart, era înrudită pe linie maternă cu familia Guise, catolici francezi cu multă putere.

În 1560, protestanții francezi au clocit un plan. S-au gândit să omoare cât mai mulți din familia Guise, să-l răpească pe rege și să-l silească să se debaraseze de restul acelei familii. Hughenoții erau atât de mândri de planul lor, încât l-au trâmbițat peste tot. Când au pornit la atac, familia Guise era pregătită. Conspiratorii au fost contracarați cu ușurință, iar apoi au fost vânați, spânzurați și tăiați în bucăți, uneori după ce li s-au făcut procese. Regele și curtea sa au privit cum cincizeci și doi de răsculați sunt decapitați în curtea castelului.[2]

Francisc, care nu a fost niciodată prea sănătos, a murit în decembrie 1560, după numai un an și jumătate de domnie. Fratele său în vârstă de zece ani, tăcutul și melancolicul Carol IX, a preluat coroana, dar puterea reală, ca regentă, o avea mama sa, Caterina de Medici, care mai înainte fusese soția obedientă a regelui Henric. Caterina era fiica lui Lorenzo de Medici, conducătorul rece și viclean al Florenței renascentiste, căruia Machiavelli i-a dedicat *Il Principe*; însă ea nu învățase lecția maestrului: în deceniile în care a avut puterea a clocit o serie de planuri stângace și a apelat la tot felul de compromisuri neinspirate, care au înrăutățit tot mai mult situația. Altminteri, Caterina a adus o modă nouă, prezentând poporului francez – pe atunci cam lipsit de rafinament – noutăți italiene ca furculița, tutunul de prizat, broccoliul, șaua pentru călărit lateral, batista și pantalonașii femeiești.

Pentru a câștiga sprijinul familiilor protestante importante – în special Bourbonii – și a contracara puterea din ce în ce mai mare a

---

* Merită menționat faptul că accidentul lui Henric părea să fi fost prezis de bălmăjeala mistică a unui astrolog aflat în vizită la curte. Asta l-a făcut pe loc celebru pe autorul acelui catren, care își zicea Nostradamus, iar toată lumea s-a repezit să caute prin versurile lui alte profeții folositoare, de pildă numerele câștigătoare la loterie.

familiei Guise, Caterina a legalizat cultul protestant, ceea ce a nemulțumit majoritatea catolică a Franței. Dar l-a ținut strâns în frâu, ceea ce a nemulțumit minoritatea protestantă.

Războaiele au început atunci când un alt Francisc, ducele de Guise, aflat în trecere prin orașul Vassy, s-a oprit la biserică să participe la slujbă. Protestanții se rugau și cântau într-un hambar din apropiere, pe care îl foloseau ca biserică, întrucât Coroana le interzicea protestanților să construiască biserici adevărate. Între enoriașii rivali a izbucnit o încăierare în care a fost implicat și anturajul ducelui. Conflictul s-a amplificat și, în cele din urmă, catolicii au ars hambarul și i-au omorât pe toți protestanții pe care au pus mâna.

Curând, francezii de ambele confesiuni au început să strângă oști și să-și fortifice orașele. Aceste oști au dus câteva bătălii aprige, dar până la urmă ducele de Guise a fost asasinat, iar conducătorul hughenoților (Ludovic de Bourbon, prinț de Condé) a fost ucis în luptă, ceea ce a mai domolit din avântul celor două tabere și le-a adus la masa negocierilor. Gaspard de Coligny, un amiral care luptase alături de Condé, a devenit noul conducător al protestanților.

Al doilea război (1567–1568)

Rivalitatea dintre Franța și Spania se intensificase în 1494, când moștenitorul tronului spaniol s-a căsătorit cu moștenitoarea Casei de Burgundia, aducând Spaniei toate teritoriile care le dăduseră atâta de furcă regilor francezi în timpul Războiului de 100 de Ani (Burgundia, Flandra și Țările de Jos). Astfel, armata spaniolă se poziționase de jur-împrejurul Franței. Apoi, în 1567, calviniștii din Țările de Jos s-au revoltat împotriva cârmuirii spaniole, silind Spania și Franța să facă front comun împotriva protestantismului.

Dat fiind că hughenoții erau și așa destul de agitați, Caterina de Medici și-a ales un moment prost să meargă la Bayonne ca să-și vadă fiica, Elisabeta, măritată de curând cu regele Spaniei, Filip II, care rămăsese văduv. Pentru hughenoți, această reuniune de familie mirosea a complot. S-a răspândit zvonul că marea oștire spaniolă mobilizată împotriva olandezilor răsculați venea de fapt să-i ajute pe catolicii francezi în operațiunea de eliminare a hughenoților.

Hughenoții au lansat un atac preventiv, încercând să-l fure pe rege din anturajul familiei Guise și să-l țină printre protestanți, dar planul a eșuat și familia regală a ajuns într-un loc sigur. Șase mii de osteni hughenoți și-au așezat tabăra lângă Paris și, deși erau prea puțini ca

să asedieze orașul, la Saint-Denis au învins 18 000 de militari din oștirea regală, care venise să-i alunge. Totuși, când forțele regale au ajuns să numere 60 000 de oameni, hughenoții s-au retras și au negociat încetarea focului.[3]

Al treilea război (1568–1570)

Peste câteva luni, forțele regale au încercat să se furișeze și să-i surprindă pe conducătorii protestanților acasă la ei, dar hughenoții au fugit spre nord, unde se puteau întâlni cu susținătorii lor olandezi și englezi. Familia Guise a luat legătura cu Spania, urmărind să nimicească fortificațiile hughenote din sudul Franței. Cu toate că protestanții au fost înfrânți în războiul care a urmat, Coroana nu și-a putut permite să-l ducă la capăt. Pacea a venit în 1570, iar hughenoților li s-a permis să construiască fortificații și să pună garnizoane în patru orașe, pentru a se putea refugia în ele în cazul repetării agresiunii catolice.[4]

Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu

Încercând să îndrepte oarecum lucrurile, Caterina de Medici și-a măritat una dintre fiice, Margareta, cu nobilul de cel mai înalt rang dintre hughenoți, Henric, capul Casei de Bourbon și regele micului regat Navarra din Pirinei. Caterina de Medici a încercat, de asemenea, să-i aducă pe hughenoți la guvernare, lucru care, firește, i-a călcat pe bătături pe catolici.

Când toată lumea s-a adunat la Paris pentru nunta Margaretei, cineva a încercat să-l omoare pe conducătorul militar al hughenoților, Gaspard de Coligny. În vreme ce Coligny mergea pe stradă, un pușcaș a tras în el de la o fereastră. Nimeni nu știe sigur cine plănuise asta, dar istoricii au învinovățit-o îndeobște pe Caterina. Rana nu a fost gravă și n-a făcut altceva decât să-i mânie pe hughenoți.

Cu toate că regele Carol și consiliul său nu avuseseră nimic de-a face cu încercarea de asasinat, Caterina le-a explicat că acum hughenoții aveau să se răzbune, ceea ce însemna că un atac preventiv era singura strategie posibilă pentru catolici dacă voiau să scape cu viață. În ajunul zilei Sfântului Bartolomeu, pe 23 august 1572, Guise și oamenii săi au năvălit în casa lui Coligny și l-au ucis în patul în care bolea, în vreme ce alte escadroane ale morții porneau la vânătoare. Cel mai probabil, Caterina urmărise doar să îngroape mișcarea

hughenotă ucigându-i conducătorii, dar la Paris a explodat ura față de protestanți. Gloate din întregul oraș i-au hăituit pe toți hughenoții care au fost de găsit, omorând între 2 000 și 10 000 dintre ei prin orice mijloace aflate la îndemână. Adulții erau spânzurați, bătuți, hăcuiți și înjunghiați; copiii erau azvârliți pe ferestre sau în fluviu. În săptămânile care au urmat, protestanții au fost masacrați și în alte orașe de pe tot cuprinsul Franței, așa încât numărul morților a crescut de zece ori, până la circa 50 000.

Conducătorul Bourbonilor, mirele, Henric de Navarra, a supraviețuit doar pentru că s-a convertit pe loc la catolicism. A fost mutat în palat, ca să poată fi supravegheat tot timpul; mișcările lui erau îngrădite.

Masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu a îngrozit Europa. Până și Ivan cel Groaznic din Rusia l-a condamnat. A schimbat natura războaielor religioase din Franța dintr-o luptă între bande în război de exterminare.

Al patrulea război

Când războiul a reînceput, fratele mai mic al regelui, Henric, a condus o armată catolică împotriva fortăreței protestante La Rochelle. A urmat un asediu aprig, care s-a întins pe mai multe luni, din 1572 până în 1573. Săpătorii încercau să șubrezească fortificațiile și detonau butoaie cu praf de pușcă, în vreme ce artileria bubuia de zor în ziduri, dar degeaba. După cum mergeau lucrurile, armata din afara zidurilor avea să rămână fără hrană și muniție înaintea celor dinăuntru. Apoi, prințul Henric a fost ales regele Poloniei*, ceea ce i-a oferit scuza să ridice asediul fără să-i fie pătată onoarea.

Al cincilea, al șaselea și al șaptelea război

De când îngăduise masacrul din Noaptea Sfântului Bartolomeu, regele Carol era împovărat de vinovăție. Starea lui de sănătate s-a deteriorat. Când a murit, în 1574, la vârsta de douăzeci și trei de ani, tronul i-a

---

* Nobilimea Poloniei prefera să pună pe tron străini oarecum lipsiți de putere, așa încât nici una dintre familiile locale să nu câștige un avantaj politic. Caterina de Medici își folosise influența pentru a-i găsi fiului ei fără tron acest locșor tihnit.

revenit fratelui său de douăzeci și doi de ani, regele Henric al Poloniei. Henric a părăsit pe furiș Polonia cu tezaurul național polon ascuns în bagaje și a ajuns la Paris, gata să se instaleze pe tron.

Noul rege, Henric III, era fiul preferat al Caterinei și cel mai inteligent dintre frați. Era un catolic fervent și îi plăcea să poarte straie femeiești, iar uneori apărea înveșmântat așa chiar și când se ocupa de treburi oficiale. Era înconjurat de tineri chipeși, cărora li se zicea „drăgălașii“ (*les mignons*). Avea mulți câini de talie mică și când era furtună se ascundea în pivniță.[5] Caterina a încercat să-l atragă pe Henric la heterosexualitate, organizând, ca să-l distreze, petreceri speciale la care slujeau fete în pielea goală, dar n-a izbutit.

Mai periculoasă era însă înclinația intermitentă a lui Henric spre fanatismul catolic. Aceasta se manifesta când îl apuca pocăința pentru excentricitățile lui sexuale. În acele momente, Henric își primejduia sănătatea prin post negru și chinuirea trupului. În cele din urmă, prietenul care îl îndemna la aceste ritualuri (bănuit că ar fi în slujba spaniolilor) a fost omorât pe o străduță dosnică, la ordinul Caterinei.[6]

Așa cum li s-a întâmplat celor mai mulți dintre conducătorii care s-au confruntat cu un război civil de-a lungul istoriei, tot ce făcea regele Henric părea să se întoarcă împotriva lui. Când regele le-a redat hughenoților libertatea religioasă, Henric de Navarra a profitat de acest nou climat de toleranță ca să fugă de la curte și, după ce s-a văzut în siguranță, s-a reconvertit la protestantism. Între timp, Henric de Guise, iritat de slăbiciunea regelui, a format o Ligă Catolică independentă, beneficiind de sprijinul spaniolilor.

Regele Henric III era pe cale să rămână cu vistieria goală, așa că a convocat Parlamentul, nădăjduind la o creștere a impozitelor. Parlamentul a refuzat să crească impozitele, dar regele Henric a strâns suficienți soldați ca să desfășoare câteva mici campanii pe Valea Loarei.[7]

Prea mulți Henrici

Fiindcă regele de acum era în mod vădit homosexual, următorul rege probabil că n-avea să fie rodul lucrării sale. Următorul pe linia succesorală era cel mai tânăr dintre frații Valois, François, dar acesta a murit de febră în 1584, în vreme ce se lupta cu protestanții în Țările de Jos. În lipsa altor urmași de sex bărbătesc ai regelui Henric II, trebuia găsită o altă linie masculină care descindea direct dintr-un rege anterior. Când genealogii regali au urmărit noua ramură ca să

dea de descendentul aflat în cea mai înaltă poziție, au descoperit că următorul care avea dreptul la tronul Franței era cumnatul regelui, Henric de Navarra, conducătorul familiei hughenote Bourbon.

Astfel a început războiul celor trei Henrici, în cursul căruia regele Henric III și Henric de Guise au încercat să-l silească pe Henric de Navarra să renunțe la dreptul la succesiune. Dat fiind că miza era tronul, bătăliile au fost deosebit de sângeroase. În bătălia de la Coutras au fost uciși 2000 de catolici, iar alte 6000 au murit în bătălia de la Ivry. Pierderile hughenoților au fost comparabile, și nici una dintre părți n-a obținut vreun avantaj.

De-acum, războaiele nesfârșite reduseseră cu circa 20% populația Franței.[8] Într-un raport trimis acasă, ambasadorul venețian descria starea Franței după o generație de lupte: „Peste tot vezi dărâmături, majoritatea vitelor au fost ucise, [...] există întinderi de pământ fertile care au rămas necultivate, mulți țărani s-au văzut siliți să plece de la casele lor și să rătăcească fără rost. Totul a ajuns să coste enorm, [...] oamenii nu mai sunt cinstiți și curtenitori, fie pentru că sărăcia le-a înfrânt spiritul și i-a abrutizat, fie pentru că dezbinarea și vărsarea de sânge i-au făcut răuvoitori și sălbatici".[9]

Liga Catolică îl ura pe regele Henric pentru că nu-i zdrobea pe hughenoți. Din punctul de vedere al Ligii, un catolic moderat nu era cu nimic mai bun ca un protestant. Așadar, Liga i-a asmuțit pe cetățenii parizieni, care au ridicat baricade și l-au alungat din oraș pe Henric III. Regele s-a refugiat în provincie, de unde a fost silit să ceară sfatul Parlamentului în privința succesiunii. Când Parlamentul a sugerat un urmaș care era în mod evident marioneta Casei de Guise, regele Henric a hotărât să-și rezolve o dată pentru totdeauna problemele cu Guise.

Cu două zile înainte de Crăciun, regele Henric III l-a invitat pe Henric de Guise să treacă pe la el ca să stea un pic de vorbă, însă, când Guise a intrat în încăpere, ușile au fost trântite brusc și încuiate. Câțiva soldați s-au repezit la el; Guise și-a scos sabia și s-a luptat vitejește, dar soldații regelui l-au ucis. Fratele lui, un arhiepiscop catolic, aflat și el în vizită la rege, a fost omorât în dimineața următoare. Amândoi au fost tăiați în bucăți și aruncați într-un șemineu în care ardea un foc mare. Apoi regele s-a aliat cu Casa de Bourbon împotriva Ligii Catolice.

Iarăși război

Caterina de Medici a murit în 1589, iar ultimul dintre fiii săi i-a urmat după puțin timp. În luna iulie a aceluiași an, un călugăr dominican, înfuriat de faptul că regele Henric trădase catolicismul, l-a înjunghiat

în stomac. După ce Henric III a murit încet-încet, ca urmare a hemoragiei interne și a septicemiei, protestantul Henric de Navarra a devenit regele Franței. „Cârmuiesc cu fundul pe șa și cu pușca în pumn“, a declarat el și a pornit călare să-și scoată capitala din mâna Ligii Catolice.[10]

Asediul Parisului, început în mai 1590, a fost brutal. Luni de zile, locuitorii celui mai mare oraș din Europa au stat închiși între ziduri, în vreme ce proviziile se împuținau. Pe măsură ce trecea timpul, câinii, pisicile și șobolanii au dispărut din oraș. În piețe a apărut „carne care era, în realitate, de copilaș“.[11] În tot acest timp au murit de foame între 40 000 și 50 000 de parizieni. Henric de Navarra a bombardat orașul cu tunuri așezate pe dealurile învecinate[12], dar orașul a rezistat și, în cele din urmă, asediul a fost ridicat la începutul lui septembrie.

Atunci Liga Catolică a convocat la Paris un parlament cu scopul de a alege un rege catolic care să i se împotrivească lui Henric de Navarra, dar când spaniolii au propus să fie încoronată o prințesă de-a lor, nepoată pe linie maternă a regelui Henric II, mulți francezi au fost îngroziți. Au început să priceapă că a fi francez era, probabil, mai important decât a fi catolic. Poate că era mai bine să aibă un rege Bourbon decât să facă din Franța un satelit al spaniolilor.

Dintr-odată, în 1593, Henric de Navarra, care condusese oștirile protestante în multe bătălii grele, a anunțat că, dacă asta contează atât de mult pentru supușii săi, o să se convertească la catolicism. Nu voia să facă valuri.

„Parisul merită o mesă“, se zvonește că ar fi explicat el.

Astfel, putea să fie acceptat și uns cum se cuvine ca rege al Franței și, înainte să vină cineva cu alte obiecții, s-a așternut pacea. În 1598, regele Henric IV a dat Edictul de la Nantes, prin care se instituia toleranța între toate cultele creștine. Noua sa dinastie, Bourbon, voia să lase în urmă grozăviile din ultimul timp: „Amintirea tuturor celor săvârșite de o parte ori de cealaltă [...] în perioada tulbure de dinainte este ștearsă și uitată, ca și cum acele lucruri nu s-ar fi petrecut nicicând“. Ori, după cum spune Regele din Castelul Mlaștinilor al celor de la Monty Python: „Hai să nu ne mai gâlcevim și încontrăm despre cine a mierlit pe cine“.[13]

Războiul ruso-tătar

Numărul de morți: 500 000[1]
Locul în clasament: 70
Tipul: ciocnire între culturi
Conflictul, în linii mari: ruși *vs.* tătari
Perioada: 1570–1572
Locul: Rusia
Principalele state participante: Hanatul Crimeii, Țaratul Moscovei
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: tătarii
Altă pacoste: invazie mongolă

În 1570, în vreme ce țarul Ivan cel Groaznic era prins cu un război aproape de Marea Baltică, tătarii din Hanatul Crimeii au pătruns în ținuturile de frontieră din sudul Rusiei și le-au aflat slab păzite. În luna mai a anului următor, au pornit o expediție de jaf pe teritoriul rusesc, cu gândul să înhațe tot ce putea fi cărat. Au prădat și au ars orașele și au luat în sclavie 150 000 de locuitori, mânându-i către sud.[2] Micile garnizoane pe care le așezase Ivan cel Groaznic din loc în loc au fost spulberate de tătari.

Ajungând la Moscova, tătarii au dat foc gospodăriilor de la periferie, iar focurile s-au unit și au ajuns în oraș. Cuprinși de panică, locuitorii Moscovei au fugit și s-au îmbulzit la poarta cea mai îndepărtată a orașului, strivindu-se și călcându-se în picioare, până ce s-au adunat trei straturi de cadavre. Alții au sărit în râu ca să scape de foc și s-au înecat. Depozitul de praf de pușcă din Kremlin a explodat.

Orașul era năruit și muriseră zeci de mii de oameni. Râul Moscova era ticsit de cadavre și a fost nevoie de un an întreg ca să se curețe orașul de toate leșurile. Timp de zece zile, nobilimea rusă s-a codit să-i ducă lui Ivan cel Groaznic vestea despre dezastru.[3]

În cele din urmă, în iulie, oștirea lui Ivan i-a prins din urmă pe tătari la Molodi, la sud de Moscova. Cei 60 000 de ruși i-au zdrobit pe cei 120 000 de tătari și le-au tăiat pofta de năvăliri pentru multă vreme.

Timpurile Tulburi

Numărul de morți: 5 milioane[1]
Locul în clasament: 22
Tipul: dezintegrare statală, dispută dinastică
Conflictul, în linii mari: țărănime *vs.* nobilime
Perioada: 1598–1613
Locul: Rusia
Principalele state participante: Țaratul Moscovei (Rusia), Uniunea Statală Polono-Lituaniană, Regatul Suediei
Numărul de Dmitri: 4
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: nobilimea feroce din Rusia, Polonia și Lituania, Suedia, cazacii
Lecția învățată: înainte să proclami pe cineva împărat, uită-te întotdeauna la fotografia de pe actul de identitate

Ivan cel Groaznic

Când vine vorba despre tirani smintiți, Ivan cel Groaznic este etalonul la care sunt raportați toți ceilalți. Era arțăgos, superstițios și plin de toane, și puțini dintre apropiații lui i-au supraviețuit. În 1533, la moartea tatălui său, Ivan, în vârstă de trei ani, a ajuns pe tronul Rusiei, iar în următorii zece ani a fost pionul boierilor. În copilăria lui Ivan, diverși sfetnici apropiați au fost omorâți în bătaie, jupuiți de vii, întemnițați sau lăsați să moară de foame de către facțiuni rivale ale nobilimii. Mama sa a fost otrăvită. Ivan însuși a rămas retras și neajutorat, și se distra chinuind câini și pisici. În cele din urmă, la vârsta de treisprezece ani, Ivan și-a manifestat autoritatea și l-a dat pradă unor de câini de vânătoare flămânzi pe cel mai de seamă dintre boieri, prințul Andrei Șuiski.

Pentru o vreme, căsătoria lui Ivan cu Anastasia Romanov i-a potolit toanele, și cârmuirea sa luminată a adus Rusiei pace și prosperitate pentru prima oară după mulți ani. Apoi, când Anastasia a murit, Ivan a luat-o razna de-a binelea. I-a acuzat pe boieri că i-au otrăvit-o pe preaiubita Anastasia și s-a răzbunat omorându-i pe mulți prin schingiuiri lente și iscusite.

Printre cele mai mari monstruozități săvârșite de el se numără omorârea uneia dintre neveste pentru că l-a mințit că era fecioară. Într-un acces de furie, și-a omorât fiul cel mare, moștenitorul tronului. O dată, Ivan a acuzat de trădare orașul Novgorod și s-a apucat să-i

ucidă sistematic pe locuitori, zi de zi, săptămâni în șir, ocupându-se el însuși de multe dintre omoruri, dar apoi, pe la jumătate, s-a răzgândit și a plecat. La un moment dat, s-a plictisit de putere și a plănuit să se retragă într-o mănăstire, dar nimeni n-a crezut că o va face și, într-adevăr, curând s-a răzgândit. A înființat o clasă specială de bandiți, numiți *opriciniki*, cărora le-a dat dreptul să omoare, să violeze și să fure fără să fie pedepsiți. Ivan a murit brusc în 1584, iar autopsia efectuată în era sovietică a descoperit prea mult mercur în trupul lui, ceea ce ar însemna că a fost otrăvit fie de un dușman, fie de medicamentele folosite în mod obișnuit în acea vreme la tratarea formelor avansate de sifilis.[2]

Numărul de morți din timpul domniei lui Ivan este necunoscut – cu siguranță zeci de mii, poate o sută de mii –, dar în orice caz nu a ucis destui oameni pentru a figura pe lista mea. Ivan ne interesează doar pentru că, atunci când domnia lui nebunească a luat sfârșit, marile familii din Rusia erau distruse: au supraviețuit doar acei fii de viță nobilă care erau prea tineri sau prea slabi la minte ca să atragă asupra lor mânia tiranului.

Ultimul Dmitri adevărat

La moartea lui Ivan, tronul i-a revenit lui Feodor, fiul lui cel sărac cu duhul. Țarul Feodor, pe care poporul l-a îndrăgit mereu, a domnit timp de șaisprezece ani, aducând pace și liniște în țară. Însă puterea reală era deținută de Boris Godunov, fratele soției lui Feodor, Irina.

O potențială complicație în succesiunea imperială era existența fratelui vitreg al lui Feodor, Dmitri, mai tânăr decât țarul. Dmitri era fiul celei de-a cincea soții a lui Ivan, sau poate a celei de-a șaptea (nimeni nu le mai știa numărul), însă Biserica Ortodoxă Răsăriteană i-a îngăduit doar trei neveste înainte să pună piciorul în prag, așa că existau unele îndoieli în privința legitimității lui Dmitri. N-ar fi trebuit să aibă importanță, dar Feodor și Irina n-au avut odrasle care să supraviețuiască.

Cu toate că Feodor îl îndrăgea mult pe Dmitri, Godunov a găsit un pretext ca să-l exileze pe Dmitri în orașul Uglich, care se afla la nord de Moscova, la vreo cincizeci de kilometri, pe fluviul Volga. Dmitri începuse deja să calce pe urmele tatălui său, chinuind animale mici. După câțiva ani, în 1591, a sosit la Moscova vestea că Dmitri, în vârstă de nouă ani, murise din pricina unei misterioase tăieturi la beregată.

Zvonurile și mama lui Dmitri l-au arătat cu degetul pe Godunov, și o gloată turbată din Uglich l-a linșat pe omul pus de Boris să-l păzească pe Dmitri.[3]

Godunov nu părea că se preface când se arăta uluit de moartea lui Dmitri. L-a trimis în taină pe Vasili Șuiski, un tânăr nobil rus și tovarăș de joacă al lui Dmitri, să cerceteze chestiunea. Șuiski nu era unul dintre lingăii de la curte. Fusese eliberat de curând din închisoare, unde ajunsese din pricina unui complot împotriva lui Godunov. El a raportat că Dmitri își tăiase gâtul accidental, fiindcă avusese o criză de epilepsie în timp ce se juca cu un cuțit – o poveste pe care n-a crezut-o nimeni. Apoi mama lui Dmitri a fost închisă într-o mănăstire, înainte să facă prea multe valuri.[4]

Așadar, nu mai rămăseseră descendenți care să poată emite pretenții la tron, iar odată cu moartea lui Feodor, în ianuarie 1598, s-a stins și dinastia Rurik, care cârmuise Rusia încă de la începutul istoriei consemnate. Boris Godunov a profitat de consternarea generală provocată de această veste cumplită și s-a oferit să fie țar. A alcătuit o adunare de nobili obedienți, care au votat pentru el. La început, oamenii l-au urât, bănuindu-l că îi făcuse de petrecanie iubitului lor Dmitri. Apoi au năvălit niște mongoli, iar el i-a alungat de la porțile Moscovei, cu toate că nimeni nu-l crezuse în stare de asta, așa că a devenit un erou. Nu pentru multă vreme.

Primul Dmitri fals

În jurul anului 1600, prințul Dmitri cel mort a reapărut, sănătos și gata să-și ia tronul în primire. Nimeni nu știe cine a fost acest tânăr, dar zău că n-are importanță. A rămas în istorie ca Dmitri, și asta-i destul pe moment. După ce și-a atras o mulțime de susținători, Polonia învecinată l-a luat sub aripa sa și a invadat Rusia în numele său.

Între timp, rușii uitaseră deja cum și-a câștigat Ivan cel Groaznic porecla. Nu-și mai aminteau decât că-i zdrobise fără milă pe boierii atât de detestați, care îl împilau pe rusul de rând. De asemenea, își aminteau că Ivan a desfășurat campanii glorioase împotriva tuturor dușmanilor Rusiei, dar păreau să uite că războaiele lui au fost costisitoare și nu întotdeauna victorioase. Una peste alta, pe ruși îi încânta ideea că os din osul lui Ivan venea să salveze Rusia.

În acea vreme, Rusia era lovită de o foamete cruntă, după ce ani la rând, din 1601 până în 1604, recoltele fuseseră slabe. „Se găseau adesea leșuri cu gurile pline de fân, iar la piață se vindeau plăcinte cu

carne de om."[5] Boris a început să ofere ajutoare pentru flămânzii din Moscova, iar orașele au fost invadate de refugiați. Când hrana s-a isprăvit, țarul a plătit giulgiurile morților. Numai la Moscova au murit de foame 100 000 de oameni. Mulți credeau că foametea era un semn de la Dumnezeu, care își arăta mânia față de uzurpatorul Boris.[6]

Oștirea lui Dmitri a dus o campanie grea și sângeroasă ca să-și croiască drum spre Moscova, dar el le-a arătat cruțare inamicilor înfrânți, în vreme ce oștirea lui Boris era înclinată către represalii crunte împotriva comunităților care îl primeau cu brațele deschise pe pretendent. Apoi, în aprilie 1605, Boris a căzut la pat și a murit. Unii zic că a fost otrăvit, dar există oameni care spun asta despre oricine. Tronul blestemat al Țaratului Moscovei i-a revenit atunci fiului său Feodor, în vârstă de doisprezece ani.

Ultima fărâmă de sprijin pentru familia Godunov s-a evaporat odată cu dispariția lui Boris, iar moscoviții s-au răsculat, au pus stăpânire pe Kremlin și au închis familia regală. Pe când Dmitri prelua controlul asupra orașului, țarul Feodor II și mama sa au fost sugrumați în celulele lor.

Țarul Dmitri a urcat pe tron în 1605. Vasili Șuiski s-a dezis de investigația sa anterioară în chestiunea morții lui Dmitri și a semnat noua versiune oficială, potrivit căreia Dmitri îi fentase pe asasinii trimiși de Godunov, care au ucis alt copil în locul său.

În mai 1606, când Dmitri s-a însurat cu prințesa polonă Marina Mniszech, rușilor li s-a părut că la nuntă au fost prea mulți polonezi catolici. Moscoviții ortodocși au prins iute pică pe perechea imperială și pe odiosul lor anturaj străin. Între străini și locuitorii capitalei s-au iscat certuri, încăierări și lupte armate. În cele din urmă, pe 17 mai, o gloată a atacat palatul și a năvălit în dormitorul țarului. Dmitri a sărit pe fereastră și și-a rupt piciorul; în timp ce încerca, șchiopătând, să fugă, a fost împușcat. Gloata i-a legat o funie de picioare și de organele genitale și a târât cadavrul afară, ca lumea să-l poată împunge cu bețe. Apoi Dmitri a fost îngropat, dezgropat după o săptămână și ars. Leșul pârjolit a fost îndesat în gura unui tun și azvârlit înspre Polonia, unde îi era locul. În timpul unei epurări generale a polonezilor din oraș, vreo 420 au fost omorâți, iar restul au fost izgoniți.[7]

Al doilea Dmitri fals

Capul conspirației de asasinat era Vasili Șuiski, prietenul din copilărie al adevăratului Dmitri, care investigase cauzele morții acestuia. Acum, el a devenit țarul Vasili. Pentru a dovedi că țarul precedent fusese un

impostor, țarul Vasili a făcut rost de cadavrul unui băiat și l-a prezentat drept adevăratul Dmitri, luat din mormântul aflat la Uglich. L-a dus în capitală și, după ce rămășițelor li s-a atribuit numărul cuvenit de vindecări miraculoase de leproși și schilozi, Vasili a forțat Biserica să declare că băiatul era fără îndoială Dmitri, mort și sfânt.[8]

În 1607, un hoinar cu multă învățătură a fost închis pentru că se dădea drept un anume nobil. Sub tortură, a renunțat la pretenția că ar fi acel nobil și, în loc de asta, a început să susțină că e Dmitri cel pierdut. A fost scos din lanțuri, curățat și proclamat țar. Polonii au strâns o oștire de mercenari care să-l ducă la Moscova. Această oștire a câștigat bătălie după bătălie, spre încântarea rușilor, care slăveau întoarcerea lui Dmitri. Nobilii ruși au început să-l părăsească pe țarul Vasili și să treacă de partea lui Dmitri. Apoi însă, tocmai când era pe cale să-și atingă ținta, Dmitri a fost oprit din cauza împotrivirii moscoviților.

Dmitri și-a stabilit curtea temporară în orașul Tușino, la câțiva kilometri de Moscova. Curtea țarului Vasili se golea de susținători, căci tot mai mulți boieri se duceau la Tușino. Încercând să submineze sprijinul acordat pretendentului la tron, țarul Vasili a eliberat-o din închisoare pe Marina Mniszech, văduva primului Dmitri fals, cu condiția să nu-l susțină pe noul Dmitri. Ea s-a supus o vreme, dar, cum vântul nu-i mai era favorabil lui Vasili, a fugit în tabăra lui Dmitri, recunoscându-l pe acesta în public drept iubitul ei soț, pe care lumea îl crezuse mort, dar care se înzdrăvenise după rănile căpătate.

În acest moment, Șuiski s-a aliat cu suedezii ca să-și salveze tronul.

Știu că vă ziceți: Suedezii? Socialiștii cu părul de un blond aproape ca zăpada, care conduc mașini Volvo, înmânează premii Nobel și s-au eschivat de la ambele războaiele mondiale? Suedezii ăia? Asta arată cât de mult s-a schimbat Europa față de secolul al XVII-lea, când Rusia primea șuturi în fund de la Polonia și Suedia, nu invers, însă pe atunci aceste două țări erau mult mai mari. Suedia controla cea mai mare parte a regiunii baltice, inclusiv Finlanda, Letonia și Estonia. Polonia era unită cu Lituania și, în plus, se întindea peste jumătate din Bielorusia și Ucraina.

Pentru polonezi, această intervenție fățișă a unui stat din afară constituia un afront. Era o practică diplomatică perfect acceptabilă ca suedezii să conspire în spatele scenei, dar să trimită de-a binelea la luptă o armată era prea de tot. Prin urmare, polonezii au intrat în război în mod oficial și direct, fără să se mai ascundă în spatele lui Dmitri. În septembrie 1609, oștirea lor a pătruns în Rusia ca să dejoace alianța rușilor cu suedezii și să pună un nou candidat polon pe tronul moscovit. Aceste evoluții au redus mult sprijinul acordat lui Dmitri atât

de ruși (care dădeau vina pe el pentru invazia polonă), cât și de anturajul său polon (care l-a părăsit și s-a alăturat oștirii polone). Dmitri și-a ridicat tabăra de la Tușino și s-a retras.

În vreme ce atenția Moscovei era distrasă de Dmitri, cazacii jefuiau nestingheriți ținuturile sudice. Cazacii se trăgeau dintr-un amestec de țărani fugari de obârșie slavă și renegați tătari, care s-au adunat în bande de-a lungul hotarului dintre așezările europene și păstorii nomazi din stepă. Pe măsură ce Timpurile Tulburi deveneau tot mai tulburi, numărul lor sporea cu iobagii ruși care erau tentați de traiul liber și ușor al cazacilor și fugeau de pe moșii ca să li se alăture. Deși au fost întotdeauna greu de controlat, cazacii serveau ca o zonă-tampon între imperiile creștine (polon, rus) și musulmane (turc, tătar), așa încât cârmuitorii europeni le acordau o autonomie privilegiată. Din păcate, firea lor de bandiți ieșea la iveală mai cu seamă în momentele de haos. Ne vom întâlni cu ei de câteva ori pe parcursul acestei cărți.

În 1607, cazacii prăduiau pe cursul inferior al Volgăi. Unul dintre cazacii mai tineri fusese o dată la Moscova, iar ceilalți cazaci au hotărât că asta îl îndreptățește să fie țar. Au susținut că este Petru, fiul pierdut al țarului Feodor. Faptul că Feodor nu avusese nici un fiu, Petru ori altul, n-avea importanță. Zvonul a potrivit cumva amănuntele. În jurul noului pretendent la tron s-a strâns o oștire. Destui adepți ai lui Dmitri au început să-l susțină pe „Petru“, însă cruzimea cazacilor lui Petru i-a dezamăgit pe mulți dintre ei.

Țarul Vasili Șuiski a fost răsturnat de pe tron în 1610 de o conspirație a nobililor ruși, care au predat Moscova polonilor. Lui Vasili i s-a făcut o tonsură cu de-a sila și a fost aruncat într-o mănăstire, ceea ce făcea ca el să nu mai poată urca vreodată pe tron. La puțin timp după asta a fost dus în Polonia și închis pentru tot restul vieții. Cam în același timp, Dmitri, care își instalase un nou cartier general într-un loc îndepărtat, a fost asasinat în vreme ce se plimba cu sania și bea mied. Devenise din ce în ce mai arțăgos și paranoic – îi ocăra, bătea și omora pe cei din jur când nimeni nu se aștepta. În cele din urmă, un prinț tătar din anturajul lui, pe care îl biciuise odată, l-a împușcat și i-a luat capul ca suvenir.[9] Tronul rus a rămas vacant.

Al treilea Dmitri fals

În 1611, a apărut încă un Dmitri. Suedezii s-au oferit să-l sprijine, dar el i-a refuzat și s-a aliat în schimb cu cazacii. În mai 1612, a fost prins, pus în lanțuri și târât la Moscova ca să fie spânzurat.

Să ne întoarcem un pic în timp și să trasăm cariera unui nobil de rangul al doilea care a tot intrat și ieșit din intrigile de la curte. Feodor Romanov era nepotul iubitei soții a țarului Ivan cel Groaznic, Anastasia, și văr primar cu țarul Feodor cel sărac cu duhul. Ca general, a luptat cu succes împotriva suedezilor în timpul domniei țarului Feodor, însă după ce Boris Godunov a urcat pe tron a fost alungat și exilat într-o mănăstire, devenind Fratele Filaret. Când primul Dmitri fals a ajuns la putere prin revolta poporului, lui Filaret i s-a îngăduit să se întoarcă în lume, dar, întrucât depusese jurământul monahal, nu putea să reintre în politica rusă decât ca om al Bisericii. A urcat în rang cu fiecare pseudo-Dmitri trecător, dar când a murit al doilea Dmitri, în 1610, patriarhul Filaret a fost prins și dus în Polonia. Pe noi ne interesează aici în primul rând faptul că și-a lăsat fiul adolescent, Mihail, în fruntea clanului Romanovilor.

În acel moment, Rusia era împărțită în trei. Moscova și partea apuseană erau sub stăpânirea polonezilor catolici. Novgorodul și nordul erau sub ocupația suedezilor protestanți. Restul aparținea acelora care aveau destulă forță militară pe plan local pentru a ține piept oricărui agresor. Familiile regale polonă și suedeză nădăjduiau acum să-și pună propriii prinți pe tronul Rusiei. O asemenea eventualitate amenința să târască Rusia în războaiele religioase din Europa; însă în 1612 o oaste înjghebată în orașul Nijni Novgorod i-a alungat pe polonezi din Moscova, dând poporului rus ocazia să-și făurească singur destinul.

Marii boieri din întreaga Rusie s-au adunat iute la Moscova, în 1613. Ambițiile suedezilor și polonezilor se anihilau reciproc, iar rușii au stabilit că adunarea avea să se ghideze după o regulă vitală: noul țar, oricine ar fi fost el, trebuia să fie rus get-beget. Alesul a fost Mihail Romanov, fiul în vârstă de șaisprezece ani al patriarhului Filaret. Dinastia inaugurată de el va dura până la Revoluția Rusă din secolul XX. Moscova fusese atât de grav afectată de repetatele cuceriri și răscoale, încât țarul Mihail a condus de departe, din cea mai sfântă mănăstire a creștinătății ortodoxe – Lavra Sfânta Treime a Sfântului Serghie –, până ce Moscova a putut fi refăcută.

Marina Mniszech, văduva a doi falși Dmitri, tot încercase să-l urce pe tron pe pruncul său Ivan*, prezentându-l drept adevăratul moștenitor al țarului Dmitri, dar, cum Mihail Romanov începuse să-și consolideze puterea asupra Rusiei, localnicii speriați au alungat-o din refugiul ei din Astrahan înainte de sosirea oștilor țarului. Ea a fugit în ținuturile

* Numai Dumnezeu știe cine a fost tatăl său.

sălbatice, căutând protecția unor cazaci binevoitori; însă a fost prinsă de niște cazaci răuvoitori, care au vândut-o Moscovei. Ivan, un biet copil, a fost executat, iar Marina a murit în închisoare în mai puțin de un an.

Până la urmă, ce s-a-ntâmplat acolo?

Timpurile Tulburi sunt o înșiruire de mistere. Pentru început, cum a murit Ivan cel Groaznic? Inițial s-a spus că a murit brusc, în vreme ce juca o partidă de șah, dar cantitatea de mercur găsită în trupul său a fost interpretată fie ca asasinat, fie ca otrăvire accidentală. Pe de altă parte, este posibil ca nivelul de mercur, deși apreciabil, să nu fi fost suficient ca să-l ucidă, iar atunci a murit din cu totul altă cauză. Dacă a fost vorba de o crimă, Godunov este unul dintre principalii suspecți. Unii istorici consideră că acesta a vrut să scape de stăpânul său paranoic înainte s-o pățească chiar el, dar există și o poveste mai picantă, potrivit căreia Godunov a năvălit într-o încăpere, l-a surprins pe Ivan violând-o pe Irina, sora lui Godunov și soția lui Feodor, și i-a venit de hac.

Cum a murit țareviciul Dmitri? Există versiunea oficială (că-și făcea de lucru cu un cuțit sau cu un alt obiect tăios), zvonul care circula pe atunci (că a fost omorât de Boris Godunov) și versiunea oficială ulterioară (că i-a fentat pe asasinii trimiși de Godunov și a devenit țarul Dmitri). Uneori sunt menționate alte două explicații: sinuciderea (inițial, Biserica i-a făcut o înmormântare de acest fel) și crima, săvârșită de dușmanii lui Godunov ca să i-o pună în cârcă și să-l discrediteze (variantă sugerată de istoricul Chester Dunning).[10] Putem lua în calcul și posibilitatea ca el să fi fost omorât din motive care nu aveau nici o legătură cu politica, anume fiindcă devenea un „mic monstru" (cuvintele lui Dunning) și, ca atare, era tot mai nesuferit pentru cei din jur.

Cine a fost primul fals Dmitri? Multe lucrări despre Timpurile Tulburi răspund la această întrebare cu mai multă certitudine decât o permit dovezile. De regulă, primul pseudo-Dmitri este identificat fără dubii ca Grigori Otrepiev, un călugăr caterisit și depravat. Această idee a fost pusă în circulație prima oară de țarul Boris într-un moment în care era încolțit, așadar putem presupune că ea derivă dintr-o necesitate politică, nu din dovezi reale. Piesa lui Pușkin și opera lui Musorgski pe această temă (ambele intitulate *Boris Godunov*), în care Otrepiev este unul dintre personajele principale, au popularizat ideea. Există și alte ipoteze cu privire la identitatea primului pseudo-Dmitri, de pildă: fiul nelegitim al unui fost rege polon; un copil crescut de un clan

de boieri ambițioși în așa fel încât să creadă că este cu adevărat Dmitri; un conspirator ce făcea parte dintr-un complot polon sau iezuit; adevăratul țarevici Dmitri, așa cum s-a trâmbițat în epocă.[11]

Când încercăm să-l identificăm pe al doilea fals Dmitri, putem cel puțin să eliminăm doi candidați. În ziua de azi toată lumea este de acord cu faptul că nu semăna cu primul fals Dmitri, și nici un istoric modern n-a propus vreodată cu seriozitate ipoteza că în acel moment țareviciul Dmitri ar mai fi fost în viață. Era ori fiul unui preot, ori un evreu convertit, ori cu totul altcineva.

Tindem să uităm certitudinile pe care lumea modernă le-a adus în viața noastră. Până la apariția datelor biometrice fiabile, în special a amprentelor, către sfârșitul secolului al XIX-lea, nu exista vreo modalitate de a identifica în mod absolut sigur o persoană. În lipsa fotografiilor, nu existau decât amintiri din ce în ce mai șterse și desene inexacte care să ne amintească de înfățișarea cuiva. O persoană putea să dispară dintr-o comunitate și să devină cu ușurință altcineva în altă parte. Adesea, sclavii și criminalii erau însemnați prin cicatrice, arși cu fierul roșu sau mutilați, așa încât să nu poată pretinde că sunt altcineva, dar un om liber ar fi putut, cu un strop de noroc și cu atitudinea potrivită, să se reinventeze, în absența hârțogăriei birocratice care ne urmărește peste tot în ziua de azi.

Și identificarea corectă a cauzei morții este o inovație modernă. Viața și moartea au fost întotdeauna cele mai mari mistere, mai ales felul în care trecem dintr-una în cealaltă. În cea mai mare parte a istoriei, știința medicală a fost atât de primitivă, încât, exceptând cazurile în care mortul părăsea lumea într-o bătălie ori cu capul pe butucul călăului, oamenii reperau doar puține simptome – febră, greață, delir – care ar fi putut să indice cauza decesului. Când cineva pur și simplu se îmbolnăvea și murea, nu se putea spune ce anume l-a ucis – miasmele primejdioase, influențele planetare, faptul că a înfulecat prea multe cireșe cu lapte rece sau statul în ploaie fără pălărie pe cap. Întrucât orice persoană care merită să fie pomenită în cărțile de istorie a avut dușmani care îi voiau moartea, aproape de fiecare dată când decesul nu era provocat de o manieră violentă se putea bănui că mortul fusese otrăvit.

În loc să ne batem capul cu amănuntele încâlcite legate de cine a omorât pe cine, ar putea fi mai productiv să ne tragem un pas înapoi și să privim Timpurile Tulburi ca pe o uriașă răscoală țărănească. Un țar puternic era singura contragreutate care putea să ridice pumnul asupritor al boierilor de pe ceafa poporului rus. În pofida tuturor păcatelor ei, dinastia Rurik primise misiunea divină de a apăra Rusia de

vrăjmașii dinăuntru și din afară. Când dinastia s-a stins, boierii n-au văzut în asta decât o ocazie de a-și urca pe tron propriii candidați (Godunov, Șuiski). Însă rușii de rând nu puteau accepta ideea că Dumnezeu ar îngădui să se stingă vița aleasă de el. În cele din urmă, pur și simplu au refuzat să creadă așa ceva și au născocit acel succesor de care aveau nevoie.[12]

Războiul de Treizeci de Ani

Numărul de morți: 7,5 milioane
Locul în clasament: 17
Tipul: conflict religios
Conflictul, în linii mari: protestanți *vs.* catolici
Perioada: 1618–1648
Locul: Germania
Principalele state participante: Boemia, Brandenburg, Danemarca, Franța, Palatinatul, Suedia și Saxonia *vs.* Austria, Bavaria, Spania și Saxonia, care a trecut în cealaltă tabără
Statul cuantic participant: Sfântul Imperiu Roman
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: catolicii, calviniștii, Habsburgii, Franța, mercenarii

Nici Sfânt, nici Roman, nici Imperiu

Sfântul Imperiu Roman a apărut ca o încercare medievală de a reuni creștinătatea, însă la începutul epocii moderne nu mai era decât o peticeală de țărișoare adunate într-o entitate formală. La început, cuprinsese diferite țări din tot centrul Europei, în care se vorbeau ceha, olandeza, franceza, germana și italiana, dar până în secolul al XVII-lea se erodase pe la margini, astfel că era alcătuit în cea mai mare parte din Germania. În teorie, toți regișorii, ducii, episcopii și conții din Germania îi datorau supunere împăratului, dar în practică lucrurile nu prea stăteau așa.

Războiul de Treizeci de Ani n-a fost primul război sfânt care a sfâșiat Germania după Reformă. În timpul primului val de luteranism, mulți principi germani au pus mâna pe toate domeniile scutite de impozite pe care le acumulase Biserica de-a lungul secolelor de privilegii ecleziastice. Regiunea era tulburată adesea și de răscoale ale țăranilor anabaptiști, care erau însă reprimate cu brutalitate de autoritățile ambelor religii.* În cele din urmă, un război mare s-a încheiat în 1555 prin

* Anabaptismul este exact genul de creștinism la care ne-am aștepta de la țărani. Predică egalitatea, pacea, simplitatea, împărțirea bunurilor și alte idei care atrag oamenii aflați la baza piramidei sociale. Evident, autoritățile nu pot lăsa astfel de idei primejdioase să se răspândească. În zilele noastre, anabaptiștii sunt rari. I-am întâlnit într-un capitol anterior sub forma menoniților, unul dintre primele grupuri care au ridicat glasul împotriva sclaviei. În întreaga lume există doar circa un milion de menoniți.

Pacea de la Augsburg, care a instituit un nou echilibru, îngăduindu-le principilor germani să-și aleagă ce religie doresc, câtă vreme era fie catolică, fie luterană.

Prin tradiție, Sfântul Imperiu Roman era condus de unul dintre Habsburgi, o familie cu rădăcinile în Austria, care dobândise prin căsătorii o cantitate uriașă de proprietăți împrăștiate prin întreaga Europă. Deoarece bătrânul împărat era în amurgul vieții și nu avea odrasle de parte bărbătească, familia Habsburgilor a început să-i caute un înlocuitor. În cele din urmă, intrigile de la palat l-au desemnat ca urmaș la tron pe arhiducele Ferdinand al Styriei. Încetul cu încetul, teritoriile habsburgice au trecut sub controlul lui Ferdinand. În vreme ce bătrânul împărat făcuse, vrând-nevrând, compromisuri cu protestanții din imperiu, Ferdinand fusese crescut de iezuiți și făcea totul ca să-i sprijine pe catolici. În Styria, domeniul natal, le-a oferit locuitorilor o alegere simplă: să fie catolici ori să-și ia tălpășița. O treime dintre locuitori au fugit. Pe măsură ce prelua controlul asupra posesiunilor habsburgice, Ferdinand impunea catolicismul în părți tot mai mari ale imperiului.[1]

Defenestrarea de la Praga

Cu toate că tradiția le-a dat Habsburgilor imperiul, legea a pus alegerea oficială a Sfântului Împărat Roman în mâinile celor șapte electori. Trei dintre ei erau arhiepiscopi care îi sprijineau în mod firesc pe Habsburgi, o familie catolică. Celelalte patru voturi le aparțineau unor conducători laici ai unor țărișoare din imperiu – Brandenburg, Saxonia, Palatinatul și Boemia. Primii trei dintre ei trecuseră la protestantism, și poate că ar fi preferat un împărat protestant care să le apere interesele. Ultimul vot îi aparținea regelui Boemiei, prin tradiție catolic, întrucât acest tron devenise una dintre moștenirile Casei de Habsburg. După cum vedeți, catolicii dispuneau de patru voturi față de cele trei ale protestanților.

Însă, cu toate că Habsburgii erau catolici, populația din Boemia trecuse la calvinism. Boemia, la fel ca imperiul însuși, era o monarhie electivă, iar atunci când nobilii Boemiei s-au adunat la Praga pentru a vota ca rege al lor încă un Habsburg au început deodată să se întrebe dacă nu cumva ar fi mai bine să aleagă un protestant de-al lor. Au încercat să obțină de la Ferdinand o reînnoire a garanției libertății religioase, dar pe 23 mai 1618 negocierile au eșuat într-un mod neplăcut. Boemienii i-au aruncat pe fereastră pe oficialii habsburgici, care au

aterizat într-o grămadă de gunoi, și l-au ales pe Frederic, electorul calvinist al Palatinatului, să le fie rege. Dintr-o mișcare, Casa de Habsburg a pierdut unicul vot de care dispunea, iar contele palatin Frederic avea acum două voturi, precum și sprijinul teoretic al celorlalți doi electori protestanți, ceea ce era suficient pentru formarea unei majorități.

Perioada boemiană și cea daneză

În practică, ceilalți principi protestanți din imperiu n-aveau chef să riște totul ca să-l sprijine pe contele palatin, așa că i-au dat votul lui Ferdinand și au lăsat Boemia în voia sorții. O oștire catolică, în fruntea căreia se afla generalul Johannes Tilly, a pornit să ocupe Boemia și să-i pedepsească pe protestanții răsculați. Răzbunarea prin tactica pământului pârjolit a prefăcut Boemia într-o pustietate fumegândă. Dintre cele 35 000 de sate care existaseră înainte de declanșarea războiului au mai rămas doar 6 000. Populația a scăzut brusc de la 2 milioane la 700 000, deoarece țăranii au murit de foame sau au fugit ca să nu fie măcelăriți.[2] În cele din urmă, în bătălia de la Muntele Alb, din noiembrie 1620, forțele palatine au fost zdrobite. Regele Frederic a fost alungat, iar Albrecht von Wallenstein a fost numit de Habsburgi guvernator militar al Boemiei. Capii rebeliunii au fost executați în piața din inima orașului Praga. Domeniile devastate ale nobililor rebeli au fost confiscate și date celor credincioși Habsburgilor.

Apoi oștile catolice au pornit la luptă împotriva Palatinatului, ca să-l pedepsească pe Frederic pentru că încercase să ia Boemia. Orașul lui principal, Heidelberg, a fost cucerit și jefuit, iar Frederic a fugit în Olanda. Habsburgii au dat Palatinatul aliatului lor, ducele Bavariei, care era catolic. Asta a speriat însă celelalte state protestante, făcându-le să ia măsuri. Ar fi fost de acord să nu intervină și să-i lase pe catolici să restabilească statu-quoul în Boemia, dar ștergerea de pe hartă a Palatinatului era inacceptabilă.

Cum averile protestanților scădeau, în sprijinul taberei luterane au fost chemate regate străine. În 1625, regele Christian al Danemarcei a intrat în Germania în fruntea oștirii sale, dar a încasat o bătaie cruntă de la oastea catolică a lui Wallenstein, în vreme ce Tilly a zdrobit o nouă oștire adunată de principii protestanți ai Germaniei. Apoi catolicii au trecut ca un tăvălug peste nordul Germaniei și partea peninsulară a Danemarcei. Danezii au fugit pe insulele lor, fiind salvați doar de faptul că imperiul nu avea flotă în Marea Baltică.

Purtată de valul triumfului, Austria s-a apucat să anuleze efectele Reformei. Edictul de restituire din 1629 hotăra ca toate proprietățile luate de principii protestanți de la Biserica Romano-Catolică în ultimii șaptezeci și șapte de ani să fie redate Bisericii. Calvinismul a fost scos în afara legii în întregul imperiu.

Perioada suedeză

Cum oștile imperiale mărșăluiau și își instalau tabere pe coasta Mării Baltice, Habsburgii încălcau acum teritoriul suedezilor. Mai întâi, Suedia și-a întreit numărul oștenilor cu ajutorul banilor primiți de la francezi, care nu voiau să vadă un Sfânt Imperiu Roman care să funcționeze cu adevărat ca un imperiu. Apoi, în iulie 1630, suedezii au traversat Baltica și au început campania.

Cei care au studiat istoria militară știu că această fază a fost marcată de personalitatea lui Gustav Adolf, energicul rege al Suediei, un adevărat geniu militar. După ce arătase de ce e în stare într-un șir de războaie cu Danemarca, Rusia și Polonia, se profila ca unul dintre acei comandanți militari legendari care plănuiesc bătăliile ca niște maeștri șahiști, așa cum aveau să fie mai târziu Frederic cel Mare și Napoleon.

În primăvara anului 1631, o oaste catolică în frunte cu Tilly a încercat să cucerească orașul-fortăreață Magdeburg, care străjuia locul de trecere a fluviului Elba. După un asediu îndelungat, orașul a căzut și a fost distrus până-n temelii. Dintre cei 30 000 de locuitori, au supraviețuit jafului doar vreo 5 000, în majoritate femei, pe care soldații le-au târât de-acolo ca să le folosească mai târziu. Focul a mistuit orașul timp de trei zile, lăsând în urmă scene de coșmar: „Vedeai oameni vii care ieșeau târâș de sub cadavre, copii care rătăceau de colo-colo, plângând de ți se rupea inima, și prunci care încă mai sugeau la sânul mamelor fără viață“.[3] Șase mii de leșuri au fost azvârlite în fluviu în timpul curățeniei făcute pentru intrarea triumfală a lui Tilly.[4]

În septembrie 1631, Gustav Adolf le-a tras o mamă de bătaie catolicilor la Breitenfeld, împingând războiul din nordul protestant către sudul catolic. Victoria suedezilor i-a readus în joc pe protestanți și a amânat cu optsprezece ani venirea păcii. În primăvară, suedezii au înfrânt iarăși oștirea imperială, omorându-l și pe Tilly. În cele din urmă, în noiembrie 1632, Gustav a repurtat cea mai mare victorie a sa împotriva lui Wallenstein, în bătălia de la Lützen, dar a fost ucis în timp ce se afla în cercetare prea departe în fața liniilor sale. Catolicii au putut să-și mai tragă sufletul.

Moartea lui Gustav Adolf a oprit avântul protestanților, dar Wallenstein nu s-a grăbit să speculeze momentul. În schimb, a început să joace pe cont propriu, încercând să intre în negocieri cu inamicul și luptând cu acesta doar atunci când se codea să-i ia în serios propunerile. Era clar că intenționa să-i fenteze pe Habsburgi și să se instaleze la conducerea Germaniei. Împăratului i-a ajuns la urechi acest lucru și a tocmit câțiva dintre ofițerii lui Wallenstein, care l-au omorât.

Stilul de luptă

Coloana vertebrală a unei oștiri în timpul Războiului de Treizeci de Ani era un bloc compact de muschetari și lăncieri. Aceștia din urmă foloseau lănci lungi pentru a ține soldații inamici la distanță, iar camarazii lor îi omorau trăgând cu muschetele. Pentru a sparge un bloc de infanterie se apela la călăreți în armuri de oțel care veneau în goană, trăgeau cu pistoalele în mulțime, făceau stânga-mprejur și ieșeau din bătaia focului ca să-și reîncarce armele. Aceste asalturi plictisitoare erau reluate iar și iar, de obicei fără să aibă prea mult efect. Piesele de artilerie din acea vreme erau mari și greu de deplasat, iar bătălia putea să se sfârșească înainte ca tunarii să apuce să-și așeze tunurile.[5]

Gustav Adolf a schimbat toate acestea. A redus mărimea tunurilor de câmp și le-a făcut destul de ușoare ca să poată fi desfășurate mai repede în bătălie și să spargă mai eficace blocurile mari de infanterie. Și-a instruit cavaleria să atace în galop cu lănci și săbii. Și-a așezat infanteria pe o linie, renunțând la dispunerea în bloc, ca să o expună mai puțin bombardării cu tunurile, și și-a folosit lăncierii în ofensivă. Bătălia de la Breitenfeld a fost prima victorie a acestor formațiuni de tip nou, care aveau să domine câmpurile de luptă în următoarele două secole.[6]

Uniformele erau destul de rare la începutul epocii moderne, și cei mai mulți dintre ostași erau îmbrăcați ca niște lucrători obișnuiți, cu haine solide, confortabile, completate cu armură, echipament sau podoabe, în funcție de norocul fiecăruia. Singurul mod de a deosebi prietenii de dușmani erau uriașele drapele de luptă pe care le purta fiecare unitate. Fiecare oștire era urmată de o gloată de femei care găteau, spălau rufele și dădeau îngrijiri medicale. Gustav Adolf și mulți generali calviniști impuneau ca toate aceste femei să fie neveste de soldați. Cu timpul, s-a încetățenit ideea că însoțitoarele soldaților ar fi pur și simplu niște prostituate, dar erau mult mai mult de-atât, și nici o armată n-ar fi putut să supraviețuiască fără ele.

Oștirile care efectuau operațiuni independente aveau efective între 10 000 și 20 000 de oameni, chiar dacă uneori se reuneau pentru bătăliile mari, formând armate de două sau trei ori mai mari. În general, erau alcătuite din unități de mercenari tocmiți și liberați în grup. Acești osteni datorau credință în primul rând căpitanului lor, nu principelui care îi angajase, și puteau să treacă de partea cealaltă dacă plata era mai bună ori dacă erau luați prizonieri. În cazul celor mai multe națiuni, personalul militar plătit permanent se rezuma la gărzile palatelor și la câțiva ofițeri care știau de unde să angajeze la iuțeală mercenari – de obicei din Scoția, Italia și Elveția. Unitățile de mercenari care nu erau angajate aveau tendința să rămână prin zonă și să trăiască pe spinarea localnicilor, așteptând să fie tocmiți de altă cârmuire.

Circa 350 000 de militari au murit în Războiul de Treizeci de Ani[7], dar numărul de morți din rândurile civililor a fost de douăzeci de ori mai mare. Comparați aceasta cu al Doilea Război Mondial, în care numărul de civili morți l-a depășit doar de două ori pe cel al militarilor, cu toate că exterminarea popoarelor și distrugerea orașelor era o politică fățișă. Cum a fost posibil să moară atât de mulți civili în Războiul de Treizeci de Ani, când numărul celor care au murit în timpul jefuirii Magdeburgului, 25 000, iese în evidență ca o oroare unică? Simplu. Oștirile trăiau pe spinarea localnicilor.

Europa secolului al XVII-lea era extrem de rurală, și cei mai mulți oameni trăiau din ceea ce cultivau ei înșiși. Țăranii produceau un mic surplus pe care îl vindeau în târguri, astfel încât în fiecare comunitate nu puteau supraviețui decât puțini oameni care nu cultivau pământul pentru a-și asigura hrana. Prezența unei oștiri în regiune perturba echilibrul delicat dintre producători și consumatori. Era ca și cum s-ar fi ivit din pământ un nou oraș în care locuitorii erau 15 000 de derbedei flămânzi, dar fără ocupație. Confiscau hrana, măcelăreau animalele, agresau femeile și dărâmau casele ca să facă focul cu lemnăria. După aceea distrugeau rămășițele sau surplusul, ca să nu cadă în mâinile dușmanilor. Fiecare oștire, prietenă sau inamică, lăsa în urma ei țărani înfometați.

Peste tot dădeai de așezări devastate. Iezuiții care au cercetat ruinele fumegânde ale orașului Eichstätt au găsit în beciuri copii ai nimănui care mâncau șobolani, așa că i-au luat cu ei și le-au dat hrană, adăpost și educație. Un ambasador englez a raportat că a ajuns în orașul pustiit Neunkirchen și a găsit o casă arzând și două leșuri pe stradă, dar altminteri n-a văzut țipenie de om. Mergând mai departe,

a dat de alte orașe-fantomă; Neustadt era „jefuit și ars, o priveliște dezolantă“; la Bacharach au fost găsiți oameni morți de foame, care aveau gurile pline de iarbă.[8]

Coloanele de refugiați erau subțiate de foamete și de ciumă, și de obicei cereau zadarnic azil la porțile orașelor. În orașele care primeau refugiați, locuitorii pășeau în fiecare dimineață peste cadavre abia răcite. În cele din urmă, refugiații erau alungați – de pildă, din Zürich au fost izgoniți 7 000 – din cauză că nu existau hrană și locuințe pentru ei. Adesea singura hrană disponibilă era una interzisă. Într-o șatră de țigani s-au găsit într-un ceaun picioare și mâini. În apropierea unui oraș s-au găsit oase de om aruncate de curând – carnea fusese răzuită de pe ele, iar oasele fuseseră sparte ca să li se soarbă măduva. Cadavrele tocmai îngropate dispăreau din cimitire.[9]

De parcă războiul și foametea n-ar fi fost suficiente, arderea vrăjitoarelor a ajuns la apogeu în perioada Războiului de Treizeci de Ani. Despre episcopul de Würzburg se spune că a ars 9 000 de vrăjitoare între 1625 și 1628. O mie au fost arse în principatul silezian Neisse în anii 1640–1641.[10] Contrar percepției obișnuite, marile vânători de vrăjitoare nu se explică prin perpetuarea superstițiilor și ignoranței medievale. În cea mai mare parte, ele au fost urmarea pasiunilor stârnite de conflictele religioase la începutul epocii moderne. De-a lungul secolelor de războaie sfinte, comunitățile din întreaga Europă i-au vânat și exterminat pe necredincioșii din sânul lor, indiferent dacă cei vizați prezentau un pericol real (protestanți, catolici) sau doar unul închipuit (vrăjitoare, demoni).

Perioada franceză

Așa cum s-a întâmplat cu multe alte războaie civile mari și încâlcite din istorie, războiul civil din Germania a antrenat toate statele învecinate și, în cele din urmă, a devenit parte dintr-o confruntare mai amplă între cele mai puternice două națiuni din Europa acelei vremi, Spania și Franța. Spania era cârmuită de o ramură laterală a Habsburgilor, și printre posesiunile ei se numărau Belgia, Burgundia și cam jumătate din Italia. Spania era gata să-și ajute verii austrieci să-i zdrobească pe vrăjmașii lor protestanți din Germania, dar voia în schimb ajutorul austriecilor pentru a-i răpune pe vrăjmașii protestanți ai Spaniei din Țările de Jos. Francezii, fiind dușmani tradiționali ai Spaniei, i-au finanțat pe toți adversarii Habsburgilor, indiferent de rasă, religie sau naționalitate.

Armata suedeză modelată de Gustav Adolf a continuat să obțină victorii și fără el în următorii ani, până ce imperiul a zdrobit-o la Nordlingen, în 1634. Văzând că scandinavii nu izbutiseră să câștige războiul în Germania, francezii au intervenit direct. Chiar dacă erau catolici, francezii se temeau de apariția unei Germanii unite, puternice (la hotarul lor răsăritean), legată dinastic de Spania (la hotarul lor de miazăzi), care avea oștiri în Țările de Jos (la hotarul lor de miazănoapte). De fapt, intervenția francezilor în Războiul de Treizeci de Ani, în 1634, reprezintă probabil momentul în care epoca războaielor religioase a luat sfârșit, iar Europa s-a întors la războaiele duse de dragul războirii.

Deși suedezii continuau să lupte prin centrul imperiului, războiul s-a concentrat acum pe „calea spaniolă“, traseul posesiunilor și aliaților folosit de spanioli pentru a deplasa trupele din zona Mediteranei și din zonele de recrutare a mercenarilor catolici din Italia peste Alpi și în josul Rinului, către câmpurile de bătălie din Țările de Jos spaniole (Belgia din zilele noastre). Cardinalul Richelieu, primul ministru al Franței, s-a hotărât să curme această cale o dată pentru totdeauna, dar a fost un război greu. Datorită navelor pline cu argint care veneau în mod regulat din minele aflate în coloniile din Lumea Nouă, Spania era singura țară din Europa în stare să mențină o armată permanentă, capabilă să funcționeze la parametri maximi.

Războiul a continuat timp de câțiva ani, cu întreruperi, în Renania; oștile germane și olandeze alimentate de francezi îi hărțuiau pe spanioli, în vreme ce niște trupe franceze mai mici ronțăiau din hotarul sudic al Țărilor de Jos spaniole. În cele din urmă, în 1643, o oștire franceză care fusese alcătuită la înălțimea standardelor spaniole a încolțit și a nimicit principala armată spaniolă în bătălia de la Rocroi. A fost nevoie de o zi întreagă de măcelărire sistematică, dar, când s-a terminat, armatele spaniole nu-și mai puteau permite să le trimită soldați verilor austrieci. Spania era nevoită să-și țină aproape de casă forțele rămase, ca să le poată ține piept francezilor care înaintau.

Consecințe

Estimările privind numărul celor uciși în Războiul de Treizeci de Ani au manifestat o tendință descrescătoare odată cu trecerea timpului. La scurt timp după război, s-a spus că Germania era aproape pustiită și că dispăruseră peste 12 milioane de locuitori, adică trei sferturi din populație. Apoi, când istoricii au studiat catastifele bisericești, registrele fiscale și cele de la curte, au descoperit că mulți dintre cei care

dispăruseră dintr-o parte a Germaniei au apărut altundeva, vii și nevătămați – sau, cel puțin, vii. Prin deceniul patru al secolului XX, estimarea cel mai des întâlnită era că murise o treime din populație, însemnând 7-8 milioane de oameni.[11] O estimare care a căpătat popularitate în ultimele decenii dă un număr de morți înjumătățit – 3-4 milioane.[12] Totuși, estimarea din anii '30 rămâne cea mai răspândită. Aceasta face din Războiul de Treizeci de Ani cel mai ucigător eveniment de care a avut parte Germania în istoria sa: acest conflict a omorât mai mulți germani decât cele două conflagrații mondiale la un loc.[13]

Tratatul din Westfalia, care a încheiat războiul în 1648, a făcut o mulțime de ajustări ale granițelor și relațiilor dintre principii germani, dar multe dintre ele nu mai sunt relevante. Asta a fost acum mult timp, și nu trebuie să ne batem capul cu detalii. Cea mai durabilă consecință a Războiului de Treizeci de Ani a fost faptul că Europa și-a dat seama într-un târziu că e o prostie să te războiești din cauza religiei. În mai puțin de un secol, conflictele religioase devastaseră Franța, Germania, Anglia și Olanda. În cele din urmă, multe națiuni, sătule de război, au hotărât să permită indivizilor să-și aleagă religia după cum le dictează conștiința, și aceasta a devenit una dintre pietrele de temelie ale civilizației occidentale.

În zilele noastre, să te lupți din pricina religiei este considerat un lucru atât de ridicol, încât mulți istorici se jenează să recunoască faptul că s-ar fi întâmplat așa ceva. E ca și cum ai avea un străbunic care era proprietar de sclavi. Probabil că jumătate dintre istoricii din ultimele generații au preferat să descrie războaiele religioase europene ca încleștări între puterile laice sub pretextul religiei; însă o asemenea abordare proiectează în trecut sensibilitățile moderne. Cele mai multe societăți nu despart religia de politica publică. Credința guvernează acțiunile oamenilor. Religia structurează societatea și orientează deciziile individuale. A te îndoi de religia națiunii este o insultă la adresa valorilor esențiale ale acelei națiuni, iar impietatea riscă să mânie divinitatea care veghează asupra poporului. Civilizația occidentală este unică prin faptul că a transformat religia într-o chestiune personală – o evoluție care se datorează în primul rând lecțiilor dure învățate în epoca războaielor religioase.[14]

Prăbușirea dinastiei Ming

Numărul de morți: 25 de milioane
Locul în clasament: 5
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: fiecare pentru sine
Perioada: 1635–1662
Locul: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: doi răsculați (Li Zicheng și Zhang Xianzhong), un general trădător (Wu Sangui) și Dorgon Barbarul
Altă pacoste: prăbușirea dinastiei chineze

Mulți occidentali cunosc dinastia Ming în primul rând prin intermediul comediei bufe, care ne arată tot felul de vaze scumpe și fragile, dar realitatea istorică este că această dinastie a dat la iveală mult mai multe lucruri rafinate – porțelan, mătase, pictură și poezie. Deși în zilele noastre se spune că un istoric dă dovadă de lipsă de maniere dacă se apucă să judece trecutul, dinastia Ming („strălucitoare“) este considerată în general apogeul civilizației chineze. A fost perioada cea mai evoluată din punct de vedere cultural și tehnologic înainte de amestecul europenilor, și ultima în care China a fost cârmuită de un împărat de etnie chineză.

Sălașul tâlharilor

Înainte de a ajunge la rangul de căpetenie războinică, Li Zicheng n-a izbutit să-și găsească un rost în viață. După copilăria petrecută cu păstoritul oilor, a lucrat o vreme într-o prăvălie în care se vindeau vinuri; apoi a fost ucenicul unui fierar. Mai târziu, a lucrat la poștă, dar a fost dat afară. În cele din urmă, în 1630, s-a înrolat în armata chineză.

În acea vreme, nordul Chinei era cuprins de o foamete cumplită. Chiar și armata se afla în pragul înfometării, așa că într-o zi, când proviziile nu au sosit la timp, unitatea lui Li Zicheng s-a răsculat și s-a apucat de tâlhării. Până la urmă, în 1634, cârmuirea i-a prins pe câțiva dintre dezertori, printre ei aflându-se și Li. S-a ajuns la o înțelegere, iar rebelii urmau să se întoarcă în rândurile oștirii de la hotar, dar apoi magistratul local a preluat inițiativa și i-a executat pe treizeci și șase dintre ei. Li și oamenii săi au ripostat și au fugit, ascunzându-se printre dealuri.

În China acelei vremi, prin zonele de la poalele dealurilor mișunau bandele de tâlhari, și cele mai mari erau practic suverane. În cele din urmă, Li Zicheng a devenit căpetenia tâlharilor din trei provincii aflate în ținuturile înalte care se învecinau cu latura nordică a Podișului Tibet, întinzându-se de la fluviul Yangzi până la Marele Zid. I s-a spus „Regele Impetuos“, nu pentru eleganța sa[a], ci pentru iuțeala atacurilor sale.

Li avea dispute nu numai cu autoritățile, ci și cu ceilalți bandiți. Câteva dintre bande s-au strâns laolaltă și au prădat mormintele dinastiei Ming, capturându-i pe cei care le îngrijeau. Când s-a împărțit prada, Li a cerut ca în partea sa să intre și eunucii muzicanți, iar rivalul său, Zhang Xianzhong, a acceptat, dar a zdrobit toate instrumentele doar ca să-i facă în ciudă. Atunci Li i-a arătat lui Zhang cine-i mai tare, omorându-i pe muzicanți.[1]

Zhang Xianzhong se apucase și el de tâlhărit în timpul foametei din 1628. A prădat o vreme pe ici, pe colo, apoi s-a dus în marea vale Sichuan, aflată în centrul țării, cucerind capitala provinciei, Chengdu, și măcelărind populația. Porecla lui era „Tigrul Galben“. În cele din urmă, Li și Zhang au făcut un pact prin care își împărțeau China.

Vrând să-și extindă teritoriul către est, Li Zicheng a pornit spre provincia Hunan, în fruntea unei oștiri care număra între 60 000 și 100 000 de oameni. În aprilie 1642, Li a început asediul orașului Kaifeng, care a durat câteva luni, împingându-i pe locuitori la disperare și canibalism. În sfârșit, în septembrie, a sosit o oaste imperială. Aceasta, temându-se să-l înfrunte pe Li într-o ciocnire directă, a încercat să-l alunge de acolo spărgând digurile care struneau Fluviul Galben. Planul a funcționat și nu prea; Li a renunțat la asediu, dar inundația provocată de această manevră a devastat orașul. Dintre cei 370 000 de locuitori din Kaifeng, au rămas în viață doar 30 000.[2]

În orice caz, eșecul de la Kaifeng n-a potolit ambiția lui Li. În ziua de Anul Nou, pe 8 februarie 1644, Li Zicheng s-a proclamat conducător al dinastiei Shun, ceea ce nu i-a picat deloc bine cârmuitorului de atunci al Chinei, împăratul Chongzhen din dinastia Ming.

Ultimul împărat

Pe 22 aprilie 1644, curtenii au găsit ușa dinspre odăile împăratului încuiată în mod misterios. După ce au spart-o, l-au găsit pe împăratul Chongzhen plângând. Nu numai că oștirea lui Li se apropia de

---

a. În engleză, „*Dashing King*“. Adjectivul *dashing* are mai multe sensuri, printre care „elegant“, „iute“, „aprig“ (n.t.).

Beijing, care era capitala, dar guvernul era falit și nu putea să plătească oștirea imperială. O combinație de foamete, epidemii, tâlhari, pirați și războaie la hotare secătuise vistieria, în vreme ce un război naval între portughezii catolici (principalul partener comercial al Chinei) și olandezii și englezii protestanți perturbase fluxul de argint care intra în țară și lăsase finanțele imperiale fără bani lichizi.[3]

Împăratul Chongzhen nu se putea hotărî dacă să fugă sau nu din Beijing spre sud, în orașul Nanjing, care era mai sigur. Dacă fugea, își pierdea legitimitatea, și prințul moștenitor avea să considere acest pas drept o abdicare; dar, dacă rămânea, una dintre rudele sale oportuniste putea să conspire pentru a câștiga sprijinul teritoriilor sudice și să se declare împărat. După două zile, oastea rebelilor lui Li a ajuns la periferia orașului Beijing.

Poate că împăratul se panicase degeaba. Părea că Li se mulțumea cu poziția de vasal și nu urmărea cu tot dinadinsul să urce pe tron. Ba chiar a trimis un mesaj în care se oferea să treacă pe lângă capitală și să-și îndrepte oștirea împotriva manciurienilor aflați la nord de Marele Zid, cu singura condiție ca împăratul să recunoască și să legitimeze domnia lui Li asupra provinciilor sudice. Se pare că mesajul n-a ajuns în mâinile împăratului, care n-a dat nici un răspuns. Li a continuat să se apropie.

În cele din urmă, împăratul Chongzhen a hotărât să rămână pe loc și să-și aștepte soarta. S-a îmbătat, a pornit-o bălăbănindu-se prin palat, cu o sabie în mână, și le-a omorât pe concubina principală și pe fiicele mai mici, ca să nu cadă în mâinile răsculaților. Apoi a vrut s-o omoare pe fiica mai mare, dar n-a reușit decât să-i taie brațul, atunci când ea a încercat să pareze lovitura. Fata a fugit pe coridor, lăsând în urmă o dâră de sânge.

Travestit în eunuc, împăratul a încercat să plece pe furiș din capitală, dar gărzile sale au tras asupra lui când s-a apropiat de poartă. Atunci s-a retras în odăile sale și a sunat din clopoțel, chemându-și miniștrii să se sfătuiască. Când a văzut că nu vine nimeni, s-a dus cătinel în grădină și s-a spânzurat de un copac de la poalele unei coline.[4]

Barbarii la porți

Să prezentăm acum o altă serie de personaje. Manciurienii erau un popor jurchen, înrudit strâns cu alte popoare barbare care sălășluiau prin ținuturile aflate la nord de China și care năvăleau din când în când peste Marele Zid. Însă trebuie să reținem că manciurienii erau

deosebiți de ramura jurchenilor care fondase dinastia Jin („aurită“) în nordul Chinei în secolul al XII-lea – o dinastie ce a fost mai apoi doborâtă de mongoli (vezi „Genghis-han“).

Dacă asta vă bagă în ceață, gândiți-vă că jurchenii sunt la fel ca australienii, neozeelandezii, englezii și scoțienii. Pentru noi e limpede că acești albi anglofoni sunt complet deosebiți între ei, dar peste patru sute de ani puțini își vor mai aminti care erau diferențele între americani și canadieni.

În starea lor naturală, manciurienii duceau o viață de păstori nomazi și luptau călare, înarmați cu arcuri, cum făcuseră mongolii înaintea lor. Mai apoi însă, contactul cu chinezii și-a spus cuvântul, și manciurienii și-au căptușit oștirile, în stil chinezesc, cu batalioane compacte de lăncieri și pușcași. Întrucât aceste trupe necesitau mai puțină instrucție și puteau fi strânse la nevoie, erau mai potrivite pentru societățile țărănești.

În 1584, un barbar în vârstă de douăzeci și cinci de ani, pe nume Nurhachi, a moștenit conducerea unuia dintre cele patru triburi manciuriene subordonate Chinei. Prin amestecul obișnuit de charismă, viclenie și ferocitate, el a unit cele patru triburi într-o federație puternică. Apoi a pornit la război, pentru tot restul vieții, împotriva tuturor vecinilor la care putea ajunge. În cele din urmă, invadarea tribului învecinat yehe l-a pus în conflict direct cu dinastia Ming. Nurhachi, care acum era un veteran cărunt de cincizeci și nouă de ani, i-a învins pe chinezi în prima lor înfruntare, în 1619. Apoi a pornit către capitala chineză Beijing, dar în drumul său a dat de o garnizoană întărită, care avea artilerie. Nurhachi a murit la scurt timp după bătălie, când rana pe care i-o provocase un proiectil de tun s-a infectat.

Armele de foc

Yuan Chonghuan, generalul chinez care l-a înfrânt pe Nurhachi, și-a dobândit cunoștințele despre armele de foc occidentale de la bucătarul său, care stătuse prin preajma europenilor.[5] Deși chinezii cunoșteau de secole principiul prafului de pușcă, o nouă invenție din Occident, flinta, făcea ca infanteria să fie mai redutabilă pe câmpul de luptă.

Chiar dacă arcurile și săgețile le erau superioare din aproape toate punctele de vedere – greutate, precizie, bătaie și ritm de tragere –, aceste puști primitive aveau un avantaj crucial. Aproape că nu era nevoie să te pricepi ca să le folosești: doar încărcai, ținteai și trăgeai. Bătălia dusă cu arcurile reducea numărul arcașilor iscusiți chiar și

atunci când inamicul era înfrânt, și era nevoie de ani întregi pentru a antrena alți războinici, care să-i poată înlocui pe cei căzuți. În schimb, după câștigarea unei bătălii duse cu flintele, oștirea nu trebuia decât să culeagă toate flintele care zăceau împrăștiate printre morți și apoi, în câteva zile, țăranii aduși în locul celor uciși erau învățați cum să încarce, să țintească și să tragă.

Generalul Yuan Chonghuan le provocase manciurienilor un eșec, dar nu avea să le mai stea în cale multă vreme. Într-o criză de invidie, Yuan executase de curând un subordonat talentat, iar prietenii acestuia au complotat cu eunucii de la palat ca să-l răzbune. Yuan a fost acuzat de trădare și târât în piața din centrul Beijingului, unde a fost executat în stilul chinezesc tradițional, prin tăierea meticuloasă în multe bucăți.

Noii cârmuitori străini

Câteva provincii chineze de dincolo de Marele Zid, din Manciuria, erau despărțite de barbarii din jur prin „Palisada de sălcii“, care, așa cum probabil că ghiciți după nume, nu era o barieră chiar așa de grozavă ca Marele Zid. După ce Nurhachi a cucerit aceste ținuturi, manciurienii i-au cârmuit timp de câteva decenii pe chinezii de acolo, acumulând astfel o experiență prețioasă.*

Nurhachi a impus câteva mici reguli care aveau să devină mai târziu importante. Printre altele, el le-a cerut supușilor săi chinezi de sex bărbătesc să-și radă capul, păstrând însă o lungă coadă împletită – semnul tradițional manciurian de supunere. Mai util pe termen scurt a fost faptul că manciurienii și-au dat seama de importanța sacră pe care o avea împăratul pentru chinezi, așa încât fiul și urmașul lui Nurhachi, Hong Taiji, a proclamat o nouă dinastie în toată regula, Qing (se pronunță aproximativ „cing“ și înseamnă „pur“).

Hong Taiji a făcut noi achiziții teritoriale, ocupând Mongolia Interioară în 1632 și Coreea în 1638. Erau cuceriri impresionante,

---

* Acesta este un aspect important, deși adesea neglijat, al clădirii imperiilor. Istoria e plină de răscoale care ar fi putut să fie evitate dacă acei cuceritori ar fi cunoscut micile tabuuri și ciudățenii ale populației ocupate și, astfel, ar fi evitat comportamentul jignitor neintenționat, cum ar fi să-și arate o anumită parte a corpului sau să-i dea unui localnic mâncare preparată dintr-un animal interzis. E întotdeauna o idee bună să capeți experiență cârmuind o colonie mică înainte de a porni la cucerirea lumii.

desigur, dar n-au făcut decât să adauge alți barbari. Ca să-și vadă numele în cărțile de istorie, un cuceritor trebuie să pună stăpânire pe centrul lumii civilizate. Chiar dacă de câteva decenii manciurienii se războiau tot timpul cu chinezii, nu fuseseră în stare să spargă de-a binelea apărarea de la hotar.

În 1643 Hong Taiji a murit, și membrii rămași în viață ai familiei sale au început să se lupte între ei pentru putere. Un compromis complicat între facțiuni a adus la putere un han nevârstnic și doi regenți rivali. Unul dintre regenți, Dorgon, cel de-al șaisprezecelea fiu al lui Nurhachi, era conducătorul adevărat.*

Răscoalele bandiților Li și Zhang din China cârmuită de dinastia Ming le-au oferit manciurienilor un minunat prilej de invazie, dar aceștia șovăiau între două posibilități: jaf și revenire acasă cu traistele pline, ori o ședere lungă și profitabilă. Se zice că Dorgon i-a trimis solie lui Li Zicheng și i-a propus să împartă China între ei, dar nu a ieșit nimic din asta. Poate că și acest mesager s-a rătăcit pe drum.

Oștirea de tâlhari a lui Li Zicheng s-a instalat în palat, s-a bucurat de concubinele împăratului și a prădat Beijingul, în vreme ce la vreo trei sute de kilometri spre nord, lângă Marele Zid, comandantul ultimei oștiri a dinastiei Ming stătea la îndoială. Generalul Wu Sangui se confrunta cu o dilemă: să-și răzbune împăratul mort sau să avanseze în carieră, recunoscându-l pe Li ca noul împărat al Chinei? Totuși, în ultimă instanță, datoria sa era să păzească hotarul de nord. A rămas la post. Li l-a descoperit printre prizonierii de la curte pe tatăl lui Wu, un curtean vârstnic, și a încercat să facă un târg. Wu-fiul a fost de acord să se predea în schimbul eliberării tatălui său, și a pornit către Beijing; însă Li se săturase să aștepte. A executat familia lui Wu, a violat-o pe concubina preferată a lui Wu și a pornit cu oștirea spre nord. Când veștile îngrozitoare i-au ajuns la ureche, Wu s-a întors la Marele Zid și a deschis porțile, ca să poată intra manciurienii.[6]

Li s-a întâlnit cu oastea lui Wu la Shanhaiguan, în locul în care Marele Zid ajunge la mare. Wu și-a aliniat trupele și cele două oștiri s-au întrecut în atacuri frontale ore în șir, până la epuizare. Apoi,

---

* Încerc să păstrez lizibile aceste narațiuni, așa că nu pomenesc fiecare loc sau actor din poveste. Nu vreau să copleșesc cititorul cu prea multe detalii. Uneori e greu să hotărăști dacă e mai bine să folosești noțiuni generice precum „prim-ministrul“ sau „nevasta generalului“ sau să le spui pe nume.

În orice caz, lucrul cel mai important pe care trebuie să-l reținem despre Dorgon este că, spre deosebire de ceilalți manciurieni, are un nume măreț pentru o lume barbară. Nu vă sfiiți, spuneți în gura mare: „Dorgon Barbarul“.

apărând brusc dintr-o furtună de nisip orbitoare, cavaleria manciuriană a lui Dorgon a atacat flancul stâng al lui Li. Surprinderea și înfrângerea au fost depline.

Oastea lui Li s-a retras în ordine mai multe sute de kilometri, încercând să ajungă înapoi în zona de plecare și ducând câteva mari bătălii defensive cu urmăritorii. În cele din urmă, presiunea a fost prea mare pentru rebeli, iar oștirea lui Li s-a risipit. În vara lui 1645 s-a raportat moartea lui Li, fie prin sinucidere, fie omorât în bătaie de niște țărani pe care încerca să-i jefuiască; o altă versiune este că a fugit și a trăit mai departe în chip de călugăr anonim.[7]

În decembrie 1644, celălalt răsculat, Zhang Xianzhong, „Tigrul Galben“, s-a retras în provincia Sichuan și a fondat Marele Regat Apusean, cu capitala la Chengdu.[8] Lăsat de capul lui, Zhang a devenit din ce în ce mai crud și năzuros. A mutilat și a decapitat mii de învățați și familiile lor. A decimat unități ale propriei oștiri, ca pedeapsă pentru ofense închipuite. Și-a creat o faimă atât de cumplită, încât în 2002, când niște muncitori care săpau fundația unei noi clădiri în Chengdu au dat peste o sută de schelete foarte vechi risipite prin pământ, arheologul de la fața locului a bănuit imediat că Zhang a fost cel care le aruncase acolo.[9] Zhang a plecat din Chengdu la sfârșitul anului 1646, după ce a ars până în temelii o mare parte din oraș. A devastat satele care i s-au ivit în cale și s-a retras mai adânc în munți, până când, în ianuarie 1647, manciurienii l-au prins și l-au omorât.

Dereticarea

Membrii supraviețuitori ai dinastiei Ming s-au regrupat mai la sud, în Nanjing, a doua capitală din centrul Chinei. La început, Dorgon a făcut oferta de a împărți cu ei China, cu condiția ca aceștia să renunțe la pretențiile asupra nordului. N-au acceptat târgul.

Oștirea manciuriană a înaintat. Locuitorii din Yangzhou, un oraș foarte bogat aflat la capătul sudic al Marelui Canal, s-au împotrivit cu dârzenie când au sosit manciurienii, așadar nu e de mirare că, după ce a fost cucerit în cele din urmă, orașul a fost jefuit pe îndelete și fără milă timp de zece zile. Învățând lecția, orașul Nanjing s-a predat fără luptă în iunie, și de data aceasta a trecut în alte mâini *fără* să fie supus unui masacru, ceea ce, după cum vom vedea, este un lucru neobișnuit în lunga istorie nefericită a Nanjingului. Dinastia Qing l-a aruncat în uitare pe cel care încă se numea împăratul Ming.

Însă familia imperială Ming se înmulțise iepurește, așa încât cei de viță Qing au fost siliți să vâneze și să execute un șir lung de prinți care încercau să întemeieze în sud regate rivale. Ultimul Ming a fost cel mai mic dintre nepoții unui împărat de mai înainte, odorul mamei, care a fost răsfățat și căruia i s-a căutat în coarne toată copilăria, așa că vă dați seama că povestea lui o să se termine rău. Cunoscut drept prințul din Gui, el a creat o curte rivală departe, în sud, unde se perindau „tot felul de tipi care mestecau nuci de betel, lucrători din saline și proprietari de bordeluri băștinașe“[10]. Dar, începând din decembrie 1650, oștirea Qing l-a vânat prin ținuturile de la hotarul de sud și, până la urmă, l-a forțat să se refugieze în Birmania. Birmanii i-au promis adăpost, dar apoi s-au răzgândit și au măcelărit cea mai mare parte a curții renegate. Prințul a fost ținut prizonier pe un mic domeniu timp de câțiva ani, până când oastea lui Wu Sangui, generalul trădător, a năvălit în Birmania. Băștinașii l-au mituit pe generalul Wu predându-i ultimii supraviețuitori ai dinastiei Ming. Prințul din Gui și singurul său fiu au fost duși înapoi în China și sugrumați în taină în 1662.[11]

După ce familia stăpânilor săi s-a stins, ultimul amiral chinez, Zheng Chenggong*, și-a adunat flota și a început o viață de pirat. În 1661 a cucerit Taiwanul de la olandezi, și probabil că i-ar fi atacat pe spanioli în Filipine dacă nu murea la puțin timp după aceea. A fost ultima zvâcnire a glorioaselor tradiții maritime ale dinastiei Ming, care odinioară trimisese flote uriașe în toate zările, până în estul Africii. După moartea lui Zheng Chenggong, oceanele au devenit exclusiv domeniul europenilor.

Pacoste și ciumă[a]

Câți oameni au murit în această perioadă de haos? Proporțiile distrugerii sunt sugerate în *Ming Shi*, istoria oficială a epocii compilată după un secol, în care Zhang Xianzhong este acuzat că a omorât 600 de milioane de oameni în timpul cârmuirii sale smintite. Dat fiind că acest număr îl depășește pe cel al oamenilor care trăiau pe Pământ la acea vreme, un astfel de bilanț probabil că nu reprezintă decât felul chinezilor de a spune „o groază de oameni“.[12]

---

* Zheng Chenggong este cunoscut în literatura occidentală sub numele Coxinga, derivat din porecla sa, Guoxingye – „Păstrătorul Numelui Imperial“.

a. În original, „*Plague and Pestilence*“ – trimitere la jocul de cărți cu tematică medievală (n.t.).

Bazându-se pe registrele fiscale și mărturiile arheologice, demografii moderni ajung de obicei la concluzia că populația chineză inițială de 150 de milioane a scăzut cu o șesime (adică 25 de milioane) pe la jumătatea secolului al XVII-lea.[13] Ca întotdeauna, foametea și bolile s-au abătut asupra populației jefuite și oropsite, ucigând o mulțime uriașă de civili anonimi.

Poate că ați observat că un număr disproporționat dintre evenimentele de pe lista mea s-au petrecut în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea. În Europa, Războiul de Treizeci de Ani a fost cel mai ucigător conflict până la izbucnirea Primului Război Mondial (vezi „Războiul de Treizeci de Ani“). Rusia s-a scufundat în haoticele Timpuri Tulburi. Cucerirea Chinei de către manciurieni a provocat o scădere a populației cum rareori s-a văzut în istoria Asiei de Est, iar invadarea sudului Indiei de către Aurangzeb (vezi „Aurangzeb“) a dus la cel mai mare număr de morți dintr-un singur război din istoria Asiei de Sud. Până și pe insulele mai mici din largul coastelor, războiul își făcea de cap mai abitir ca niciodată. Anglia era sfâșiată de războiul civil, iar shogunii japonezi se băteau între ei pentru putere în acel cadru care a devenit mai târziu propriu aproape fiecărui film al lui Akira Kurosawa.[14] Toate acestea devastau o lume cu o populație de 500 de milioane, ceea ce înseamnă doar o cincime din numărul celor care trăiau la jumătatea secolului XX. De fapt, secolul al XVII-lea este un candidat serios la titlul de „Cel mai rău secol din istoria omenirii“.

Principala cauză a acestei stări de fapt a fost un salt prodigios al tehnologiei militare. Apariția muschetelor și a artileriei tot mai eficiente a adus civilizații întregi sub comanda unora și acelorași dinastii, creând așa-numitele „imperii ale prafului de pușcă“. Cu toate că în secolele următoare aceste imperii aveau să exercite o influență stabilizatoare, la început au distrus vechile echilibre ale puterii și au dezlănțuit babilonia.

Desigur, cei patru călăreți ai Apocalipsei își fac treaba cel mai bine atunci când lucrează împreună, iar numărul de morți din secolul al XVII-lea a crescut și mai mult odată cu revenirea ciumei bubonice. Cea mai celebră epidemie a fost cea de la Londra, din 1665, însă ciuma a bântuit și toate căile comerciale ale Eurasiei, oriunde șobolanii erau destul de numeroși ca să declanșeze molima. Ce-i drept, epidemia nu a căpătat aceleași proporții ca Moartea Neagră cu trei secole înainte, dar China a fost lovită din plin: „La început, leșurile erau îngropate în sicrie, apoi învelite în ierburi, dar în cele din urmă au fost lăsate în paturile lor“. Un martor ocular descrie un oraș pustiit de ciumă: „Erau puține semne de viață omenească pe străzi, și nu se auzea decât bâzâitul muștelor“.[15]

Această epocă a fost, de asemenea, apogeul „micii glaciațiuni“. Temperaturile din întreaga lume tot scădeau de câteva secole și aveau să reînceapă să crească abia după câteva decenii. Astfel, agricultura dispunea de perioade de cultivare mai scurte și mai uscate, ceea ce a dus la foamete.

Pe de altă parte, oricât de fascinant ar fi să studiem impactul bolii și vremii asupra istoriei, putem fi lesne induși în eroare dacă încercăm să punem în legătură orice perioadă nefastă din istorie cu un eveniment natural coincident. Pe termen lung, societățile s-au adaptat la noile tipare ale vremii, iar pe termen scurt schimbarea climatului a fost sporadică. Vremea e întotdeauna capricioasă; așadar, atunci când vorbim, de pildă, despre veri mai secetoase, nu înseamnă că n-a plouat ani în șir. Înseamnă că a plouat sub medie în majoritatea anilor, dar că în restul timpului cantitatea ploilor a fost perfect normală. Seceta și foametea au fost atât de frecvente în istoria omenirii, încât cele mai multe societăți aveau planuri de urgență, dar și destui bătrâni care își aminteau cum au ieșit la liman data trecută. Vremea rea poate să distrugă temelia societății doar atunci când se combină cu o doză suplimentară de ghinion sau de prostie omenească.

Invadarea Irlandei de către Cromwell

Numărul de morți: 400 000[1]
Locul în clasament: 81
Tipul: purificare etnică
Conflictul, în linii mari: englezi *vs.* irlandezi
Perioada: 1649–1652
Locul: Irlanda
Principalul stat participant: Commonwealth-ul Angliei (republica engleză)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Cromwell

În gâlceava din ce în ce mai aprigă dintre regele Carol al Angliei și puritanii din Parlament, catolicii din Irlanda erau de partea regelui. În 1641, cu puțin înainte de începerea ostilităților în Anglia, printre irlandezii catolici s-a răspândit zvonul că Parlamentul e pe cale să declanșeze o represiune împotriva lor. Catolicii au hotărât să lovească primii și să-i nimicească pe protestanții din Ulster, din rândul cărora ar fi fost recrutată pedestrimea în eventualitatea unei agresiuni. În timpul rebeliunii care a urmat, trei mii de protestanți au fost masacrați, iar alți 8 000 au murit după ce au fost alungați din casele lor și au rămas în frig.

Nu a fost timp de răzbunare, pentru că în Anglia a izbucnit războiul civil. Din nefericire pentru irlandezi, războiul civil englez s-a încheiat cu moartea regelui și cu triumful lui Oliver Cromwell, comandantul armatei Parlamentului, care a ajuns dictatorul Angliei. În august 1649, Cromwell a intrat în țara irlandezilor ca să-și încheie socotelile cu ei. „Sărăcie și jale, sânge și dărâmături […] este ceea ce-i așteaptă“, a jurat Cromwell, „și voi fi fericit să-i tratez cu cea mai mare asprime.“[2]

A asediat orașul Drogheda, aflat pe coasta răsăriteană a Irlandei, iar după mai multe asalturi încrâncenate englezii au izbutit să străpungă zidurile. „Capetele rotunde“[a] ale lui Cromwell n-au avut pic de milă. Englezii au măcelărit 3 500 de oameni, printre care se numărau toți oștenii din garnizoană și 1 000 de slujbași ai cârmuirii, preoți și alți civili. Guvernatorul regalist al orașului a fost omorât în bătaie cu

a. Nume dat taberei parlamentare (în engleză, *Roundheads*), care se opunea susținătorilor regelui (așa-numiții *Cavaliers*) (n.t.).

propriul picior de lemn; oștenii care l-au ucis auziseră un zvon cum că lemnul o să crape și din el o să se reverse monedele de aur pitite acolo. Supraviețuitorii măcelului au fost urcați pe nave și vânduți unor plantații din Barbados.

„Dreapta judecată a lui Dumnezeu i-a lovit pe barbarii nemernici care și-au scăldat mâinile în atâta sânge nevinovat“, a declarat Cromwell. „Iar asta o să oprească vărsarea de sânge pe viitor.“[3]

Apoi Cromwell a pornit către sud, unde rezistența opusă de orașul portuar Wexford a dus din nou la măcelărirea garnizoanei și jefuirea orașului. Întrucât tot mai multe orașe irlandeze erau asediate și cucerite de englezi, poporul irlandez a trecut la lupta de partizani. Răsculații, numiți *tories*, de la cuvântul irlandez *tóraidhe*, care înseamnă „om urmărit“ (un termen aplicat mai târziu tuturor celor care se împotriveau progresului, precum sprijinitorii americani ai Coroanei sau membrii celui mai conservator partid politic englez)[4], au prelungit războiul până în 1652. Cromwell și-a lăsat oștirea să facă curățenie și s-a întors la Londra.

În cele din urmă, Parlamentul a hotărât să pună capăt pentru totdeauna dominației catolice din Irlanda. Comisarii englezi trimiși la fața locului au primit misiunea să-i arunce în închisoare sau să-i execute pe răsculați și pe preoți și să le confiște pământurile. S-a interzis practicarea catolicismului în public. Englezii i-au alungat pe irlandezi de pe pământurile roditoare către apus, în partea stâncoasă a insulei, și au dat pământul cel mai bun moșierilor protestanți și veteranilor din Anglia. Aproape 40% din pământul cultivabil a trecut în alte mâini.[5] Sute de mii de irlandezi au murit de foame și de boli pe parcursul răscoalei, iar populația insulei a scăzut cu 20%. În următoarele trei sute de ani, Irlanda a rămas o lume în care țăranii n-aveau pământ și erau la cheremul moșierimii străine.

Aurangzeb

Numărul de morți: probabil 4,6 milioane în timpul războiului din podișul Deccan[1]
Locul în clasament: 23
Tipul: despot
Conflictul, în linii mari: musulmani *vs.* hinduși
Perioada: a domnit între 1658 și 1707
Locul: India
Principalul stat participant: Imperiul Mogul
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Aurangzeb

Moștenitorul prezumptiv

După ce n-a putut să urineze timp de trei zile, Shah Jahan, împăratul mogul al Indiei și cel care a construit Taj Mahalul, a căzut la pat, grav bolnav. Fiul cel mai mare, preferatul său, Dara, a tăinuit boala și și-a ținut tatăl ascuns, ca să nu intre în panică împărăția. Zvonurile din palat au ajuns cu iuțeală la urechile celorlalți fii ai lui Shah Jahan. Ei l-au bănuit pe Dara că urzește ceva. Cum era limpede că acesta se afla în spatele dispariției misterioase a tatălui, ei au presupus că le va veni și lor rândul, așa că au fugit din oraș și au început să strângă oștiri.

Shah Jahan și-a revenit destul de repede din boală, dar fiii săi declanșaseră deja războiul civil. Dara l-a învins cu ușurință în luptă pe mezin și l-a exilat, astfel că mai rămâneau doi frați, care și-au unit forțele: Aurangzeb (al treilea fiu) îl sprijinea pe Murad (cel de-al doilea) în lupta pentru tron. Treptat, cei doi au ajuns stăpâni pe situație și, la un moment dat, Aurangzeb l-a poftit pe Murad în cortul său ca să discute amănuntele alianței lor. Murad a cinat și a băut vinuri de soi, în vreme ce fratele său, musulman habotnic, și-a păstrat mintea limpede. Murad a căzut într-o dulce moțăială, în vreme ce o sclavă îi făcea masaj. Apoi s-a trezit în închisoare.

În cele din urmă, Aurangzeb a cucerit capitala și i-a interzis tatălui său să-și părăsească odăile din palat. După o campanie grea, Aurangzeb și-a capturat fratele, Dara, și a pus să fie judecat. După părerea lui Aurangzeb, Dara păruse întotdeauna prea îngăduitor cu hindușii, așa încât nu-i de mirare că Dara a fost găsit vinovat de apostazie și decapitat. Capul i-a fost dus tatălui ținut captiv, pentru a-i demonstra că Aurangzeb avea acum toată puterea.

Aurangzeb n-a uitat niciodată că ajunsese la putere răsturnându-și tatăl de pe tron, așa încât și-a ținut strâns în frâu copiii. Fiecare dintre ei a fost închis timp de câțiva ani într-un anumit moment al domniei sale îndelungate.

Fapte izvorâte din credință

Dinastia mogulilor a început în Afganistan, ca ramură a dinastiei lui Timur, care a trecut peste munți în India. Într-o linie neîntreruptă de tați și fii, timp de cinci generații, glorioșii cuceritori moguli au lărgit și au întărit imperiul; însă ei au preferat să se distingă mai degrabă prin înfăptuiri grandioase în domeniul artei și arhitecturii decât prin isprăvi marțiale. Mogulii au investit mult în lucrări publice, de pildă în drumuri, transporturi poștale și grânare, pentru a preveni foametea.

Deși se manifestau ca protectori generoși și evlavioși ai islamului, mogulii au fost prin tradiție îngăduitori cu hinduismul. Pe întregul lor teritoriu, hindușii puteau să-și practice nestingheriți riturile și obiceiurile. Mogulii din generațiile precedente le încredințaseră unor hinduși chiar și comanda oștirilor sau funcții înalte la palat.

Însă Aurangzeb era un musulman ascetic, care a vrut să interzică orice viciu. El însuși ducea o viață extrem de austeră. Nu purta veșminte de mătase. A interzis muzica. Spre deosebire de mogulii dinainte, Aurangzeb a aderat la interdicția musulmană a imaginilor pictate, astfel încât, lipsiți de patronajul curții, pictorii au fost siliți să plece din țară ca să-și găsească de lucru. Dat fiind că nu-l interesa nici o scriere în afara textelor sfinte, Aurangzeb le-a retras și poeților și învățaților patronajul imperial.[2] Le-a interzis hindușilor să călărească sau să călătorească în litiere. A reintrodus capitația, pe care erau siliți să o plătească toți nemusulmanii.

Aurangzeb a distrus neobosit templele hinduse de pe tot cuprinsul Indiei. În 1661 a demolat templul Kesava Deo din Mathura, care marca locul nașterii lui Krishna. Templul Kashi Vishwanath din orașul sfânt Varanasi, unul dintre cele mai vestite temple închinate lui Shiva, a fost demolat în 1669. În 1706, a distrus templul Somnath din Saurashtra.[3] Probabil că dumneavoastră această enumerare nu vă spune nimic, dar pe istoricii hinduși îi face să se crispeze exact la fel cum se crispează istoricii occidentali ori de câte ori citesc despre distrugerea unei pietre de hotar a civilizației greco-romane. E de reținut, totuși, că mii de lăcașuri sfinte hinduse din întreaga Indie au fost rase de pe fața

pământului și înlocuite cu moschei. Până în ziua de azi, hindușii naționaliști așteaptă prilejul să ardă din temelii aceste moschei și să reconstruiască templele hinduse pierdute.

Când Guru Nanak Dev a fondat religia sikh, în secolul al XVI-lea, el nădăjduia să aducă pace în India și să concilieze islamul cu hinduismul, reducând credințele rivale la elementele lor morale comune și topindu-le într-o unică religie pacifistă. Din păcate, nu a făcut altceva decât să creeze o a treia religie care să agite spiritele și să semene discordie. Sikhii l-au înfuriat pe Aurangzeb, deoarece converteau musulmani, așa că a jurat să pună capăt acestui braconaj. În 1675 l-a azvârlit în închisoare pe Guru Tegh Bahadur, conducătorul sikhilor, și l-a schingiuit oleacă, gândindu-se că poate o s-o lase mai moale cu toleranța religioasă. Când a văzut că gurul o ține pe-a lui, Aurangzeb a poruncit să fie decapitat. După aceea, sikhii s-au lepădat de pacifismul lor inițial și s-au retras în munți, unde au ridicat fortărețe și au devenit un neam de războinici care aveau tot timpul la ei săbii și junghere rituale.[4]

Clanurile marathi

În secolul al XVII-lea, populația marathi, un amestec pestriț de clanuri hinduse din munți, s-a transformat într-un popor războinic, punându-și în cap să se împotrivească uzurpatorilor musulmani. Căpetenia marathilor, Shivaji, a devenit conducătorul legendar al rezistenței, un erou pentru generații de hinduși, celebru pentru acțiunile sale îndrăznețe. În timpul unor negocieri cu un general musulman, pe neașteptate a sfâșiat burta generalului cu niște gheare din oțel, pe care le ținuse ascunse; apoi trupele sale au năvălit din ascunzătoare și au măcelărit dușmanii rămași fără căpetenie. Altă dată, s-a furișat într-o fortăreață amestecându-se printre cei care făceau parte din alaiul unei nunți regale. După ce oaspeții au adormit, i-a ucis. Dar parcă nimic nu se compară cu isprava sa din 1663, când a pătruns în haremul lui Aurangzeb și a făcut prăpăd.

Aurangzeb l-a alungat pe generalul care fusese însărcinat să-l captureze pe Shivaji și și-a trimis fiul în sud. În zadar. Shivaji rămânea cu un pas înaintea mogulilor, și în 1664 a cucerit și a prădat orașul Surat. În cele din urmă, comanda i-a revenit unui alt general mogul, Jai Sing, care l-a învins pe Shivaji după trei luni. Shivaji a fost de acord să meargă în capitala Agra ca să-i jure supunere împăratului, iar în 1666 Aurangzeb a trimis după el o splendidă caravană cu elefanți,

palanchine și slujitori, totul pe cheltuiala mogulilor. Însă după ce a ajuns în capitală, lui Shivaji i s-a părut că împăratul îi arată dispreț, așa că a fugit și a reînceput războiul. S-a autoproclamat rege și și-a lărgit aria incursiunilor.[5] În 1680, Shivaji a murit de dizenterie, iar fiul său, Sambhaji, a preluat conducerea clanurilor marathi.

În același an, Aurangzeb și-a trimis în sud unul dintre fii, Akbar, ca să înăbușe o răscoală a clanurilor nobiliare rajput, însă Akbar s-a dat de partea răsculaților. S-a proclamat împărat și a pornit la atac împotriva nordului, dar n-a avut succes. Oștirea lui Akbar era destul de mare ca să-i aducă victoria cel puțin în prima fază a războiului, dar a pierdut prima bătălie și a trebuit să fugă departe în sud, unde nu-l mai putea ajunge mâna tatălui. În cele din urmă, s-a urcat pe o navă care pornea spre Persia.

Războiul din podișul Deccan

Într-un final, Aurangzeb a ajuns la concluzia că trebuie să cucerească el însuși sudul și a pornit la drum cu o oștire despre care se spune că număra o jumătate de milion de oameni. De fapt, nu era doar o oștire, căci tabăra includea întreaga sa curte și un oraș de corturi colorate, turme de vite, căruțe, țarcuri și bazaruri. În cei douăzeci și șase de ani cât avea să mai trăiască, nu s-a întors niciodată în nord.

În anii 1686 și 1687 a cucerit regatele musulmane independente Bijapur și Golconda, pe care le considera decadente și hedoniste. Apoi și-a concentrat întreaga atenție asupra clanurilor marathi din munții care mărgineau podișul Deccan, din partea central-apuseană a Indiei. Când mogulii l-au capturat în sfârșit pe regele marathilor, Sambhaji, în 1689, Aurangzeb a pus să fie tăiat în bucăți încetul cu încetul, pe parcursul a trei săptămâni – în prima zi i-a fost tăiată limba, în a doua zi i-au fost scoși ochii, apoi i-au fost tăiate membrele, unul câte unul. În cele din urmă, Sambhaji era ciopârțit în așa hal încât devenise de nerecunoscut, așa că i s-a tăiat capul.

Cu toate că Aurangzeb a cucerit pe rând fortărețele marathilor de pe dealuri, mereu se construiau noi întărituri în alte locuri. De obicei, marathii din fortărețe se predau de îndată ce se arăta Aurangzeb, dar după ce el se îndepărta reluau ostilitățile.[6] Marathii au devenit experți în războiul de partizani, așa că Aurangzeb a încercat să-i dezrădăcineze distrugând satele și recoltele pe care se bazau.

Războiul nu se mai isprăvea, iar sudul Indiei era distrus. Conform surselor contemporane, 100 000 dintre oamenii lui Aurangzeb și 300 000 de animale de povară (cai, cămile, măgari, boi și elefanți) au murit în

fiecare an în acel sfert de secol de război din podișul Deccan. Între 1702 și 1704, seceta, ciuma și foametea au lovit ținuturile devastate de război, iar în răstimp de câțiva ani au murit două milioane de civili.[7]

Până la urmă, acest lung război nu prea și-a îndeplinit scopul real. Spre sfârșitul vieții lui Aurangzeb, mogulii cuceriseră aproape întregul subcontinent indian, însă vârful sudic al peninsulei tot nu era în mâna lor. Puterea mogulilor a ajuns la apogeu în vremea lui Aurangzeb, dar problema cu apogeul este că după aceea totul merge la vale. Anii de lupte epuizaseră imperiul. Vistieria era golită. La puțină vreme după moartea lui Aurangzeb, Imperiul Mogul s-a prăbușit.

Războiul dintre Imperiul Otoman și Liga Sfântă

Numărul de morți: 384 000[1]
Locul în clasament: 89
Tipul: ciocnire între culturi
Conflictul, în linii mari: turcii *vs.* Liga Sfântă (antiotomană)
Perioada: 1682–1699
Locul: sud-estul Europei
Principalele state participante: Austria, Imperiul Otoman
Statele participante secundare: Veneția, Polonia, papalitatea, Rusia
Statul cuantic participant: Ungaria
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Kara Mustafa

Asediul Vienei

După ce regele și nobilii maghiari au fost nimiciți de turci în bătălia de la Mohács din 1526, Ungaria a încetat să mai fie o națiune viabilă. Rămasă fără conducător, țara a fost împărțită între austrieci la nord-vest și turci la sud-est, dar, după un secol, ungurii conduși de Imre Thököly au încercat să-i alunge pe austrieci din jumătatea lor de Ungarie. După ce a suferit o serie de înfrângeri, Thököly și-a dat seama că singur nu poate face mare lucru. În speranța că va asmuți cele două mari puteri una împotriva alteia, le-a cerut ajutor turcilor.

Cererea lui a picat la țanc. Ienicerii, care formau infanteria de elită a turcilor, își doreau tare mult un război din care să se aleagă cu niscaiva pradă, iar armistițiul de douăzeci de ani dintre Austria și Turcia era pe cale să expire. Kara Mustafa, ultimul vizir din familia Köprülü, a profitat de ocazie și a organizat o ofensivă masivă împotriva Vienei. Deși turcii au declarat război în august 1682, a durat ceva timp până să fie adunată și pregătită forța de invazie, alcătuită din peste 140 000 de oșteni și 400 de tunuri, așa încât ofensiva a fost amânată până în primăvara următoare.

Chiar dacă știau că turcii vin spre Viena, austriecii nu s-au pregătit prea temeinic de asediu. O sută de ani de pace îi făcuseră să-și neglijeze fortificațiile. Bastioanele erau măcinate de vreme. Case și copaci apăruseră acolo unde ar fi trebuit să fie un loc deschis pentru a putea folosi eficient artileria. Mai întâi, împăratul Leopold I nu s-a putut hotărî dacă să rămână alături de trupele sale sau să se refugieze într-un loc sigur, dar până la urmă s-a furișat afară din oraș cu puțin

timp înainte de sosirea avangărzii turce, lăsând numai 12 000 de oșteni de meserie care să coordoneze oastea de strânsură.

Din fericire pentru creștinătate, turcii s-au moșmondit și ei. După ce au înconjurat Viena, în iulie 1683, au săpat tranșee și au așteptat. Au lansat ofensive sporadice, dar nu au atacat vreodată în forță, nici măcar în momentele în care apărea o spărtură în întăriturile inamicului. Conform regulilor de război din acea vreme, oștenii de rând puteau să jefuiască în voie timp de trei zile un oraș cucerit prin asalt, însă orașele care se predau pașnic îi aparțineau sultanului. Probabil, Kara prefera să aștepte și să aducă Porții Viena neatinsă decât să o cucerească rapid și apoi să o vadă distrusă de oștenii săi. În lipsă de altceva, turcii și-au făcut de lucru terorizând ținuturile din jur; în Perchtoldsdorf, de pildă, au măcelărit 4 000 de săteni.

Asediul s-a prelungit, ceea ce i-a dat împăratului Leopold I timp să acționeze. El a tocmit 81 000 de mercenari din estul Europei, care au pornit la drum ca să salveze Viena. Coloana vertebrală a acestei oștiri era alcătuită din 25 000 de oameni aflați sub comanda lui Jan III Sobieski, ultimul mare rege al Poloniei. Sobieski și husarii săi înaripați* au atacat din spate tabăra turcească. Fiind prea încrezători în izbândă, turcii nu-și întăriseră spatele împotriva unui astfel de atac, și tabăra lor a fost cucerită. Au fugit cu toții, lăsând acolo munți de provizii și de obiecte prețioase.[2]

O nenorocire nu vine niciodată singură

Căutând pe cineva pe care să dea vina pentru înfrângere, Kara Mustafa l-a arestat pe Imre Thököly, rebelul ungur care îl convinsese să intre în beleaua asta. Arestarea conducătorului lor i-a nemulțumit pe oștenii unguri, care au trecut de partea austriecilor. Deodată, toate fortărețele din Ungaria turcească îi susțineau pe austrieci. Doar soția lui Imre a rămas de partea turcilor, ca să demonstreze loialitatea acestuia. Ea a rezistat timp de trei ani asediului austriecilor în fortăreața ei izolată, dar până la urmă s-a predat și a fost luată prizonieră.[3]

Însă sultanul otoman Mehmed IV se gândea la alt țap ispășitor. El considera că vinovatul pentru eșec era Kara Mustafa, așa că a poruncit ca acesta să fie sugrumat. Capul împăiat al vizirului i-a fost trimis sultanului într-o pungă de catifea, drept dovadă că porunca sa

---

* Acești călăreți chiar aveau aripi uriașe prinse de armură. Era epoca în care o înfățișare falnică era mai importantă decât considerentele practice.

fusese adusă la îndeplinire. Timp de câteva secole, capul a fost purtat de colo-colo, până ce a poposit într-o vitrină din muzeul orașului Viena, însă în 1970 edilii orașului au început să se jeneze și au mutat capul la subsol, ca să nu se mai poată zgâi turiștii la el.

Sultanul a călcat foarte repede pe urmele vizirului. Eșecul de la Viena a provocat o lovitură de stat la Constantinopol, iar Mehmed a fost întemnițat, în vreme ce fratele său a fost urcat pe tron; însă noul sultan a murit curând (din cauze naturale), și tot așa s-a întâmplat și cu următorul. În cele din urmă, imperiul s-a ales cu un sultan care a trăit destul de mult ca să aducă pacea.

Dat fiind că partea turcească a Ungariei era în plin haos, austriecii au năvălit peste pusta maghiară. Au cucerit Buda în 1686 și au repurtat o mare victorie la Mohács în 1687, care a șters rușinea înfrângerii suferite de creștini în același loc cu multe generații înainte.

Sârbii și alți creștini din Balcani s-au bucurat că scăpaseră de turci; însă austriecii n-au apucat să-și consolideze poziția în noul lor teritoriu, căci trupele lor au fost retrase și trimise spre apus ca să lupte cu francezii într-un alt război. Kosovo, lipsit de apărare, a căzut iar în mâna turcilor, și localnicii sârbi au fugit, temându-se de represalii. Apoi turcii i-au mutat pe albanezii musulmani în ținutul golit, ceea ce avea să ducă la un alt război peste trei sute de ani, în 1999.[4]

În vreme ce austriecii înaintau pe uscat împotriva turcilor, o flotă venețiană a luat de la otomani sudul Greciei. Când venețienii au asediat Atena, garnizoana turcă și-a depozitat praful de pușcă în cea mai mare, mai uscată și mai solidă clădire din oraș – Partenonul. Acest templu grațios, perfect proporționat și împodobit cu sculpturi superbe, supraviețuise aproape neatins celor două milenii precedente, dar acum un obuz venețian a izbit depozitul de praf de pușcă al turcilor și a produs o explozie uriașă care a distrus cea mai mare parte a clădirii, lăsând în picioare numai colonada exterioară.

Oceanul Atlantic
Marea Nordului
REGATUL SCOȚIEI
IRLANDA
REGATUL ANGLIEI
REGATUL DANEMARCEI
REGATUL SUEDIEI
Marea Baltică
Elba
Brandenburg
Țările de Jos spaniole
Sfântul Imperiu Roman
SAXONIA
SILEZIA
Palatinat
Praga
AUSTRIA
Paris
Loara
Blenheim (b. 1704)
BAVARIA
Viena
Salzburg
REGATUL FRANȚEI
Dijon
Besançon
CANTOANELE ELVEȚIENE
UNGARIA
VENEȚIA
Milano
SAVOIA
Veneția
Po
Mohács (b. 1526, 1687)
Genova
MILANO
Florența
PIRINEI
Marea Adriatică
Corsica
TOSCANA
STATELE PAPALE
REGATUL PORTUGALIEI
SPANIA
Roma
Napoli
Mallorca
Marea Tireniană
Marea Mediterană
Sardinia
REGATUL NEAPOLELUI
Tanger
Sicilia
Malta
EMIRATUL MARRAKECH

Europa
cca 1675
0 200 400 600 800 1000 kilometri
0 100 200 300 400 500 600 mile
REGATUL SUEDIEI
Novgorod
Lavra Sfântului Serghie
Nijni Novgorod
Tușino
Moscova
Prusia
REGATUL POLONIEI
Varșovia
Imperiul Rus
Volga
Poltava
(b. 1709)
Cazaci
Astrahan
CARPAȚI
Principatul Transilvaniei
Crimeea
Marea Caspică
Valahia
Dunărea
CAUCAZ
Marea Neagră
Imperiul Otoman
Constantinopol/Istanbul
Marea Egee
Atena
Asia Mică
Creta
Rodos
Marea Mediterană
Cipru

Petru cel Mare

Numărul de morți: 3 milioane[1]
Locul în clasament: 30
Tipul: despot
Conflictul, în linii mari: Petru *vs.* trecut
Perioada: a domnit între 1682 și 1725
Locul: Rusia
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Petru I

Petru cel Mare a fost, din mai multe puncte de vedere, un personaj impozant. La cei doi metri ai săi (șase picioare și șapte inchi), este cel mai înalt dintre actorii principali ai acestei cărți, și a rămas în cărțile de istorie ca un om care nu accepta limitele și care a modelat lumea după propria viziune. Petru a târât fără milă Rusia în lumea modernă, în ciuda tuturor împotrivirilor și suferințelor generate de măsurile sale. A mutat populațiile din locurile lor de baștină după bunul său plac, a creat o nouă capitală, Sankt-Petersburg, și a pus pe picioare o armată mai mare ca oricând. A dus aproape tot timpul războaie cu vecinii.

Modernizarea

Când a urcat pe tron, la moartea tatălui său, în 1682, țarul Petru I, în vârstă de zece ani, a trebuit să împartă puterea cu fratele său sărac cu duhul, Ivan, în vreme ce mama sa domnea ca regentă. De-abia după ce au murit cei doi (fratele în 1696 și mama în 1694, ambii – lucru surprinzător pentru curtea rusă – din cauze naturale), Petru a fost liber să facă tot ce poftea.

Petru voia mai mult ca orice să facă din Rusia o putere mondială. Era nedrept ca țărișoare precum Olanda și Danemarca să aibă mai multă influență decât gigantica Rusie. A pornit într-o mare călătorie prin Apus, explorând și asimilând numeroase elemente ale culturii occidentale. A lucrat pe un șantier naval olandez, sub un nume fals. A stat la masă cu învățați din Anglia.

Petru și-a început îmbunătățirile cu o modernizare a înfățișării, zicându-și că, dacă rușii vor arăta mai civilizat, poate se vor și purta ca atare. În mod tradițional, rușii ortodocși aveau o barbă lungă, pe care o purtau cu evlavioasă mândrie; întrucât Dumnezeu pusese barbă

pe chipul bărbatului, era un act de impietate și de vanitate să o razi. La întoarcerea din Apus, țarul Petru le-a poruncit pe dată rușilor să se bărbierească și să adopte o înfățișare mai occidentală. Adesea, el însuși lua un brici și-i rădea cu de-a sila pe bărboșii de pe stradă. În cele din urmă, s-a mai potolit și le-a îngăduit celor care invocau cu încăpățânare credința strămoșească să-și păstreze barba în schimbul unei taxe, dar ei trebuiau să poarte la vedere, ca pe un medalion, permisul de barbă, ca să nu riște să fie bărbieriți.*

Petru a studiat orice tehnologie la care a avut acces. Îi plăcea în special stomatologia, și dacă cineva dădea de înțeles că ar avea dureri de dinți în prezența lui Petru, nefericitul era prins și imobilizat, în vreme ce Petru scotea la iveală cleștele și smulgea dintele buclucaș.

Puterea

În vreme ce Petru era în apusul Europei, încercând să-i învețe chichirezurile, sora sa vitregă, Sofia, a stârnit o revoltă în rândurile streliților (gărzile palatului). Petru s-a întors în grabă acasă și a înăbușit rebeliunea cu mare vărsare de sânge. Capii răutăților – peste o mie de oameni – au fost executați în public prin torturi umilitoare și crunte, iar Sofia a fost închisă într-o mănăstire.

În vreme ce concentra toată puterea în mâinile sale, Petru a încercat să slăbească puterea Bisericii ruse și să-i treacă averile în proprietatea statului. În 1700, când a murit patriarhul (capul Bisericii), Petru a împiedicat Biserica să-și aleagă altul. A tergiversat lucrurile până când cei aflați la conducerea Bisericii s-au obișnuit cu gândul că nu au patriarh, iar în 1721 a transformat Biserica într-o ramură a serviciilor civile ruse, aflate sub autoritatea țarului. De asemenea, a schimbat anul rus 7208 (după creațiune) în 1699 (după Hristos) și a mutat Anul Nou de la 1 septembrie la 1 ianuarie, ca să-l alinieze la calendarul apusean.

---

* Generațiile următoare, precum și străinii din vremea lui Petru au avut tendința de a trata legile date de el în privința bărbii ca pe o glumă, dar părul și hainele sunt expresii-cheie ale culturii. Acum patruzeci de ani, părul lung la bărbați era în unele locuri un delict grav, iar în urmă cu câțiva ani am auzit următoarea știre: „o școală din Nevada a acceptat să plătească 400 000 de dolari unei fete musulmane și prietenei acesteia, după ce alți elevi au amenințat-o cu moartea pe scara școlii fiindcă purta acoperământul de cap impus de religie, iar personalul școlii n-a luat nici o măsură“ (Fox News, 8 aprilie 2009).

Inițial, importanța boierilor ruși depindea de prestigiul strămoșilor lor, dar Petru a importat feudalismul de tip apusean, în care întreaga clasă a nobilimii avea aceleași privilegii și îndatoriri. Demnitatea de boier a fost abolită în 1711 și înlocuită cu titluri apusene.

Cam în aceeași vreme, Petru a modificat rânduielile rusești privitoare la țăranii liberi și la robii care slujeau în gospodării și a instituit o aservire de tip apusean, care îi înălța pe robi, dar îi cobora pe țărani. Foștii robi erau acum plătitori de impozite, în vreme ce un șir întreg de noi legi ruse le interzicea țăranilor să călătorească fără permis sau să semneze contracte fără aprobarea ocârmuirii.

În fiecare an aveau loc noi recrutări prin care se completau rândurile armatei, iar Petru se folosea de fiecare recensământ pentru a înrola cât mai mulți cetățeni. Nobililor li se cerea să dea un soldat la fiecare 100 de oameni care locuiau pe pământurile lor și un cavalerist la fiecare 150 de locuitori. Înainte de domnia lui Petru, ocârmuirea rusă număra doar familiile, însă noile recensăminte căutau să numere plătitorii de taxe individuali – o categorie ce a fost extinsă prin adăugarea câtorva clase care înainte fuseseră scutite de impozite.

Război...

Când Petru și-a început domnia, singurul port la mare al Rusiei era Arhanghelsk, aflat la Marea Albă, chiar sub Cercul Arctic. Acest port era înghețat jumătate din an. Curând, Petru a pornit nesfârșita goană după un port la ape calde. A încercat necontenit să se extindă către miazănoapte, războindu-se cu suedezii, care stăpâneau coasta Mării Baltice, și către miazăzi, luptând cu turcii, care ocupau coasta Mării Negre.

În fiecare an, Petru ducea un război pe undeva, de cele mai multe ori fără succes. S-a luptat cu turcii pentru fortăreața Azov de pe țărmul Mării Negre în 1695 și 1696. A luptat iarăși cu ei pe râul Prut în 1711–1712, dar ofensiva a eșuat. În 1722–1723, Petru s-a bătut cu perșii la sud de Marea Caspică. Între timp, trebuia să înăbușe răscoalele care izbucneau periodic și să aducă Siberia sub controlul său. În toți acești ani, Petru s-a bazat pe ceea ce avea să devină punctul forte al armatei ruse – capacitatea încăpățânată de a trece peste greutăți incredibile și de a suferi pierderi uluitoare, ce avea drept consecință faptul că soldații ruși pur și simplu rezistau mai mult decât inamicii.

Chiar și pe timp de pace, oștenii nu erau lăsați să lenevească prin garnizoane uitate de lume. Atât soldații, cât și civilii dragau cursuri de apă și construiau drumuri, fabrici și canale pe tot cuprinsul Rusiei.

Probabil că foarte mulți dintre oamenii pe care îi are Petru pe conștiință au murit pe timp de pace. Menținerea de către Petru a unei armate permanente enorme, în ciuda tuturor vicisitudinilor, a fost la fel de ucigătoare ca războaiele pe care le-a purtat. Bolile, malnutriția, lipsa de îngrijiri și pedepsele brutale îi împuținau trupele; pe alții îi secera frigul cumplit al unei împărății care se întindea peste tot nordul Asiei. Chemarea la oaste era atât de temută, încât țăranii se mutilau singuri ca să nu poată fi înrolați. Își scoteau dinții, ca să nu poată desface cu dinții cartușele când trebuiau să-și încarce puștile. Își tăiau degetele de la picioare, ca să nu poată mărșălui, și pe cele de la mâini, ca să nu poată trage cu pușca.

Dorința lui Petru de a obține o ieșire la Marea Baltică a dus la un război extrem de sângeros, despre care vom relata într-un capitol separat (vezi „Războiul Nordului“). Însă el nici n-a așteptat să câștige războiul și s-a apucat să construiască o nouă capitală pe coastă, ca poartă către Apus. A adunat criminali, prizonieri și țărani și a trimis echipe de constructori pe coastă, începând să construiască Sankt-Petersburgul pe un teritoriu care, practic, îi aparținea încă Suediei. A interzis construirea caselor din piatră în întreaga Rusie, așa încât toți zidarii din țară să n-aibă ocupație și să muncească la noul său oraș. Când primii 40 000 de lucrători au murit de febră în mlaștinile de la fața locului, a adunat alți 40 000 care să-i înlocuiască. După ce s-au prăpădit și aceștia, a găsit alții. Cu totul, în timpul construirii Sankt-Petersburgului au fost sacrificați cam 100 000 de lucrători.

...Și pace

Ca să-și întrețină armata uriașă pe timp de pace, Petru și-a împrăștiat soldații prin toată Rusia și a trecut costurile întreținerii lor în seama plătitorilor de taxe locali. În 1718, ca să vadă cât de mulți soldați putea întreține fiecare comunitate, Petru a anunțat un nou recensământ pentru anul următor. Oamenii au fost înștiințați că, dacă cineva evita acest recensământ, tot avutul avea să-i fie confiscat. Mai mult, toate bunurile vinovatului urmau să treacă în proprietatea celui care îl denunțase.

Ori de câte ori se apropia un nou convoi de funcționari, cetățenii de peste tot intrau în panică, știind că toți aceștia aveau să fie hrăniți și cazați pe cheltuiala lor. Soldații cantonați într-o comunitate aveau rolul de polițiști, informatori și executanți pentru funcționarii lui Petru. Soldații și agenții lui Petru consumau permanent din resursele locale, îndeplinind o singură sarcină folositoare pentru nobilimea locală: îi împiedicau pe țărani să fugă.[2]

Orice investitor care se oferea să-l ajute pe Petru în proiectele sale avea parte de favoruri. Pentru a dezvolta industria, Petru le-a permis investitorilor să cumpere sate întregi și să-i pună pe țărani să muncească în fabrici, legați de noii lor stăpâni prin toate datoriile servituții. Cei mai mulți dintre țărani erau încă legați de glie, ca șerbi, și erau vânați dacă fugeau, dar acum Petru i-a cruțat pe fugarii care-și găseau de lucru în fabrici. Puteau să rămână la noul lor loc de muncă.[3]

Dacă Petru simțea că o resursă nu este exploatată suficient, pur și simplu decreta că se impune dezvoltarea acesteia. Statul prelua controlul asupra ei; muncitorii necesari erau adunați și apoi strămutați în locul respectiv. Printre noile comunități pe care le-a întemeiat Petru se numără și Ekaterinburg, o așezare numită după împărăteasă și construită la poalele Uralilor de 25 000 de șerbi înrolați în armată, care a devenit centrul industriei fierului.[4]

Dacă cineva încerca să ascundă de perceptori vreun lucru, acel lucru i se confisca. De fapt, bunurile erau confiscate cu atâta ușurință de funcționarii ocârmuirii și de moșieri, sub un pretext sau altul, încât cei mai mulți dintre ruși le ascundeau. Țăranii îngropau banii lichizi pe care îi căpătau, ceea ce frâna negoțul. Când agenții lui Petru descopereau la cineva aur sau argint care fusese acumulat, și nu investit, acesta era înșfăcat de stat, pe temeiul că cel care procedase astfel se făcea vinovat de secătuirea parazitară a economiei. Apoi, ciclul o lua de la capăt.[5]

Viața de la curte

Petru afișa o atitudine neobișnuit de relaxată în preajma oamenilor, indiferent de rangul acestora – țărani, preoți, slugi, oșteni, boieri, străini și așa mai departe – și nu se ținea cu strictețe de protocol; dar se îmbufna când avea impresia că a fost ofensat, și îi plăcea să facă farse crude și grosolane, multe dintre ele implicând pitici. Voia ca oamenii de la curte să bea cot la cot cu el, cu toate că nici unul dintre ei nu avea rezistența lui. Nu putea suferi pompa și luxul, și nu se sfia să mănânce bucate de rând și să doarmă în cel mai simplu pat. Se mândrea că poate să îndure toate greutățile la care îi supunea pe oștenii și marinarii săi.[6]

Petru și-a crescut fiul, Aleksei, în ideea că îi va urma la tron, dar acesta a clacat sub presiunea exercitată de tatăl său cel fără astâmpăr. După ce Aleksei și-a luat ca țiitoare permanentă o țărăncuță și s-a împușcat în mână ca să scape de armată, Petru s-a îndepărtat de fiul său. Așteptându-se să fie pedepsit în orice clipă pentru nesupunerea

sa, Aleksei a fugit din Rusia, refugiindu-se mai întâi în Austria, apoi în Italia. Petru i-a dat de urmă și i-a poruncit să se înapoieze, jurând că-l va ierta dacă se întoarce, dar că o să-l vâneze fără oprire dacă nu o face. Aleksei l-a crezut și s-a întors.

O vreme, totul părea să fie în ordine, până ce Petru a apucat să cugete mai bine la trădarea fiului. Cine din palat îl ajutase pe Aleksei să fugă? Cine sfidase poruncile țarului? A pus ca Aleksei să fie prins și schingiuit, ca să dezvăluie numele complicilor săi. Apoi, sub supravegherea lui Petru, Aleksei a fost biciuit până la sânge timp de câteva zile, până ce și-a dat sufletul în chinuri grele.[7]

Nimeni n-a rămas la nesfârșit în grațiile lui Petru. În 1724, unul dintre principalii sfetnici ai lui Petru, Willem Mons, a căzut în dizgrație și a fost învinuit că ia mită. După ce a fost silit prin tortură să mărturisească, s-a organizat o execuție publică și a fost tăiat în bucăți. Potrivit zvonurilor însă, adevăratul delict al lui Mons era acela că avusese o relație amoroasă cu a doua soție a lui Petru, Ecaterina, iar Petru a poruncit ca, după execuție, capul tăiat al sfetnicului său să fie pus într-un borcan cu alcool și așezat pe noptiera ei, pentru a-i ține de urât. Timp de mulți ani, capul conservat al lui Mons și cel al surorii sale, Anna (presupusa mijlocitoare a relației), au putut fi văzute în cabinetul de curiozități din Kunstkamera, muzeul de științe al lui Petru, alături de colecția sa de pitici.

Războiul Nordului

Numărul de morți: 370 000[1]
Locul în clasament: 90
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: toți împotriva Suediei
Perioada: 1700–1721
Locul: estul Europei
Principalele state participante: Suedia *vs.* Rusia, Polonia, Danemarca, Saxonia
Statele participante secundare: Turcia, Brandenburg, Hanovra
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Petru și prietenii săi
Altă pacoste: război purtat cu muschetele, având ca miză echilibrul puterii în Europa

Când un adolescent fără experiență a devenit noul rege al Suediei, ambasadorii Danemarcei și Saxoniei s-au dus la Petru cel Mare cu un plan de a pune capăt o dată pentru totdeauna hegemoniei suedeze asupra Mării Baltice. S-au gândit că, dacă se implica fiecare națiune din nordul Europei, ar trebui să fie destul de ușor să-l învingă pe acest copil. Se înșelau. S-a dovedit că regele Carol XII al Suediei, în vârstă de șaisprezece ani, avea un talent nativ în treburile războiului și, odată izbucnit, conflictul a durat douăzeci și unu de ani.

După ce au găsit o scuză potrivită și au făcut cuvenitele declarații de război, fiecare aliat a atacat cea mai apropiată bucată din teritoriul suedez. Regele Carol al Suediei s-a năpustit numaidecât asupra oștirii ruse care invadase Estonia. În noiembrie, la Narva, Carol a atacat 40 000 de ruși cu doar 8 000 de suedezi. Viscolul iscat deodată i-a permis lui Carol să se apropie fără a fi observat și nu a lăsat să se vadă numărul mic de oșteni suedezi. Rușii au cedat și au fugit îngroziți, lăsând pe câmpul de luptă 8 000 de morți. Între timp, 15 000 de suedezi au ocupat capitala daneză și i-au silit pe danezi să iasă din război.

Pe dată, Petru a început să refacă oștirea rusă spulberată, așezând-o de-a lungul liniilor apusene, ca să nu fie înfrântă atât de ușor. De asemenea, cu încăpățânarea-i caracteristică, Petru s-a întors pe teritoriul suedez de la Marea Baltică și a început să construiască noua sa capitală, Sankt-Petersburg.

Regele August al Saxoniei era și regele Poloniei, așa că pasul următor al suedezilor a fost să intre în Polonia. După ce a înfrânt câteva oștiri care i s-au ivit în cale, Carol a pus pe tronul de la Varșovia propria marionetă. În august 1706, Carol a atacat și Saxonia, ocupând capitala, Dresda. Apoi l-a silit pe August să renunțe la tronul Poloniei, aceasta fiind condiția pentru pace.

În 1708, Carol și-a dus oștirea de 40000 de oameni din Polonia în inima Rusiei, dar distanțele mari l-au pus în dificultate. La început a plănuit să facă joncțiunea cu cei 16000 de suedezi de sub comanda generalului Lowenhaupt, care aduceau din regiunea baltică atât de necesarele provizii, dar în loc de asta Carol s-a întors brusc spre sud, ca să facă joncțiunea cu niște cazaci răsculați de prin lanurile de grâu din Ucraina. Astfel, soldații lui Lowenhaupt au rămas blocați în pustietate, iar Petru i-a spulberat la Lesnaya, în septembrie 1708.

Prinși în capcană de iarna rusească aspră, oștenii lui Carol s-au împuținat, ajungând la 18000. În iunie 1709, când suedezii asediau fortăreața rusă Poltava din centrul Ucrainei, Petru i-a ajuns din urmă în fruntea unei oștiri ce număra 80000 de ruși. Carol s-a răsucit, i-a atacat pe nou-veniți și aproape că i-a înfrânt, dar Petru avea provizii proaspete, iar Carol nu. Recunoscându-se învins, Carol și-a părăsit oștirea zdrobită și a fugit în Turcia.

Bătălia de la Poltava este invocată frecvent de istoricii care vor să exemplifice de ce nu trebuie să invadezi Rusia (vezi și „Războaiele napoleoniene“ și „Cel de-al Doilea Război Mondial“), dar războiul nu s-a sfârșit pe loc. Fiindcă toate căile directe spre Suedia erau blocate de dușmani, Carol n-a ajuns acasă decât după cinci ani. Turcii erau interesați ca războiul să dureze cât mai mult, așa că l-au reținut pe Carol și au refuzat cererea rușilor de a-l preda. Când rușii au trimis o oaste care să-l captureze pe regele Suediei, turcii l-au arestat pe ambasadorul rus și au declarat război, dar contraofensiva lor nu a provocat daune semnificative Rusiei și după o vreme au renunțat. În cele din urmă, turcii i-au dat drumul lui Carol, care s-a strecurat spre casă prin niște state germane prietene.

Între timp, inamicii lui Carol tăiaseră felii din imperiul lui, rămas fără conducător. Petru a extins războiul în Finlanda, care la acea vreme făcea parte din Suedia. Ca să nu-i permită lui Carol să se folosească de resursele Finlandei, rușii au făcut ravagii prin sate. Acele evenimente au rămas în memoria finlandezilor drept „Marea Furie“. Rușii și-au însușit recoltele și vitele și au ars ce nu puteau căra cu ei. A urmat foametea, astfel încât populația Finlandei a scăzut brusc de la 400000 la 330000 de oameni.[2]

Până să ajungă Carol acasă, din imperiul suedez nu mai rămăsese decât Suedia. În 1719, el a adunat cu greu o nouă oștire și a atacat Norvegia (pe atunci teritoriu danez), dar a fost ucis în bătălie. După ce Carol a dispărut, pacea a devenit posibilă. Noul rege suedez a acceptat ca țara sa să devină o putere de rangul al doilea. În următorii ani, diplomații au elaborat tratatele de pace, prin care toate teritoriile aliaților s-au mărit, iar cel al Suediei s-a micșorat.[3]

Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei

Numărul de morți: 700 000[1]
Locul în clasament: 61
Tipul: dispută dinastică
Conflictul, în linii mari: toți împotriva Franței
Perioada: 1701–1713
Locul: vestul Europei
Principalele state participante: Franța și Spania *vs.* Austria, Anglia și Olanda
Statele participante secundare: Piemont, Bavaria (aliații Franței) *vs.* Danemarca, Portugalia (aliații Austriei)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Ludovic XIV
Altă pacoste: război purtat cu muschetele, având ca miză echilibrul puterii în Europa

---

Uneori, norocul unei națiuni se isprăvește. Spania avusese o perioadă bună, dar secolele de căsătorii între rude din Casa Habsburgilor au dat la iveală în cele din urmă un rege care nu se descurca prea bine ca adult – regele Carol II al Spaniei. Era singurul fiu rămas în viață dintr-o căsătorie între unchi și nepoată*, și avea probleme la mult prea multe niveluri. N-a putut vorbi până la vârsta de patru ani și n-a putut merge până la opt ani; singura activitate de adult pe care o desfășura cu entuziasm era să tragă cu pușca. Din cauza mandibulei masive, deformate, abia dacă reușea să vorbească coerent și să mestece, și din cauza ejaculării precoce, imposibil de controlat, nu a avut copii. A fost poreclit „Carol cel Vrăjit", pentru că era limpede că i se întâmplase ceva îngrozitor.

Asupra lui Carol s-au abătut și alte blesteme. Cea mai mare năpastă era cumnatul său. Regele Ludovic XIV al Franței se însurase cu sora vitregă a lui Carol, cea mai mare dintre fiicele precedentului rege al Spaniei. Ludovic, „Regele Soare", stabilise standardul de splendoare al Europei odată cu ridicarea noului său palat de la Versailles. Până în 1700, dusese deja patru războaie cu restul Europei, încercând să

---

* Iată și alte exemple dintr-un arbore genealogic care nu s-a ramificat: părinții mamei sale erau veri primari; părinții bunicului din partea mamei erau veri primari; părinții bunicului din partea tatălui erau unchi și nepoată. Am găsit unsprezece trasee distincte (probabil că sunt mai multe) prin care descindea din Ioana cea Nebună a Castiliei, ceea ce nu putea să fie un semn bun.

ocupe teritoriile spaniole din Flandra și Burgundia, aflate de-a lungul hotarului răsăritean al Franței. Ca să împiedice Franța să devină prea puternică, Austria, Anglia și Olanda s-au unit împotriva ei în Marea Alianță.

Carol cel Vrăjit păruse întotdeauna că n-o să facă umbră pământului prea multă vreme. Multă lume s-a așteptat ca el să moară încă din copilărie, dar a trăit mai mult decât ar fi anticipat oricine. Chiar și așa, stingerea Habsburgilor spanioli fiind iminentă, restul Europei a organizat o serie de consultări, unde s-a tot discutat cui ar trebui să-i revină moștenirea. Au fost propuși câțiva pretendenți și câteva planuri de împărțire. În cele din urmă, s-a hotărât ca Habsburgii din Spania să fie revigorați cu ajutorul altui Carol, fratele împăratului Iosif al Austriei; pentru a-l împăca pe Ludovic XIV, Franța urma să primească niște teritorii habsburgice de importanță minoră, împrăștiate pe tot continentul.

Pe Carol cel Vrăjit l-a supărat din ce în ce mai tare felul în care celelalte puteri vorbeau despre el ca și cum ar fi murit deja, tăind hălci din Imperiul Spaniol fără să-i ceară măcar părerea. De ciudă, în 1700, pe patul de moarte, și-a schimbat testamentul, ca să împiedice împărțirea imperiului său magnific. I-a lăsat totul pretendentului francez, nepotul surorii sale vitrege, care era în același timp nepotul lui Ludovic XIV al Franței. Aceasta ar fi adus laolaltă cele mai mari puteri din Europa, lăsându-le pe toate celelalte mult în urmă, așa încât restul lumii a hotărât că trebuie să împiedice această uniune.[2]

Stilul de luptă

La acea vreme, în materie de război se ajunsese la un nivel de dezvoltare care a determinat tacticile și echipamentul pe parcursul următorului secol. Puștile cu cremene, la care lovirea unei bucăți de cremene de o placă de oțel producea scânteia care aprindea praful de pușcă, înlocuiseră puștile mai puțin sigure, la care o frânghie aprinsă era vârâtă într-o gaură. Baionetele făcuseră să nu mai fie nevoie de lăncieri care să sprijine linia de trăgători. Uniformele fuseseră standardizate ca să arate naționalitatea, chiar dacă oștenii erau în continuare recrutați de peste tot. Mai puțin de jumătate dintre oștenii lui Ludovic XIV erau francezi.

De asemenea, armatele europene din această perioadă deveniseră mai mari – prea mari ca principala forță de luptă să-și procure singură hrana. Ludovic a intrat în acest război având la dispoziție 375 000 de

oșteni și 60 000 de marinari. E adevărat că oștirile individuale desfășurate pe câmpul de luptă numărau de obicei în jur de 60 000 de oameni. Aceste mari armate depindeau de liniile de aprovizionare dispuse în puncte fortificate. Asta încetinea ritmul general al războiului, deoarece oștirile se concentrau pe apărarea sau cucerirea acestor forturi, într-un șirag de asedii.

Convoaiele de civili care urmau oștirea continuau să asigure cele mai multe dintre funcțiile auxiliare. De pildă, oștirea suedeză formată din 26 500 de oameni care se afla în campanie în Rusia la acea vreme (vezi „Războiul Nordului“) era urmată de 4 000 de slujitori bărbați, 1 100 de persoane care nu aveau funcții militare, ci administrative, precum și 1 700 de femei și copii. Aceștia găteau, spălau, țineau registre, cârpeau haine, adunau lemne de foc, cărau apă, îngrijeau și tăiau vitele, conduceau căruțele, păzeau bagajele în vreme ce oștenii luptau, îngrijeau răniții și îngropau morții.[3]

Succesiunea spaniolă

Ludovic XIV a pătruns rapid pe teritoriul spaniol ca să-și revendice dreptul, însă Marea Alianță a luat măsuri pentru a-l împiedica. Trupele austriece de sub comanda prințului Eugeniu de Savoia (veteran al războiului dintre Imperiul Otoman și Liga Sfântă) au invadat Italia ca să cucerească teritoriile spaniole Milano și Neapole. Generalul englez John Churchill, duce de Marlborough, i-a înfruntat pe francezi în Țările de Jos, până când luptele au ajuns într-un punct mort. Marlborough reintrase de curând în grațiile regelui Angliei, după ce petrecuse câteva săptămâni în Turnul Londrei pentru acuzația (probabil falsă) că ar fi complotat ca să-l răstoarne pe rege.

Războiul a ajuns la apogeu în 1704, când Marlborough a ajuns la Dunăre și a făcut joncțiunea cu forțele prințului Eugeniu ca să atace oștirea franceză care devasta în acel moment Germania. Deși cele două oștiri erau aproape la fel de mari – un pic peste cincizeci de mii de oameni –, cea franco-bavariană avea o poziție mai solidă, cu flancul drept amplasat la Dunăre. Infanteria lor era poziționată în trei sate aflate la circa un kilometru și jumătate distanță unul de altul (dintre care se distingea Blenheim, aflat pe malul fluviului), iar liniile de cavalerie erau staționate între aceste trei poziții întărite.

Mărșăluind pe furiș, noaptea, anglo-austriecii au ajuns neobservați la o distanță de la care puteau trage, așa că la ivirea zorilor francezii s-au bulucit să-și ocupe pozițiile. Salvele pușcașilor și bombardamentele

asupra satelor au ținut pe loc infanteria franceză, în vreme ce Marlborough și-a aruncat grosul trupelor împotriva cavaleriei din centru. După ce cavaleria francezilor a fost alungată, infanteria lor a rămas izolată și înconjurată. Apoi artileria engleză a distrus aceste cuiburi de inamici. Când s-a terminat totul, 80% dintre oștenii francezilor și bavarezilor fuseseră uciși, răniți sau luați prizonieri, în vreme ce pierderile Marii Alianțe se situau undeva la 20%. Aceasta era prima mare înfrângere a francezilor în mai bine de cincizeci de ani.

Bătălia de la Blenheim a pus capăt tuturor luptelor de la Dunăre și a îndepărtat amenințarea directă împotriva Austriei. Însă cursul războiului s-a întors iarăși, accidental, în favoarea francezilor în 1711, când împăratul Iosif I al Austriei a murit fără să fi avut vreun copil ajuns la maturitate. Fratele său a devenit brusc noul împărat, sub numele de Carol VI al Austriei, dar el era totodată pretendentul austriac la tronul Spaniei. Anglia și Olanda au intrat în panică. O uniune între Austria și Spania era aproape la fel de rea ca aceea dintre Spania și Franța, așa încât au făcut un târg cu francezii.

În urma tratatului final, semnat la Utrecht, moștenirea a fost împărțită. Toate teritoriile spaniole din Europa, în afară de Spania însăși, le-au revenit Habsburgilor austrieci. Spania și coloniile de peste ocean au revenit unei ramuri a Bourbonilor francezi care avea să rămână departe de tronul Franței.

Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei

Numărul de morți: 500 000[1]
Locul în clasament: 70
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: toți împotriva Austriei
Perioada: 1740–1748
Locul: centrul Europei
Principalele state participante: Franța și Prusia *vs.* Austria și Anglia
Statele participante secundare: Bavaria, Saxonia-Polonia
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Frederic cel Mare
Altă pacoste: război purtat cu muschetele, având ca miză echilibrul puterii în Europa

Împăratul Carol VI al Austriei, din dinastia de Habsburg, n-a avut nici un fiu și, din nefericire, fiecare dintre teritoriile sale avea propriile legi speciale referitoare la moștenire, care reglementau asemenea situații. În unele țări nu era nici o problemă dacă moștenirea îi era transmisă, bunăoară, unei fiice sau unui cumnat. Altele interziceau ca transmiterea titlului să se facă pe linie feminină și preferau ca moștenitorii să fie unchi sau veri. Însă împăratul voia ca totul să-i revină celei mai mari dintre fiice, Maria Tereza, așa că s-a străduit mult să convingă toate puterile europene să semneze un acord („Sancțiunea Pragmatică") prin care îi acceptau decizia și promiteau că nu vor face scandal. Se presupunea, așadar, că nu vor fi probleme.

Însă noul rege al Prusiei, tânărul Frederic II (curând avea să fie cunoscut ca Frederic cel Mare), căuta un pretext ca să purceadă la cucerirea Europei. După moartea împăratului Carol, Frederic a scos la iveală un acord medieval între principi de mult decedați, care mai degrabă dădea Prusiei provincia austriacă Silezia decât să permită ca aceasta să-i revină unei femei.

Treaba asta n-a convins pe nimeni altcineva din Europa, și toată lumea a considerat invadarea Sileziei (care se află astăzi în vestul Poloniei) drept o aventură nesăbuită, sortită să eșueze în fața celei mai mari puteri din centrul Europei. În prima ciocnire, la Mollwitz, austriecii au respins cu ușurință cavaleria prusacă, în rândurile căreia se afla și Frederic, și apoi au atacat infanteria prusacă, rămasă pe cont propriu; însă disciplina și pregătirea prusacilor au surprins pe toată

lumea, căci infanteria a rămas pe poziții și a măcelărit cavaleria inamicului. Apoi, un contraatac prusac a copleșit și infanteria austriacă. Maria Tereza a fost silită să accepte pierderea Sileziei.

Cucerirea Sileziei a sporit populația Prusiei cu cel puțin un milion, protestanții germani asimilați așezându-se pe pământuri roditoare aflate de-a lungul unui curs de apă navigabil. Frederic s-a retras din război ca să se poată bucura de noul său teritoriu; însă după ce Austria a fost învinsă, Franța și-a dat seama că acum e ocazia perfectă să-i tragă șuturi în coaste, mutră și boașe dușmanului căzut, așa că a declarat război. Bavaria și Saxonia – care ardeau de dorința de a pune capăt hegemoniei austriece asupra Germaniei – i s-au alăturat. Anglia nu numai că lupta deja cu Franța pe mări și dincolo de ele, ci avea legături dinastice cu statul german Hanovra, astfel încât englezii i-au sprijinit pe austrieci.

Războiul s-a revărsat, ca de obicei, peste câmpurile de luptă și rutele din centrul Europei, dar fiecare dintre aliați avea alt scop, așa că nu au izbutit niciodată să-și coordoneze cum se cuvine strategiile. În cele din urmă, austriecii au reușit să le țină piept prădătorilor care le dădeau târcoale și nu au pierdut decât Silezia.

Războiul sino-țungar

Numărul de morți: 600 000[1]
Locul în clasament: 67
Tipul: cucerire
Conflictul, în linii mari: China *vs.* mongolii țungari
Perioada: 1755–1757
Locul: Asia Centrală
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Qianlong

Undeva, pe unde a-nțărcat mutu' iapa, acum multă vreme, chinezii au nimicit un trib de care puțină lume a auzit. Cea mai mare parte a istoriei e așa.

Țungarii erau un soi de mongoli. Călăreții nomazi din stepele aflate în centrul Asiei pe care i-am întâlnit până acum – hunii și mongolii – au fost o amenințare permanentă la adresa civilizației. Cu numai câteva capitole în urmă, călăreți precum manciurienii și tătarii terorizau China și Rusia. Acum, apariția armelor de foc schimbase raportul de forțe în defavoarea acestor nomazi, iar independența lor era periclitată de înaintarea civilizației.

Oștenii de la extremitatea lumii civilizate care făceau incursiuni prin stepe erau, de obicei, ei înșiși la doar câteva generații distanță de traiul în stepe – dovadă stau turcii, cazacii și, în cazul Chinei, manciurienii (vezi „Prăbușirea dinastiei Ming“). În vremea dinastiei Qing, împăratul Qianlong a dus China imperială la cea mai mare întindere a sa prin cucerirea ținuturilor care înconjurau China, în special zona deșertică de la apus, din Xinjiang, și țara mongolilor țungari.

Oameni și locuri de care n-ați mai auzit niciodată

Până în 1745, când a murit, hanul Țungariei, Galdan Tsereng, păstrase un control strict asupra tuturor triburilor din împărăția sa. Însă fiul și succesorul său era crud și degenerat, astfel încât nobilimea l-a orbit și l-a aruncat în temniță. I-a urmat la conducere un personaj slab, care, înainte să fie răpus de o lovitură de stat, a lăsat câteva triburi să se desprindă și să devină independente. Pe când noul han, Dawaji, își consolida puterea, câțiva dintre cei care pierduseră lupta pentru putere s-au refugiat pe teritoriul chinez și au cerut ajutor. Împăratul Qianlong a fost bucuros să le facă pe plac.

O oștire chineză a cucerit capitala țungară, Kuldja, și l-a pus la conducere pe ginerele fugar al lui Galdan Tsereng, Amursana. După o urmărire prin deșert, chinezii l-au prins pe fostul han Dawaji, dar, în loc să-l ucidă, l-au ascuns într-un loc unde a trăit liniștit.

Deoarece chinezii nu-și doreau la hotar un stat țungar puternic, au preferat să recunoască autonomia triburilor decât să restaureze împărăția țungară unificată, însă Amursana nădăjduise să moștenească marea împărăție a socrului, așa că s-a răsculat.

Împăratul Qianlong a considerat asta un act de trădare, așa că a ținut să-i șteargă de pe fața pământului pe mongolii țungari. Amănuntele acestei epurări etnice sunt cele standard: cei care nu se dădeau la o parte erau omorâți; cei care se dădeau la o parte mureau de foame.[2]

Războiul de Șapte Ani

Numărul de morți: 1,5 milioane[1]
Locul în clasament: 40
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: toți împotriva Prusiei
Perioada: 1756–1763
Locul: Europa, oceanele, coloniile
Principalele state participante: Austria, Franța și Rusia *vs.* Prusia și Marea Britanie
Statele participante secundare: Suedia, Saxonia
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Frederic cel Mare
Altă pacoste: război purtat cu muschetele, având ca miză echilibrul puterii în Europa

Iuncherii

Regatul Prusiei, alcătuit din bucăți risipite pe toată câmpia din nordul Europei, nu avea hotare naturale. Erau acolo Prusia însăși, pe țărmul estic al Mării Baltice, Brandenburgul, în jurul Berlinului, Pomerania, pe țărmul sudic al Mării Baltice, și câteva peticele, ca Kleve și Ravensberg, pe lângă Țările de Jos. Există tendința ca astfel de țări să fie traversate de oștirile care merg să atace țările mai importante. Doar prin crearea unei armate de clasă mondială ar putea o astfel de țară să-i convingă pe generalii puși pe jafuri să-i respecte neutralitatea și să-și lungească drumul, ocolind-o.

Tatăl lui Frederic cel Mare, Frederic Wilhelm, izbutise acest lucru prin stilul său de viață cumpătat. În loc să construiască palate mărețe, a finanțat o armată. În loc de slugi, avea soldați. Restul Europei și-a zis că așa e el, excentric, nu că e o politică națională, și a făcut haz pe seama lui, în loc să se îngrijoreze.

Fanatismul cu care prusacii și-au construit armata a dat rezultate, producând soldați care erau superiori tuturor celor cu care luptau. Prusacii nu șovăiau și nu amânau. Instrucția și disciplina le permiteau să tragă cinci focuri la fiecare două focuri trase de infanteria austriacă.

Oștirile prusace din această epocă se îndepărtau tot mai mult de bandele de mercenari din secolul precedent. Deveneau adevărate armate naționale – recrutarea se făcea mergând cu bătăi de tobă din sat în sat, pentru a-i atrage la înrolare pe argații sătui de munca lor. Fiecare unitate era cantonată permanent într-un district, din care aduna recruți. Trei sferturi dintre soldații prusaci erau cu adevărat prusaci.

Cu siguranță, cei înrolați în acest fel nu erau floarea Prusiei. De obicei, soldații erau scursura societății. Oamenii folositori, ca meșteșugarii, prăvăliașii și artizanii, erau prea importanți pentru economia națională ca să fie recrutați. Oștirile erau alcătuite din oameni de care societatea se putea lipsi – criminali, țărani fără pământ, adolescenți, vagabonzi, bețivani. Întrucât aristocrații prusaci – iuncherii – nu aveau nimic mai bun de făcut, au fost făcuți ofițeri.

Netrebnicii indolenți care erau oștenii de rând nu puteau fi controlați decât prin cele mai brutale pedepse. Biciuirea cruntă era pedeapsa standard pentru aproape orice abatere, în afară de cazul în care delictul era destul de grav ca să reclame măsuri mai severe. Armata prusacă avea rânduieli care îngreunau dezertarea – nu poposea lângă păduri, nu făcea marșuri de noapte, nu permitea misiuni de recunoaștere nesupravegheate. Cavaleria patrula pe la marginile oștirii mai degrabă ca să-i împiedice pe prusaci să plece decât pentru a-i împiedica pe dușmani să vină.[2]

Începe războiul

După ce a pierdut Silezia în primul său război împotriva mastodontului prusac (vezi „Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei"), împărăteasa Maria Tereza a Austriei a petrecut perioada de pace care a urmat atrăgându-i de partea sa pe toți aliații lui Frederic. A fost un lucru neașteptat de lesnicios, deoarece nici una dintre celelalte mari puteri nu dorea ca un nou jucător dinamic precum Prusia să înlocuiască o putere confortabil de bătrână și aflată în declin, așa cum era Austria. Cel mai mare succes al Mariei Tereza în această revoluție diplomatică a fost împrietenirea cu Franța, care în ultima sută de ani se aflase în dușmănie de moarte cu Austria. Și împărăteasa Elisabeta a Rusiei a intrat în coaliția împotriva lui Frederic.

Deoarece a devenit evident că noua alianță se pregătea să atace în primăvara anului 1757, de îndată ce venea vremea caldă, Frederic a lansat un atac preventiv în august 1756 împotriva locului despre care credea că va fi punctul lor de pornire – ducatul independent al Saxoniei. Din păcate, Saxonia nu se alăturase în mod oficial coaliției împotriva Prusiei, așa că Frederic nu a făcut altceva decât să invadeze o națiune neutră, fără vreun avertisment și fără să fie provocat. Astfel, pentru restul Europei a fost mult mai ușor să declare război Prusiei.

Noua aliniere i-a adus laolaltă pe toți catolicii, așa că Frederic a încercat să convingă Anglia și alte țări din nordul Europei să i se alăture din solidaritate protestantă, lucru pe care toată lumea l-a privit

ca pe o stratagemă cinică. După spusele unui englez contemporan, Frederic „a strigat *religie* așa cum oamenii strigă *foc* atunci când vor să fie ajutați“. În orice caz, pentru Anglia nu conta de care parte este, câtă vreme Franța era de partea cealaltă.[3]

Cei 4,5 milioane de locuitori ai Prusiei aveau acum de înfruntat 70 de milioane de dușmani.[4] Însă banii, nu populația, determinau înainte de toate mărimea armatei pe care o putea arunca în luptă o țară. Frederic a început Războiul de Șapte Ani cu o rezervă de 11 milioane de taleri și, după ce războiul a pornit, englezii i-au dat în fiecare an 4 milioane; în plus, din Saxonia ocupată s-au putut stoarce anual alte 5 până la 10 milioane.

Frederic cel Mare a devenit faimos pentru ordinea de luptă oblică. El ținea pe loc un flanc al oștirii, care era amenințător, dar nu se prindea în luptă cu inamicul. Apoi pregătea de luptă celălalt flanc și îl azvârlea împotriva flancului mai mic al inamicului, care îi stătea în față. Astfel, copleșea flancul inamic, iar linia inamică se prăbușea treptat, fiecare element fiind atacat pe rând din față și din lateral. În fiecare punct de contact prusacii erau mai numeroși, dărâmând linia inamică bucată cu bucată. Alte țări au încercat să preia tactica lui Frederic, dar aceasta nu funcționa fără soldați la fel de disciplinați ca prusacii ori o minte la fel de ascuțită ca a lui Frederic.

Războiul de Șapte Ani a fost o treabă extrem de crudă și agitată, care s-a zvârcolit în zigzag prin centrul Europei, distrugând oștirile de câte ori dădeau una peste alta. Capacitatea lui Frederic de a ataca în toate direcțiile și de a para atacurile venite practic din toată Europa timp de șapte ani i-a uimit întotdeauna pe istoricii militari, și tacticile lui au fost studiate și analizate cu mare râvnă. A câștigat bătălii importante când nimeni n-ar fi pariat pe el și și-a revenit în mod miraculos din ocazionalele înfrângeri; dar întorsătura finală care l-a făcut pe Frederic învingător a ținut de noroc, nu de iscusință.

În ianuarie 1762, pe când rușii se apropiau de capitala Prusiei, Berlin, împărăteasa Elisabeta a Rusiei a murit brusc, lăsându-i tronul tânărului său fiu, Petru III, care îl admirase pe Frederic încă de când era copil și se juca de-a războiul. Petru III a scos trupele ruse din zona de război și în luna mai a semnat un tratat, pregătindu-se să intervină de partea lui Frederic; însă curând țarul Petru a fost răsturnat de pe tron și asasinat de soția sa, Ecaterina (cea Mare), care a retras cu totul Rusia din război.

În acel moment, armatele combatante deja nu mai erau în stare să lanseze ofensive ample. Efectivele se reduseseră la veterani epuizați și tineri cu caș la gură. În toamna anului 1762, francezii au fost împinși

înapoi peste Rin, ceea ce a convins pe toată lumea că ar fi inutil să lupte mai departe. Tratatul de pace a fost semnat la Paris, în februarie 1763.

Un război mondial

Dat fiind că europenii și-au purtat luptele în întreaga lume, unii autori – printre care și Winston Churchill – au susținut că Războiul de Șapte Ani merită să fie considerat primul război *cu adevărat* mondial.

Două dintre principalele puteri coloniale, Franța și Anglia, s-au folosit de războiul european ca pretext ca să se încaiere și în alte părți. În America de Nord, francezii au câștigat primele bătălii în sălbăticia din zona munților Apalași, care le delimita coloniile, dar apoi trupe britanice proaspete au cucerit Quebecul, ceea ce i-a dat Angliei controlul asupra întregului uscat american. În India, britanicii au obținut o victorie decisivă împotriva aliatului băștinaș al francezilor în bătălia de la Plassey, ceea ce le-a deschis calea către cârmuirea întregului subcontinent.

Războaiele napoleoniene

Numărul de morți: 4 milioane (3 milioane de soldați și 1 milion de civili, incluzându-i pe cei morți în războaiele revoluționare franceze)[1]
Locul în clasament: 26
Tipul: războaie de cucerire
Conflictul, în linii mari: susținătorii lui Napoleon ar spune că virtuțile Iluminismului s-au confruntat cu Vechiul Regim decadent; restul Europei ar zice, pur și simplu, că Napoleon a luptat împotriva lumii întregi
Perioada: 1792–1815
Locul: Europa, Levantul, Marea Caraibelor
Principalele state participante: Austria, Franța, Prusia, Rusia, Marea Britanie
Statele participante secundare: Bavaria, Braunschweig, Danemarca, Egipt, Neapole-Sicilia, Țările de Jos, Turcia otomană, Piemont-Sardinia, Portugalia, Saxonia, Spania, Suedia, Statele Unite ale Americii, Württemberg
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Napoleon Bonaparte
Altă pacoste: război purtat cu muschetele, având ca miză echilibrul puterii în Europa

Libertate, egalitate și așa mai departe

La sfârșitul anilor 1780, era limpede că Franța se îndreaptă spre faliment. De vină pentru această situație erau atât legendara extravaganță a curtenilor cu peruci bogate de la Versailles, cât, mai ales, datoriile acumulate ca urmare a implicării Franței în războaiele din alte țări, finanțate prin împrumuturi de la clasa întreprinzătorilor care începuse să se contureze. După cum mergeau lucrurile, clasa de mijloc avea să fie mulsă și la dus, și la-ntors – mai întâi ca singura clasă bogată care plătea realmente impozite, și apoi în cazul în care Coroana nu-și plătea datoriile. Clasa de mijloc a început să clocotească, dorind o reformă.

În cele din urmă, pentru a-i liniști pe oamenii de rând împovărați de impozite și pentru a-și aduce în ordine finanțele haotice, regele Ludovic XVI a fost silit să convoace prima întrunire a Parlamentului după mai bine de un secol. Primele două camere legislative (sau *stări*), nobilimea și clerul, nu s-au învoit cu nici un chip să renunțe la scutirea lor de taxe, așa încât starea a treia – reprezentând oamenii de rând, atât cei bogați, cât și cei săraci – s-a declarat singurul corp legislativ legitim.

În scurt timp, s-a pus în aplicare un program liberal. Privilegiile claselor de sus și ale clerului au fost anulate, finanțele au fost îndreptate și bugetul a fost echilibrat. După dezbateri aprige, pământurile Bisericii au fost confiscate, iar clerul a trecut în serviciul civil.

Din păcate, în vreme ce se întâmplau toate astea, gloate răzlețe de săraci furioși se dezlănțuiseră pe străzile Parisului și linșau la nimereală nobilii și funcționarii regali care le ieșeau în cale. Familia regală s-a înspăimântat și a încercat să se refugieze la rudele prin alianță austriece (regina Franței, Maria Antoaneta, era fiica Mariei Tereza), dar a fost prinsă, dusă în triumf înapoi la Paris și aruncată în închisoare. Oripilați de această izbucnire hidoasă a liberalismului și speriați că ar putea fi contagioasă, monarhii Europei au format o coaliție – Coaliția I – și au hotărât să-l salveze pe regele Franței.

Asta a turnat gaz pe foc. Când oștirile străine s-au îndreptat către patria lor, politica francezilor a devenit și mai radicală, și facțiunea iacobină a lui Maximilien Robespierre a preluat puterea. Clasa nobilimii a fost abolită și, ca lucrurile să fie clare, regele a fost decapitat. Curând, l-a urmat la ghilotină soția lui, Maria Antoaneta, în vreme ce Delfinul, fiul și moștenitorul lor, a dispărut în mod misterios în temnițele noii republici. Soarta lui rămâne cel mai mare mister al secolului al XIX-lea; peste câteva decenii s-au arătat prin saloanele aristocratice câteva personaje care pretindeau că ar fi Delfinul.*

Acum, că se trecuse peste tabuul împotriva uciderii regelui, Franța a erupt. Nobilii erau târâți afară din case și măcelăriți în moduri pe cât de oribile, pe atât de ingenioase. În timpul „Regimului Terorii“, au fost decapitați circa 40 000 de dușmani ai statului, cei mai mulți fără să aibă parte de un proces.

În regiunea Vandeea, aflată în partea central-vestică a Franței, țăranii au pornit o contrarevoltă, luptând pentru rege și Biserică, și Parisul a trimis comisari care aveau permisiunea să apeleze la orice mijloace pentru a restabili ordinea, ceea ce însemna adesea executarea unor familii întregi. Pentru a te descotorosi de atâția dușmani ai statului era nevoie de o ingeniozitate perversă. La Nantes, prizonierii condamnați, de toate vârstele și sexele, erau despuiați și înghesuiți în

---

* Acum se pare că răspunsul cel mai puțin spectaculos a fost dintotdeauna cel corect, iar Delfinul a murit pur și simplu în închisoare. În anul 2000, s-a dovedit că o inimă deshidratată care fusese pusă în alcool în 1795 la autopsia unui tânăr deținut și trecută din mână în mână în cercurile regaliste timp de două veacuri avea același ADN mitocondrial ca o șuviță din părul reginei. Asta ar fi trebuit să lămurească pe deplin lucrurile, însă golurile din lanțul dovezilor au lăsat loc bănuielii că inima ar fi putut să bată cândva în pieptul altui membru al familiei regale (Jan Bondeson, *The Great Pretenders: The True Stories behind Famous Historical Mysteries*, W.W. Norton, New York, 2004; Nadya Labi, „Requiem for a Dauphin. DNA Analysis Reveals That the Young Heir to the French Throne Left to Die in Prison Was No Impostor“, *Time*, 1 mai 2000).

barje, unde erau încuiați sub punte. Apoi barjele erau scufundate în fluviul Loara. După ce erau lăsate pe fund destul timp ca să dispară orice pungă de aer, barjele erau ridicate din nou la suprafață, golite și încărcate cu alt rând de prizonieri.

În total, în acest război civil au murit un sfert de milion de oameni.[2] Până la urmă însă, furia s-a domolit. Robespierre însuși a fost dus la ghilotină, și Franța s-a întors la domnia pragmatică a clasei de mijloc.

Războaiele revoluționare

Deși mai toate națiunile din Europa au fost prinse în războaiele care au urmat Revoluției Franceze, nu aveți nevoie să cunoașteți decât cele cinci mari puteri: Franța la un capăt al Europei; Rusia la celălalt capăt; Prusia și Austria, acum unite împotriva Rusiei, după ce își împărțiseră între ele Polonia; și Anglia, care pândea în largul coastelor. Nici o altă națiune n-a contat, deoarece nici una nu putea scoate pe câmpul de bătălie o armată care să fi fost în stare să țină piept de una singură vreuneia dintre marile puteri. Națiunile mai puțin importante din Europa au fost în cel mai bun caz pioni, iar în cel mai rău caz au servit doar ca tablă de șah.

Puterile reunite în prima dintre coaliții, care a invadat Franța în 1793 din aproape toate direcțiile în numele monarhismului, își închipuiseră că Franța avea să fie o pradă ușoară. Revoluționarii îi executaseră sau exilaseră pe toți ofițerii și trimiseseră o șleahtă nedisciplinată să apere patria. Ceea ce n-au înțeles vechile monarhii era faptul că acum, când Franța era condusă de francezi, oamenii gândeau că merită să lupți pentru țară. Pentru prima dată după multe generații, armata era motivată de un patriotism adevărat. Francezii i-au întors din drum pe năvălitori și au trecut ca un tăvălug peste toate țărișoarele de dincolo de hotarul răsăritean, răspândind ideile revoluționare.

Revoluționarii doreau cu adevărat să reconstruiască lumea pe o bază rațională, până în cele mai mici amănunte. Toate acele unități de măsură ciudate care variau de la un sat la altul au fost convertite într-un nou sistem zecimal al metrilor, litrilor și gramelor. Multitudinea de legi medievale arbitrare, care difereau de la o provincie la alta, au fost recodificate pe coordonate practice care încorporau logica, clemența și drepturile omului. Calendarul a fost reformat prin introducerea unor unități zecimale practice, cu luni egale între ele, nume naturale și cu anul revoluției ca anul I. Bisericile au fost preschimbate

în temple ale rațiunii. Era o lume nouă, în care oricui îi era îngăduit să se ridice până la înălțimea la care îl duceau talentele sale. Reversul medaliei s-a văzut de îndată ce și-a făcut apariția un individ periculos de talentat.

Napoleon intră în scenă

Napoleon Bonaparte s-a născut într-o familie mare, respectabilă și influentă din Corsica – o insulă mică, săracă și neimportantă din partea italiană a Franței –, și niciodată nu s-a simțit în largul său acolo. Deși ar fi vrut să devină preot, la fel ca fratele său, tatăl l-a trimis la o școală militară din Franța, unde a învățat meșteșugul războiului, făcându-și însă foarte puțini prieteni. Visa să elibereze într-o bună zi Corsica de sub stăpânirea franceză, dar când a pornit revoluția a fost atras în viziuni mai ample, de eliberare a întregii lumi.

În prima sa experiență de luptă importantă, Bonaparte a comandat artileria care i-a alungat pe regaliști și pe aliații lor britanici din portul mediteraneean Toulon. Iscusința și hotărârea cu care a adunat și a desfășurat o artilerie capabilă să înfrunte tunurile britanice i-au impresionat pe superiorii săi. Bonaparte și finanțatorii săi au scăpat la mustață de epurarea făcută de radicali, dar patronii săi au priceput iute de unde bate vântul și au obținut locuri în noul guvern. Bonaparte i-a urmat la Paris, preluând funcția de comandant al artileriei capitalei. Când tunurile sale au spulberat o gloată furioasă care asalta clădirea guvernului, cruzimea sa a impresionat la fel de plăcut ca și talentele sale de general. Era un om pe care guvernul îl putea folosi.

La douăzeci și șase de ani, după ce se căsătorise cu amanta patronului său, Joséphine, Bonaparte a primit comanda armatei franceze zdrențăroase care se bătea cu austriecii în nordul câmpiei italiene. În scurt timp, a câștigat simpatia soldaților, pentru că le spunea că guvernul de la Paris i-a nedreptățit, i-a lăsat neplătiți și nehrăniți și i-a dat pe mâna unor generali incompetenți, care, nefiind altceva decât politicieni, i-au condus spre înfrângeri umilitoare, soldate cu moartea multora dintre ei. Bonaparte, în schimb, le-a oferit soldaților săi ocazia să jefuiască bogățiile Italiei, făcându-se îndrăgit.[3] În loc să se bazeze pe proviziile care ba ajungeau, ba nu ajungeau din Franța, armata sa avea să trăiască din resursele locale, dar pentru asta trebuia să se împrăștie în unități mai mici și să fie mereu în mișcare. În mâinile unui general mai puțin iscusit, asta ar fi însemnat un dezastru sigur,

dar Bonaparte a știut să-și mânuiască trupele și să le țină mereu destul de aproape ca să speculeze orice deschidere strategică s-ar fi ivit.

La început, italienii fuseseră tentați să-i întâmpine pe francezi ca pe niște eroi care îi scăpau de austrieci și de marionetele acestora, dar curând au văzut că au de-a face cu o armată cuceritoare, care îi fericea cu violuri și jafuri. Chiar și atunci când Milano s-a predat fără luptă, Bonaparte și-a lăsat oamenii să prade nestingheriți câteva zile în șir. În momentul în care localnicii s-au revoltat, el a trimis trupe în satul Binasco din apropiere. Soldații au ars casele, i-au pus la zid pe toți bărbații și băieții și i-au împușcat.[4] Numaidecât, Bonaparte a început să încarce pe corăbii mormane de pradă și să le trimită în Franța, așa încât invazia a devenit profitabilă. În aprilie 1797, învinsese toate armatele trimise de Austria împotriva lui și se apropia de Viena. Era fie un bluf, fie o îndrăzneală vecină cu nesăbuința, deoarece era limpede că nu mai avea destui oameni ca să cucerească și să păstreze orașul, însă dușmanii Franței s-au panicat și au cerut pace.

Drumul lui Bonaparte n-a fost niciodată unul lin și, în timpul celor două decenii în care a fost la putere, Europa a fost târâtă în oscilațiile lui neprevăzute, dictate de faptul dacă juca și câștiga sau juca și pierdea. La încheierea campaniei din Italia, Bonaparte ajunsese pe o culme amețitoare. Când s-a întors la Paris, a fost aclamat ca un erou și s-a scăldat în adorația poporului francez. Apoi a jucat și a pierdut.

Campania din Egipt

Nimeni nu știe cu adevărat de ce a invadat Bonaparte Egiptul controlat de turci. Pe de-o parte, era un prim pas ostentativ către atacarea britanicilor în India. Pe de altă parte, acțiunea se încadra în politica anunțată de francezi de a răspândi civilizația rațională, republicană, printre popoarele înapoiate din Orient. Dușmanii lui Bonaparte din guvernul francez (și erau tot mai mulți) voiau să-l vadă cât mai departe cu putință, iar Bonaparte însuși voia să se joace de-a Alexandru și Caesar. Însă planificarea nu a decurs cum trebuie: multe dintre proviziile și trupele promise nu au sosit la porturile de îmbarcare. Totuși, nu s-ar putea spune că norocul l-a părăsit complet pe Bonaparte, căci flota franceză a izbutit să se strecoare până pe celălalt țărm al Mediteranei fără să fie ajunsă și capturată de flota engleză, care era superioară.[5]

În iulie 1798, după ce au debarcat pe plajă chinuiți de răul de mare, Bonaparte și-a smuls soldații din amorțeală și i-a condus prin deșert fără să aibă destulă apă sau vreo hartă adusă la zi, cu obiectivul

vag de a ajunge la Cairo. Coloana, hărțuită permanent de cete de beduini, a ajuns în cele din urmă în suburbiile Cairoului, și Bonaparte a declarat Egiptul eliberat de secolele de cârmuire turcească nedreaptă. Între timp, flota britanică aflată sub conducerea lordului Nelson a dat de corăbiile franceze în Golful Aboukir și a reafirmat în mod sângeros superioritatea navală britanică, lăsând forța expediționară a lui Bonaparte rătăcită la peste o mie cinci sute de kilometri de casă.

Cele treisprezece luni pe care Bonaparte le-a petrecut în Egipt aveau să deschidă învățaților europeni această țară străveche și misterioasă, dar n-au avut aproape nici un efect asupra carierei lui Bonaparte. Întrucât armata sa era complet izolată, nimeni din Franța n-a aflat de deteriorarea stării soldaților, de numeroasele cazuri de ciumă bubonică, de masacrarea băștinașilor nesupuși, de raidul inutil în Palestina și de sinuciderile din rândul ofițerilor disperați. Parisul a auzit doar că Bonaparte i-a învins la poalele piramidelor pe temuții și exoticii călăreți mameluci. N-a avut importanță faptul că egiptenii au învățat rapid să evite bătăliile în câmp deschis, preferând tactica „lovește și fugi“, care topea moralul armatei; Bonaparte dovedise că este noul Caesar.[6]

În august 1799, Bonaparte și-a lăsat în voia sorții armata ferfenițită și s-a întors în Franța, unde a fost primit iarăși ca un erou. Țara avea nevoie de el. Toți dușmanii străini pe care îi învinsese în luptă se regrupaseră în Coaliția a II-a și trecuseră la atac.

1799: Lovitura de stat sunt eu[a]

Dar să luăm lucrurile pe rând. Republica Franceză era în continuare cufundată în haos, confruntându-se cu urzeli și revolte ale inamicilor dinăuntru – unii de dreapta, alții de stânga. Regaliștii încercau să pună din nou un rege pe tron, în vreme ce radicalii voiau să redistribuie proprietățile săracilor. Apoi, Bonaparte a sosit triumfător din Egipt, și nimeni n-a întrebat de ce armata n-a venit cu el.

După multe intrigi de culise, beneficiind de sprijinul armatei din țară, o clică de conspiratori i-a înlocuit pe cei cinci aleși slabi și certăreți care conduceau republica, formând Directoratul, cu trei „consuli“ puternici – Bonaparte și alți doi, care și-au închipuit că se pot pune cu el. Când Bonaparte le-a cerut cetățenilor să aprobe această modificare, poporul francez a sprijinit masiv ideea, cu 99% din voturi. În realitate,

---

a. Aluzie la faimoasele vorbe ale lui Ludovic XIV: *„L'État, c'est moi“* („Statul sunt eu“) (n.t.).

doar 30% dintre alegători au votat în favoarea acestei măsuri, dar, cum fratele mai mic al lui Bonaparte, din poziția sa de ministru de interne, era cel care număra voturile, s-a anunțat că 99% dintre voturi fuseseră în favoarea lui Bonaparte.[7]

Acum, Bonaparte era gata să înfrângă Coaliția a II-a. În mod total neașteptat, a trecut Alpii pe timp de iarnă. Apoi, o campanie rapidă și nimicitoare în Italia a convins restul Europei că ar fi mai bine să lase deocamdată Franța în pace. Au urmat cinci ani atipici, în care a predominat pacea.

În 1804, la vârsta de treizeci și cinci de ani, Bonaparte era destul de sigur pe poziția sa ca să renunțe la aparența unei cârmuiri republicane. A hotărât că titlul de „consul“ e stupid, așa că s-a transformat din cetățeanul Bonaparte în împăratul Bonaparte. Pentru a câștiga respectabilitate în ochii colegilor monarhi, a restabilit rolul oficial al Bisericii Catolice, a pus la loc în calendar duminicile și a revenit la numărarea anilor de la nașterea lui Hristos. De asemenea, a restabilit sclavia în coloniile caraibiene. În 1809, s-a descotorosit de Joséphine, târfulița ispititoare cu care se însurase în tinerețe, și s-a căsătorit cu fiica adolescentă a împăratului Austriei, care n-a fost prea încântată de noua ei poziție, având în vedere ce-i făcuseră francezii strămătușii sale Maria Antoaneta. Cu timpul, a ajuns totuși să-și iubească soțul și să se țină ca scaiul de el, distrăgându-i atenția în momente cruciale ale istoriei.

Când a reînceput războiul împotriva Coaliției a III-a, în 1805, Napoleon s-a dezlănțuit și și-a condus armatele de-a lungul și de-a latul Europei, trecând ca un tăvălug peste oricine îi stătea în cale. A dus bătălii mari și sângeroase cu rușii, prusacii și austriecii la Austerlitz și Ulm (1805), Jena și Auerstadt (1806), Eylau și Friedland (1807), Aspern și Wagram (1809), ca să pomenim doar câteva dintre ele. Pentru un împătimit al tacticii, asta e partea cea mai interesantă, dar restul cititorilor n-au nevoie să știe decât că Napoleon s-a dovedit de neoprit, oricât de multe țări s-au unit împotriva lui, oricât de mari erau armatele lor. Le-a înfrânt pe toate, cu o iscusință uluitoare. Toată Europa de dincolo de fluviul Elba a ajuns sub domnia lui Napoleon – fie în mod direct, fie prin membrii familiei sale, pe care i-a numit regi ai națiunilor-satelit. Austriei și Prusiei li s-a permis să rămână regate libere, dar au fost aduse la dimensiuni mai puțin amenințătoare.

Războiul peninsular

În perioada sa de glorie, Napoleon a avut parte de eșecuri doar în Spania și în vecinătatea acesteia. În 1800, a silit Spania la o alianță prin care flota ei s-a alăturat celei franceze. Pe hârtie, începea să pară că Napoleon ar putea să pună sub semnul întrebării supremația maritimă a englezilor; însă în 1804 Nelson a distrus flota franco-spaniolă la Trafalgar, ceea ce a spulberat orice speranță a lui Napoleon de a-și lărgi imperiul dincolo de Europa. Folosindu-se de avantajele pe care le mai avea, a încercat să-i învingă pe britanici prin interzicerea comerțului dintre continent și Marea Britanie. Orice țară care încălca embargoul era ocupată de trupele franceze și inclusă în imperiu. Pentru a întări controlul asupra porturilor, Napoleon a anexat direct o mare parte a coastei europene, în nord până la Marea Baltică, iar în sud până la coasta croată.

Dar Portugalia se încăpățâna să nu respecte „blocada continentală". Napoleon a trimis o armată care să șteargă această pată probritanică de pe harta Europei, însă era nevoie de o linie lungă de aprovizionare de-a curmezișul Spaniei. Traficul militar intens prin țara spaniolilor a dus la frecușuri cu ei, care au dus la încăierări, apoi răzmerițe și, în cele din urmă, la o revoltă în toată regula. În 1808 a avut loc o amplă invazie franceză, în urma căreia regele Bourbon din Madrid a fost înlocuit cu fratele lui Napoleon, însă localnicii au continuat să lupte aplicând tactica supărătoare „lovește și fugi", care a primit numele *guerrilla*, însemnând în spaniolă „război mic". Francezii obișnuiau să schingiuiască și să execute orice persoană bănuită de rebeliune care le cădea în mâini (la fel făceau și adversarii), ceea ce i-a oferit lui Goya subiectul pentru o serie de desene obsedante, dar n-a contribuit deloc la înăbușirea rebeliunii. În cele din urmă, trupele britanice care debarcaseră în Portugalia sub comanda ducelui de Wellington au izbutit să pătrundă în Spania, venind în ajutorul rebelilor.

Stilul de luptă

Războaiele din vremea lui Napoleon se deosebeau de cele din generațiile precedente în primul rând prin sentimentele naționaliste dezlănțuite de Revoluția Franceză. Franța era în stare să-i țină piept întregii Europe datorită faptului că ridicase întreaga patrie în apărarea idealurilor de egalitate și rațiune, luptând cu entuziasm împotriva armatelor monarhiste formate din recruți posomorâți din rândurile țăranilor,

aflați sub comanda ofițerilor nobili. Fiind implicată întreaga națiune, mărimea armatelor a ajuns de la cei 60 000 de soldați care au luptat de ambele părți la Marengo în 1800 la 165 000 la Austerlitz, în 1805, și la 300 000 la Wagram, în 1809.[8]

Războaiele napoleoniene au reprezentat apogeul epocii muschetelor; armatele se aliniau, trăgeau unele în altele și apoi reîncărcau armele. Asta poate să ni se pară stupid, dar puterea de foc din vremea lui Napoleon era atât de ineficientă, încât singura modalitate de a face o breșă în rândurile dușmanilor era să concentrezi într-un loc sute de muschete care să tragă rafale regulate.

În loc de lovituri bine țintite, infanteria se baza pe împușcături multe și rapide care fărâmițau linia inamică. Muschetele erau construite astfel încât să poată fi încărcate și declanșate rapid, chiar dacă nu aveau precizie. Praful de pușcă, glonțul și fultuiala erau împinse pe țeavă în jos cu mișcări disciplinate, fără să fie nevoie de gândire. Datorită găurii netede, muniția stătea lejer în țeavă, ceea ce făcea ca mușcheta să fie destul de ușor de încărcat, dar slăbea explozia, reducând distanța de tragere și afectând precizia. Cu puștile ghintuite, care aveau o țeavă mai îngustă, spiralată, se trăgea mai precis decât cu muschetele, dar încărcarea lor era prea lentă și prea dificilă ca să aibă un efect semnificativ pe câmpul de luptă, în afară de uciderea cu precizie a unor inamici și de hărțuirea adversarului.[9]

Pentru ca ofițerii să-și poată distinge soldații de cei inamici pe un câmp de luptă plin de fum, soldații purtau uniforme în culori vii, distinctive, și luptau în formațiuni geometrice sub drapele uriașe. Fiecare unitate dintr-o armată a lui Napoleon avea caracteristici matematice exacte – viteza de mișcare, lungimea frontului, ritmul de tragere, rezistență – pe care generalii iscusiți le puteau evalua dintr-o privire. Prin manevre bine gândite, o linie putea să obțină ceva mai multă putere de foc decât linia inamică. Dacă un regiment reușea să prindă infanteria inamică din flanc, putea să-și folosească mai eficient muschetele decât adversarul. Mai mult, un regiment putea să prindă dușmanul între două linii de tragere. Apoi, după ce acesta era destabilizat, regimentul putea să fixeze baionetele la muschete și să atace, sperând să treacă iute peste terenul deschis, astfel încât inamicul să nu aibă timp să tragă prea multe salve.

Atacul în linie (pe un front larg, dar fără adâncime) era dificil, din cauză că o linie subțire își putea pierde cu ușurință coeziunea. Unii soldați se mișcau mai repede decât ceilalți; alții rămâneau în urmă; unii puteau să se abată un pic la stânga, alții un pic la dreapta. Se formau repede breșe. Cei mai mulți generali preferau să atace în

coloană (mai puțini oameni pe linia frontului, dar mult mai mulți în adâncime). Coloana avea mai puține probleme cu breșele, deoarece în spate se aflau destui soldați care să umple eventualele spărturi.

Obuzele care explodează dau bine în film, dar de obicei la spargerea formațiilor de infanterie se foloseau ghiulele simple, solide. Acestea făceau o gaură în orice linie de soldați care le stătea în cale și provocau răni îngrozitoare, zdrobind pe loc orice parte a corpului pe care o loveau și împrăștiind în rândurile învecinate bucăți de oase aidoma unor șrapnele. De aproape, formațiile de infanterie erau împroșcate cu mitralii (care erau pentru tunuri ceea ce erau alicele pentru puștile de vânătoare). O coloană suferea pierderi mai mari de pe urma tunurilor decât de pe urma salvelor de muschetă, din cauză că avea adâncimea mai mare și era mai densă. Cu linia lucrurile stăteau invers. Ghiuleaua trasă asupra unei linii putea să sfârtece unul-doi soldați și să se împotmolească apoi în noroiul din spatele liniei.

Oricât de periculos era să stai disciplinat în formație, sub tirul artileriei, tot era mai sigur decât să încerci să fugi. Cavaleria era întotdeauna gata să se repeadă cu săbiile și lăncile ca să căsăpească orice infanterist răzlețit. Și nu numai cavaleria inamică, ci și propria cavalerie, care avea de obicei ordin să-i ucidă pe chiulangii și dezertori, ca să le fie învățătură de minte celorlalți.

Îmbunătățirile aduse armelor de foc au redus impactul cavaleriei asupra bătăliilor și i-au împins pe călăreți pe laturi. Atacarea unui bloc de infanterie era aproape echivalentă cu sinuciderea, dar cavaleria putea lesne să împrăștie și să căsăpească formațiile dezlânate ale chiulangiilor, să-i vâneze pe țintași sau să-i măcelărească pe infanteriștii care spărgeau formația și fugeau. Când atacau artileria, cavaleriștii îi alungau pe tunari de lângă tunuri și apoi băteau cu ciocanul câte o tijă de fier în gaura fitilului, făcând tunurile inutilizabile. Cea mai bună apărare a infanteriei împotriva călăreților era un pătrat strâns, plin de baionete îndreptate în toate direcțiile, dar o asemenea dispunere făcea din ea o țintă mai bună pentru artilerie.[10] La fel ca într-un joc mortal de „piatră, hârtie, foarfece“, nu exista o formație anume care să fie adecvată împotriva tuturor inamicilor.

Esența unei bătălii napoleoniene nu era, pur și simplu, să măcelărești dușmanul la întâmplare. Important era să strici disciplina și coeziunea dușmanului, regiment cu regiment; să-i slăbești atacurile, să-i spargi linia cu artileria, să alungi soldații inamici de pe câmpul de luptă printr-un atac al infanteriei și să-i faci să fugă în continuare, urmărindu-i cu cavaleria. Spre sfârșitul bătăliei, generalii din ambele tabere nu mai puteau conta pe o mare parte a unităților, nu doar din

cauza soldaților morți, ci și din cauza celor împrăștiați, epuizați sau rătăciți prin fum, precum și din cauza celor care jefuiau morții, se ascundeau sau evacuau rănițiii. Generalii trimiteau soldați odihniți în sectoarele în care inamicul putea fi vulnerabil la o ultimă lovitură. Dar asta nu dădea roade întotdeauna. La Waterloo, măcelărirea ultimelor rezerve ale lui Napoleon (trupele din Vechea Gardă) i-a distrus orice speranță de a întoarce soarta bătăliei.[11]

În afara câmpului de luptă

Medicina se baza în continuare în cea mai mare parte pe leacuri din bătrâni și pe teoriile din epoca greco-romană, așa încât soldații care mureau din cauza bolilor erau mai mulți decât cei uciși pe câmpul de luptă. Adunarea a mii de tineri de pe întregul continent în tabere militare îi expunea adesea la boli ale copilăriei, cum ar fi pojarul sau vărsatul de vânt, pentru care nu aveau anticorpi. Hrana sărăcăcioasă ducea la apariția scorbutului. Rănile se infectau. Latrinele și puțurile de apă improvizate răspândeau boli transmise prin apă, ca febra tifoidă și dizenteria, iar purtarea permanentă a acelorași haine permitea coloniilor de păduchi și purici să răspândească tifosul și ciuma bubonică. În mediile deosebit de nesănătoase, bolile neobișnuite puteau pune la pământ o armată. Când Napoleon a încercat să recapete controlul asupra insulei Haiti, care se răsculase, francezii au fost siliți să oprească invazia după ce jumătate dintre soldați au murit de febră galbenă.

Pe de altă parte, tocmai începuse să se facă vaccinarea, și domeniul sănătății publice a cunoscut un mare avânt în epoca lui Napoleon, întrucât națiunile se străduiau să țină în viață destui copii ca să-și întregească armatele. Probabil că nu este o coincidență faptul că Prusia a introdus în 1806 vaccinarea gratuită pentru tot poporul, imediat după ce armata sa a fost distrusă de Napoleon în bătălia de la Jena.[12]

Civilii ajungeau rareori în bătaia armelor. Armatele aveau nevoie de teren liber pe care să se desfășoare, așa încât evitau luptele în orașe. Câmpurile de luptă erau de obicei destul de mici ca familiile de țărani de acolo să aibă timp să fugă din cale la primul semn. Pe de altă parte, orașele asediate erau de obicei bombardate. Flota britanică a ucis 1600 de civili când a bombardat Copenhaga, în 1807.[13]

Distanța la care puteau ajunge armatele în campaniile din vremea lui Napoleon era limitată de necesitatea hrănirii animalelor de povară. Dacă armata ajungea la o distanță mai mare de câteva zile de un curs de apă sau de un port, în care nu mai era loc pentru nimic altceva în afara fânului cu care erau hrănite animalele de tracțiune. Singura cale

de a rezolva această problemă era ca niște unități de cercetare să umble tot timpul în fața armatei, confiscând furajele pe care țăranii le puseseră deoparte pentru propriile animale.

Mai mulți soldați ca oricând mărșăluiau încolo și încoace prin Europa și rechiziționau hrana de la gospodăriile pe lângă care treceau. Omorau vitele și păsările ca să le mănânce, inclusiv găini care mai bine ar fi făcut ouă și vaci care mai bine ar fi dat lapte. Armatele luau caii și boii ca să-i folosească la transport. Îi înrolau pe bărbații apți de luptă și îi lăsau pe cei prea bătrâni, pe cei prea tineri și pe cei nevolnici să se descurce cum or putea. Lucrurile s-au desfășurat așa ani în șir, fără întrerupere. S-a estimat că un milion de civili din toată partea de nord-vest a Europei au murit din cauza acestor războaie.

Armatele găseau cu ușurință cele trebuincioase pe pământurile bogate din nord-vestul Europei, însă țările de la marginile continentului erau prea sărace sau prea primitive ca să întrețină armatele mari de care avea nevoie Napoleon ca să învingă. În Spania și Rusia, Napoleon s-a pomenit că armatele sale scotocesc pe câmpuri și prin gospodării și nu izbutesc să facă rost de suficiente provizii pentru campania lungă și grea care trebuia dusă pentru a-i zdrobi pe localnici.

Campania din Rusia

Invadarea Rusiei a fost cea mai îngrozitoare campanie din toate războaiele napoleoniene, poate chiar din întregul secol al XIX-lea. Când Rusia a reluat comerțul cu Anglia, Napoleon a adunat din toată Europa ocupată 611 900 de soldați și 25 000 de slujbași civili, formând Marea Armată[a]. În iunie 1812, el însuși i-a condus pe 250 000 dintre ei pe axa principală de înaintare către Moscova, în vreme ce câteva armate mai mici, aflate sub comanda mareșalilor săi, l-au urmat ca rezerve sau i-au acoperit flancurile.[14] Armata lui Napoleon era prea mare ca rușii să se gândească măcar la vreo încercare de a o opri, dar, retrăgându-se, rușii au distrus pământurile în calea francezilor, nelăsându-le nici un strop de hrană. Rândurile francezilor au fost rărite de boli, dar și de nevoia de a lăsa garnizoane franceze care să păzească drumul de întoarcere, așa încât Marea Armată era aproape înjumătățită atunci când rușii s-au hotărât să-l înfrunte pe Napoleon în septembrie, la Borodino. Napoleon i-a măturat din cale, într-o bătălie extrem de sângeroasă care i-a deschis drumul spre Moscova.

---

a. În franceză, „*la Grande Armée*“ (n.red.).

Dar la puțin timp după ce francezii au intrat în Moscova, cu gândul să ierneze acolo, în orașul gol au izbucnit incendii uriașe. Știind că n-ar putea supraviețui iernii rusești printre ruine, Napoleon și-a început retragerea în octombrie, însă iată că tactica pământului pârjolit folosită mai devreme de rușii care se retrăgeau dădea roade a doua oară. Pe când francezii se împleticeau spre casă, cu rațiile micșorate, zăpada a venit mai devreme. Caii au fost mâncați și tunurile au fost abandonate. „Ni se lipeau buzele", a scris un supraviețuitor. „Ne înghețau nările. Părea că pășim printr-o lume de gheață."[15] Cazacii le dădeau târcoale francezilor care se retrăgeau și îi omorau pe cei rămași în urmă cu multă inventivitate și plini de încântare. Doar vreo 70 000 de supraviețuitori zdrențăroși din armata lui Napoleon au trecut peste ultimul curs de apă în decembrie, scăpând de primejdie. În urma lor au rămas o jumătate de milion de morți – soldați care fie fuseseră abandonați, fie fuseseră capturați.

Imperiul Francez era acum rănit de moarte, iar lupii s-au trezit și l-au încercuit, dornici să-l răpună. Națiunile care mai înainte fuseseră pacificate, ca Austria și Prusia, au strâns noi armate și, pentru că învățaseră lecția francezilor, și-au mobilizat popoarele cu apeluri înflăcărate la patriotism. Napoleon s-a grăbit să se întoarcă în Franța și i-a strâns pe toți tinerii care împliniseră vârsta de recrutare de la plecarea sa în Rusia. A adunat toate trupele din garnizoanele imperiului și i-a rechemat pe veterani sub arme. Cu o armată care, pe hârtie, ajunsese din nou la nivelul anterior campaniei din Rusia, Napoleon s-a repezit în inima Germaniei ca să-i împiedice pe dușmani să-i distrugă imperiul.

Bătălia care s-a purtat la Leipzig timp de patru zile, în octombrie 1813, a fost prima bătălie solid documentată din istorie la care au participat mai mult de o jumătate de milion de oameni și una dintre puținele pe care Napoleon le-a dus în defensivă sau într-un oraș. Armata lui Napoleon, formată în mare parte din recruți lipsiți de experiență și inferioară numeric, a fost zdrobită, iar aliații săi saxoni au trecut de partea cealaltă în toiul luptei. Napoleon a început retragerea dincolo de fluviul Elba; însă podurile au fost aruncate în aer înainte să fi trecut toată armata, și zeci de mii de francezi au fost blocați pe malul pe care era inamicul.

În ciuda înfrângerii, el era încă Napoleon și, pe drumul de întoarcere în Franța, a dat lupte cu dușmanii la fiecare pas. Armatele aliate l-au forțat să se retragă tot mai adânc în Franța, iar în martie 1814 au cucerit Parisul. În aprilie, Napoleon s-a recunoscut în cele din urmă învins și a abdicat, fiind exilat pe insula Elba din Marea Mediterană, unde putea să-și cârmuiască micuța curte și să-și scoată la paradă

micuța armată. Apoi, monarhii europeni au trimis reprezentanți la Congresul de la Viena, care își propunea să creeze un nou statu-quo pentru a preveni o altă izbucnire a liberalismului.

La fel ca la sfârșitul unui film de groază, când tipul cel rău e învins și lumea îl crede mort, dar iată-l că iese pe furiș, ud, însângerat și turbat, din puțul adânc ori de sub cascada vijelioasă și se repede pentru ultima oară la eroul care și-a lăsat deoparte arma sau la eroina care s-a dezbrăcat ca să se culce, Napoleon a mai scos o dată capul la suprafață. S-a repezit prin geam și a încercat să sugrume o adolescentă în cămașă de noapte, care țipa cât o țineau plămânii – metaforic vorbind.

După ce s-a furișat înapoi în Franța, în februarie 1815, Napoleon a strâns o armată și a pătruns în Belgia, sperând să doboare pe rând armatele aliate care se apropiau, înainte ca ele să se poată uni într-o hoardă de neînvins. A doborât ariergarda britanică la Quatre Bras, după care i-a învins pe prusaci la Ligny și s-a întors iar împotriva britanicilor, înainte ca ei să-și fi revenit după prima lovitură. La Waterloo, englezii lui Wellington au ținut piept toată ziua furiei dezlănțuite a atacului francez, până ce au sosit prusacii și i-au alungat pe francezii epuizați. Bătălia a lăsat armata lui Napoleon într-o stare din care era imposibil să-și revină; prin urmare, francezii au fost nevoiți să se retragă și să cadă la înțelegere cu învingătorii.

Napoleon se gândise inițial să fugă în America, dar controlul britanic asupra mărilor i-a dejucat planul. Mulți dintre dușmanii săi îi doreau moartea, însă Marea Britanie nu fusese niciodată invadată de Napoleon, așa încât britanicii au fost ceva mai flexibili în această privință decât, de pildă, rușii. Napoleon a fost îmbarcat pe o navă de război britanică și lăsat într-o cabană foarte bine păzită care se afla într-unul dintre cele mai îndepărtate puncte locuite din lume – insula Sfânta Elena, din partea tropicală a Atlanticului. În ultimii șase ani de viață avea să rămână o persoană particulară aflată în arest la domiciliu.

Influența pe plan mondial

Întrucât nu deținea controlul asupra mărilor, Napoleon nu-și putea impune voința în afara Europei, și totuși, chiar dacă n-a ajuns mai departe de bazinul Mediteranei, el a produs perturbări pe scară globală. Emisfera vestică a fost transformată aproape cu totul de cariera unui bărbat care n-a pus niciodată piciorul în ea.

Ocuparea Spaniei de către francezi a lăsat coloniile spaniole din America în voia sorții. După ce au fost silite să se descurce singure câtă vreme Spania era răscolită de război, s-au împotrivit atunci când

monarhia spaniolă restabilită a încercat să-și exercite din nou controlul asupra lor. A fost un deceniu de lupte coloniale sângeroase, dar, în cele din urmă, aceste colonii latino-americane au devenit independente.

În Statele Unite ale Americii, orientările divergente ale partidelor au dus la apariția a două viziuni privind politica externă, jeffersonienii fiind cu totul în favoarea înlăturării regilor și sprijinirii vechiului aliat al Americii, Franța, împotriva englezilor detestați, în vreme ce federaliștii erau mai influențați de legăturile economice și etnice tradiționale cu Anglia și de teama generală de revoluție pe care o simțea clasa de mijloc. Disputa a devenit atât de aprigă, încât președintele Camerei Reprezentanților a fost înjunghiat după ce Congresul a aprobat un tratat care îi era favorabil Marii Britanii.

Cât au fost la putere federaliștii, America a dus pe ascuns un război naval cu Franța, dar alegerea lui Thomas Jefferson ca președinte, în 1800, a restabilit prietenia Americii cu Franța și ostilitatea față de Anglia. Când Napoleon a avut nevoie de bani lichizi, i-a vândut lui Jefferson posesiunile franceze din America de Nord, dublând mărimea Statelor Unite și apropiindu-le de coasta Pacificului. După zece ani, în 1812, pe când Napoleon înainta cu greu prin Rusia, America a intrat în război cu Anglia din cauza blocadei împotriva Europei napoleoniene. Încercarea americanilor de a cuceri Canada a fost respinsă, dar la fel s-a întâmplat și cu atacurile britanice asupra orașelor Baltimore și New Orleans, așa că războiul a fost în mod oficial un meci nul. Cel puțin americanii s-au ales din asta cu un imn național.

Până și cele mai îndepărtate colțuri ale Africii și Asiei au fost bulversate de războaiele din Europa. După ce Franța a anexat Olanda, britanicii au pus mâna pe colonia olandeză Cape Town, de unde s-a format în cele din urmă buclucașa țară Africa de Sud. Britanicii au luat de la olandezi și strâmtoarea Malacca, un punct strategic în care aveau să construiască în curând orașul Singapore.

Dacă facem o comparație cu celelalte evenimente descrise în această carte, războaiele napoleoniene se evidențiază din două motive. Sunt unul dintre rarele megamasacre care s-au sfârșit abia atunci când cel responsabil a fost prins și închis, dar și unul dintre puținele în care au pierit mai mulți militari decât civili. De fapt, dacă îi socotim doar pe militarii morți și lăsăm deoparte civilii, războaiele napoleoniene și cele revoluționare se situează împreună pe locul trei în clasamentul celor mai sângeroase conflicte din istorie, după cele două războaie mondiale.

Cuceritorii lumii

Nu putem să-i înmânăm titlul de „cuceritor al lumii“ oricui i se năzărește să-l pretindă. Trebuie să ținem cont de anumite criterii. Evident, nimeni n-a reușit să cucerească întreaga lume, dar câțiva au încercat. Iată bărbații și femeile – mă rog, bărbații – care s-au străduit să atace toate țările la care puteau ajunge, învingându-le pe cele mai multe dintre ele. Dintre toți cuceritorii din istorie, aceștia sunt cei mai mari ucigași:

Hitler: 42 de milioane de morți în Europa.

Genghis-han: 40 de milioane de morți pe tot cuprinsul Asiei.

Timur: 17 milioane de morți în Asia.

Napoleon: 4 milioane de morți în Europa.

Frederic cel Mare: 2 milioane de morți în două războaie care au avut ca miză Silezia și hegemonia în Europa.

Ludovic XIV: în războaiele duse de el au pierit 1,5 milioane de oameni.[1]

Chaka: 1,5 milioane de morți în sudul Africii.

Caius Iulius Caesar: se spune că a omorât în bătălii 1 192 000 de „barbari“.[2]

Alexandru Macedon: a ucis 450 000 de oameni în Orientul Mijlociu.

Poate că merită să-i amintim și pe doi dintre cuceritorii din istorie care n-au avut câtuși de puțin succes. Acești conducători militari și-au atacat toți vecinii și au mâncat bătaie de fiecare dată:

Saddam Hussein: războaiele sale au costat viața a circa 740 000 de oameni, la care se adaugă cei 300 000 de irakieni uciși în urma terorii din țară.

Mai întâi a invadat Iranul, sperând să profite de revoluția iraniană ca să pună mâna pe câteva provincii bogate în petrol. După un început promițător, norocul l-a părăsit, și Saddam a fost silit să-și apere propriile provincii petroliere. (Șapte sute de mii au pierit în acest război.) Apoi a invadat Kuweitul, dar a fost izgonit

de o coaliție internațională. (Douăzeci și cinci de mii au pierit în acest război.) În cele din urmă, Statele Unite au invadat Irakul și l-au înlăturat. (Treisprezece mii au pierit în timpul invaziei.)

Solano López: Războiul Triplei Alianțe, în care Paraguayul s-a luptat cu toți vecinii săi, a provocat moartea a 480 000 de oameni.

Răscoala sclavilor haitieni

Numărul de morți: 400 000 (350 000 de haitieni, 50 000 de militari europeni)[1]
Locul în clasament: 81
Tipul: răscoală a sclavilor
Conflictul, în linii mari: sclavi *vs.* stăpâni de sclavi
Perioada: 1791–1803
Locul: Saint-Domingue (astăzi Haiti)
Statele participante: Franța, Anglia, Spania
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: surprinzător de mulți oameni dau vina pe sclavi
Factorii economici: sclavii, zahărul

În colonia franceză Saint-Domingue din Marea Caraibelor trăiau două clase bine definite – o foarte mică minoritate de cetățeni albi, care aveau drepturi civile depline, și o uriașă majoritate de sclavi negri, care nu aveau nici un drept. O a treia clasă oarecum intermediară de mulatri liberi, cam la fel de numeroasă ca populația albă, avea o poziție mai delicată. Mulatrilor liberi li se permitea să aibă proprietăți și să-și întemeieze familii, dar nu aveau nici un cuvânt de spus în chestiunile politice sau legislative.

Toate revoluțiile liberale de după Iluminism s-au confruntat cu contradicția existenței sclaviei într-o națiune liberă. Unele cârmuiri au abolit-o; altele au făcut compromisuri; francezii au oscilat, în funcție de cine era la putere într-un moment sau altul. După Revoluția Franceză, Parisul a hotărât să permită un pic mai multă democrație în Haiti, acordând drepturi electorale depline oricărui om liber din Saint-Domingue care avea o proprietate, inclusiv celor cu proveniență rasială mixtă. Firește, albii din colonie n-au acceptat o lege care le înjumătățea puterea politică; protestele lor au dus la revolte, și în 1790 au început lupte sporadice din această cauză.

Aceasta era însă o dispută minoră, având în vedere turnura pe care au luat-o lucrurile în august 1791. Sclavii din partea de nord a insulei s-au răsculat, au omorât cu uneltele de lucru două mii dintre stăpânii lor albi și au ars peste o mie două sute de plantații de cafea și două sute de plantații de zahăr. Albii supraviețuitori au ripostat, omorând zece mii de sclavi. Masacrele se țineau lanț.[2]

Între timp, Parisul a abrogat legea dreptului de vot. Mulatrii liberi, sub conducerea lui Jean-Jacques Dessalines, li s-au alăturat sclavilor

și i-au forțat pe albi să se retragă în trei enclave. De regulă, răsculații îi ucideau pe toți albii care nu se refugiaseră la timp, indiferent de vârstă sau sex.

În 1793, au venit din Franța comisari care să descurce lucrurile. Fiind de orientare radicală, erau mai înclinați să le țină partea sclavilor decât stăpânilor acestora, așa încât au început să îndeplinească cererile mulatrilor. Între timp, populația albă a început să emigreze pe alte insule, unde situația era mai stabilă, și în Statele Unite.[3]

Haosul făcea ca Saint-Domingue să fie vulnerabilă în fața altor puteri coloniale, iar în septembrie 1793 au sosit trupe spaniole și britanice care voiau să-și împartă colonia franceză. Întrucât marina engleză controla mările, Franța nu a putut să trimită soldați pentru a-și apăra colonia și a adoptat o altă tactică: francezii i-au declarat liberi pe toți sclavii, în speranța că aceștia vor lupta în locul lor cu britanicii și spaniolii. Strategia a funcționat. Odată cu trupele spaniole venise o armată de foști sclavi francezi, sub comanda lui Toussaint Louverture. Când guvernul francez a abolit complet sclavia în colonii, în 1794, Toussaint a trecut de partea francezilor. Datorită lui, insula a devenit din nou franceză.[4]

O scurtă pauză în ostilitățile dintre Franța și Anglia i-a dat lui Napoleon ocazia să trimită peste ocean o armată care să-i zdrobească pe rebelii haitieni, care acum erau din nou sclavi. (Napoleon reinstituise sclavia.) În februarie 1802, și-a trimis cumnatul, Charles Leclerc, cu 20000 de oameni ca să recucerească insula. După câteva înfrângeri, Dessalines și câteva dintre căpeteniile de rang mai mic au recunoscut autoritatea franceză, dar Toussaint s-a încăpățânat să lupte mai departe. În cele din urmă, Leclerc a renunțat și i-a recunoscut lui Toussaint calitatea de cârmuitor legitim în Haiti. În iunie 1802, Toussaint a fost invitat de Leclerc la un ospăț care să celebreze evenimentul. Însă era o capcană: după ce a primit felicitări, Toussaint a fost arestat și expediat în Franța în lanțuri. Francezii l-au aruncat pe Toussaint într-o temniță din munții Jura, unde a murit în mai puțin de un an din cauza frigului și a lipsei îngrijirilor.[5]

În Haiti, bolile au venit în ajutorul răsculaților. În cele din urmă, jumătate dintre militarii francezi – inclusiv Leclerc – au murit de febră galbenă. Cu toate că Napoleon a continuat să trimită întăriri, cei care supraviețuiau febrei tropicale nu mai erau în stare să lupte pentru cauza franceză. Haitienii și-au dat seama că francezii rămași în viață nu mai erau un adversar redutabil, iar rebeliunea s-a intensificat. Dessalines a reluat lupta împotriva francezilor.

În mai 1803 a reînceput războiul dintre Franța și Anglia, iar francezii n-au mai putut să trimită trupe peste ocean. Până la urmă, Napoleon a cedat. În noiembrie 1803 s-a încheiat un armistițiu. Abandonându-și ambițiile, armata franceză și o mie opt sute de refugiați civili au părăsit insula, după ce făcuseră înțelegerea ca opt sute de bolnavi și răniți, care erau prea slăbiți ca să se deplaseze, să rămână acolo și să fie trimiși în Franța după ce se înzdrăvenesc. Însă după câteva zile haitienii i-au încărcat pe francezii suferinzi în bărci, i-au dus în larg și i-au aruncat peste bord.[6]

Răscoala sclavilor haitieni nu doar că a făcut din Haiti a doua națiune liberă a Americii, dar a și băgat frica în oasele proprietarilor de sclavi din toată emisfera vestică, care au refuzat să mai ia în considerare eliberarea sclavilor lor. Uitați-vă la ce s-a întâmplat în Saint-Domingue, spuneau ei. Vreți să se întâmple și aici? Imediat după războiul de independență nord-american, în Statele Unite societățile favorabile emancipării fuseseră la fel de răspândite în statele cu sclavi și în cele libere, dar după cele întâmplate în Haiti nici un sudist adevărat nu mai permitea vreo discuție pe acest subiect, ceea ce a accentuat diviziunea.

Războiul de independență mexican

Numărul de morți: 400 000[1]
Locul în clasament: 81
Tipul: revoltă anticolonială
Conflictul, în linii mari: Spania *vs.* Noua Spanie
Perioada: 1810–1821
Locul: Noua Spanie (Mexic)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Spania

Strigătul din Dolores[a]

Ierarhiile jucau un rol important în coloniile spaniole. Societatea de aici avea o organizare rigidă, cu așa-numiții *peninsulares* (cei născuți în Spania) în vârf, sub ei fiind *criollos* (creolii, născuți în Mexic, dar de descendență pur spaniolă), apoi *mestizos* (care se trăgeau atât din indieni, cât și din spanioli), în vreme ce indienii de rasă pură se aflau pe treapta cea mai de jos. După ce Napoleon a cucerit Spania, în 1808, și l-a întemnițat pe regele din familia Bourbon, coloniștii din America spaniolă n-au mai știut cui ar trebui să i se supună – noului rege al Spaniei (fratele lui Napoleon), ori legislaturii naționale înființate de rebelii spanioli. Neștiindu-se cine era de fapt la conducere, eminențele cenușii ale creolilor au început să se întrebe dacă nu cumva era momentul să-și declare independența față de îngâmfații *peninsulares*.

În septembrie 1810, autoritățile din Mexic au început să-i aresteze pe cei aflați pe o listă de revoluționari uneltitori, iar părintele Miguel Hidalgo, un preot catolic din orașul Dolores, aflat și el în vizorul autorităților, a trecut la acțiune. Temându-se că atitudinea anticlericală a Revoluției Franceze ar putea să cuprindă și Mexicul, părintele Hidalgo i-a ațâțat pe săraci până ce s-a strâns o gloată turbată care cerea egalitate rasială, reforma agrară și tăierea legăturilor dintre Mexic și Europa decadentă. În numele Sfintei Fecioare din Guadalupe, gloata a pornit către Mexico City și curând a devenit o armată de 25 000 de bărbați și femei, cei mai mulți dintre ei fiind indieni săraci înarmați cu bâte, arcuri, lănci și macete. Mai puțin de 1 000 erau echipați ca soldații adevărați.

a. În spaniolă, „*El Grito de Dolores*“, cuvântarea din 16 septembrie 1810 care a declanșat războiul. În Mexic, 16 septembrie a devenit Ziua Independenței (n.t.).

Ambele tabere au luptat murdar. Comandantul regalist însărcinat cu înăbușirea răscoalei, generalul Félix Calleja, a ars sate, a împușcat ostatici și n-a crutat nici un prizonier. De partea cealaltă, rebelii lui Hidalgo au ocupat bogatul oraș Guanajuato și i-au măcelărit pe toți cetățenii de vază, ceea ce i-a făcut pe creolii din clasa de mijloc să sisteze sprijinul acordat mișcării de independență.

Chiar și așa, armata răsculaților a ajuns să numere 80 000 de oameni, și Hidalgo a spart linia inamică la Monte de las Cruces; însă în bătălie au murit 2 000 de răsculați, iar regaliștii s-au retras în ordine. Ofensiva înainta încet și numărul rebelilor scădea. Patruzeci de mii dintre ei au dezertat înaintea următoarei confruntări – o bătălie care l-a lăsat pe Hidalgo cu doar 7 000 de oameni, înarmați cu șase sute de puști. În cele din urmă, în ianuarie 1811, regaliștii i-au învins de-a binelea pe rebeli într-o bătălie care a avut loc lângă Guadalajara. Hidalgo a încercat să fugă în Statele Unite, dar a fost prins și adus în fața Bisericii Catolice (care l-a excomunicat) și a guvernului (care n-a stat mult pe gânduri și l-a împușcat). Capul lui tăiat a fost țintuit pe un stâlp din Guanajuato, unde a stat timp de zece ani, până când Mexicul a obținut independența.

Iturbide

A doua fază a războiului a fost mai împrăștiată și mai confuză. La conducerea răscoalei s-a instalat un alt preot, José María Morelos y Pavón. Realitatea spulberase speranțele că asupritorii ar putea fi alungați printr-o revoltă spontană, așa încât Morelos a evitat confruntările directe. Forțele regaliste, formate în majoritate din creoli mexicani, erau în număr de 80 000, și strategia lor consta în anihilarea focarelor de rezistență, unul câte unul. În ianuarie 1812, generalul Calleja a distrus orașul Zitácuaro, aflat în centrul unei zone dominate de rebeli care dăduse multe bătăi de cap guvernului, și a pustiit satele indiene din jur.

Generalul creol Agustin de Iturbide l-a prins pe Morelos în noiembrie 1815 și, în același an, conducătorul rebelilor a fost excomunicat și executat. Principalele trupe ale rebelilor erau zdrobite, conducătorul era mort, și războiul a degenerat în cinci ani de lupte de partizani, care s-au restrâns treptat.

În Spania, clanul Bonaparte a fost înlăturat și Bourbonii au revenit pe tron, însă Parlamentul l-a silit pe regele Ferdinand IV să accepte o constituție liberală. Aceasta i-a îngrijorat și i-a îndepărtat pe conservatorii care cârmuiau Mexicul și, unul câte unul, generalii

însărcinați cu înăbușirea revoltei au început să treacă de partea cealaltă. În ianuarie 1820, generalul regalist Rafael de Riego s-a declarat în favoarea republicii.

În februarie 1821, generalul Iturbide a anunțat că nu se va mai supune ordinelor viceregelui spaniol. După negocieri cu capii revoluției, Iturbide li s-a alăturat și a pornit la luptă împotriva armatei viceregelui, pe care a învins-o într-o serie de bătălii. Noul guvern independent alcătuit de Iturbide a menținut în cea mare parte statu-quoul, însă i-a declarat pe *criollos* și pe *penisulares* egali din punct de vedere juridic.

Idealurile republicane de la începuturile revoluției n-au dăinuit prea mult. După vreun an, Iturbide s-a proclamat împărat. Noua monarhie n-a rezistat nici ea mult: în 1823, Iturbide a fost dat jos. În perioada următoare, istoria politică a Mexicului a fost marcată de răsturnări imprevizibile.[2]

Chaka

Numărul de morți: se face vinovat de moartea a 1,5 milioane de oameni
Locul în clasament: 40
Tipul: cuceritor
Conflictul, în linii mari: zulușii împotriva tuturor
Perioada: a domnit între 1816 și 1828
Locul: Africa de Sud
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Chaka

Bastard până-n vârful unghiilor

Când căpetenia zulusă Senzangakhona a auzit că a lăsat-o gravidă pe o fată pe nume Nandi, a încercat să nege sarcina, zicând că nu-i decât cine știe ce goangă intestinală care i-a dereglat menstruația. Când sarcina a avansat și a venit pe lume un copil din flori, prin 1787, noului fiu al căpeteniei i s-a dat, ironic, numele Goangă, adică Chaka. Dat fiind că Nandi era înrudită prea strâns cu căpetenia ca să-i devină soție cu drepturi depline, a fost ascunsă printre cele din urmă femei din harem, fiind pusă în postura umilitoare de soție de rang inferior. În cele din urmă, Nandi a fost trimisă înapoi în satul ei de baștină, unde Chaka și-a petrecut restul copilăriei în surghiun, fără tată, printre alți copii care îl disprețuiau, îl brutalizau și îl hărțuiau.[1]

Mai târziu, când Chaka a ajuns la putere, armata sa a luat prin surprindere satul, apropiindu-se pe furiș, în timpul nopții. După ce i-a adunat pe săteni, Chaka i-a omorât pe toți cei care îi făcuseră zile fripte în copilărie, înfigându-i în parii ascuțiți ai *kraal*-urilor (țarcurile vitelor) și aprinzând focuri dedesubt. Sătenii care stătuseră cu brațele încrucișate când ceilalți îl hărțuiau pe Chaka au avut parte de îndurare: li s-a spart capul cu bâta, ca să moară repede. A fost cruțat doar un bărbat care a putut dovedi că făcuse odată un gest binevoitor față de Nandi.[2]

Impi și *assegai*

La începutul secolului al XIX-lea, triburile nguni erau unite în două confederații mari: Ndwandwe (sub conducerea lui Zwide) și Mthethwa (sub conducerea lui Dingiswayo). Nu vă atașați prea mult de aceste clanuri, căci vor dispărea până la sfârșitul acestui capitol.

Zulușii au fost la început un clan nguni subordonat lui Dingiswayo. Când Chaka a ajuns adolescent și leatul lui a ajuns să-și facă serviciul militar, Dingiswayo a remarcat curajul tânărului și s-a gândit că acesta ar putea fi cândva un bun conducător. Se povestea că, o dată, Chaka a stat dârz în fața unui leopard care îl ataca și l-a răpus cu sânge rece și că altă dată a ucis un războinic uriaș într-o luptă om la om. În 1816, când a murit tatăl lui Chaka, Dingiswayo a avut grijă ca la conducerea zulușilor să vină Chaka, nu frații săi vitregi, care erau legitimi.

În acea vreme, bătăliile dintre triburi erau întreceri rituale pline de bravadă și se lupta cu lănci ușoare (*assegai*) azvârlite de la distanță. Era multă afectare și sfidare din partea bărbaților care luptau și a femeilor de pe margine, dar totul se sfârșea cu puțini morți. Aceste lupte erau prilejuri pentru sărbători zgomotoase, cu dansuri, cântece și zbierete.

Chaka însă privea războiul cu mult mai multă seriozitate. Și-a antrenat războinicii pentru omoruri crunte, lipsite de emoție, de la distanță mică. A mărit scuturile ovale din piele de bou pe care le purtau oamenii săi și i-a înarmat cu sulițe ascuțite și grele din fier, făurite după un model născocit de el și numite *ixlwa*, probabil de la sunetul pe care îl scoteau când erau înfipte și apoi scoase din burta unui dușman.

Zulușii au învățat să fugă și să lupte aproape de limitele vitezei și rezistenței omenești. Războinicii lui Chaka au renunțat la încălțările obișnuite – niște sandale în care piciorul stătea lejer – și luptau desculți. Tălpile le erau îngroșate de alergările îndelungate prin mărăcini și prin locuri pietroase, și oricine șovăia în timpul acestor antrenamente era omorât pe loc.[3]

În timpul luptei, *impi*-urile (regimentele) lui Chaka formau o falangă densă, nu o linie de bătaie lungă. Fiecărui *impi* i se insuflase multă mândrie, și Chaka le îmboldea la o rivalitate aprigă. Adesea trebuiau să fie manevrate în luptă separat, pentru că s-ar fi încăierat între ele dacă se apropiau prea tare. Bărbaților care „își spălaseră lăncile" – adică produseseră victime – li se permitea să poarte pe cap un fel de cunună distinctivă, care impunea respect.

Regimentele lui Chaka atacau în desfășurarea de tip „bizon": un cap solid care izbea direct linia frontului inamic, un corp care întărea primul val și două coarne arcuite de alergători iuți care treceau pe lângă flancuri și în spatele inamicului, ca să nu poată fugi nimeni. Formația avea rostul de a-i nimici pe toți cei care îi stăteau în cale.[4] În prima bătălie în care a fost folosită această formație, „coarnele" zulușilor au învăluit atât războinicii, cât și femeile care îi încurajau pe aceștia, și cu toții au fost măcelăriți fără milă.

Nimeni n-a putut să le țină piept zulușilor după ce au început să aplice această nouă tactică asupra vecinilor. Chaka lupta ca să nimicească și lua puțini prizonieri. Tribul pe care punea ochii putea scăpa de pieire numai dacă se preda imediat, complet și cu cea mai mare umilință. Adesea, din triburile inamice nu mai era lăsat nimeni în viață, însă Chaka cruța uneori băieții, care erau luați în armată, și fetele, care erau luate în haremurile zulușilor.[5] În timpul carierei sale militare, Chaka a cucerit peste trei sute de teritorii aparținând altor căpetenii, a căror înșiruire de la cap la coadă este impresionantă, dar și plictisitoare.[6] Dat fiind că zulușii obișnuiau să absoarbă clanurile învinse, probabil că nu veți da peste numele lor altundeva decât într-o biografie a lui Chaka. Chiar și clanurile care și-au păstrat până în zilele noastre o identitate distinctă continuă să stea în umbra zulușilor.

În jurul anului 1817, Dingiswayo a fost ucis într-o luptă cu Zwide, căpetenia confederației Ndwandwe. Mai târziu, Chaka a răzbunat moartea mentorului său, zdrobind armata clanurilor Ndwandwe în bătălia de pe râul Mhlatuze, în 1820. Zwide a reușit să scape împreună cu câțiva dintre oamenii săi, dar Chaka a găsit femeile și copiii confederației și i-a măcelărit. Pentru ca răzbunarea să fie deplină, a încuiat-o pe mama lui Zwide, o vrăjitoare cu multă influență, într-o colibă plină de hiene flămânde.

Despre organele genitale ale tiranilor

Vă rog să mă credeți că am tot atâta chef să vorbesc despre mădularul acestui personaj cât aveți dumneavoastră să citiți despre el, dar subiectul apare în mod inevitabil în biografiile lui – mai ales în cele scrise de învățați cu viziune freudiană. În copilărie, ceilalți copii din sat îl tachinau pe Chaka din cauza penisului său mititel („ca o râmă“), dar mai târziu umbla fără sfială în pielea goală, ca să vadă toată lumea că penisul său era acum absolut normal. Totuși, batjocura din copilărie probabil că i-a afectat psihicul. Un element constant pe tot parcursul tiraniei lui Chaka este atenția fanatică pe care a acordat-o vieții sexuale a supușilor săi.[7]

Chaka a organizat fetele zuluse în regimente noncombatante, în paralel cu cele ale bărbaților. Le-a interzis războinicilor să se însoare înainte de vârsta de patruzeci de ani, dar, când le venea vremea, le dădea neveste din regimentul de femei corespunzător.

Relațiile sexuale în afara căsătoriei erau acum interzise cu desăvârșire. Orice femeie nemăritată care rămânea însărcinată cu unul dintre

războinicii lui Chaka era ucisă, la fel și iubitul ei. De fapt, Chaka își omora propriile neveste dacă rămâneau însărcinate, dar nimeni nu știe de ce. Printre posibilitățile care au fost sugerate se numără: (a) se temea de nașterea unui fiu care să-i devină rival (scuza oferită de Chaka), sau (b) Chaka era impotent, astfel încât nevestele sale nu puteau rămâne însărcinate decât dacă îi erau infidele, sau (c) același lucru, dar era homosexual, nu impotent. Totuși, practicile sexuale zuluse erau foarte diferite de cele occidentale, așa încât termenii „homosexual“ și „impotent“ ar putea fi inadecvați. Probabil că Chaka făcea cu nevestele doar *uku-hlobonga*[a] (nu există o traducere ușoară), ceea ce înseamnă că nici una nu putea rămâne însărcinată dacă nu îl înșela.[8]

Când mama sa, Nandi, a murit, Chaka a impus legi stricte pe perioada doliului. Nu era voie să se semene grâne, nu era voie să fie mulse vacile și, evident, nimeni n-avea voie să aibă relații sexuale. Dacă o femeie rămânea însărcinată în perioada de doliu, era ucisă, alături de tatăl pruncului, chiar dacă erau căsătoriți legal.[9] Nouă mii de zuluși au fost uciși pentru că n-au arătat destulă tristețe.

Cu fiecare nou episod de nebunie sângeroasă, Chaka își pierdea tot mai mulți dintre susținători. Până la urmă, frații lui vitregi l-au omorât pe când se afla în *kraal*-ul său. În timp ce era hăcuit, toți curtenii, slujitorii, vecinii și sătenii au fugit îngroziți, temându-se că se va da vina pe ei. Leșul lui Chaka a zăcut toată noaptea părăsit în orașul pustiu; doar o soție favorită din adolescență a rămas în urmă pentru a alunga hienele care dădeau târcoale cadavrului. În dimineața următoare, Chaka a fost îngropat în grabă, cu puțină ceremonie. Oasele lui se află, probabil, sub o stradă din orașul sud-african Stanger.

Mfecane

Acțiunile lui Chaka au declanșat o perioadă de tumult și haos pe o arie extinsă, numită Mfecane – „Zdrobirea“. În fuga lor de furia lui Chaka, populațiile mai slabe din sudul Africii au creat unde de instabilitate care s-au propagat până la jumătatea continentului, perturbând statu-quoul. Primele unde de instabilitate au fost reprezentate adesea de bandiții zuluși care porneau să-și construiască propriile regate, supunând populațiile neobișnuite cu noua tactică zulusă. Apoi, aceste triburi învinse se loveau de cercul următor de vecini, până ce toată

---

a. Sex fără penetrare vaginală (n.red.).

lumea s-a pus în mișcare. Națiunile s-au îmbulzit una într-alta pe tot parcursul următoarei generații, iar comunitățile care descind din fugarii sud-africani sunt împrăștiate în ziua de azi până în Kenya, Malawi, Tanzania, Uganda, Zambia și Zimbabwe.[10]

Iată câteva dintre migrațiile mai importante:

- Etnia swazi a fost alungată în zona muntoasă aspră care este acum Swaziland, un mic stat independent înconjurat aproape din toate părțile de Africa de Sud.
- Unul dintre generalii lui Chaka, Mzilikazi, s-a certat cu tiranul și a fugit împreună cu clanul său, Khumalo, cale de vreo opt sute de kilometri, înființând în Zimbabwe statul Ndebele (Matabele).
- Soshangane, unul dintre conducătorii fugari ai confederației Ndwandwe, care fusese învinsă, a format în Mozambic statul Gaza și a cucerit mai multe colonii portugheze. Portughezii au fost siliți să fugă pe nave, în vreme ce orașele lor ardeau.
- Un alt grup de refugiați Ndwandwe, sub conducerea lui Zwangendaba, a migrat în următorii douăzeci de ani circa o mie șase sute de kilometri, stabilindu-se până la urmă în Tanzania.

Cobbing

Chaka a trăit și a făptuit dincolo de orizontul lumii știutoare de carte, așa încât relatările despre viața lui nu sunt totdeauna demne de încredere. Vizitatorii europeni la curtea lui Chaka s-au înapoiat cu povești fioroase despre un rege nebun care semăna moartea și distrugerea pe oriunde mergea. Triburile locale au transmis de la o generație la alta legende, zvonuri și povești orale care n-au fost consemnate în scris decât după mult timp de la cele întâmplate. Asta lasă foarte mult loc pentru rescrierea istoriei în funcție de preferințele fiecăruia.

Afrikaanderii albi au susținut multă vreme că Mfecane a lăsat interiorul Africii de Sud golit de băștinași și presărat cu oase, astfel încât teritoriul a putut fi ocupat cu ușurință atunci când strămoșii lor buri au ajuns acolo, după câteva decenii. Africanii negri jură că Mfecane n-a fost nici pe departe atât de nimicitoare și că, oricum, tot acest haos a fost declanșat din cauza încălcării teritoriului de către albii care se ocupau cu negoțul de sclavi. Teoria că ororile care ar fi fost produse de Mfecane sunt în cea mai mare parte propaganda albilor (numită „ipoteza Cobbing“, după savantul care a avansat-o în 1988) a câștigat teren,

dar continuă să fie îmbrățișată de o minoritate. Dezbaterea e departe de a fi tranșată, fiind impulsionată mai adesea de curenții politici decât de dovezi solide.[11]

În 1838, Henry Francis Fynn, unul dintre albii veniți în vizită la Chaka, al cărui jurnal este una dintre principalele surse pentru ceea ce se scrie despre el, a oferit prima numărătoare a celor uciși de Chaka – 1 milion.[12] La un an de la publicarea textului lui Fynn, serviciile de informații militare din Cape Town au transmis această cifră la Londra.[13] În 1900, istoricul George McCall Theal a săltat numărul morților la 2 milioane, și de atunci încoace cei mai mulți dintre istoricii moderni fie repetă aceste cifre fără să le pună prea mult la îndoială[14], fie evită cu totul cifrele.

Deși nu există dovezi solide că au murit un milion de oameni sau mai mulți, faptul că atât de mulți istorici acceptă acest număr de morți este convingător în sine. Dacă ar fi fost cu adevărat nemulțumiți de această estimare, ar fi revenit asupra ei în cele două secole care au trecut de atunci. N-au făcut-o.

Cucerirea Algeriei de către francezi

Numărul de morți: 775 000[1]
Locul în clasament: 57
Tipul: cucerire colonială
Conflictul, în linii mari: francezi *vs.* băștinași
Perioada: 1830–1847
Locul: Algeria
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Franța

Franța era deja în gâlceavă cu Algerul din pricina piraților berberi (vezi „Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu"). Apoi, în 1827, Hussein, cârmuitorul din Alger, s-a enervat și l-a plesnit pe consulul francez cu pliciul pentru muște pe când discutau despre plata unei datorii pe care francezii o aveau din timpul războaielor napoleoniene la niște negustori din nordul Africii. În acel moment, atmosfera de la Paris era net defavorabilă regelui Carol X al Franței, dar el și-a zis că răzbunarea insultei aduse demnității francezilor i-ar crește popularitatea, așa că a trimis navele de război franceze să blocheze portul Alger. Când algerienii au deschis focul asupra uneia dintre navele francezilor, aceștia au replicat ocupând toate orașele de pe coasta algeriană. Criticii din Franța și din afara ei au catalogat cucerirea drept un act de aventurism agresiv.

Nici măcar cucerirea Algeriei nu i-a adus popularitate regelui Carol, și în 1830 a fost răsturnat de pe tron, în locul lui fiind pus un rege mai liberal. Noul rege, Ludovic-Filip, dorea să-și retragă trupele din nordul Africii, dar poziția sa era prea șubredă ca să riște să-i supere pe imperialiștii din Franța prin oprirea războiului; prin urmare, și-a călcat pe inimă și a continuat lupta împotriva băștinașilor arabi.

În 1831, confruntându-se cu faptul că puțini cetățeni francezi doreau să lupte în acest război, Franța a creat o armată specială, Legiunea Străină franceză, care să îi înfrunte pe beduini în deșert. Legiunea era alcătuită din cei mai duri și mai mârșavi ucigași culeși din toată lumea, șlehte de oameni de nimic care fuseseră ademeniți promițându-li-se refugiu, cetățenie, soldă și aventură.

Timp de câțiva ani, francezii nu s-au putut hotărî dacă vor să păstreze Algeria sau nu, așa că nu s-au întins dincolo de cele câteva

orașe de pe coastă pe care le ocupaseră. În cele din urmă, în 1834, au transformat în mod oficial Algeria într-o colonie franceză și au început să se ocupe de administrarea ei. Bătrânii triburilor îl aleseseră deja pe Abd el-Kader, fiul în vârstă de douăzeci și cinci de ani al unui om sfânt, să cârmuiască regiunea interioară a Algeriei, necucerită, dintr-o nouă capitală, Tlemcen. Mișcarea de rezistență se intensifica, și algerienii hărțuiau trupele franceze prin raiduri și ambuscade. Francezii, neobișnuiți cu acest soi de război, erau ținte ușoare.

Orașul Constantine, din interiorul țării, a rezistat câțiva ani încercărilor francezilor de a-l cuceri. Era construit pe un platou stâncos, greu de atins, și prima ofensivă franceză, în 1836, a fost respinsă cu ușurință. În timp ce se retrăgeau, francezii au fost urmăriți de țintași arabi și au fost atacați sistematic pe timpul nopții; băștinașii i-au măcinat până ce au ajuns doar o frântură jalnică din mărimea inițială a trupelor. În 1837, francezii au pornit din nou la atac și, după bombardamente, lupte aprige pentru fiecare casă și masacre furibunde, au cucerit orașul, pe străzile căruia au rămas cadavrele a 20 000 de civili arabi.[2]

În mai 1841, efectivele franceze desfășurate în Algeria au ajuns să numere 60 000 de oameni, însă echipamentele și tacticile destinate spulberării unor armate mari pe câmpurile din Europa nu dădeau rezultate împotriva stilului de încăierare ba într-un loc, ba în altul, pe care îl foloseau băștinașii arabi și berberi. Noul comandant francez numit în 1841, mareșalul Thomas-Robert Bugeaud, a regândit întreaga operațiune. A redus greutatea ranițelor purtate în mod obișnuit de soldații francezi și le-a încărcat bagajele pe catâri, în loc de căruțe. A renunțat la artileria grea, care încetinea deplasarea armatei. De asemenea, a renunțat la trupele auxiliare neregulate, alcătuite din băștinași, deoarece prezența lor făcea să fie prea dificilă deosebirea prietenilor de dușmani, astfel încât multe unități franceze nu trăgeau asupra băștinașilor neidentificați de teamă să nu-și măcelărească propriile trupe. Bugeaud a reorganizat formația de marș, plasând împrejurul perimetrului trupe de comando care erau gata oricând să facă față unei ambuscade. Coloanele sale mobile erau acum suficient de rapide ca să-l vâneze pe Abd el-Kader pe măsură ce se retrăgea, nelăsându-i nici o clipă de răgaz.[3]

Bugeaud și-a instruit subordonații să fie necruțători cu triburile ostile. În iunie 1845, un trib rebel s-a refugiat într-o peșteră la Dahra, în nord-vest, și a refuzat să se predea. Luptătorii își luaseră și familiile cu ei. Colonelul francez Aimable Pélissier a ordonat să se aprindă un rug la gura peșterii, care a consumat tot oxigenul dinăuntru,

înlocuindu-l cu monoxid de carbon. Soldații pe care i-a trimis apoi să cerceteze peștera „s-au întors, ni s-a spus, palizi, tremurânzi, îngroziți, de-abia îndrăznind să iasă la lumina zilei. […] Îi găsiseră pe toți arabii morți – bărbați, femei, copii –, morți cu toții!“[4] Cel puțin cinci sute de oameni s-au asfixiat în ziua aceea. Raportul oficial pe care Pelissier l-a trimis la Paris descria incidentul, într-o manieră încrezută și stridentă, ca pe un frumos exemplu de istețime tactică, iar colonelul a fost șocat când opinia publică franceză a explodat în proteste față de brutalitatea sa. Cu toate acestea, el a continuat să avanseze în ierarhie.

Colegul său, colonelul Armand-Jacques Saint-Arnaud, a învățat lecția, așa că în luna august, când le-a făcut de petrecanie altor cinci sute de băștinași care se refugiaseră în altă peșteră, a păstrat secretul. Și-a mințit subordonații și superiorii, spunându-le că acele peșteri erau goale și că fuseseră aruncate în aer ca o măsură de precauție. Și Saint-Arnaud a continuat să urce în ierarhie, ajungând în cele din urmă ministru de război și comandant al armatei franceze în Războiul Crimeii.[5]

A mai trecut ceva timp până să se sfârșească luptele din Algeria. În 1836, Abd el-Kader părea înfrânt, așa că a acceptat un tratat de pace care împărțea Algeria între cârmuirea franceză directă și cea indirectă, însă, în 1839, francezii au invadat regiunea în care cârmuirea lor era indirectă și războiul a pornit din nou. În 1843, francezii l-au alungat pe Abd el-Kader în Maroc. Din baza sa marocană, el a continuat să desfășoare raiduri peste frontieră, dar în cele din urmă, în decembrie 1847, s-a predat. Francezii i-au permis să se retragă netulburat în Liban.

Răscoala taipinilor

Numărul de morți: 20 de milioane[1]
Locul în clasament: 6
Tipul: revoltă mesianică
Conflictul, în linii mari: răsculații taipini *vs.* dinastia manciuriană din China
Perioada: 1850–1864
Locul și principalul stat participant: China
Principalii participanți nonstatali: Adoratorii lui Dumnezeu, Taiping Tianguo, Armata Pururi Victorioasă
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Hong Xiuquan, dinastia manciuriană decadentă
Altă pacoste: răscoală a țăranilor chinezi
Întrebarea importantă pe care n-o pune nimeni: Și dacă Hong Xiuquan a fost cu adevărat fiul lui Dumnezeu?

Într-o formă prescurtată, versiunea standard a răscoalei taipinilor sună a povestire științifico-fantastică: ființe umane din spațiu aterizează într-o lume primitivă și tulbură, cu armele lor avansate, noțiunile lor științifice bizare și tehnologiile lor magice, societatea pașnică de acolo. Ființele umane încalcă prima poruncă, vorbind fără reținere despre multe lucruri ciudate, între altele despre Dumnezeul lor atotputernic care și-a trimis fiul să salveze omenirea și care va reveni într-o bună zi. În vârtejul acestor zvonuri derutante, un băștinaș e cuprins de febră și are viziunea delirantă că el însuși este noul fiu al lui Dumnezeu pe care îl așteaptă toată lumea. Se destăinuie prietenilor. Adună în jurul său adepți și pornește o cruciadă care zguduie planeta, cu o frenezie distructivă nemaiîntâlnită în îndelungata ei istorie. Dorind ca lucrurile să reintre pe făgașul normal, ființele umane trebuie acum să-și folosească tehnologia superioară ca să înăbușe această răscoală și să readucă lumea la starea ei dinainte.

Preludiu: războiul opiului

De-a lungul unei mari părți a istoriei consemnate, un observator imparțial ar fi considerat China civilizația cea mai avansată tehnologic de pe Pământ. Chinezii erau autarhici, independenți și mulțumiți de sine. Pentru a menține la un nivel minim contaminarea din partea străinilor, manciurienii din dinastia Qing, aflată la conducere, au limitat accesul

occidentalilor la câteva porturi. Negustorii europeni plăteau cu bani peșin, în argint, dacă voiau mărfuri chinezești – în cea mai mare parte ceai, mătăsuri și porțelanuri. Chinezii cu siguranță n-aveau nevoie de ciurucuri occidentale de la navigatorii barbari din Portugalia, Olanda sau Anglia. Până la urmă, China a absorbit prea mulți bani gheață din Europa, așa încât Occidentul a trebuit să găsească un lucru pe care să-l vândă Chinei ca să-și recupereze banii.

Opiul era soluția perfectă. Britanicii îl primeau în mod constant din India, iar cererea de narcotice a chinezilor creștea pe măsură ce asaltul ideilor și tehnologiilor străine le vătăma structura socială. Din nefericire pentru Occident, cârmuirea chineză a interzis complet și definitiv opiul – în afară de cazurile în care era însoțit de o mită potrivită. La început, asta n-a fost o problemă prea mare. Mita era de obicei mai mică decât taxele de import pe care ar fi trebuit să le plătească europenii pentru comerțul legal, dar apoi, aproape din întâmplare, curtea chineză a numit un comisar cinstit care să elimine dependența de opiu. Spre deosebire de predecesorii săi, Lin Zexu chiar și-a folosit autoritatea ca să lupte împotriva opiului, nu ca să-i stoarcă de bani pe negustori. Lin a blocat comunitatea străină și a distrus zece mii de lăzi cu opiu, așa că englezii și francezii au declarat război.

Deși China fusese vreme îndelungată cea mai avansată civilizație de pe Pământ, europenii îi depășiseră de mult pe chinezi în domeniul care conta cu adevărat, anume tehnologia militară. În primul război al opiului, forțele anglo-franceze au spulberat flota chinezilor și le-au distrus armata, ele însele rămânând aproape nevătămate. Siliți de condițiile tratatului de pace din 1842, chinezii au legalizat comerțul cu opiu și au stabilit relații diplomatice pe picior de egalitate cu europenii; au promis să nu le mai zică europenilor „barbari“ și le-au permis să aibă puncte comerciale („fabrici“) în porturi deschise comerțului cu străinătatea, conform unui tratat special, amplasate pe țărmuri și pe cursuri de apă navigabile. Alături de negustori au venit misionarii creștini, care s-au răspândit prin sate.

Opiul maselor

Vătămarea societății lor i-a făcut pe mulți chinezi să-și pună străvechile convingeri spirituale sub semnul întrebării, și creștinismul a câștigat numeroși adepți. Acesta nu era un lucru cu totul nou. Creștinii dădeau târcoale Chinei de veacuri întregi. Versiunea nestoriană a creștinismului ajunsese în China cu multă vreme în urmă, odată cu caravanele din

Persia. Misionarii iezuiți veniseră odată cu navigatorii portughezi în anii 1500. Ambele forme au avut un oarecare succes, dar până la războiul opiului creștinismul nu depășise niciodată nivelul unui cult străin interesant, la care se converteau uneori excentricii.

Hong Xiuquan avea să fie unul dintre acei excentrici. Trăia în sud, în ținuturile îndepărtate Hong Kong și Canton (Guangzhou), unde o ducea greu, fiind profesor la o școală. Într-o noapte din anul 1837, pe când Hong era în convalescență după o boală gravă, a avut o viziune cu un bărbat cu părul auriu, îmbrăcat într-o robă neagră, care i-a spus să purifice țara. Întrucât viziunea n-avea nici un sens, Hong nu s-a mai gândit la ea timp de câțiva ani și și-a văzut de treburile lui. Dar, după ce a picat de câteva ori la examenele pentru funcționarii civili, care erau necesare pentru a putea avansa în societatea chineză, cariera i s-a împotmolit.

Într-o zi din 1843, pe când bântuia prin marele oraș după ce picase din nou la examen, lui Hong i-au fost înmânate niște pamflete protestante. S-a convertit la creștinism și a început să studieze sub îndrumarea misionarilor baptiști americani. Curând, a recunoscut elementele creștine din viziunea sa pe jumătate uitată. Și-a dat seama că bărbatul din viziune nu era nimeni altcineva decât Dumnezeu și și-a amintit cuvintele acestuia, potrivit cărora Hong era al doilea fiu al său, fratele mai mic al lui Isus.[2]

După o vreme, a fondat Societatea Adoratorilor lui Dumnezeu. La început, Hong n-a pomenit nimic despre înrudirea sa cu Mesia și a predicat doar o contopire neprimejdioasă a principiilor confucianismului și creștinismului, cu un accent puternic pe cele Zece Porunci. Când numărul adepților săi a crescut, Hong a început să lanseze atacuri la adresa adorării idolilor, distrugând altare confucianiste străvechi. A fondat comunități creștine prin sate, botezând din ce în ce mai mulți convertiți, până ce, în 1850, Adoratorii lui Dumnezeu au ajuns să numere 20 000 de membri.[3]

Adoratorii lui Dumnezeu au găsit cea mai mare susținere în rândul populației hakka, grupul etnic de care aparținea și Hong. Cine erau cei din neamul hakka? Îngăduiți-mi să simplific o chestiune complicată. Oamenii pe care majoritatea celor din afară îi numesc „chinezi“ nu sunt în realitate un grup etnic; sunt mai degrabă un amalgam cultural de populații care împărtășesc o moștenire și o limbă scrisă comune, dar nu și aceeași limbă vorbită. Își zic han. Dat fiind că scrierea chineză nu este fonetică, ea există independent și este folosită de câteva limbi similare, dar în mare parte de neînțeles între ele când sunt vorbite. Cea mai răspândită și mai prestigioasă dintre limbile

China în timpul dinastiei Qing
1850–1873
0 200 400 600 800 kilometri
0 100 200 300 400 500 mile
M-ții ALTAI
MONGOLIA
(vasală dinastiei Qing)
Aria aproximativă
a revoltei chinezilor hui,
1862–1873
Deșertul Gobi
Fl. Galben
Mukden
(Shenyang)
MANCIURIA
Podișul Ordos
Marele Zid
Beijing
Tianjin
Golful Bohai
M-ții QILIAN
Fl. Galben
Lanzhou
GANSU
Marea Galbenă
Luoyang
Kaifeng
Marele Canal
HENAN
Chang'an
(Xian)
Expediția taipinilor
în nord,
1853–1854
Yangzhou
TIBET
(protectorat
Qing)
Aria aproximativă stăpânită de taipini
în prima perioadă, 1853–1857
Nanjing
(capitala
taipinilor)
Shanghai
Chengdu
Yangzi
SICHUAN
Wuhan
Hangzhou
Ningbo
ZHEJIANG
Expediția
taipinilor
spre Sichuan,
1856–1863
HUNAN
Marea Chinei de Est
Dali
Kunming
YUNNAN
Ofensiva
taipinilor,
1850–1853
Aria aproximativă
stăpânită de taipini
în a doua perioadă,
1857–1863
Tropicul Racului
Chin-t'ien
(punctul de plecare
al răscoalei taipinilor)
Canton
BIRMANIA
(tributară
dinastiei
Qing)
ANNAM
(tributară
dinastiei
Qing)
Hong Kong
Taiwan
Hanoi
Aria aproximativă a revoltei
Panthai, 1855–1873
Golful Tonkin
Hainan
SIAM
Marea Chinei de Sud

han este chineza mandarină. Își are rădăcinile în nord și este limba oficială din China. În partea de sud a Chinei există câteva limbi han mari, cum este cantoneza, frecvent folosită în comunitățile de emigranți chinezi din întreaga lume.

Cei din neamul hakka sunt chinezi han care au fugit din nord în sud la începutul secolului al XIII-lea, în timpul cuceririi mongole, devenind o enclavă nordică în regiunea culturală sudică. Și-au păstrat multe dintre vechile tradiții și s-au ferit de obiceiurile noi, cum ar fi bandajarea picioarelor. Numele lor înseamnă „musafiri".

Dacă asta vă ajută, închipuiți-vă că hakka sunt un fel de comunitate amish sau cajun – străini pentru oamenii dimprejur, de modă veche, dar nu de-ai locului. Principala diferență față de comunitățile invocate mai sus este că există multe milioane de hakka. Cu toate că Adoratorii lui Dumnezeu și-au câștigat adepți printre chinezii de toate felurile, nucleul conducător era hakka, ceea ce-i făcea să pară un pic străini în ochii majorității locuitorilor din sud.[4]

Regatul Ceresc

> Pot oare chinezii să-și mai zică oameni? De când manciurienii au spurcat China, flacăra asupririi s-a ridicat până la ceruri, otrava corupției a pângărit tronul împăratului, duhoarea scârbavnică s-a împrăștiat peste cele patru mări, iar influența diavolilor a tulburat adânc împărăția, în vreme ce chinezii și-au plecat frunțile și și-au pierdut nădejdea, consimțind să devină supuși și slugi.
>
> (Pamflet taipin[5])

Adoratorii lui Dumnezeu se abăteau atât de mult de la comportamentul chinezesc tradițional, încât fricțiunile erau inevitabile. S-au organizat în formațiuni paramilitare și s-au confruntat prima dată cu autoritățile Qing în decembrie 1850. În ianuarie 1851, o armată alcătuită din 10 000 de membri ai sectei a ieșit învingătoare în bătălia de la Jintian. După această victorie, Hong s-a declarat Mesia din Taiping Tianguo – „Regatul Ceresc al Păcii Supreme". I-a ridicat pe cinci dintre susținătorii săi cei mai de încredere la rangul de regi peste răsărit, apus, miazăzi, miazănoapte și (epuizând punctele cardinale) pe flancuri. Hong și-a luat titlul de Rege Ceresc și i-a oferit rangul de Mesia și fiului său, născut de curând.

În fața asaltului imperial, taipinii și-au părăsit baza și au pornit la drum, ajungând în cele din urmă să parcurgă circa 2 500 de kilometri spre nord, prin teritoriu ostil. Când au cucerit orașul Yongan, numărul lor ajunsese la 60 000 de oameni. Mișcarea a continuat pe principiul

bulgărelui de zăpadă. Convertiții din rândul minerilor și-au pus la lucru priceperea în a săpa tuneluri și a plasa explozivi, ceea ce a înlesnit asaltarea orașelor înconjurate de ziduri. În septembrie 1852, o armată de 120 000 de taipini a atacat orașul Changsha. În ianuarie 1853, o jumătate de milion de taipini au cucerit orașul Wuchang. În aprilie 1853, au străpuns liniile din jurul armatei Qing, iar în septembrie 1853, când au cucerit Nanjingul, taipinii aveau două milioane de adepți risipiți pe întregul lor teritoriu.

La căderea Nanjingului, taipinii i-au vânat și masacrat pe cei 40 000 de locuitori manciurieni, dintre care doar 5 000 erau osteni. Bărbații, femeile și copiii manciurieni au fost împunși cu sulițele, hăcuiți, legați și aruncați în râu sau arși.[6]

Curând după aceea, avântul taipinilor s-a consumat. O coloană numărând 70 000 de taipini, care fusese trimisă să cucerească Beijingul, a fost respinsă și mânată spre sud în decursul câtorva luni din anii 1853–1854. Hărțuită și măcinată continuu, coloana taipinilor a fost în cele din urmă nimicită de armata Qing. După acest eșec, Hong a renunțat la ofensivă, ca să-și consolideze controlul asupra fluviului Yangzi și să-și întemeieze o curte în toată puterea cuvântului la Nanjing.

Taipinii nu erau singurul grup care se opunea manciurienilor, dar n-au reușit să se coordoneze cu două răscoale din apropiere – cea a bandelor nian din nord și cea a Turbanelor Roșii din sud. Uneori, taipinii au încercat să se asocieze cu tâlharii și cu pirații de pe cursurile de apă, care urau autoritățile și se pricepeau la luptă, însă taipinii tindeau spre ascetismul puritan, așa încât, în mod inevitabil, bandele criminale își pierdeau interesul.

Taipinii au scos în afara legii opiul, prostituția, homosexualitatea și alcoolul. Bărbații și femeile nu stăteau laolaltă, deși luptătorii erau recrutați din rândurile ambelor sexe. Noua societate era structurată după principii militare și alcătuia un soi de oștire sfântă.

Tot pământul era folosit în comun. Surplusul recoltei dintr-un sat era folosit ca să compenseze recolta insuficientă din alt sat; „astfel, toți oamenii din împărăție se pot bucura împreună de fericirea îmbelșugată pe care o revarsă Tatăl Ceresc, Domnul Suprem și Dumnezeul Măreț. Când sunt câmpuri, să le cultivăm cu toții; când este mâncare, s-o mâncăm cu toții; când sunt veșminte, să le îmbrăcăm cu toții; când sunt bani, să-i folosim cu toții, așa încât să nu fie niciunde inegalitate, și să nu existe om care să nu fie bine hrănit și bine îmbrăcat". Iar asta era valabil pentru „grâu, păstăi, cânepă; pentru in, pânză, mătase, păsăret, câini și așa mai departe, precum și pentru bani; căci întreaga

împărăție este familia universală a Tatălui nostru Ceresc, Domnul Suprem și Dumnezeul Măreț“.[7]

După cum se cuvenea într-un rai pe pământ, „toți băieții trebuie să meargă în fiecare zi la biserică, unde sergentul îi va învăța să citească Vechiul Testament și Noul Testament, precum și cartea proclamațiilor despre adevăratul suveran hirotonisit. În fiecare sabat, caporalii trebuie să ducă bărbații și femeile la biserică, unde partea bărbătească și partea femeiască vor ședea pe rânduri separate. Acolo vor asculta predicile, vor cânta imnuri de laudă și vor aduce ofrande Tatălui nostru Ceresc, Domnul Suprem și Dumnezeul Măreț“.[8]

Noua mișcare a abolit practica bandajării picioarelor, ce consta în faptul că picioarele fetițelor erau înfășate strâns până ajungeau la forma mică, delicată și nepotrivită pentru mers pe care chinezii o considerau frumoasă. De asemenea, a abolit obligația pe care o aveau toți bărbații chinezi de a purta părul împletit în coadă, ca semn al supunerii față de stăpânii lor manciurieni. Aceste reforme au dat armatei taipinilor o înfățișare sălbatică, deoarece bărbații și femeile se năpusteau deopotrivă în luptă, unii cu părul lung, zburlit, celelalte cu sfidătoarele lor picioare mari.

În ciuda idealurilor utopice ale societății taipinilor, ipocrizia era la ea acasă. În cazul celor mai mulți dintre membrii mișcării, bărbații și femeile trăiau separat, dar conducătorii și-au strâns haremuri demne de regii din Vechiul Testament, ca să nu mai vorbim de suita, slujitorii și fastul potrivite cu poziția lor.

Oamenii peste care dai în rai

În 1853, Hong începuse să se retragă din treburile laice ale Regatului Ceresc și să se dedice înălțării spirituale. Cu toate că regele din apus și regele din miazăzi fuseseră uciși în bătăliile care au adus la putere „Regatul Ceresc al Păcii Supreme“, rămăseseră trei regi mai mărunți care să se ocupe de amănuntele cârmuirii împărăției.

Unul dintre ei, Yang Xiuqing, regele din răsărit, era fiul orfan al unui cărbunar, dar avea o pricepere instinctivă la tacticile militare care a asigurat multe dintre succesele taipinilor. Acum, Yang a început să primească la rândul său viziuni de la Dumnezeu și, dacă știți câte ceva despre cei care își zic Mesia, puteți bănui natura acestor viziuni. Părea că Dumnezeu era cu totul dezamăgit de Hong și voia acum să-l înalțe în locul lui pe Yang la rangul de Mesia.

În septembrie 1856, zvonurile despre ambiția lui Yang au ajuns la urechea lui Wei Changhui, regele din miazănoapte, care s-a înapoiat cu armata de pe front și a atacat palatul lui Yang, omorându-l împreună cu familia lui. Trupele lui Wei au plimbat triumfal pe străzile din Nanjing capul lui Yang înfipt într-un băț, până ce Hong a ieșit din izolarea sa și a criticat această atrocitate. Hong l-a prins pe Wei și a dispus să fie ucis prin biciuire în public. I-a invitat pe supraviețuitorii din clanul lui Yang să privească. Însă, după ce au ajuns, oaspeții s-au văzut prinși într-o capcană. S-a dovedit că Hong și Wei erau înțeleși, iar acum, când rămășițele clanului Yang ieșiseră din ascunzișuri și se strânseseră la un loc, Hong și Wei i-au nimicit pe toți.

În acel moment, Shi Dakai, „regele flancurilor", era pe câmpul de luptă. Se trăgea dintr-o familie bogată și își convinsese multe rude înstărite să contribuie cu bani și proprietăți la mișcarea taipinilor. Când s-a întors la Nanjing, Shi i-a mărturisit lui Wei îndoielile sale cu privire la justețea eliminării clanului Yang. Wei i-a luat critica drept provocare, iar Shi abia a scăpat cu viață din oraș. Totuși, Wei le-a prins și le-a ucis pe soția și pe mama lui Shi. Acesta și-a retras armata în primă instanță, dar apoi s-a întors la Nanjing cu 100 000 de oșteni, însetat de răzbunare. Hong l-a cumpărat cât ai zice pește, dăruindu-i capul tăiat al lui Wei.

Acum, Shi Dakai era ultimul dintre regii de rang mai mic, și probabil cel mai puțin smintit. Mulțumindu-se cu capul lui Wei, s-a întors pentru o vreme în anturajul lui Hong, însă în cele din urmă s-a retras cu totul din mișcarea taipinilor. Și-a condus armata în bazinul Sichuan și a fondat acolo propria enclavă independentă.

Reacția Occidentului

Între timp, cârmuirea Qing acționa necruțător pentru înăbușirea răscoalei. Dregătorii Qing au reușit să împiedice răspândirea revoltei în Canton, decapitând, până în anul 1856, nu mai puțin de 32 000 de persoane suspectate că simpatizează cu taipinii. Un martor ocular a relatat că „mii de oameni au fost trecuți prin săbii, sute au fost azvârliți în râu, legați laolaltă câte o duzină. Le-am văzut leșurile putrede plutind îngrămădite în josul apei. Erau și destule femei. Mulți au fost tăiați în bucăți de vii. Am văzut priveliștea înspăimântătoare – leșurile fără membre și fără capete, prefăcute într-o masă de carne jupuită […], zăceau în grămezi pe tot terenul de execuție".[9]

Taipinii sperau să ajungă la o înțelegere cu țările din Occident. Nu numai că împărtășeau cu europenii apartenența la creștinism, dar, din 1856, forțele anglo-franceze duceau un al doilea război al opiului împotriva Chinei conduse de dinastia Qing. În 1860, când războiul s-a încheiat, europenii cuceriseră și distruseseră palatul de vară al împăratului, aflat în vecinătatea Beijingului.

Occidentalii și-au analizat opțiunile. Poate că era vremea să preia complet controlul asupra Chinei și să înlocuiască dinastia Qing, coruptă și xenofobă, cu marionete occidentalizate. Timp de câțiva ani, occidentalii consideraseră că taipinii erau creștini în toată regula, care meritau măcar sprijin moral. Dar atunci când ereziile bizare ale lui Hong au devenit mai vizibile, occidentalii s-au răzgândit și au hotărât că-i mai bine să sprijine diavolul pe care-l cunoșteau – dinastia Qing. Astfel, au acceptat un tratat de pace care lăsa China neschimbată.

Nu numai oamenii de stat și clericii din Apus își schimbaseră părerea despre răsculați. Karl Marx, aflat la Londra, era și el dezamăgit. În 1853, nădăjduise că „revoluția chineză va arunca scânteia în butoiul cu pulbere al sistemului industrial actual și va atrage după sine declanșarea crizei generale, care stă de mult să izbucnească“. (Când Marx prindea o metaforă, era ca un câine care roade un os – hotărât să scoată tot ce se poate scoate din ea.) Însă în 1862 considera că taipinii sunt „o pacoste chiar mai mare pentru masele populare decât pentru vechii cârmuitori [...], [nefiind în stare decât de] distrugere în forme detestabile, grotești, distrugere fără vreun sâmbure de construcție nouă“.[10]

În 1860, sperând să ia legătura cu presupușii simpatizanți din Occident, o coloană de taipini a pornit spre Shanghai, care devenise în 1854 protectorat internațional sub control occidental. Cum nu știau de schimbarea de atitudine a occidentalilor, taipinii au fost foarte uimiți să se pomenească ținta focurilor trase de trupele europene din perimetrul exterior de apărare al orașului. Întrucât și-au spus că e o neînțelegere, 300 de taipini au fost uciși fără să fi tras și ei măcar un foc.

Curând, europenii au început să ajute fățiș cârmuirea Qing. Orașul portuar Ningbo fusese cucerit de taipini în 1861, fără nici o împotrivire, și locuitorii s-au adaptat cu ușurință la noii lor cârmuitori. În 1862, o expediție anglo-franceză a luat înapoi orașul și l-a predat forțelor Qing, care s-au răzbunat torturând și omorând locuitori înhățați la nimereală, ca pildă pentru ceilalți.[11]

Furnizori independenți de echipamente militare din Occident au ajutat și ei conducerea chineză, antrenând armatele chineze și dotându-le cu cele mai noi arme. Armata Pururi Victorioasă, o bandă de mercenari recrutați în majoritate din docurile Manilei, care era controlată de spanioli,

a luptat sub comanda unui american, Frederick Ward, împotriva răsculaților.[12] Când Ward a fost ucis în luptă, comanda i-a revenit unui ofițer britanic veteran, Charles Gordon, care avea să-și câștige o faimă și mai mare după mulți ani, când a fost asediat la Khartoum de dervișii urlători din Sudan (vezi „Răscoala mahdistă").

Însă mai importante decât trupele de mercenari erau armatele formate din băștinași chinezi, care erau antrenate și echipate la fel ca armatele occidentale. Cârmuitorii Qing au desfășurat nave de luptă moderne pe cursurile de apă, ca să ducă artileria grea până la orașele înconjurate de ziduri ale taipinilor. În decursul anilor 1860, generalii manciurieni, beneficiind de armate noi, modernizate, au smuls teritorii din regatul taipinilor, dar recucerirea era încetinită din cauza politicii guvernanților Qing de a nu lua prizonieri. Aceasta îi silea până și pe cei mai dezamăgiți taipini să lupte până la moarte.

În 1863, trupele Qing au invadat enclava din Sichuan a lui Shi Dakai, fostul rege al flancurilor. Shi a fost prins și executat în public prin ciopârțire, iar adepții săi au fost masacrați, deși li se promisese că vor fi cruțați. În cele din urmă, armatele Qing au trecut la asedierea Nanjingului.

Hong Xiuquan s-a îmbolnăvit și a murit în mai 1864, dar nimeni nu știe cum s-a întâmplat asta. Cel mai probabil, a fost otrăvit; majoritatea istoricilor înclină spre teoria sinuciderii, dar și cea a asasinatului are adepți. Altă posibilitate este ca Hong să fi fost otrăvit accidental, printr-o combinație de elixiruri și poțiuni pe care le lua ca să-și alimenteze geniul creativ. În orice caz, moartea sa prematură a venit cu doar două luni înainte de cea a adepților săi.

Nanjingul a căzut în mâinile forțelor guvernamentale în iulie 1864. A urmat un masacru general al locuitorilor. După spusele unui general Qing aflat la fața locului, „nici unul dintre cei 100 000 de răsculați din Nanjing nu s-a predat; în multe cazuri, s-au adunat în grupuri și și-au dat foc, murind fără să se pocăiască".[13]

După căderea Nanjingului, fiul în vârstă de paisprezece ani al lui Hong, care fusese proclamat noul Rege Ceresc, a reușit să fugă, însă fratele său mai mic s-a numărat printre miile de oameni uciși. Tânărul Hong a încercat să-și facă pierdută urma prin sate, dar a fost prins, închis și executat prin ciopârțire.

Moștenirea

Se pare că jocul *mah-jongg* a fost inventat de soldații taipini care se plictiseau. Dincolo de asta, răscoala taipinilor s-a topit în istoria uitată. Atunci când Hollywoodul a început să analizeze posibilitatea unui film

bazat pe cartea *Devil Soldier* a lui Caleb Carr, povestea mercenarului american Frederick Ward care a luptat împotriva taipinilor, una dintre primele modificări aduse realității istorice a vizat locul de desfășurare a acțiunii.[14] Părțile interesate au filmat în cele din urmă conceptul de bază sub numele *The Last Samurai*, oferind publicului povestea unui mercenar american din secolul al XIX-lea angrenat într-un război civil din, firește, Japonia.

Răscoala taipinilor este un exemplu perfect al vechii zicale că învingătorii sunt cei care scriu cărțile de istorie. Cei mai mulți autori îi prezintă pe rebelii taipini ca pe niște bieți țărani care s-au amăgit urmând halucinațiile unui nebun, dar, dacă ne gândim mai bine, așa au început cele mai multe dintre religii (nu religia *dumneavoastră*, evident, dar toate celelalte). Singura deosebire între Hong și profeții care au avut succes în istoria lumii este faptul că, dacă un profesor, romancier sau caricaturist nu îl tratează cu respect pe Hong Xiuquan, n-o să se strângă o gloată furibundă care să-i ceară capul.

Oare teama de adepții ei să fie cea mai bună modalitate de a verifica autenticitatea unei religii? Recunosc că acesta este criteriul pe care-l folosesc eu, însă cred că n-ar fi rău să ne amintim că, dacă rebelii taipini ar fi învins, astăzi puteau să fie considerați absolut legitimi și exact la fel – sau aproape la fel – de creștini ca mormonii.

Războiul Crimeii

Numărul de morți: 300 000[1]
Locul în clasament: 96
Tipul: război internațional
Conflictul, în linii mari: toți împotriva Rusiei
Perioada: 1854–1856
Locul: Marea Neagră
Principalele state participante: Rusia *vs.* Turcia, Franța, Marea Britanie
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: toată lumea în afară de turci
Altă pacoste: război de tranșee și atacuri frontale stupide

Lucrul pe care trebuie să-l știe oricine despre Războiul Crimeii este că toți cei implicați au dovedit o incompetență de-ți stă mintea-n loc. Acest război ne-a dat *The Charge of the Light Brigade*[a], poate cea mai cunoscută poezie compusă în limba engleză, care descrie curajul prostesc al unui atac frontal inutil. Războiul Crimeii a fost primul război fotografiat și relatat în ziare de corespondenții de război. De asemenea, a fost primul război care i-a zguduit și i-a îngrozit pe oamenii rămași acasă. Singura persoană pe care istoria o prezintă într-o lumină favorabilă este Florence Nightingale, o civilă care și-a asumat sarcina de a-i îngriji pe răniți și pe bolnavi după ce armata a dovedit că nu e în stare să facă asta.

Războiul a izbucnit într-un mod stupid. Clericii ortodocși și catolici din Ierusalim se ciorovăiau între ei pe tema întâietății la altare. Clerul ortodox a apelat la țarul Nicolae I al Rusiei, rugându-l să intervină pe lângă sultanul otoman, cârmuitorul Palestinei. Rușii au întrecut măsura și au cerut să fie recunoscuți ca protectori și purtători de cuvânt pentru toate minoritățile creștine de sub regimul turc. Aceasta ar fi transformat, de fapt, Turcia în protectorat rus, punând-o în imposibilitatea de a acționa fără permisiunea rușilor. Colac peste pupăză, negociatorul trimis de ruși nu-i putea suferi pe turci de când fusese castrat de o ghiulea turcă, într-un alt război dintre ruși și turci.

Când turcii au refuzat cererile țarului, armata rusă, ca să-i silească să accepte, a atacat principatele române din Balcani, Valahia și Moldova, care erau vasale turcilor. Flota rusă din Sevastopol, Crimeea, a capturat și a distrus flota turcă în apropiere de Sinope, pe coasta turcească.

---

a. *Șarja brigăzii de cavalerie ușoară*, de Alfred Tennyson (n.t.).

Firește, restul lumii nu putea să lase Rusia să cucerească nestingherită Imperiul Otoman, așa încât britanicii și francezii au adunat o flotă de război și o forță expediționară, trimițându-le în ajutorul turcilor.

Între timp, armata turcă pornise în sus pe coasta Mării Negre ca să-i înfrunte pe ruși. Cele două armate s-au ciocnit la sud de Dunăre, iar rușii au fost nevoiți să-și oprească înaintarea. Apoi, austriecii i-au dat Rusiei un ultimatum – ori renunță, ori o să se pomenească atacată și de ei. Spumegând de furie, rușii s-au retras în interiorul hotarelor lor.

Războiul se sfârșise.

Numai că aliații britanici și francezi bătuseră tot drumul până acolo și n-aveau chef să se întoarcă la casele lor fără să arunce în aer ceva. Zăceau în taberele așezate de-a lungul strâmtorii Dardanele, murind de tifos și de holeră, așteptând o ocazie pentru a ataca, și nici prin cap nu le trecea să facă cale întoarsă fără să dea o bătălie. Așa că au hotărât să dea o fugă peste Marea Neagră și să distrugă baza navală rusă de la Sevastopol, din peninsula Crimeea.

În septembrie 1854, aliații au debarcat la nord de Sevastopol și au învins o mică armată rusească pe râul Alma. Acum, Sevastopolul era expus și părea lesne de cucerit, însă aliații s-au așezat pe poziții și au așteptat. În bătăliile de la Inkerman și Balaclava, aliații au ținut piept încercărilor rușilor de a-i alunga, și apoi a venit iarna.

Nimeni nu era pregătit să facă față iernii rusești, și armata aliaților a fost decimată de ger și foamete. Când a venit primăvara, supraviețuitorii nu erau în stare să intensifice asediul și să pună mâna pe oraș, așa că armatele inamice au lâncezit față în față, lună după lună, secerate de dizenterie și de febră tifoidă.

După aproape un an, armatele aliate își rezolvaseră în sfârșit destule dintre probleme ca să pună iar în mișcare războiul. În septembrie 1855, francezii au dat asaltul și au cucerit un fort poziționat strategic pe linia rusă. Rușii au părăsit Sevastopolul și, în timpul retragerii, au distrus instalațiile navale și și-au scufundat flota. Negocierile pentru încheierea tratatului de pace s-au tărăgănat, dar, în ciuda împotrivirii tuturor, pacea a revenit în martie 1856.[2]

Dinamismul

Războiul Crimeii a fost primul mare război dus după ce a început Revoluția Industrială. Fabricile produceau cantități enorme de puști, bocanci, gloanțe, corturi, capele și gamele identice. Căile ferate și vasele cu aburi asigurau aprovizionarea la distanțe mai mari a unor

armate din ce în ce mai mari. După inventarea primei muniții produse în masă și ușor de încărcat pentru puști (glonțul Minié), în 1848, puștile ghintuite au înlocuit rapid pe câmpul de luptă muschetele cu țeavă netedă, mărind distanța de tragere și precizia tirului infanteriei. La Waterloo (vezi „Războaiele napoleoniene“), muschetele nimereau ținta doar o dată din 459 de focuri, însă în Crimeea un glonț din șaisprezece lovea pe cineva.[3]

Războiul Crimeii a fost, probabil, primul război între marile puteri care nu putea fi purtat cu tactici din războaiele precedente, dar asta nu i-a împiedicat pe mulți generali căpoși să dea iureșuri napoleoniene, doar-doar vor reuși să-i copleșească pe pușcașii ascunși în tranșee. De acum încolo, fiecare război trebuia să fie gândit de la zero, de obicei după ce primul val trimis în luptă era pus la pământ.

Creșterea impresionantă a puterii de foc făcea ca regimentelor pornite la atac să le fie mai greu să ajungă la liniile inamice. În războaiele din acea vreme exista tendința de a începe cu manevre și de a ataca în câmp deschis, dar, după ce toți soldații trimiși în luptă erau măturați de pe câmp de tirul îmbunătățit, luptele încremeneau într-un război de poziții, iar infanteria stătea în așteptare luni în șir, pândind, din tranșeele noroioase, nodurile strategice de transport. Războaiele duse în mișcare își pierdeau din avânt și până la urmă se opreau locului, armatele ghemuindu-se în jurul unor orașe ca Sevastopol (1854), Petersburg[a] (1864) și Paris (1871). Această tendință avea să ajungă la apogeu în luptele de tranșee din Primul Război Mondial.[4]

a. Referire la orașul american din statul Virginia; vezi „Războiul de Secesiune“ (n.red.).

Revolta Panthay

Numărul de morți: 1 milion[1]
Locul în clasament: 46
Tipul: rebeliune religioasă
Conflictul, în linii mari: chinezii han (confucianiști) *vs.* chinezii hui (musulmani)
Perioada: 1855–1873
Locul: provincia Yunnan
Principalul stat participant: China condusă de dinastia Qing
Principalul participant cvasistatal: Nanping Guo
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: se știu prea puține ca să se stabilească acest lucru
Altă pacoste: răscoală a țăranilor chinezi
Factorul economic: argintul

Minele de argint din provincia interioară sudică Yunnan erau aproape secătuite. În iarna anului 1855, câțiva mineri din neamul han și-au părăsit mina sleită și au încercat să-și găsească de lucru la o mină încă activă a unor chinezi convertiți la islam, din neamul hui. În ciuda faptului că între chinezii han și chinezii hui nu există nici o deosebire în afara religiei, această diferență a fost de ajuns ca să se acumuleze resentimente în decursul generațiilor. Când minerii han au fost refuzați, sute de băștinași han s-au întors împotriva comunității musulmane și au încercat să pună mâna pe minele acesteia. Circa 700 de familii hui au fost atacate: le-au fost furate vitele, le-au fost arse casele, mulți oameni au fost uciși. Cârmuirea Qing a ignorat tulburările până când cei din neamul hui au hotărât să se răzbune, atacând neamul han. În acel moment, cârmuirea a ordonat represalii dure împotriva populației hui. Gărzile han, sub conducerea magistratului local, au vânat și au masacrat între 2000 și 3000 de musulmani de toate vârstele și de ambele sexe.

Comunitatea hui s-a strâns sub conducerea lui Du Wenxiu, care a proclamat un stat independent – Regatul Păcii din Sud (Nanping Guo). Du a devenit sultanul Suleyman și a stabilit capitala la Dali (Xiaguan). Pe măsură ce armata hui își îngroșa rândurile și își perfecționa organizarea, revolta se extindea, iar în 1863 chinezii hui au cucerit un oraș important, Kunming.

Apoi însă, în zona de război au început să se arate semne rele. Șobolanii din Kunming au început să iasă din ascunzișuri ziua-n amiaza mare, gonind ca apucații și prăbușindu-se morți. Se pare că, în

haosul luptelor, șobolanii din Yunnan intraseră în contact cu șobolanii din nordul Birmaniei, din apropierea izvoarelor fluviului Salween, care fusese multă vreme unul dintre focarele principale ale ciumei bubonice. În 1871, oamenii din Kunming au început să moară, iar în scurt timp armatele și refugiații au răspândit ciuma în toată provincia Yunnan.

În 1894, epidemia a ajuns la porturile din Golful Tonkin și s-a răspândit pe glob prin intermediul vapoarelor și al căilor ferate. Acesta a fost începutul celei de-a treia pandemii de ciumă bubonică, care în următoarele decenii a ucis 13 milioane de oameni, mai ales în Asia. A treia pandemie nu a atins decât în treacăt Occidentul, oprindu-se de obicei în porturile maritime; însă puricii infestați au ajuns cu ușurință în interiorul continentelor, și ciuma și-a creat focare noi în întreaga lume, contaminând populații de rozătoare care nu fuseseră afectate până atunci, cum ar fi veverițele din vestul Americii, unde ciuma așteaptă alt prilej pentru a izbucni din nou.[2]

Mult timp, cârmuitorii manciurieni ai Chinei au fost prea prinși cu răscoala taipinilor ca să se poată ocupa de trădătorii mai puțin deranjanți din neamul hui, dar, după ce i-au lichidat pe taipini, Beijingul a decis să înăbușe revolta Panthay. Cârmuitorii l-au pus în funcția de guvernator general al provinciei rebele Yunnan pe Cen Yuying, un personaj abil și necruțător. El a micșorat sistematic Regatul Păcii din Sud și a masacrat trădătorii. Când armata imperială s-a apropiat de capitală, sultanul Du Wenxiu a încercat să se sinucidă cu o doză mare de opiu, dar n-a reușit și a căzut în mâinile generalului Qing, Yang Yuke. Du i-a implorat pe cuceritori să-i cruțe oamenii, iar ei au spus că așa vor face.

Apoi s-au răzgândit. După trei zile, în Dali au început masacrele. Du a fost executat. În cele din urmă, Cen și Yang au trimis la Beijing zece mii de perechi de urechi, ca dovadă a victoriei lor.[3]

Războiul de Secesiune

Numărul de morți: 620 000 de soldați[1] și 75 000 de civili[2]
Locul în clasament: 65
Tipul: război civil ideologic
Conflictul, în linii mari: Nord *vs.* Sud
Perioada: 1861–1865
Locul și principalul stat participant: Statele Unite ale Americii
Principalul stat cuantic participant: Statele Confederate
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: stăpânii de sclavi sudiști
Altă pacoste: război de tranșee și atacuri frontale stupide
Factorii economici: bumbacul, sclavii

Rezumat

În Statele Unite ale Americii, disputa asupra problemei sclaviei s-a încins atât de tare, încât vechile alianțe politice s-au destrămat. Ambele partide politice s-au scindat într-o aripă de nord și una de sud, și la alegerile din 1860 au fost patru candidați la președinție. Când a fost ales Abraham Lincoln, din Partidul Republican aboliționist, statele cu sclavi din sud s-au desprins, ofuscate. Statele renegate și-au creat propria confederație independentă și au luat în stăpânire proprietățile federale din tot sudul. Animozitățile au culminat, în aprilie 1861, cu bombardarea garnizoanei federale Fort Sumter, din Golful Charleston, acțiune care a deschis oficial ostilitățile.

Recrutarea și instrucția au durat ceva timp, dar în primăvara lui 1862 ambele părți aveau la dispoziție armate mari, echipate cum se cuvine și puse pe fapte glorioase. Armata unionistă a înaintat lent din Washington până la câtiva kilometri distanță de capitala rebelilor, Richmond, din Virginia, unde noul general al confederaților, Robert E. Lee, a atacat-o și a împins-o înapoi în timpul așa-numitei bătălii de șapte zile, un schimb înverșunat de focuri ce a avut loc în mai multe comitate aflate la est de Richmond (iulie 1862). Brusc, războiul a luat avânt. În următoarele douăsprezece luni, pe teritoriul dintre cele două capitale rivale s-a desfășurat o serie sângeroasă de ofensive în ambele direcții, fără ca vreuna din părți să obțină un avantaj. O nouă incursiune a unioniștilor spre sud a fost oprită la Manassas (în august), fiind urmată de un atac al rebelilor în nord, care a fost oprit la Antietam (în septembrie). Apoi, două asalturi ale unioniștilor au fost respinse la Fredericksburg (în decembrie) și Chancellorsville (în mai 1863), fiind

urmate de o ofensivă a rebelilor care a fost curmată la Gettysburg (în iulie 1863). Zeci de mii de soldați morți zăceau pe câmpurile de luptă din statul Virginia.

„Se considera că e un lucru măreț să ataci o baterie de artilerie sau niște tranșee pline de infanteriști“, își amintea un general confederat. „Eram foarte generoși în acele zile cu vărsarea de sânge.“[3]

La vest de munții Apalași însă, războiul înainta constant spre sud, fiecare confruntare fiind tranșată în favoarea unioniștilor. În aceiași ani în care războiul din est a mers ba într-o direcție, ba în cealaltă, unioniștii din vest, sub comanda lui Ulysses S. Grant, au capturat două armate rebele retrase în tranșee (Fort Donelson și Vicksburg), au respins o contraofensivă îndârjită (Shiloh), au făcut o a treia armată să se împrăștie îngrozită (Chattanooga) și și-au consolidat controlul asupra fluviului Mississippi și asupra câtorva linii de cale ferată de mare importanță strategică.

În 1864, Grant a preluat comanda în est ca să înfrângă armata lui Lee, și luptele s-au transformat curând într-un război de uzură. În decursul lunilor mai și iunie, armata rebelilor din Virginia a fost măcinată și împinsă înapoi până la nodul de cale ferată de lângă Petersburg, în vreme ce ultima mare armată confederată din vest a fost asaltată și încolțită în Atlanta. După câteva luni de împușcături răzlețe, bombardamente, asalturi directe și atacuri pe flancuri, aceste armate rebele au fost scoase din tranșee și nimicite.

Urmări

Războiul de Secesiune a fost o luptă între două viziuni rivale despre America – una definită de naționalitate (albi anglo-saxoni protestanți) și alta definită de ideologie (toți oamenii au fost creați egali). Acesta este, probabil, cel mai important conflict din istoria americană și, dacă înțelegeți acest război, ați ajuns departe pe calea înțelegerii Statelor Unite ale Americii.

Evident, principalul rezultat al războiului a fost eliberarea sclavilor, dar asta avea să se întâmple oricum. Un război de un tip sau altul era, probabil, inevitabil – nu multe dintre țările cu sclavi au reușit să-l evite –, dar, chiar dacă ar fi dovedit cea mai mare încăpățânare, Statele Unite n-ar fi reușit să mențină sclavia mult mai mult decât Cuba (1886) sau Brazilia (1888).

Mai remarcabile au fost amendamentele al paisprezecelea și al cincisprezecelea la Constituție, care le garantau foștilor sclavi cetățenie deplină și protecție egală din partea legii. Nimeni n-ar fi cutezat

să propună așa ceva înainte de război, însă, după ce definiția naționalistă a Americii a fost învinsă și definiția ideologică a triumfat, supermajoritățile necesare votării acestor legi au fost ușor de găsit.

Întreaga structură politică a țării a fost reconstruită pe baza acestor amendamente. Înainte de război, fiecare stat era autonom, nefiind supus primelor zece amendamente la Constituție. Asta era în avantajul elitelor locale, permițând nu numai sclavia negrilor, ci și expulzarea sau lipsirea de drepturi electorale a negrilor liberi. Guvernele statelor erau libere să sprijine o religie oficială sau să interzică publicarea ideilor nepopulare.

Apoi însă, al paisprezecelea amendament a făcut ca, pentru prima oară, statele să fie subordonate guvernului federal în chestiuni legate de drepturile omului, o victorie în plan ideologic care îi supără pe conservatori de un secol și jumătate încoace. Cu toate că partizanii doctrinei naționaliste și-au extins treptat, călcându-și pe inimă, definiția cetățeanului american, incluzându-i uneori și pe cei care nu sunt albi, anglo-saxoni sau protestanți, conflictul continuă să-și facă simțită prezența în dezbaterea politică americană. Engleza trebuie să fie limba oficială a Americii, sau doar limba care e folosită cel mai frecvent? Este America o națiune creștină, sau doar o națiune cu mulți creștini? Ori de câte ori se face uz de al paisprezecelea amendament pentru a impune jurisdicția federală în privința drepturilor persoanelor cercetate și condamnate, a educației, locurilor de muncă, pedepsei capitale sau favoritismului religios, auzim ecouri ale Războiului de Secesiune.

Revolta chinezilor hui

Numărul de morți: 640 000[1]
Locul în clasament: 66
Tipul: rebeliune religioasă
Conflictul, în linii mari: chinezii han (confucianiști) *vs.* chinezii hui (musulmani)
Perioada: 1862–1873
Locul: provincia Gansu
Principalul stat participant: China
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: depinde
Altă pacoste: răscoală a țăranilor chinezi
Factorul economic: prăjinile de bambus

Chinezii musulmani, așa-numiții hui (vezi „Revolta Panthay"), ajunseseră să fie o prezență obișnuită în nord-vest, de-a lungul drumurilor caravanelor către Orientul Mijlociu, în vecinătatea teritoriilor turcice din Asia Centrală.

În timpul răscoalei taipinilor, cârmuirea Qing înființase în întreaga țară gărzi locale care să apere comunitățile mici de incursiunile taipinilor, însă în provincia vestică Shaanxi chinezii hui au format gărzi care să-i apere de vecinii lor din neamul han, cu care veșnic aveau ceva de împărțit.

Într-o zi, niște soldați hui care se întorceau acasă după ce luptaseră împotriva taipinilor s-au oprit în piața din Huanzhou și au intrat într-o dispută din pricina prețului la prăjinile de bambus. A urmat o încăierare, și câțiva dintre hui au fost uciși.[2] În acea noapte, populația locală han a dat foc cartierului în care locuiau chinezii hui, și de aici s-a iscat un război civil în toată puterea cuvântului. După ce războiul a cuprins satele, rezervele de hrană, combustibil și furaje au fost epuizate și prețurile au urcat până dincolo de capacitatea de cumpărare a celor mai mulți dintre localnici. A urmat foametea.

Gărzile hui au asediat orașele Tongzhou și Xian, dar trupele Qing care le păzeau au rezistat. În decursul câtorva luni, armatele Qing i-au silit pe rebeli să se retragă spre vest, în Coridorul Gansu, o fâșie îngustă de pământ fertil cuibărită între munții și deșerturile din vest, care în mod tradițional lega China de Drumul Mătăsii, faimoasa rută către Orientul Mijlociu. Aici, războiul s-a împotmolit.

În 1868, un nou comandant chinez, generalul Zuo Zongtang, și-a făcut apariția în Xian. Zuo era un fost cărturar care se evidențiase în timpul înăbușirii răscoalei taipinilor. Obișnuia să organizeze totul cu

meticulozitate, ocupându-se pe îndelete de instruirea soldaților, de aprovizionare și de plănuirea ofensivei. A cucerit oraș după oraș de-a lungul Coridorului Gansu, ajungând în cele din urmă în coasta conducătorului hui Ma Hualong, omul pe care trebuia să-l înfrângă neapărat.[3]

Ma Hualong a fost asediat în capitala hui Jinjibao vreme de șaisprezece luni. După un timp, cei dinăuntru au ajuns să facă foamea. În martie 1871, când rebelii s-au predat, generalul Zuo a ordonat ca Ma, familia lui și peste optzeci dintre apropiații săi să fie uciși prin ciopârțire.* Ultimul oraș important al rebelilor hui, Suzhou, a căzut în noiembrie 1873 și a fost supus unui masacru cumplit, însă războiul a mai continuat câțiva ani prin sate. Multe zeci de mii de supraviețuitori au fugit spre vest, în teritoriile aflate sub controlul rușilor.

Confuzie confucianistă[a]

Mi-e jenă s-o recunosc, dar a durat ceva până să-mi dau seama că această revoltă a chinezilor musulmani din Gansu nu-i deloc același lucru cu revolta chinezilor musulmani din Yunnan, pe care am discutat-o într-un capitol anterior. Majoritatea cărților pun în aceeași oală toate revoltele împotriva dinastiei Qing de la mijlocului secolului al XIX-lea, de iese un talmeș-balmeș, dar ar fi cazul să distingem între ele.

Mai există o posibilă sursă de confuzie: rușii le ziceau dungani chinezilor hui din această regiune, care ajunseseră sub controlul lor prin migrație și cucerire, așa încât revolta chinezilor hui este numită adesea revolta dunganilor (pe de altă parte, dunganii n-au nimic de-a face cu țungarii pe care i-am întâlnit în capitolul „Războiul sino-țungar“).

---

* Dacă sunteți american, ați auzit cu siguranță de Zuo Zongtang (Tso Tsung-t'ang în transcrierea pe stil vechi). Generalul Tso este un nume faimos în zona fast-food. Nimeni nu știe de ce niște bucățele de pui prăjite au fost denumite după acest comandant militar din perioada Qing. O explicație amuzantă, dar puțin probabilă, este că refugiații chinezi care s-au stabilit în America spre sfârșitul secolului al XIX-lea și-au permis o glumă sinistră, făcând aluzie la forma chinezească tradițională de execuție – „moartea prin o mie de tăieturi“. (Dacă ați fi avut ghinionul să încăpeți pe mâna generalului Tso, ați fi arătat ca acest pui după ce își termina treaba cu dumneavoastră.) Cel mai probabil însă, acest fel de mâncare a fost inventat în Manhattan în anii 1970 și botezat la nimereală după un erou chinez renumit. (Michael Browning, „Who Was General Tso and Why Are We Eating His Chicken?“, *Washington Post*, 17 aprilie 2002.)

a. Aluzie la filmul taiwanez *A Confucian Confusion* (1994, regia: Edward Yang) (n.red.).

În sfârșit, chiar dacă am dedicat trei capitole diferite harababurii din China secolului al XIX-lea, încă n-am epuizat lista. Cam în același timp au izbucnit și răscoala bandelor nian, și răscoala Turbanelor Roșii, și războaiele clanurilor punti și hakka, dar probabil că aceste conflicte n-au făcut destule victime ca să figureze în clasamentul meu.

Războiul Triplei Alianțe

Numărul de morți: 480 000[1]
Locul în clasament: 79
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: Paraguay împotriva tuturor
Perioada: 1864–1870
Locul: America de Sud
Principalele state participante: Argentina, Brazilia, Paraguay, Uruguay
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Francisco Solano López
Altă pacoste: război de tranșee și atacuri frontale stupide
Factorul economic: accesul comercial

Nici o listă a cuceritorilor smintiți care năvălesc peste vecinii lor, în căutare de glorie și bogății, n-ar fi completă fără Francisco Solano López, dictatorul Paraguayului. Era fiul dictatorului precedent, un tip arțăgos care moștenise cea mai mare armată și cea mai săracă țară din America de Sud. Din păcate, unele dintre cele mai curioase povești pe care le auzim despre nebunia autodistructivă a lui López nu sunt altceva decât propagandă răspândită de dușmanii săi brazilieni și argentinieni. Cu cât aprofundezi mai mult povestea lui de viață, cu atât devine mai neinteresantă. Ce ți-e și cu cercetarea asta!

În primul rând, conflictul a izbucnit din cauza unor intrigi geopolitice obișnuite, nu din setea de sânge a unui ins sălbatic. Río de la Plata este un estuar lat care duce în inima Americii de Sud, unde largi cursuri de apă navigabile fac legătura comercială între patru națiuni: Paraguay, Argentina, Brazilia și Uruguay. Este singurul loc din America de Sud în care țările au granițele în apropierea unor zone bine populate, așa încât nu-i de mirare că aici a izbucnit cel mai sângeros război interstatal dus vreodată în emisfera vestică.

În timpul unei dispute de graniță dintre Brazilia și Uruguay, partidul de opoziție uruguayan, Roșiii (*Colorados*), a trecut de partea Braziliei, dând o lovitură de stat împotriva partidului aflat la putere, Albii (*Blancos*). Aceasta a transformat Uruguayul într-un satelit al Braziliei, periclitând accesul la mare al Paraguayului, țară situată în interiorul continentului. López a hotărât să intervină și să-i alunge de acolo atât pe brazilieni, cât și pe Colorados.[2]

La început, părea că soarta se împotrivea unui război cu adevărat reușit, căci Paraguayul n-a putut să pătrundă în Uruguay. Primele focuri au fost trase între navele de război care se aflau în largul coastelor

Uruguayului, însă López n-a reușit să obțină controlul maritim, așa că un atac amfibiu ieșea din discuție. Singura cale de acces între părțile aflate în război era o fâșie de teritoriu din Argentina. Argentina a respins cererea lui López de a trece pe acolo, însă el tot a lansat atacul, în decembrie 1864, aducând Argentina în ceea ce a devenit acum Tripla Alianță împotriva Paraguayului. Unsprezece milioane de oameni din trei țări se aflau în război cu o națiune care număra doar o jumătate de milion de locuitori.

Ofensiva paraguayană a pătruns adânc în Brazilia, însă Brazilia este o țară uriașă și, după o campanie grea, a mistuit armata paraguayană, scuipând afară resturile acesteia. În 1866, aliații i-au împins pe supraviețuitori înapoi în Paraguay. Între timp, aliații începuseră deja ofensiva în altă parte. Până în 1865, Brazilia cumpărase din Europa și America de Nord atâtea cuirasate, încât avea acum cea mai mare flotă modernă din lume. Brazilienii au distrus corăbiile lui López din Río de la Plata, deschizând calea atacurilor în estuar și pe cursurile de apă.

Navele de luptă aliate și armatele care le însoțeau au urcat pe fluviul Paraná până s-au poticnit de tranșeele paraguayene care păzeau joncțiunea dintre cursurile de apă Paraguay și Paraná, în jurul orașului Humaitá. Aliații au pierdut trei ani și peste 100 000 de oameni ca să parcurgă următorii cincizeci de kilometri, atacând pe rând fiecare nouă linie de tranșee paraguayene. Lună după lună, an după an, López a adunat de prin țară destui recruți ca să refacă rândurile, chiar dacă a fost nevoit să coboare tot mai mult standardele. Firește, îi împușca pe toți cei care nu-și îndeplineau sarcina în mod ireproșabil, și plantase în toată armata spioni care îi raportau orice remarcă a soldaților săi care avea iz de trădare. În mai 1868, aliații au spart, în sfârșit, blocajul și i-au alungat pe cei 20 000 de soldați paraguayeni rămași – cei mai mulți dintre ei adolescenți, infirmi și bătrâni sleiți de puteri.

Încolțit de dușmani, López s-a năpustit asupra conspiratorilor care, după cum știa prea bine, erau responsabili de înfrângerea sa. Câteva sute de cetățeni paraguayeni – printre care și frații săi, cumnați, miniștri din cabinet, episcopi și judecători – au fost arestați și executați. A ucis peste două sute de străini, dintre care mulți erau diplomați. A pus să fie biciuită și condamnată la moarte propria mamă.

În decembrie, aliații au cucerit capitala Paraguayului, Asunción, și au instalat acolo un guvern-marionetă. Convinși că au câștigat războiul, s-au dus acasă, lăsând pe loc câteva trupe care să facă curățenie. López s-a refugiat undeva prin junglă, „formând o altă armată de vreo 13 000 de oameni, printre aceștia aflându-se și băieți de opt ani care aveau bărbi false și erau înarmați cu bețe“[3]. Apoi, López a început

un război de gherilă, pierzându-și mințile odată cu trecerea timpului. În cele din urmă, n-a rămas decât cu 200 de oameni, nemaiputând să evite înfrângerea; a fost străpuns cu sulița de un infanterist brazilian pe când voia să fugă peste un râu.

Amanta lui, Eliza Lynch, care înainte fusese curtezană la Paris și care a oripilat înalta societate din Asunción nu doar prin purtarea arogantă și extravaganța nepăsătoare, ci și prin proveniența sa dintr-o familie irlandeză din clasa de jos, a rămas alături de López până la capăt. Brazilienii care au capturat-o au silit-o, sub amenințarea puștilor, să sape singură groapa iubitului ei, după ultima luptă pierdută prin ținuturile sălbatice.

Dincolo de modificările teritoriale, prin care o mare parte din mlaștinile, munții și junglele Paraguayului au trecut în mâinile vrăjmașilor, războiul a redus populația Paraguayului de la 525 000 la 221 000 de oameni, dintre care doar 28 000 erau bărbați. Deși n-a fost oficializată, poligamia a devenit o practică obișnuită printre paraguayenii care au supraviețuit războiului, fiind singura cale de a o scoate la capăt cu mulțimea uriașă de văduve și orfani.[4]

Războiul franco-prusac

Numărul de morți: 435 000 (185 000 de militari[1] și 250 000 de civili[2])
Locul în clasament: 80
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: Franța *vs.* Prusia, evident
Perioada: 1870–1871
Locul: Franța
Statele participante secundare: Bavaria, Württemberg
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Bismarck, Napoleon III
Altă pacoste: război de tranșee și atacuri frontale stupide

Spania nu a mai reușit să-și revină complet după ce a scăpat de ocupația napoleoniană. În jumătatea de veac care a urmat restaurării vechiului regim, țara a fost sfâșiată de un șir de războaie civile, între care erau perioade nesigure de încetare a focului. În cele din urmă, în 1868, regina a fost alungată și spaniolii au început să-și caute un nou monarh.

E o ironie a sorții faptul că Spania n-a fost, de fapt, implicată în masacrele din acest capitol, numai că problemele spaniole tind să iradieze în afara țării și să perturbe restul lumii (vezi „Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei" și „Războiul civil spaniol"). Tronul vacant al Spaniei i-a fost oferit unui prinț prusac. Franța s-a opus categoric unei asemenea variante, așa că Prusia a bodogănit și s-a retras. Apoi, Franța a insistat ca regele Wilhelm II al Prusiei să jure că nu va mai lua în considerare vreodată o astfel de propunere, cerere pe care Wilhelm a considerat-o ridicolă. Criza era pe cale să fie rezolvată prin mijloace diplomatice, însă cancelarul Otto von Bismarck al Prusiei a observat că ura față de francezi era singurul numitor comun al tuturor statelor mărunte din Germania. O criză suficient de serioasă putea fi folosită pentru a uni micile principate germane sub cârmuirea prusacă, presupunând că acestea s-ar fi înfuriat de-a binelea, așa încât Bismarck i-a tot persiflat pe francezi pe tema tronului Spaniei, până ce împăratul lor, Napoleon III, a declarat război.

Peste numai câteva săptămâni, ambele armate se întindeau pe kilometri întregi în câmpia de pe malul vestic al Rinului. Observatorii externi apreciau că războiul putea fi câștigat de oricare dintre părți. Francezii aveau puști mai bune și mitraliere primitive, însă germanii dețineau superioritatea în privința artileriei. Armata franceză era mai profesionistă (400 000 de voluntari), însă cea germană era mai mare:

dacă punem laolaltă trupele regulate și rezerviștii, aceasta număra 1,3 milioane de oameni, majoritatea fiind recruți mobilizați în primele câteva săptămâni. În practică, germanii au controlat ostilitățile de la început până la sfârșit.

În prima bătălie, germanii și-au întărit flancul stâng și au atacat flancul drept francez, mânându-l în dezordine către sud. În timp ce germanii au exploatat breșa deschisă ca să înceapă marșul spre Paris, flancul stâng al francezilor s-a retras și el, însă în direcția opusă, spre nord. Atunci, grosul trupelor germane a mânat acea jumătate a armatei franceze către orașul Metz, unde a fost izolată și asediată. Fostul flanc drept francez s-a adunat la loc și s-a interpus între germani și Paris. Din punct de vedere strict militar, această jumătate de armată nu avea nici o șansă să-i învingă pe germani, însă, politic vorbind, francezii nu puteau să nu facă o încercare. Când trupele franceze au înaintat ca să-și elibereze compatrioții asaltați la Metz, germanii le-au învăluit și le-au capturat la Sedan, luându-l prizonier pe Napoleon III.

Dat fiind că împăratul lor era în mâinile germanilor, francezii au proclamat revenirea republicii și au dansat pe străzi, până ce și-au amintit că germanii continuau să vină peste ei. Francezii au propus negocieri, dar prețul cerut de germani era prea mare. Guvernul francez s-a retras în orașul Tours de pe Valea Loarei, care era mai ferit, și s-a străduit să adune o nouă armată din provincii. Parizienii au mobilizat garda națională, au mânat animalele în oraș și s-au pregătit pentru sosirea armatei germane.

Germanii au înconjurat Parisul atât de strâns, încât guvernul a fost silit să trimită mesaje prin intermediul porumbeilor voiajori și să-și transporte propriii oficiali în baloane. Asediul Parisului s-a prelungit luni de zile și, după ce și-au isprăvit proviziile, locuitorii au mâncat șobolani, animale din grădina zoologică și animalele de casă. Artileria germană a bombardat orașul.

În vreme ce capitala era copleșită de foamete, guvernul francez scotocea prin ținuturi îndepărtate după bărbați care să alcătuiască o altă armată. Au fost încropite două armate noi care să lupte împotriva germanilor, una pe fluviul Loara și cealaltă în apropiere de hotarul cu Elveția. Nici una n-a reușit să spargă frontul inamic, așa că Franța a capitulat în cele din urmă.[3]

Chiar dacă Europa a pierdut un împărat, pe Napoleon III, a căpătat unul nou, căci regele Wilhelm al Prusiei a fost ridicat la rangul de împărat al tuturor germanilor. Între timp, haosul politic din Franța a făcut ca primul guvern socialist din Europa, Comuna din Paris, să

preia puterea în oraș. Când guvernul național a încercat să dezarmeze garda națională din Paris, Comuna s-a opus, așa că armata franceză a intervenit și i-a nimicit pe comunarzi cvartal cu cvartal. Pe măsură ce nucleele de rezistență se predau unul după altul, rebelii erau puși la zid și împușcați. Două mii de prizonieri au fost executați pe loc, în timpul luptelor, și circa 25 000 de parizieni de rând au rămas morți printre ruine.[4]

Perioadele de foamete din India britanică

Numărul de morți: 26,6 milioane de decese din pricina foametei[1] (n-am inclus foametea din Bengal din timpul celui de-al Doilea Război Mondial)
Locul în clasament: 4
Tipul: exploatare comercială
Conflictul, în linii mari: oprimarea Indiei de către britanici
Perioada: principalele perioade de foamete au fost 1769–1770, 1876–1879, 1896–1900
Locul: India
Principalul stat participant: Marea Britanie, care transformase cam jumătate din India într-o colonie pe care o guverna în mod direct
Statele participante secundare: prinții pământeni care guvernau cealaltă jumătate ca vasali autonomi
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: majoritatea oamenilor n-au auzit niciodată de faptele relatate aici, așa încât nimeni nu e învinuit
Factorul economic: grânele

Știința funestă

Foametea pare foarte ușor de explicat. Dacă nu există destulă hrană, oamenii fac foamea. Dacă nu plouă, nu există recolte și oamenii fac foamea. Dacă vin gerurile sau lăcustele la momentul nepotrivit, oamenii fac foamea. Problema este că foametea nu este niciodată distribuită uniform în cadrul unei societăți. Chiar și în cazul unei recolte slabe, cei bogați și puternici rămân grași și fericiți.

O teorie relativ nouă din domeniul politologiei spune că democrațiile nu se confruntă niciodată cu perioade de foamete mortală. Pentru această idee, Amartya Sen a primit în 1999 Premiul Nobel. „Nici o perioadă de foamete din istoria lumii nu a avut loc într-o democrație funcțională“[2], scria el în cartea *Development as Freedom*. La prima vedere, există o explicație pe cât de simplă, pe atât de banală pentru acest lucru: sistemele democratice se găsesc de obicei în țările bogate, în care hrana este din belșug. Dar Sen observă că prosperitatea unei națiuni nu contează, „poate să fie o țară bogată (precum cele din Europa Occidentală sau din America de Nord) sau una relativ săracă (de exemplu, India sau Botswana după declararea independenței)“. Factorul decisiv pare să fie faptul că guvernele alese trebuie să-i mențină pe alegători într-o stare de bine, iar a lăsa oamenii să moară de foame are ca rezultat pierderea de voturi (ca să nu mai vorbim de pierderea alegătorilor ca atare).

Cele petrecute în India tind să sprijine teoria lui Sen. India, o țară săracă aflată adesea în pragul înfometării, n-a mai avut niciodată o perioadă de foamete devastatoare după declararea independenței, în 1947, în ciuda câtorva momente grele; însă, pe când britanicii guvernau India, foametea apărea destul de des.

La baza acestei teorii stă presupunerea că intervenția guvernului poate întotdeauna să prevină decesele prin înfometare – cel puțin în epoca modernă. Asta ar însemna că, ori de câte ori apare foametea, persoanele care au sarcina de a acționa sunt cele care i-au permis să apară.

Teoria lui Sen se bate cap în cap cu învățăturile lui Adam Smith, veneratul teoretician al capitalismului bazat pe piața liberă din secolul al XVIII-lea. Smith scria, în 1776, că foametea apare doar atunci când guvernele perturbă forțele naturale ale pieței: „Foametea a avut dintotdeauna o singură cauză: violența guvernului care încearcă, prin mijloace nepotrivite, să remedieze inconvenientul sărăciei".[3]

În Anglia imperialistă, cuvântul lui Adam Smith era cuvântul lui Dumnezeu.

1769–1770

Grație victoriei de la Plassey (vezi „Războiul de Șapte Ani"), britanicii (sub forma Companiei Indiilor de Est) au ajuns să guverneze Bengalul, dar au pornit cu stângul. În 1769 n-a plouat în India atunci când trebuia, și foametea care a urmat în anii 1769–1770 a ucis circa 10 milioane de oameni, un sfert din populația Bengalului.

A cui a fost vina? Un căpitan de navă olandez care se afla acolo la vremea aceea a scris: „Această foamete a apărut în parte din pricina recoltei slabe de orez din anul dinainte; dar ea trebuie să fie atribuită în primul rând monopolului englezilor asupra ultimei recolte a acestui produs, pe care l-au menținut la un preț atât de ridicat, încât locuitorii cei mai sărmani [...] s-au pomenit că nu pot să cumpere nici măcar a zecea parte din cât le-ar fi trebuit ca să trăiască".[4]

A fost un preludiu fatal la următoarele două secole de guvernare britanică.

1876–1877

Să sărim peste o sută de ani, la o vreme în care întreaga Indie fusese adusă sub control britanic, iar autoritatea Companiei Indiilor de Est fusese transferată Coroanei. În 1874, provinciile Bengal și Bihar din

nord-estul Indiei s-au confruntat cu o secetă care a ruinat recolta. Foametea amenința milioane de țărani, dar cârmuitorul local, Sir Richard Temple, a luat imediat măsuri și a stabilit un sistem pilduitor de ajutor social pentru a alina foametea. Mulțumită acțiunii prompte a lui Temple, în acea perioadă de foamete n-au murit de inaniție decât douăzeci și trei de persoane. S-a spus că aceasta a fost „singura acțiune de ajutorare britanică din secolul al XIX-lea care a avut cu adevărat succes“[5].

Temple a fost dojenit aspru pentru extravaganța de a-i fi hrănit pe băștinașii flămânzi aflați în grija sa. Publicația *The Economist* i-a reproșat că îi obișnuiește pe indieni cu ideea că „este datoria guvernului să-i țină în viață“. Toată clasa cârmuitoare îl disprețuia pentru că risipise banii publici și se amestecase în ordinea firească a lucrurilor.[6]

Intimidat de critici, Temple a învățat lecția și a vrut să-și răscumpere vina. Ocazia s-a ivit repede, în 1876, când ploile musonice nu au binevoit să vină peste o arie mult mai mare. Pământul s-a uscat, recoltele s-au veștejit, vitele au pierit.

Atunci când Temple a început să supravegheze acțiunile de ajutorare pe care le impunea această nouă foamete, dorea cu disperare să arate că poate să se încadreze în buget. „Totul trebuie să fie subordonat“, a explicat el, „considerentului financiar de cheltuire a celei mai mici sume care poate să-i țină pe oameni în viață“[7].

Asta i-a convenit de minune viceregelui Indiei, Robert Bulwer-Lytton, care avea nevoie de toți banii lichizi din trezorerie pentru un nou război de cucerire a Afganistanului. Prim-ministrul Benjamin Disraeli îl numise pe Bulwer-Lytton la conducerea Indiei anume ca să împingă hotarul mai departe, după ce britanicii suferiseră o înfrângere, iar cei doi căzuseră de acord ca toate cheltuielile să fie acoperite de plătitorii de impozit din India, nu de cetățenii britanici.

Între timp, regina Victoria tocmai fusese proclamată împărăteasă a Indiei*, și lordul Lytton a petrecut o mare parte din anul 1876

---

* În acea vreme, Pământul gemea de împărați. Cârmuiau Rusia, Brazilia, Japonia, Austria, China și alte locuri, ceea ce însemna că unei simple regine ca Victoria, cârmuitoarea celei mai puternice națiuni din lume, nu i s-ar fi îngăduit să șadă la masa cea mare, dacă s-ar fi adunat cu toții. Situația s-a agravat și mai mult în 1871, când modestul rege al Prusiei a fost proclamat împăratul proaspăt unitei Germanii. Cum Victoria rămânea tot mai în urmă în goana după titluri, această stare insultătoare de lucruri trebuia să fie corectată, însă englezii nu puteau pur și simplu să schimbe statutul Angliei din cel de regat în cel de imperiu, așa, pocnind din degete. Deci Disraeli trebuia să-i găsească Victoriei un teritoriu mare și impresionant a cărui împărăteasă să devină. Aa! India! Măsura a intrat în vigoare pe 1 ianuarie 1877.

plănuind o sărbătoare grandioasă pentru a celebra cum se cuvine noul statut al reginei. Toți conducătorii băștinași din India au fost adunați ca să ia act de măreția noului lor suveran. Sărbătoarea a culminat cu un ospăț dat în cinstea celor 68 000 de conducători băștinași, care a durat o săptămână – cea mai mare sărbătoare de acest fel din istorie.

Prin urmare, pe lista priorităților britanice în India, ajutoarele pentru combaterea foametei erau pe un loc trei foarte îndepărtat de primele două.

Conducătorii băștinași din India, cum au fost mogulii, obișnuiseră să stocheze recolta din anii buni ca să aibă provizii în anii răi, dar sub guvernarea britanică recoltele bune anterioare fuseseră exportate în Anglia. În 1876, când recoltele au fost foarte slabe în India, nu existau provizii care să le înlocuiască. Penuria a făcut prețurile să crească dincolo de puterea de cumpărare a indianului de rând. Negustorii depozitau grânele, sperând că prețurile vor crește și mai mult.

Întrucât țăranii flămânzi au pornit în căutare de hrană, drumurile către Bombay și Poona au fost blocate, pentru a-i ține departe pe refugiați. Poliția din Madras (acum Chennai, în partea de sud-est a Indiei) a izgonit 25 000 de milogi flămânzi. În cele din urmă, guvernul colonial a înființat lagăre de muncă, în care oamenii flămânzi primeau hrană în schimbul muncii depuse la construcția de canale și căi ferate.

Filozofia dominantă din acea vreme era că ajutoarele trebuie acordate în schimbul unor eforturi, pentru ca nu cumva săracii să devină dependenți de ceea ce le oferă guvernul.[8] Cei care primeau ajutor trebuiau să muncească din greu pentru hrană, săpând șanțuri și spărgând pietre. Lagărele îi primeau în proiectele de lucrări publice doar pe cei sănătoși și apți de muncă, și nu angajau decât lucrători care veneau de la o depărtare de cel puțin cincisprezece kilometri, conform teoriei că un drum lung tinde să-i elimine pe slăbănogi. Sute de mii de oameni nu au fost primiți, fiind prea slăbiți ca să fie de vreun folos.

Majoritatea oficialilor britanici considerau că ajutorarea săracilor duce doar la crearea unui ciclu de dependență. Ministrul de finanțe declara: „Orice încercare binevoitoare de a reduce efectele foametei și ale lipsei de igienă nu face altceva decât să sporească relele care rezultă din suprapopulare“. Lytton susținea că populația Indiei „are tendința de a crește mai repede decât hrana pe care o obține prin cultivarea pământului“, și că orice ajutor ar fi pur și simplu absorbit de odrăslirea scăpată din frâu.[9] Un raport ulterior al guvernului a prezentat următoarea concluzie: „Dacă guvernul ar cheltui mai mult din veniturile sale pentru reducerea foametei, un procent și mai mare al populației ar ajunge să trăiască în sărăcie“.

Rațiile pe care Richard Temple le distribuia celor din lagărele de muncă erau cu o treime mai mici decât cele oferite în efortul încununat de succes de eliminare a foametei din 1874 – 1 627 de calorii pe zi, în loc de 2 500. De fapt, rația pentru indienii care mureau de foame în 1876 avea cu 123 de calorii mai puțin decât rația unui prizonier din lagărul de concentrare nazist Buchenwald, în 1944. Rația zilnică de orez oferită de Temple – mai puțin de o jumătate de kilogram (fără carne, fără legume) – era jumătate din ce primeau infractorii din închisorile indiene.[10]

În 1877, Temple și Lytton au introdus o lege împotriva contribuțiilor caritabile în toate ținuturile aflate sub controlul lor, prin care se interziceau orice donații particulare ce ar fi putut să scadă prețul grânelor stabilit pe piața liberă. Cei care nu se supuneau legii erau pasibili de închisoare. Mai mult, în vreme ce populația indiană murea de foame, peste 300 000 de tone de grâne au fost exportate din India în Europa.[11]

Cei entuziasmați de modernitate și de perspectivele pe care le deschidea speraseră că inovațiile tehnologice ale epocii moderne, în special căile ferate, vor face să dispară foametea, transportând cu repeziciune hrana în zonele afectate, dar în realitate tehnologia a avut efectul opus. Zonele cel mai bine servite de căile ferate au suferit cel mai mult, deoarece negustorii aveau posibilitatea să exporte recoltele locale pe piețe mai avantajoase.[12]

Lordul Salisbury, ministrul afacerilor indiene, a trăncănit despre modul în care trebuia abordată foametea din India. Pe de o parte, a încercat să se distanțeze de concetățenii săi care „divinizau economia politică aidoma unui soi de «fetiș»“, considerând că „foametea e un tratament salutar pentru suprapopulare“. Pe de altă parte, l-a felicitat pe Disraeli pentru faptul că nu se lăsase păcălit de „ideea tot mai răspândită că Anglia ar trebui să plătească tribut Indiei fiindcă a cucerit-o“. Lordul Salisbury a catalogat ideea potrivit căreia „o Anglie bogată ar trebui să ia măsuri contrare intereselor sale comerciale de dragul unei Indii sărace“ drept un „soi de comunism internațional“[13].

Dintre marii potentați pământeni, doar nizamul din Haiderabad, din partea central-sudică a Indiei, s-a dovedit a fi generos. Mii de oameni flămânzi băteau mulți kilometri ca să ajungă la centrele lui de distribuire a hranei, iar o parte dintre ei mureau pe drum.

Un publicist englez și-a îndemnat colegii jurnaliști să analizeze mai atent situația din India: „Timp de mulți ani, am tot cerut suspendarea [impozitului agrar] atunci când vine foametea, dar ne-am trudit zadarnic. În lipsa unei legi pentru săraci și în condițiile revenirii vechii politici de a-i lăsa pe oameni să se descurce cum pot sau să moară […],

noi și contemporanii noștri trebuie să vorbim fără reținere, altminteri am fi părtași la vinovăția acelor care, orbi fiind la ceea ce suntem chemați să facem în această țară, au săvârșit atâtea crime“.[14]

În 1878, un raport guvernamental despre foametea din India a absolvit guvernul de orice răspundere și a dat vina în întregime pe vreme. Estimarea oficială a fost că au decedat 5,5 milioane de oameni pe teritoriul britanic (așadar neincluzând statele conduse de prinți pământeni), însă cercetătorii de mai târziu au avansat cifre sensibil mai mari cu privire la numărul persoanelor care au murit în timpul foametei din India din 1876: 10,3, 8,2 sau 6,1 milioane sunt trei dintre variante.

1896–1897

După ce a devenit limpede că foametea din 1876 provocase moartea multor milioane de indieni, guvernul a elaborat rapoarte și planuri și a creat un Fond pentru Foamete, ca să se asigure că nu se va mai întâmpla niciodată așa ceva. Apoi, după douăzeci de ani, s-a întâmplat exact același lucru, și s-a dovedit că o mare parte din Fondul pentru Foamete fusese deja cheltuită în alte scopuri.[15]

Guvernul de la Londra finanțase Fondul pentru Foamete cu venituri din India, nu din Anglia. Așa cum era obiceiul în politica engleză, liberalii din Parlament încercau să mențină nivelul fondului de asigurare prin impozitarea celor bogați și reducerea cheltuielilor militare, în vreme ce facțiunea Tory prefera să alimenteze fondul prin creșterea impozitului pe sare și prin reintroducerea taxei de licență pentru micii comercianți, ceea ce apăsa mai greu pe umerii populației sărmane din India. Planul facțiunii Tory a fost cel votat în Parlament, dar, ca de obicei, acest aflux de lichidități a fost redirecționat spre proiectele preferate ale politicienilor, în loc să fie pus deoparte pentru viitoarele perioade de foamete. Fondurile suplimentare i-au permis lui Lytton să elimine taxele vamale pe produsele din bumbac importate în India din Anglia, ceea ce favoriza companiile textile britanice din Lancashire și sărăcea industria indiană a bumbacului. În afară de asta, mai rămăseseră o mulțime de bani pentru invadarea Afganistanului.[16]

În 1892, se ajunsese la situația ca un sfert din venitul total al guvernului Indiei să fie alocat cheltuielilor guvernului: acești bani erau folosiți pentru pensiile englezilor, pentru India Office[a] și pentru dobânzile

---

a. Departament al guvernului britanic înființat în 1858, care superviza administrarea provinciilor din India britanică (n.t.).

aferente datoriilor. O foarte mică parte a acestor sume era reinvestită în economia locală; grosul ajungea în bănci și la funcționarii pensionați din Anglia. Aceste cheltuieli au înghițit surplusurile generate de economia agrară, inclusiv grânele din anii buni, care, în mod normal, ar fi trebuit puse deoparte pentru a compensa lipsurile din anii slabi.[17]

Apoi, în 1896, ploile musonice n-au venit, și recolta a fost compromisă. Din nou, prețul grânelor a urcat vertiginos, dincolo de puterea de cumpărare a indianului obișnuit. Din nou, oamenii au început să facă foamea.

Un martor a descris starea jalnică a unui copil de cinci ani pe care l-a văzut în mijlocul unor țărani lihniți de foame. „Brațele lui nu erau mai groase decât degetul meu mare; picioarele erau doar un pic mai groase; oasele pelvisului se vedeau cum nu se poate mai clar; coastele, în față și în spate, împungeau pielea ca niște bare de fier. Ochii îi erau ficși și absenți; micuța față ca un craniu avea o expresie solemnă, mohorâtă și îmbătrânită. Orice urmă de voință, orice imbold și orice senzație erau anihilate în acest mic schelet care ar fi putut să fie un copilaș dolofan și fericit. Nu părea să audă când i se vorbea. L-am ridicat folosindu-mă doar de degetele mari și de arătătoare; nu cântărea mai mult de trei-patru kilograme“.[18]

Un misionar a relatat istoria unui țăran musulman care și-a vândut pământul, apoi casa, apoi vasele din bucătărie ca să cumpere mâncare pentru familia sa. Când n-a mai avut ce să vândă, și-a încredințat fiul misionarilor. După ce i-a spus băiatului, cu lacrimi în ochi, că asta nu înseamnă că nu-l iubește și că nu are de ales, a plecat, lăsându-și fiul să fie crescut în religia creștină.[19]

1899–1900

Astăzi știm că aceste perioade de secetă au fost produse de Oscilația Sudică El Niño, o încălzire sporadică a apelor de suprafață din zona sudică a Oceanului Pacific, în largul coastelor statului Peru, care dă peste cap sistemele climatice din întreaga lume, aducând ploi acolo unde de obicei e secetă și secetă acolo unde de obicei plouă. După ce a luat o scurtă pauză, El Niño s-a întors în 1899 pentru o perioadă și mai lungă de secetă.

În ciuda întregii experiențe pe care o acumulaseră autoritățile, această nouă foamete a fost la fel de nimicitoare ca cele dinainte. Noul vicerege al Indiei, lordul Curzon, a aplicat mai departe multe dintre

politicile care făcuseră prăpăd în anii anteriori. Prinții pământeni n-au acționat nici ei mai bine. Maharajahul din Indore s-a opus oricăror cheltuieli pentru ajutoare, în vreme ce Curzon i-a deportat pe refugiații care veneau din statele prinților autonomi.[20] În regiunile afectate, o șeptime dintre țărani și-au pierdut toate bunurile și au fost expulzați. Pe măsură ce țărănimea indiană se ruina și se îndrepta către orașe, dominația britanică asupra subcontinentului se întărea.[21]

Din cauza penuriei locale de grâne, prețurile au crescut enorm. Un metodist din Haiderabad a descris situația astfel: „Oamenii nu mai aveau rezerve de grâne și ajunseseră la capătul puterilor, datoriile din perioada de foamete anterioară încă le mai atârnau de gât, banii erau cu neputință de găsit, căci cei care fuseseră dispuși să împrumute și-au strâns băierile pungii când au văzut că n-au nici o șansă să-și recapete banii".[22]

Autoritățile britanice vedeau peste tot șarlatani și bănuiau că mulți dintre indienii care solicitau ajutor aveau „o grămadă de grâne și podoabe pe care le țin îngropate"[23]. În urma verificărilor efectuate, al căror rost era de a-i împiedica pe cât mai mulți indieni să beneficieze de alocații, un milion de oameni din președinția Bombay au fost tăiați de pe lista ajutoarelor.[24]

Trei sferturi dintr-un milion de banițe de grâne au fost exportate din provincia Berar, aflată în nord, cu toate că 143 000 de oameni au murit acolo de foame.[25] Când Partidul Populist din Kansas, SUA, a expediat 200 000 de saci de grâne ca să reducă foametea „din solidaritate cu țăranii indieni", oficialii britanici au perceput taxă vamală pe acest transport.[26] Ordinul în vigoare era că „taxele trebuie să fie colectate cu orice preț"[27].

Holera făcea ravagii printre refugiații înfometați. Un medic occidental a descris ce a văzut într-un lagăr: „Milioane de muște hărțuiau nestingherite bietele victime. O femeie tânără, care îi pierduse pe toți cei dragi și își ieșise cu totul din minți, ședea la ușă privind cu ochi goi scenele cumplite din jur. În tot spitalul n-am văzut un om îmbrăcat ca lumea. Zdrențe, doar zdrențe și murdărie".[28]

Deși în secolele al XIX-lea și al XX-lea s-a consemnat o explozie a populației pe tot globul, populația Indiei a suferit un declin dramatic între 1895 și 1905. De la primul recensământ, efectuat în 1872, lucrul acesta nu s-a mai întâmplat niciodată.[29] Numărul de morți din perioada de foamete 1899–1900 a fost estimat ba la 19, ba la 8,4, ba la 6,1 milioane, adică la niveluri asemănătoare celor din 1876. De această dată însă, raportul guvernului britanic, redactat după catastrofă,

admitea faptul că foametea fusese cauzată mai degrabă de problemele economice decât de vremea proastă. În perioada foametei, în Birmania și Bengal fuseseră grâne din abundență, care ar fi putut să fie trimise în sud și vest pentru a hrăni populația înfometată:

> Datorită excelentului sistem de comunicații, care pune acum fiecare persoană [din India] în legătură strânsă cu marea piață, aprovizionarea cu hrană a fost suficientă în orice moment, și nu putem să repetăm îndeajuns că lipsurile grave au fost cauzate în principal de penuria locurilor de muncă în agricultură și industrie, chiar dacă, pe de altă parte, recoltele slabe au dus la pierderea venitului obișnuit pe o arie enormă și „într-o măsură fără precedent“.[30]

Războiul ruso-turc

Numărul de morți: 500 000[1] (208 000 sau 283 000 de militari)
Locul în clasament: 70
Tipul: ciocnire între culturi
Conflictul, în linii mari: turci *vs.* creștini
Perioada: 1877–1878
Locul: Balcani
Principalele state participante: Rusia, Turcia otomană
Statele participante secundare: Austro-Ungaria, Valahia, Moldova[a]
Principalii participanți nonstatali: bosniacii, bulgarii
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Turcia

În 1876, bosniacii s-au răzvrătit împotriva stăpânirii otomane, iar răzmerița s-a extins cu repeziciune la ceilalți creștini din Balcani care erau supuși sultanului – macedoneni, sârbi și bulgari. Răsculații aflați la cea mai mare depărtare de turci, bosniacii, au fost luați sub protecția Austriei. Din nefericire, cei aflați cel mai aproape, bulgarii, erau o țintă ușoară pentru represaliile otomane și, când trupele turce au ajuns acolo ca să înăbușe răscoala, au năvălit asupra satelor rebele și au măcelărit 30 000 de bulgari de toate vârstele și de ambele sexe.

Masacrele au îngrozit Europa, și toată lumea spunea că cineva trebuie *să facă* ceva. La început, guvernul rus a șovăit. În definitiv, era o chestiune internă, și nimeni nu voia să pornească un război european general pentru o zaveră stupidă din Balcani. Existau tratate care îi interziceau Rusiei să se amestece în treburile Turciei, dar mulți ofițeri idealiști din armata rusă și-au dat demisia și s-au alăturat rebelilor, dornici să-și ajute frații slavi.

Dat fiind că opinia publică europeană le era favorabilă, rușii au lansat în cele din urmă, în aprilie 1877, un atac prin surprindere către sud, de-a lungul coastei Mării Negre, și au eliberat Bulgaria de sub stăpânirea turcească. În scurt timp, confruntarea a dat naștere singurului război popular din istoria Rusiei, iar timp de câțiva ani voluntarii i-au întrecut numeric pe recruți. Rușii și-au continuat înaintarea și au respins câteva încercări ale turcilor de a-i opri. În iulie, când rușii se apropiau de Constantinopol, s-au împotmolit în fața tranșeelor din

a. Ca urmare a Unirii Principatelor (1859), Țara Românească și Moldova formau deja un singur stat (n.red.).

jurul cetății Plevna. Asalturile eșuate din următoarele luni au măcinat armata rusă, și în noiembrie, când Plevna s-a predat, războiul bătuse atâta timp pasul pe loc, încât pragmatismul înlocuise idealismul în capitalele Europei. Opinia publică din Occident, care îndemna mai înainte la oprirea ofensivei otomane, considera acum că turcii trebuie ajutați. Cum flota britanică se îndrepta spre zona de război, o reeditare a Războiului Crimeii părea inevitabilă, dar în ultimul moment toată lumea s-a tras înapoi de pe muchia prăpastiei.[2]

În cele din urmă, Imperiul Otoman a fost redus un pic în favoarea naționalităților locale. Primul tratat impus de ruși încerca să creeze o Bulgarie Mare, care includea cam tot ce mai aveau turcii în Europa, însă celelalte puteri s-au opus. Un al doilea tratat, negociat la Berlin, restrângea Bulgaria la teritoriul din sudul cursului inferior al Dunării, împărțindu-l apoi în două entități separate. Serbia și România, aflate până atunci sub suzeranitate turcească, au dobândit independența deplină, iar Austriei i s-a permis să ocupe – dar nu să stăpânească – Bosnia. De asemenea, turcii le-au cedat britanicilor insula Cipru, ca mulțumire pentru susținerea acordată în vremurile grele.[3] Dornici să-și curețe pământul de orice urmă a dușmanului, bulgarii au expulzat în mod brutal peste o jumătate de milion de musulmani, și nu se știe câte mii dintre ei au murit în timpul exodului.

Cultura populară

Ai Profetului fii sunt bărbați îndrăzneți,
Nedeprinși cu spaima cea rea.
Dar cel mai de vază din a șahului pază
Abdul Abulbul Amir era.

Mulți eroi mai erau, ce-i știa-ntreaga lume,
În oștirea condusă de țar,
Și din ei cel mai brav era unul pe nume
Ivan Skavinski Skavar.

Într-o zi, bravul rus pușca pe umăr și-a pus
Și rânjind a pornit la șpațir,
Prin oraș s-a plimbat și pe picior l-a călcat
Pe Abdul Abulbul Amir…

(Percy French, *Abdul Abulbul Amir*, 1877)

Cu toate că britanicii nu au participat la lupte, războiul ruso-turc a lăsat în vocabularul lor o relicvă ciudată. Pe lângă cântecul *Abdul Abulbul Amir*, scris de un student de la Trinity College din Dublin, un alt șlagăr bazat pe evenimentele curente care a făcut furori în music-halluri a fost un mândru cântecel compus de G.W. Hunt și interpretat de G.H. „The Great" MacDermott:

We don't want to fight but by Jingo if we do,
We've got the ships, we've got the men, we've got the money too,
We've fought the Bear before, and while we're Britons true,
The Russians shall not have Constantinople.[a]

Din acest refren provine cuvântul englez pentru acea atitudine care ațâță la război – *jingoism*.

Aceste două cântece ilustrează foarte bine cele două tabere care se formează în orice dezbatere pe tema intervenției în țări străine. Pe de o parte, avem ideea că nu putem sta cu mâinile-n sân, uitându-ne la grozăviile pe care le fac alții, iar pe de altă parte, ideea că străinii ăia se tot omoară între ei de ani și ani, și vor continua s-o facă, indiferent ce măsuri luăm noi.

Răniții

De obicei, când se terminau bătăliile pe care le-am descris până acum în această carte, armatele își lăsau răniții baltă, acolo unde căzuseră, până ce oștenii trăgeau un pui de somn. Lupta era epuizantă. Adunarea și peticirea răniților cerea prea mult timp și prea multe resurse ca armatele să facă mai mult de un efort simbolic câtă vreme inamicul era încă în apropiere, amenințând să reia atacul. De fapt, multă lume considera că dorința unora de a ajuta la evacuarea răniților în spatele frontului nu e decât o șmecherie a lașilor care vor să fugă din calea primejdiei, și adesea armatele interziceau acest comportament.[4] În cei cincisprezece ani care au precedat războiul ruso-turc, umanitariștii din Occident se îndeletniciseră cu crearea unei organizații neutre care să ia răniții de pe câmpul de luptă și să-i ducă în spitale, fără a mai aștepta ca generalii să se ocupe de asta. Câtă vreme nu se alia cu una dintre tabere, Crucea Roșie avea permisiunea de a călători liber în teritoriile ostile, pentru a-și îndeplini misiunea.

---

a. Literal: „Nu vrem să luptăm, dar, pe legea mea, dacă trebuie, / Avem navele, avem oamenii, avem și banii, / Am mai luptat cu Ursul, și cât timp suntem britani adevărați, / Rușii nu vor pune mâna pe Constantinopol" (n.t.).

După un început promițător într-un război mai mic dintre Prusia și Danemarca, din 1864, mișcarea s-a bucurat de o acceptare mai largă în războiul franco-prusac, dar s-a poticnit pentru prima dată în războiul ruso-turc. Într-un război între musulmani și creștini, soldaților turci nu prea le venea să creadă că niște străini care purtau însemnul unei cruci mari și roșii nu erau inamici. Ca să înlăture asemenea suspiciuni, din acel moment Crucea Roșie a devenit în teritoriile musulmane Semiluna Roșie.

Numărul de morți

Armata rusă a consemnat circa 35 000 de morți în luptă și 83 000 de morți din cauza bolilor și accidentelor.[5] Pierderile din armata turcă au fost estimate ba la 90 000[6], ba la 165 000[7] de oameni.

Dintre toate estimările întâlnite de mine privitoare la numărul de morți din rândul civililor, nici una nu inspiră prea multă încredere. Demograful sovietic Boris Urlanis a estimat că între 300 000 și 400 000 de civili au murit *în Rusia*, deși războiul nu s-a desfășurat acolo.[8] Naționaliștii turci jură că bulgarii au masacrat 260 000 de turci în timp ce își curățau țara de foștii asupritori, dar această estimare se întâlnește prima oară la Justin McCarthy, care nu face parte din curentul predominant de cercetare.[9] Odată ce intrăm în detalii, lucrurile sunt discutabile; totuși, probabil că printre aceste cifre derutante se ascund vreo două sute de mii de morți dintre civili, însă nu putem spune cine, în ce fel și unde a murit.

Un pleoscăit în Marea Neagră în noaptea cea făr' de lună,
Și valul pornește hoinar,
Pricina-i sacul aruncat, și-n sac i-amarnic îndesat
Ivan Skavinsky Skavar.

O fecioară moscovită în noapte singură veghează,
Cu Steaua Polară drept far,
Iar numele pe care fata îl murmură când lăcrimează
E Ivan Skavinsky Skavar.

Răscoala mahdistă

Numărul de morți: 5,5 milioane
Locul în clasament: 21
Tipul: revoltă mesianică
Conflictul, în linii mari: mahdiștii („dervișii“) împotriva tuturor
Perioada: 1881–1898
Locul: Sudan
Principalul stat participant: Mahdiyah (teritoriul cârmuit de Mahdi)
Statele participante secundare: Etiopia, Marea Britanie, Darfur, Egipt
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Mahdiul și califul Abdullahi
Factorii economici: sclavii, datoriile
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Cum se face că atâția oameni sfinți n-au avut nici o obiecție față de sclavie?*

Rădăcina tuturor relelor

În 1879, guvernul Egiptului se împleticea spre faliment, din cauza obișnuitei combinații dintre războaie fără rost și un conducător risipitor. Britanicii și francezii, îngrijorați de siguranța Canalului Suez, s-au apucat împreună să îndrepte situația financiară a Egiptului. Curând după aceea, naționaliștii din armata egipteană s-au răsculat împotriva acestor contabili nesuferiți. Întrucât francezii n-au reușit să ajungă la fața locului în timp util, răscoala a fost înăbușită doar de trupele britanice. Aceasta a transformat un protectorat internațional într-o colonie britanică, ceea ce a produs reverberații diplomatice imense, asupra cărora vom reveni în capitolul următor (vezi „Statul Liber Congo“).[1]

Pentru acest capitol, tot ce trebuie să știți este că britanicii au ajuns brusc să se ocupe de Egipt. Nu doreau decât să primească înapoi banii pe care îi împrumutaseră și să păstreze siguranța Canalului, așa că au încercat să fie discreți și să supravegheze din culise guvernul format din băștinași. Din păcate, guvernul egiptean deja îi supărase pe

* Sunt posibile două explicații, una cinică și una teologică. Conform celei cinice, putem spune că marile religii sunt parte a clasei conducătoare, așa încât firește că sprijină ideea ca fiecare să fie ținut la locul său. Conform celei teologice, religiile subliniază de obicei faptul că suntem cu toții supușii lui Dumnezeu, indiferent de rangul nostru aici, pe Pământ – sclavi ori regi, totuna. Toți suntem la fel de umili în fața lui Dumnezeu.

tradiționaliștii arabi din multe motive. Cairo era corupt și decadent. Locuitorii de acolo beau alcool și cântau fără să se ferească. Membrii clasei superioare studiau în școlile lor limbi occidentale, științe și medicină. Iar acum Egiptul era supus europenilor. Ultima picătură a venit atunci când Cairo – la îndemnul britanicilor – a încercat să pună capăt comerțului cu sclavi, care era stâlpul economiei din provincia egipteană Sudan, populată de arabi de pe cursul superior al Nilului. În 1881, sudanezii s-au răsculat.

Călăuzitorul

Sudanul s-a unit în jurul lui Muhammad Ahmed, un om sfânt care umbla din loc în loc și care de ani întregi sfida autoritățile. Născut și crescut în bazinul superior al Nilului, alesese să studieze religia islamică în loc să se ocupe de afacerea familiei sale, tâmplăria. În adolescență i-a urmat pe derviși – mistici sufiști. În decursul timpului, a ajuns în anturajul câtorva dintre cei mai sfinți oameni din Sudan, până când a hotărât că e mai sfânt decât toți aceștia la un loc. S-a desprins de ei și a început să-și adune discipoli. Curând, a făcut aluzii – și în cele din urmă a declarat răspicat – că el este Mahdi, „Cel Călăuzit“, un titlu mesianic. Calendarul musulman ajungea la sfârșit de secol (1882/1883 d.Hr. = 1300 după Hegira), și societatea era bântuită de teama de Apocalips.

La început, autoritățile egiptene din capitala provinciei, Khartoum, au încercat să-l cumpere, dar când s-a dovedit că Muhammad Ahmed e cum nu se poate mai serios și nu-i cu putință să-l mituiască, au trimis soldați după el. Două companii de soldați egipteni s-au întrecut o noapte întreagă, pe drumuri diferite, fiecare dintre ele vrând să ajungă prima ca să-l prindă pe Mahdi și să încaseze recompensa. Aproape de ivirea zorilor, cele două companii au ajuns în același timp la destinație, din direcții opuse, și din greșeală au deschis focul una împotriva celeilalte, până când a venit armata Mahdiului și le-a măcelărit pe amândouă.[2]

Următoarea trupă – 4000 de oameni, sub comanda lui Yusef Pașa – era atât de nedisciplinată și de sigură că îi va învinge pe sălbatici, încât nici măcar n-a pus santinele. Mahdiștii au atacat-o noaptea și au exterminat această armată bine echipată până la ultimul om, folosind aproape numai sulițe și săbii.

O trupă egipteană mai solidă, de 8000 de oameni, aflată sub comanda lui Hicks Pașa, un mercenar britanic convertit la islam, a atacat

teritoriul mahdist pornind din Khartoum, însă după ce a vânat zadarnic inamicul prin deșert timp de câteva săptămâni, răsculații au tăiat linia de aprovizionare a egiptenilor. Curând, coloana s-a poticnit, s-a răsfirat și s-a dezintegrat din cauza căldurii și setei, până ce dervișii au pus la cale o ambuscadă și au măcelărit-o, nelăsând nici un om în viață. Capul lui Hicks i-a fost dus Mahdiului, iar trupul a fost lăsat pe loc, să-l împungă cu sulițele după pofta inimii dervișii triumfători.[3]

Întrucât nu mai avea prea mulți soldați, guvernul egiptean s-a dat bătut și, în februarie 1884, l-a trimis la Khartoum pe Charles Gordon, mercenarul britanic care ajutase la înăbușirea răscoalei taipinilor din China (vezi „Răscoala taipinilor"), cu ordinul să-i evacueze din oraș pe toți europenii și egiptenii – 7 000 de soldați și 27 000 de civili. Când a ajuns acolo, Gordon s-a gândit că ar fi o cruzime să lase garnizoanele egiptene din afara orașului la cheremul dervișilor, așa că a hotărât să aștepte până când acele garnizoane se vor fi retras, ajungând la Khartoum. În mai, pe când încă mai aștepta, mahdiștii au izolat orașul. Gordon era prins în capcană.

Când opinia publică britanică a aflat de încurcătura în care se afla eroicul Gordon, a insistat ca guvernul să ia urgent măsuri pentru salvarea lui. În octombrie, o trupă de 10 000 de oameni, sub conducerea lordului Garnet Wolseley, a fost trimisă din Cairo la 1 300 de kilometri distanță, până la Khartoum, în miezul răscoalei.

Telegramele trimise în Anglia pe când coloana se apropia de țintă i-au ținut cu sufletul la gură pe cititorii ziarelor, dar apoi a venit ziua în care Wolseley a ajuns la Khartoum și i-a văzut pe derviși păzind zidurile orașului. Cu două zile înainte, pe 25 ianuarie 1885, sosirea întăririlor britanice fiind iminentă, Mahdiul a ordonat un asalt pe viață și pe moarte asupra Khartoumului. Orașul a fost cucerit, după care au început jafurile și masacrarea populației prinse în capcană. Femeile au fost împărțite între haremurile mahdiștilor privilegiați. Capul tăiat al lui Gordon i-a fost oferit Mahdiului, cu toate că nu-l ceruse.

Califatul

Eșecul operațiunii de salvare a lui Gordon a făcut să cadă guvernul liberal al lui William Gladstone de la Londra. Între timp, generalul Wolseley a lăsat Sudanul în plata Domnului și și-a dus armata acasă.

Cele mai multe cărți de istorie sar peste următorii cincisprezece ani, din cauză că britanicii n-au fost implicați, dar Sudanul a dus-o tare rău sub cârmuirea mahdiștilor. Dacă aș fi ținut cont numai de morții din

războaiele anglo-sudaneze, acest eveniment n-ar fi avut cum să ajungă pe lista mea, însă din cauza războaielor pe toate fronturile, a foametei și a intensificării raidurilor în căutare de sclavi, populația Sudanului a scăzut dramatic. Din cele 8 milioane de oameni care trăiau în Sudan înainte de răscoală mai erau doar 2,5 milioane atunci când, după recucerire, guvernul egiptean a numărat supraviețuitorii.[4]

După ce a fost jefuit de tot ce putea fi de folos, Khartoum a fost lăsat în ruină, presărat cu oase și năpădit de buruieni, iar pe celălalt mal al Nilului, în jurul reședinței din Omdurman a Mahdiului, a înflorit o nouă capitală, ajungând la 150 000 de locuitori.

Mahdiștii au impus legea musulmană, având grijă ca aceasta să fie respectată cu strictețe. Biciuirile, mutilările și descăpățânările au devenit din ce în ce mai frecvente. Datul de pomană, pe care islamul îl considera un lucru virtuos, a devenit acum o taxă obligatorie, o mare parte a ei slujind la susținerea stilului de viață somptuos al conducătorilor mișcării.

Mahdiul a scos în afara legii orice era străin culturii arabe (educația, industria și medicina europene), ba chiar și purtarea fesului, care arăta prea turcesc. În iunie 1885, curând după ce a fost interzisă medicina occidentală și au fost expulzați sau executați toți doctorii, Mahdiul s-a îmbolnăvit de tifos și a murit. Conducerea Mahdiyahului i-a revenit asociatului său apropiat, califul („locțiitor") Abdullahi.[5]

Neamul nomad baqqarah (în arabă: văcari) din Kordofan, în special clanul lui Abdullahi, a alcătuit coloana vertebrală a califatului. Însă pretenția lui Abdullahi la succesiune a fost contestată de rudele Mahdiului, care considerau că urmașul trebuia să fie unul dintre ei, iar această rivalitate a dus la un război civil de mică amploare. În acea epocă, Sudanul continua să fie o societate preponderent tribală. Cele mai multe clanuri se mulțumeau să rămână în propriul teritoriu, însă altele aveau de generații întregi dispute sângeroase cu vecinii; în orice caz, singurele arme moderne disponibile erau miile de puști luate de la egiptenii uciși, pe care Abdullahi le distribuia doar prietenilor săi.

Abdullahi a adus sub controlul său întregul Sudan. I-a măcelărit pe arabii kababish din Kordofan, care îl respinseseră pe Mahdi și îi vânduseră cămile lui Gordon. I-a masacrat pe cei din neamul juhaina de pe Nilul Albastru (brațul răsăritean care face joncțiunea cu Nilul Alb la Khartoum), fără să-i pese că până atunci aceștia cultivaseră cea mai mare parte a grânelor din Omdurman. Când s-a produs o revoltă în Darfur, Abdullahi s-a înfuriat, iar regiunea a trecut prin doi ani de lupte sălbatice.[6] De asemenea, au reînceput raidurile în teritoriul păgân, căci era nevoie de sclavi.

Când tribul arab batahin s-a răsculat, califul Abdullahi a poruncit ca toți bărbații din trib să fie aduși la Omdurman pentru a fi pedepsiți. Câteva zeci dintre ei au murit în temniță, iar cei șaptezeci de supraviețuitori au fost condamnați la execuție publică. Funia s-a rupt după primele optsprezece spânzurări, așa că Abdullahi a schimbat sentința în decapitare pentru următorii douăzeci și cinci. În cele din urmă, a poruncit ca ultimilor douăzeci și șapte să li se taie mâinile și picioarele și să fie lăsați să sângereze până mor ori ajung cerșetori în piață.[7]

Califul a interzis pelerinajul tradițional la Mecca și a susținut că noua datorie sfântă este pelerinajul la mormântul Mahdiului din Omdurman.

În 1888, când ploile n-au venit, penuria generală de grâne creată de masacrarea celor din neamul juhaina și de războiul continuu a devenit foamete în toată puterea cuvântului. În urma ordinelor primite de la calif, soldații sudanezi au pornit să scotocească prin sate. Au confiscat toate grânele pe care le-au găsit și le-au adus în capitală, ca să fie redistribuite populației în funcție de loialitatea manifestată. Pe măsură ce foametea cuprindea țara, celor din Omdurman le era tot mai greu să curețe străzile de leșuri.

În 1887, mahdiștii au invadat imperiul creștin Etiopia (pe atunci numită și Abisinia) și au pustiit provinciile de la hotare. Când împăratul Ioan IV al Etiopiei a declanșat o campanie ca să-i oprească, o trupă mahdistă s-a strecurat prin spatele armatei etiopiene și a cucerit capitala, Gondar. Sudanezii au jefuit și au ucis locuitorii, apoi au dat foc orașului.

În 1889, Ioan a atacat armata sudaneză care se adunase într-un oraș de la graniță, Metema, împrejmuindu-l cu fortificații. A fost ultima mare bătălie din istorie purtată predominant cu arme ascuțite și cu forța mușchilor. Cu toate că atacul etiopian a început bine, Ioan a fost rănit mortal și adus înapoi în tabără. Asta a descurajat complet trupele etiopiene, care și-au pierdut avântul.* Pe când etiopienii pregăteau de înmormântare trupul împăratului, rudele lui au început să se ciorovăiască pe tema succesiunii la tron și s-au repezit înapoi acasă, ca să pregătească terenul pentru războiul civil care se întrezărea. Profitând de starea de confuzie, mahdiștii au ieșit la atac și

* Europenii, îngrijorați de înfrângerea de la Metema, au început să furnizeze armatei etiopiene arme moderne, ca să-i poată ține la distanță pe mahdiști. Dar această manevră a avut și un efect colateral: etiopienii au ajuns să fie destul de bine înarmați și s-au opus cu succes colonialismului european, devenind singurul stat băștinaș care a supraviețuit „cursei pentru Africa“ (aprox. 1880–1900).

au împrăștiat rămășițele armatei etiopiene, care au lăsat în părăsire trupul împăratului, aflat într-un coșciug împodobit cu giuvaiere. Mahdiștii au găsit acest trofeu pe câmpul de luptă pustiu și au trimis capul împăratului etiopian la Omdurman, unde a fost înfipt într-un par și plimbat cu mândrie pe străzi, apoi adăugat colecției.[8]

Recucerirea

După un deceniu și jumătate în care ignoraseră Sudanul, pe britanici îi îngrijora faptul că francezii, care își creaseră un imperiu în Africa interioară, se apropiau acum de Nil. Acest lucru nu putea fi tolerat. Britanicii se temeau că, dacă francezii își găsesc un punct de sprijin pe cursul superior al Nilului, ar putea folosi ingineria modernă ca să abată toată apa lui prețioasă, astfel încât să nu mai ajungă în Egipt.

În 1898, o armată formată din 17 000 de egipteni și 8 000 de britanici a pornit sub conducerea lui Sir Herbert Kitchener să recucerească Sudanul. Kitchener, care era înzestrat cu o mustață strașnică și vorbea cursiv araba, fusese în subordinea lui Wolseley în campania din 1884–1885. Dat fiind că acum nu avea de salvat vreun compatriot asediat, putea să avanseze într-un ritm mai lejer decât o făcuse Wolseley.

Britanicii au ucis 3 000 de mahdiști în aprilie, în prima ciocnire cu inamicul, când o coloană de derviși a încercat să distrugă calea ferată pe care britanicii o construiau la Atbara ca să le susțină ofensiva. Se spunea despre mahdiști că sunt imposibil de oprit și că fanatismul îi face nepăsători față de durere, ceea ce i-a determinat pe britanici să folosească gloanțe dum-dum, care se desfăceau în momentul impactului și smulgeau bucăți întregi de corp, lăsând găuri mari acolo unde loveau. Adesea, britanicii îi împușcau pe dervișii răniți care zăceau la pământ, temându-se că aceștia i-ar putea ucide cu o ultimă sforțare încăpățânată. Sudanezii nu i-au iertat niciodată pentru asta.

După un marș metodic către Khartoum, britanicii au fost atacați de armata completă a mahdiștilor lângă Omdurman, în septembrie. Britanicii aduseseră cu ei o nouă invenție minunată – mitraliera Maxim –, iar atunci când dervișii au atacat urlând, au fost secerați cu miile. La Omdurman a avut loc una dintre cele mai dezechilibrate bătălii din istorie. Zece mii de derviși au fost uciși; alți 20 000 au fost răniți prea grav ca să mai poată fugi. Britanicii au avut pierderi infime – patruzeci și opt de morți, dintre care cei mai mulți s-au curățat atunci când un ofițer de cavalerie setos de glorie și-a condus oamenii

într-o șarjă complet neautorizată, nesprijinită și inutilă împotriva inamicului masat. A fost ultima șarjă de cavalerie pe care a lansat-o armata britanică.

Britanicii au aruncat în aer mormântul Mahdiului și i-au azvârlit oasele în Nil, în afară de craniu, care i-a fost oferit lui Kitchener, apoi unui muzeu din Anglia, pentru a fi în cele din urmă reîngropat cu o slujbă musulmană completă, după ce regina Victoria a aflat această poveste și le-a ordonat, scârbită, oamenilor săi să lase în pace rămășițele omului.

Ultima scânteiere a statului mahdist s-a stins în noiembrie 1899, când fugarul calif Abdullahi a fost încolțit și omorât în luptă.

Statul Liber Congo

Numărul de morți: 10 milioane
Locul în clasament: 14
Tipul: exploatare comercială
Conflictul, în linii mari: exploatarea băștinașilor de către europeni
Perioada: 1885–1908
Locul: bazinul fluviului Congo (Africa Centrală)
Principalele state participante: nici unul
Principalul participant nonstatal: Statul Liber Congo
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: regele Leopold II al Belgiei
Factorii economici: cauciucul, lemnul, fildeșul

> În acea vreme, [Africa] nu mai era o pată albă. Se umpluse încă din copilăria mea cu râuri și lacuri și nume. Încetase să fie o pată albă învăluită într-un mister încântător – un petic alb la care un băiat să poată visa minunat. Devenise un loc al întunericului. Dar era în ea un anume râu, un râu foarte mare, pe care-l puteai vedea pe hartă, semănând cu un șarpe uriaș descolăcit, cu capul în mare, cu trupul unduindu-se în tihnă printr-un ținut imens, și cu coada pierdută în adâncimile pământului. Și când îl cercetam pe harta din vitrina unei prăvălii, mă vrăjea așa cum un șarpe ar vrăji o pasăre – o păsăruică proastă. Apoi mi-am amintit că exista o firmă mare, o companie care se îndeletnicea cu negustoria pe acel râu. La naiba! mi-am zis, nu pot să negustorească fără să folosească un fel de ambarcațiune pe toată întinderea aia de apă dulce – vase cu aburi! Dacă mi-ar da unul pe mână… Ce-ar fi să-mi încerc norocul? Am mers mai departe pe Fleet Street, dar nu izbuteam să-mi scot ideea asta din minte. Șarpele mă vrăjise.
>
> (Joseph Conrad, *Inima întunericului*)

Bărbatul care a pus pe hartă fluviul Congo a fost Henry Stanley, un jurnalist care și-a petrecut mult timp scormonind junglele. După ce și-a câștigat faima găsindu-l în 1871 pe doctorul Livingstone, despre care nu se mai știa nimic, s-a întors în Africa pentru a rezolva toate marile probleme geografice. Cărând după el o ambarcațiune portabilă, botezată *Lady Alice*, a pornit din Zanzibar de-a lungul rutelor neguțătorilor de sclavi arabi din estul Africii și a fost primul care a navigat de jur împrejurul lacului Tanganyika, apoi al lacului Victoria, localizând astfel, o dată pentru totdeauna, izvoarele Nilului. După ce a rezolvat marele mister geografic al vremii sale, și-a lansat ambarcațiunea portabilă – împreună cu câteva canoe cumpărate la fața locului – pe un mare fluviu misterios, care pornea din regiunea acelor lacuri și curgea spre vest. S-a dovedit a fi fluviul Congo. Legendara expediție a lui Henry Stanley pe fluviul Congo a marcat începutul explorării Africii cu mijloacele oferite

de armele de foc moderne, care eliminau orice încercare de împotrivire a băștinașilor. Când Stanley a ieșit de pe fluviul Congo pe coasta Atlanticului, în 1870, epoca de aur a explorării Africii luase sfârșit.

Reportajele lui Stanley din Africa au stimulat imaginația Occidentului. Din păcate, din scrisorile care îl așteptaseră răbdătoare timp de câțiva ani, Stanley a aflat vestea cumplită că logodnica sa, Alice, a cărei amintire îl însuflețise și îl inspirase pe când călătorea cu ambarcațiunea botezată după ea, se măritase cu altcineva cam la un an după ce el dispăruse. Stanley a suferit multă vreme, neputând găsi alinare, și și-a prelucrat jurnalele, scoțând din ele un bestseller despre aventurile sale pe Continentul Negru.

Impresionat de bogăția și imensitatea ținutului, Stanley a sperat să convingă guvernul britanic să întemeieze acolo o colonie, dar guvernul n-a fost interesat. Până la el, mai fuseseră și alți exploratori care nu reușiseră să stârnească interesul guvernelor lor pentru bazinul Congo. Toți acești oameni au organizat adunări și au scris articole înflăcărate, arătând că europenii au multe de câștigat dacă se hotărăsc să-și desfacă bunurile pe aceste piețe, că sunt acolo o mulțime de suflete păgâne care au nevoie să fie creștinate, că există din belșug resurse naturale care nu așteaptă decât să pună cineva mâna pe ele, că sunt canibali sălbatici care trebuie să-și schimbe regimul alimentar, că piețele acelea cumplite de sclavi trebuie desființate.

Nimeni nu s-a sinchisit. Guvernele europene au preluat concepția pragmatică a clasei de mijloc, potrivit căreia o colonie costă mai mult decât valorează. Chiar și în 1870, singurii oficiali din nordul Europei prezenți la sud de Sahara se aflau în Africa de Sud – unde clima era potrivită pentru stabilirea albilor – și în câteva orașe de pe coastă, precum Libreville și Freetown, care fuseseră întemeiate în contextul mișcării împotriva sclaviei. Misionarii pătrundeau adânc în inima Africii, dar o făceau pe propriul risc, fără să beneficieze de protecție din partea guvernelor lor.

Un om bogat și cu bun-gust

Printre cei care nu reușeau să convingă un guvern să-și asume „povara omului alb“[a] se număra și regele Leopold II al Belgiei, o persoană hedonistă și primejdios de isteață, care se afla în căutarea unor

a. Aluzie la poezia *The White Man's Burden*, publicată de Rudyard Kipling în 1899, care a fost receptată adesea ca o justificare a colonialismului occidental și continuă să stârnească controverse și în zilele noastre (n.red.).

țări fără păstor pe care să le preia. Născut în 1835, era cu doar cinci ani mai tânăr decât țărișoara sa, dar avea ambiții mari.

„Nu există țări mărunte“, spunea Leopold, „există doar minți mărunte.“ Oare Spania n-ar dispusă să vândă Filipinele? Nimeni nu pare să folosească fâșia aceea pustie din Argentina – ce-ar fi s-o preia belgienii? Poate că Borneo e disponibil, sau Noua Guinee. Din nefericire, membrii Parlamentului belgian nu erau mai interesați de preluarea unor colonii decât fuseseră colegii lor britanici. Ambițiile lui Leopold nu găseau nici un ecou.

După ce i-a citit cartea, Leopold a încercat să-l ademenească într-un parteneriat pe Stanley, însă acesta nu s-a lăsat ușor convins. În timp ce călătorea prin Europa ca să-și facă cunoscute cărțile, Stanley a primit, în repetate rânduri, invitații agreabile la masă și la ceai, ori de câte ori regele se nimerea să fie în același oraș. Leopold a lansat ideea de a ocoli cu totul guvernele Europei și de a crea o colonie independentă, Statul Liber Congo. A luat ca model așezările mai vechi și mai mici din Liberia ale foștilor sclavi. Statul Liber Congo avea să interzică importul de puști și de alcool. Avea să silească toate triburile să facă pace, să pună capăt comerțului cu sclavi și să creeze o zonă protejată de comerț liber, în care cei trei C – comerțul, creștinismul și civilizația – vor putea înflori.

Leopold a sponsorizat o conferință care a avut loc în septembrie 1876 la Bruxelles și în cadrul căreia au fost prezentate comunicări despre Africa din domeniile antropologiei și ale altor științe, iar apoi a creat o organizație de fațadă, Asociația Internațională Africană. Acest grup s-a întrunit o singură dată, după un an, și s-a topit. Asta nu conta. Își îndeplinise rolul. Dăinuise destul de mult ca să convingă lumea că Leopold era pe cai mari.

Stanley a acceptat să se întoarcă în Congo și să construiască un drum în zona Cascadelor Livingstone, lunga porțiune de stânci și ape vijelioase care despărțea estuarul de pe coastă de porțiunea lată și leneșă de fluviu navigabil care pătrundea 1 600 de kilometri în inima Africii. Începând cu 1879, a creat puncte comerciale de-a lungul fluviului și a negociat cu căpeteniile băștinașe, dând bunuri în schimbul dreptului de trecere.

Undă verde

Ocuparea Egiptului de către britanici, în 1879, a făcut mai mult decât să-i înfurie pe băștinași și să stârnească răscoala descrisă în capitolul precedent (vezi „Răscoala mahdistă“). A iritat și restul Europei.

Cu toate că nici un stat din Europa nu voia cu adevărat Africa pentru sine, nici de-al naibii n-ar fi cedat-o altora, așa că, de îndată ce britanicii au încercat s-o înșface, restul țărilor europene au sărit ca arse și și-au cerut partea. Britanicii având deja controlul asupra Egiptului, toți ceilalți – Franța, Germania, Portugalia, Italia – au vrut halca lor. În 1884, reprezentanții a peste o duzină de națiuni s-au adunat la Berlin ca să împartă cinstit Africa între toți pretendenții. Desigur, nici una dintre națiunile reprezentate la conferință nu era africană, dar chiar mai e nevoie să spun asta? Până și statele africane occidentalizate, ca Transvaalul și Liberia, au fost excluse.

Pe lângă împărțirea sferelor naționale de influență, delegații au aprobat oficial planul lui Leopold. Congo urma să devină o colonie privată, sub conducerea personală a regelui Leopold – deci nu o posesiune a Belgiei. Parțial, decizia ca Leopold să preia Congoul a fost un compromis. Nici una dintre marile puteri nu voia să-l lase în mâinile altei mari puteri, considerând că era mai sigur să-l dea regelui unei țări mici și neutre ca Belgia.

În această epocă a capitalismului dezlănțuit, nu mai era o noutate ca o corporație să primească permisiunea de a opera precum un stat suveran. Pe tot parcursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, Compania olandeză a Indiilor de Est a exploatat colonii și nave în Orientul Îndepărtat fără a fi supusă supravegherii vreunui guvern. Compania britanică a Indiilor de Est a cucerit India și a guvernat în mod independent până ce Coroana a preluat conducerea, în 1858. Compania Golfului Hudson a controlat o șesime din America de Nord până în 1868. Statul Liber Congo era doar încă o colonie privată.

Cauciuc și sânge

La început, Statul Liber Congo n-a fost deloc o operațiune reușită. Așa cum preziseseră scepticii din Parlamentul belgian, coloniile costau mai mult și produceau mai puțin decât își închipuise Leopold. După zece ani, Statul Liber se îndrepta spre faliment, și Leopold era pe punctul de a-i cere guvernului belgian să-l scape de această povară. L-a salvat însă o creștere bruscă a cererii de cauciuc pe piața mondială. În 1888, Dunlop a inventat anvelopa pneumatică pentru biciclete, iar în 1895 Michelin a inventat anvelopa pneumatică pentru automobile. Dintr-odată, Leopold avea ceva ce-și dorea toată lumea.[1]

Din multe puncte de vedere, Statul Liber se baza pe un soi de prestidigitație bine pusă la punct. Pe hârtie, Statul Liber era prezentat

ca o organizație extraordinar de complexă, lucru evidențiat printr-o mulțime de căsuțe și săgeți, însă această schemă n-avea alt rost decât să ascundă faptul că toți banii erau dirijați direct către buzunarele lui Leopold.

Colonia era împărțită în două. Partea mai mică a fost declarată zonă de comerț liber. Investitorii încheiau contracte care garantau drepturi comerciale exclusive asupra unui anumit serviciu sau produs ori asupra unei regiuni sau industrii. O corporație a primit contractul de construcție a căii ferate din zona Cascadelor Livingstone. Alta a primit drepturile exclusive de exploatare a mineralelor din Katanga, o a treia a primit dreptul de a exploata terenurile diamantifere din Katai. Leopold se implica puternic în aceste operațiuni și reușea aproape întotdeauna să obțină o parte substanțială din acțiuni: de exemplu, Compania Anglo-Belgiană a Cauciucului era deținută în proporție de 50% de rege.[2]

Cea mai mare parte a coloniei a fost declarată proprietate privată a statului („Domeniul Privat"). Funcționarii guvernamentali aveau salarii mici, dar primeau comisioane grase în funcție de cât de mult puteau să stoarcă din districtul lor. Banii pe care îi trimiteau autorității superioare se întorceau în trezoreria statului, ca să acopere cheltuielile de funcționare.

După ce au fost acoperite cheltuielile, s-a înființat o a treia zonă („Domeniul Coroanei"), care a fost declarată proprietatea personală a lui Leopold. Funcționa după aceleași principii ca Domeniul Privat, însă banii ajungeau direct la Leopold.

Pe lângă faptul că jefuia resursele naturale ale bazinului Congo, Statul Liber exploata abundenta forță de muncă locală. Uneori, întreaga populație a unui oraș era recrutată ca să construiască un drum sau să monteze șine de cale ferată în junglă. Localnicii puteau fi luați ca hamali și exploatați atât timp cât era nevoie de ei, iar dacă acești hamali mureau de epuizare, erau din belșug alții la următoarea oprire.

Băștinașii au fost puși să adune din junglă cauciuc, fildeș sau lemn, punându-li-se în vedere anumite cote. Orice lucrător care nu-și îndeplinea cota de cauciuc era pasibil de pedeapsă. Mai întâi, era bătut crunt cu un bici din piele de hipopotam. Apoi, europenii puteau să-i înșface soția, ținând-o ostatică până când bărbatul strângea suficient cauciuc ca s-o răscumpere.[3] De cele mai multe ori, pe lângă punctele de lucru ale companiilor se puteau vedea femei vlăguite și murdare, legate cu lanțuri de câte un stâlp, așteptându-și bărbatul să vină cu cota de cauciuc la șeful de post. Când forțele de securitate erau trimise în raiduri de pedepsire, li se spunea să nu irosească muniția – un glonț,

un mort. Oamenii nu aveau voie să folosească muniția companiei ca să se distreze vânând animale de pradă. Ca să-și dovedească parcimonia, li se cerea să aducă pentru fiecare glonț tras o mână tăiată.[4]

Un martor ocular a descris un grup de soldați care tocmai revenea dintr-un raid:

> La prova canoei e un par, de care-i agățat un snop: sunt mâinile (mâinile drepte) luate de la șaisprezece războinici pe care i-au măcelărit. „Războinici"? Nu vezi că sunt și mâini de copilași și de fete? Eu am văzut toate astea. Am văzut cum au retezat trofeul, cum sărmana inimă bătea destul de tare ca să împroaște sângele din arterele tăiate până la un metru distanță.[5]

Mâinile tăiate au devenit un fel de monedă – dovada respectării ordinelor. Un coș plin cu mâini acoperea orice insuficiențe în materie de producție, și dacă nu se găsea cauciuc, forțele de securitate ale Statului Liber (*la Force Publique*) plecau să adune în loc o cotă de mâini. Băștinașii au învățat iute că, dacă acceptă fără crâcnire să-și sacrifice o mână, pot scăpa cu viață.

Se întâmpla însă ca soldații să nu se mulțumească cu mâinile. După ce un comandant s-a arătat nemulțumit că oamenii lui împușcă numai femei și copii, soldații s-au întors din următorul raid cu un coș plin cu penisuri.

Veștile despre toate aceste atrocități nu ajungeau în Europa, căci intrările și ieșirile din colonie, precum și călătoriile prin Statul Liber erau strict reglementate. Un angajat nemulțumit și scârbit nu prea avea cum să părăsească locul: „...probabil că n-ar reuși să iasă viu din țară, întrucât căile de comunicație, stațiile de aprovizionare etc. sunt în mâinile administrației, și evadarea într-o canoe de-a băștinașilor iese din discuție – fiecare canoe a băștinașilor, dacă nu i se cunoaște destinația și nu i se cunoaște dinainte ruta de la un punct de lucru la altul, poate fi oprită oricând, căci băștinașii n-au voie să se miște liberi pe căile fluviale controlate".[6]

Toată tărășenia iese la iveală

În 1899, un emigrant polonez care scria în limba engleză sub numele de Joseph Conrad a publicat în foileton, într-o revistă literară britanică, nuvela *Inima întunericului*. Având ca sursă de inspirație perioada în care autorul a fost căpitan de vas pe fluviul Congo, narațiunea ne înfățișează un agent aflat în serviciul unei companii, care străbate

un fluviu african întunecat și misterios în căutarea unui negustor de fildeș ticălos. La apariția ei, povestea înspăimântătoare a lui Mr. Kurtz, adorat ca un zeu mânios de băștinași, al cărui punct de lucru e înconjurat de o palisadă în parii căreia sunt înfipte capete tăiate, a fost primită foarte favorabil. Cititorii au presupus că totul e ficțiune.

Umanitariștii de modă veche din epoca mișcării împotriva sclaviei auzeau și propagau de ani întregi povești de groază despre Congo, dar nimeni nu îi lua în serios. Erau prea apropiați de radicalii din Parlamentul britanic, și apelurile lor la moralitate și umanitate erau fie ignorate, fie ridiculizate. Apoi, cineva din interior a dezvăluit adevărul despre Statul Liber Congo.

Edmund Morel – născut din părinți de naționalități diferite, engleză și franceză – se angajase în 1890, când avea șaptesprezece ani, ca funcționar la societatea de navigație Elder Dempster. Această companie, cu sediul la Liverpool – care a fost multă vreme centrul comerțului cu Africa –, se ocupa de transporturile maritime în Congo. Timp de zece ani, Morel a muncit cu sârguință ca funcționar, iar în timpul liber avea o a doua slujbă, de jurnalist. Și-a creat o reputație de expert în oportunități de investiții în Africa și și-a folosit poziția pentru a apăra Statul Liber Congo de toate acele acuzații de cruzime care făceau zile fripte oricărei întreprinderi coloniale.[7]

Apoi, în 1900, în calitatea sa de funcționar la Elder Dempster, Morel a observat în cele din urmă cât de puține erau exporturile către Congo. Balanța comercială era prea favorabilă, profiturile erau prea facile. Tot cauciucul acela ajungea în Europa, dar nimic nu pleca într-acolo ca plată – în afară de muniție. Singura concluzie posibilă era că societățile comerciale furau. A observat și că registrele oficiale erau măsluite, astfel încât aceste lucruri să rămână ascunse.[8]

Morel a scris o dezvăluire anonimă, care l-a adus în atenția acelor făcători de bine pe care toată lumea îi ignora. I-a sfătuit să lase deoparte filantropia și să-l atace pe regele Leopold pe considerentul că crease monopoluri, ceea ce era o încălcare a acordurilor de la Berlin privind comerțul liber. I-a sfătuit să ațâțe resentimentele față de excluderea Angliei din acest comerț profitabil. Dacă reușeau să-i determine pe oameni să cerceteze situația din Congo, atrocitățile aveau să iasă imediat la iveală.[9]

În 1903, Morel și-a fondat propriul ziar; de asemenea, a publicat o serie de cărți, prima dintre ele fiind *Red Rubber* (*Cauciucul roșu*). Nu i s-a permis să intre în Congo, dar curând au început să vină la el tot felul de oameni dispuși să facă dezvăluiri. Întrucât corespondența trimisă din Congo era cenzurată, informatorii săi nu puteau să-i relateze cele văzute înainte să se întoarcă în Europa.

Presiunile au dat roade atunci când Ministerul de Externe britanic i-a cerut consulului său din Africa Centrală, Roger Casement, să elaboreze un raport pe această temă. Casement, un irlandez de treizeci și opt de ani, se învârtise prin Congo timp de aproape zece ani; se asociase la un moment dat cu Stanley, lucrase pentru compania Elder Dempster, transportase fildeș, se alăturase unor misionari baptiști, uneori dispăruse pur și simplu în junglă, cu câinii săi, perioade îndelungate.[10]

„Ți-ar putea povesti tot felul de lucruri!“ i-a spus, referindu-se la Casement, Joseph Conrad prietenului său Morel. „Lucruri pe care am încercat să le uit, dar și lucruri pe care nu le-am știut niciodată.“[11] Până în acel moment, nimeni din afara Congoului nu fusese interesat de ceea ce avea de spus Casement. În calitatea sa de consul britanic în Congo, Roger Casement a scris un raport amănunțit, bazat pe relatările unor martori oculari demni de încredere, în care dezvăluia atrocități imense.

În 1904, Morel și Casement au fondat Asociația pentru Reformarea Congoului. Aceasta a devenit repede cauza la modă printre activiștii celebri din acea vreme. Anatole France, Arthur Conan Doyle, Booker T. Washington și Mark Twain au ținut conferințe și au scris despre acest subiect. Milionarul ciocolatei, quakerul William Cadbury, a contribuit cu bani.

Regele Leopold a reacționat imediat. În primele zile după publicarea dezvăluirilor, la un dineu, un invitat l-a luat deoparte pe Morel. Mai târziu, Morel a descris conversația:

> Ce înseamnă pentru mine băștinașii din Congo? Sunt tânăr. Am o familie – da? Îmi asum mari riscuri. Apoi mi-a sugerat voalat, cu multă delicatețe, că interesele mele pe termen lung ar fi slujite mai bine dacă… „Mită?“ Vai de mine, nu, nici vorbă de așa ceva, ar fi vulgar, înjositor. Dar există întotdeauna mijloace de a aranja aceste lucruri. Totul poate fi aranjat astfel încât toată lumea să iasă cu fața curată. A fost o discuție tare distractivă, care s-a prelungit până la o oră foarte târzie. „Așadar nimic n-o să vă clintească?“ „Mă tem că nu.“ Ne-am despărțit cu zâmbetul pe buze.[12]

Curând, toți dușmanii regelui Leopold au fost ținta unor campanii de denigrare. Morel a fost acuzat că primește bani de la rivalii de afaceri ai lui Leopold. Câteva ziare germane importante au încetat brusc să critice condițiile din Congo și au început să ofere un punct de vedere mai ambiguu. Nimeni n-a putut să explice această întorsătură surprinzătoare, până când, dintr-o eroare, Leopold nu i-a decontat agentului său mita pe care acesta o dăduse ziarelor respective. Peste puțin

timp, cineva a adus la cunoștința publicului un schimb de telegrame confuze, subiectul fiind cine ar fi trebuit să plătească pe cine și pentru ce anume.

Când i-a ajuns la urechi că un jurnalist angajat în această cruciadă își petrecea vacanța cu amanta, Leopold i-a invitat pe amândoi la masă. Deși avea mult șarm, regele nu a reușit să-l convingă pe jurnalist să nu mai scrie despre Congo, și atunci l-a dat de gol, dar într-o manieră foarte subtilă. Pur și simplu, i-a trimis flori soției jurnalistului, laolaltă cu un bilet în care spunea că îi făcuse mare plăcere să ia masa în compania ei. Nu putem să nu ne întrebăm ce s-ar fi întâmplat dacă Leopold ar fi descoperit că Roger Casement era homosexual, toate acestea petrecându-se la numai câțiva ani după ce Oscar Wilde făcuse pușcărie pentru același delict.[13]

Regele a vizitat America și a avut discuții cu membri ai Congresului și cu industriași importanți. A donat Muzeului Smithsonian trei sute de obiecte artizanale din Congo și le-a oferit companiilor americane care operau în Statul Liber concesiuni imense. Cu toate că președintele Theodore Roosevelt era de partea lui Morel și a reformiștilor, Congresul s-a împotrivit când Roosevelt a încercat să trimită investigatori în Congo.

Leopold a făcut o mare greșeală când l-a angajat pe Henry Kowalsky, avocatul cel mai bătător la ochi din San Francisco, ca să-i îmbunătățească imaginea și să facă un lobby generos pe lângă Congres. Când Leopold și-a dat seama cât de excentric și primejdios era Kowalsky, a încercat să se descotorosească de el. Furios că fusese trădat, Kowalsky a vândut scrisorile primite de la Leopold lui William Randolph Hearst, care a început să pledeze în ziarele sale pentru cauza Congoului.[14]

Exploratorul Henry Stanley, care se bucura de o mare popularitate, a murit în 1904. Deși se retrăsese de mult timp din viața publică, reputația sa de erou și vizionar fusese pentru Statul Liber Congo un scut împotriva criticilor. Stanley fusese, în ochii multora, un fel de chezaș pentru Leopold. Când Stanley a murit, Leopold a rămas fără apărare.

În 1908, devenise de netăgăduit că populația din Congo era supusă unor abuzuri îngrozitoare, iar protestele publice luaseră o asemenea amploare, încât nu mai puteau fi ignorate. În cele din urmă, comunitatea internațională l-a silit pe Leopold să renunțe la Congo. Vrând-nevrând, Parlamentul belgian a cumpărat Congoul de la rege la un preț exorbitant și a promis să-l administreze în mod transparent și corect. Leopold a murit un an mai târziu.

Numărul de morți

Când Casement a călătorit prin districtele producătoare de cauciuc ca să strângă informații pentru raportul său, era limpede cât de mult suferiseră aceste sate în deceniul scurs de la prima lui trecere pe acolo. Iată câteva însemnări din jurnalul său:

> *5 iunie*: Țara e un pustiu, băștinașii nu-s niciunde.
>
> *25 iulie*: Am intrat în sate – în primul care mi-a ieșit în cale, populația a scăzut îngrozitor de mult – doar 93 de oameni rămași din multe sute.
>
> *6 august*: I-am ascultat pe băștinași și mi-am notat multe lucruri. [...] Sunt biciuiți cu cruzime dacă întârzie cu coșurile lor [cu cauciuc]...
>
> *22 august*: Bolongo e un sat mort. Îmi amintesc foarte clar că în noiembrie 1887 era plin de oameni; acum sunt cu totul 14 adulți. [...] La 6:30 am trecut pe lângă Bokuta, părea părăsit. [...] Mouzede zice că toți oamenii au fost duși cu de-a sila la Mampoko. Bieții de ei.
>
> *30 august*: 16 bărbați, femei și copii, aduși legați din satul Mboye din apropierea orașului. Scandalos. Bărbații au fost aruncați în închisoare, copiilor li s-a dat drumul la intervenția mea. Scandalos. Scandalos și rușinos sistem.[15]

Primul raport al lui Casement estima că muriseră aproximativ 3 milioane de congolezi. Morel aprecia că populația Congoului fusese inițial de 20-30 de milioane, după care a scăzut brusc până la 8 milioane. Mult timp, în secolul XX, aceasta a fost estimarea îmbrățișată de majoritatea autorilor.[16] În cartea sa din 1977, *The River Congo*, jurnalistul Peter Forbath a evaluat numărul de morți la 5 milioane.[17] În zilele noastre se bucură de consens estimarea oferită de Adam Hochschild în lucrarea *Leopold's Ghost*, potrivit căreia populația inițială a Congoului, de 20 de milioane, a fost înjumătățită în urma atrocităților.[18]

Tot ce putem spune cu siguranță este că populația Congoului a scăzut îngrozitor de mult în cele două decenii ale Statului Liber. Cele mai multe dintre decese au fost provocate de bolile care s-au răspândit în vreme ce populația era mânată de colo-colo, înfometată și supusă la munci extenuante. Variola, inițial endemică în regiunile de coastă, s-a răspândit în interiorul continentului. Boala somnului, endemică în interiorul continentului, s-a răspândit spre exterior. Opresiunea directă a făcut și ea ravagii. Într-un singur an, doar într-unul din districtele producătoare de cauciuc, soldații au folosit, potrivit consemnărilor, 40 000 de cartușe; în mod normal, ar fi trebuit să prezinte același număr de mâini tăiate, drept dovadă că n-au irosit gloanțele.

Răscoala antispaniolă din Cuba

Numărul de morți: 360 000[1]
Locul în clasament: 93
Tipul: revoltă anticolonială
Conflictul, în linii mari: Spania *vs.* rebelii cubanezi
Perioada: 1895–1898
Locul: Cuba
Principalul stat participant: Spania
Statul cuantic participant: Cuba
Cine a avut de câștigat: Statele Unite
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Spania
Factorul economic: zahărul

Al doilea război de independență

Prima încercare a poporului cubanez de a-i alunga pe stăpânitorii spanioli fusese înăbușită în Războiul de Zece Ani (1868–1878), în timpul căruia au murit 200 000 de oameni. Următoarea generație a hotărât să facă o nouă încercare. Industrializarea prelucrării zahărului făcuse ca mulți lucrători din acest sector să fie de prisos, ceea ce a dus la extinderea șomajului și a falimentelor și, implicit, la radicalizarea sărăcimii.

Poetul și jurnalistul José Martí, aflat în exil la New York, a proclamat în 1895 independența Cubei și s-a întors în țară ca să conducă lupta împotriva spaniolilor, dar a fost capturat și ucis după câteva luni. Cei care îi îmbrățișau cauza au continuat lupta și, în anul 1896, au obținut o serie de succese remarcabile. Țăranii care erau de partea lor spionau mișcările trupelor spaniole, pe care rebelii le hărțuiau cu raiduri și ambuscade. Răsculații încercau să facă din Cuba o țară fără valoare pentru Spania, sabotând producția de zahăr. Distrugeau plantațiile izolate și evitau lupta deschisă cu trupele regulate, care erau bine înarmate. Ca să stăvilească răscoala, spaniolii au construit *la Trocha*, o linie fortificată alcătuită din șanțuri, tranșee, sârmă ghimpată și buncăre care traversa Cuba, împiedicând circulația liberă între jumătățile de est și de vest.

În ianuarie 1897, guvernul spaniol l-a însărcinat cu înăbușirea răscoalei pe generalul Valeriano Weyler, care avea să dăruiască lumii o nouă oroare – lagărele de concentrare. La o lună de la sosirea în

Cuba, Weyler a adunat aproximativ 300 000 de țărani din zona de război și i-a închis în lagăre fortificate. După asta, orice cubanez găsit în afara lagărelor era acuzat de rebeliune și executat. Weyler nădăjduia să suprime sprijinul primit de rebeli. Între timp, bolile, foametea și lipsa îngrijirilor făceau ravagii în lagăre, omorând mii de oameni.

În august 1897, un anarhist l-a asasinat pe Cánovas del Castillo, prim-ministrul conservator al Spaniei, și generalul Weyler și-a pierdut principalul susținător. Prin urmare, generalul i-a înaintat demisia noului prim-ministru liberal, Práxedes Mateo Sagasta.

Războiul hispano-american

Unul dintre puținele lucruri asupra căruia cele două tabere se puseseră de acord era faptul că nu trebuie să ofere Statelor Unite un pretext pentru a se implica în război. Și Spania, și răsculații știau prea bine că, dacă sunt provocați, americanii vor porni la atac și vor lua în stăpânire Cuba. Investitorii americani dominau economia cubaneză, și Statele Unite se gândeau la anexarea Cubei încă de când expansiunea americană ajunsese până la Golful Mexic, cu vreo optzeci de ani înainte. Era de o importanță vitală să nu li se ofere americanilor vreun prilej ca să treacă la fapte. Singurul segment important al populației cubaneze care aștepta salvarea de la Statele Unite erau moșierii cubanezi. Ei nu voiau decât să se isprăvească războiul și să revină stabilitatea.

În general, națiunea americană era de partea răsculaților. Ziarele americane alimentau ura față de spanioli, afișând cu mare zel pe prima pagină fiecare nouă atrocitate. Statele Unite așteptau o conjunctură favorabilă pentru a interveni și au trimis nava de luptă *USS Maine* în portul Havana, ca să protejeze interesele firmelor americane în timpul răzmerițelor din oraș. Apoi, brusc, în noaptea de 15 februarie 1898, o explozie a sfâșiat nava de război americană, pulverizându-i partea din față și omorând două treimi din echipaj. Explozia a fost pricinuită, probabil, de un incendiu declanșat accidental într-un buncăr de cărbuni, dar în acel moment toată lumea era convinsă că blestemații de spanioli erau cei care atacaseră nava *Maine*. Spiritele s-au înfierbântat, și America i-a dat Spaniei un ultimatum, cerându-i să părăsească din Cuba. Spaniolii nu s-au conformat.

Războiul a fost rapid, căci americanii au mers drept la țintă. Atât în Filipine, cât și în Cuba, navele de luptă americane au distrus cu ușurință, de la distanță și fără să sufere pagube, flota spaniolă, care

era învechită și avea o artilerie net inferioară. O forță expediționară americană alcătuită în grabă a cucerit Cuba în zece săptămâni, și întregul război a costat Statele Unite doar 385 de morți în luptă.

Atâta se bătuseră americanii cu pumnul în piept că susțin cauza independenței cubaneze, încât acum nu puteau pur și simplu să anexeze țara. Trebuiau să creeze aparența suveranității Cubei, dar au inclus în tratate clauze care aveau să asigure controlul american asupra guvernului cubanez mulți ani de-acum încolo.[2]

Modul de luptă occidental

În prima jumătate a secolului XX, dominația Occidentului asupra restului lumii a atins apogeul. Există o mulțime de motive pentru ascensiunea Occidentului: capitalismul, geografia, monoteismul, vărsatul de vânt și lactaza (enzima care ajută la digerarea laptelui); dar aici nu ne interesează decât războaiele. La prima vedere, poate să pară că superioritatea armelor a înclinat balanța în favoarea Vestului, însă în multe bătălii armatele occidentale au fost mai slab înarmate decât inamicii lor. Armurierii băștinași din Algeria făureau puști mai bune decât cele de care dispuneau francezii care le-au cucerit țara, și adesea armatele orientale care aveau mulți bani cumpărau cele mai noi arme de la fabricanți occidentali ca Krupp, Enfield și Winchester, cu mult timp înaintea armatelor europene mai prost finanțate. Armatele apusene câștigau războaiele datorită faptului că erau net superioare în ceea ce privește atitudinea, logistica și disciplina.

Occidentalii au un fel anume de a lupta, caracterizat printr-o eficiență lipsită de patimă, și putem discerne o tradiție comună care a început cu falanga grecească, a evoluat trecând prin legiunea romană și baioneta britanică și a continuat cu debarcările americanilor în Normandia și pe insula Iwo Jima. Mai întâi se declară război. Apoi soldații intră în luptă sub drapele sau în uniformă, cu armele la vedere, cu forțe masive. Lupta are scopul de a copleși inamicul și de a obține cât mai repede posibil o victorie clară, decisivă. Războiul se încheie cu un tratat de pace oficial.[1]

Soldații occidentali trebuie să fie profesioniști disciplinați. Sunt supuși unei instrucții riguroase, până când coordonarea dintre toți soldații devine mecanică. Vitejia nu este definită prin lupta imprudentă om la om, ci prin faptul că stai fără să te clintești alături de camarazii tăi.

Nu este o coincidență faptul că Primul Război Mondial și războaiele napoleoniene sunt singurele hecatombe gigantice de pe lista mea în care au murit mai mulți soldați decât civili. Modalitatea de luptă occidentală este atât de distructivă pentru armate, încât este nevoie de un efort cu totul special ca să te apropii de același număr de civili uciși. De fapt, de-a lungul istoriei, modul de luptă apusean a fost atât de nimicitor, încât în multe cazuri o armată occidentală a pierdut mai mulți soldați atunci când a câștigat o bătălie împotriva altei armate occidentale decât atunci când a fost învinsă de băștinași. Bunăoară, Statele Unite au pierdut mai mulți soldați când au câștigat bătălia de la Nashville împotriva rebelilor sudiști prost echipați decât atunci când armata lor a fost spulberată de indienii sioux la Little Bighorn. În războaiele din Africa de Sud, burii (1899–1902) au ucis în luptă de cinci ori mai mulți britanici decât uciseseră zulușii (1879), în ciuda legendarei ferocități a celor din urmă și a victoriei uluitoare pe care au repurtat-o la Isandlwana.

Cu toate că soldații europeni nu sunt, probabil, nici mai milostivi, nici mai puțin milostivi decât cei din oricare altă cultură, filozofia occidentală a războiului încearcă să evite uciderea civililor și vizează în primul rând eliminarea combatanților. Uciderea civililor este considerată o distragere a atenției, o vătămare măruntă a inamicului, cum ar fi să-l calci pe cineva pe picior în loc să-i sari la beregată. Cruțarea prizonierilor de război este încurajată nu atât din motive morale, cât din rațiuni practice. În acest fel, mulți dintre soldații inamici sunt înlăturați din cale fără să te ostenești să-i încolțești și să-i omori până la unul. Scopul războiului occidental este neutralizarea amenințării, nu uciderea de dragul uciderii.*

---

* „Lucrul cel mai important din acest masiv corp de legi este faptul că, din punctul de vedere al legii, scopul războiului nu este uciderea. Scopul este să obligi inamicul să cedeze. Pentru a realiza aceasta, este legală scoaterea din luptă a forțelor militare ale inamicului și deteriorarea sau distrugerea obiectivelor militare valide. Dar nu poți ucide sau vătăma în continuare dușmanii care sunt gata să se predea sau care sunt deja scoși din luptă de boli sau răni ori în urma capturării. […] Îi putem ucide sau vătăma doar atunci când avem de-a face cu combatanți aflați în libertate și când există o necesitate militară de a-i împiedica să desfășoare alte operațiuni militare împotriva noastră. De îndată ce au fost scoși din luptă, ei intră atât sub protecția principiilor și uzanțelor consacrate, impuse prin miile de condamnări pentru crime de război de după al Doilea Război Mondial, cât și sub ocrotirea mai familiarei legi a războiului." (Dave Glazier, profesor la Loyola Law School, citat în Marty Lederman, „John Yoo Appears to Confirm CIA Waterboarding", 17 martie 2007, http://balkin.blogspot.com/2007_03_11_balkin_archive.html).

Regulile pe care trebuie să le respecte țările civilizate când duc războaie au fost codificate prin Convenția de la Haga din 1899, care a încercat să împartă clar persoanele din zona de război în combatanți și necombatanți. Câtă vreme cei dintâi luptă în uniformă, iar ceilalți – civili, prizonieri de război, răniți, medici și reporteri – își țin capetele aplecate și nu ripostează, necombatanții sunt considerați intangibili.

Articolele 25–27 din Convenția de la Haga permit bombardarea orașelor apărate, lucru care era în ordine în 1899, când bombardarea însemna lansarea la nimereală a câtorva obuze asupra unui oraș asediat, pentru a-i sili pe apărători să se predea. De obicei, civilii erau prea departe ca să fie loviți, așa încât într-un oraș asediat obuzele ucideau mult mai puțini oameni decât foamea, însă după inventarea avionului a devenit posibil să torni o ploaie de foc și moarte asupra oricărui oraș în care exista un obiectiv util din punct de vedere militar – un turn radio, un depou de cale ferată, o fabrică sau o uzină electrică –, oriunde în spatele liniilor inamice, departe de locul în care erau concentrate trupele.

În sistemul de referință al modului de luptă occidental, lansarea bombei atomice asupra Hiroshimei în 1945 este un act de război legitim, în vreme ce aruncarea în aer într-un atentat cu bombă sinucigaș a cazărmii marinei americane la Beirut, în 1983, este condamnată ca terorism. Diferența esențială este aceea că prima acțiune a fost executată pe față, împotriva unui inamic declarat care putea să riposteze sau să se predea, în vreme ce a doua a fost efectuată pe furiș. Alte viziuni asupra războiului ar fi înclinate să condamne acțiunea de la Hiroshima ca atac împotriva unei ținte majoritar civile și să o justifice pe cea de la Beirut, care viza o țintă militară.

Modalitatea de luptă occidentală a început să pălească spre sfârșitul secolului XX, deoarece Vestul n-a reușit niciodată să găsească o cale de a învinge în luptele de partizani. Din Spania epocii napoleoniene până în Algeria și Vietnam, cea mai eficientă modalitate de a înfrânge armatele occidentale a fost să lupți altfel decât își doreau acestea.

Reacția tradițională la lupta de partizani a fost să se anuleze protecția pe care legile războiului o garantau necombatanților. Dacă nu poți să-i deosebești pe civili de rebeli, *toți* sunt dușmani. O armată care e hărțuită de partizani împușcă ostaticii, dă foc caselor, arestează membrii familiilor, distruge bunurile, tortureaza prizonierii și mână populații întregi în lagăre bine păzite, pentru a-i face pe oameni să priceapă că nu merită să-i sprijine pe rebeli. Dar această tactică dă rareori rezultate.

RĂZBOAIELE DINTRE MARI PUTERI EUROPENE SOLDATE CU CEI MAI MULȚI MORȚI (DOAR MILITARI)

Al Doilea Război Mondial	1939–1945	Franța, Anglia, Rusia, SUA *vs.* Germania, Italia	14 milioane de morți în Europa
Primul Război Mondial	1914–1918	Franța, Anglia, Rusia, SUA, Italia *vs.* Germania, Austria, Turcia	8,5 milioane
Războaiele revoluționare franceze și războaiele napoleoniene	1792–1802 și 1802–1815	Franța *vs.* Prusia, Anglia, Rusia, Austria	3 milioane
Războiul de Șapte Ani	1756–1763	Franța, Austria *vs.* Prusia, Anglia	cca 650 000
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei	1701–1713	Franța *vs.* Austria, Anglia, Olanda	între 400 000 și 700 000
Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei	1740–1748	Franța, Prusia *vs.* Austria, Anglia	450 000
Războiul de Treizeci de Ani	1618–1648	Franța, Suedia *vs.* Austria, Spania	cca 350 000
Războiul Crimeii	1854–1856	Franța, Anglia, Turcia *vs.* Rusia	cca 300 000
Războiul Nordului	1700–1721	Suedia *vs.* Rusia, Polonia	cca 300 000
Războiul Ligii de la Augsburg	1688–1697	Franța *vs.* Austria, Anglia, Olanda	233 000
Războiul franco-prusac	1870–1871	Franța *vs.* Prusia	188 000
Războiul franco-olandez	1672–1678	Franța *vs.* Austria, Anglia, Olanda	175 000

Revoluția Mexicană

Numărul de morți: 1 milion[1]
Locul în clasament: 46
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: săraci *vs.* bogați
Perioada: 1910–1920
Locul: Mexic
Asasinați: Carranza, Madero, Villa, Zapata
Ultimul rămas în picioare: Álvaro Obregón
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: toată lumea

Iese din joc Díaz

În cele trei decenii în care condusese dictatorial Mexicul, din anul 1876 încoace, Porfirio Díaz transformase țara în moșia sa personală. Armata îi era subordonată direct. Toate afacerile depindeau de bunăvoința sa și treceau într-un fel sau altul prin mâinile sale.

Singurii rivali potențiali pe care îi avea Díaz erau marii moșieri, care se comportau ca un fel de seniori feudali. Fiul unuia dintre cei mai bogați moșieri, Francisco Madero, fusese educat în străinătate și acum avea tot felul de idei liberale. Alegerile prezidențiale din 1910 erau doar de fațadă. Se credea că nimeni nu va cuteza să-l înfrunte pe Díaz, însă Madero a intrat în cursa electorală, silindu-l pe dictator să riposteze. Înainte să-i poată strica ploile, Díaz a arestat cinci mii de contestatari, printre care se afla și Madero. Díaz și-a anunțat realegerea cu o majoritate copleșitoare și Madero a fost exilat în Statele Unite, de unde a îndemnat poporul mexican să se revolte și să-l răstoarne pe Díaz.[2]

Poporul n-avea nevoie de multe îndemnuri. Revoluția plutea în aer, și luptele electorale evidențiaseră vulnerabilitatea regimului lui Díaz. Sistemul agricol bazat pe marile ferme numite *haciendas* îi ținea pe țăranii mexicani înglodați în datorii, fără pământ și fără speranță. În statul sudic Morelos a izbucnit o revoltă, sub conducerea anarhistului indian Emiliano Zapata. Răsculații din nord – mici fermieri, văcari fără slujbă și alți perdanți ai economiei bazate pe creșterea vitelor – s-au reunit sub conducerea pitorescului bandit Pancho Villa. Răscoala din nord a cuprins întregul stat Chihuahua și, în luna mai, rebelii au cucerit după o bătălie aprigă Ciudad Juárez, un oraș aflat la graniță. Apoi, când răsculații se pregăteau de lupte grele pentru cucerirea capitalei, Díaz i-a luat prin surprindere pe toți dându-și demisia și plecând în exil.

Iese din joc Madero

Francisco Madero s-a întors în țară și a devenit președinte, dar s-a dovedit a fi mai conservator decât și-ar fi dorit susținătorii săi. Mexicul era acum plin de țărani și lucrători înarmați care speraseră că bogăția țării va fi împărțită poporului, însă Madero nu voia decât să organizeze alegeri libere și să aducă în țară piața liberă și capitalismul. Revoluția s-a scindat. Zapata și-a ținut enclava socialistă din Morelos departe de imixtiunile guvernului central. În martie 1912, unul dintre principalii generali ai revoluției, Pascual Orozco, nemulțumit de îngustimea reformelor lui Madero, a declanșat o răscoală în nord.

Victoriano Huerta, unul dintre protejații fostului dictator Porfirio Díaz, a fost numit în fruntea armatei trimise să-l cumințească pe Orozco. Până în octombrie, o campanie de uzură l-a înfrânt pe Orozco și l-a făcut să fugă în SUA, iar Huerta s-a întors în capitală ca să comploteze împreună cu conservatorii mexicani și cu ambasadorul Statelor Unite (care probabil că acționa fără autorizația Washingtonului). Timp de aproximativ un an, Huerta l-a ținut sub observație pe președintele Madero și, văzând că e incompetent și bate pasul pe loc, în februarie 1913 a dirijat o lovitură de stat. Deoarece Madero s-a predat juntei, Huerta nu avea nici o posibilitate să-l execute în mod legal, dar, într-o zi când Madero era transferat de la o închisoare la alta, mașina în care se afla a trecut pe lângă destinație și s-a oprit mai încolo. Cei care îl escortau pe Madero l-au târât afară și l-au împușcat, apoi au împroșcat mașina cu gloanțe, ca să pară că automobilul nimerise într-o ambuscadă a rebelilor.[3]

Iese din joc Huerta

În noiembrie 1913 s-a format în nordul Mexicului o alianță a rebelilor împotriva lui Huerta. Liderii acestei alianțe erau guvernatorul Venustiano Carranza din Coahuila, Pancho Villa și Álvaro Obregón, un fermier mărunt care începuse să facă politică și care, dovedind un talent militar înnăscut, urca tot mai mult pe scara ierarhică. În următoarea jumătate de an, armatele rebele și-au consolidat și și-au extins teritoriul.

Noul președinte american, Woodrow Wilson, a refuzat să recunoască legitimitatea guvernului lui Huerta și i-a sprijinit pe rebeli. Tensiunea a crescut între cele două guverne, iar în aprilie 1914, când autoritățile locale din Tampico au insultat niște marinari americani,

trupele americane au pus stăpânire pe portul Veracruz, ceea ce i-a tăiat lui Huerta accesul la banii frumoși care ieșeau din taxele vamale, reprezentând cam un sfert din veniturile guvernului.

Cum armatele rebele se apropiau, Huerta și-a dat demisia în iulie 1914 și a fugit în străinătate. Câțiva ani mai târziu, a ajuns în Statele Unite și a intrat în cârdășie cu fostul său inamic, Pascual Orozco, plănuind revenirea la putere; dar, pe când uneltea, cei doi au fost surprinși de Texas Rangers[a], care l-au omorât pe Orozco și l-au arestat pe Huerta pentru că încălcase legile neutralității americane. Huerta a murit în închisoare înainte ca americanii să se hotărască ce să facă cu el.[4]

Convenția

După ce Huerta a dispărut de pe scenă, Obregón a preluat inițiativa și, în august 1914, a ocupat Mexico City în numele revoluției. Carranza s-a declarat președinte, dar acum, că învinseseră dușmanul comun, revoluționarii s-au pus pe ciorovăială. În cele din urmă, facțiunile din tot Mexicul s-au întâlnit pe teritoriu neutru, în stațiunea Aguascalientes, ca să ajungă la o înțelegere. Adunarea l-a pus în funcția de președinte pe un tip lipsit de influență și a adoptat o mare parte din programul radical al lui Zapata, care voia ca marile moșii să fie împărțite săracilor.

Prevederile Convenției de la Aguascalientes au fost acceptate de toată lumea în afară de Carranza. Nici Washingtonul nu era deloc încântat, căci liderii americani ar fi vrut să fie numit președinte Carranza, un centrist moderat. Chiar dacă poporul american avea o oarecare simpatie pentru Pancho Villa, guvernul Statelor Unite aprecia că cel mai în măsură să stabilizeze Mexicul era Carranza – care, în plus, nu plănuia să confiște și să împartă săracilor proprietățile deținute de străini. În noiembrie 1914, trupele americane s-au retras din Veracruz și i-au lăsat portul lui Carranza, care l-a folosit ca bază pentru a reîncepe războiul civil.

În decembrie 1914, Zapata și Villa și-au făcut apariția în Mexico City, primul venind din sud, iar celălalt, din nord. Era esențial ca orașul să se afle sub controlul „convenționiștilor“. Contrastul dintre cele două armate rebele a devenit evident în timpul acestei ocupații comune a capitalei. Oamenii lui Zapata erau civilizați și disciplinați. Apoi au sosit bandiții care alcătuiau armata lui Villa și au început să-i

a. Forțele de ordine din statul Texas (n.t.).

scoată din case pe cetățenii de vază și să-i împuște la primul zid care era la îndemână. După ce au băgat frica în oameni, s-au apucat să stoarcă bani de la toți cei care nu doreau să aibă aceeași soartă.

În ianuarie 1915, Carranza a plecat din Veracruz și a obținut o victorie convingătoare împotriva forțelor convenționiste la Puebla – locul în care, pare-se, orice armată aflată pe drumul dintre Veracruz și Mexico City duce o bătălie decisivă. În iulie 1915, Carranza și-a făcut intrarea în Mexico City și a revendicat președinția.

Obregón a trecut de partea lui Carranza și a pus pe picioare o nouă armată pentru a lupta împotriva lui Villa. Zapata și-a luat armata și s-a întors acasă, la Morelos, unde a stat cuminte, astfel că noul guvern l-a lăsat în pace și s-a concentrat asupra lui Pancho Villa. Într-un șir de bătălii, Obregón l-a împins pe Villa spre nord, până când acesta s-a hotărât să joace totul pe o carte la Celaya, în centrul Mexicului. Convins că entuziasmul și curajul sunt suficiente, Villa și-a trimis trupele într-o serie de atacuri absurde împotriva tranșeelor lui Obregón. Firește că Divizia Nordului, armata lui Villa, a suferit pierderi catastrofale. Supraviețuitorii au fost mânați sute de kilometri, peste munți și prin brusă. Când au ajuns, în cele din urmă, pe teritoriul lui Villa, din miile de luptători rămăseseră doar câteva sute. După ce forțele federale l-au vânat pe Villa prin tot deșertul din nord fără să-l prindă, Carranza a hotărât să-l ignore.

Iese din joc Villa

Fiecare fază a războiului părea să ajungă mai devreme sau mai târziu la granița de nord. Cei care exercitau controlul asupra orașelor aflate de-a lungul graniței cu Statele Unite puteau să ia legătura cu susținătorii lor din străinătate, să facă rost de bani lichizi și să strecoare arme în țară. Dat fiind că granița dintre Mexic și Statele Unite trecea prin mijlocul multora dintre orașele de la frontieră, americanii se adunau deseori pe acoperișuri și se uitau cum se luptă între ei mexicanii din jumătatea de sud, iar mexicanii trebuiau să fie foarte atenți să nu împuște din greșeală pe cineva de dincolo de graniță și să provoace o ripostă masivă a americanilor.

În noiembrie 1915, Villa a atacat trupele lui Carranza din orașul de graniță Aqua Prieta, foarte bine fortificat, însă de data aceasta americanii au permis guvernului mexican să deplaseze întăriri pe căile ferate din Statele Unite, unde Villa nu putea să li se pună în cale. Apoi, când Villa a încercat să cucerească tranșeele federale printr-un

atac de noapte, oamenii săi au fost dați de gol și orbiți de reflectoarele inamice, alimentate de uzinele electrice aflate pe partea americană.[5] Înfuriat de aceste încălcări ale neutralității, Villa a oprit un tren de pasageri oarecare în localitatea Santa Isabel din Mexic, i-a dat jos pe toți americanii, i-a aliniat și i-a împușcat.[6]

În 1916, Villa a trecut granița pentru un raid în Statele Unite și a ajuns la un schimb de focuri cu garnizoana armatei americane din Columbus, New Mexico. După ce a adunat suficiente arme și provizii de la americani, s-a înapoiat în Mexic. Ca să pună capăt o dată pentru totdeauna acestei amenințări, o mare forță expediționară americană a invadat Mexicul. Americanii l-au vânat pe Villa prin tot deșertul din nord fără să-l prindă și, după un an, au renunțat.

Villa a rămas în libertate, dar nu mai avea aceeași putere ca odinioară. În 1920, a beneficiat de o amnistie și a putut să se retragă netulburat. Însă trei ani mai târziu, pe când mergea cu mașina, a fost prins într-o ambuscadă pusă la cale de dușmanii săi și a fost ciuruit cu mitralierele.

Iese din joc Zapata

În timpul Revoluției Mexicane, soldații obișnuiau să treacă de o parte sau de alta după cum le venea lor pe chelie. Uneori schimbau taberele dintr-o necesitate de moment, ca să scape de execuțiile sumare care îi așteptau de obicei pe ofițerii capturați. Alteori era vorba de o mișcare bine chibzuită, menită să îi ajute în carieră. Atunci când colonelul Jesús Guajardo, unul dintre cei mai străluciți ofițeri ai cavaleriei federale, a fost azvârlit în închisoare pentru că băuse în timp ce era de gardă, Zapata i-a trimis un bilet în care îl întreba dacă n-ar vrea să treacă de partea lui. Comandantul federal a interceptat biletul și l-a obligat pe Guajardo să acționeze în interesul guvernului. Deși Zapata se ținuse deoparte în ultima vreme, tot era un rebel și, ca atare, trebuia eliminat. Guajardo a chibzuit și a născocit un plan infailibil.

Când s-a întors la datorie, Guajardo a înscenat o revoltă a cavaleriștilor pe care îi comanda. Ca să-și mărească credibilitatea în ochii lui Zapata, Guajardo a atacat garnizoana federală din orașul Jonacatepec, omorând câțiva soldați și punându-i pe ceilalți pe fugă. Pentru a dovedi că nu glumește, după victorie a mai ucis cincizeci de prizonieri. Impresionat de atitudinea lui neîndurătoare, Zapata avea acum încredere deplină în Guajardo și a fost de acord să se întâlnească cu el. Când Zapata a intrat în oraș, flancat de oamenii lui Guajardo, aceștia au ridicat armele, chipurile ca să tragă o salvă de salut, și l-au împușcat.

Iese din joc Carranza

În martie 1920, Obregón s-a răsculat împotriva lui Carranza și a pornit către capitală. Carranza a fugit spre Veracruz cu douăzeci și unu de trenuri în care erau 20 000 de soldați și o mare cantitate de monede de aur. Se presupunea că devotatul general Guadalupe Sánchez din Veracruz îl va proteja pe președintele țării odată ce avea să ajungă acolo, însă generalul a trecut de partea învingătorilor și a pus la cale un plan ca să-l intercepteze pe Carranza. Trupele lui Sánchez au prins în ambuscadă trenurile guvernului fugar, le-au făcut să deraieze și le-au distrus, dar Carranza a scăpat călare împreună cu câțiva dintre oamenii săi. Confuz și sleit de puteri, Carranza s-a refugiat în coliba unui țăran, însă a fost descoperit în aceeași noapte și împușcat.

Cu excepția lui Obregón, toate personajele importante dăduseră colțul și, în sfârșit, războiul s-a încheiat. Mexicul s-a stabilizat ca stat monopartid. Obregón a cooptat la guvernare toate facțiunile importante, cumpărându-le în schimbul unei felii din puterea politică. Toți cei care nu se lăsau înregimentați și refuzau să coopereze erau excluși de la guvernare, și timp de câteva generații, până în anul 2000, nici un partid de opoziție independent n-a putut să ia puterea din mâinile ferme ale Partidului Revoluționar Instituțional.

Primul Război Mondial

Numărul de morți: 15 milioane (8,5 milioane de militari[1] + 6,6 milioane de civili[2], rotunjit; nu sunt incluse decesele postbelice din timpul pandemiei de gripă și din timpul diferitelor războaie civile)
Locul în clasament: 11
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: Germania împotriva tuturor
Perioada: 1914–1918
Locul: Europa, Orientul Apropiat, Atlanticul de Nord
Principalele state participante: Austro-Ungaria și Germania *vs.* Franța, Italia, Rusia și Marea Britanie (fiecare dintre aceste state a mobilizat peste 5 milioane de militari și a pierdut cel puțin 500 000 dintre ei)
Statele participante secundare: aproape toate celelalte; probabil că e mai ușor să înșiri statele care s-au ținut deoparte
Statele care n-au intrat în război: din Europa: Danemarca, Olanda, Norvegia, Spania, Suedia și Elveția; din Orient: Afganistan, China, Etiopia și Siam; de asemenea, cea mai mare parte a Americii Latine
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: nimeni în special, mai degrabă sistemul internațional al statelor naționale militarizate; multă lume acuză aristocrația militară germană și pe kaizerul Wilhelm că au transformat o hărțuială regională într-un război mondial
Altă pacoste: război de tranșee și atacuri frontale stupide
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: A fost războiul ăsta chiar atât de prostesc pe cât pare?

Întrucât clasamentul din această carte a fost alcătuit pe baza numărului total de victime, deci incluzând civilii, Primul Război Mondial figurează abia pe locul unsprezece, dar, dacă aș lua în calcul doar militarii, ar ajunge cu ușurință pe locul doi. Acest război a fost o mașină de tocat carne și a ucis mai mulți militari decât oricare alt război care vă vine în minte, afară, bineînțeles, de conflagrația care i-a urmat și care își trage de aici numele – al Doilea Război Mondial.

Epuizarea produsă de acest război a dus la răsturnarea a patru dintre cele mai puternice dinastii din lume – Habsburgii, Romanovii, otomanii și Hohenzollernii (cu primii trei am făcut deja cunoștință). Cel puțin trei războaie locale au continuat să clocotească chiar și după ce un armistițiu a adus pacea între principalii participanți. Primul Război Mondial a distrus o ordine internațională a cooperării, bazată pe legăturile familiale dintre monarhi și pe investiții multinaționale,

înlocuind-o cu o lume a ideologiilor rivale. Toate conflictele, disputele și tragediile care au devenit reperele secolului XX își au rădăcina în distrugerea pricinuită de Primul Război Mondial.

De ce?

După ce Napoleon (vezi „Războaiele napoleoniene“) și Bismarck (vezi „Războiul franco-prusac“) au cucerit Europa, respectiv Franța, cu uriașele lor armate naționale, majoritatea regimurilor din Europa au tras învățămintele necesare și, în secolul al XIX-lea, au introdus serviciul militar obligatoriu și universal. Măsura se bucura de sprijinul politicienilor din ambele părți ale spectrului politic. Stânga aproba serviciul militar universal deoarece armatele moderne ștergeau deosebirile dintre clase și promovau oamenii în funcție de merit, punând armele în mâinile poporului, nu ale aristocrației. Perioada de instrucție prin care treceau rezerviștii era pentru stat un prilej de a oferi clasei muncitoare un oarecare grad de educație și asistență medicală, precum și niște venituri. Dreapta agrea serviciul militar universal deoarece promova supunerea, aduna la un loc masele, învățându-le cu igiena și disciplina, și oferea guvernului mijloace prin care să-i țină sub control pe străini și pe disidenți. Pe întregul continent, serviciul militar universal a dus la crearea unor armate enorme, care s-au înfruntat apoi de-a lungul frontierelor disputate.[3]

Pentru ca aceste armate naționale uriașe să poată fi aprovizionate, adunate și desfășurate, era nevoie de căi ferate, și pentru ca lucrurile să fie făcute cum trebuie, era nevoie de orare foarte bine planificate. În caz de război, era necesar ca rezerviștii să se adune la stația de cale ferată din localitate la o oră anume, ca să prindă exact trenul destinat preluării lor. Aceste trenuri ajungeau la frontiera cu inamicul la intervale stabilite, erau descărcate rapid și apoi trimise după alte trupe – toate acestea fără să stea pe loc din cauza unor trenuri care vin din cealaltă direcție la momentul nepotrivit. În caz de război, viteza era importantă. Cel care reușea să-și mobilizeze și să-și plaseze primul armatele de-a lungul frontierei disputate putea, cu fiecare zi de întârziere a inamicului, să pătrundă mai mulți kilometri în teritoriul practic lipsit de apărare.[4]

Ani în șir, frontierele controversate au divizat națiunile din întreaga Europă. Germania și Franța se ciorovăiau pentru Alsacia și Lorena. Austria și Serbia se considerau amândouă îndreptățite să stăpânească Bosnia; Italia și Austria se certau pentru Tirol, tot așa cum

Bulgaria și Grecia se certau pentru Tracia, iar Germania și Danemarca, pentru Schleswig-Holstein. Hotarele etnice ale Europei erau atât de întortocheate, încât fiecare națiune avea mici enclave străine care ar fi preferat să aparțină unei țări învecinate. Toate astea sună tare complicat, dar astfel s-a ajuns la o politică externă foarte simplă: vecinul tău ți-e dușman; vecinul vecinului tău e dușmanul vecinului tău și, prin urmare, ți-e prieten.

La o scară mai mare, națiunile rivalizau între ele și pentru a obține o poziție dominantă în ordinea internațională. După ce învinseseră Franța în 1871, germanii erau cea mai puternică națiune din Europa, și de curând Germania demarase un program amplu de construire de nave, ca să pună stavilă dominației engleze asupra mărilor. Austria și Rusia încercau ambele să detroneze Turcia, a cărei stea apunea, din poziția de stăpână a Balcanilor. Ca să-și urmărească interesele, fiecare națiune căuta aliați care să o sprijine în momente de criză. De exemplu, Franța avea nevoie de cineva aflat de cealaltă parte a Germaniei ca să-i facă pe germani să se gândească bine de tot înainte să o invadeze iarăși. Francezii se puteau alia fie cu Rusia, fie cu Austria – asta nu conta atât de mult –, dar, indiferent pe cine alegeau, cealaltă țară avea să se alieze automat cu Germania. După o generație de aranjamente, îmboldiri și arătat mușchii, Europa s-a împărțit în două blocuri de putere – Tripla Alianță, care reunea Germania, Austro-Ungaria și Italia, și Tripla Antantă, din care făceau parte Franța, Anglia și Rusia.*

Un mic război între două dintre aceste țări putea cu ușurință să degenereze, în câteva săptămâni, într-un război între cele șase puteri. Dacă una dintre părți nu apuca să-și mobilizeze armata înainte ca inamicul să treacă la atac, era terminată. Asta nu înseamnă că totul atârna de un fir de păr și că războiul dintre aceste state era cumva dinainte programat. În orice moment, intervenția umană ar fi putut să întrerupă procesul și să împiedice războiul. De pildă, Italia, sau, mai bine zis, cei care luau hotărâri în numele Italiei au decis într-o primă fază că n-are rost să implice țara în disputa de la care a pornit totul, așa că s-au abținut de la orice declarații de război, în ciuda faptului că Italia era obligată prin tratat să sprijine Germania și Austria.

* În mod derutant, când a început războiul, tabăra care a ajuns să fie numită „Aliații" nu a fost Tripla Alianță, ci Antanta. Alianței i s-a spus „Puterile Centrale", după locul țărilor pe hartă.

Scânteia

Gavrilo Princip a creat secolul XX pe 28 iunie 1914. Aproape toate curentele geopolitice care s-au desfășurat pe glob în următorii optzeci de ani își au originea în ziua în care acest terorist bosniac l-a asasinat pe moștenitorul tronului Austro-Ungariei, din dinastia habsburgică, în capitala provinciei Bosnia-Herțegovina. După ce făptașul a fost zgâlțâit de poliție, interogatorii austrieci au aflat că asasinatul fusese plănuit la Belgrad. I-au dat Serbiei un ultimatum: lăsați-ne să urmărim acest fir, că de nu…

Serbia a refuzat, și Austro-Ungaria i-a declarat război. Rusia nu putea să lase Austria să distrugă o țară-soră, slavă și de religie ortodoxă, și să pună mână pe încă o bucată din Balcani, așa că a declarat război Austriei. Germania nu putea permite Rusiei să zdrobească o națiune de limbă germană, cu care avea și cea mai lungă graniță, așa că a intrat și ea în război.

Apoi, germanii i-au cerut Franței asigurarea că n-o să-i atace din spate în vreme ce ei invadează Rusia. Mai mult, voiau ca Franța să le permită trupelor germane să ocupe o serie de poziții fortificate ale francezilor din apropierea graniței comune, astfel încât Franța să nu le poată face necazuri. Bineînțeles că francezii au refuzat; prin urmare, Germania le-a declarat și lor război.[5]

Germanii își dăduseră seama de multă vreme că alianța dintre Franța și Rusia avea să-i prindă într-o menghină, iar Statul-Major german cântărise deja toate amănuntele și concepuse un plan pentru această eventualitate. Puși în fața unui război pe două fronturi, germanii trebuiau să scoată cât mai repede din joc ori Franța, ori Rusia.

Da, dar pe care dintre cele două? Rusia era mult prea întinsă ca să poată fi invadată într-un război-fulger, ceea ce făcea din Franța o țintă mai ispititoare. Capitala ei era mai aproape (distanța dintre frontiera germană și Sankt-Petersburg era de două ori mai mare decât cea dintre Germania și Paris)[6], și trupele franceze aveau să fie mobilizate mult mai repede; prin urmare, Germania trebuia să se miște iute. Din fericire, Imperiul Rus, mare și greoi, avea nevoie de ceva vreme ca să-și mobilizeze armata, ceea ce îi lăsa Germaniei suficient timp ca să invadeze Franța. Din nefericire, granița dintre Germania și Franța era scurtă, și germanii n-aveau cum să găsească o breșă prin care să pătrundă. Erau siliți să ocolească linia franceză. Asta însemna să treacă prin Belgia neutră, ceea ce, fără îndoială, era de natură să-i înfurie pe englezi, dar, dacă totul mergea bine, Parisul avea să fie cucerit înainte ca englezii să se mobilizeze și să traverseze Canalul Mânecii.

Fără să mai stea pe gânduri, germanii au trecut granița belgiană. Ca să avanseze cât mai iute, au acționat fără milă la cel mai mic semn de rezistență din partea belgienilor. Adesea, pedeapsa pentru un singur foc tras de un belgian era executarea tuturor bărbaților din localitatea respectivă. Germanii au împușcat 211 civili belgieni la Andenne, 384 la Tamines și 612 la Dinant. În orașul Louvain, au executat 209 civili și au distrus 1 100 de clădiri, printre care și biblioteca universității, în care se aflau 230 000 de cărți. În total, trupele germane au ucis circa 5 500 de civili belgieni, ca să pună populația cu botul pe labe.[7]

După ce a traversat Belgia, armata germană a cotit la stânga și a năvălit în Franța pe toată lățimea frontului, dar a constatat cu surprindere că armamentul modern favoriza defensiva într-o măsură chiar mai mare decât presupuseseră strategii germani. Mitralierele i-au secerat nemilos pe atacatori; iată de ce această primă fază a campaniilor a rămas cunoscută în istoria germană sub numele de *Kindermord* – „Masacrarea Inocenților". Armata germană trebuia să arunce în luptă alți și alți soldați, ca să-i înlocuiască pe cei uciși. Asta însemna că trebuia să-și strângă și să-și scurteze liniile ofensive.

Francezii descopereau reversul medaliei. Întrucât mitralierele făceau ravagii în rândurile germanilor, liniile defensive puteau fi mai subțiri și mai lungi. Atunci când avangarda germană a ajuns la râul Marna, puțin înainte de Paris, francezii îi învăluiseră pe flancuri și i-au oprit printr-un contraatac.

Pe când corpurile principale ale armatelor se așezau în tranșee în apropiere de Paris, aripile lor se deplasau în afară, fiecare dintre părți încercând să încercuiască flancul inamic și, în același timp, să se asigure că inamicul nu-i va încercui propriul flanc. Această „cursă către mare" a luat sfârșit atunci când aripile nu mai aveau pe unde să încercuiască flancul dușmanului.

Împotmoliți

Majoritatea cărților de istorie reușesc performanța de a prezenta acest război într-un mod care-l face să pară și mai stupid decât a fost în realitate. Să te năpustești asupra inamicului când acesta stă în tranșee cu mitralierele îndreptate spre tine sună într-adevăr prostesc, dar până la urmă mulți generali au învățat că n-ai nici o șansă dacă procedezi astfel.

Mitraliera, perfecționată în anii 1880, azvârle gloanțele atât de repede, încât soldaților le este fizic imposibil să atace în câmp deschis fără să fie secerați – indiferent cât de mulți soldați se năpustesc, și

indiferent cât de repede aleargă. În primele luni de război, armatele au înțeles că vremea bravelor atacuri frontale apusese. Trebuiau să-și pună mintea la contribuție și să pună la punct un plan de rezervă.[8]

Tranșeele din Primul Război Mondial au fost o minune a ingineriei, dovedind încă o dată că războiul este lucrul la care oamenii se pricep cel mai bine. Rețeaua de tranșee, mai lată și mai greu de străpuns decât Marele Zid Chinezesc, executată în urma unor săpături care ar face să pălească munca la un canal mare și aprovizionată de mai mulți kilometri de cale ferată decât se găseau în majoritatea țărilor, era un oraș subteran lung și îngust cu peste un milion de locuitori, cu depouri de cale ferată, spitale, teatre, biserici, depozite, baruri și bordeluri – împărțit între două bande rivale.

Tranșeele, suficient de adânci ca soldații să se poată mișca fără să se ghemuiască și prea înguste ca să fie o țintă ușoară pentru artilerie, nu erau nicăieri în linie dreaptă, ci cotite și pline de intrânduri și denivelări, așa încât un soldat inamic care ar fi pătruns acolo cu o mitralieră să nu poată secera întreaga lungime a liniei de foc. Datorită acestor zigzaguri, nici exploziile bombelor nu afectau decât porțiuni mici. Dacă frontul rămânea pe loc destulă vreme, soldații puteau să adauge o podea din scânduri și pereți improvizați din bețe sau scânduri care să împiedice surpările de pământ. Se săpau și adăposturi mai adânci, bine întărite, care serveau ca spații de locuit și locuri de refugiu în timpul bombardamentelor. Mișcările inamicului erau urmărite cu ajutorul periscoapelor.

În pereții tranșeelor se săpau scări și platforme care permiteau soldaților să iasă la suprafață și să tragă în atacatori. Pe marginea parapetelor erau înșirați saci cu nisip care ofereau adăpost la suprafață, lăsând mici spații prin care soldații să poată ochi și trage. În fața tranșeelor era o încâlceală de sârmă ghimpată, pentru a încetini înaintarea dușmanilor și a le da apărătorilor răgazul să-i doboare cu mitralierele. Uniformele au trecut la culori șterse, greu de deosebit de pământ, iar capelele au fost înlocuite cu căști de oțel care să-i apere pe soldații din tranșee de obuzele care explodau deasupra lor și de șrapnelele care plouau peste ei.[9]

Tranșeele de comunicații plecau de la linia de foc și se duceau în zigzag în spatele frontului, asigurând circulația proviziilor, răniților, mesagerilor și întăririlor. Linii telefonice îngropate asigurau contactul dintre comandanți și front. A doua linie de apărare era construită într-un loc sigur, aflat dincolo de bătaia artileriei inamice, astfel încât capturarea primei linii de tranșee să nu fie decât un mic pas pe un drum lung și urât. În caz că inamicul cucerea a doua linie de apărare, mai exista și o a treia.

Când rețeaua de tranșee a fost terminată, se putea merge sub nivelul solului din Elveția până la Canalul Mânecii. Nu chiar tot drumul, firește. Linia era întreruptă din loc în loc de râuri și dealuri, iar în zonele mlăștinoase fortificațiile trebuiau să fie construite deasupra nivelului solului. Nici în zonele cu stâncărie nu se puteau săpa tranșee, așa că se construiau cazemate, însă tot puteai merge kilometri în șir cu capul sub nivelul la care ar fi trebuit să fie picioarele.

Armatele încercau să recurgă la alte tehnologii pentru a contracara avantajul defensiv al mitralierelor. În bătălia de la Ypres, din 1915, germanii au folosit iperita. Acest gaz face să apară bășici pe orice țesut contaminat; deși a adus un nou mod oribil de a muri (înecat în fluidele care se scurg din plămânii bășicați), iperita nu a fost o invenție revoluționară. În 1916, britanicii au scos pe câmpul de luptă tancuri primitive, care treceau cu șenilele lor peste majoritatea obstacolelor. Echipajul, protejat de carcasele blindate, manevra mitralierele și tunurile ușoare amplasate pe laturi pentru a provoca cât mai multe pagube în tranșeele inamice.[10] Spre deosebire de mai toate tancurile moderne, primele modele nu aveau turelă, deoarece inginerii se temeau că tancul s-ar putea răsturna din cauza greutății prea mari.

În acea vreme se spunea că „artileria cucerește; infanteria ocupă“.[11] Metoda preferată de străpungere a tranșeelor începea cu un tir de artilerie care îi acoperea pe atacatori, numit „baraj“, după cuvântul francez *barrage*. Acest tir de artilerie distrugea obstacolele din sârmă ghimpată și îi obliga pe apărători să se adăpostească adânc sub pământ, de unde nu puteau trage în soldații care se apropiau. Dacă sincronizarea era bună, atacatorii ajungeau fix înainte să explodeze ultimul obuz destinat primei linii de tranșee. În acel moment, barajul de artilerie își muta focul în spatele frontului, ca să împiedice sosirea întăririlor, iar atacatorii săreau în tranșeele inamice și puneau stăpânire pe ele înainte ca apărătorii să năvălească din adăposturi. Floare la ureche.

Din păcate, erau o mulțime de lucruri care puteau să compromită un baraj de artilerie. Dacă atacatorii avansau prea repede sau barajul nu se oprea la timp, artileria ajungea să-și bombardeze propriile trupe, iar dacă barajul se oprea prea devreme sau atacatorii înaintau prea lent, apărătorii aveau timp să iasă din adăposturi și să-i secere pe atacatorii surprinși în câmp deschis. Întrucât nu dispuneau de aparate radio portabile și fiabile, infanteriștii din Primul Război Mondial nu aveau cum să ajusteze planurile în funcție de situația reală de pe front.[12]

Dat fiind că tunurile deveniseră mai puternice, obuzele aterizau mult dincolo de limita vizibilității, așa că avioanele trebuiau să survoleze zona și să repereze țintele. Aceste avioane biplane fragile nu puteau să transporte armament greu care să influențeze nemijlocit

bătălia de la sol, dar piloții inamici au început să deschidă focul unul asupra altuia când se pomeneau față în față. Curând, s-a ajuns la o sumedenie de lupte aeriene pe cât de spectaculoase, pe atât de inutile.

Germanii au fost pionierii apărării în profunzime. Și-au dat seama că n-avea rost să-ți îndeși toată armata în prima linie de tranșee, care putea fi lesne lovită de artileria inamică. Nu era nevoie decât de o linie subțire care să dea alarma și de un număr de mitraliori care să întârzie înaintarea infanteriei inamice până când propria artilerie putea să intre în joc. Grosul armatei putea fi ținut la adăpost în a doua linie de tranșee, dincolo de bătaia artileriei, urmând ca, la nevoie, să se trimită în față întăriri.

Marile bătălii

Interminabilul război de tranșee a prilejuit și câteva bătălii adevărate, în care armatele au elaborat planuri, au atacat, s-au retras, s-au regrupat și au contraatacat. În general, fiecare parte spera să străpungă tranșeele inamicului și să ajungă la terenul deschis din spatele lor, unde puteai să desfășori manevre și să-ți pui în valoare iscusința. Dacă asta nu era cu putință, fiecare spera ca numărul inamicilor uciși să fie mai mare decât numărul celor omorâți de inamici, până când ultimul rămas în picioare avea să câștige, într-un final, războiul. Iată un tabel cu marile bătălii – v-ar putea fi de folos în cazul în care dați peste unul dintre aceste nume într-o carte sau la vreun test.

BĂTĂLIE	DURATĂ	NUMĂR DE MORȚI	CEA MAI LUNGĂ ÎNAINTARE	REZULTATE
A doua bătălie de la Artois	9 mai – 16 iun. 1915	50 000	cca 5 km	nimic
Gallipoli	19 febr. 1915 – 19 ian. 1916	125 000[13]	cca 3 km	zero
Somme	1 iul. – 18 nov. 1916	306 000[14]	cca 13 km	ioc
Verdun	21 febr. – 16 dec. 1916	305 000[15]	9-10 km	nexam
Passchendaele	31 iul. – 16 nov. 1917	150 000[16]	6-7 km	ciuciu

Singurul amănunt absolut vital pe care trebuie să-l cunoașteți în legătură cu aceste bătălii este faptul că pe 1 iulie 1916, în prima zi a bătăliei de pe râul Somme, au fost uciși 19 240 de britanici, cei mai mulți dintre ei în doar câteva minute, în vreme ce alergau peste bucata de pământ dintre tranșee.[17]

Ca o chestiune de ordin pur practic, numărul de britanici omorâți în prima zi a bătăliei de pe Somme echivala cu vreo 1 400 de tone de oase și țesuturi putrezinde presărate pe câmpul de luptă. Fiind vorba de asemenea cantități, evacuarea rămășițelor ar fi fost un coșmar logistic chiar și pe timp de pace; pe timp de război însă, era extrem de periculos să aduni cadavrele rămase în zona dintre tranșee. În cele din urmă, s-a descoperit că o populație prosperă de șobolani din zona tranșeelor jupuia carnea de pe schelete cu o viteză nemaipomenită, așa că toată lumea a hotărât să-i lase pe șobolani să-și vadă de treabă.[18]

Dat fiind că soldații proveneau din societăți educate, în arhivele de pe tot cuprinsul Europei s-au păstrat mii de scrisori trimise de pe front. Ele documentează experiența cumplită a războiului de tranșee. Deschideți orice istorie a războiului și veți da peste zeci de relatări care descriu luptele din perspectiva combatanților.

> Ne târâm pe burtă până la marginea pădurii, în timp ce obuzele șuieră și vuiesc pe deasupra noastră, sfârtecând trunchiuri de copaci și crengi. Și iarăși pică obuze în zona de la marginea pădurii, aruncând în sus nori de pământ, pietre și rădăcini și învăluind totul într-o ceață nesuferită, scârboasă, verde-gălbuie. [...] Mă ridic de la pământ și fug cât pot de repede peste pajiști și câmpuri de sfeclă, sar peste tranșee, garduri vii și sârmă ghimpată, și deodată aud pe cineva strigând undeva în față: „Aici! Toată lumea să intre aici!“ În fața mea e o tranșee lungă, sar pe dată în ea [...], sub mine sunt englezi morți și răniți. [...] Acum știu de ce am aterizat pe moale când am sărit înăuntru. [...] O furtună nesfârșită de fier trece țiuind peste tranșeea noastră. În cele din urmă, la ora zece, artileria noastră deschide focul în acest sector. Unu – doi – trei – cinci – și tot așa. Obuzele explodează fără încetare într-o tranșee a englezilor din fața noastră. Amărâții roiesc afară ca furnicile dintr-un mușuroi, și noi pornim asaltul. Traversăm câmpul din față cu iuțeala fulgerului, ici-colo se dau lupte sângeroase om la om, ocupăm tranșeele una după alta, îi aruncăm pe englezi afară. Mulți își ridică mâinile deasupra capului. Cine refuză să se predea e secerat pe loc. Așa am curățat pe rând toate tranșeele. [...]
>
> De patru ori am înaintat și de fiecare dată am fost siliți să ne retragem. Din compania mea mai rămăsese unul singur în afară de mine, dar până la urmă a căzut și el. O împușcătură mi-a smuls toată mâneca stângă a tunicii, dar, printr-o minune, am rămas nevătămat.[19]

Tânărul care a scris această scrisoare, Adolf Hitler, a supraviețuit războiului.

Alte fronturi de război

În mai mare măsură decât alte războaie, Primul Război Mondial a ucis oameni de care s-ar putea să auziți în alte contexte. Henry Moseley, fizicianul care a descoperit taina din spatele numerelor atomice, a fost împușcat la Gallipoli. Umberto Boccioni, sculptorul italian din mișcarea futuristă, a murit într-un accident în timpul instrucției. Scriitorul britanic H.H. Munro și poetul american Joyce Kilmer au fost uciși în luptă. Sculptorul cubist francez Raymond Duchamp-Villon a murit în lagăr de febră tifoidă. George Llewelyn-Davies, unul dintre copiii care l-au inspirat pe J.M. Barrie când a scris *Peter Pan*, a fost împușcat în cap în Flandra. Acesta a fost, probabil, cel mai democratic război din istorie. Națiunile europene au sacrificat o întreagă generație, indiferent de talentele, realizările sau relațiile fiecăruia.*

Cel mai simplu e să ne închipuim Primul Război Mondial ca pe o gaură neagră sau ca pe un uriaș foc de tabără – o rețea imobilă de tranșee care străbătea vestul Europei și devora cu lăcomie resursele unei lumi întregi. Nu doar națiunile apropiate de front – Germania, Franța, Anglia – și-au aruncat cu toptanul fiii în pălălaie. Pentru ca monstrul să fie hrănit în permanență, au fost aduși tineri din toate părțile lumii – America, Australia, India, Senegal.

Bineînțeles, războiul mondial nu s-a fi ridicat la înălțimea numelui său dacă nu ar fi fost implicate multe alte țări. Turcia otomană, care controla cea mai mare parte din Orientul Mijlociu, a intrat în joc ca să-l împiedice pe vechiul său vrăjmaș, Rusia, să obțină vreun avantaj în Balcani. Prin urmare, mai multe armate coloniale mici, îndeosebi britanice, au început să ronțăie din marginile Imperiului Otoman, încercând să creeze breșe și să răzbată până la trupele rusești. Britanicii au pătruns în Palestina, venind din Egipt, și au pus stăpânire pe Ierusalim; între altele, au purtat o bătălie la Armaghedon (da, este un loc real). O armată din India britanică a invadat Mesopotamia, dar a fost încolțită și asediată la Kut. După câteva luni în care au mâncat cai și șobolani, ba chiar și-au ros propriile curele, soldații s-au predat turcilor.

---

* *Peter Pan a fost împușcat în cap în Flandra*. Pe scurt, acesta-i războiul. Majoritatea soldaților uciși în războaie fie sunt prea tineri ca să fi lăsat o urmă în timpul trecerii lor prin viață (dacă facem abstracție de durerea pricinuită părinților), fie s-au făcut cunoscuți în principal prin realizările lor militare. Civilii uciși în război sunt și mai anonimi – de obicei dispar fără ca măcar un amploiat militar să le consemneze pieirea. Printre puținii oameni răpuși în alte războaie care au rămas cunoscuți pentru realizări din afara domeniului militar se numără Arhimede, Lord Byron și Glenn Miller.

Cea mai ambițioasă ofensivă împotriva Turciei a debutat cu un atac naval britanic în strâmtoarea Dardanele, pentru a captura Constantinopolul și a deschide ruta maritimă către porturile ruse de la Marea Neagră (februarie 1915). Planul a eșuat din start, în primul rând din cauză că britanicii nu au luat în calcul faptul că strâmtoarea, care era de o importanță crucială și trecea prin inima teritoriului inamic, era foarte bine păzită. Minele maritime și bateriile turcești de pe țărm au scufundat trei nave de război și le-au deteriorat pe toate celelalte care făceau manevre în zonă. Atunci, Aliații au decis să debarce cu o armată întreagă pe peninsula Gallipoli pentru a scoate din joc bateriile turcești, dar, din nefericire, aduseseră doar atâtea trupe cât să defileze prin Constantinopol după ce îl ocupau. Având urgent nevoie de întăriri, flota a traversat Mediterana și a luat la bord trupele australiene lipsite de experiență care făceau instrucție în Egipt, apoi a așteptat sosirea trupelor de veterani britanici de pe frontul de vest. Această întârziere le-a dat turcilor timp berechet ca să-și întărească pozițiile. Aliații au fost măcelăriți când au debarcat pe plaje, apoi măcelăriți și mai rău când au încercat să avanseze dincolo de plaje, și iarăși măcelăriți când au urcat dealurile ca să-i împrăștie pe apărători. După s-au luptat în zadar cu turcii timp de câteva luni, Aliații au renunțat, s-au urcat pe nave și au plecat.

După aproximativ un an de neutralitate, Italia s-a hotărât să intre în război de partea Aliaților, care îi promiseseră Alpii și coasta Adriaticii, în detrimentul Austro-Ungariei. Dat fiind că scurta frontieră dintre Italia și Austria trecea în mare parte prin munți greu accesibili, frontul a încremenit și aici, iar armatele s-au împotmolit într-un război steril, de uzură.

Puterile Centrale au reușit să cucerească cea mai mare parte a Balcanilor. Țările peste care a trecut tăvălugul războiului, Serbia, Muntenegru, Albania și România, au îndurat distrugeri, jafuri și foamete, după care au venit forțele de ocupație. Grecia a fost pe punctul de a se alătura Puterilor Centrale, dar o lovitură de stat sponsorizată de Aliați l-a înlăturat pe regele ei progerman.

Frontul rusesc era mai lung decât cel apusean (aproximativ 1 600 km de la nord la sud, față de cca 500 km în vest)[20], cu o dispunere mai rarefiată a trupelor, ceea ce făcea mai ușoară depășirea prin flanc sau străpungerea liniei inamice. În primii ani, frontul s-a tot mutat înainte și înapoi, în funcție de succesele efemere obținute de una sau alta dintre părți, ambele luând un număr uriaș de prizonieri. Din cauza acestor fluctuații, populațiile civile de pe frontul de est au avut mult mai mult de suferit decât cele de pe imobilul front apusean. Armatele aflate în mișcare au atacat coloane de refugiați, au călcat

în picioare recoltele și au jefuit orașele; au măcelărit animalele de prin gospodării; au răspândit boli. O treime dintre toți civilii morți în Primul Război Mondial au pierit în Rusia, în cea mai mare parte din cauza foametei și a tifosului.

Armenii

În 1915, o ofensivă a turcilor împotriva rușilor în munții Caucaz s-a încheiat cu un eșec răsunător, și trebuia să se dea vina pe cineva. Pe când generalii turci se uitau în jur, căutând un țap ispășitor, au pus ochii pe armenii creștini care trăiau în apropierea zonei de război. Da, trădarea armenilor subminase operațiunea turcilor. Dovada supremă a apărut atunci când acești supuși creștini ai sultanului i-au primit ca pe niște eliberatori pe rușii care trecuseră la contraofensivă.

Pe măsură ce Imperiul Otoman își pierdea puterea, turcii tolerau tot mai greu naționalismul în rândurile minorităților aflate sub jugul lor, și orice activitate suspectă putea să declanșeze un masacru preventiv. În 1894, turcii măcelăriseră fără nici un motiv 200 000 de armeni, apoi mai omorâseră 30 000 în 1905, iar acum s-au gândit că e prea periculos să îngăduie prezența unei minorități creștine pornite împotriva lor atât de aproape de front. Trebuiau să se descotorosească o dată pentru totdeauna de această seminție, așa că s-au apucat să-i elimine sistematic pe armenii care trăiau pe teritoriul Imperiului Otoman. Și, dacă tot se puseseră pe treabă, s-au gândit că ar fi bine să stârpească și comunitatea asiriană (creștinii sirieni).

Armenii care fuseseră înrolați în armata turcă au fost dezarmați și încolonați în batalioane de muncă silnică, pentru a fi exploatați până când își dădeau duhul. În aprilie 1915, armenii din Constantinopol au fost deportați. În iunie, 15 000 de armeni din orașul Bitlis au fost duși pe câmp și omorâți; în iulie, alți 17 000 au fost adunați din orașul Trabzon și masacrați.[21] Apoi, soldații turci au început să curețe satele armenești din provinciile de nord-est și satele asiriene din sud. Bărbații erau adunați la un loc și împușcați. Femeile, copiii și bătrânii erau strămutați în sud-vest, însă uneori fetele frumoase și copiii ajungeau în familiile turcești – copiii spre a fi crescuți în religia musulmană, iar fetele pentru a fi ținute ca servitoare sau soții. Armenii au fost mânați peste munți și prin deșerturi în veritabile marșuri ale morții, mulți dintre ei fiind împușcați, înjunghiați cu baioneta, doborâți cu bâta sau pur și simplu lăsați să moară în pustietate dacă îi părăseau puterile.[22] Registrele otomane ieșite la iveală de curând arată că în timpul acestei purificări etnice au pierit 972 000 de armeni.[23]

Civilii

Pentru a ieși din impasul militar, puterile beligerante au trecut la represalii împotriva populației civile. Germanii au folosit un tun gigantic cu ajutorul căruia au bombardat Parisul la nimereală de la 120 de kilometri distanță, omorând în total 250 de cetățeni neajutorați. De asemenea, au folosit zepeline ca să bombardeze Anglia, omorând 550 de civili. Nimic din toate astea n-a reușit să influențeze în vreun fel desfășurarea războiului. Blocada navală germană, însă, a avut un impact important.

Nădăjduind să-i înfometeze pe englezi până când o să cedeze, submarinele germane au început să scufunde toate navele pe care le prindeau apropiindu-se de Insulele Britanice. O vreme, strategia a funcționat destul de bine, grație noilor tehnologii inventate în ultimele decenii. Submarinele puteau să se apropie pe neobservate până ce obiectivul ajungea în bătaia focului, iar torpilele puteau să scufunde navele cu o singură lovitură bine țintită.

La fel ca războiul aerian din al Doilea Război Mondial, războiul maritim din Primul Război Mondial se desfășura într-o zonă obscură de ambiguitate morală. Legea internațională crease reguli complexe pentru situațiile în care navele de război se intersectau cu nave civile. De exemplu, reglementările impuneau ca navele comerciale neînarmate să fie oprite și controlate, iar echipajele să fie evacuate; pe de altă parte, o navă civilă care își monta arme defensive putea fi atacată imediat. Totul suna bine în teorie, dar în practică aceste reguli erau în mare parte inaplicabile. Submarinele erau net inferioare navelor de la suprafață din punctul de vedere al vitezei, al armamentului și al bătăii armelor; atuul lor era capacitatea a lua inamicul prin surprindere. Dacă, în loc să atace imediat, ieșeau la suprafață ca să perchiziționeze un vas suspect de contrabandă, își pierdeau singurul avantaj. Prin urmare, submarinele preferau să scufunde pe loc orice navă suspectă, ori de câte ori se ivea ocazia.

Evident, scufundarea la întâmplare a oricărei nave care se apropia de apele britanice a făcut ca mulți pasageri inofensivi să ajungă pe fundul oceanului. Pe 7 mai 1915, pachebotul *Lusitania*, care venea de la New York, a fost scufundat în apropierea Irlandei; în afara echipajului, au murit 1200 de pasageri. Protestul vehement al Statelor Unite, care adoptaseră o poziție de neutralitate, a făcut ca submarinele germane să se potolească o vreme.

În cele din urmă, navele britanice au început să se deplaseze în convoaie, ceea ce a complicat sarcina submarinelor germane, întrucât aceste formații erau mult mai dificil de atacat decât navele izolate.

Chiar dacă un submarin dădea peste un convoi vulnerabil, echipajul apuca de obicei să tragă doar de vreo două ori înainte ca navele de la suprafață, mai rapide, să se risipească, ieșind din bătaia focului. Totuși, un rol mai important l-a jucat faptul că germanii au supraestimat măsura în care britanicii se bazau pe export. Cum comerțul pe ocean devenise riscant, britanicii și-au extins terenurile cultivabile pentru a compensa deficitul de alimente.

Blocada porturilor germane de către britanici s-a desfășurat în principal cu ajutorul câmpurilor de mine și al navelor de patrulare. Chiar dacă s-a făcut în general fără încălcarea legilor maritime, stârnind mai puține proteste internaționale, blocada britanică a provocat moartea mai multor oameni. Poziția Germaniei în Marea Nordului le-a permis britanicilor să stranguleze traficul pe anumite rute și să provoace o gravă penurie de alimente. Estimarea oficială este că, pe timpul războiului, 763 000 de civili germani au murit din cauza foametei, mulți dintre ei în ultimele luni ale blocadei, când Germania nu mai avea acces la fermele țărilor ocupate din Europa de Est. După încheierea armistițiului, în ciuda declarării păcii pe uscat, Aliații au menținut blocada pentru a-i ține sub presiune pe diplomații germani care negociau la Versailles.

Puterile beligerante au făcut tot ce le-a stat în puteri ca să submineze stabilitatea inamicilor lor. În 1917, când guvernul rus a început să se clatine, germanii l-au expediat înapoi în Rusia pe liderul comunist Lenin, aflat pe atunci în exil în Elveția, doar ca să tulbure apele și să creeze probleme. Nimeni altul decât Churchill spunea: „L-au transportat pe Lenin din Elveția în Rusia, într-un tren sigilat, ca pe un bacil al ciumei". La rândul lor, germanii i-au sprijinit pe rebelii irlandezi, creând condiții propice pentru Rebeliunea Paștelui din 1916. Printre supușii britanici care au fost prinși conspirând cu germanii în scopul eliberării Irlandei s-a numărat și Roger Casement, eroul din Congo (vezi „Statul Liber Congo"). A fost acuzat de trădare și spânzurat.[24] De cealaltă parte, colonelul britanic Thomas Lawrence – cunoscut din folclor și din filme ca mândrul „Lawrence al Arabiei" – s-a aliat cu rebelii arabi pentru a submina poziția otomanilor în Orientul Apropiat.

Prăbușirea

După trei ani mizerabili de război, soldații francezi mânați în luptă behăiau uneori ca oile când treceau pe lângă un grup de generali. Știau că sunt trimiși la abator. În mai 1917, după ce într-o nouă ofensivă

nesăbuită au fost uciși ori răniți 100 000 de francezi, soldații au refuzat să meargă mai departe. Zeci de mii de soldați francezi au dezertat, și jumătate din armată – cincizeci și patru de divizii – a refuzat să mai primească ordine de la superiori.

Revolta francezilor a fost înăbușită printr-o combinație de execuții și reforme. Capii au fost împușcați sau duși în închisoarea de pe Insula Diavolului, în vreme ce mulți dintre soldații de rând au fost trimiși la casele lor, ca să-și tragă oleacă sufletul. În cele din urmă, Înaltul Comandament francez a priceput că soldații nu mai erau dispuși să-și riște viața în marile pariuri sângeroase ale războiului de tranșee și a izbutit să restabilească încrederea trupelor prin mici ofensive care aveau un succes limitat.

Ani întregi, italienii duseseră o bătălie după alta pentru râul Isonzo – patru bătălii în 1915, cinci în 1916, trei în 1917. În cea de-a douăsprezecea bătălie de pe Isonzo, care a început în octombrie 1917, forțele austro-germane au reușit în sfârșit să străpungă liniile italienilor, împrăștiindu-i pe apărători și luând o mulțime de prizonieri. În răstimp de o lună, au fost capturați 280 000 de italieni; alți 350 000 au dezertat. Cu toate că frontul s-a stabilizat din nou la o sută de kilometri mai încolo, fără ca italienii să sufere pierderi teritoriale prea mari, armata italiană nu a mai contat în restul războiului.[25]

Și totuși, lucrurile mergeau cel mai rău în Rusia. Rușii suferiseră un eșec după altul, pierzând cam un milion de oameni, la care adăugau multe milioane de răniți. Guvernul nu mai avea bani, hrana nu mai ajungea până în orașe. O serie de răscoale și revolte au dus la abdicarea țarului în martie 1917, și națiunea s-a prăbușit într-un război civil sălbatic, care va fi tratat într-un capitol separat (vezi „Războiul civil rus“). Trupele germane au ocupat porțiuni imense din țară și au început să trimită acasă hrană și provizii.

După căderea Rusiei, germanii s-au putut concentra asupra frontului de vest, sporindu-și efectivele îndeajuns ca să reia ofensiva. De data aceasta, au recurs la așa-numitele tactici de infiltrare.* Încet-încet, cu multă vărsare de sânge, dar cu o eficacitate remarcabilă, ofensiva germană a împins liniile Aliaților înspre Paris. Însă odată cu trecerea săptămânilor, Aliații au învățat să contracareze noile tactici germane,

* În loc să trimită valuri de soldați sub acoperirea artileriei, aceste noi tactici se bazau pe mici unități care se furișau destul de aproape ca să pună stăpânire pe puncte strategice din spatele liniilor inamicului, fără a-i mai pune în gardă pe adversari printr-un lung bombardament pregătitor.

și ofensiva s-a dezumflat tocmai atunci când trupele proaspete din Statele Unite au lansat un contraatac.

Ani de zile, Statele Unite se străduiseră să se țină departe de nebunia din Europa. Relațiile economice legau SUA de ambele tabere. Afinitățile istorice îndemnau America să se alieze cu Anglia, dar imigrația masivă a germanilor și irlandezilor din generațiile antebelice o îndemna în direcția opusă; totuși, atacurile repetate ale germanilor împotriva vaselor civile au scandalizat opinia publică americană.

Din fericire pentru Germania, războiul european nu era singurul care îi preocupa pe americani. Revoluția Mexicană era în plină desfășurare, și trupele americane abia ce se întorseseră acasă după ce îl vânaseră pe Pancho Villa pe teritoriul Mexicului. Germanii au propus guvernului mexican o alianță secretă, sperând că vor putea astfel să-i țină pe americani ocupați în emisfera lor, dar, când planurile nemților au fost date în vileag, americanii înfuriați i-au declarat război Germaniei (aprilie 1917).[26]

Americanilor le-a trebuit aproape un an ca să se mobilizeze la întregul lor potențial. Prima bătălie importantă au dat-o abia în martie 1918, dar fluxul continuu de soldați odihniți (nu mai puțin de două milioane) a dat Germaniei lovitura decisivă. Încetul cu încetul, germanii au dat înapoi în fața atacurilor reînnoite ale Aliaților. Văzând că liniile germane erau împinse necontenit înapoi, oficialii de la Berlin au intrat în panică. Cucerirea părea iminentă. Dacă așteptau până când armata era distrusă complet, Germania rămânea fără nici o putere de negociere. În octombrie, guvernul a început să examineze posibilitatea unui acord de încetare a focului.

În timp ce telegramele circulau dintr-o parte în alta, aliații Germaniei dădeau bir cu fugiții. O ofensivă a Aliaților pornită din Grecia s-a rostogolit pe neașteptate peste trupele inamice din Balcani. Bulgaria, Turcia și Austro-Ungaria au ieșit din joc în septembrie, octombrie și, respectiv, noiembrie. Cu această ocazie, austriecii s-au descotorosit și de împăratul lor. Cum germanii tărăgănau lucrurile, Aliații le-au transmis cât se poate de clar că, înainte să intre în vigoare un acord de încetare a focului, împăratul german trebuia să abdice. Kaizerul Wilhelm a renunțat la tron pe 9 noiembrie, iar după două zile luptele au încetat.

Mă rog, în mare au încetat. „Războiul giganților s-a sfârșit“, declara Churchill. „Încep ciorovăielile între pigmei.“[27] Conflictele care mocneau de multă vreme s-au manifestat din plin în zilele de după război. Rusia se afla în război civil. Finlanda era în aceeași situație. Ungaria și România, Rusia și Polonia, Grecia și Turcia se războiau deoarece nu puteau cădea de acord asupra modului în care urmau să fie trasate

granițele dintre ele. Pe deasupra, în Turcia își disputau întâietatea două regimuri rivale, dintre care unul dorea să impună republica, iar celălalt, monarhia. În 1919, reprezentanții puterilor beligerante s-au adunat pe liniștitele domenii din apropierea Parisului ca să negocieze detaliile exacte ale tratatelor de pace, dar pacea avea să dureze doar atâta timp cât le-a trebuit națiunilor rivale ca să crească o nouă generație de soldați.

Moștenirea

Principala lecție a Primului Război Mondial a fost că războiul e un lucru rău. Asta poate părea de domeniul evidenței, dar europenii din generația anterioară trăiseră o perioadă de pace fără precedent și uitaseră cum e războiul. Cele mai multe războaie de care își aminteau oamenii fuseseră victorii ușoare sau înfrângeri nete. Primul Război Mondial le-a amintit liderilor mondiali că războiul nu se desfășoară întotdeauna după plan. Aproape orice plan a dat greș sau s-a întors împotriva celor care l-au pus la cale, iar la sfârșitul războiului cele mai multe dintre națiunile beligerante erau profund marcate și ajunseseră la sapă de lemn.

În capitolele următoare vom vedea că multora dintre hecatombele de pe lista mea li se poate găsi cu ușurință sursa în Primul Război Mondial. Războiul civil rus a derivat din el. Al Doilea Război Mondial a fost o rejucare a meciului. Și alte masacre derivă din Primul Război Mondial, chiar dacă nu nemijlocit. Stalin s-a ivit din Revoluția Rusă, iar Războiul din Coreea își are obârșia în cel de-al Doilea Război Mondial.

Undele de șoc se mai simt chiar și în zilele noastre. În primul său comentariu public despre atacurile din 11 septembrie 2001, Osama bin Laden anunța sfârșitul celor optzeci de ani în care lumea musulmană suferise din pricina Occidentului, foarte probabil o referire la dizolvarea Imperiului Otoman în urma războiului și la ocuparea Palestinei de către britanici, care a început (coincidență?) pe 11 septembrie 1922.[28] De fapt, unele dintre cele mai încercate țări din istoria recentă au luat ființă atunci când imperiile învinșilor au fost dezmembrate de învingători:

Burundi, Rwanda: Două bucăți din Africa Germană de Est au fost date belgienilor, punând etniile tutsi și hutu în aceeași țară, în ciuda urii care exista între ele. În ultima jumătate de veac s-au comis nenumărate masacre și de o parte, și de cealaltă.

Cehoslovacia, Polonia: Două noi țări multilingve au fost decupate din ținuturile mărginașe, locuite de slavi, ale Austriei, Germaniei

și Rusiei. Se spera că ele vor constitui un tampon între dușmani de moarte, dar au rezistat doar atât cât să declanșeze un nou război, fiind cucerite cu ușurință.

Darfur: În timpul Primului Război Mondial, în numele solidarității musulmane, sultanul Darfurului – un stat din Sahara – s-a dezis de britanici și a trecut de partea Imperiului Otoman. Atunci britanicii au ocupat Darfurul și au abolit sultanatul, alipind țara Sudanului. În ziua de azi, Darfurul se confruntă cu genocidul declanșat de stăpânitorii sudanezi.

Irak: Toate provinciile producătoare de petrol din Imperiul Otoman au fost puse laolaltă și date britanicilor, deși aceasta i-a reunit într-un singur stat, în mod arbitrar, pe arabii sunniți, pe arabii șiiți și pe kurzi. Aceste trei grupuri au dus un război civil continuu, fiecare dintre ele vrând să dețină controlul asupra țării și asupra veniturilor ei.

Israel: Această felie din Imperiul Otoman le-a fost dată britanicilor, pentru a fi apoi rezervată imigranților evrei. De mai bine de o jumătate de veac, statele arabe învecinate se străduiesc să șteargă această pată etnică.

Liban: Enclavele creștine din Siria au fost decupate din Imperiul Otoman pentru a crea o țărișoară cu majoritate creștină. În anii ’70 și ’80, localnicii musulmani au dus un război civil cu creștinii pentru împărțirea puterii.

Uniunea Sovietică: Atunci când Rusia, sleită de război, a devenit comunistă, s-a creat un stat monstruos de puternic, opus în plan ideologic Occidentului. A fost nevoie de trei sferturi de secol și de amenințarea continuă cu anihilarea nucleară pentru ca Rusia să revină în același plan cu restul Europei.

Iugoslavia: Toți slavii balcanici din Imperiul Austriac au fost combinați cu Serbia, astfel luând naștere un mare stat în care se vorbeau mai multe limbi. În anii ’90, toate aceste popoare au dus războaie civile ca să-și câștige independența.

Războiul civil rus

Numărul de morți: 9 milioane[1] (celor 1 milion de militari morți li se adaugă 5 milioane de decese din cauza foametei și 2 milioane de decese din cauza epidemiei; restul sunt civili care au căzut victime terorii, au fost uciși în tiruri încrucișate etc.)
Locul în clasament: 16
Tipul: război civil ideologic, dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: „roșiii" *vs.* „albii"
Perioada: 1918–1920
Locul: Rusia
Statele propriu-zis participante: Franța, Germania, Marea Britanie, Japonia, Statele Unite
Statele cuantice participante: Armenia, Estonia, Finlanda, Georgia, Letonia, Lituania, Polonia, Guvernul Provizoriu Rus, Rusia sovietică, Ucraina
Participanții cvasistatali: Legiunea Cehă, cazacii de pe Don, Teritoriul Liber, Armata Verde, Komuch, Guvernul Provizoriu al Siberiei Autonome, Armata Voluntarilor
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: stânga învinuiește dreapta și dreapta învinuiește stânga

Căderea dinastiei Romanov

Primul Război Mondial a fost un dezastru monumental pentru toți cei implicați și, la sfârșitul conflagrației, guvernele multora dintre țările beligerante erau atât de șubrezite, încât nu mai aveau cum să reziste în continuare. Prima țară mare care s-a prăbușit sub apăsarea războiului a fost Rusia. Penuria de alimente și grevele au perturbat viața din orașe. Insuficiența proviziilor și strategia neghioabă au zdruncinat armata. După ani de măceluri interminabile, mii de soldați ruși s-au săturat până-n gât și au plecat spre casă, luându-și puștile cu ei, pentru cazul în care cineva ar fi încercat să-i oprească.

Revoluția din Februarie (de fapt, din martie 1917)* a început când protestele din capitala Petrograd au devenit violente. Soldații trimiși

* Cutuma cere ca orice prezentare a Revoluției Ruse să aibă o notă de subsol în care autorul caută să limpezească denumirile derutante. Pentru început, întrucât rușii se conduceau după calendarul iulian, care este defazat cu zece zile față de calendarul gregorian folosit în restul țărilor, revoluțiile din februarie și octombrie au avut loc, după calendarul nostru, în martie și noiembrie. De asemenea, în timpul Primului Război Mondial, rușii au redenumit orașul Sankt-Petersburg Petrograd, din cauză că Sankt-Petersburg suna prea nemțește. Mai târziu i-au zis Leningrad, din cauză că Petrograd suna prea imperialist. În ziua de azi îi zic

să înăbușe greva s-au alăturat greviștilor. Țarul Nicolae II se afla într-un tren, gonind către Petrograd ca să-și restabilească autoritatea, când a devenit evident că e depășit de evenimente. Nici nu intrase în oraș, că a și abdicat. Coroana a fost oferită rudelor, dar nimeni altcineva din familia Romanov nu dorea să moștenească o țară aflată pe marginea prăpastiei. Pentru moment, puterea era în mâinile Dumei, însă organizația muncitorească locală, Sovietul de la Petrograd, controla cea mai mare parte a muncitorilor, fiind cea mai zgomotoasă facțiune din capitală. Unul dintre liderii sovietului, Aleksandr Kerenski, fost membru al Partidului Socialist Revoluționar*, a devenit omul cel mai influent din Rusia. Timp de câteva luni, noul guvern a încercat să se descurce adoptând cât mai puține schimbări în plan politic și social. Războiul împotriva Germaniei continua, fără să se întrevadă vreun sfârșit.

În 1903, o schismă îi împărțise pe socialiștii ruși într-o minoritate moderată și o majoritate radicală. Astfel, radicalii au rămas cunoscuți sub numele de „bolșevici", de la cuvântul rusesc care înseamnă „majoritate", în vreme ce moderaților li s-a spus „menșevici", după cuvântul care înseamnă „minoritate".

Liderul bolșevicilor era un intelectual sârguincios, dedicat și lipsit de umor, al cărui nume adevărat era Vladimir Ilici Ulianov, dar care era cunoscut de multă vreme sub pseudonimul Lenin. După ce fusese exilat din Rusia pentru agitație revoluționară, umblase ani de zile de colo-colo prin Europa. La izbucnirea Primului Război Mondial, partidele socialiste din toată Europa se aliniaseră în spatele guvernelor naționale, sprijinind războiul, în loc să-și dea mâna peste hotare ca să pună capăt nebuniei. Lenin le-a ocărât pentru patriotismul lor tălâmb și a devenit indezirabil pe continent, găsindu-și în cele din urmă adăpost în Elveția, care rămăsese neutră.

După Revoluția din Februarie, prizonierii politici și oamenii surghiuniți de regimul țarist au fost întâmpinați cu brațele deschise.

Sankt-Petersburg, din cauză că Leningrad sună prea comunist. Apropo, „soviet" nu înseamnă nimic special; este doar cuvântul rusesc pentru „consiliu".

* Există tendința ca socialiștii revoluționari să fie trecuți cu vederea în vâltoarea revoluției, însă ei au fost principalul partid radical al Rusiei până să ajungă la putere bolșevicii. Au fost forța motrice din spatele revoluției eșuate din 1905. Principalul punct din programul lor politic era ca marile proprietăți funciare să fie confiscate și împărțite țăranilor. Cei mai mulți dintre socialiștii revoluționari se opuneau bolșevicilor, pe care i-au învins cu ușurință în primele alegeri care au urmat preluării puterii de către bolșevici, și de aceea socialiștii revoluționari au fost excluși rapid, iar Adunarea Constituantă a fost dizolvată.

Germanii i-au permis lui Lenin, care avea și câțiva însoțitori, să traverseze Germania până la Marea Baltică, de unde a ajuns la Petrograd trecând prin Suedia, care era neutră. Numaidecât, Lenin a început să militeze pentru schimbări radicale, în capul listei aflându-se ieșirea Rusiei dintr-un război care n-avea nici un rost. Pe măsură ce situația se înrăutățea pe frontul rusesc, bolșevicii conduși de Lenin câștigau din ce în ce mai mulți susținători, întărindu-și poziția. În cele din urmă, după Revoluția din Octombrie (noiembrie 1917, pe stil nou), au preluat controlul asupra guvernului. În următoarele luni și-au consolidat poziția de conducere, și apoi au mutat capitala adânc în interiorul țării, la Moscova, pentru a se pune la adăpost de trupele germane și de gloatele dezlănțuite, care primejduiau guvernul câtă vreme era la Petrograd.

În decembrie, Lenin a încheiat un armistițiu cu Germania și a început să negocieze termenii de pace. Prin Tratatul de la Brest-Litovsk, semnat în martie 1918, Rusia sovietică și-a recunoscut înfrângerea și a renunțat la orice pretenții asupra provinciilor baltice, ucrainene și bieloruse, acceptând ocuparea acestora de către germani.

Războiul civil

Majoritatea cărților de istorie se opresc aici și trec repede peste următorii ani din istoria Rusiei. Evenimentele care aveau să marcheze restul secolului XX se produseseră deja. Rusia era comunistă și ieșise din război. În marea curgere a istoriei, asta e tot ce contează. Lucrurile care s-au întâmplat mai apoi sunt neimportante și deprimante, și tocmai de aceea ne vom îndrepta acum atenția asupra lor.

Nu toată lumea era dispusă să sară în barca celor mai tari și să accepte tendințele acaparatoare ale bolșevicilor. După Revoluția din Octombrie, celelalte facțiuni ale guvernului rus au fugit din Petrograd și au început să recruteze soldați de prin provincii. Evident că țările capitaliste din Occident nu erau prea încântate să primească în comunitatea națiunilor primul guvern comunist din istorie. Minoritățile etnice din Imperiul Rus voiau să profite de haos ca să scape de dominația rusă. Se anunța un talmeș-balmeș de toată frumusețea.

Cronologia războiului civil poate fi redusă la câteva momente de răscruce, survenite cam la un an distanță unul de celălalt:

Din noiembrie 1917 până în noiembrie 1918, germanii au fost dominanți și bolșevicii dominați.

Din noiembrie 1918 până în noiembrie 1919, după plecarea germanilor, bolșevicii au fost în defensivă împotriva antibolșevicilor.

Din noiembrie 1919 până în noiembrie 1920, bolșevicii au fost în ofensivă împotriva antibolșevicilor.

După noiembrie 1920, antibolșevicii au dispărut și bolșevicii și-au consolidat puterea.

Harta războiului civil rus este simplă și complicată în același timp. Ca să începem cu partea simplă, comuniștii („roșiii") se aflau în centru și erau atacați din toate părțile de forțe ostile, cărora li se spunea în general „albii". Ceea ce complică însă lucrurile este faptul că din aproape fiecare direcție ataca o altă forță ostilă – dincolo de albii de acasă, mai erau și germanii, polonezii, cazacii, englezii, francezii, americanii și japonezii.[2] Să-i descriem într-o spirală în sensul acelor de ceasornic, începând de la 4:30.

Cazacii (sud-est)

Aproape de la început, cazacii de pe Don au refuzat să recunoască autoritatea bolșevicilor. În iulie 1918, și-au apărat independența cu armele, moment care este considerat, în general, începutul oficial al războiului civil rus. În primele luni ale anului 1919, roșiii au încercat să-și impună autoritatea invadând teritoriul cazacilor și executând sistematic circa 12 000 de contrarevoluționari cazaci. Dar cazacii s-au răsculat din nou, ceea ce a avantajat ofensiva Armatei Albe din apropiere, aflată sub comanda generalului Anton Denikin.[3]

Germanii (sud-vest)

Ocupația germană n-a reușit să pătrundă prea departe în inima etnică a Rusiei, dar germanii au cucerit aproape toate teritoriile europene locuite de neruși – adică teritoriile care aveau să devină în 1991 republici independente. Germanii au început să le transforme în state supuse lor, dar instituirea armistițiului pe tot globul, în noiembrie 1918, i-a făcut să se retragă în pripă. Cele mai multe dintre teritoriile ocupate au încercat atunci să-și câștige independența. Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania și Polonia au reușit. Ucrainenii și popoarele din Caucaz n-au reușit.

Albii (nord-vest)

În octombrie 1919, după ce germanii se retrăseseră de pe teritoriul rusesc, generalul Nikolai Iudenici a condus o mică armată a albilor din Estonia către Petrograd. Timp de câteva săptămâni, această armată a fost un vârf de lance împotriva regimului bolșevic, care amenința să se prăbușească, dar ea a fost alungată cam în aceeași perioadă în care au eșuat ofensivele albilor din celelalte direcții.

Aliații (nord)

În iulie 1918, câteva mii de militari britanici și americani au sosit în porturile subarctice Arhanghelsk și Murmansk, ca să păzească materialele de război stocate acolo de Aliați, astfel încât să nu cadă în mâinile germanilor sau ale bolșevicilor. Cu cât situația din Rusia a devenit mai confuză, cu atât numărul acestor militari a crescut. Deoarece toate țările din Occident doreau să obțină un loc la masa tratativelor de pace și, în măsura posibilităților, să pună mâna pe prețioasele concesiuni din noua Rusie, toți ceilalți Aliați – australienii, francezii, canadienii, italienii, sârbii și așa mai departe – au trimis și ei mici unități. Aliații au început să construiască perimetre defensive în jurul porturilor și, deodată, s-au pomenit că trebuie să ducă lupte deschise, deși sporadice, cu bolșevicii. Totuși, nimeni nu credea cu adevărat că aceste trupe aliate ar putea influența rezultatul războiului civil; prin urmare, după vreo doi ani, când au văzut cum evoluează lucrurile, Aliații au părăsit în cele din urmă porturile din nordul Rusiei.

În luptele cu bolșevicii au murit 304 americani (prin comparație, în Războiul din Golf din 1991 Statele Unite au pierdut de două ori mai puțini militari), dar americanii au preferat întotdeauna să nu vorbească despre asta, probabil fiindcă au pierdut, dar și pentru că intervenția părea să justifice paranoia rușilor din timpul Războiului Rece. Războiul civil rus nu e menționat niciodată pe lista oficială a războaielor Americii.[4]

Albii (est)

Probabil că elementul cel mai derutant de pe orice hartă a războiului civil rus este campania dusă de o armată cehă sub conducerea unui amiral rus în inima Siberiei, la mii de kilometri de Praga și de oceanele navigabile.

În timpul Primului Război Mondial, pe frontul rusesc, Aliații au creat Legiunea Cehă, compusă din 60 000 de prizonieri și dezertori de neam slav din armata austro-ungară. Aceste trupe trebuiau să ajute la eliberarea Boemiei de sub stăpânirea austriacă, dar, după ce Rusia a ieșit din război, bolșevicii n-au mai avut nevoie de ele, astfel încât Legiunea Cehă a fost trimisă să se alăture Aliaților. Planul era ca trupele cehe să revină în război pe o rută ocolitoare – singura pe care germanii nu o blocaseră –, anume folosind calea ferată transsiberiană până la Pacific.[5]

Într-o gară siberiană, sovietele locale au încercat să-i dezarmeze pe cehi, dar n-au reușit decât să-i înfurie. Cehii au luat-o îndărăt de-a lungul căii ferate, croindu-și drum cu armele. În cele din urmă, au devenit coloana vertebrală a forțelor albe din Orient.[6]

Amiralul despre care vorbeam mai devreme este Aleksandr Kolceak. Fusese comandant al flotei ruse de la Marea Neagră, dar își dăduse demisia în iulie 1917, înainte ca bolșevicii să ajungă la putere. O bucată de vreme s-a învârtit prin comunitățile emigranților ruși, după care s-a ocupat de organizarea forțelor antibolșevice din Manciuria. În cele din urmă a ajuns în inima continentului, la Omsk, unde a devenit ministru de război în guvernul conservator al Rusiei.

În noiembrie 1918, amiralul Kolceak a preluat puterea la Omsk printr-o lovitură de stat.[7] Timp de un an, a fost considerat pe plan internațional șeful de stat oficial al Rusiei; însă după ce ofensiva pe care o lansase împotriva bolșevicilor a eșuat în noiembrie 1919, Kolceak a părăsit orașul Omsk. În ianuarie 1920, albii bătuseră în retragere de-a lungul căii ferate transsiberiene până la Irkutsk, unde s-au văzut prinși în capcană când autoritățile locale au trecut de partea bolșevicilor. Dorind să se întoarcă acasă, Legiunea Cehă l-a predat pe Kolceak noilor autorități în schimbul permisiunii de liberă trecere, iar roșiii l-au împușcat și i-au aruncat leșul în râul din apropiere.[8]

Aliații (estul îndepărtat)

O altă forță expediționară aliată, alcătuită din francezi, britanici și americani, a ocupat portul Vladivostok de la Oceanul Pacific și teritoriul siberian dimprejur. În timpul Primului Război Mondial, acolo sosiseră deja niște echipe de ingineri pentru a ajuta la operarea căii ferate transsiberiene, iar apoi au mai venit câteva. De asemenea, și-au făcut apariția și șaptezeci de mii de soldați japonezi, pasămite tot ca să dea o mână de ajutor. Trebuie spus că Japonia și-a petrecut prima

jumătate a secolului XX încercând să pună stăpânire pe coasta asiatică a Pacificului. Japonezii cuceriseră deja Coreea și Taiwanul, și în curând aveau să atace China. Până una-alta, au profitat de haosul din Rusia și au invadat Siberia. În cele din urmă, în 1922, japonezii au fost nevoiți să părăsească teritoriul rusesc, la un an după ce Aliații se retrăseseră.

Komuch (sud-est)

Orașul Samara a găzduit un timp un guvern socialist, numit Komuch, care este forma prescurtată în limba rusă pentru *Com*itetul a ceva ce începe cu *uch**. Komuch a adunat destui membri refugiați ai Adunării Constituante din Petrograd ca să poată pretinde că este guvernul legitim al întregii Rusii. Cu toate că a cucerit cea mai mare parte a bazinului Volgăi, Komuch era prea moderat ca să atragă sprijinul maselor. După ce bolșevicii au anihilat acest guvern din Samara, Guvernul Provizoriu al Siberiei Autonome, aflat la Omsk, i-a absorbit pe cei rămași, care s-au refugiat acolo.[9]

Turkestan (sud-estul îndepărtat)

Teritoriile Imperiului Rus din Asia Centrală au fost scena unui alt război civil timp de câteva luni, între sfârșitul anului 1917 și primele luni ale anului 1918, căci naționaliștii musulmani și comuniștii aveau concepții diferite despre direcția pe care trebuiau s-o urmeze pentru a se îndepărta de trecutul imperial. Când roșiii au ieșit victorioși din această luptă, forțele albilor și trupele britanice au atacat dinspre Iran, dar fără succes. La Buhara a funcționat o vreme un stat comunist independent, care a fost în cele din urmă absorbit de Rusia.

„Negrii“ (sud)

De parcă anarhia în care se cufundase Rusia nu ar fi fost de ajuns, o facțiune a încercat să creeze o societate anarhistă în sensul propriu al cuvântului, un „stat fără stat“ care să instituie egalitatea absolută între țăranii din partea central-răsăriteană a Ucrainei. Între toamna

* N-are importanță ce fel de comitet era acesta.

lui 1918 și vara lui 1919, Armata Neagră anarhistă, sub comanda lui Nestor Mahno, și-a demarcat un „Teritoriu Liber“ în Ucraina cuprinsă de haos. Fiind nevoiți să se alăture uneia dintre părți, „negrii“ s-au aliat în cele din urmă cu roșiii împotriva albilor, dar, după ce albii au fost îndepărtați, roșiii s-au întors împotriva „negrilor“. Printr-un noroc, niște agenți anarhiști au interceptat ordinele secrete venite de la Moscova și l-au avertizat pe Mahno, care a fugit în Occident.[10]

Verzii (sud)

Țăranii ucraineni, care se săturaseră până peste cap și de albi (prea mulți foști moșieri), și de roșii (care împușcau preoți și confiscau proprietățile), au format Armata Verde, condusă de un cazac pe nume Nikifor Grigoriev. După ce verzii au luptat cam un an și cu roșiii, și cu albii, bolșevicii i-au mânat în teritoriul Armatei Negre. Anarhiștii l-au prins pe Grigoriev, și nevasta lui Mahno l-a omorât cu mâna ei.

Albii (sud)

Generalii Lavr Kornilov și Anton Denikin, cei doi comandanți supremi de pe frontul rus, au fost arestați în august 1917, deoarece complotaseră pentru a aduce Petrogradul sub controlul lor. După ce bolșevicii au ajuns la putere, Kornilov și Denikin au fugit în sudul Rusiei, unde au pus pe picioare Armata Albă. În aprilie 1918, Kornilov a fost ucis, iar Denikin a preluat comanda.

Din mai până în octombrie 1919, Denikin s-a aflat în ofensivă, dar victoria repurtată de roșii la Orel l-a obligat să bată în retragere. Pe drum, mulți dintre oamenii săi au dezertat. În martie 1920, rămășițele armatei sale erau izolate în Crimeea, așa că în aprilie Denikin i-a predat comanda aghiotantului său, Piotr Vranghel, și s-a retras în Franța. Recunoscându-și în cele din urmă înfrângerea, Vranghel și ultimii dintre albi au fugit din Crimeea în noiembrie 1920, îmbarcându-se pe nave franceze și britanice.

Pogromuri (sud)

Indiferent de ideologia pe care o îmbrățișau, majoritatea rușilor din acea vreme îi urau pe evrei, așa încât armatele albilor, roșiilor, verzilor și „negrilor“ i-au agresat pe evrei oricând și oriunde s-a ivit

prilejul. Persecuția cea mai cruntă a fost în Ucraina. Printre albi se zvonea că revoluția bolșevică era, în esență, un complot evreiesc; prin urmare, în decursul anului 1919, albii, cazacii și naționaliștii ucraineni au nimicit aproximativ cinci sute de comunități evreiești aflate în calea lor. Între 60 000 și 150 000 de evrei au fost împușcați, arși de vii, înecați, uciși în bătaie sau hăcuiți. Acest șir de masacre constituie cea mai devastatoare izbucnire de antisemitism care a avut loc între revolta lui Bar Kohba (vezi „Războaiele dintre romani și iudei") și Holocaust (vezi „Cel de-al Doilea Război Mondial").[11]

Polonezii (vest)

După ce armatele albilor din Ucraina s-au destrămat, polonezii s-au repezit să le ia locul. În mai 1920 au capturat Kievul, însă bolșevicii au declanșat o contraofensivă și i-au împins înapoi. O vreme părea că Polonia va fi recucerită de ruși, dar, în august 1920, contraofensiva a fost oprită în apropiere de Varșovia. Polonezii susțin sus și tare că această bătălie de la porțile Varșoviei este unul dintre momentele de cotitură din istoria modernă. Dacă nu s-ar fi interpus curajoasa armată polonă, hoardele comuniste s-ar fi rostogolit peste întreaga Europă. Alții ar spune că Armata Roșie era atât de sleită, încât *până și polonezii* au putut s-o învingă.

În orice caz, polonezii au pornit contraatacul, alungându-i pe roșii de pe teritoriul polon și avansând până la jumătatea drumului către Kiev, unde rușii au izbutit iarăși să-i oprească. Aici a fost trasată în cele din urmă noua graniță dintre Rusia și Polonia. Din păcate, polonezii s-au procopsit și cu două minorități dificile, căci pe noul lor teritoriu locuiau câteva milioane de ucraineni și bieloruși.[12]

Roșiii (centru)

Văzând că țara se cufunda în haos, Lenin a găsit soluția care, considera el, avea să rezolve toate problemele Rusiei: a început să împuște oameni. În ianuarie 1918, a ordonat „ca unul din zece oameni care stau cu brațele încrucișate să fie împușcat pe loc". Mai târziu, a ordonat „arestarea și împușcarea celor care iau mită, a escrocilor etc."[13]

Din perspectiva problemelor care ne preocupă în această carte, cel mai important eveniment al capitolului de față s-a produs în decembrie 1917, la puțin timp după ce bolșevicii au ajuns la putere, când

Lenin a creat în cadrul Ministerului de Interne o comisie care să lupte împotriva sabotajului și a activităților contrarevoluționare. Ar fi fost prea anevoios să se menționeze de fiecare dată, în vorbire sau scriere, toate cele nouă cuvinte ale titulaturii oficiale, așa încât noua organizație era numită uneori, cu o formulă vagă și inofensivă, „Comisia Extraordinară“, dar de cele mai multe ori era invocată folosindu-se inițialele „Ce“ și „Ka“ (în rusă, sunt doar două litere).

Numele acestei organizații s-a modificat pe parcursul timpului, dar teroarea pe care o inspira avea să rămână neschimbată. Documentele care ne-au parvenit arată că în timpul războiului civil Ceka a executat aproape 13 000 de contrarevoluționari – iar acestea sunt doar execuțiile care pot fi dovedite. Mulți alți au oameni au fost împușcați pe loc, fără ca acest lucru să fie consemnat în vreun document. În total, Ceka a ucis în timpul războiului civil între 50 000 și 200 000 de cetățeni.[14]

La început, guvernul bolșevic a împărțit puterea cu socialiștii revoluționari de stânga (un grup cooperant desprins din Partidului Socialist Revoluționar inițial), care se bucurau de multă susținere în rândul țărănimii, însă eserii de stânga, cum li se mai spune, nu erau deloc de acord cu termenii predării din Tratatul de la Brest-Litovsk. În iulie 1918, eserii de stânga l-au asasinat pe ambasadorul german, făcând în așa fel încât totul să arate ca o lovitură dată de Ceka, în speranța că vor provoca tensiuni între Lenin și Germania. Lenin a aranjat lucrurile cu Germania și apoi s-a apucat să-i aresteze pe eserii de stânga. Aceștia l-au luat ostatic pe șeful Cekăi.[15] Lenin și-a trimis trupele ca să-l elibereze pe șeful Cekăi și a spulberat rezistența eserilor de stânga, eliminându-i pe ultimii intruși din guvernul bolșevic.

Dacă tot făceau curățenie la Moscova, bolșevicii s-au gândit să rezolve și o altă problemă presantă. De la revoluție încoace, familia regală fusese ținută prizonieră în diverse locuri, și acum se afla la Ekaterinburg, la poalele Uralilor. Dat fiind că ofensivele albilor reduceau puțin câte puțin teritoriul roșiilor, s-au luat măsuri drastice. După ce au fost adunați într-o încăpere, țarul Nicolae, soția sa, cei cinci copii și slujitorii lor credincioși au fost împroșcați cu gloanțe, înjunghiați cu baionetele, bătuți cu patul puștilor și iar împușcați, ca să fie sigur că-s morți. Apoi cadavrele au fost cărate în pădure, desfigurate cu acid și îngropate într-un mormânt anonim.[16]

În august 1918, Lenin a fost rănit de o atentatoare care aderase în trecut la Partidul Socialist Revoluționar. Acest eveniment a declanșat Teroarea Roșie și a intensificat execuțiile în masă. Ordinele erau să se elimine disidența și comportamentul antisocial, iar Lenin l-a instruit astfel pe membrul unui soviet local: „Trebuie […] să instituiți

numaidecât teroarea în masă, să împușcați, să deportați sutele de prostituate care îi fac pe soldați să se îmbete, și să procedați la fel cu foștii ofițeri etc. Nu pierdeți nici o clipă". În aceeași lună, Lenin le-a ordonat conducătorilor unui alt oraș: „Strângeți cel puțin o sută de culaci [țărani înstăriți], de bogătași, de paraziți, și spânzurați-i – dar aveți grijă s-o faceți în văzul tuturor"[17].

În a doua parte a anului 1919, Lev Troțki, un alt intelectual comunist pe care țarul îl exilase în Occident, a întors cursul războiului în favoarea bolșevicilor. Când a izbucnit revoluția, Troțki s-a înapoiat în Rusia, și Lenin i-a dat sarcina să negocieze pacea cu Germania. Apoi a preluat comanda armatei. Recrutând masiv țărani de pe teritoriul sovietic, Troțki a sporit rândurile Armatei Roșii până la un milion de soldați. Comisarii politici, al căror rol era să intimideze sau să îmbărbăteze soldații, după caz, au avut grijă să-i călească pe acești noi recruți șovăielnici. În spatele trupelor de pe linia frontului, Troțki a amplasat unități politice speciale care să-i împuște pe soldații care voiau să bată în retragere. În autobiografia sa, el dădea următoarele explicații:

> O armată nu se poate clădi fără represalii. Masele de oameni nu pot fi conduse la moarte decât atunci când comandantul armatei are în arsenalul său pedeapsa cu moartea. Câtă vreme aceste ticăloase maimuțe fără coadă, care sunt atât de mândre de realizările lor tehnice, animalele zise oameni, vor strânge armate și vor duce războaie, comandantul va fi obligat să-i pună pe soldați să aleagă între moartea posibilă de pe front și cea inevitabilă din spatele frontului.*[18]

Spre deosebire de mulți alți lideri bolșevici, Troțki era dispus să recurgă la serviciile foștilor ofițeri țariști, pe care îi folosea pe post de consilieri și, uneori, chiar pe post de comandanți, câtă vreme se puteau baza pe vigilența comisarilor politici, care nu-i scăpau din ochi.

Revoluția Rusă a condus la una dintre cele mai ample redistribuiri ale avuției care s-au făcut vreodată, dar, de regulă, comuniștii n-au umblat din ușă-n ușă confiscând bunurile. Pur și simplu, refuzau să pună în aplicare legile proprietății atunci când oamenii furau de la bogați. Țăranii cultivau ce loturi voiau, știind că autoritățile n-o să-i alunge de pe ele. Muncitorii preluau controlul asupra fabricilor, și

---

* Ce-i drept, Troțki spunea în continuare: „Și totuși, armatele nu se clădesc pe spaimă. Armata țarului nu s-a prăbușit din cauza lipsei represaliilor. […] Din cenușa marelui război, bolșevicii au creat o nouă armată. […] Cel mai puternic liant al noii armate au fost ideile Revoluției din Octombrie".

poliția nu ridica un deget. Oamenii luau vite sau se mutau în case părăsite, în vreme ce proprietarii se uitau neajutorați. Oricine se împotrivea era linșat de gloată ori executat de Ceka după un proces sumar.

În perioada imediat următoare Primului Război Mondial, au răsărit republici sovietice și în Bavaria și Ungaria, iar pentru o clipă Lenin a sperat – și restul lumii s-a temut – că aceasta va duce la un val de revoluții în întreaga lume. Apoi, republica din Bavaria s-a prăbușit în mai 1919, iar cea din Ungaria i-a urmat în august 1919. Cu asta, epidemia de marxism care emana din Rusia a fost stăvilită.

Până să se risipească fumul, cinci țări noi din zona Mării Baltice au profitat de slăbiciunea Rusiei ca să-și câștige independența. Totuși, bolșevicii au reușit să absoarbă celelalte republici mici care se aflaseră odinioară sub stăpânirea țarului. În decembrie 1922, toate guvernele comuniste locale care fuseseră constituite în provinciile vechiului Imperiu Rus au fost aduse laolaltă în Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, sau URSS.

Moștenirea

Cu o generație în urmă, Revoluția Rusă se impusese în conștiința publică drept cel mai important eveniment geopolitic al secolului XX. Toți marii dictatori căzuseră. Cele două războaie mondiale se sfârșiseră și își pierdeau tot mai mult din relevanță. Războaiele din istoria recentă fuseseră lungi și sterile, dar Uniunea Sovietică își arunca umbra amenințătoare peste întregul secol, crescând și evoluând în ciuda tuturor zbaterilor. Prefacerile care duseseră la apariția Uniunii Sovietice erau evenimentul central al istoriei moderne.

În zilele noastre, Revoluția Rusă este un curs opțional de istorie veche. Este o excelentă ilustrare a faptului că schimbările din prezent au efecte retroactive și puterea de a schimba trecutul. După dispariția Uniunii Sovietice, toate amănuntele despre bolșevici, menșevici, roșii și albi au devenit mărunțișuri.

Pe de altă parte, un eveniment mai puțin important, care era adesea ignorat la orele de istorie când eram eu elev, a căpătat o cu totul altă însemnătate. Hotărârea din 1922, prin care fostul Imperiu Rus era transformat într-o federație de republici teoretic autonome, pe baza componenței lor etnice, părea un aranjament de fațadă. Nimeni nu credea cu adevărat că acele „republici“ ar fi altceva decât provinciile noului imperiu rus, astfel încât numele și granițele lor n-aveau nici o importanță. Noi îi numeam de regulă pe cetățenii din URSS „ruși“, și doar arareori „sovietici“. Toată lumea știa cine are pâinea și cuțitul.

Apoi, în 1991, aceste „republici“ și-au proclamat independența, și dintr-odată a început să conteze dacă Crimeea este în Rusia sau în republica Ucraina, ori dacă ținuturile cecenilor, bielorușilor și tătarilor au sau nu statutul de republici depline, ori cât de mulți armeni trăiesc între granițele Azerbaidjanului. Din Uniunea Sovietică au ieșit cincisprezece țări, și despărțirea ar fi putut să fie mult mai anevoioasă dacă nu ar fi existat acele linii punctate care să permită delimitarea noilor state independente. Chiar și așa, au izbucnit cinci mici războaie, căci nu toată lumea agrea felul în care fuseseră trasate granițele fostelor republici sovietice.

Războiul greco-turc

Numărul de morți: 400 000[1]
Locul în clasament: 81
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: Grecia *vs.* Turcia
Perioada: 1919–1922
Locul: Turcia
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: grecii dau vina pe turci și viceversa – nu-i puneți niciodată la aceeași masă

Turcii au ieșit din Primul Război Mondial jumuliți zdravăn, iar acum sultanul de la Constantinopol se afla la cheremul Aliaților triumfători, care au început să smulgă hălci din Imperiul Otoman. Francezii și britanicii au înhățat cea mai mare parte a provinciilor arabe, iar italienii au debarcat în sudul Anatoliei (partea asiatică a Turciei), desfășurând o forță de ocupație. Grecii voiau să se extindă pe coasta turcă, unde minoritățile grecești trăiau încă sub stăpânirea otomană. Din nefericire, grecii și turcii erau amestecați prin toată Anatolia, așa că nu era ușor să trasezi între ei o graniță clară.

În mai 1919, prim-ministrul grec Eleutherios Venizelos, arhitectul loviturii de palat care a plasat Grecia în tabăra învingătoare a Primului Război Mondial, a debarcat o armată la Smirna (în zilele noastre Izmir), pentru a anexa acest oraș din Turcia cu populație majoritar greacă. Cam în același timp însă, generalul turc Mustafa Kemal (numit mai târziu Atatürk) s-a distanțat de sultan și de tratatele acestuia și a încercat să reînvie spiritul naționalist al Turciei. A instaurat un guvern de opoziție în centrul țării, la Ankara.

În vara lui 1920, armata greacă a pornit de la Smirna spre Ankara, dar soldații au devenit indisciplinați și brutali pe când traversau teritoriul turc. Atunci când știrile despre comportamentul grecilor față de civilii turci au transpirat în afara zonei de război, Grecia a pierdut o mare parte din sprijinul internațional de care se bucurase la începutul războiului.

În octombrie 1920, regele Alexandru al Greciei a murit din cauza unei mușcături de maimuță, după ce rana s-a infectat*, și tronul a trecut

* „Poate că nu e o exagerare să spunem că un sfert de milion de oameni au murit de pe urma mușcăturii acelei maimuțe“ (Winston Churchill, *The World Crisis*, vol. 5, Butterworth, London, 1929, p. 409).

înapoi la tatăl său, regele Constantin, care fusese înlăturat în 1917, fiindcă era progerman. Cam în același timp, prim-ministrul Venizelos a pierdut alegerile, nereușind să obțină un nou mandat. Regele Constantin era încă supărat pe cei care îl detronaseră, așa că i-a eliminat din guvern pe prietenii fiului său. Majoritatea ofițerilor greci desfășurați pe teren au fost dați afară imediat și înlocuiți cu ofițeri fără experiență, dar loiali noului regim.

„Demonstrația de incompetență militară care a urmat a fost uluitoare, și [corespondentul de război Ernest] Hemingway a relatat că noii ofițeri de artilerie «și-au masacrat propria infanterie».“[2]

În decursul anului 1921, turcii au stăvilit toate ofensivele grecilor și războiul s-a împotmolit. După sângeroasa bătălie de pe râul Sakarya, din august 1921, sorții s-au schimbat.[3] Un an mai târziu, în august 1922, Mustafa Kemal a lansat o ofensivă care a zdrobit rezistența grecilor, împingându-i înapoi spre coastă. Furioși, grecii „au dat foc tuturor satelor din cale în timp ce se retrăgeau, lăsând în urmă o dâră de ruine în flăcări“[4].

Trupele grecești s-au refugiat în portul Smirna, fiind urmate de mii de refugiați, căci civilii greci fugeau de represaliile turcilor. Armata greacă a reușit să părăsească Smirna, dar nu era destul loc pe nave pentru evacuarea civililor. Apoi a sosit armata turcă și s-a apucat să jefuiască și să împuște oamenii prin cartierul armenesc. Focurile pe care le-au aprins acolo s-au întețit și s-au extins, fiind mânate de vânt și de turci înspre cartierul grecesc. Din 13 până în 15 septembrie, focul a măturat orașul, în timp ce grecii și armenii deznădăjduiți roiau pe cheiuri, doar-doar s-or găsi niște vase care să-i ducă într-un loc sigur. Noaptea, turcii veneau să-i jefuiască pe refugiați sau să le dea brânci de pe ponton în mare, potolindu-se doar atunci când navele din port își îndreptau reflectoarele asupra lor și amenințau că deschid focul. Turcii i-au strâns pe toți bărbații armeni care erau în putere și i-au mânat în interiorul țării; nimeni n-a mai auzit vreodată de ei.

Cifrele oficiale consemnează că în timpul incendiului au murit 2 000 de oameni, dar în acele zile au dispărut fără urmă 200 000 de greci și armeni. Turcii jură că incendiul nu a fost premeditat și că n-aveau cum să-l stingă, dar, poftim nimereală, cartierul turc a fost cruțat de distrugerea pe care a suferit-o restul Smirnei.

Întrucât ostilitățile stabiliseră că granița rămâne la locul ei, cele două țări au început să strămute oamenii dintr-o parte în alta. Ca pe viitor să nu mai existe vreun pretext pentru o altă invazie grecească, Turcia i-a strâns fără menajamente pe toți grecii și i-a expulzat. Atunci, Grecia a hotărât să le facă loc grecilor care veneau expulzând toți

turcii. Dat fiind că turcii ajunseseră să controleze toate teritoriile disputate, de trei ori mai mulți greci decât turci se aflau de partea greșită a hotarului.

Circa 375 000 de turci și 1,25 milioane de greci au fost dezrădăcinați și exilați. În acel moment, aceasta era cea mai mare strămutare de populații din istorie. Fără îndoială, grecii au avut mai mult de suferit de pe urma acestei epurări etnice, căci au avut mai puțin timp să se pregătească de plecare și au stat mai înghesuiți pe nave. Greciei i-a fost greu să absoarbă toți acești nou-veniți. Populația din Atena și Salonic se dublase, și 875 000 de refugiați greci – aproape trei sferturi din total – aveau nevoie de sprijinul guvernului ca să supraviețuiască. Până în 1923, rata de mortalitate în rândurile nou-veniților a ajuns la aproape 45%, căci malaria, dizenteria și febra tifoidă făceau ravagii printre grecii dezrădăcinați.[5]

Războiul civil chinez

Numărul de morți: 7 milioane (5 milioane în prima fază + 2 milioane în a doua fază, fără a pune la socoteală cele 10 milioane de victime ale războiului sino-japonez)
Locul în clasament: 19
Tipul: război civil ideologic, dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: guvernatori militari *vs.* comuniști *vs.* naționaliști *vs.* japonezi
Perioada: 1927–1937, 1945–1949
Locul: China
Statele cuantice participante: Republica Chineză, Manciukuo
Statul propriu-zis participant: Japonia imperială
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Chiang Kai-shek și Japonia
Rezumat în câteva cuvinte: „Întotdeauna, puterea politică se naște din țeava puștii" – Mao Zedong
Altă pacoste: prăbușirea dinastiei chineze

Dragonul iese din scenă

La începutul secolului XX, Imperiul Chinez era pe moarte. Corupția endemică a guvernului imperial, combinată cu colonialismul frenetic al puterilor occidentale, puse doar pe căpătuială, subminase credibilitatea dinastiei manciuriene aflate la putere. Singurul lucru care o mai ținea în viață era voința de fier a împărătesei-mame Cixi, una dintre concubinele defunctului împărat, care condusese imperiul ca regentă în locul unui șir de împărați-copii, aleși de ea pentru că i se supuneau. Cixi a ținut imperiul pe linia de plutire aproape de una singură după răscoalele din secolul al XIX-lea, însă când a murit, în 1908, noul împărat-copil s-a pomenit plutind în derivă într-o lume ostilă.

În octombrie 1911, în vreme ce mișcarea de reformă încă mai căuta soluții pentru trecerea la o guvernare republicană modernă, o bombă confecționată de membrii unei celule revoluționare din orașul Wuhan a explodat din greșeală în mijlocul lor. Când poliția a anchetat cazul, a descoperit tot felul de dosare și liste cu revoluționari. Republicanii din garnizoana orașului, care riscau să fie arestați fiindcă se aflau pe acele liste, s-au răzvrătit și au răsturnat conducerea locală. În scurt timp, garnizoanele de pe tot teritoriul Chinei s-au alăturat revoltei, iar guvernele provinciale le-au urmat exemplul. În cele din urmă, împăratul-copil Puyi a abdicat, deși, probabil, la vârsta lui nici măcar nu știa ce înseamnă asta.

Primul președinte al republicii ar fi trebuit să fie Sun Yat-sen[a], liderul intelectual și spiritual al mișcării revoluționare, care studiase în America și îmbrățișase creștinismul. Totuși, întrucât armata declanșase revoluția, comandantul garnizoanei din Beijing, generalul Yuan Shikai, a fost numit în fruntea republicii.

O vreme, Yuan s-a comportat ca un președinte corect, respectând rolul adunării legislative, însă în anii următori a început să acumuleze tot mai multă putere, până când a devenit un adevărat dictator. Desigur, cu cât încerca să se bage mai mult peste guvernele provinciale, cu atât mai vehement se opuneau acestea. Tibetul și Mongolia și-au declarat independența. Când Yuan a murit de cancer, în 1916, conducerea centrală era mai degrabă o închipuire decât o realitate.

Astfel, a început perioada guvernatorilor militari, care n-a fost însă chiar așa de rea precum sună. Guvernatorii militari se înfruntau rareori între ei în bătălii adevărate. Chinezul de rând plătea în continuare aceleași impozite, mite și taxe de protecție acelorași funcționari locali pentru aceeași lipsă a serviciilor, așa cum făcuse dintotdeauna. Funcționarii locali dădeau o parte din acești bani mai-marelui provinciei, la fel ca întotdeauna. Singura diferență era că acum mai-marele provinciei păstra toți banii, în loc să trimită o parte din ei la Beijing.

Însă un imperiu stabil, oricât de corupt ar fi fost el, era preferabil unei Chine fragmentate. Prăbușirea conducerii centrale le-a îngăduit bandiților să jefuiască localitățile fără opreliști. Un raport oficial consemna că, într-un district al provinciei Henan, zece mii de orașe și sate se confruntaseră cu răpiri de persoane în vederea răscumpărării, iar o mie fuseseră jefuite. „Când prind un om ca să stoarcă o răscumpărare, mai întâi îi străpung picioarele cu o sârmă de fier și le leagă laolaltă așa cum se înșiră peștii pe sfoară. După ce bandiții se întorc în locurile de refugiu, prizonierii sunt interogați și tăiați cu secera ca să spună unde își țin ascunse bunurile.“[1]

Expediția militară „Nord“

În timp ce restul lumii era prins în luptele Primului Război Mondial, Japonia făcea presiuni asupra Beijingului, urmărind să transforme China într-un protectorat. Guvernul de la Beijing, așa șubred cum era, a încercat să reziste, dar în cele din urmă a acceptat cererile japonezilor. În 1919, când acordul sino-japonez a fost făcut public, studenții furioși

a. În *putonghua* (limba chineză standard), Sun Zhongshan (n.t.).

au ieșit în stradă și s-au încăierat cu poliția (acestea s-au întâmplat pe 4 mai), printre ei aflându-se și un tânăr bibliotecar de la Universitatea din Beijing, Mao Zedong, care tocmai începuse să se intereseze de politică.

Pe valul erupției naționaliste a Mișcarii din 4 Mai, Sun Yat-sen a fost ales în fruntea unui soi de guvern alternativ. Partidul său, Guomindang, de orientare naționalistă, a instituit un regim rival în orașul sudic Guangzhou (Canton). Apoi, în 1925, Sun Yat-sen a murit de cancer, iar conducerea Guomindangului i-a revenit comandantului armatei, Chiang Kai-shek[a], care, după moartea lui Sun, i-a devenit și cumnat*.

În iulie 1926, armata Guomindangului a lansat o ofensivă la nord de Guangzhou, țelul fiind reunificarea Chinei. După un an în care a înfruntat toți guvernatorii militari care i s-au ivit în cale, armata lui Chiang Kai-shek a ajuns la fluviul Yangzi, unde s-a oprit pe timpul iernii, ca să-și refacă forțele.[2]

La gurile fluviului Yangzi se afla Shanghai, inima industrială a Chinei. Armata naționalistă trebuia să abordeze cu multă precauție orașul Shanghai, întrucât enclavele străine care ocupau cea mai mare parte a orașului erau teritorii suverane. În martie 1927, niște trupe indisciplinate ale Guomindangului jefuiseră și uciseseră câțiva străini la Nanjing, așa încât navele occidentale se pregăteau pentru o posibilă înfruntare.[3]

La Shanghai se aflau jumătate dintre manufacturile din China, ceea ce însemna că orașul adăpostea, de asemenea, jumătate din proletariatul industrial al Chinei. La acea vreme, Guomindangul era în fruntea unei coaliții largi, incluzându-i pe comuniști; în martie, aceștia au chemat oamenii la o grevă generală în sprijinul armatei naționaliste care se apropia. Orașul a fost paralizat, iar Chiang Kai-shek a preluat controlul asupra sectorului chinez din Shanghai, dând asigurări occidentalilor că viața va reveni curând la normal. Însă apoi diferitele facțiuni au început să se bată pe ciolan și, când trupele naționaliste i-au mitraliat pe participanții la un miting de protest comunist, coaliția s-a spart.[4]

Destrămarea coaliției, produsă în 1927, este considerată începutul oficial al războiului civil chinez. Stânga s-a separat și a stabilit un regim rival la Wuhan, iar comuniștii s-au ridicat la luptă pe străzile

---

a. În *putonghua*, Jiang Jieshi (n.t.).

* Sun și Chiang s-au căsătorit cu două surori din familia Soong, o dinastie bogată și puternică de hakka creștini educați în America.

din Guangzhou. Chiang Kai-shek a avut nevoie de câteva săptămâni ca să înăbușe revoltele, omorând mii de răsculați pe străzile orașelor din sudul Chinei. Apoi a stors bani de protecție de la străinii din Shanghai, putând astfel să finanțeze următoarea etapă a expediției militare „Nord“, dincolo de fluviul Yangzi.

Când trupele naționaliste au intrat în Beijing, în iunie 1928, fie îi învinseseră pe guvernatorii militari, fie făcuseră cu ei alianțe convenabile. După ce Chiang Kai-shek a hotărât că noua capitală a acestei țări teoretic reunificate va fi la Nanjing, numele „Beijing“, care înseamnă „Capitala din Nord“, a trebuit să fie schimbat cu vechiul nume, Beiping („Pacea din Nord“).

Guvernul Guomindang s-a instalat în siguranță la Nanjing, dar aceasta făcea ca puterea sa să se limiteze la valea fluviului Yangzi. Guvernatorii militari care bătuseră în retragere atunci când armata naționalistă trecuse prin ținuturile lor au ieșit acum din ascunzători și și-au reluat treptat stăpânirea asupra provinciilor. Comuniștii rurali și-au creat enclave în zonele lor izolate și au început să-i organizeze pe țărani în soviete. În acest timp, canonierele occidentale patrulau pe cursurile de apă ca să asigure desfășurarea normală a comerțului și să-i protejeze pe misionari.

Se ridică la orizont Țara Soarelui-Răsare

Străinii controlau în China nu numai porțiuni de teritoriu, ci și căile ferate. Majoritatea căilor ferate fuseseră construite cu capital străin, așa că soldații străini patrulau de-a lungul șinelor ca să le apere de bandiți. Căile ferate care traversau Manciuria, în colțul nord-estic al țării, se aflau în proprietatea japonezilor, care le păzeau cu strășnicie.

În ultimii șaizeci de ani, japonezii făcuseră tot posibilul ca să ajungă întocmai ca europenii. Construiseră fabrici și nave de luptă și începuseră să poarte costum și cravată. Aleseseră un parlament și încercaseră să cucerească toate popoarele indigene de pe coasta asiatică a Pacificului. La fel ca mentorii lor europeni, japonezii aveau exploatări de cărbune, colonii și concesiuni răspândite în toată China.

Deși liberalii din Parlamentul japonez nu erau de acord cu această politică de cucerire a tuturor vecinilor, facțiunile militariste obișnuiau să-i asasineze pe cei care protestau prea zgomotos împotriva construirii imperiului. După un timp, cei din opoziție care erau încă în viață au învățat să-și țină capetele plecate și gurile închise. De altfel, dezbaterile de la Tokyo nici nu prea contau. Armata făcea tot ceea ce

era necesar ca să sporească gloria împăratului, cu sau fără permisiunea politicienilor din capitală.

În 1931, o explozie misterioasă a distrus câțiva metri de cale ferată la Mukden (astăzi Shenyang), iar militarii japonezi au capturat imediat toate punctele strategice din Manciuria și au declarat-o stat independent, sub numele de Manciukuo. L-au pus pe Puyi – fostul împărat al Chinei, de origine manciuriană –, care acum nu avea nici o ocupație, în fruntea acestui nou stat și și-au lăsat trupele acolo, ca să fie siguri că Puyi va face ce i se spune. Deși multă lume bănuia că bomba care produsese explozia fusese plasată chiar de armata japoneză, care avea nevoie de un pretext pentru a acționa în forță, comunitatea internațională a bombănit și a spumegat în van.[5]

Marșul cel Lung

În 1927, Mao Zedong și-a lăsat de izbeliște a doua soție și cei trei copii pe care îi aveau împreună și a început să colinde prin sate, îndemnându-i pe țărani să se răscoale. Soția lui, Yang Kaihui, nu l-a mai văzut niciodată. La început, ea avusese o compasiune comunistă pentru săraci, dar, cu timpul, realitățile războiului civil au făcut-o să-și piardă iluziile. S-a lecuit de politică și a încercat să găsească un sens în lumea aceea brutală fixându-și amintirile în scris. „Ucide! Ucide! Ucide! Nu am în urechi decât acest sunet!“ scria ea la un moment dat. „De ce sunt oamenii așa de răi? De ce sunt așa de cruzi?“ La un an după ce scrisese aceste cuvinte, în 1930, când avea douăzeci și nouă de ani, soțul ei a ajuns să-și desfășoare activitățile revoluționare prea aproape de casă, iar autoritățile locale au arestat-o și au împușcat-o.[6]

Pentru a stârpi virusul comunist care se răspândise în zonele rurale, Chiang Kai-shek a lansat câteva campanii de distrugere din ce în ce mai ample, însă de-abia după a cincea campanie a reușit să zguduie principalul fief al comuniștilor, Sovietul din Jiangxi. În octombrie 1934, toți comuniștii teferi din Jiangxi, în număr de 100 000, au luat-o din loc și au pornit într-o retragere îndelungată, legendară, către o bază de operațiuni mai sigură, departe înspre nord-vest. Pe drum, comuniștii i-au abandonat pe cei slabi, pe bolnavi și pe răniți, printre aceștia numărându-se și fratele mai mic al lui Mao, care avea febră și care a fost ucis apoi de Guomindang, și copilul lui Mao cu cea de-a treia soție, încă sugar, care a fost cumva rătăcit și a dispărut pur și simplu în mulțimea de copii fără nume, pierduți de familii în vâltoarea războiului.[7] Comuniștii au scăpat din încercuirea Guomindangului și și-au

croit drum pe un teren extrem de dificil, străbătând aproape 10 000 de kilometri într-un an, timp în care au fost nevoiți să traverseze optsprezece lanțuri muntoase și douăzeci și patru de cursuri de apă. Numai 8 000 de oameni au ajuns, în octombrie 1935, în noul fief comunist, aflat într-un ținut prăfos și stâncos, unde Fluviul Galben face un cot larg.

Oare Marșul cel Lung își merită numele? Oare n-are el egal în istoria militară? Prin comparație, marșul lui Sherman prin Georgia, Carolina de Nord și Carolina de Sud pare, la ai săi 1 100 de kilometri, un mizilic.[8] Iar isprava lui Hannibal, care a invadat Italia trecând Alpii, arată ca o plimbare prin parc, căci el n-a parcurs decât vreo 1 600 de kilometri. Însă expediția lui Lewis și Clark până la Pacific și înapoi a acoperit o distanță de 13 000 de kilometri, iar Stanley a parcurs în jur de 11 000 de kilometri în timpul călătoriei sale de explorare a Africii.

Marșul cel Lung nu e important pentru că ar fi salvat comunismul în China – mai erau destui comuniști pe meleagurile de unde veniseră aceștia. Mai important este faptul că acest marș a subțiat rândurile printr-o selecție naturală concentrată. Eșecurile și greșelile din primele luni au declanșat o luptă pentru putere între comandanții diferitelor ramuri și facțiuni. Când a început retragerea, Mao Zedong era unul dintr-o duzină de lideri importanți, dar nu făcea parte din comitetul conducător; la sfârșitul ei, era conducătorul indiscutabil al partidului. Numai revoluționarii cei mai rezistenți, mai duri și mai devotați au scăpat cu viață din Marșul cel Lung. Ei au alcătuit nucleul în jurul căruia s-a reconstruit mișcarea. Cu ei la conducere, nu aveau să fie jumătăți de măsură sau compromisuri.

Războiul sino-japonez

În 1937, Mao a scris manualul *Despre luptele de partizani*, un text pe care îl studiază orice mișcare de insurgență care vrea să afle cum poate fi învinsă o forță armată superioară numeric: „În luptele de partizani, alege tactica de a părea că vii dinspre est când ataci dinspre vest; evită zonele bine apărate, atacă punctele slabe; atacă; retrage-te; dă o lovitură fulgerătoare, caută să închei lupta fulgerător. Când partizanii au de-a face cu un inamic mai puternic decât ei, se retrag când acesta înaintează; îl hărțuiesc când se oprește; îl lovesc când e obosit; îl urmăresc când se retrage. În strategia partizanilor, spatele, flancurile și alte puncte vulnerabile ale inamicului sunt punctele lui vitale, și acolo trebuie să fie hărțuit, atacat, împrăștiat, istovit și nimicit."

Cartea a fost scrisă exact la momentul potrivit. Un inamic puternic pătrunsese în inima teritoriului chinez.

În iulie 1937, au avut loc schimburi de focuri de-a lungul râului Yongding, lângă Beijing, între soldații Guomindangului și soldații japonezi, care făceau manevre peste râu. Deși nimeni n-a fost ucis, un soldat japonez a lipsit la apelul de a doua zi. Japonezii i-au acuzat pe chinezi că le capturaseră soldatul și s-au pregătit de luptă. Soldatul dat dispărut s-a întors până la urmă de la un bordel local și a întrebat ce-i cu toată agitația asta, dar, între timp, serviciile secrete japoneze depistaseră niște trupe ale Guomindangului care se îndreptau către graniță.[9] Au urmat lupte sporadice și, după câteva săptămâni, armata japoneză a invadat de-a binelea China, traversând podul Marco Polo de pe râul Yongding.[10]

Imediat, comuniștii și naționaliștii au oprit luptele intestine și s-au concentrat asupra cotropitorilor. În decursul câtorva luni, japonezii au împins trupele lui Chiang Kai-shek spre sud. După o campanie aprigă, în care 250 000 de soldați ai Guomindangului au fost uciși sau răniți, în vreme ce japonezii au pierdut „doar“ 40 000 de militari, liniile frontului au ajuns, în august 1937, la Shanghai. Chiar dacă populația Chinei era destul de numeroasă pentru a-i înlocui pe cei căzuți, acest raport de pierderi – șase la unu – a frânt rezistența armatei naționaliste. Japonezii și-au continuat ofensiva, și Guomindangul a părăsit în dezordine capitala Nanjing.[11]

După ce au pus stăpânire pe Nanjing, în decembrie 1937, japonezii au declanșat un masacru general, omorând civili și prizonieri deopotrivă. Probabil că, dacă am vrea să facem un clasament al celor mai sângeroase masacre din istorie luându-le în considerare doar pe acelea care sunt *bine documentate*, acesta ar ieși pe locul întâi. Aproape toți prizonierii de război chinezi luați în oraș și în împrejurimi au fost uciși – unii au fost mitraliați pe malul fluviului, ca să nu se mai piardă timpul cu evacuarea leșurilor, alții au fost legați și omorâți cu baionetele, pentru a-i instrui și distra pe recruții japonezi.

În decursul următoarelor două luni, cetățenii din Nanjing au înfruntat zilnic moartea, fiind atacați pe străzi, strânși grămadă, împușcați, bătuți, înjunghiați, înecați și arși, fără pic de cruțare. Zeci de mii de femei au căzut victime violurilor în grup, fiind apoi, în multe cazuri, ucise, mutilate și expuse la fața locului pentru a băga groaza în localnici. Orice chinez de vârsta recrutării era asimilat prizonierilor evadați și împușcat. Martorii occidentali au relatat că peste tot erau leșuri și, din loc în loc, se înălțau mormane de capete tăiate. Atrocitățile au luat asemenea proporții, încât până și naziștii i-au rugat pe japonezi să

arate un strop de milă, iar un om de afaceri german stabilit acolo, John Rabe, a creat o zonă sigură pentru a le permite chinezilor să se refugieze sub protecție internațională.

Organizațiile caritabile particulare din Nanjing au consemnat îngroparea a 155 000 de victime – evident, cifra nu include zecile de mii de cadavre care au fost azvârlite în fluviu sau în gropi comune sub supravegherea japonezilor. Concluzia Tribunalului Militar Internațional pentru Orientul Îndepărtat care i-a judecat pe conducătorii japonezi după război a fost că 260 000 de civili și prizonieri au pierit în timpul masacrului de la Nanjing. Chiar dacă unii japonezi consideră că dovezile prezentate nu sunt credibile și recunosc doar că partizanii, prizonierii fugari și cei care comiteau jafuri erau împușcați din când în când, până și ei admit de obicei că au fost uciși în jur de 40 000 de chinezi, ceea ce situează acest măcel la nivelul oricăruia dintre masacrele comise de naziști în rândurile evreilor, luate individual.

Pentru a încetini ofensiva japoneză, în 1938 naționaliștii chinezi au aruncat în aer stăvilarele de pe Fluviul Galben, inundând pământurile amenințate de înaintarea inamicului. Fluviul și-a schimbat cursul, vărsându-se la sute de kilometri distanță de vechea sa gură de vărsare. Apele vijelioase au distrus unsprezece orașe mari și între patru și cinci mii de sate, lăsând pe drumuri două milioane de oameni. Deși țăranilor chinezi li se spusese că o să vină apele și că trebuie să părăsească zona, evacuarea s-a făcut în dezordine și a urmat foametea, pierderile de vieți omenești fiind estimate la câteva sute de mii.[12]

În octombrie 1938, guvernul chinez s-a retras în valea Sichuan, bazinul mărginit de munți de pe cursul superior al fluviului Yangzi care a fost ultimul refugiu al învinșilor în multe dintre capitolele precedente. Aici, naționaliștii și-au stabilit o nouă capitală, Chongqing. Marile puteri au încercat să ajute Guomindangul, fără a intra însă propriu-zis în război. Britanicii au construit așa-numita „rută birmană“ pentru a transporta provizii din India spre Chongqing. Piloții sovietici și americani au format coloana vertebrală a forțelor aeriene chineze (neoficial, se înțelege de la sine). Britanicii au renegociat tratatele comerciale inechitabile care paralizaseră guvernele chineze anterioare, acceptând acum să-i dea Chinei partea care i se cuvenea. Dacă Chiang Kai-shek izbutea să învingă, China avea perspective bune de a deveni, în sfârșit, un partener cu drepturi egale în relațiile internaționale. Pe moment, acesta era un mare „dacă“.

După ce au îngenuncheat China, japonezii au creat în teritoriile cucerite patru state-marionetă pentru a menține ordinea. Apoi au început să se gândească la noi căi de expansiune. Imediat la nord, marea

Siberie pustie, cu lemnul și minele ei de aur, părea că nu așteaptă decât să fie cucerită. Japonezii mai încercaseră o dată să pună mâna pe aceste ținuturi, în timpul războiului civil rus, și acum au făcut o nouă tentativă. Armata japoneză a traversat granița manciuriană, doar așa, de probă, ca să vadă dacă Stalin ține atât de mult la teritoriile cu pricina. S-a dovedit că, da, Stalin voia să le păstreze. Un contraatac al blindatelor sovietice, în 1939, i-a convins pe japonezi că ar fi mai bine să-și desfășoare altundeva campaniile de cucerire. Cele două țări au semnat un pact de neagresiune, ca să se poată concentra pe crizele din alte părți.

Atunci când japonezii au atacat din nou puterile occidentale în decembrie 1941, intrând astfel în al Doilea Război Mondial și târându-i și pe americani după ei, au ocupat și concesiunile străine din Hong Kong și Shanghai. După ce Japonia și-a îndreptat atenția către războiul din Pacific împotriva Occidentului, frontul chinez a încremenit. Principala lui contribuție la războiul global a fost că a imobilizat două cincimi din soldații japonezi și că a oferit aerodromuri pentru bombardierele cu rază largă de acțiune ale americanilor.[13]

Ca partener cu drepturi depline în marea alianță împotriva Axei (coaliția țărilor fasciste), Chiang Kai-shek a primit bani, arme și un loc permanent în Consiliul de Securitate al ONU; totuși, pe măsură ce trecea timpul, misiunea americană în China era tot mai dezgustată de corupția și incompetența guvernului naționalist. Chiar dacă această decepție nu i-a făcut pe americani să reducă ajutorul acordat Guomindangului în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, occidentalii s-au convins că naționaliștii trebuiau susținuți doar cât timp acest lucru era într-adevăr necesar.

După prăbușirea Germaniei, în mai 1945, Uniunea Sovietică a declarat război Japoniei și și-a trimis trupele în Extremul Orient. Peste un milion de veterani care tocmai îi veniseră de hac lui Hitler s-au adunat de-a lungul graniței cu Manciuria; garnizoana pe care urmau s-o înfrunte fusese lipsită de cei mai buni militari ai săi, trimiși să întărească trupele japoneze din Pacific. Pe 9 august, după un bombardament pe cât de scurt, pe atât de nimicitor, Armata Roșie a trecut ca un tăvălug peste japonezi și într-o săptămână a cucerit Manciuria, luând 600 000 de prizonieri. Această înfrângere dezastruoasă a avut loc cam în același timp cu lansarea bombelor atomice asupra Japoniei, și împăratul Hirohito și-a dat seama că orice împotrivire era de-acum inutilă. Trecând peste obiecțiile armatei sale, împăratul le-a poruncit japonezilor să renunțe la luptă și să se predea americanilor.

Faza a doua a războiului civil chinez

Căderea Japoniei a lăsat Manciuria în mâinile sovieticilor, care au zăbovit acolo până ce și-au instalat la putere oamenii lor. Deși Uniunea Sovietică colaborase cu naționaliștii în trecut și chiar îi sprijinise, acum avea ocazia de a-i aduce la putere pe comuniști. Un asemenea prilej nu trebuia ratat. Cu încurajarea sovieticilor, armata lui Mao a pornit în marș forțat către nord ca să preia cât mai repede posibil controlul asupra zonelor rurale. Sovieticii au făcut în așa fel încât tot armamentul japonez capturat să cadă în mâinile comuniștilor chinezi, care aveau acum la dispoziție, între altele, sute de avioane și tancuri și mii de mitraliere și de piese de artilerie.[14]

Chiar și fără acest armament performant, comuniștii se descurcaseră destul de bine în timpul războiului cu japonezii. Scăpați de prigoana exercitată de Guomindang, ei mizaseră pe cartea patriotismului și reușiseră să sporească numărul membrilor de partid de la 100 000 la 1,2 milioane între 1935 și 1945.

Ca parte a termenilor capitulării, americanii le-au cerut japonezilor din China să se predea doar forțelor naționaliste. Pentru a iuți lucrurile, americanii i-au transportat pe naționaliști pe calea aerului în marile orașe, în vreme ce marina americană a debarcat la Tianjin și a înaintat în interiorul țării ca să ocupe Beipingul pentru naționaliști. Statele Unite i-au împrumutat bani lui Chiang și i-au vândut arme la prețuri de favoare, însă vechea frustrare pricinuită de corupția din timpul războiului șubrezise mult simpatia Occidentului. Misiunea americană, care coordona ajutoarele militare, a fost închisă în 1947, lăsând China să se descurce cum o ști.

Timp de vreo doi ani, armata lui Mao a ținut orașele naționaliste din Manciuria sub un asediu moderat, fără să le creeze probleme prea mari. În cele din urmă, comuniștii au luat taurul de coarne, blocând căile ferate care aprovizionau acele orașe.

În mai 1948, comuniștii au izolat orașul manciurian Changchun și l-au supus unui asediu necruțător. În oraș se aflau o jumătate de milion de cetățeni, dintre care doar 170 000 au supraviețuit în cele din urmă.[15] Pe măsură ce asediile asupra orașelor se înmulțeau în partea de nord a Chinei, soldații naționaliști împresurați au fost nevoiți să-și reducă pretențiile. Coaja de copac era o masă bună, iar un șobolan mort era considerat un meniu deosebit: „Delicios! Am mâncat carne!“ La Changchun, unde în fiecare zi mureau de foame cinci sute de civili, o jumătate de kilogram de carne de om costa 1,20 de dolari americani.[16]

Războiul manciurian a dat naștere unui val imens de refugiați. Nu mai puțin de 30 de milioane de oameni s-au revărsat spre sud, pentru a ieși din zona de război. Un reporter al revistei *Time* a descris calea lungă și chinuită pe care au fost nevoiți s-o parcurgă mulți dintre acești oameni ca să ajungă în siguranță. Naționaliștii îi lăsau să plece pe cei care nu mai îndurau condițiile din Changchun, mulțumiți că rămâneau mai puține guri de hrănit, dar asta numai după ce refugiații erau deposedați de sare, bani și orice obiecte metalice care puteau fi topite și prefăcute în gloanțe. Apoi, refugiații treceau de cazematele din linia exterioară de apărare și intrau pe teritoriul nimănui, numit *san-bu-guan* („trei, și nu le pasă"), unde nici naționaliștii, nici comuniștii, nici autoritățile locale nu se oboseau să asigure ordinea. Aici pândeau bandiții – de obicei, dezertori –, care îi atacau pe refugiați și le luau tot ce era folositor sau valoros, până și hainele care nu erau prea zdrențuite. Cei care se împotriveau sau care erau prinși că-și cususeră în haine o brățară sau un cercel erau bătuți sau împușcați. Până la urmă, refugiații ajungeau la liniile Guomindangului din preajma orașului Mukden, aflat sub asediu, unde erau înregistrați și percheziționați, de data aceasta pentru a controla dacă nu au asupra lor opiu, arme și bani comuniști. După asta erau încărcați în vagoane pentru vite și trimiși către sud. La capătul căii ferate era un alt *san-bu-guan*, iar cei care reușiseră să păstreze până aici vreun obiect de valoare treceau acum printr-o nouă încercare. Și aici, o parte dintre refugiați cădeau victime bandiților, care îi băteau sau îi omorau. În fine, ajungeau la fluviul Daling, ultima barieră înainte de ieșirea din zona de război. Pentru a împiedica infiltrarea unor comuniști, soldații Guomindangului trăgeau asupra bărcilor și înotătorilor care încercau să traverseze fluviul, permițându-le refugiaților să circule doar pe traversele contorsionate ale unui pod de cale ferată care fusese aruncat în aer. Odată sosiți la Shanhaiguan, unde Marele Zid se întâlnește cu marea, refugiații erau plasați într-un lagăr, unde ar fi trebuit să se simtă, în sfârșit, în siguranță.

„Adăposturile se rezumă la niște bucăți de pânză întinse peste țărână, pentru a-i feri pe oameni de ploaie. Dacă vrei să te speli, ai la dispoziție un jgheab prin care curge apă. Există locuri în care ți se peticesc hainele sau ți se schimbă hainele care nu mai pot fi peticite cu niște zdrențe ceva mai bune. Fiecare copil sub cinci ani primește gratuit o jumătate de cană de lapte; apoi, copiii care nu vomită din cauză că stomacul li s-a dezobișnuit de o asemenea hrană mai capătă o jumătate de cană."[17]

În cele din urmă, în octombrie, cele două armate naționaliste care apărau orașul Changchun au plănuit spargerea blocadei. Armata a VII-a, formată din veterani antrenați de americani pe frontul din Birmania, a lansat atacul, însă recruții originari din Yunnan, din Armata a VI-a a Guomindangului, s-au demoralizat rapid și și-au trădat camarazii. Văzând că soldații Armatei a VII-a nu izbutiseră să străpungă liniile comuniste și băteau în retragere, apropiindu-se de Changchun, cei din Armata a VI-a au deschis focul împotriva lor și apoi au predat orașul comuniștilor. Mukden s-a predat în aceeași lună.

Odată cu anihilarea garnizoanelor naționaliste din orașe, au dispărut unele dintre cele mai bune unități de luptă ale Guomindangului, chiar dacă nici acestea nu erau tocmai de elită. Comuniștii s-au îndreptat apoi către Beiping, l-au cucerit în ianuarie 1949 și au înaintat către sud. Între aprilie și noiembrie, comuniștii au trecut ca un tăvălug peste o mulțime de orașe, fără să întâmpine prea multă rezistență. Chiang Kai-shek a fugit din Nanjing și s-a refugiat pe insula Taiwan, iar Mao a proclamat Republica Populară Chineză, mutând capitala înapoi la Beijing.

În răstimp de un an, comuniștii chinezi i-au înlăturat pe majoritatea guvernatorilor militari și au cucerit cele mai multe dintre frânturile semiindependente ale vechiului imperiu. Au ocupat Tibetul în 1950, dar au fost nevoiți să recunoască independența Mongoliei comuniste, devenită acum protectorat sovietic. Pentru moment, au ales să ignore Taiwanul.

Numărul de morți

Nimeni nu știe câți oameni au pierit în perioada dintre abdicarea ultimului împărat și înființarea Republicii Populare, însă, citind literatura de specialitate, îți dai seama că erau lichidați câte un milion ici, un milion colo, aproape la întâmplare. Am să redau aici câteva frânturi:

> Guomindangul a recunoscut că, în a cincea campanie de anihilare, 1 milion de civili au fost uciși sau au murit de foame.[18]
>
> Între 1932 și 1934, populația din partea de nord a provinciei Sichuan a fost redusă cu 1,1 milioane din cauza războiului.[19]
>
> Conform datelor de care dispunem, populația din provincia Hubei a scăzut cu 4 milioane în perioada 1925–1930, în condițiile în care au emigrat foarte puțini oameni și n-a fost foamete din cauze naturale.[20]

> Potrivit unei cunoscute baze de date cu statistici de război, în perioada 1930–1935 luptele dintre comuniști și naționaliști s-au soldat cu moartea a 200 000 de oameni. În 1928 au fost uciși alți 200 000 de oameni în timpul unei răscoale musulmane împotriva guvernului.[21] Într-o versiune anterioară a acestei baze de date se estima că războiul dintre comuniști și naționaliști ar fi făcut 500 000 de victime.[22]

Per total, nu ar fi nerezonabil să presupunem că în prima fază a războiului civil au murit cam 5 milioane de chinezi.[23]

Numărul civililor uciși în războiul sino-japonez este foarte greu de stabilit. Dacă deschideți la întâmplare trei cărți care tratează acest subiect, probabil veți da peste trei cifre diferite, variind de la 2 până la 15 milioane.[24] Mediana acestor presupuneri ne conduce către cifra de 8 milioane de civili morți.

Întrucât armatele țin mai bine socoteala propriilor soldați decât a pierderilor colaterale, decesele militarilor sunt consemnate mai exact decât decesele civililor. În total, între 1937 și 1945, războiul sino-japonez a provocat moartea a circa 2,5 milioane de militari, distribuiți astfel:

- Naționaliști: 1 310 224[25]
- Comuniști: 446 736[26]
- Aliați chinezi ai japonezilor: 240 000[27]
- Japonezi: 388 600 uciși în China[28]

În a doua fază a războiului civil chinez au fost uciși 263 000 de militari comuniști. Naționaliștii au pierdut 1 711 110 militari, socotindu-i și pe morți, și pe răniți; dintre aceștia, probabil că morții reprezintă cam o cincime (în jur de 370 000).[29] Estimările privind numărul total de morți din faza a doua variază de la 1 la 3 milioane – militari plus civili –, fără ca vreunul dintre aceste calcule să fie mai convingător decât celelalte.[30] Voi lua media acestor numere, oprindu-mă la totalul de 2 milioane.

I.V. Stalin

Numărul de morți: 20 de milioane (incluzând decesele din cauza foametei și cele câteva milioane de victime ale atrocităților comise în timpul celui de-al Doilea Război Mondial)
Locul în clasament: 6
Tipul: dictator comunist
Conflictul, în linii mari: Stalin mai presus de toți
Perioada: s-a aflat la conducere între 1928 și 1953
Locul și principalul stat participant: Uniunea Sovietică
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Stalin, personal, și comunismul, în general
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Cum se face că a ajuns să fie unul dintre „băieții buni" în cel de-al Doilea Război Mondial?

Ascensiunea la putere

La prima vedere, Iosif Vissarionovici Stalin era unul dintre oamenii cu cele mai mici șanse de a ajunge în fruntea Rusiei sovietice. Ioseb Djugașvili, pe numele lui real, s-a născut în Georgia, în 1879, și limba rusă a învățat-o abia când a mers la școală. A fost trimis la un seminar iezuit, dar a fost dat afară din motive care rămân destul de misterioase. Există o grămadă de speculații, dar pentru nici una nu s-au găsit dovezi, așa încât vom spune doar că a fost dat afară pentru că era Stalin.

După ce a părăsit seminarul, a făcut toate lucrurile care erau de așteptat de la un aspirant la statutul de rebel – a scris și a publicat pamflete revoluționare, a organizat greve, a jefuit bănci, a fost arestat, a fugit din arest și a fost de două ori exilat în Siberia. În 1913 și-a luat pseudonimul Stalin, de la cuvântul care în limba rusă înseamnă „oțel" – un progres, fără îndoială, față de porecla din copilărie, Chopura („Ciupitu"), care i se trăgea de la fața ciupită de vărsat de vânt.[1]

Era încă în Siberia când a izbucnit Primul Război Mondial. În 1917, noul guvern republican al Rusiei i-a grațiat pe toți cei condamnați politic în timpul regimului țarist, și Stalin s-a întors în lumea civilizată. În 1917 nu era un personaj important, dar și-a croit drum în sus în timpul războiului civil rus. Slugărnicia sa i-a adus porecla batjocoritoare de „Portavocea lui Lenin". Principalul rival al lui Stalin la favorurile lui Lenin era Lev Troțki, un intelectual charismatic și o figură salvatoare în timpul războiului civil.

În 1922, Lenin l-a numit pe Stalin secretar general al Partidului Comunist, fiindcă nimeni altcineva n-a dorit să ocupe această funcție. Deși acesta era un post mărunt și anost la acea vreme, noua sa calitate i-a dat lui Stalin cel atent la detalii posibilitatea de a se descotorosi de o serie de membri de partid troțkiști și de a-și împinge în față propriii oameni. După ce comuniștii au preluat controlul asupra Rusiei, numărul membrilor de partid a crescut. Intelectualii din orașe care alcătuiseră coloana vertebrală a mișcării pe când era în ilegalitate au fost copleșiți de valul de membri nu la fel de școliți în subtilitățile teoriei marxiste. Acești noi membri se identificau mai degrabă cu nesofisticatul Stalin decât cu un evreu educat de tipul lui Troțki.

La puțin timp după aceasta, Lenin a fost slăbit de un atac cerebral, ceea ce a lăsat guvernarea în mâinile unor lachei rivali, fiecare pretinzând că modul său de acțiune reflecta adevăratele dorințe ale lui Lenin. În calitatea sa de „portavoce" a lui Lenin, Stalin controla o mare parte din dialogul lui Lenin cu lumea exterioară; însă în 1924, când a murit în cele din urmă, Lenin nu mai era atât de încântat de Stalin. Ultimul său testament îl deposeda pe Stalin de putere în favoarea lui Troțki, însă Stalin a pus mâna pe document și l-a distrus.

În următorii ani, destinele Uniunii Sovietice au fost conduse de un comitet, nu de un regim dictatorial. Stalin s-a aliat cu doi radicali – Grigori Zinoviev și Lev Kamenev –, formând un triumvirat care l-a marginalizat pe Troțki. După ce Troțki a fost îndepărtat complet de la putere, în 1925, Stalin s-a descotorosit de partenerii săi de până atunci și s-a aliat cu doi moderați – Nikolai Buharin și Aleksei Rîkov. Această troică a fost menținută cât timp i-a convenit lui Stalin, care a acaparat treptat toată puterea. Nu-i neapărat nevoie să-i cunoașteți pe acești patru oameni, dar i-am pomenit ca să le recunoașteți numele mai încolo, când Stalin va pune să fie omorâți.

În orice caz, toate aceste manevre au dus la exilarea lui Troțki în 1929, moment în care Stalin nu mai avea rival.*

Viața personală a lui Stalin a fost zguduită în 1932, când s-a certat la o petrecere cu soția sa, Nadia, care a plecat valvârtej și și-a pus

---

* Odată cu exilarea lui Troțki, comunismul apusean a luat-o pe un drum separat. După aceea, comuniștii din Occident puteau pune o distanță confortabilă între ei și ororile care se petreceau în Uniunea Sovietică zicându-și, cu emfază, troțkiști. A fi troțkist implica o puritate ideologică pe care, în mod clar, staliniștii n-o aveau. Evident, *oricine* ar fi fost mai bun decât Stalin, dar trebuie spus că acțiunile lui Troțki din timpul războiului civil rus au arătat că nici el nu era vreun sfânt.

capăt zilelor. Unii biografi spun că după această tragedie Stalin și-a pierdut ultima fărâmă de omenie și s-a prefăcut dintr-un simplu ticălos într-un monstru.

Lichidarea culacilor

Începând cu 1929, Stalin a încercat să aducă agricultura pe linia teoriei comuniste, desființând fermele individuale și reunind toți țăranii în cooperative agricole. Acolo, ei foloseau utilajele moderne în comun și erau obligați să vândă recoltele la prețurile stabilite de conducere. Țăranii care se împotriveau fie erau împușcați, fie – ceea ce se întâmpla mai des – erau deportați în ținuturi vitrege, cu o climă nesănătoasă, unde munceau la proiectele conducerii, fără ca cineva să știe de existența lor.

Decât să renunțe la animalele lor, țăranii preferau să le taie și să le mănânce. Stalin pedepsea orice sfidare oprind din hrana care se cuvenea în mod normal comunităților nesupuse. A raționalizat alimentele primite de familii în funcție de loialitatea lor față de stat. Țăranii înstăriți (culacii) au devenit țapii ispășitori pentru tot ce nu mergea bine în Uniunea Sovietică. Ori de câte ori exista o penurie de alimente, se dădea vina pe profiturile acumulate de culaci. În afară de asta, toată lumea știa că ei răspândesc boli venerice, au o igienă deplorabilă și exploatează munca altora. Familii întregi de culaci erau dezrădăcinate și trimise într-un exil care echivala cu o condamnare la moarte. Leșurile culacilor bătuți, jefuiți și epuizați de călătoriile lungi formau mormane în gările din zonele rurale.[2]

Reorganizarea radicală a agriculturii a perturbat întreaga infrastructură – nu numai gospodăriile, ci și transportul și morile, mai ales în grânarul care era Ucraina. Sistemul s-a dereglat și, în cele din urmă, s-a prăbușit. În 1932, s-a instalat o foamete catastrofală pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice, și în răstimp de doi ani au murit între 7 și 10 milioane de oameni. Deși în Ucraina milioane de țărani făceau deja foamea, comisarii sovietici le-au luat cerealele ca să poată îndeplini cotele rigide stabilite de conducere. S-a confiscat până și sămânța pentru anul următor. Faptul că în acest timp au murit 5 milioane de țărani ucraineni n-a contat atât de mult.[3] Orice om din zonele afectate care nu avea burta umflată și membrele slabe ca niște bețe era bănuit că dosește alimente și pedepsit.[4]

Murind pentru îndeplinirea cincinalelor

Când a ajuns Stalin la putere, Rusia încă mai funcționa pe baza Noii Politici Economice a lui Lenin, care încerca să reconstruiască economia distrusă de război permițând capitalismul la scară mică. Asta nu numai că îi deranja la nivel filozofic pe comuniștii duri, dar era limpede că în acest fel Rusia nu avea cum să-și revină la timp pentru următorul război mondial.

„Suntem cu cincizeci sau o sută de ani în urma țărilor avansate", a spus Stalin în 1931. „Trebuie să recuperăm acest decalaj în zece ani. Dacă n-o facem, vom fi zdrobiți."

În concordanță cu obiectivele stabilite prin planurile cincinale, s-au construit orașe industriale uriașe pe terenurile carbonifere din Ucraina și în partea asiatică a Uralilor. Căile ferate și canalele le-au legat de resursele vitale. Digurile și lacurile de acumulare au domesticit unele dintre cele mai mari cursuri de apă din lume, furnizând energie și irigând terenurile agricole.

Pentru a-și dezvolta proiectele, Stalin a extins închisorile politice ale lui Lenin, creând o rețea de lagăre de muncă forțată, aflată sub autoritatea Direcției Generale a Lagărelor – în rusă, *Glavnoe Upravlenie Lagherei* sau, pe scurt, GULAG. Țara era plină de persoane indezirabile și elemente subversive, de nemulțumiți, disidenți și alți dușmani ai statului. Familiile acestor oameni erau băgate în aceeași oală. De fapt, era suficient să calci pe bătături pe cineva influent ca s-o încurci. NKVD-ul – poliția secretă* – suspecta orice persoană care intra în contact cu străini, indiferent dacă făcuse o călătorie peste hotare, fusese luat prizonier în războiul mondial sau doar avea pasiunea de a colecționa timbre. Chiar și cineva care întârzia prea des la serviciu putea fi etichetat drept sabotor și arestat. Dacă era nevoie de mai multe brațe de muncă, NKVD-ul aresta pe cine se nimerea, ca să completeze cotele. Până în 1939, numărul celor ținuți în rețeaua de lagăre de muncă, închisori și colonii ajunsese la 2,9 milioane de oameni.[5]

Cu toate că în Gulag au murit milioane de oameni, termenul „lagăr de muncă" nu era un simplu eufemism. „Imensa birocrație a poliției secrete [...] era mai predispusă să aresteze oamenii, să-i condamne și

---

* Poliția secretă sovietică a fost reorganizată și rebotezată în repetate rânduri. Cele mai cunoscute patru ipostaze ale sale sunt Ceka, OGPU, NKVD și KGB, dar nu-i nevoie să cunoașteți semnificația acestor litere, căci nu sunt altceva decât jargon birocratic rusesc. De obicei, agenții erau numiți cekiști, după prima versiune.

să uite apoi de ei un deceniu decât să-i omoare în bătaie. În general, «mașina de tocat carne», cum a numit Soljenițîn sistemul represiunii sovietice, nu-și propunea să ucidă sau să tortureze oamenii, ci să-i reducă la condiția unor turme de vite care meritau să primească hrană doar câtă vreme puteau ajuta la creșterea cifrelor de producție. De cele mai multe ori, oroarea lagărelor de muncă sovietice nu era urmarea sadismului, ci a indiferenței față de soarta deținuților."[6]

Valea fluviului Kolîma, aflată în cele mai reci și mai îndepărtate ținuturi ale Arcticii, era un bazin doldora de aur, cărbune și uraniu. Aici, în nord-estul Siberiei, se întindea un complex enorm de lagăre în care deținuții erau puși să extragă resursele bazinului. Zilnic mureau oameni din cauza minelor care se surpau și a temperaturilor extrem de scăzute. Hrana era limitată la minimul necesar; deținuții primeau doar atâta mâncare cât să poată munci, cu eventuale suplimente pentru bună purtare. Evadarea în sălbăticia arctică era totuna cu moartea, însă cei mai norocoși puteau fi în cele din urmă eliberați condiționat și trimiși să locuiască în sărăcăcioasa capitală de district, Magadan. În complexul Kolîma au murit între 250 000 și 1 000 000 de oameni.[7]

La o depărtare de aproape 4 000 de kilometri – dar tot dincolo de Cercul Polar, unde nu cresc copaci – erau terenurile carbonifere ale lagărului Vorkuta, unde probabil că au murit în jur de 100 000 de oameni. „Timp de cincisprezece ani am aruncat cu lopata cărbune în cuptoare", spunea un fost deținut. „Noaptea dormeam pe niște scânduri. Foarte mulți au murit de foame și de frig."

„N-aveam haine de iarnă ca lumea, bocancii cu care umblam erau plini de găuri și mâncam doar pește sărat, zdrobit, și un cartof mic, degerat, pe zi. Din cauza lipsei de vitamine, mi-au căzut toți dinții", povestea un alt deținut. „Ne puneau să muncim în mine paisprezece ore pe zi, și mulți n-au rezistat și au murit. Noaptea dormeam cu hainele pe noi, pe o saltea umplută cu tocătură de lemn."[8]

Marea Epurare

Serghei Kirov e mai important prin moartea lui decât prin ceea ce a făcut în viață. Acest funcționar de partid din Leningrad se afla în plină ascensiune și avea mari șanse să fie într-o bună zi succesorul lui Stalin, când, deodată, în decembrie 1934, a fost împușcat în biroul său. Ucigașul, individul singuratic dus cu sorcova care apare mereu în asemenea situații, a fost găsit în apropiere, neștiind pe ce lume e, și a fost pus la popreală.

Stalin a ajuns imediat la concluzia că asasinul făcea parte dintr-o conspirație mai amplă și a dat ordin să fie neutralizați toți cei bănuiți că ar fi dușmani ai poporului. Toate problemele din ultimul deceniu – lipsurile de tot felul, foametea, chiar și calamitățile naturale – au fost puse în cârca sabotorilor contrarevoluționari care subminau societatea sovietică. S-a presupus că în centrul acestei conspirații se afla Troțki și că acesta încerca să provoace un haos care să-i înlesnească întoarcerea.

Paranoia necontrolată a lui Stalin a devenit principiul conducător al politicii de stat. Ucigașul a fost acuzat că s-ar afla în cârdășie cu Troțki și împușcat.[9] Peste douăzeci de persoane asociate cu ucigașul au fost împușcate. Aproape toți cei pe care Stalin îi dăduse la o parte în drumul său către putere (de pildă, Buharin, Kamenev, Rîkov și Zinoviev, pe care i-am pomenit mai sus) au fost arestați, bătuți până ce au mărturisit, purtați prin procese publice și împușcați.[10] Un ucigaș a fost trimis pe urmele lui Troțki, aflat în exil în Mexic. După ce i-a câștigat încrederea lui Troțki, asasinul l-a lovit în cap cu o daltă de spart gheața.*

Nici armata n-a fost cruțată. Pe lângă faptul că a lichidat 43 000 de ofițeri, Stalin a executat 3 din 5 mareșali, 15 din 16 generali de armată, 60 din 67 de comandanți de corpuri de armată și 136 din 199 de comandanți de divizii. Per ansamblu, o treime din toți ofițerii au fost arestați și împușcați, ceea ce depășește numărul ofițerilor care aveau să moară în următorul război mondial.[11]

Și șeful NKVD-ului, Genrikh Iagoda, a căzut victimă epurării. Acesta, fost farmacist, se specializase în otrăvirea discretă a acelora pe care Stalin voia să îi înlăture fără prea multă vâlvă. În 1936, Stalin l-a dat afară pe Iagoda fiindcă nu reușise să strângă suficiente dovezi pentru a obține condamnarea lui Nikolai Buharin (într-adevăr, cât de incompetent trebuie să fii ca să *nu* obții o condamnare într-un proces-spectacol pus la cale de un regim totalitar?). Oricum, și Iagoda, și colaboratorii săi au fost arestați și împușcați în timpul rejudecării procesului lui Buharin.

Iagoda a fost înlocuit cu Nikolai Ejov, care a devenit sinonim cu Marea Epurare, numită uneori în Rusia „Ejovșcina". Acest birocrat mărunțel, amabil și sârguincios este, probabil, răspunzător de circa

---

* Deoarece Marea Epurare a fost declanșată la foarte scurt timp după uciderea lui Kirov, unii istorici bănuiesc că Stalin însuși ar fi planificat asasinatul, ca să aibă un pretext; însă verificările făcute de autorități prin arhivele secrete sovietice în 1989 nu au scos la iveală nici un fel de dovezi în acest sens (David Aaronovitch, *Voodoo Histories: The Role of the Conspiracy Theory in Shaping History*, Riverhead Books, New York, 2010, p. 84).

7 milioane de arestări, 1 milion de execuții și 2 milioane de decese în lagărele de muncă, toate acestea petrecându-se în numai doi ani. După un timp a ieșit și el din grațiile lui Stalin, fiind înlocuit în 1938 cu Lavrenti Beria. Beria l-a executat pe Ejov în 1940, iar mai târziu, când a murit Stalin, era considerat unul dintre succesorii probabili ai acestuia, însă a fost arestat și împușcat la puțină vreme după aceea.[12]

Marea Epurare a vizat toate segmentele societății. În pădurile din apropierea tuturor orașelor mari, NKVD-ul a pus să se sape în secret o mulțime de gropi comune uriașe, care aveau să înceapă să-și dezvăluie tainele cincizeci de ani mai târziu. În pădurea Bykivnia, aproape de Kiev, au fost descoperite 200 000 de cadavre în gropi comune.[13] Lângă Leningrad (Sankt-Petersburg), 30 000 de victime au fost îngropate la Rjevski și 25 000 la Levașovo. La Butovo, în apropierea Moscovei, investigatorii au găsit rămășițele a 25 000 de victime.[14] S-au descoperit schelete chiar și sub grădina zoologică din Moscova.[15]

La Kurapatî, aproape de Minsk, au fost descoperite o mulțime de gropi comune, în care se aflau circa 100 000 de schelete. Bătrânii din preajma locului spun că, între 1937 și 1941, din pădure se auzeau zi și noapte împușcături. Dușmanii poporului erau înșirați pe buza șanțurilor proaspăt săpate, li se punea căluș și erau împușcați cu pistolul în ceafă.[16]

Marea Epurare nu a însemnat doar ideologie și lupte pentru putere. Profitând de poziția sa de șef al NKVD-ului, Beria a pus să fie răpite fete – uneori fetițe – care îi plăceau și să fie aduse acasă la el, unde le viola.

Marele Război pentru Apărarea Patriei

În 1938 era limpede că Germania se pregătește de un război de cucerire. Primul Război Mondial arătase că e nevoie de cel puțin trei mari puteri pentru a ține Germania în frâu, însă Franța și Marea Britanie nu s-au putut hotărî să facă un pact cu Rusia comunistă, iar Statele Unite nu aveau un interes direct, așa încât Hitler a făcut tot ce-a vrut, în vreme ce francezii și britanicii se uitau neputincioși.

Pe Stalin l-a zgândărit respingerea Occidentului. Atunci când Franța, Marea Britanie, Germania și Italia au semnat Acordul de la München, prin care amputau Cehoslovacia fără să-l consulte măcar, a luat-o ca pe un semn că occidentalii l-ar vinde fără cea mai mică șovăială. Trebuia să le-o ia înainte. În anul următor, Germania și Uniunea Sovietică au semnat un acord secret prin care își împărțeau între ele

partea răsăriteană a Europei. La două săptămâni după ce armata lui Hitler a năvălit în Polonia, soldații lui Stalin au invadat și ei țara, ocupând cealaltă jumătate din teritoriul polonez. Elita polonă a fost adunată și deportată în Gulag până în primăvara următoare, când 15 000 de ofițeri din armata poloneză și 7 000 de civili de vază au fost duși în pădurile din apropiere și împușcați.

În 1940, Stalin a pus mâna pe cele trei republici baltice, Estonia, Letonia și Lituania, și sovieticii i-au arestat imediat pe toți cei care le-ar fi putut da de furcă; 85 000 de cetățeni ai țărilor baltice au fost deportați, dintre care 55 000 au fost uciși sau au murit.[17] Apoi, Stalin a căutat să-i determine pe finlandezi să-și revizuiască frontiera cu Rusia în avantajul său, iar când au refuzat, i-a invadat. Acest război a arătat cât de mult se degradase armata sovietică de când Stalin epurase o mare parte a ofițerilor. Finlandezii au ținut piept colosalei puteri a Rusiei, și chiar au reușit să desfășoare o contraofensivă victorioasă. În cele din urmă, superioritatea numerică a sovieticilor și-a spus cuvântul, iar Rusia și-a extins teritoriul cu câteva zeci de kilometri. În acest război, sovieticii au pierdut cel puțin 127 000 de militari, pe când în rândurile finlandezilor s-au consemnat doar 23 000 de morți.[18] Finlanda și-a păstrat independența, dar a rămas cu o ranchiună care a făcut-o să fie singura democrație din lume care s-a aliat cu Hitler în cel de-al Doilea Război Mondial.

Invadarea Rusiei de către germani, pe 21 iunie 1941, i-a luat cu totul prin surprindere pe sovietici. Bătălie după bătălie, armata rusă a fost anihilată. Stalin însuși a fost amorțit de șoc în prima săptămână de război; până în luna iulie, n-a fost în stare nici măcar să țină o cuvântare la radio. În cele din urmă, și-a revenit și s-a adresat poporului, dând ordin ca nimeni să nu se retragă sau să se predea. Fiecare poziție trebuia să fie apărată; ofițerii care șovăiau sau se văicăreau, precum și cei bănuiți de incompetență erau executați imediat. În numai câteva luni de război, milioane de soldați sovietici au fost uciși, răniți sau capturați. Fabricile sovietice aflate în calea germanilor au fost demontate la iuțeală și trimise în est, dincolo de Urali, ca să reînceapă producția de materiale de război.

Printre prizonierii de război luați la începutul invaziei germane s-a numărat și fiul lui Stalin, Iakov Djugașvili. Hitler s-a arătat dispus să-l elibereze în schimbul unui general german, dar Stalin a refuzat. Yakov a murit în cele din urmă în captivitate: a intrat într-un gard electrificat, dar nu e clar dacă acest lucru s-a întâmplat în timpul unei tentative de evadare ratate sau în urma unei sinucideri izbutite.

În cele din urmă, imensitatea spațiului, precum și resursele și efectivele nelimitate ale Rusiei au întors cursul războiului. Germanii au fost zdrobiți, însă cu costuri enorme. Sovieticii au aruncat în luptă, cu o minimă planificare prealabilă, bărbați și femei*, marea majoritate fiind insuficient pregătiți și prost înarmați. Circa 8,7 milioane de soldați sovietici au murit pentru a opri invazia nazistă.

E greu să negi că 8,7 milioane de morți înseamnă o irosire de vieți colosală, însă istoria nu-i niciodată simplă. „Un fapt oarecum surprinzător face să fie greu de acceptat ideea că sistemul sovietic și-a irosit efectivele în război: armatele țariste au pierdut în medie 7 000 de militari pe zi între 1914 și 1917, în vreme ce sovieticii au pierdut 7 950 de militari pe zi între 1941 și 1945. [...] Aceasta sugerează că explicația nu se găsește în sistemul sovietic, ci în modul în care era înțeleasă viața în Rusia, în special viața militară.“[19]

Stalin și-a mânat oamenii înainte fără pic de milă. Documentele oficiale arată că, pe durata războiului, 158 000 de soldați sovietici au fost condamnați la moarte pentru lașitate, dezertare sau alte abateri de acest tip.** Alți 442 000 de soldați găsiți vinovați au fost încadrați în batalioanele de pedeapsă, care primeau sarcini sinucigașe, cum ar fi să meargă pe câmpurile de mine înaintea tancurilor, acestea fiind mult mai greu de înlocuit. De obicei, odată ajuns într-un batalion de pedeapsă nu îl părăseai decât mort sau rănit, dar câțiva și-au recăpătat libertatea prin acte de eroism.[20]

În ultimă instanță, nu metodele lui Stalin au fost cele care i-au făcut pe sovietici să lupte cu atâta tenacitate. Rușii erau conștienți că sub Hitler le-ar fi mers – n-o să vă vină să credeți – chiar mai rău. Germanii au ucis sute de mii de evrei ruși, au lăsat să moară milioane de prizonieri sovietici, ținându-i în condiții mizerabile, au împușcat mii de ostatici ca răzbunare pentru atacurile partizanilor și au confiscat atâtea alimente, animale, vehicule și echipamente agricole, încât țărănimea locală murea de foame. Circa 18 milioane de civili sovietici au murit în timpul invaziei germane.

Chiar și așa, nu era deloc ușor să te hotărăști de partea cui vrei să fii. Pe măsură ce germanii înaintau pe teritoriul sovietic, descopereau tot mai multe dovezi ale atrocităților comise de Stalin. Lângă Smolensk,

---

* Armata Roșie a fost prima armată modernă care a folosit pe scară largă femeile, de cele mai multe ori (dar nu întotdeauna) în cadrul unităților auxiliare.

** Prin comparație, britanicii au executat 306 soldați pentru lașitate în Primul Război Mondial și nici unul în cel de-al doilea (Richard Norton-Taylor, „Executed WW1 soldiers to be given pardons“, *Guardian*, 16 august 2006). Americanii au executat un singur dezertor în ambele războaie mondiale.

în pădurea Katyń, germanii au dat de o groapă comună în care zăceau 4000 dintre ofițerii polonezi capturați în 1939. În gropile comune de la Vinița au găsit 10000 de ucraineni morți. În mod normal, aceste descoperiri ar fi putut fi folosite în scop propagandistic, pentru a justifica invadarea Rusiei, însă naziștii răspândiseră până atunci atâtea minciuni, încât nu-i mai credea nimeni.

Nu mai puțin de 1 milion de cetățeni sovietici, printre care se aflau un sfert de milion de cazaci, au luptat în armata germană.[21] Mulți dintre acești *Hiwi* (de la *Hilfswillige*, „voluntari“) fuseseră eliberați din lagărele de prizonieri de război ca să îndeplinească sarcini de subalterni, cum ar fi aprovizionare și sprijin logistic. Aproape 50000 de *Hiwi* au fost prinși în capcană împreună cu Armata a VI-a germană în încercuirea de la Stalingrad. Există puține documente, dar e improbabil să fi supraviețuit mulți dintre ei. În mod sigur, toți cei care cădeau în mâinile rușilor erau executați.

În jur de un sfert de milion de cetățeni sovietici au fost înrolați în așa-numitele *Osttruppen*, având un statut egal cu ceilalți soldați. Cum împăcau naziștii asta cu ideile lor rasiste? Păi, cel mai simplu era să nu-i spună nimic lui Hitler.[22]

Soldații inamici capturați de Armata Roșie erau trimiși în Gulag, la muncă forțată. Cei mai mulți dintre ei au fost eliberați și repatriați abia după moartea lui Stalin, în 1953. Dintre cei aproximativ 4,1 milioane de prizonieri luați de sovietici, vreo 580000 au murit în captivitate.[23]

De îndată ce Uniunea Sovietică a început să-și recupereze teritoriile pierdute, Stalin și-a îndreptat atenția către persoanele care au colaborat cu cuceritorii. De fapt, nici nu trebuia să fi colaborat ca să-ți atragi bănuielile lui Stalin. În ochii lui, simpla supraviețuire sub ocupația germană punea milioane de oameni într-o lumină foarte proastă. Ce fel de târg făcuseră cu fasciștii? Cu ce idei primejdioase fuseseră contaminați? Evident, nici măcar Stalin nu putea să omoare fiecare persoană poluată de contactul cu dușmanul, dar unele dintre naționalitățile mai mici puteau fi pedepsite, ca să se dea un exemplu pentru toți ceilalți. În 1943, comunitatea cecenă și alte câteva populații din Caucaz au fost deportate în masă în Siberia, de unde n-au putut să se întoarcă decât în 1957, după ce crimele lui Stalin au fost condamnate postum. Aproximativ 231000 dintre cei exilați atunci au murit din cauza privațiunilor.[24]

Stalin i-a pedepsit pe toți cetățenii sovietici care fuseseră capturați de germani. Ca urmare a unei înțelegeri între Aliați, toți cetățenii sovietici care încăpuseră pe mâinile germanilor – exilații, refugiații, prizonierii de război și cei puși la muncă forțată – au fost repatriați,

cu sau fără voia lor. Aliații occidentali au silit, sub amenințarea împușcării, zeci de mii de oameni să se întoarcă la o moarte aproape sigură. Cei bănuiți de colaborare cu germanii erau dinainte condamnați, dar mulți dintre sovieticii exilați sau puși la muncă forțată au fost băgați în aceeași oală și deportați. Probabil că 1,5 milioane de prizonieri de război sovietici eliberați – toți câți mai rămăseseră dintre cei peste 5 milioane de prizoneri sovietici luați de germani – n-au fost lăsați să se întoarcă la casele lor, ci au fost trimiși în Gulag, ca să fie pedepsiți pentru eșecul lor și să fie curățați de ideile primejdioase cu care intraseră în contact. Alături de ei, au ajuns în lagăre 2,7 milioane de civili sovietici care fuseseră capturați de germani și trimiși la muncă forțată. Mulți dintre acești oameni nu aveau să fie eliberați decât la mult timp după moartea lui Stalin.[25]

Cortina de Fier

În 1945, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, Stalin era hotărât să-și extindă controlul asupra tuturor statelor care formau o zonă-tampon între Rusia și Germania, pentru a putea preveni pe viitor un alt atac dinspre vest. Războiul le-a permis sovieticilor să ocupe Europa de Est și zonele nordice ale Chinei, Coreii și Iranului și să-și instaleze marionetele peste tot. Stalin nu s-a încurcat cu jumătăți de măsură: i-a epurat pe moderați din partidele comuniste locale și i-a uns pe cei mai brutali comuniști drept conducători nominali ai țărilor cucerite.

Germania și Austria au fost ocupate de puterile învingătoare, garnizoanele sovietice rămânând în zonele de ocupație estice tot restul vieții lui Stalin. Sovieticii au scotocit toată Germania de Est și au strâns noi prizonieri politici (atât foști naziști, cât și persoane care păreau să aibă convingeri antistaliniste), dintre care 65 000 aveau să moară în captivitate în următorii cinci ani. Vechiul lagăr de concentrare nazist de la Buchenwald a mai rămas în funcțiune o vreme, acum ca lagăr de concentrare sovietic; după război, aici au murit între 8 000 și 13 000 de deținuți politici.[26]

Soluția lui Stalin la problema granițelor disputate din zona de dominație sovietică a fost brutal de simplă: după trasarea granițelor, populațiile au fost strămutate în cazurile în care acest lucru se impunea. Astfel, au fost expulzați italieni din Iugoslavia, polonezi din Uniunea Sovietică, turci din Bulgaria și maghiari din România.

Sovieticilor nu le-a fost mereu ușor să preia controlul asupra țărilor ocupate. Cehoslovacia avea profunde tradiții democratice, care au început să se manifeste odată ce s-a instaurat pacea. La alegerile din 1946, comuniștii nu au reușit să obțină o majoritate confortabilă, dar și-au impus controlul asupra poliției cu ajutorul armatei sovietice de ocupație. Grevele au destabilizat coaliția guvernamentală formată după alegeri. Revoltele i-au pus în primejdie pe moderați. Mulți politicieni cehi au fugit din țară; cei mai mulți au fost forțați să se retragă din funcție. Unul dintre ultimii care s-au împotrivit, ministrul de externe Jan Masaryk, a căzut în mod misterios de la o fereastră în 1948 și a murit. Lupte asemănătoare s-au dat în timpul preluării puterii de către comuniști în Polonia, România, Bulgaria și Ungaria, însă în Grecia, Italia și Finlanda manevrele comuniștilor au eșuat, în principal fiindcă aceste țări se aflau în afara zonei de ocupație sovietică, iar Armata Roșie nu era acolo ca să încline balanța.

În perioada postbelică, sovieticii au încercat în continuare să-și extindă sfera de influență. Stalin voia să vadă cât de departe poate să meargă. Sovieticii și britanicii ocupaseră în 1941 Iranul neutru, detronându-l pe șahul progerman în favoarea fiului acestuia, care era mai cooperant, însă în 1946, când Stalin a încercat să creeze în zona sa de ocupație două state comuniste, Statele Unite l-au obligat să bată în retragere, iar provinciile respective au revenit sub controlul iranienilor. În 1949, Stalin a încercat să blocheze accesul Aliaților occidentali la zona lor de ocupație din Berlin, dar aceștia au organizat un pod aerian pentru a aproviziona Berlinul de Vest cu toate cele necesare și, văzând că Occidentul nu se dă bătut, Stalin a renunțat în cele din urmă. Rivalitatea dintre Est și Vest s-a întețit și mai mult atunci când sovieticii au testat prima lor bombă atomică, în 1949. În anul următor, Stalin a aprobat invadarea Coreii de Sud de către Coreea de Nord, punând la dispoziție sprijinul necesar. A fost nevoie de o implicare serioasă a trupelor occidentale, dar în cele din urmă Coreea de Sud a supraviețuit. Trei milioane de oameni au murit în timpul războiului.

Pe la sfârșitul lui 1952, Stalin începuse să-și scruteze cercul de apropiați și să se întrebe câți dintre acei tovarăși complotau împotriva lui. A început să pregătească terenul pentru o nouă epurare, dar pe 1 martie 1953, înainte să apuce să facă curat în jurul său, a fost doborât de un atac cerebral. A zăcut o zi întreagă pe podea, neputincios, deoarece subalternii îngroziți n-au îndrăznit să bată la ușa lui. Chiar și după ce a fost găsit și au sosit doctorii, acoliții lui bănuiau că ar putea fi vorba de o șmecherie și forfoteau nervoși în jurul patului, temându-se să nu le scape vreo vorbă care s-ar putea întoarce mai apoi împotriva lor. Din fericire, nu era nici o șmecherie, și Stalin a murit pe 5 martie.[27]

Ce pățește mesagerul care aduce o veste proastă?

În 1937, când Stalin a ordonat un nou recensământ în Uniunea Sovietică, se aștepta la o creștere masivă a populației, căci, fără îndoială, societatea socialistă dădea pe dinafară de prosperitate. Totuși, când a fost finalizat recensământul, lipseau 16,7 milioane de oameni.[28] Într-un stat totalitar care își urmărește toți locuitorii nu poți invoca scuza că organizatorii recensământului au omis cumva 16 milioane de oameni. Indiferent dacă acești oameni erau exilați, morți sau pur și simplu nu mai ajunseseră să se nască, o asemenea scădere a populației punea într-o lumină proastă felul în care cârmuia Stalin țara. Pentru ca vestea să nu transpire, recensământul a fost anulat, iar cei care coordonaseră întreaga operațiune au fost trimiși în Gulag, făcându-se vinovați de ponegrirea națiunii.

Câți oameni a omorât Stalin? Când vine vorba de această chestiune, există trei școli de gândire.

La pragul de sus, găsim estimări între 40 și 60 de milioane. Multe dintre aceste estimări își au originea în presupunerile făcute în timpul Războiului Rece, când registrele sovietice erau inaccesibile publicului și orice cifră era posibilă. Estimările erau înjghebate din crâmpeiele și poveștile care ieșeau la iveală. Cu toate că recentele cercetări efectuate în arhivele sovietice desecretizate în ultima vreme nu sprijină cifre atât de mari, mulți oameni au ajuns să le îndrăgească într-atât, încât nu mai vor să renunțe la ele. Cel mai mare neajuns al acestor estimări este că, practic, mai au puțin și spun că Stalin ar fi omorât în anii '30 toți bărbații adulți din Uniunea Sovietică.[29]

La pragul de jos găsim istorici care includ o victimă în numărătoare doar dacă există un cadavru sau un certificat de deces. În timpul Războiului Rece, când documentele care ar fi putut arunca lumină asupra istoriei sovietice erau inaccesibile, Stalin avea mulți apologeți care ridiculizau pe față cifrele mari. În lipsa unor dovezi concludente, acești apologeți puteau să afirme că numărul celor morți din cauza lui Stalin nu ar depăși câteva zeci de mii. În zilele noastre, există date solide care probează moartea câtorva milioane de oameni, așa încât tabăra minimalistă acceptă, vrând-nevrând, 786 098 de execuții[30] și 1 590 378 de decese în lagăre[31], consemnate oficial, dar se oprește aici. Mulți dintre acești istorici consideră că foametea a fost accidentală și Stalin n-ar fi avut cum s-o controleze, așa încât decesele respective nu intră la socoteală.[32]

Estimarea istoricului Robert Conquest, de 20 până la 30 de milioane de morți, a fost luată în derâdere când a fost propusă inițial, în 1968[33], dar astăzi este reprezentativă pentru cea de-a treia categorie, fiind o

cifră care se bucură de un larg consens. Deși la vremea aceea estimarea lui Conquest nu se baza pe dovezi mai solide decât toate celelalte estimări din perioada Războiului Rece, cercetările mai recente au confirmat-o. După ce adunăm toate atrocitățile consemnate și mai facem niște adăugiri la totalurile obținute pentru a acoperi lacunele din documente, constatăm că cifra de aproximativ 20 de milioane este rezonabilă și credibilă.[34]

Tirani smințiți

Care a fost mai rău, Stalin sau Hitler?

Sunt convins că ceea ce vă interesează cel mai mult este răspunsul la întrebarea: „Cine a fost cel mai rău om din istorie?“ Din păcate, nu-i ușor de dat un răspuns. Uneori veți da peste afirmația îndrăzneață că Stalin a ucis mai mulți oameni decât Hitler, însă dezbaterile raționale se împotmolesc în două probleme. Prima, evident, este că toate cifrele avansate nu sunt altceva decât evaluări foarte aproximative. Stalin a omorât între 3 și 50 de milioane de oameni. În cazul lui Hitler, estimările merg de la 11 până la 25 de milioane. Alegerea unora sau a altora dintre aceste cifre poate să facă din Stalin un criminal de cinci ori mai mare ca Hitler, sau din Hitler un ucigaș de trei ori mai rău ca Stalin.

A doua problemă se referă la dificultatea de a stabili care dintre decese trebuie incluse în numărătoare, constituind omoruri cu caracter incriminatoriu. Ar trebui să luăm în calcul doar omorurile cărora le-au căzut victime cei slabi și neajutorați? Sau constituie declanșarea unui război o crimă împotriva umanității? Trebuie să punem la socoteală victimele foametei, considerând că cel care a provocat-o se face vinovat de neglijență criminală? Stalin și Hitler au omorât un număr comparabil de oameni în lagăre și prin polițiile lor secrete, dar, dacă adăugăm numărul victimelor de război, Hitler ajunge în frunte. Dacă luăm în calcul decesele cauzate de foamete, Mao iese pe locul întâi. Totuși, dacă adoptăm criterii mai restrictive și punem la socoteală doar omorurile săvârșite cu sânge rece asupra unor victime neajutorate în afara luptelor, atunci un clasament incomplet și discutabil* al celor mai sângeroși tirani ar arăta cam așa:

* Această listă nu spune că cei optsprezece indivizi enumerați aici sunt cei mai mari criminali din istorie. E vorba doar de optsprezece tirani pentru care dispunem de anumite date.

Hitler (Germania, 1933–1945): cca 15 500 000 de omoruri indiscutabile, cărora le-au căzut victime evrei, slavi, țigani, bolnavi mintal, ostatici și prizonieri de război.[1]

Stalin (Uniunea Sovietică, 1928–1953): 13 000 000 de execuții și de decese în lagăre, fără a include victimele foametei.

Mao Zedong (China, 1949–1976): în jur de 10 000 000 de omoruri, lăsând la o parte decesele din cauza foametei.

Leopold II (Belgia, 1865–1909): 10 000 000 de băștinași morți în Statul Liber Congo.

Idi Amin (Uganda, 1971–1979): 300 000 de omoruri.

Francisco Franco (Spania, 1939–1975): 175 000 de oponenți politici executați.[2]

Vlad Țepeș (Valahia, 1456–1462): 100 000 de oameni trași în țeapă sau uciși prin alte mijloace.[3]

Murad IV (Imperiul Otoman, 1611–1640): 100 000 de oameni uciși pentru vina de a fi sfidat autoritatea sultanului.[4]

Ezzelino da Romano (Padova, 1236–1259): 55 000 de omoruri cărora le-au căzut victime cetățeni, rivali, prizonieri de război, cerșetori și alții.[5]

Francisco Macias Nguema (Guineea Ecuatorială, 1969–1979): 50 000 de omoruri.[6]

Sékou Touré (Guineea, 1958–1984): în jur de 50 000 de victime.[7]

Hissène Habré (Ciad, 1982–1990): 40 000 de victime.[8]

François Duvalier (Haiti, 1957–1971): cca 30 000 de omoruri.[9]

Ivan cel Groaznic (Rusia, 1533–1584): cel puțin 3 700 de persoane ucise la nimereală, în crize de furie, la care se adaugă între 18 000 și 60 000 de oameni masacrați la Novgorod în 1570.[10]

Hastings Banda (Malawi, 1966–1994): 18 000 de victime.[11]

Tiberius (Imperiul Roman, 14–37 d.Hr.): 10 000 de execuții paranoice.[12]

Cornelius Sulla (Republica Romană, 82–79 î.Hr.): 4 700 de cetățeni lichidați.

Augusto Pinochet (Chile, 1973–1990): 3 000 de morți și dispăruți.

Dar, cum se zice, moartea unui om e o tragedie, moartea a milioane de oameni e o statistică.* Lăsând numerele deoparte, în general occidentalii consideră că Hitler a fost mai rău decât Stalin, deoarece faptele lui Hitler provoacă, instinctiv, mai multă repulsie. Figura reprezentativă a Holocaustului este Anne Frank, o fetiță nevinovată care a fost

* Această expresie îi este atribuită de obicei lui Stalin, însă (a) nimeni nu poate preciza când și unde a făcut o asemenea remarcă, (b) citatul nu i-a fost atribuit lui Stalin decât la mult timp după moarte și (c) Erich Maria Remarque a spus același lucru înaintea lui Stalin.

hăituită și ucisă în numele pseudoștiinței rasiste. Figura reprezentativă a Gulagului este Aleksandr Soljenițîn, un tip bătrân și excentric, cu ditamai barba, care a supraviețuit.

Cazul lui Hitler oferă, de asemenea, o morală mai satisfăcătoare. Speculând sentimentele de teamă și de ură ale poporului, Hitler a stârnit frenezia gloatei și a devenit conducătorul unei democrații libere, pe care a denaturat-o imediat în propriul interes. Pe când încerca să cucerească lumea, a comis atrocități nemaivăzute. Până la urmă, Hitler s-a întins mai mult decât îi era plapuma și a fost doborât de mânia unei lumi unite, într-un final apocaliptic. Prin deznodământul ei, această poveste e mai pe placul nostru, de aceea oamenii nu se mai satură s-o spună.

Însă cazul lui Stalin este mai tipic pentru destinul tiranilor de-a lungul istoriei. A pândit în umbră, și-a croit, prin manipulare, drumul către vârful unei autocrații deja existente, și-a consolidat în mod brutal puterea și și-a extins imperiul jucând cu istețime la ambele capete. A murit în patul său la o vârstă înaintată, neînvins, nepedepsit, jelit de o națiune întreagă.

Războiul italo-etiopian

Numărul de morți: 750 000[1]
Locul în clasament: 59
Tipul: cucerire colonială
Conflictul, în linii mari, și principalele state participante: Italia *vs.* Etiopia
Perioada: 1935–1941
Locul: Etiopia (pe atunci numită și Abisinia)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Mussolini

Când centrul de greutate al civilizației occidentale s-a mutat în nordul Europei, Italia a rămas cu un pas în urma celor mai recente evoluții. Italia a devenit un stat unificat abia la jumătatea secolului al XIX-lea și aproape că a rămas cu buza umflată când europenii și-au împărțit Africa între ei. Ajungând târziu la împărțeală, italienii s-au ales doar cu câteva fâșii de deșert de-a lungul coastei, pe care nu le voia nimeni altcineva. În 1896, când italienii au încercat să-și mărească posesiunile prin cucerirea Etiopiei, armata lor a încasat o bătaie zdravănă, și astfel Etiopia a devenit singurul stat african care reușea să țină piept ambițiilor europene, făcându-i pe italieni de râsul imperialiștilor de pretutindeni.

După ce a preluat puterea în Italia, Benito Mussolini și-a propus să spele rușinea, având de data aceasta avantajul armamentului modern. În 1935, două coloane au invadat teritoriul etiopian venind din coloniile italiene aflate la sud și la est de Etiopia – Somaliland, respectiv Eritreea. Aviația italiană a bombardat trupele, satele și orașele etiopiene, provocând mari pagube. Soldații etiopieni au fost secerați cu mitralierele și sufocați cu iperită. Deși occidentalii exagerau atunci când spuneau că acest război se dădea între războinici în pielea goală, înarmați cu sulițe, și tancuri, armata etiopiană a fost complet depășită și copleșită, raportul pierderilor între militarii etiopieni și italieni uciși fiind de aproape 20/1. Chiar și așa, etiopienii au declanșat o ofensivă în decembrie și ianuarie.

Întrucât imperialismul fățiș nu mai era la modă în secolul XX, lumea l-a condamnat pe Mussolini. Împăratul Etiopiei, Haile Selassie, a ținut o pledoarie plină de patos la Geneva, în fața Ligii Națiunilor, cerând comunității internaționale să intervină și să-i salveze patria, iar Liga a impus sancțiuni economice împotriva Italiei.

Era una dintre primele dăți când se recurgea la această tactică și, așa cum s-a întâmplat de atâtea ori mai târziu, sancțiunile n-au avut aproape nici un efect. Mulți strategi și oameni de stat au sugerat că o extindere a embargoului asupra produselor petroliere sau interzicerea folosirii Canalului Suez de către navele italiene ar fi fost mai eficiente, dar aceste măsuri au fost respinse, fiind considerate impracticabile sau prea provocatoare. Nimeni nu dorea să-i înfurie cu adevărat pe italieni.

În mai 1936, italienii au cucerit capitala Addis Abeba, și etiopienii au stat la cutie un timp, până când rămășițele armatei lor au organizat rezistența clandestină. În februarie 1937, partizanii au încercat să-l ucidă pe generalul italian Rodolfo Graziani, și italienii s-au răzbunat declanșând un măcel în Addis Abeba, care a durat trei zile și s-a soldat cu moartea a mii de oameni. În mai, italienii au distrus mănăstirea Dabra Libanos și au executat câteva sute de călugări. Războiul de partizani a continuat, la fel și răzbunările italienilor.

În cele din urmă, a izbucnit a doua conflagrație mondială, iar Etiopia a fost antrenată în războiul mai amplu dintre Italia și Marea Britanie. Acum, coloniile italiene erau o țintă legitimă a atacurilor aliate. Grație britanicilor, Selassie a fost dus cu avionul în Sudan, unde a așteptat până când trupele britanice i-au izgonit pe italieni din Africa de Est, în anul 1941. După ce s-au limpezit apele, Selassie și-a recăpătat tronul.[2]

Războiul civil spaniol

Numărul de morți: 365 000[1]
Locul în clasament: 91
Tipul: război civil ideologic
Conflictul, în linii mari: naționaliști (dreapta) *vs.* republicani (stânga)
Perioada: 1936–1939
Locul și principalul stat participant: Spania
Statele participante secundare: Germania, Italia
Principalii participanți nonstatali: Falanga, brigăzile internaționale
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: naționaliștii

La începutul anilor '30, Spania tocmai trecea printr-un nou intermezzo democratic. Frontul Popular, o coaliție de stânga care reunea un spectru larg de politicieni, de la liberali moderați până la comuniști intransigenți, a lăsat un timp ciorovăiala deoparte și a reușit să câștige alegerile. Regele a ales să părăsească țara, nevrând să semneze măsurile legislative de stânga pe care coaliția începuse să le elaboreze, ceea ce îi convenea de minune Frontului Popular, căci reprezentanții acestuia oricum nu-i aveau la inimă pe regi (de unde și numele lor în războiul care a urmat – republicani).

De mai bine de o sută de ani, Spania se afla într-o criză perpetuă, iar acum situația era agravată de Marea Depresiune. Asasinatul politic devenise o practică obișnuită. Jurnaliști, polițiști, lideri sindicali și preoți de toate culorile politice erau împușcați, aruncați în aer sau omorâți în bătaie cu o regularitate înspăimântătoare. După ce dreapta a pierdut un personaj deosebit de important, și-a pierdut deodată și răbdarea față de incapacitatea guvernului de a menține ordinea. În înțelegere cu Falanga – partidul fascist spaniol –, garnizoana din Marocul spaniol s-a răzvrătit, fiind urmată rapid de unitățile militare de pe tot cuprinsul Spaniei. Comandantul din Africa de Nord, Francisco Franco, a fost numit în fruntea unui contraguvern naționalist care deținea puterea într-o mulțime de orașe, împrăștiate prin toată Spania.

Având armata împotrivă, singurul sprijin militar de care dispunea guvernul erau gărzile naționale recrutate de sindicate; dar aceasta a transformat tabăra republicană dintr-o coaliție de centru-stânga într-un agent al revoluției comuniste. Muncitorii au luat în stăpânire fabricile, țăranii și-au însușit pământurile. În multe locuri, bisericile au fost arse și preoții omorâți, ca răzbunare pentru faptul că Biserica Catolică sprijinea revolta militarilor.

Între timp, fasciștii răzvrătiți îi vânau și omorau pe toți cei bănuiți că ar fi marxiști sau că ar nutri sentimente antinaționale. Au fost executați membri ai Frontului Popular, reprezentanți ai sindicatelor, francmasoni și jurnaliști de stânga. Poetul Federico García Lorca a fost împușcat fiindcă era homosexual. În august 1936, după ce au pus stăpânire pe regiunea Extremadura din centrul Spaniei, naționaliștii au împușcat aproape 2 000 de prizonieri republicani în arena de coridă din Badajoz.

În primele zile ale revoltei, fiecare dintre facțiuni stăpânea un număr de orașe împrăștiate haotic prin toată țara. Apoi însă, naționaliștii au reușit să aducă centrul țării sub controlul lor și s-au pus în mișcare pentru a cuceri Madridul. Totuși, între timp guvernul republican strânsese destule trupe ca să facă față atacurilor naționaliste.

În aceste condiții, fasciștii s-au reorientat și au început să elimine enclavele republicane din regiunile de hotar. Mai întâi au curățat sudul, în jurul Sevillei, apoi zona bască, de pe coasta de nord. Celelalte regimuri fasciste din Europa au trimis trupe (se pare că au sosit între 40 000 și 50 000 de italieni și cel puțin 10 000 de germani) pentru a-i ajuta pe naționaliști, dar și pentru a-și testa tacticile și echipamentele de ultimă oră. Ca parte a acestui efort comun, avioanele germane care efectuau bombardamente în picaj și-au adus contribuția la pedepsirea și terorizarea populației inamice printr-un raid devastator împotriva orașului basc Guernica. Acest atac a fost unul dintre primele raiduri aeriene efectuate asupra unui oraș, ucigând peste o mie de civili neajutorați din Guernica. Măcelul a îngrozit o lume întreagă, dar poate că între timp ar fi căzut în uitare, fiind pus în umbră de alte atrocități mai mari care au urmat, dacă n-ar fi fost imortalizat de Pablo Picasso într-o pictură care rămâne, probabil, cea mai cunoscută și mai impresionantă operă de artă din secolul XX.

Apoi, trupele naționaliste au invadat valea fluviului Ebru și s-au îndreptat către Barcelona, oraș aflat pe coasta Mediteranei. Într-un final, republicanilor nu le-au mai rămas decât Madridul și controlul asupra drumurilor către coastă. Peste puțin timp a căzut și Madridul, iar drumurile către coastă au fost înțesate de ultimii refugiați republicani care încercau să părăsească țara.

Tabloul general

În timpul Marii Depresiuni, când democrațiile se prăbușeau una după alta, oamenii nu prea se puteau hotărî dacă cel mai mare pericol pentru civilizație era extrema stângă ori extrema dreaptă. Adesea,

liberalii negau sau minimalizau păcatele comuniștilor, în vreme ce conservatorii procedau la fel când venea vorba de fasciști. Totuși, încercarea de a răsturna guvernul spaniol ales în mod democratic a fost prea de tot, și fascismul și-a pierdut mulți dintre simpatizanții din țările democratice. Stângiștii încolțiți din Spania au devenit eroii tragici ai lumii.

Războiul civil spaniol a fost ultimul conflict romantic al civilizației occidentale; o mulțime de tineri idealiști s-au dus de bunăvoie să lupte pentru o cauză măreață și nobilă. Brigăzile internaționale, sponsorizate de partidele comuniste de peste tot, au recrutat 40 000 de voluntari din întreaga lume pentru a apăra Frontul Popular. Zece mii de francezi, cinci mii de germani și cinci mii de polonezi au luptat de partea republicanilor. Două mii șapte sute de americani s-au înrolat voluntar în Brigada „Abraham Lincoln“, și o treime dintre ei au murit în război.

Lumea literară a manifestat un angajament ieșit din comun pentru cauza republicană. Autorul francez André Malraux a negociat cumpărarea de avioane din Franța și a fost unul dintre cei care au pus pe picioare forțele aeriene republicane; Ernest Hemingway s-a dus în Spania în calitate de jurnalist, petrecându-și cea mai mare parte a timpului alături de voluntarii din brigăzile internaționale; scriitorul Arthur Koestler i-a spionat pe naționaliști pozând în jurnalist raliat cauzei lor; poetul W.H. Auden a condus o ambulanță. Atât poetul englez Stephen Spender, cât și romancierul american John Dos Passos au încercat să intermedieze eliberarea unor prizonieri politici. George Orwell a luptat în infanteria republicană, până când i-a călcat pe bătături pe consilierii militari sovietici trimiși de Stalin și a trebuit să-și ia tălpășița.[2]

Cel de-al Doilea Război Mondial

Numărul de morți: 66 de milioane (20 de milioane de militari și 46 de milioane de civili, incluzând decesele cauzate de războiul sino-japonez și de foametea din Bengal, precum și Holocaustul și atrocitățile comise de Stalin în timpul războiului, dar fără a pune la socoteală victimele epurărilor și conflictelor postbelice)[1]
Locul în clasament: 1
Tipul: război de cucerire, având ca scop dominația mondială
Conflictul, în linii mari: Axa (în principal, statele fasciste) *vs.* Aliații (în majoritate, țări democratice sau comuniste)
Perioada: 1939–1945
Locul: Europa, Asia de Est, Africa de Nord, Pacificul, Atlanticul de Nord
Principalele state participante: China, Franța, Germania, Italia, Japonia, Marea Britanie, Statele Unite, Uniunea Sovietică (fiecare dintre ele mobilizând peste 4 milioane de militari)
Statele participante secundare: toate celelalte, exceptând vreo duzină de țări
Statele care n-au intrat în război: din Europa: Elveția, Irlanda, Portugalia, Spania și Suedia; din Orient: Afganistan, Nepal, Tibet, Turcia și Yemen
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Axa, în special Hitler
Factorii economici: petrolul, oțelul, grânele, Marea Depresiune

De ce a fost nevoie de un al doilea război mondial?

În prima conflagrație mondială, germanii fuseseră atât de aproape de victorie, încât nu reușeau să înțeleagă cum de nu câștigaseră războiul. Până în 1917, scoseseră din luptă Rusia, Serbia și România, îi făcuseră pe soldații francezi să se revolte împotriva superiorilor lor și ajunseseră la câțiva kilometri de Paris. Chiar și după ce Aliații au declanșat ofensiva finală și i-au împins înapoi, germanii s-au retras în ordine, fără să intre în panică sau să se predea. Neputând înțelege cu adevărat că fuseseră învinși definitiv, fără drept de apel, mulți militari germani au dat vina pentru înfrângere pe elementele nepatriotice de acasă – evreii, profitorii de război sau comuniștii, în funcție de antipatiile fiecăruia –, considerând că bravilor soldați germani li se „înfipsese cuțitul în spate“. La urma urmei, guvernul civil fusese cel care ceruse pacea, nu armata. După ce o nouă generație de flăcăi a ajuns la vârsta recrutării și s-au creat noi tehnologii care puteau face față mitraliorilor ascunși în tranșee, militariștii germani au dorit

să-și ia revanșa. Nu aveau nevoie decât de un pretext și de un guvern cooperant.*

Printre veteranii germani care nu puteau accepta deznodământul războiului și care se plângeau că evreii le înfig nemților cuțitul în spate se afla și Adolf Hitler. Născut în Austria în 1889, Hitler și-a petrecut o parte din tinerețe la Viena, un oraș multilingv și cosmopolit. N-a izbutit să intre la Academia de Arte din cauză că nu putea să deseneze oameni, ceea ce poate fi interpretat ca o metaforă – și poate chiar ca un simptom real – pentru un defect psihologic profund. Și-a câștigat cu greu pâinea pictând ilustrate, apoi s-a mutat în Germania, la München, ca să scape de sărăcie, multiculturalism și recrutare; totuși, când a izbucnit Primul Război Mondial, s-a înrolat într-un regiment german. După ce luptele de pe frontul de vest s-au împotmolit într-un război de tranșee, a devenit curier, o muncă primejdioasă, care l-a expus efectelor neplăcute ale gazelor de luptă, dar i-a adus și câteva medalii.[2]

În Münchenul interbelic, Hitler s-a alăturat mișcării fasciste și a contribuit la formarea Partidului Național-Socialist (partidul nazist). Fascismul a luat naștere în Italia, în timpul lui Mussolini, care a ajuns la putere în 1922 și avea să conducă țara până în 1943. Spre deosebire de conservatorismul tradițional, care apăra clasele conducătoare – nobilimea, clerul și capitaliștii – de populismul radical al săracilor, fascismul punea populismul radical în slujba idealurilor conservatoare. Fasciștii se asemănau cu comuniștii prin faptul că promiteau maselor locuri de muncă și bunuri de consum și chemau la solidarizarea națională în jurul unui țel comun, dar se deosebeau de ei prin valorile pe care le invocau – patria, Dumnezeu și ordinea „firească“ a lucrurilor. Aidoma comuniștilor și altor partide radicale din Germania interbelică, naziștii au folosit escadroane paramilitare (Cămășile Brune) pentru a-și teroriza rivalii.

La început, naziștii au înregistrat rezultate slabe la alegerile din Germania, însă marea criză economică din 1929 i-a făcut pe alegătorii șomeri să se orienteze către partidele cu platforme radicale. Asta se întâmpla aproape pretutindeni, și numărul democrațiilor din lume scădea la fel de repede precum indicatorii economici. O vreme nu s-a știut dacă Germania o să vireze spre extrema stângă sau spre extrema dreaptă, dar, când a venit vremea să aleagă, mulți votanți s-au gândit

---

* Probabil credeți că glumesc când spun că cel de-al Doilea Război Mondial se explică în primul rând prin faptul că germanii aveau *capacitatea* de a purta un nou război, însă John Keegan se apropie destul de mult de o asemenea explicație în *The Second World War*, pp.10–11.

că dreapta avea o ofertă mai tentantă (revenirea la vremurile bune de demult) și cerea mai puține sacrificii (nu vorbea de confiscarea proprietății). În 1933, când naziștii au obținut de departe cel mai mare număr de mandate într-un parlament care mai era și extrem de divizat, Adolf Hitler a devenit cancelarul Germaniei. În câteva luni, și-a pus toți rivalii cu botul pe labe, împrăștiindu-i sau arestându-i pe membrii opoziției. A înființat un prim lagăr de concentrare la Dachau, în apropiere de München, unde i-a închis pe prizonierii politici din ce în ce mai numeroși. În scurt timp, fascismul s-a infiltrat în toate aspectele societății, extinzându-și influența prin mari mitinguri organizate în orașe sau cu ajutorul Tineretului Hitlerist, care a înlocuit asociația multinațională a cercetașilor.

Primăvara lui Hitler[a]

După ce a ajuns la putere, Hitler a purces la crearea celui de-al Treilea Reich. S-a pus pe treabă pentru a instaura hegemonia germană în Europa, în vreme ce dădea asigurări Franței și Angliei că nici prin gând nu-i trecea așa ceva. A început să aducă armata germană (Wehrmacht) la nivelul de dinainte de 1914, dotând-o cu cea mai modernă tehnologie. În 1936, a încheiat un parteneriat cu Italia, punând bazele Axei Roma–Berlin. În 1938, Germania a anexat Austria, apoi a neutralizat și împărțit Cehoslovacia. Fiind încă profund marcate de baia de sânge fără rost din Marele Război, puterile occidentale ezitau să se angajeze într-un nou conflict cu Germania, dar în cele din urmă și-au luat inima-n dinți și au declarat că nu vor mai permite nici o încălcare a suveranității țărilor vecine. Lui Hitler puțin îi păsa. Un tratat secret cu Uniunea Sovietică i-a dat mână liberă în est, și în septembrie 1939 a lansat o invazie masivă în Polonia, supunând-o în câteva săptămâni. Francezii și britanicii au declarat război.

În loc să atace imediat Franța, Hitler și-a consolidat flancul nordic prin ocuparea Danemarcei și Norvegiei. Apoi, și-a îndreptat atenția spre vest, și în șase săptămâni a ocupat Olanda, Belgia și Franța, în vreme ce rămășițele armatei britanice zdrobite erau evacuate din portul Dunkerque. Între timp, Stalin a profitat de situație ca să invadeze vecinii mai mici ai Uniunii Sovietice, luând hălci din Polonia, România

a. Trimitere la filmul *The Producers* (1968, regia: Mel Brooks), în care doi escroci montează pe Broadway un musical intitulat *Springtime for Hitler* (*Primăvară pentru Hitler*) (n.red.).

și Finlanda și înghițind cu totul Lituania, Letonia și Estonia. Și Mussolini a încercat să extindă posesiunile Italiei, de data aceasta din Albania (anexată în 1937) până în Grecia și din Libia până în Egipt, dar a întâmpinat o împotrivire neașteptată. Nedorind să se creeze o situație instabilă în flancul său sudic, Hitler s-a grăbit să-și ajute aliatul; și, dacă tot se apucase de treabă, a trecut cu tăvălugul peste o Iugoslavie necooperantă.

Așadar, în ceva mai mult de trei ani, Germania ocupase zece țări, Rusia anexase trei și împărțea una cu Germania, în vreme ce Italia anexase și ea una. Întreaga Europă continentală căzuse în mâinile germanilor, fie direct, fie prin intermediul aliaților (precum Ungaria) sau al unor state neutre docile (precum Spania). Singurele țări care încă țineau piept acestor agresori erau dominioanele împrăștiate ale Commonwealth-ului britanic.

Și, desigur, chinezii. După cum am arătat mai sus (vezi „Războiul civil chinez"), japonezii începuseră să subjuge China în 1937, și în doi ani și-au consolidat dominația asupra coastei și a părții de nord. Guvernul naționalist al lui Chiang Kai-shek s-a refugiat adânc în interiorul țării, la Chongqing, unde era aprovizionat de britanici și de americani.*

Războiul din Rusia

Acum venise vremea demonstrației de forță pe care Hitler o plănuise încă de la început – cruciada împotriva fortăreței iudeo-slavo-bolșevice, adică împotriva Rusiei sovietice. Astăzi, toată lumea consideră că această invazie a fost o greșeală, dar, în optica de atunci, Franța supraviețuise în Primul Război Mondial, în vreme ce Rusia se prăbușise, deci, acum, o Germanie care învinsese cu ușurință Franța n-ar fi trebuit să aibă nici un fel de probleme cu rușii. Primul atac, lansat în mai 1941, a confirmat această idee, căci sovieticii au fost luați

---

* Acestea fiind zise, cred că, pentru moment, putem să lăsăm China la o parte. Războiul sino-japonez nu e ușor de încadrat în lista celor mai mari o sută de masacre din istorie. E limpede că cele zece milioane de victime din rândul chinezilor îi asigură prezența pe lista mea, dar unde ar trebui plasat? De sine stătător, la numărul 14? Ca parte a celui de-al Doilea Război Mondial? Ca parte a războiului civil chinez? La drept vorbind, consider că toți cei care au fost uciși în China între invazia japonezilor (1937) și capitularea acestora (1945) ar trebui contabilizați ca victime ale conflagrației mondiale; totuși, fluxul evenimentelor e mai ușor de explicat în contextul interregnului chinez, acesta fiind motivul pentru care am inclus conflictul sino-japonez în capitolul despre războiul civil chinez.

complet pe nepregătite. Nemții au bombardat avioanele sovietice aflate la sol și au învins cu ușurință unitățile rusești care le stăteau în cale. Odată cu trecerea săptămânilor, s-a creat panică și derută, și armate ruse întregi au fost nimicite. În iulie și august, forțele germane au ucis 486 000 de sovietici și au capturat încă 310 000 în zona Smolenskului, la est de Bielorusia. În septembrie, au încercuit și au cucerit orașul ucrainean Kiev, după ce au ucis 616 000 de soldați sovietici și au capturat alți 600 000.[3]

Pe urmele Wehrmachtului veneau așa-numitele *Einsatzgruppen*, unități speciale a căror misiune era de a ucide evreii, comuniștii și alți indezirabili. Ocuparea fiecărui mare oraș sovietic era urmată de un masacru. La sfârșitul lui septembrie 1941, evreii din Kiev au fost duși la râpa Babi Yar, despuiați, împușcați și îngropați. Ofițerul răspunzător a raportat, meticulos, că au fost uciși 33 771 de evrei în trei zile.[4] În octombrie, aliații români ai Germaniei n-au avut nevoie decât de două zile ca să ucidă 39 000 de evrei în Odessa și în împrejurimi.[5] În noiembrie și decembrie, 28 000 de evrei duși de nemți în pădurea Rumbula de lângă Riga au fost dezbrăcați, aliniați și împușcați.[6] Până în aprilie 1942, temutele *Einsatzgruppen* au raportat uciderea unui total de 518 388 de oameni.[7]

În primele luni, circa 3,9 milioane de prizonieri de război sovietici au fost transportați pe teritoriul german. Unii au fost puși la munci grele, alții au fost încadrați în batalioanele compuse din dezertori care se aflau în slujba armatei germane, alții au fost folosiți pentru experimente medicale, dar cei mai mulți au ajuns în niște lagăre de prizonieri sordide, unde au suferit de foame și de frig și s-au îmbolnăvit de tifos. În primăvară, mai erau în viață 1,1 milioane.[8] Dintre cei 5,7 milioane de sovietici luați prizonieri pe toată durata războiului, 3,3 milioane au murit din cauza condițiilor mizere de viață și a brutalității, totul făcând parte dintr-o politică deliberată a naziștilor de a-i eradica pe slavi, calificați drept ființe subumane. Prizonierii luați din rândurile națiunilor înrudite rasial, precum britanicii și americanii, au fost tratați mult mai bine, și cei mai mulți dintre ei au supraviețuit.[9]

Din cauza imensității teritoriului sovietic*, rușii nu puteau fi învinși în câteva săptămâni precum francezii, însă armatele germane

* Uniunea Sovietică se întindea pe o suprafață de aproape 22 de milioane de kilometri pătrați, însemnând cam o șesime din suprafața locuibilă a Pământului, și avea 164 de milioane de locuitori în 1937. În ajunul războiului, Germania avea o suprafață de aproape 600 000 de kilometri pătrați și o populație cam de două ori mai mică decât cea a Rusiei: 80 de milioane. Iar populația Franței era de doar

au pătruns tot mai adânc în teritoriul sovietic și în decembrie erau pe punctul de a înconjura Moscova. Totuși, lunile de lupte neîncetate epuizaseră trupele germane și le diminuaseră eficiența, astfel că nemții n-au izbutit să închidă cercul înainte de lăsarea iernii. Armata Roșie, care apelase la vastele rezerve umane și materiale ale Uniunii Sovietice pentru a-și reface capacitatea de luptă, a preluat acum inițiativa. Sovieticii i-au alungat pe germani din suburbiile Moscovei, fără a le pricinui însă pagube care să afecteze semnificativ forța armatei germane. La venirea primăverii, nemții au reluat ofensiva, înaintând de data aceasta spre sud, către câmpurile petroliere din Caucaz.

Pentru a-și acoperi înaintarea spre Caucaz, nemții aveau nevoie să arunce ancora la Stalingrad (astăzi Volgograd). Asta nu numai că ar fi tăiat ruta de ajutoare care aproviziona armatele sovietice din sud, ci le-ar fi dat nemților și un punct de trecere peste fluviul Volga, ultima barieră naturală înainte de munții Ural, la marginea răsăriteană a Europei. În august 1942, după ce au cucerit suburbiile orașului, germanii au fost opriți de apărarea disperată a sovieticilor înainte să ajungă la Volga. Rușii au transformat dărâmăturile în fortărețe, și a început o luptă încrâncenată pentru fiecare stradă, fiecare clădire și – în cazul uzinelor și magazinelor universale – fiecare încăpere. Ziua, lunetiștii așteptau răbdători printre ruine să străpungă cu un glonț orice parte vizibilă dintr-un neamț. Noaptea, siberienii și tătarii se furișau cu cuțite și baionete până la pozițiile germane mai izolate, măcelărind inamicii neobișnuiți cu luptele corp la corp.[10]

Războiul purtat prin ruinele orașului a măcinat într-atât armatele germane, încât acestea au primit întăriri pe flancuri din partea aliaților italieni și români. În noiembrie, rușii au învăluit aceste flancuri și, după ce le-au zdrobit, au încercuit 275 000 de soldați în orașul devastat. În următoarele luni, trupele germane împresurate au fost înfometate și pisate cu artileria, până când, în februarie 1943, bieții supraviețuitori s-au predat. Cei mai mulți dintre ei erau atât de slăbiți de foame și degerături, încât au murit pe drumul către lagărele sovietice de prizonieri de război. Oricum, de acolo n-au scăpat cu viață decât foarte puțini.

În bătălia de la Stalingrad au murit, poate, 750 000 de soldați și 140 000 de civili, ceea ce plasează această înfruntare pe locul doi

---

42 de milioane de locuitori, adică aproximativ jumătate din cea a Germaniei. (Edgar M. Howell, *The Soviet Partisan Movement*, Merriam Press, Bennington, VT, 1997, p. 13; Nick Smart, *British Strategy and Politics during the Phony War*, Praeger, Westport, CT, 2003, p. 43.)

într-un clasament al celor mai sângeroase bătălii din istoria omenirii.[11] Da, doar pe locul doi. Cea mai sângeroasă bătălie din istorie a fost bătălia Leningradului, desfășurată tot în al Doilea Război Mondial, care a provocat moartea a circa 1,5 milioane de militari și civili.[12] În septembrie 1941, după ce nemții înaintaseră până în suburbiile Leningradului (Sankt-Petersburg), aliații lor finlandezi au închis cercul dindărăt și au izolat al doilea oraș ca mărime din Uniunea Sovietică. Deoarece Înaltul Comandament sovietic nu făcuse eforturi prea mari pentru a evacua populația orașului, trei milioane de civili au fost prinși în capcană, fără a dispune de nici o modalitate de aprovizionare. Spre deosebire de bătălia de la Stalingad, aici n-au fost oscilații tactice care să trebuiască expuse. Armata sovietică s-a adăpostit în spatele fortificațiilor și a rezistat nouă sute de zile sub cea mai cruntă agresiune de care erau în stare nemții.

Lipsiți de orice ajutor din afară, oamenii din Leningrad și-au drămuit proviziile cât au putut de mult, apoi și-au mâncat animalele, apoi au mâncat iarbă, curele și scoarță de copac, apoi s-au mâncat unul pe altul și, în cele din urmă, au murit cu sutele de mii.[13] În timpul iernii, sovieticii au amenajat un drum peste suprafața înghețată a lacului Ladoga pentru a aduce provizii în oraș și a evacua civili, însă drumul era vulnerabil la atacurile aeriene și se scufunda în apă la primele semne de dezgheț. Deși cifrele oficiale indică un total de 632 000 de civili morți, e posibil să fi dispărut peste un milion de leningrădeni în timpul asediului.[14] În cele din urmă, Armata Roșie a deschis pe uscat un coridor îngust către oraș, însă și această rută se afla în raza de acțiune a artileriei și aviației germane. Asediul a luat sfârșit abia în ianuarie 1944, când luptele din alte părți au împins liniile frontului înapoi spre Germania.

Războiul din Pacific

După căderea Franței, japonezii au încercat să înhațe coloniile ei din Indochina, rămase orfane. Americanii încercau să nu intre în război, dar instituiau tot mai multe sancțiuni economice împotriva Japoniei, sperând că, dacă strângeau șurubul, japonezii vor da înapoi. Mai întâi, americanii le-au interzis navelor japoneze accesul în Canalul Panama, controlat de Statele Unite, iar apoi au impus un embargo pe petrol și oțel, ceea ce era de natură să slăbească industria japoneză a armamentului. În aceste condiții, strategii de la Tokyo și-au spus că singura soluție era să smulgă bogatele câmpuri petroliere din Indiile de Est

din mâinile britanicilor și olandezilor, care aveau și-așa destul de furcă cu naziștii. În 1941, Japonia a deplasat trupe, avioane și nave de război în Indochina franceză.

De-acum, era limpede că Japonia se pregătea să ocupe arhipelagurile din sud-estul Asiei, dar în decembrie, când a sosit momentul atacului, japonezii au șocat o lume întreagă traversând pe jumătate Pacificul pentru a lansa un atac aerian devastator împotriva flotei americane de la Pearl Harbor, din Hawaii. În următoarele luni, flota și trupele terestre japoneze au ocupat o serie de arhipelaguri bogate în resurse care se aflaseră până atunci în posesia olandezilor, britanicilor și americanilor.

Spre surprinderea tuturor, garnizoana britanică din Singapore, formată din 85 000 de militari (majoritatea indieni comandați de ofițeri britanici), s-a predat aproape imediat, astfel consemnându-se cea mai mare înfrângere din istoria britanică. În lunile care au urmat, japonezii au făcut ce-au vrut în oraș, masacrând circa 25 000 de locuitori chinezi.

O altă surpriză a fost faptul că garnizoana americană din Filipine, numărând 125 000 de militari (majoritatea băștinași filipinezi), a rezistat mai mult decât s-ar fi așteptat cineva. În cele din urmă, s-au predat și ei, aceasta fiind cea mai mare înfrângere din istoria americană. Înfuriați că pierduseră atât timp, japonezii au mânat prizonierii spre nord, prin peninsula Bataan, fără să le dea apă și fără să-i lase să se odihnească. Oricine se împleticea era împușcat, străpuns cu baioneta sau zdrobit cu bâta. Au murit câteva mii de oameni.

Acum, că puseseră stăpânire pe Indiile de Est, japonezii trebuiau să creeze un perimetru defensiv în jurul insulelor mici din centrul Pacificului și să alunge de acolo ultimele trupe ale Statelor Unite; însă americanii, interceptând și descifrând transmisiunile radio japoneze, au prins de veste că inamicul plănuia o ofensivă împotriva insulelor Midway. Avioanele de recunoaștere și radarele au confirmat apropierea flotei japoneze, pe care americanii au supus-o mai multor valuri de atacuri aeriene în plin ocean. Japonezii au ripostat, dar norocul și planificarea au făcut ca Statele Unite să triumfe. Americanii au scufundat patru portavioane inamice – o pierdere care era, și pentru japonezi, greu de gestionat. Din acest moment, americanii au preluat inițiativa în războiul din Pacific.

Europa în cumpănă

După ce au fost izgoniți cu totul din Europa continentală, britanicilor le-a fost mai greu să joace un rol activ în război. De-acum, s-au văzut nevoiți să treacă în defensivă. Hitler a încercat să le înfrângă rezistența instituind o blocadă maritimă cu ajutorul submarinelor și efectuând necontenite raiduri aeriene. În 1940, avioanele germane au atacat direct Anglia timp de câteva luni; în timpul „bătăliei pentru Anglia“, nemții au ucis circa 60 000 de civili, dar nu au reușit să câștige controlul deplin asupra spațiului aerian și nici să schimbe în vreun fel echilibrul militar. Submarinele germane lansau atacuri pe rutele comerciale din jurul Insulelor Britanice, pentru a împiedica aprovizionarea acestora cu produse vitale. La fel ca în Primul Război Mondial, blocada germană i-a scos din sărite pe americani, care, teoretic, erau neutri, ducând la un război naval fățiș, dar nedeclarat, între cele două puteri. Până la urmă, în decembrie 1941, la câteva zile după atacul de la Pearl Harbor, Hitler a declarat război Statelor Unite. Într-un târziu, spărgătorii de coduri britanici au interceptat informațiile necesare pentru depistarea submarinelor germane, iar avioanele britanice și americane, care dispuneau de baze aeriene în insulele din Atlanticul de Nord, au putut să asigure acoperirea convoaielor pe o mare parte a traseului.

Timp de câțiva ani, britanicii n-au putut decât să ronțăie din marginile Europei fasciste. Au blocat cu ușurință încercările italienilor de a ocupa Egiptul și Grecia, dar, după sosirea întăririlor germane, au fost împinși înapoi. În Grecia, situația militară a evoluat în favoarea Axei, însă în Egipt apărarea britanică a reușit să oprească ofensiva inamică. Apoi au început contraatacurile. În cele din urmă, britanicii și americanii au eliberat nordul Africii și au atacat Italia. Ofensiva aliată i-a scos pe italieni din război, însă forțele germane și-au întărit pozițiile la jumătatea peninsulei și n-au fost ușor de clintit.

În 1943, frontul rusesc căpătase deja un tipar previzibil. Rușii atacau iarna, iar nemții atacau vara. Pentru vara lui 1943, Înaltul Comandament german a plănuit Operațiunea Citadela, urmărind să atace cu tancurile, din nord și sud, avanpostul rusesc de la Kursk și să nimicească forțele sovietice aflate acolo. Bătălia purtată în iulie a fost cea mai mare confruntare a blindatelor din istorie, însă nemții și-au încetinit atacurile, apoi le-au oprit, și în cele din urmă au dat înapoi în fața contraofensivei sovietice. Pentru prima dată în doi ani de război, rușii au câștigat o bătălie fără ajutorul zăpezii. În cele trei săptămâni de lupte au murit în total 325 000 de militari, și, în mod

remarcabil, rușii au pierdut doar de trei ori și jumătate mai mulți oameni decât nemții.[15] Pentru ruși, era un mare progres față de primul an de război, când muriseră de douăzeci de ori mai mulți militari sovietici decât nemți.[16]

Holocaustul

Aidoma tuturor celor care au clădit imperii, naziștii au exploatat mâna de lucru ieftină a inamicilor cuceriți. Până în 1944, opt milioane de străini, în cea mai mare parte civili, fuseseră aduși în Germania pentru a fi puși la muncă forțată.* Alte două milioane munceau sub comanda germanilor în teritoriile cucerite. Erau folosiți la muncile agricole, trudeau în fabrici sau lucrau ca servitori. Muncitorii străini asigurau un sfert din forța de muncă în industria chimică și o treime în industria armamentului.[17]

Însă Hitler avea planuri mai mari pentru al Treilea Reich. Pentru a purifica noul său imperiu european, i-a etichetat pe toți cei care nu se încadrau în societatea pe care o avea el în minte drept ființe „subumane“ și a pus la cale exterminarea lor. Sute de mii de homosexuali, martori ai lui Iehova, francmasoni și oameni cu boli mintale au fost închiși, gazați, împușcați sau castrați.

Evreii se aflau în capul listei negre a lui Hitler. Naziști au speculat tradiționala neîncredere a europenilor față de evrei, care aveau altă religie, și paranoica bănuială că evreii controlează societatea prin băncile și imperiile mediatice care le aparțin, dar au mai adăugat un element – o teamă pseudoștiințifică față de presupusa poluare genetică produsă de evreii care trăiau printre nemți. Când a preluat controlul asupra Germaniei, Hitler a restrâns libertățile civile ale evreilor. Li s-au interzis din ce în ce mai multe profesii și au fost excluși din societatea oamenilor decenți. În noaptea de 9/10 noiembrie 1938 (*Kristallnacht*, sau „Noaptea de cristal“), gloatele dezlănțuite i-au bătut și i-au jefuit pe evrei. Până să înceapă războiul, două treimi dintre evreii din Germania și Austria își dăduseră seama încotro se îndreptau lucrurile și fugiseră în alte țări.[18]

Și totuși, cucerirea Europei a adus sub controlul lui Hitler alte milioane de evrei. Însă acum numărul evreilor era mult prea mare ca să

---

* Pentru avea un termen de comparație, să observăm că asta înseamnă două treimi din numărul sclavilor africani trimiși peste Atlantic și dublu față de numărul celor ținuți în Gulag la vremea aceea.

poată fi pur și simplu expulzați. Mai mult, s-a dovedit că erau prea mulți ca să poată fi masacrați cu ușurință. În ianuarie 1942, o serie de oficiali naziști s-au adunat într-o vilă de pe malul lacului Wannsee, în apropierea Berlinului, ca să planifice „Soluția Finală".

De fiecare dată când nemții cucereau un nou teritoriu, îi luau imediat în evidență pe toți evreii. Unii erau împușcați pe loc, dar cei mai mulți erau strânși în ghetourile locale. În cele din urmă, ghetourile mai mici au fost desființate sau au fost transformate în ghetouri mai mari, cel mai mare dintre toate fiind ghetoul din Varșovia. Aici, zona evreiască era despărțită de restul orașului printr-un zid. Evreii puteau fi lăsați să meargă la lucru, dar în rest erau ținuți în carantină. Bolile și malnutriția au împuținat drastic populația, dar naziștii tot considerau că exterminarea evreilor decurge prea lent, așa că au început să-i trimită în lagăre de concentrare, unde i-au pus la muncă forțată.[19]

Naziștii au ajuns la concluzia că împușcarea evreilor nu era o metodă eficace. Ținea pe loc trupe și camioane, și irosea muniție. O rafală de mitralieră asupra unui șir de evrei lăsa prea mulți răniți, care trebuiau apoi împușcați în cap cu pistolul. Îngroparea făcea procesul și mai laborios, iar zgomotul atrăgea atenția oamenilor din împrejurimi.

Soluția era acidul cianhidric. A durat o vreme până ce naziștii au rezolvat toate dificultățile, dar în cele din urmă mașinăria infernală din lagărele de exterminare împrăștiate pe teritoriul Poloniei a fost pusă la punct. Sub pretextul strămutării în est, evreii au fost strânși în gările din ghetouri și expediați în vagoane de marfă. Când ajungeau în lagărele de exterminare, erau triați rapid după vârstă, sex și capacitate de muncă.

Evreii care nu puteau fi folosiți la munci grele erau despuiați și trimiși la dușuri. Dar prin orificiile din tavan nu venea apă, ci se turnau cristale de Zyklon-B – denumirea comercială a acidului cianhidric –, care se transformau într-un gaz otrăvitor. După câteva minute de țipete și zbateri, victimele amuțeau. Gazul era evacuat, iar leșurile erau transportate la crematoriile de mare capacitate.

De la jumătatea lui 1942 până la jumătatea lui 1943, în puțin mai mult de un an, la Belzec au fost uciși 600 000 de oameni – și capacitatea lagărului de la Belzec era doar de gradul III. Cel mai mare lagăr, Auschwitz, a stat în funcțiune trei ani, timp în care au fost omorâți 1,1 milioane de oameni. Într-un singur an de funcționare, lagărul de la Treblinka a făcut 800 000 de victime. La Chełmno au fost uciși peste 300 000 de oameni, iar la Sobibor, 250 000. Sistemul era atât de eficient, încât lagărul de la Treblinka funcționa cu un personal de nici 150 de oameni, suplimentat de unii dintre prizonieri, care puteau fi lichidați când își

terminau treaba. Până la sfârșitul anului 1943, majoritatea evreilor din teritoriile cucerite de nemți erau morți, și toate lagărele de exterminare în afară de Auschwitz au fost închise.[20]

Pe unii aliați ai germanilor (Croația, România) nu i-a deranjat deloc să colaboreze la Soluția Finală, așa încât și-au făcut propriile lagăre de concentrare, în vreme ce alte țări aflate în tabăra Germaniei (Bulgaria, Finlanda, Ungaria și Italia) au încercat să se implice cât mai puțin. În orice caz, cele mai multe dintre țările Axei i-au înregistrat pe cetățenii lor evrei, le-au limitat participarea la viața publică și au contribuit la deportarea evreilor străini în teritoriile aflate sub controlul lui Hitler. Pentru evreii italieni și maghiari, faptul că guvernele lor au refuzat să-i omoare n-a fost decât o scurtă amânare. Când războiul s-a întors împotriva Germaniei, ambele țări au încercat să iasă din Axă, însă trupele germane le-au invadat și au înlăturat acele guverne șovăielnice. Apoi, sute de mii de evrei locali au fost adunați, deportați și gazați cu o eficiență uluitoare.[21]

O altă minoritate ponegrită și luată în vizor de naziști erau țiganii, despre care se spunea de multă vreme că se țin de hoții și vrăjitorii. Ei au fost vânați și exterminați la fel de meticulos ca evreii. Estimarea cea mai frecventă este că au fost uciși 250 000 de țigani, însă nu avem nici o certitudine. E posibil să fi fost omorâți peste un milion.[22]

Asia continentală

Între timp, pentru a tăia ruta de aprovizionare care făcea legătura între forțele naționaliste din China și restul lumii, japonezii au cucerit Birmania de la britanici, dar curând au descoperit că liniile de transport terestre din această parte a lumii mergeau de la nord la sud, dinspre interior spre coastă, ceea ce nu le era de folos, în vreme ce rutele maritime aveau un traseu primejdios, ocolind peninsula Malaysia, unde pândeau submarinele Aliaților. Dat fiind că armata lor își croia acum drum spre vest, către India, japonezii aveau nevoie să stabilească o legătură directă între bazele lor din Thailanda și frontul birman. Prin urmare, i-au pus pe băștinași să construiască o cale ferată prin junglă, peste munți și peste văi accidentate, împotriva naturii geologice a țării. În această întreprindere infernală au murit de epuizare între 50 000 și 100 000 de civili birmani, precum și 16 000 de prizonieri de război aliați.[23]

Armata britanică din India s-a grăbit să trimită trupe și materiale de război spre est, în calea armatei japoneze care se apropia. Din nefericire, după ce au ocupat Birmania – „coșul cu orez“ al Asiei de

Sud-Est –, japonezii au întrerupt exporturile de alimente pe care se baza o mare parte din populația Indiei. Armata britanică a rechiziționat toate mijloacele de transport locale pentru scopuri militare și a trimis în partea de est a Indiei doar trupe și muniție. Fără mijloace de transport, importurile civile au încetat, în vreme ce negustorii de grâne stocau recoltele locale ca să le vândă cu un profit mai mare. Dovedindu-și încă o dată lipsa totală de interes față de poporul indian (vezi „Perioadele de foamete din India britanică"), britanicii au refuzat să intervină atunci când prețurile alimentelor au crescut vertiginos pe piața liberă, lăsând populația din Bengal să moară de foame. Cel puțin 1,5 milioane de indieni, poate chiar 3 sau 4 milioane, au murit de foame până ca cineva să miște un deget.[24] Prim-ministrul Winston Churchill a spus chiar că vina pentru foamete le aparținea localnicilor, întrucât „se înmulțesc ca iepurii".[25]

Între timp, japonezii începuseră să exploateze popoarele din Asia pe care le cuceriseră. În Indochina și Indonezia, milioane de băștinași făceau foamea după ce japonezii le confiscaseră recoltele în propriul folos. De asemenea, japonezii au adunat sclave sexuale („femei pentru desfătare") din rândul chinezoaicelor și coreenelor pentru a-și distra soldații.

În Manciuria, japonezii au creat un laborator secret pentru arme biologice – Unitatea 731. Unii prizonieri erau răniți în mod deliberat, pentru ca medicii să poată testa proceduri chirurgicale riscante. Alții erau legați și supuși unor vivisecții fără anestezie, pentru a elucida mecanismele misterioase ale organismului uman. Oamenii de știință japonezi au creat germeni experimentali folosindu-i pe prizonieri pe post de cobai. În 1940, aviația japoneză a împrăștiat purici purtători de ciumă peste orașul Ningbo din partea centrală a coastei Chinei. În 1942, avioanele de război japoneze au contaminat cu holeră satele chinezești din provincia Yunnan, aflate pe ruta de aprovizionare a Aliaților, la granița cu Birmania, și epidemia care a urmat a ucis, conform estimărilor, 200 000 de civili.[26]

Reichul intră la apă

A fost nevoie de doi ani pentru ca americanii să-și mobilizeze pe deplin enorma forță umană și industrială, însă în 1944 erau gata să declanșeze o ofensivă fără precedent împotriva Europei continentale. Armatele aliate s-au strâns în Anglia și, pe 6 iunie 1944, au lansat un atac amfibiu masiv împotriva fortificațiilor germane din Normandia, de pe coasta Franței. La sfârșitul primei zile – Ziua Z –, aliații anglo-americani debarcaseră cu succes pe plaje 133 000 de oameni și 20 000 de vehicule,

parașutaseră alți 23 500 de militari în spatele liniilor inamice și înaintau pe uscat pentru a-și extinde capetele de pod, numărul morților fiind de circa 3 000.[27]

După vreo lună, Aliații își întăriseră forțele destul de mult ca să avanseze din peninsula Normandia către interiorul țării. Diviziile blindate britanice și americane au înaintat pe teritoriul francez spre granița germană și spre Rin. Un contraatac inițiat de germani în decembrie – numit de istoricii sobri ofensiva din Ardeni și rămas în amintirea americanilor ca „bătălia de la umflătură" – a amânat vreme de două luni trecerea Rinului, dar a consumat ultimele rezerve ale germanilor. Până la venirea primăverii, forțele americane și-au stabilit capete de pod de cealaltă parte a Rinului. De acolo s-au revărsat în inima Germaniei.

În iunie 1944, sovieticii au declanșat și ei ofensiva în est – Operațiunea Bagration. Patru coloane masive de tancuri și infanterie au spart liniile germane în Bielorusia și au făcut joncțiunea pe teritoriul vechii Polonii. A fost, probabil, cea mai mare victorie sovietică pe frontul răsăritean. Foarte multe divizii germane au fost prinse în capcană și spulberate. După trei ani de război, capacitatea de luptă a Armatei Roșii o depășise, în sfârșit, pe cea a Wehrmachtului.

Germanii s-au retras adânc în Polonia și și-au stabilit o nouă linie defensivă de-a lungul fluviului Vistula, cu baza la Varșovia. Apoi, Armata Roșie s-a oprit, deoarece își depășise liniile de aprovizionare, iar armata mișcării de rezistență poloneză a declanșat o insurecție împotriva germanilor, sperând să instaleze la Varșovia un guvern independent înainte să apară sovieticii cu marionetele lor. Deoarece nici germanii, nici rușii nu doreau ca Polonia să fie condusă de naționaliștii polonezi, sovieticii și-au oprit înaintarea și au așteptat dincolo de Vistula, în vreme ce germanii au trecut la reprimarea insurecției. Naziștii au prefăcut Varșovia în ruine și au masacrat populația – o acțiune care a fost numită cea mai mare hecatombă din timpul războiului.[28] În urma insurecției de la Varșovia și-au pierdut viața circa 225 000 de polonezi.*

Pentru a înțelege diferența dintre cele două fronturi, comparați soarta Varșoviei cu cea a Parisului. Inițial, americanii plănuiseră să ocolească complet Parisul și să se concentreze pe distrugerea armatelor germane din teritoriu, fiindcă nu voiau să-și irosească resurse

* Insurecția de la Varșovia (august 1944) nu trebuie confundată cu revolta din ghetoul Varșoviei (aprilie 1943), care a fost o ultimă încercare disperată a evreilor din ghetou de a se opune deportării în lagărele de exterminare.

prețioase pentru a hrăni și îngriji cele câteva milioane de civili de care ar fi fost răspunzători dacă ocupau orașul. Hitler se gândise că mai bine distruge Parisul decât să-l piardă. La fel ca la Varșovia, mișcarea de rezistență franceză s-a ridicat împotriva garnizoanei germane, dar frontul de vest era mult mai civilizat decât cel de est și deznodământul a fost cu totul altul. Comandantul german nu s-a putut hotărî să distrugă un oraș atât de frumos, în vreme ce Aliații le-au permis trupelor Franței Libere să preia inițiativa și le-au ajutat să aducă orașul cât mai repede sub controlul lor.[29]

Armatele anglo-americane care înaintau dinspre vest și cele sovietice venind dinspre est urmau să facă joncțiunea pe fluviul Elba, în partea de est a Germaniei. De asemenea, se luase decizia ca sângeroasa bătălie finală pentru Berlin să fie lăsată în seama lui Stalin. Pe când Armata Roșie își croia drum prin teritoriile germane din estul Prusiei, răzbunarea pentru invazia germană devenise politica oficială. Nu numai că soldații sovietici confiscau toate bunurile mobile care prezentau interes, fie pentru ei, fie pentru a le expedia în Rusia, dar aproape orice femeie aflată în calea Armatei Roșii era violată, apoi lăsată în plata Domnului și pe urmă violată din nou de unitățile care veneau din spate.[30]

Civilii germani, cuprinși de panică, au fugit din calea trupelor sovietice. Sute de mii de refugiați au murit în timp ce încercau să scape de brutalitatea Armatei Roșii. Navele germane au fost umplute cu civili și soldați răniți și trimise spre vest din porturile de la Marea Baltică, dar în multe cazuri au fost torpilate de submarinele sovietice. Nava *Wilhelm Gustloff* a fost scufundată având la bord peste 9 000 de oameni – din punctul de vedere al numărului de morți, aceasta este până astăzi cea mai mare catastrofă maritimă din istorie. Cargoul supraaglomerat *Goya* a fost și el scufundat, ducând în adâncuri peste 6 000 de refugiați.

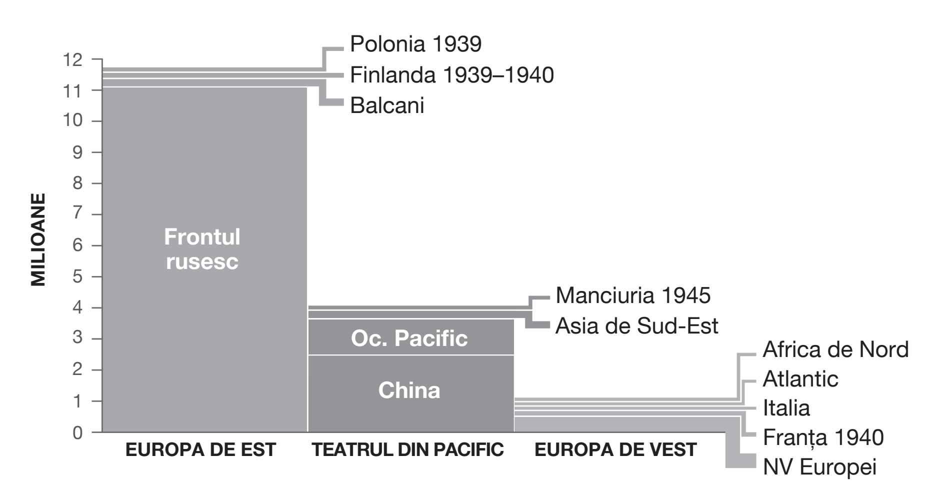
Soldații germani și-au apărat liniile, nu fiindcă ar mai fi sperat la victorie, ci cu gândul că i-ar putea ține pe loc pe sovietici destul de mult timp pentru a se preda britanicilor și americanilor, care erau mai miloși. Dar, la Berlin, Hitler avea alte planuri. Ascuns acum în buncărul de sub clădirea cancelariei Reichului, Hitler n-avea de gând să împărtășească soarta lui Mussolini, care fusese prins de partizani, împușcat și spânzurat de picioare într-o piață, ca un porc măcelărit. Hitler voia să aibă o moarte glorioasă, trăgând după el nedemna națiune germană.

Sovieticii erau dispuși să-i dea o mână de ajutor. Armata Roșie a ajuns la fluviul Oder, ultima barieră înainte de Berlin, și a lansat un bombardament masiv asupra dealurilor Seelow, care se înălțau de

cealaltă parte a fluviului. Apoi, orbindu-i pe apărătorii pozițiilor germane cu reflectoare antiaeriene, sovieticii au luat cu asalt dealurile Seelow și, după o zi de lupte sângeroase, calea către Berlin era larg deschisă.

După o săptămână de lupte sălbatice pe străzile Berlinului, care s-au soldat cu moartea a 100 000 de civili[31], s-a strâns lațul în jurul buncărului lui Hitler. Înaintarea sovieticilor se măsura în cvartale și clădiri. În acest moment, armata germană își completa rândurile cu bătrâni și copii, iar aceștia nu se puteau măsura cu veteranii Armatei Roșii. Probabil că vreo 225 000 de soldați germani au murit apărând Berlinul, în vreme ce sovieticii au pierdut doar 78 000 de militari în luptele duse pentru cucerirea orașului.[32] În cele din urmă, zona de război s-a restrâns la câteva clădiri din jurul cancelariei Reichului. Nemaiputând să amâne deznodământul, Hitler s-a sinucis împușcându-se în cap, după ce își otrăvise câinele și proaspăta soție. Apropiații lui au dat foc cadavrului și s-au împrăștiat înainte ca rușii să ajungă acolo.*

NUMĂRUL DE MORȚI ÎN FIECARE TEATRU DE OPERAȚIUNI

* Sovieticii au găsit destul de repede cadavrul lui Hitler, dar au păstrat secretul ca să pună pe jar Occidentul. Rușii sperau că misterul din jurul acestei dispariții și spectrul revenirii lui Hitler ar putea fi folosite pentru a stoarce mai multe concesii de la liderii occidentali. Rămășițele lui Hitler au stat îngropate într-un mormânt fără nume dintr-o bază sovietică din Germania de Est până în 1970, când baza a fost restituită Republicii Democrate Germane. Atunci, Hitler a fost exhumat și ars, iar cenușa a fost împrăștiată într-un râu din apropiere, pentru a nu se crea un loc de pelerinaj.

Sărind de pe o insulă pe alta

După ce ofensivele japoneze din Oceanul Pacific au fost oprite prin înfrângerea din largul insulelor Midway, strategii americani au reflectat asupra modului în care putea fi desfășurată o contraofensivă peste cel mai mare ocean din lume. Singura posibilitate era de a proceda pas cu pas. În loc să cucerească fiecare insulă din ocean, Statele Unite au ocolit marile baze japoneze, au tăiat căile de aprovizionare și le-au lăsat garnizoanele pradă foamei. În schimb, americanii au atacat insulele secundare care erau destul de mari ca să fie folosite ca avanposturi și prea mici ca să găzduiască concentrări masive de trupe japoneze.

Această tactică a dus la un război mai intermitent decât cel desfășurat pe teren solid în alte părți ale lumii. De regulă, submarinele și portavioanele americane izolau mai întâi insula vizată distrugând navele japoneze dimprejur. Apoi, portavioanele americane și navele de luptă care le escortau slăbeau garnizoana japoneză prin raiduri aeriene și baraje de artilerie. În cele din urmă, forțele terestre luau cu asalt plajele și străpungeau apărarea japoneză. După câteva săptămâni, înainte chiar ca ultimii japonezi de pe insulă să fi fost prinși și omorâți, americanii construiau pe teritoriul cucerit baze aeriene și lansau bombardiere grele ca să slăbească următoarea țintă de pe listă. Adunau pe insulă trupe proaspete și provizii și o luau de la capăt, apropiindu-se pas cu pas de Japonia.[33]

Chiar și aceste garnizoane japoneze mai mici nu erau deloc ușor de înfrânt, și în fiecare asalt amfibiu și-au pierdut viața mii de americani și zeci de mii de japonezi. Codul de onoare al japonezilor nu le îngăduia să se predea; de aceea, atunci când situația devenea disperată, militarii japonezi nu negociau termenii capitulării, ci lansau atacuri sinucigașe împotriva pozițiilor americane, ca să moară glorios în luptă. Acest refuz de a se preda era atât de adânc înrădăcinat în mentalul național, încât până și civilii se omorau cu miile ca să nu rabde umilința de a fi capturați vii. Unii soldați japonezi foarte îndărătnici s-au ascuns în junglă și au refuzat să se predea până în anii ’70.[34]

Singurul mare oraș distrus în urma luptelor de stradă în timpul războiului din Pacific a fost Manila, din Filipine. Generalul american Douglas MacArthur își dorea ca japonezii să declare Manila oraș deschis (dacă s-ar fi întâmplat asta, toate operațiunile defensive și ofensive s-ar fi desfășurat în afara orașului), însă japonezii și-au consolidat pozițiile din centrul orașului. În vreme ce MacArthur amâna declanșarea unei ofensive nimicitoare, frustrarea japonezilor s-a întors împotriva locuitorilor civili. Mii de prizonieri și de civili au fost străpunși cu

baioneta, bătuți, împușcați sau legați fedeleș și lăsați în clădiri care au fost apoi incendiate. În ianuarie și februarie 1945, aproape 100 000 de locuitori din Manila au fost masacrați. Când americanii au atacat, japonezii au luptat până la ultimul om. La sfârșit, orașul era devastat.[35]

În primăvara anului 1945, asaltul asupra insulei Okinawa – ultima haltă înainte de Japonia – s-a transformat în cea mai sângeroasă bătălie purtată pe alte fronturi decât cel rusesc în al Doilea Război Mondial. Când totul s-a terminat, americanii pierduseră 12 000 de militari, uciși pe uscat și pe mare, iar insula era împânzită de cadavrele a 110 000 de soldați japonezi, întregi sau făcute bucăți. Ultimii 20 000 de japonezi s-au retras în peșteri, însă americanii au detonat intrările, blocându-i înăuntru.

S-a estimat că nu mai puțin de 160 000 de civili – o treime din populația Okinawei – au murit în tiruri încrucișate sau prin sinucidere în masă (cei mai puțin fanatici au fost siliți să se sinucidă). Okinawa a devenit legendară atât pentru numărul mare de sinucideri, cât și pentru varietatea metodelor de suicid. Războiul îi decimase atât de iute pe piloții japonezi, încât înlocuitorii lor nu mai apucau să învețe tehnicile subtile ale luptei aeriene și ale bombardării cu precizie. Prin urmare, japonezii au recurs la tactica mai simplă a atacurilor sinucigașe împotriva flotei americane. Piloții kamikaze se aruncau cu avioanele încărcate cu exploziv asupra navelor americane. Îndârjirea cu care se apărau japonezii a determinat Statele Unite să renunțe la planul de a invada arhipelagul japonez; strategii americani și-au spus că era preferabil să bombardeze Japonia până când avea să capituleze.[36]

Războiul mașinilor

În cel de-al Doilea Război Mondial, cea mai importantă inovație tactică în luptele terestre a fost desfășurarea diviziilor de blindate. În cadrul doctrinei *Blitzkrieg*-ului (războiul fulger), tancurile susținute de aviație spărgeau liniile inamice, urmând ca artileria mobilă și infanteriștii motorizați din camioane să exploateze breșa. Deseori erau debarcate unități de parașutiști care ocupau poziții strategice înainte de sosirea trupelor terestre. În ținuturile deschise din Rusia, Franța și nordul Africii, după o străpungere a inamicului, zeci de mii de infanteriști puteau să rămână la o sută de kilometri în spatele liniilor frontului, care se îndepărtau tot mai mult de ei. În aceste condiții, tot ce puteau să facă infanteriștii era să se pitească în tranșee și să spere la o întorsătură favorabilă. Distrugerea acestor grupuri izolate de infanteriști

a contribuit semnificativ la numărul uriaș de morți din cel de-al al Doilea Război Mondial. Întrucât soldații motorizați îi ajungeau lesne din urmă pe infanteriștii care încercau să scape pe jos, bătăliile de nimicire au devenit din nou, după secole întregi, o parte obișnuită a războiului.

Mecanizarea războiului s-a reflectat în creșterea numărului de victime. În timpul Războiului de Secesiune, în rândurile trupelor americane s-a consemnat o moarte accidentală la fiecare unsprezece oameni căzuți în luptă. În al Doilea Război Mondial, raportul era deja de o moarte accidentală la patru decese produse în luptă.[37] Acum, soldații erau striviți în mașini de teren, zdrobiți în avioane, carbonizați în camioane, arși și otrăviți de ciudatele substanțe chimice nou apărute, sfârtecați și electrocutați de echipamente grele și aruncați în aer de piese de artilerie manevrate greșit.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial au avut loc primele bătălii navale din istorie în care flotele inamice nu ajungeau niciodată să se vadă una pe alta. Nu tunurile, ci avioanele de luptă dirijate de radare erau cele care dădeau lovitura de grație navelor despărțite de kilometri de ocean pustiu.

Experiența celui de-al Doilea Război Mondial a confirmat un lucru deja cunoscut, anume că războiul prilejuiește inovații tehnologice. Radarul, avionul cu reacție, sonarul, antibioticele și rachetele dirijate au fost unele dintre tehnologiile folosite pentru prima dată în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Laboratoarele secrete din diferite părți ale lumii – specialiștii americani în fizica nucleară de la Los Alamos, spărgătorii de coduri britanici de la Bletchley Park, experții germani în domeniul rachetelor de la Peenemünde – au influențat cursul războiului.

Pe de altă parte, nu trebuie să exagerăm impactul pe care l-a avut tehnologia. Doar armata americană s-a apropiat de războiul complet mecanizat al zilelor noastre. Dacă facem abstracție de diviziile specializate de panzere, Wehrmachtul încă se mai târa prin noroaie cu caii înhămați la piesele de artilerie și la carele cu provizii. Chiar și recea eficiență industrială a lagărelor de exterminare este uneori supraevaluată. Majoritatea victimelor Holocaustului au murit în feluri cunoscute de veacuri întregi – de boli, de epuizare, de foame sau ucise în masacre în care ucigașul era față în față cu victima.

Dacă lăsăm la o parte breșele făcute uneori de atacurile blindatelor, cele mai multe armate au luptat într-un mod care ne amintește de Primul Război Mondial – cu pușcași care se ascundeau în tranșee sau atacau și cu mitraliori care asigurau apărarea sub acoperirea artileriei.

Pe frontul rusesc, unde au avut loc cele mai multe lupte, artileria de câmp, care trăgea pe baza coordonatelor de pe hartă în ținte care nu se vedeau cu ochiul liber, a ucis mai mulți oameni decât celelalte categorii de arme. Artileria a consumat 80% din totalul muniției folosite și a cauzat 45% dintre decesele de pe câmpul de luptă. Examinarea morților și răniților a arătat că armamentul greu al infanteriei (mitraliere, mortiere și piese de artilerie ușoare care trăgeau în ținte vizibile cu ochiul liber) a ucis 35% dintre victimele căzute în luptă. Aviația a provocat 5% dintre decesele produse în luptă; vehiculele blindate au ucis încă 5%. Armele ușoare ale infanteriei, care ocupă prim-planul în filmele de război (puști, pistoale, grenade), erau în esență pentru autoapărare și au provocat doar 10% dintre pierderile înregistrate în luptă.[38]

Puterea aeriană

Avioanele au devenit agenți majori ai distrugerii în cel de-al Doilea Război Mondial. Aviația putea fi folosită cel mai eficient la bombardarea cu precizie a obiectivelor militare și industriale, care era complet legală în vreme de război. Însă pentru aceasta era nevoie de informații exacte, o bună capacitate de recunoaștere și o dotare adecvată a bombardierelor – un amestec nu tocmai ușor de obținut. Pe deasupra, bombardierele trebuiau să se apropie de țintă în linie dreaptă, la lumina zilei, trecând printr-o perdea de tir antiaerian și ferindu-se de avioanele de luptă ale inamicului.

Din cauza acestor dificultăți, forțele aeriene erau tentate să distrugă fără discriminare obiective mai ușoare. La începutul războiului, avioanele atacau orașele lansând bombe la nimereală pentru a-i teroriza pe locuitori. Pe măsură ce forțele aeriene și-au sporit numărul de avioane, a crescut și numărul de victime. Când germanii au bombardat Rotterdamul pe 14 mai 1940, ucigând aproximativ 850 de civili, o lume întreagă a fost îngrozită.[39] Un an mai târziu, pe 6 aprilie 1941, primul raid aerian al nemților asupra Belgradului a făcut 17 000 de victime în rândul civililor.[40] Primul raid aerian asupra Stalingradului, executat pe 23 august 1942, a ucis 40 000 de civili.[41]

În curând, distrugerea orașelor a devenit o știință. În cursul unei nopți se trimiteau împotriva unei ținte până la o mie de avioane. Primele valuri de bombardiere aruncau explozivi peste întregul oraș, dând foc clădirilor din lemn, iar valurile următoare lansau proiectile incendiare care extindeau pârjolul. În scurt timp, diferitele incendii se uneau într-o gigantică furtună de foc, care își crea propriul sistem meteorologic, cu

uragane și o căldură atât de mare, încât topea metalul, crăpa zidurile și carboniza trupurile. O asemenea furtună de foc putea să radă de pe fața pământului un oraș întreg și să aspire oxigenul din adăposturile subterane, sufocându-i pe oamenii care credeau că sunt în siguranță acolo. În noaptea de 28/29 iulie 1943, britanicii au abătut asupra Hamburgului primul bombardament incendiar din război, carbonizând 42 000 de locuitori.[42] În noaptea de 13/14 februarie 1945, Aliații au distrus Dresda, făcând 35 000 de victime în rândul civililor.* Pe 9/10 martie 1945, bombardierele americane au distrus orașul Tokyo, omorând 84 000 de locuitori.[43]

De la începutul războiului, fizicieni din întreaga lume le spuneau guvernelor lor că fisiunea atomilor radioactivi ar elibera o cantitate enormă de energie care ar putea fi folosită pentru a anihila armate întregi, prin simpla apăsare a unui buton. Marile puteri se temeau că inamicul ar putea dezvolta înaintea lor o asemenea armă, prin urmare Germania, America, Rusia și Japonia au demarat programe secrete de cercetare care să exploreze acest potențial. Fiind cea mai mare putere industrială a lumii, Statele Unite au fost primele care au rezolvat toate problemele tehnice. Pe 6 august 1945, un singur avion a lansat o singură bombă atomică asupra Japoniei, și orașul Hiroshima a fost ras de pe fața pământului, laolaltă cu 120 000 dintre locuitorii săi.[44] După trei zile, o altă bombă nucleară a distrus orașul Nagasaki, omorând 49 000 de locuitori.[45]

Având în vedere că războiul era oricum pe sfârșite și că bombele au fost folosite împotriva unor orașe, nu împotriva unor armate sau flote, oamenii s-au întrebat mereu dacă cele două atacuri nucleare au fost cu adevărat necesare. Această problemă continuă să suscite și astăzi dezbateri aprinse. În orice caz, ar trebui luate în considerare

---

* În anii ’60 au apărut două cărți de succes despre bombardarea Dresdei, iar de atunci acest eveniment a devenit o metaforă pentru măcelul fără rost. *Abatorul cinci* (1969), de Kurt Vonnegut, este unul dintre marile romane ale secolului XX și o evocare puternică a celui de-al Doilea Război Mondial din perspectiva unui martor ocular – o operă care va continua multă vreme să modeleze percepția oamenilor asupra celor petrecute atunci. Pe de altă parte, cartea de nonficțiune *The Destruction of Dresden* (1963), scrisă de David Irving, a fost pentru o generație întreagă descrierea definitivă a bombardamentului asupra Dresdei. Din păcate, Irving s-a dovedit a fi un mare apologet al lui Hitler, și astăzi se știe că volumul său preia necritic o mulțime de elemente ale propagandei naziste, afirmând, de pildă, că în timpul bombardamentului au murit 135 000 de oameni sau că în oraș nu existau deloc obiective militare. O lucrare mai nouă a lui Frederick Taylor, intitulată *Dresden: Tuesday, February 13, 1945* (2004), corectează multe dintre erorile flagrante din cartea lui Irving.

încă două fapte. Japonezii au capitulat necondiționat la câteva zile după bombardamentul de la Nagasaki, și de atunci încoace națiunile care dispun de arme nucleare au avut mare grijă să nu pornească un război mare între ele.

Replicile de după cutremur

Prăbușirea Axei nu a oprit omorurile. Multe țări au ieșit de sub ocupație cu sistemul politic năruit, așa încât represiunea a fost urmată de haos. În China, comuniștii și naționaliștii au reluat războiul civil care fusese întrerupt de japonezi (vezi „Războiul civil chinez"). Și în Grecia a izbucnit un război civil, tot între stânga și dreapta. În Asia de Est, două colonii care fuseseră ocupate de japonezi – Indochina franceză (vezi „Războiul din Indochina franceză") și Indiile de Est olandeze – au speculat momentul și s-au ridicat pentru a-i împiedica pe stăpânii dinainte să revină la putere. În Europa de Est, națiunile care fuseseră eliberate (cucerite? călcate în picioare?) de Uniunea Sovietică au încercat să instaureze democrații pluripartite, însă partidele comuniste sponsorizate de sovietici au eliminat rapid toate formațiunile rivale, punând capăt acestor încercări.

Țările eliberate de curând aveau multe socoteli de încheiat. Partizanii comuniști (în majoritate sârbi) care au preluat controlul asupra Iugoslaviei au ucis peste 100 000 de compatrioți (în majoritate croați) care se mânjiseră asociindu-se cu guvernul fascist în timpul războiului. Francezii au omorât după eliberare 10 000 de colaboraționiști, dintre care doar 800 au avut parte de un proces. Italienii au omorât între 10 000 și 15 000 de criminali de război. Olandezii au executat 40 de colaboraționiști, iar norvegienii au executat 25.[46] Procesele de la Nürnberg, intentate naziștilor de rang înalt, și alte procese similare din Germania de Vest ocupată au dus la 486 de execuții.

Spre deosebire de naziști, militariștii japonezi nu concentraseră niciodată puterea în mâinile unui dictator absolut. Totuși, Tojo Hideki se aflase în vârful piramidei în cea mai mare parte a războiului, ca general, ministru de război sau prim-ministru, așa că a fost judecat de americani și spânzurat, alături de alți șase generali și miniștri. O serie de procese de mai mică importanță s-au încheiat cu încă vreo 900 de execuții.[47] Cu toate acestea, americanii i-au îngăduit împăratului Hirohito să rămână pe tron, pentru a mai domoli nemulțumirea japonezilor față de ocupația americană.

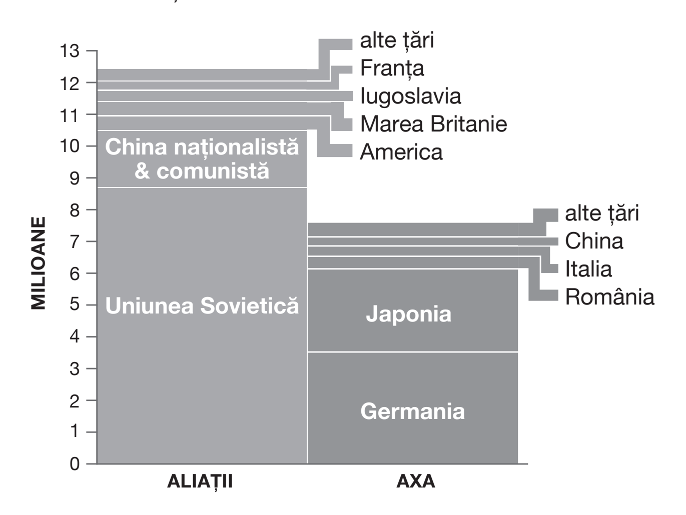
Zeci de mii de evrei care supraviețuiseră Holocaustului au fugit din Europa în colonia britanică Palestina, care în curând a devenit statul

independent Israel. Războiul care s-a pornit imediat, în 1947, între Israel și vecinii săi arabi a fost primul dintre numeroasele războaie care aveau să se iște cam o dată la zece ani multă vreme de acum încolo.

Cifre care năucesc

Judecând după mai multe criterii, cel de-al Doilea Război Mondial a provocat mai multe victime decât orice alt eveniment din istoria cunoscută. Luat ca întreg, a fost cel mai ucigător eveniment din istorie. De asemenea, a fost cel mai ucigător eveniment din istorie pentru multe națiuni – Rusia, Polonia, Japonia, Indonezia și Olanda, ca să pomenim doar câteva – și pentru diferite categorii de victime, precum militarii, prizonierii de război și evreii.

Comisia U.S. Strategic Bombing Survey a afirmat că, „probabil, la Tokyo și-au pierdut viața, într-un răstimp de șase ore [9/10 martie 1945], mai mulți oameni decât în orice alt moment din istoria omenirii".[48] S-ar putea să fie adevărat, dar totul depinde de cifrele pe care le acceptăm. Totuși, eu înclin să cred că cei mai mulți oameni omorâți de mâna omului* într-un interval foarte scurt de timp în

* Precizarea „de mâna omului" este importantă, deoarece catastrofele naturale bruște, precum acel tsunami care a lovit coastele Oceanului Indian în 2004, au omorât mai mulți oameni la fel de repede.

întreaga istorie sunt cele 120 000 de victime ucise aproape pe loc la Hiroshima. Pentru a ucide 1,1 milioane de oameni la Auschwitz a fost nevoie de mai mult timp, însă probabil că acesta este locul în care s-au săvârșit cele mai multe omoruri pe metru pătrat din istorie. Cea mai sângeroasă bătălie din istorie a fost, probabil, asediul Leningradului (dacă socotim și militarii, și civilii omorâți) sau asaltul Stalingradului (dacă socotim doar militarii), sau, de nu, una dintre celelalte mari bătălii de pe frontul rusesc.

Tabelul de mai jos pune în balanță răul pricinuit și suferit de participanții la cel de-al Doilea Război Mondial, arătând câte milioane de necombatanți au murit. Sunt prezentate aici doar cifrele care depășesc pragul de 250 000, deoarece la scara celui de-al Doilea Război Mondial câteva zeci de mii de morți erau mărunțiș. Cifrele nu dau un total exact, fiindcă există suprapuneri și multe elemente necunoscute. Coloanele de sub „Total morți în afara luptei“ includ toate decesele – crime, victime ale neglijenței sau ale accidentelor, persoane nevinovate prinse la mijloc în schimburi de focuri –, în vreme ce coloanele de sub „Făptași“ prezintă doar omorurile despre care se consideră de obicei că au fost deliberate, evitabile sau excesive.

Nivelul de distrugere pe care l-a atins acest război nu este demonstrat doar de numărul uriaș de morți din rândurile principalelor națiuni beligerante. Dacă aruncăm o privire în colțișoare uitate de lume, vom vedea că s-au înregistrat foarte multe victime și în rândul unor națiuni pe care de obicei nu le bagă nimeni în seamă, cum ar fi neozeelandezii.

Noua Zeelandă este unul dintre cele mai izolate locuri din lume. Nu avea de ce să se teamă. Chiar dacă puterile Axei ar fi cucerit lumea întreagă, probabil că ar fi lăsat în pace Noua Zeelandă, așa cum au lăsat în pace și Suedia sau Elveția. Noua Zeelandă ar fi putut rămâne în afara războiului fără ca aceasta să încline balanța de o parte sau de alta, dar a hotărât să intre în luptă și a pierdut 12 000 de oameni într-un război la care nu era obligată să participe. Cât înseamnă 12 000 de oameni? Gândiți-vă la ei ca la opt vapoare *Titanic* care se scufundă cu tot cu pasageri.

Războiul a adus atât de multe persoane în situații fără ieșire, încât o sumedenie de oameni au murit în moduri surprinzătoare și neobișnuite. Când britanicii au prins în clește o trupă japoneză pe insula Ramree din Birmania, japonezii au încercat să scape luând-o prin niște mlaștini foarte greu de străbătut. Se spune că au intrat în smârcuri o mie de japonezi și au ieșit pe partea cealaltă doar douăzeci. Restul au căzut pradă crocodililor.

VICTIME	FĂPTAȘI								TOTAL MORȚI ÎN AFARA LUPTEI	
	Germani	*Japonezi*	*Sovietici*	*Britanici*	*Americani*	*Naționaliști chinezi*	*Români*	*Croați*	**Civili**	**Prizonieri de război**
Sovietici	17,0[49]		2,0						16,9	3,3
Chinezi		4,0[50]				0,6[51]			8,0	0,5
Polonezi	5,5[52]								6,0	
Evrei (din toate țările)	5,5[53]						0,3[54]		5,5	
Indonezieni		4,0[55]							4,0	
Indieni				1,5[56]					3,0[57]	
Vietnamezi		2,0[58]							2,0	
Germani			1,4	0,3*	0,3*				1,6	0,4
Iugoslavi	0,5							0,3[59]	1,2	
Țigani	0,5								0,5	
Japonezi					0,4[60]				0,4	
Francezi	0,3[61]								0,4	
Români									0,3	
Greci	0,3								0,3	
Unguri	0,3								0,3	
Cehoslovaci	0,3								0,3	
TOTAL	**24,0**	**11,0**	**4,0**[62]	**2,0**	**1,0**	**0,6**	**0,5**	**0,3**	**46,0**	**4,2**

* Estimarea oficială este că bombardamentele Aliaților au ucis 593 000 de oameni în Germania (Keegan, *The Second World War*, p. 590). Am trecut jumătate din total în contul americanilor, și cealaltă jumătate în contul britanicilor, aceste două națiuni fiind responsabile de bombardamentele respective.

Cel mai mare atac al rechinilor din istorie s-a produs atunci când nava de luptă *USS Indianapolis* a fost torpilată de un submarin japonez. Nava s-a scufundat prea repede ca să se poată transmite suficiente semnale SOS, ceea a întârziat cu câteva zile operațiunile de salvare. Dintre cei 900 de marinari care pluteau pe apă în vestele lor de salvare, doar 316 au supraviețuit atacurilor rechinilor.

Revizionismul

Nu există vreun aspect al celui de-al Doilea Război Mondial care să nu fie controversat, dar unele chestiuni stârnesc dispute mai aprinse decât altele. Pentru generația de savanți de după război, problema care suscita cele mai aprige controverse privea faptul dacă Hitler plănuise din capul locului să cucerească lumea și să extermine populații întregi, sau dacă doar a profitat de ocaziile care s-au ivit pe parcurs. Aceea era o epocă mai rezervată. În zilele noastre, oamenii n-au nici o problemă să pună sub semnul întrebării realități fundamentale ale războiului.

Găsim peste tot oameni care neagă Holocaustul, refuzând pur și simplu să accepte faptul că naziștii au încercat să-i extermine pe evreii din Europa. În unele țări musulmane, aceasta e concepția predominantă, care este predată și în școli. Pe de altă parte, în unele țări europene este interzisă exprimarea în public a acestei idei. Atitudinile față de această chestiune s-au polarizat în asemenea măsură, încât Holocaustul nu mai este niciunde în lume un subiect care să prilejuiască dezacorduri constructive.

Întrucât e greu de găsit un eveniment istoric care să fie mai bine documentat decât Holocaustul*, se pune întrebarea cum poate cineva să se îndoiască de realitatea acestuia. Ei bine, în primul rând trebuie să *vrei* să te îndoiești că a existat Holocaustul. Pe urmă, e simplu.

---

* Probele încep cu relatările câtorva mii de martori oculari, care relevă toate fazele procesului. Apoi, putem ilustra aceste relatări cu fotografii făcute în timpul evenimentelor. Putem scotoci prin registrele de recensământ și de impozite pentru a arăta că milioane de evrei care existau în anii '30 au dispărut în timpul ocupației germane. În fine, avem destule documentele oficiale întocmite de făptași, printre care se numără ordine, note de serviciu, rapoarte, orare și facturi. Întreaga istorie a lumii antice se bazează pe mult mai puține probe decât cele enumerate aici. (Pentru mai multe informații, vezi capitolele 12–14 din cartea lui Michael Shermer *Why People Believe Weird Things*, W.H. Freeman, New York, 1997. Pentru și mai multe informații, vezi cartea lui Richard Evans *Lying About Hitler: History, Holocaust, and the David Irving Trial*, Basic Books, New York, 2001.)

Dacă ideologia pe care o propagi nu reușește să-și găsească adepți fiindcă aduce prea mult cu doctrina nazistă, atunci vei dori să rescrii istoria, pentru a-i pune pe naziști într-o lumină mai bună. Persoanele aflate într-o asemenea postură recunosc că au murit unii evrei – bolile au făcut ravagii în ghetouri și în lagărele de muncă, trupele germane au executat partizani și așa mai departe –, dar adaugă că războiul e iadul pe pământ și că astfel de lucruri se întâmplau peste tot. Cei care neagă Holocaustul susțin că nu a existat o acțiune *concertată* împotriva evreilor și că numărul evreilor omorâți nu-l depășește, de pildă, pe cel al civililor uciși în urma bombardării orașelor germane. Negatorilor Holocaustului le vine în ajutor faptul că germanii, atunci când s-au retras, au distrus intenționat o mare parte din probele criminalistice – de pildă, camere de gazare, cadavre, martori.

În Germania, problema cea mai controversată este cât de mare a fost sprijinul pe care l-au acordat germanii de rând naziștilor. Cei mai mulți germani și-ar dori să poată da vina pentru Holocaust pe un grup restrâns de fanatici, dar faptele arată că un număr tulburător de mare de cetățeni obișnuiți – de la funcționari civili până la soldați de rând – au contribuit la deportarea și exterminarea evreilor. Practic, orice figură proeminentă care a apărut din lumea germanofonă în ultima jumătate de secol – expert în rachete, secretar general al ONU, guvernator al Californiei, laureat al Premiului Nobel sau papă – s-a confruntat cu dezvăluiri neplăcute despre legăturile sale din trecut cu nazismul.

Unele curente din lumea anglofonă pun sub semnul întrebării stereotipurile istoriei oficiale, potrivit cărora Aliații erau cei buni, iar membrii Axei cei răi, fie prin minimalizarea păcatelor Axei (de exemplu, Holocaustul, declanșarea războiului), fie prin accentuarea păcatelor Aliaților (de pildă, stalinismul, Dresda). De fapt, o minoritate semnificativă spune pe șleau că democrațiile occidentale au luptat în tabăra greșită.

Patrick Buchanan, un comentator american omniprezent, a scris în cartea sa *A Republic, Not an Empire*, publicată în 1999, că democrațiile occidentale ar fi trebuit să se țină deoparte și să-i lase pe Hitler și pe Stalin să-și scoată ochii între ei. „Prin faptul că au redirecționat prima lovitură a lui Hitler asupra lor, Marea Britanie și Franța i-au oferit lui Stalin încă doi ani în care să se pregătească pentru atacul lui Hitler – și au contribuit astfel la menținerea comunismului în Uniunea Sovietică. […] Dacă Marea Britanie și Franța nu i-ar fi dat garanții Poloniei, prima mare lovitură a lui Hitler s-ar fi abătut, aproape sigur, asupra Rusiei. […] Dacă Hitler ar fi plătit un preț enorm în timpul cuceririi Uniunii Sovietice, ar mai fi pornit oare un alt război împotriva Europei Occidentale, care nu i-a stârnit niciodată ambiția?“[63]

Până și George W. Bush a dezavuat decizia predecesorilor săi de a se alia cu Stalin: „Acordul de la Ialta a continuat tradiția nedreaptă a înțelegerii de la München și a pactului Ribbentrop–Molotov. Încă o dată, când au negociat guverne puternice, libertatea națiunilor mici a fost oarecum neglijabilă“.[64]

În acest caz, revizioniștii par să uite că occidentalii au intrat în război împotriva lui Hitler fiindcă era *periculos*, nu fiindcă era *rău*. Aceasta este o distincție importantă în relațiile internaționale. Poți face tot ce poftești în țara ta, dar, odată ce te apuci să-ți invadezi vecinii restul lumii începe să se agite. Oricât de brutal ar fi fost Stalin cu poporul său, s-a mulțumit să stea între granițele Uniunii Sovietice. Atunci când a început să cotropească niște țărișoare dimprejur, Occidentul se afla deja în război cu Hitler. Prin urmare, occidentalii nu aveau de ales între a lupta împotriva lui Hitler sau a lupta împotriva lui Stalin. Aveau de ales între a lupta împotriva lui Hitler sau a lupta împotriva amândurora.

În plus, sovieticii i-au învins pe germani într-un mod care este mai presus de orice îndoială. Au produs 96% din munițiile lor și 66% din vehiculele lor, și li se datorează 80% dintre germanii căzuți în război.[65] Întorseseră deja cursul războiului la Stalingrad, într-un moment în care britanicii erau ținuți în șah, iar americanii încă se mobilizau. A fost o luptă strânsă, și ajutorul occidental a înclinat balanța, însă Vestul avea nevoie de Stalin mai mult decât avea Stalin nevoie de Vest. Dacă sovieticii nu ar fi provocat atâtea pierderi inamicului, occidentalii ar fi avut de înfruntat milioane de germani în plus. Această stare de fapt i-a dat lui Stalin o poziție mai bună de negociere pe tot parcursul războiului.

Expulzarea germanilor din Europa de Est

Numărul de morți: 2,1 milioane[1]
Locul în clasament: 36
Tipul: purificare etnică
Conflictul, în linii mari: polonezi și cehi *vs.* germani
Perioada: 1945–1947
Locul: Europa de Est
Principalele state participante: Polonia, Cehoslovacia
Statele participante secundare: Uniunea Sovietică, Statele Unite, Marea Britanie, Franța
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: polonezii și cehii
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Putem cu adevărat să-i învinuim?

Polonia a fost țara care a avut cel mai mult de suferit în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. A fost prima națiune cucerită; apoi a fost împărțită și supusă unor masacre care au luat forma genocidului; mai târziu, când germanii n-au mai făcut față, războiul a trecut iar ca un tăvălug peste Polonia, de data aceasta din direcția opusă. Când s-a sfârșit totul, populația Poloniei era cu o șesime mai săracă: muriseră șase milioane de oameni, dintre care trei milioane erau evrei. Învingătorii au simțit că Polonia merita o compensație pentru toate cele suferite, mai ales că Stalin anexase teritoriile răsăritene ale Poloniei, încorporând în Uniunea Sovietică majoritățile ucraineană și bielorusă care trăiau acolo.

După război, granița dintre Polonia și Germania a fost mutată către vest, până la fluviul Oder. Spre deosebire de ajustările teritoriale făcute la sfârșitul Primului Război Mondial, când Germania fusese deposedată doar de zonele cu majoritate negermană, aceste noi schimbări ale granițelor erau, în mod evident, punitive. Teritorii care fuseseră ale Germaniei timp de secole întregi – Prusia de Est, Pomerania, Silezia – au fost date Poloniei, iar populația germană a fost izgonită.

O fâșie din Prusia de Est, care includea portul Königsberg, a fost alipită Rusiei. Königsbergul a fost rebotezat Kaliningrad, devenind avanpostul flotei sovietice din Marea Baltică. Populația rusă a înlocuit-o complet pe cea germană, astfel încât astăzi acest ținut e mai rusesc decât Rusia însăși.

Aceste expulzări aveau loc peste tot. Hitler folosise așa-zisa persecutare a minorităților germane din Europa de Est ca pretext pentru a porni invazia, iar acum toată lumea voia să scape de germani o dată pentru totdeauna. Minoritatea germană cea mai numeroasă după cea din Polonia se afla în Cehoslovacia, o țară pe care Germania o dezmembrase încă înainte să invadeze Polonia. Minoritățile germane din satele și orașele din Ungaria, România și Croația se aflau acolo de pe vremea când Imperiul Habsburgic se întindea peste o bună parte a Europei de Est. Acum, trebuiau să plece și ele.

Expulzările s-au desfășurat în trei faze. În prima fază, care a avut loc spre sfârșitul războiului, cinci milioane de germani s-au refugiat din calea trupelor sovietice care înaintau, având în multe cazuri doar câteva ore la dispoziție ca să se pregătească de plecare. Dintre cei aproape 2,4 milioane de germani din Prusia de Est, 1,9 milioane au părăsit această enclavă îndepărtată a Germaniei și au fugit spre vest. Probabil că 20% dintre acești refugiați au murit pe drum, după ce războiul i-a prins din urmă; raidurile aeriene, naufragiile, barajele de artilerie, dar și violurile în grup au ucis nenumărați oameni.

În capitala Sileziei, Breslau – cel mai mare oraș care a fost luat Germaniei după război –, structura etnică a populației cunoscuse deja schimbări masive pe vremea naziștilor, când minoritățile polonă și evreiască fuseseră izgonite de acolo. În ianuarie 1945 a venit Armata Roșie, iar Wehrmachtul s-a așezat pe poziții ca să apere orașul. Autoritățile germane au ordonat întregii populații civile să părăsească zona numaidecât. O jumătate de milion de civili a trebuit să străbată mulți kilometri prin zăpadă pentru a ajunge la centrele de refugiați. Optzeci de mii dintre ei au murit pe drum, răpuși de frig.

A doua fază a fost cea a expulzărilor „sălbatice". După încetarea luptelor, gloatele furioase i-au alungat, pe cât de spontan, pe atât de brutal, pe membrii minorităților germane din ținuturile lor. I-au deposedat pe germani de bunuri și i-au silit pe fermieri să-și abandoneze gospodăriile, pământurile și animalele. I-au linșat pe cei suspectați de colaboraționism dimpreună cu familiile lor, iar soldații sovietici din trupele de ocupație s-au făcut că nu văd nimic.

În iulie 1945, la o fabrică din orașul cehoslovac Ústí nad Labem s-a produs o explozie misterioasă. Imediat a apărut zvonul că era vorba de un act de sabotaj, și oamenii din oraș s-au năpustit asupra locuitorilor germani. În timpul primului atac, mulțimile au încolțit o familie de germani pe un pod și le-au aruncat pruncul în fluviu. Până să se potolească revoltele, fuseseră împușcați, omorâți în bătaie sau înecați între 1 000 și 2 500 de germani.[2] În iunie, în câteva zile, 2 000 de germani

sudeți din Postoloprty au fost strânși la un loc și împușcați sau omorâți în bătaie. Doi ani mai târziu, în august 1947, autoritățile cehe au deshumat cadavrele din gropile comune și le-au ars, așa încât „germanii să nu aibă cândva monumente comemorative pe care să le poată arăta pentru a demonstra suferințele îndurate de poporul lor“.[3]

A treia fază a constat în strămutarea oficială a germanilor de către guvernele europene. În timpul războiului, fostul și viitorul președinte ceh Edvard Beneš, aflat pe atunci în exil, a avansat un plan de expulzare a tuturor germanilor sudeți din regiunile muntoase de la hotarele Cehoslovaciei. „Trebuie să scăpăm de toți acei germani care au înfipt pumnalul în spatele statului cehoslovac în 1938“, a declarat Beneš. Până în august 1942, cabinetul Churchill își dăduse acordul pentru acest plan, iar americanii și sovieticii i-au călcat pe urme în 1943.[4]

Aliații au autorizat acțiunea finală în august 1945, la Conferința de la Potsdam. În câteva săptămâni, Beneš a retras etnicilor germani cetățenia cehă, făcând excepții doar în cazurile în care existau circumstanțe atenuante – de pildă, mariajul cu o persoană de etnie slavă sau dovada faptului că cel în cauză luptase împotriva ocupației naziste. În noiembrie 1945, Consiliul de Control Aliat a dispus ca germanii care trăiau în Cehoslovacia (3 milioane) și cei din interiorul granițelor antebelice ale Poloniei (3,5 milioane) să fie strămutați în Germania. Apoi, șase milioane de polonezi au fost evacuați din cei 180000 de kilometri pătrați anexați de Uniunea Sovietică și strămutați în cei cca 120000 de kilometri pătrați pe care Polonia îi luase de la Germania.

Într-un târziu, Churchill a început să aibă îndoieli. Într-un discurs ținut în 1946, în care este folosită pentru prima dată expresia „cortina de fier“, prim-ministrul britanic a criticat brutalitatea acestei politici: „Guvernul polonez, dominat de ruși, a fost încurajat să încalce într-o manieră flagrantă și abuzivă drepturile Germaniei, și acum sunt expulzați milioane de germani, la o scară de neconceput înainte, care nu poate decât să ne mâhnească“.[5]

Însă expulzarea și tranzitul nu erau singurele probleme cu care se confruntau deportații germani. Ei ajungeau într-o Germanie lovită de o foamete majoră. Siliți să-și lase în urmă avuturile, trebuiau s-o ia de la capăt într-o țară bombardată și distrusă, plină de schilozi, vagabonzi și refugiați. Fiindcă orașele germane erau în ruine, nou-veniții erau îngrămădiți prin ferme, cazărmi și chiar în foste lagăre de concentrare. Oricine avea o odaie disponibilă era obligat să ia în gazdă un refugiat. Din nefericire, germanii din Est vorbeau dialecte care sunau ciudat în urechile germanilor vestici, și aceștia le-au dat numele insultător de *Polacken*. Germanii pământeni le purtau pică imigranților, considerând

că cei din urmă le făceau concurență la alimente și locuințe, care erau și așa insuficiente. Astfel, cei veniți din Est erau adesea lăsați să se descurce singuri și să facă foamea.

În total, au fost alungați din Europa de Est între 12 și 14 milioane de germani. Atât de mulți germani sosiseră din ținuturile estice, încât în 1950 populația Germaniei de Vest era cu 20% mai numeroasă decât în perioada antebelică, în ciuda militarilor și civililor morți în război. Creșterea numărului de locuitori era vizibilă în special în regiunile rurale; în unele zone, populația a crescut și cu 60%.[6]

În 1967, Oficiul Federal de Statistică al Germaniei a estimat că 267 000 dintre germanii expulzați din Cehoslovacia au murit în acei ani.[7] Dintre germanii alungați din Polonia au murit, conform estimărilor, circa 1 225 000, iar dintre cei alungați din Ungaria, România, Iugoslavia și țările baltice, vreo 619 000. Prin urmare, numărul total de morți din rândurile refugiaților germani ajunge la 2 111 000.[8]

Războiul din Indochina franceză

Numărul de morți: 393 000
Locul în clasament: 88
Tipul: revoltă anticolonială
Conflictul, în linii mari: Franța *vs.* Viet Minh
Perioada: 1945–1954
Locul: Indochina franceză
Principalul stat participant: Franța
Principalii participanți cvasistatali: Cambodgia, Laos, Vietnam
Principalul participant nonstatal: Viet Minh
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Franța

Nguyen Sinh Cung, fiul unui profesor vietnamez, s-a născut în 1890 și și-a petrecut tinerețea umblând prin toate marile centre ale gândirii comuniste – la Paris a fost la universitate, la Moscova s-a dus la câțiva ani după Revoluția Rusă și la Shanghai înainte ca Chiang Kai-shek să fie învins. În 1919, la Conferința de Pace de la Versailles, a încercat să-i convingă pe Aliații victorioși să elibereze poporul vietnamez de sub cârmuirea franceză. Nereușind să obțină sprijin din partea occidentalilor, s-a întors în țară pentru a iniția o mișcare de eliberare. Înainte ca demersurile sale să producă rezultate palpabile, situația din Asia de Est s-a complicat ca urmare a ocupării de către japonezi a coloniilor occidentale, dar, indiferent cine era la cârmuire, Nguyen era gata să declanșeze o mișcare de rezistență națională; așa că și-a îndreptat acțiunile împotriva cotropitorilor japonezi. A înființat o grupare rebelă sub numele de Viet Minh, de la care și-a luat și noul pseudonim, Ho Și Min.

După căderea Japoniei, în august 1945, Vietnamul s-a pomenit într-o situație neclară. În lipsa unor trupe aliate care să facă ordine, garnizoanele japoneze au început să coopereze cu Viet Minh-ul la nivelul administrației locale, iar Ho Și Min s-a stabilit în capitala colonială Hanoi și a proclamat independența Vietnamului. Apoi, în septembrie, forțele naționaliste chineze – cărora, dintre toți Aliații, le era cel mai ușor să trimită trupe în zonă – au venit să preia controlul asupra Vietnamului, dar nu prea au făcut altceva decât să jefuiască Hanoiul, lăsând restul coloniei în plata Domnului. Indochina s-a cufundat în haos, căci soldații demobilizați, prizonierii eliberați, dezertorii și șefii

bandelor locale căutau să pună mâna pe tot ce se putea înainte să vină cineva și să-i oprească. În unele regiuni, trupele franceze hărțuite și depășite numeric – formate din militari recent eliberați din închisorile japoneze – au încheiat acorduri cu rebelii lui Ho Și Min pentru a restabili ordinea. Întors la Paris, generalul Charles de Gaulle, care se afla în fruntea guvernului provizoriu, a anunțat că Franța nu avea de gând să renunțe la nici una dintre coloniile sale. Așadar, din punctul său de vedere, nu se punea problema ca Vietnamul să devină vreodată independent.[1]

Când a auzit asta, Ho Și Min a devenit mai puțin cooperant și a început să aibă rezerve față de iminenta sosire în Vietnam a unui nou val de militari și oficiali francezi. S-a încheiat un armistițiu, negocierile s-au prelungit, tensiunile au crescut. În noiembrie 1946, francezii au cerut controlul deplin asupra orașului portuar Hai Phong, însă Viet Minh-ul a refuzat să părăsească zona. Navele de război franceze au bombardat cartierele aflate sub controlul Viet Minh-ului, ucigând 6 000 de civili. Tancurile și avioanele franceze au atacat pozițiile rebelilor din oraș. În cele din urmă, după lupte încrâncenate, trupele Viet Minh-ului au fost izgonite din oraș.[2]

Francezii au adus întăriri din Europa și au pus stăpânire pe toate orașele din Indochina. Însă Viet Minh-ul domina regiunile rurale îndepărtate și punea la cale ambuscade ori de câte ori trupele franceze pătrundeau prea adânc pe teritoriul său.

Francezii au încercat să potolească mișcarea de eliberare reorganizând colonia în zone autonome supuse autorității lor. Au pus monarhi locali în diversele regiuni ale coloniei, acordându-le, formal, independența, dar plasându-le sub umbrela unei organizații numite Uniunea Franceză.

În 1949, armata comunistă, care ieșise victorioasă din războiul civil chinez, a ajuns la granița cu Vietnamul, ceea ce însemna că rebelii aveau acum acces la un mare furnizor de arme. Războiul s-a mutat în zonele de graniță, deoarece Viet Minh-ul încerca să mențină legătura cu comuniștii chinezi, în vreme ce francezii încercau să rupă această legătură. În decembrie 1953, unități de parașutiști francezi au cucerit și au fortificat orășelul Dien Bien Phu (aflat acum în Laos), un punct important în linia de aprovizionare chineză, sperând să-i atragă pe rebeli într-o luptă deschisă, care i-ar fi favorizat pe francezi. În loc de asta, generalul vietnamez Vo Nguyen Giap a hotărât să supună fortăreața unui asediu. În martie 1954, trupele rebele, numărând 70 000 de militari susținuți de un personal auxiliar numeros (100 000 de oameni), i-au încercuit pe cei 15 000 de francezi aflați în spatele întăriturilor, și

generalul Giap a ordonat începerea atacurilor. După cincizeci și șase de zile de raiduri și bombardamente necontenite, care i-au epuizat pe francezi și i-au înghesuit într-un spațiu din ce în ce mai mic, Dien Bien Phu s-a predat.

Această înfrângere a convins guvernul francez că era inutil să lupte mai departe. Negocierile începute curând după aceea au acordat Indochinei franceze independența, instituind pe teritoriul acesteia patru state – Laos, Cambodgia și un Vietnam împărțit în două, o parte revenind comuniștilor și cealaltă necomuniștilor.

Dar pacea n-avea să dureze mult timp.

Numărul de morți

Tabăra franceză a pierdut în jur de 93 000 de militari, dar dintre aceștia doar 20 700 erau francezi. Restul erau aliați indochinezi (18 700), soldați din coloniile indochineze (26 700), soldați din coloniile africane (15 200) și membri ai Legiunii Străine (11 600). Evident, unul dintre avantajele de a avea un imperiu este faptul că îi poți pune pe cei din colonii să ducă greul luptelor.

Estimările privind numărul de victime din rândul vietnamezilor sunt foarte aproximative. Probabil că în luptele cu francezii au fost uciși 175 000 de soldați ai Viet Minh-ului; dincolo de asta, războiul a provocat moartea a 125 000 de civili.[3]

Împărțirea Indiei

Numărul de morți: 500 000[1]
Locul în clasament: 70
Tipul: purificare etnică
Conflictul, în linii mari: hinduși și sikhi *vs.* musulmani
Perioada: 1947
Locul și principalele state participante: Pakistan, India
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: atât hindușii, cât și musulmanii (și în special liderul celor din urmă, Jinnah)

Sfârșitul cârmuirii coloniale în India se anunța a fi un triumf al spiritului uman. Fiind entitatea politică aflată pe locul doi în lume din punctul de vedere al numărului de locuitori, o Indie liberă avea să dezrobească o șesime din populația globului. Nu mai puțin încurajator era faptul că eliberarea se făcuse fără violență. Mohandas Gandhi organizase marșuri masive, boicoturi și greve – mai ales greve ale foamei – pentru a-i convinge pe britanici să plece. Nu era o repunere în scenă a îndelungatelor rebeliuni sângeroase care eliberaseră emisfera vestică.

Totuși, exista o mică piedică în calea mișcării de independență: mulți dintre musulmanii din India nu voiau să fie o minoritate într-o țară condusă de hinduși. Liderul lor, Mohammed Jinnah, cerea să se creeze o țară separată, formată din regiunile în care musulmanii erau majoritari. Gandhi, pe de altă parte, era îngrozit de ideea unei Indii sfârtecate, și chiar era de acord ca musulmanii să-i guverneze pe toți hindușii, dacă asta ar păstra India întreagă. Însă mulți hinduși naționaliști erau la fel de îngroziți de soluția oferită de Gandhi.

Pe la jumătatea anilor ’30, când britanicii începuseră să se gândească la posibilitatea de a acorda Indiei independența, ei plasaseră acest eveniment într-un viitor nedeterminat, însă efortul uriaș depus în timpul celui de-al Doilea Război Mondial a epuizat Marea Britanie, făcând-o să renunțe mult mai repede la imperiul său. Primul plan viza crearea unei federații de state autonome, dar în 1946, când se puneau la punct ultimele detalii, Jawaharlal Nehru, liderul hindușilor, a spus, în treacăt, că planul va suferi schimbări. Simțindu-se înșelați, musulmanii din Calcutta s-au răzvrătit. În doar trei zile, 5 000 de oameni au fost uciși în pogromuri executate ba de musulmanii, ba de hindușii din oraș. Tulburările au cuprins toată țara, și numărul de

morți s-a mărit de patru ori. Leșurile îngrămădite pe străzi blocau circulația.

În cele din urmă, furia s-a domolit pentru o vreme, și responsabilii au avut răgazul să conceapă un nou plan. Regiunile cu majoritate musulmană din India britanică urmau să fie separate de restul țării pentru a forma statul suveran Pakistan. Provinciile de la granița cu Iranul și Afganistanul erau musulmane în așa măsură, încât puteau fi atribuite cu ușurință Pakistanului, însă alte două provincii, Bengal și Punjab, se aflau într-o situație extrem de delicată, deoarece ambele religii erau la fel de răspândite pe întreaga suprafață. Singura soluție era ca aceste provincii să fie împărțite în regiuni cu majoritate hindusă, respectiv cu majoritate musulmană. Împuternicitul britanic, Sir Cyril Radcliffe, a primit sarcina ingrată și imposibilă de a trasa granițe echitabile. Principala sa calificare era că nu mai fusese niciodată în India și, prin urmare, putea fi considerat nepărtinitor. A fost încuiat într-un birou, dându-i-se hărți care arătau structura etnică și socială a populației, un creion cu gumă și autoritate absolută să facă tot ce vrea. Traseul exact al granițelor avea să fie anunțat abia în noaptea de 14/15 august, când s-a proclamat independența celor două noi state.[2]

Lordul Louis Mountbatten, ultimul vicerege al Indiei, voia ca povestea asta să se termine cât mai repede. Deși consilierii i-au propus o foaie de parcurs care prevedea transmiterea progresivă a suveranității, bucată cu bucată, Mountbatten a insistat ca întregul subcontinent să-și capete independența deodată, în cel mult un an de zile. Nu voia să fie amestecat în războiul civil care amenința să izbucnească în India.[3]

Înainte de proclamarea independenței, gloatele au trecut la epurări, gândindu-se că, dacă vor scăpa de minoritățile conlocuitoare, regiunile respective nu vor mai putea fi atribuite celeilalte etnii. Hindușii, supărați pe musulmani din cauză că impuseseră împărțirea țării, au fost primii care s-au dedat la omoruri, dar apoi au fost victime de ambele părți, căci fiecare căuta să răzbune atrocitatea pe care tocmai o săvârșise cealaltă parte.

Milioane de indieni și-au părăsit locul de baștină pentru a ajunge în siguranță, dar violențele au continuat chiar și după proclamarea independenței. Deseori, coloanele de refugiați care își abandonaseră casele erau prinse în ambuscade și măcelărite. Trenurile erau adesea ținta mitralierelor amplasate de o parte și de alta a șinelor. Dacă trenurile opreau, pasagerii erau târâți afară și măcelăriți cu zecile, cu sutele și, în cele din urmă, cu miile.[4] În stații soseau tot mai des „trenuri-fantomă“, ale căror vagoane de marfă erau pline de morți și de muribunzi, zăcând în bălți de sânge închegat.[5]

Gandhi s-a dus la Calcutta și a intrat în greva foamei, în semn de protest față de violența etnică. Puterile îl lăsau tot mai mult de la o zi la alta, dar influența sa spirituală asupra maselor era atât de mare, încât indienii l-au ascultat, și Bengalul a fost scutit de violențe de mare amploare.

În noiembrie 1947, după ce toți oamenii care nimeriseră de partea greșită a hotarului erau fie morți, fie în exil, măcelul a încetat brusc. În câteva luni de haos, peste 14 milioane de oameni își părăsiseră casele – 7,3 milioane de hinduși și sikhi fugiseră din Pakistan și 7,2 milioane de musulmani se refugiaseră din India.[6] Nu că ar mai conta, dar faptul că aproximativ același număr de indieni și musulmani au nimerit în țara nepotrivită ne face să credem că Radcliffe a trasat granițele cu cea mai mare corectitudine posibilă.

Apoi, violența declanșată de împărțirea Indiei a mai făcut o victimă. În ianuarie 1948, un fanatic hindus l-a asasinat pe Mohandas Gandhi. Cu ce greșise Gandhi? Își trădase tabăra și îi păsase de viața dușmanilor.[7]

Mao Zedong

Numărul de morți: 40 de milioane
Locul în clasament: 2
Tipul: dictator comunist
Perioada: 1949–1976
Locul: China
Conflictul, în linii mari: vechi *vs.* nou
Principalul stat participant: Republica Populară Chineză
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Mao, personal, și comunismul, în general
Altă pacoste: o republică populară dementă

Aidoma altor conducători care i-au făcut pe oameni să tremure pentru viețile lor la mijlocul secolului XX, Mao Zedong și-a legat numele de mai multe dintre cele o sută de masacre prezentate în această carte, însă el ocupă locul doi pur și simplu în calitate de conducător al Chinei timp de un sfert de secol. Dacă ținem cont doar de prăpădul făcut într-o singură țară, Mao este, aproape sigur, cel mai mare criminal din istorie.

Mao a fost un ideolog adevărat. Nu ședea cu brațele încrucișate, savurându-și statutul de stăpân absolut, ci se implica permanent în treburile țării. Tocmai de aceea, era mult mai periculos decât un dictator care se mulțumește să trăiască în lux pe spinarea poporului și să se culce cu nevestele lacheilor ambițioși. Mao a dat peste cap agricultura unei țări care se afla în pragul foametei și a asmuțit gloata împotriva tuturor celor care nu manifestau entuziasmul cuvenit față de politica sa.

Revoluția victorioasă

În aprilie 1949, Chiang Kai-shek a părăsit China, refugiindu-se în Taiwan (vezi „Războiul civil chinez“), iar Mao Zedong a proclamat pe 1 octombrie Republica Populară Chineză, nu înainte să facă un pic de curățenie. În primul an al noii epoci, China a fost condusă de o pătură subțire de câini de pază comuniști care aveau în subordine vechea birocrație naționalistă, însă era limpede că acesta era un aranjament provizoriu. Războiul din Coreea i-a dat lui Mao suficiente motive și pretexte ca să înăsprească măsurile de securitate și de supraveghere.[1]

Anii ’50 au adus o serie de mișcări politice al căror scop declarat era transformarea Chinei în conformitate cu principiile marxiste, dar care,

de cele mai multe ori, nu făceau decât să inducă oamenilor o stare de nesiguranță și să împiedice coagularea unor structuri de putere rivale. Obiectivele fiecărei campanii erau rezumate cu ajutorul unor liste numerotate care erau lipite pe ziduri. Anumite clase erau timp de câteva luni ținta acuzațiilor, trădărilor, arestărilor, epurărilor și bătăilor (în măsura în care cei vizați nu se sinucideau), până când Mao se plictisea și născocea altceva. Atunci pornea o nouă campanie. Erau identificați alți dușmani, și venea rândul lor să fie ocărâți și persecutați. Supraviețuitorii campaniilor anterioare puteau fi eliberați din închisori și reabilitați, în vreme ce foștii lor persecutori deveneau noua țintă a denunțărilor lui Mao.[2]

Prima salvă a fost campania de „înlăturare a contrarevoluționarilor", desfășurată între octombrie 1950 și octombrie 1951, care a eliminat toate rămășițele vechiului regim naționalist. Erau vânați „bandiții" și „spionii" – cu alte cuvinte, orice persoană care sprijinise în mod activ regimul precedent. Simpatizanții naționaliștilor care se retrăseseră din activitate erau umiliți sau bătuți în văzul lumii și, eventual, exilați. Pe 9 mai, un raport intern conchidea cu mândrie că populația fusese pusă cu botul pe labe: „Răspândirea de zvonuri a încetat și ordinea socială s-a stabilizat".[3] Toate armele care se adunaseră în mai bine de un sfert de secol de război civil au fost adunate, și oamenilor li s-a interzis să-și schimbe domiciliul fără să ceară permisiunea autorităților. Crima organizată a fost practic eliminată, căci gangsterii, pirații și bandiții *adevărați* (erau destui și aceștia) au fost executați sau închiși fără multe formalități.

Cam în același timp s-a efectuat „reforma agrară", care a dus la dispariția clasei moșierilor. Țăranii au fost încurajați să-și însușească pământurile și să-i atace pe proprietari. Mao prefera ca dușmanii de clasă să fie uciși în public, pentru un impact maxim. „O tânără din Marea Britanie, pe jumătate chinezoaică, a asistat la un miting din centrul Beijingului, unde vreo 200 de oameni au fost purtați pe străzi și apoi împușcați în cap; creierii lor i-au împroșcat pe spectatorii din jur."[4] Milioane de prizonieri au fost puși la muncă în lagărele nou create, numite *laogai* („reeducare prin muncă"). Majoritatea experților estimează că în timpul acestor prime epurări au murit între 1 și 3 milioane de oameni.

Campania celor „Trei Anti-", care s-a desfășurat de la sfârșitul lui 1951 până în mai 1953, a fost îndreptată împotriva folosirii incorecte a fondurilor guvernamentale de către slujbașii civili. Cuvintele de ordine erau anticorupție, antirisipă și antibirocrație. Aproape 4 milioane de funcționari guvernamentali au fost arestați și interogați într-un mod

brutal. Mao a ordonat să fie condamnați la moarte cel puțin 10 000 de delapidatori, dar s-a dovedit că supraestimase gradul de corupție al vechiului regim, căci au fost descoperiți relativ puțini delapidatori. În orice caz, scopul real al campaniei, anume de a aduce finanțele sub controlul strict al lui Mao, a fost atins.

Între ianuarie 1952 și mai 1953 a avut loc campania celor „Cinci Anti-". Oamenii de afaceri au fost acuzați în mod colectiv de subminarea stabilității fiscale a statului, și comuniștii s-au mobilizat pentru a stârpi cinci flageluri – evaziunea fiscală, luarea și darea de mită, înșelăciunea în contractele publice, furtul de informații economice și furtul de bunuri ale statului. Mai întâi, oamenii de afaceri au fost obligați să ia parte la ședințe de autocritică în grup, unde trebuiau să-și mărturisească delictele și să-și denunțe rivalii. Apoi, comitetele muncitorești au defilat afișând pancarte și bătând din tobe, ca să ceară mai multă acțiune. Oamenii de afaceri au fost convocați din nou în ședințe publice, pentru ca lumea să se mai răstească oleacă la ei. Chiar dacă n-au fost uciși decât puțini, umilința, insultele și hărțuielile i-au împins pe mulți la sinucidere.

Campania celor „O Sută de Flori"

În februarie 1956, la trei ani după moartea lui Stalin, noul conducător al Uniunii Sovietice, Nikita Hrușciov, simțea că își consolidase suficient puterea ca să denunțe represiunea stalinistă. Dar iată că Mao s-a hotărât să meargă mai departe decât el. În februarie 1957, Mao a cerut oamenilor să formuleze critici la adresa partidului și a direcției în care mergea societatea. „Să înflorească o sută de flori", a spus el, dornic să audă idei noi. Mao voia să-i lase pe intelectualii chinezi să discute despre politică. Și-a încurajat poporul să spună ce gândește. Realmente, dorea sugestii și critici. Nu era o șmecherie. Pe ziduri au apărut afișe în care regimul era criticat – și nimeni nu le-a înlăturat. După ce câțiva și-au exprimat prudent opiniile, fără să fie pedepsiți, oamenii și-au zis că poate Mao chiar vorbea serios. Au început să ofere sugestii. Curând, au ieșit la lumină toate nemulțumirile pe care oamenii le țineseră în ei vreme de opt ani.[5]

Și totuși, poate că *era* o șmecherie. Mao credea că Hrușciov dovedise slăbiciune încercând să aducă o deschidere în societatea sovietică și târând în noroi numele lui Stalin. În aprilie, Mao le-a spus câtorva apropiați: „Intelectualii încep […] să lase prudența la o parte și să vorbească tot mai deschis. […] Într-o zi, pedeapsa va cădea pe capetele lor. […]

Asta vrem, să spună ce gândesc. Trebuie să aveți obrazul gros și să-i lăsați să atace! [...] Lăsați-i pe toți diavolii-boi și demonii-șerpi [...] să ne înjure câteva luni“. Mai târziu, el a explicat: „Cum să prindem șarpele dacă nu-l lăsăm să iasă din vizuină? Vrem ca toate broaștele astea țestoase să scoată capul din carapace și să cânte și să se pârțâie [...] – așa putem să-i găbjim“.[6] Criticii lui Mao zic că acesta a fost planul lui din capul locului și că omul era diabolic; apărătorii lui Mao spun că a pornit cu intenții bune, dar a fost surprins, jignit și chiar un pic îndurerat atunci când oamenii au început să se ia de el, așa că a pus să fie pedepsiți cu toții (la drept vorbind, eu nu înțeleg de ce a doua variantă l-ar pune pe Mao într-o lumină mai bună decât prima).[7]

Cele o sută de flori au fost strivite fără milă în momentul în care a început campania „Anti-Dreapta“, în iunie 1957. Acum, când guvernul știa exact cine sunt nemulțumiții, se putea trece la epurarea intelectualilor. Desigur, oamenii de știință – în special cei care lucrau în domeniul nuclear – au fost lăsați în pace. Dar restul cârcotașilor au fost trimiși în lagăre de muncă forțată, unde au fost puși să taie bușteni sau să extragă minereuri radioactive.

Mao s-a folosit de campania „Anti-Dreapta“ și pentru a șubrezi poziția acelora dintre apropiații săi care dobândiseră prea multă putere politică. I-a încurajat pe fanatici să pună sub semnul întrebării loialitatea moderaților din eșaloanele superioare ale puterii. Puși sub presiune de activiști, vechi aliați de-ai lui Mao, precum Zhou Enlai și Liu Shaoqi, au fost obligați să se umilească în fața congresului partidului. Prietenii s-au lepădat de ei, aliații i-au denunțat. Chiar dacă n-au fost înlăturați, acum aveau aripile frânte și Mao nu mai avea de ce să se teamă de manevrele lor.

Stilul de viață

Mao a profitat la maximum de statutul său de stăpân al unui sfert din omenire. Avea mereu la dispoziție o droaie de femei frumoase. Avea cel puțin cincizeci de vile prin provincii. Lacheii săi împrejmuiau cu garduri câte un munte sau lac, pentru ca Mao să se poată relaxa fără a fi deranjat de muritorii de rând. A devenit un obicei ca fiecare oraș important să aibă o proprietate luxoasă rezervată pentru el.[8]

Se știa că Mao e certat cu igiena. Prefera hainele vechi, confortabile, și în cele din urmă a impus în toată țara propriul său stil vestimentar. Nu se spăla niciodată pe dinți, ci își clătea gura cu ceai și apoi mesteca frunzele. Dinții îi erau acoperiți de o peliculă verde și se clătinau în

gingiile care erau adesea pline de puroi. Se spunea că nu făcuse baie de un sfert de secol. „Pierdere de vreme“, zicea el. În loc de asta, punea un slujitor să-l frece cu un prosop fierbinte. Obiceiul de a sta nespălat nu se datora unei aversiuni față de apă; lui Mao îi plăcea să înoate, chiar și în râurile extrem de poluate, în care erau deversate ape uzate. Dar, înainte de toate, îi plăcea să înoate în piscine particulare, împreună cu droaia lui de femei goale.[9]

Politica externă

Până în 1953, China s-a descotorosit de aproape toți străinii, în afara sovieticilor. Misionarii au fost alungați. Doctorii și inginerii au fugit. Profesorii, reporterii și comercianții au fost expulzați. Turiștii nu îndrăzneau să calce pe acolo. În următorii douăzeci de ani, China a fost izolată de restul lumii.

Pe scena internațională, Mao era un personaj imprevizibil. Până în anii ’70, Națiunile Unite și Occidentul au continuat să recunoască guvernul naționalist refugiat în Taiwan drept guvernul legitim al Chinei. Nu era vorba doar de încăpățânare din partea capitaliștilor. O ofertă a britanicilor de a recunoaște Republica Populară a fost respinsă de chinezi, deoarece Marea Britanie refuza să rupă complet relațiile cu Taiwanul.[10]

În 1950, Mao a trimis în Coreea vreo două milioane de soldați, care au luptat împotriva Națiunilor Unite, a Statelor Unite și a Marii Britanii. Războiul din Coreea a fost, până acum, ultimul război din istorie în care s-au înfruntat deschis țări din rândul marilor puteri. Printre sutele de mii de chinezi uciși s-a numărat și unul dintre fiii lui Mao.[11] După moartea lui Stalin în 1953, Mao a început să se îndepărteze și de blocul comunist. În 1964, după un efort de cercetare care a înghițit resurse economice considerabile, chinezii au detonat o bombă atomică. În 1969, China a dus un mic război de frontieră cu sovieticii. Fiind vorba de primul război fățiș purtat vreodată între puteri nucleare, lumea a stat ca pe ghimpi până ce luptele s-au sfârșit fără ca vreuna din cele două țări să încaseze o bombă nucleară.

Urmarea tuturor acestora a fost faptul că, timp de mulți ani turbulenți, cea mai populată țară de pe Pământ a stat mai mereu pe jăratic, retezată de restul lumii – o națiune secretoasă, xenofobă și fanatică, înarmată cu cele mai puternice arme cunoscute de om.

Marele Salt Înainte

În 1958, lui Mao i s-a năzărit că ar putea depăși în câțiva ani producția industrială a unor țări mult mai avansate. I-a asigurat pe consilierii îngrijorați că China avea destulă hrană (mai mult decât destulă – de fapt, prea multă), așa încât țăranii puteau să fie trecuți fără probleme la munca din fabrici.

Teoria comunistă nu avea încredere în țărani. Erau considerați prea înapoiați ca să înțeleagă forțele istorice care acționează într-o revoluție și prea temători ca să-și rupă lanțurile. Transformarea lor într-un adevărat proletariat industrial avea să dea profunzime revoluției.

Mao a transformat fermele de la sate în uriașe „comune populare". Tot ce era proprietate privată – pământ, animale, case și pomi – trebuia dat în grija comunei. Dacă era necesar, casa unei familii putea fi desfăcută în bucăți. Locuitorii nu mai mâncau acasă, ci la cantina comunală. Întreaga populație a Chinei a fost pusă să poarte uniformele de tip Mao, mohorâte și lălâi, care răpeau oamenilor ultima urmă de individualitate. O vreme, Mao a încercat chiar să destrame familiile și să oblige oamenii să trăiască în barăci, împărțindu-i după vârstă și sex.

Deoarece Mao credea că cifrele producției de fier și oțel sunt adevărata măsură a forței unei națiuni, a decretat că toți oamenii trebuie să facă oțel, obiectivul fiind să se dubleze producția națională în decurs de un an. Dacă nu era nici o fabrică pe aproape, oamenii trebuiau să topească metal acasă. Pentru a îndeplini cotele absurde de producție de oțel, comunele puneau la topit unelte de metal, oale, agrafe, chiar și mânerele ușilor. Prin aceste eforturi concertate, producția de oțel a crescut într-un an de la 5,3 milioane de tone la 10,7 milioane de tone, dar numai oțelăriile care existau deja au produs ceva utilizabil. Trei milioane de tone din noul oțel produs acasă nu erau bune de nimic.[12]

Urbanizarea masivă a văduvit zonele rurale de 90 de milioane de țărani, lipsind pământul nu numai de forța de muncă, ci și de experiența și cunoștințele celor care lucrau pământul din moși strămoși.[13] Acum, ideologii din Beijing erau cei care dictau politica agrară. Întinderea de pământ cultivat a scăzut odată cu numărul de țărani. Iar apoi a venit o secetă.

Acest concurs de împrejurări a dus la cea mai mare foamete din istorie, în timpul căreia au murit zeci de milioane de oameni. Producția de cereale a scăzut de la 200 de milioane de tone în 1958 la 144 de milioane de tone în 1960. Numărul de porci a scăzut cu 48% între 1957 și 1961. Oamenii își făceau mâncare din sâmburi de caise, pleavă de orez și coceni de porumb, în vreme ce Beijingul se prefăcea că totul e

în regulă. Mai mult, pentru a arăta lumii că Marele Salt Înainte fusese o reușită deplină, China a exportat în 1959 aproape 5 milioane de tone de cereale.[14]

Este într-adevăr Mao de vină pentru foametea care a ucis 30 de milioane de oameni? Să fi fost vorba aici de răutate, de o combinație de neglijență și insensibilitate, sau doar de nepăsare? Oricum ar sta lucrurile, nu vom putea spune despre Mao ca s-a achitat în mod satisfăcător de responsabilitățile sale, dar lămurirea acestei chestiuni ne-ar permite să decidem dacă acest personaj se numără printre cei mai ticăloși conducători din istorie, sau doar printre cei mai incompetenți.

> Maurice Meisner: „Mao Zedong, principalul artizan al Marelui Salt Înainte, are în mod evident cea mai mare responsabilitate morală și socială pentru deznodământul dezastruos al acestei aventuri. Însă asta nu face din Mao un criminal comparabil cu Hitler sau Stalin, chiar dacă acum sunt la modă astfel de paralele. [...] Există o imensă diferență morală între consecințele neintenționate și neprevăzute ale acțiunilor politice [...] și genocidul executat deliberat și cu bună știință".[15]
>
> Amartya Sen: „Faptul că China [...] a trecut printr-o foamete devastatoare între 1958 și 1961 [...] se datorează în mare măsură inexistenței unei prese libere și absenței oricărei opoziții politice. Politicile dezastruoase care au pavat calea foametei nu au fost revizuite timp de trei ani, deși foametea făcea ravagii, și asta a fost posibil din cauza suprimării aproape totale a știrilor despre foamete și a absenței complete a unor poziții critice în spațiul public cu privire la cele petrecute atunci în China".[16]
>
> Jung Chang și Jon Halliday: „Acest «salt» de patru ani a fost o risipă monumentală de resurse naturale și de efort uman, la o scară nemaivăzută în istoria lumii. O mare diferență între guvernarea lui Mao și alte regimuri risipitoare și ineficiente este aceea că majoritatea regimurilor prădalnice și-au jefuit popoarele într-un mod mai puțin sistematic și după ce le-au supus la un ritm de muncă relativ scăzut, pe când Mao și-a exploatat poporul la sânge, apoi i-a luat totul și, la urmă, a irosit totul".[17]

Marele Salt Înainte a continuat să facă victime la mulți ani după ce a încetat. În 1961, pe cursurile de apă din provincia Henan a fost construită o rețea uriașă de baraje și lacuri de acumulare. Toate aceste construcții au fost prost planificate și executate. Un inginer care a criticat proiectul și execuția acestuia a fost epurat, fiind etichetat ca „oportunist

de dreapta". Apoi, în august 1975, ploile abundente au făcut să se reverse principalele două lacuri de acumulare. Apele au crescut tot mai mult, și în cele din urmă întreaga rețea de șaizeci și două de diguri a cedat. Conform rapoartelor oficiale, în acest dezastru au murit 85 000 de oameni, însă evaluările neoficiale vorbesc de 230 000 de victime.[18]

Tibetul

Deși Tibetul fusese ocupat încă din 1950, imediat după războiul civil chinez, cultura locală a fost lăsată în mare măsură neatinsă până în martie 1959, când foametea și confiscările din timpul Marelui Salt Înainte au declanșat revolte naționaliste în capitala Lhasa. Trupele chineze care au venit să înăbușe rebeliunea aveau ordin să nimicească orice focar de naționalism tibetan. Chinezii au dărâmat nenumărate temple și au distrus sistematic statui, picturi și cărți.

Secole întregi de istorie au fost șterse cu buretele în doar câțiva ani. Dintre cele 2 500 de mănăstiri care existau în Tibet înainte de 1959, doi ani mai târziu mai rămăseseră doar șaptezeci. Numărul de călugări și călugărițe a scăzut de la 100 000 la 7 000, dar numai 10 000 dintre persoanele dispărute au reușit să se refugieze peste hotare. Chinezii au anihilat orice rezistență, ucigând mii și mii de tibetani.[19] Populația Tibetului a scăzut de la 2,8 milioane în 1953 la 2,5 milioane în 1964.[20]

Marea Revoluție Culturală Proletară

Eșecul Marelui Salt Înainte a slăbit poziția lui Mao și le-a dat atuuri moderaților. Dacă până atunci condusese țara cu mână de fier, Mao a fost trecut acum într-o funcție mai curând reprezentativă, în vreme ce posturile importante au fost împărțite între diverși moderați. Liu Shaoqi a devenit șeful statului, iar Deng Xiaoping a devenit conducătorul partidului. În loc să dea curs acestei invitații de a se retrage din prim-planul politicii, Mao s-a folosit de singura armă pe care o mai avea – autoritatea sa spirituală în fața poporului chinez. Dezlănțuirea unui nou val de entuziasm revoluționar ar fi putut să-i alunge pe moderați de la putere. Dat fiind că principalele structuri de putere nu-l mai ascultau ca odinioară, s-a bizuit pe cea de-a patra soție (și ultima), Jiang Qing, și pe cercul ei de prieteni. Dintre aceștia, poate cel mai important era Lin Biao, conducătorul armatei.[21]

Revoluția Culturală a început cu o răfuială măruntă, de tatonare. În noiembrie 1965, un critic literar a desființat o piesă de succes ce ridiculiza un împărat din dinastia Ming care aducea foarte mult cu Mao.[22] În următoarele șase luni, în marile orașe au apărut afișe care îi denunțau pe toți moderații importanți din China. Fiindcă aparatul de partid era în mâinile moderaților, Mao a incitat cadrele ideologice din rândul studențimii să-i facă treaba murdară. El însuși s-a ținut deoparte.

P e 5 august 1966 s-a consemnat primul deces survenit prin tortură. O gloată de studenți a denunțat-o și a atacat-o fizic pe directoarea unei prestigioase școli de fete – o instituție frecventată de fiicele înalților demnitari chinezi. Au lovit-o cu picioarele, au silit-o să care cărămizi până ce s-a prăbușit și, în cele din urmă, pe când zăcea în agonie, au bătut-o cu curele și cu bețe.[23]

Două săptămâni mai târziu, Mao și-a pus uniforma militară pentru prima dată de la încheierea războiul civil și a asistat la o paradă a noii organizații a studenților entuziaști, Gărzile Roșii, care au defilat dinaintea Porții Tienanmen. La câteva zile după asta, Gărzile Roșii au târât treizeci dintre cei mai cunoscuți scriitori, muzicieni și artiști din țară într-o bibliotecă, unde i-au mustrat și i-au bătut în timp ce azvârleau în flăcările unui rug cărți, picturi și alte obiecte cu valoare culturală.

În lunile august și septembrie s-au făcut, numai la Beijing, descinderi în 34 000 de case. Gărzile Roșii au ars manuscrise vechi, au distrus tablouri, au zdrobit instrumente muzicale. În jur de 1 800 de oameni au fost bătuți sau torturați până ce și-au dat sufletul. În toată această perioadă au fost distruse cinci mii dintre cele șapte mii de monumente istorice înregistrate ale orașului.[24]

În timpul Revoluției Culturale, Gărzile Roșii au fost încurajate să distrugă toate vestigiile trecutului interzis. Pe oriunde treceau, făceau prăpăd, fluturând cărticica roșie cu zicerile lui Mao, pe care trebuia să o cumpere orice om din China. Cei care gândeau greșit erau înșfăcați și purtați pe străzi cu tichia nerodului pe cap. Orice urmă de influență occidentală sau de tradiție confucianistă trebuia să fie eradicată.[25] Puteai să fii bătut pentru simplu fapt că aveai niște cravate în casă.[26]

În ianuarie 1967, ministrul cărbunelui a fost primul oficial de rang înalt din China care a murit sub tortură. A fost crestat cu cuțitul, bătut și izbit de o podea de ciment. Șeful statului chinez, Liu Shaoqi, și soția sa au fost bătuți și torturați într-o sală plină de Gărzi Roșii isterizate, iar mai târziu Liu a fost omorât în închisoare. Au fost uciși și doi dintre copiii săi. Deng Xiaoping a fost trimis într-un lagăr de muncă. Zhou

Enlai a scăpat de acest tratament doar pentru că rămăsese prieten cu soția lui Mao, Jiang Qing, atunci când ea era în dizgrație, în anii ’50.[27]

În provincia Guangxi din sudul Chinei, gloatele fanatizate au sfârtecat și au mâncat cel puțin o sută de dușmani ai poporului. Cantinele expuneau trupuri atârnate în cârlige și îi hrăneau pe muncitori cu ele. Unii elevi i-au ucis, i-au gătit și i-au mâncat pe directorii școlilor lor.[28]

Într-un studiu se sugerează că cei mai fanatici dintre membrii Gărzilor Roșii erau tineri din clasa de mijloc ai căror părinți fuseseră epurați cândva în trecut. E greu de spus dacă încercau să-și dovedească loialitatea sau să se răzbune – poate și una, și alta. În orice caz, în timpul Revoluției Culturale, familii întregi au fost târâte din casă și pedepsite pentru presupusele delicte ale capului familiei.

După 1968, Mao a început să stăvilească forțele distrugerii. La vreo doi ani de la începutul Revoluției Culturale, a devenit evident că mișcarea submina viabilitatea Chinei (de altfel, nu era prima oară când inițiativele lui Mao aveau consecințe de acest fel). Fiindcă majoritatea școlilor din China fuseseră închise în timpul Revoluției Culturale, o generație întreagă avea să iasă din adolescență fără să fi beneficiat de suficientă educație. Acum, când Gărzile Roșii izbutiseră să-i anihileze pe moderați, venise vremea să fie și ele anihilate. Hoardele de tineri au fost împrăștiate în zonele rurale, ca să lucreze în ferme și să-și întărească apartenența la clasa muncitoare. A fost un bun pretext pentru a le lua acestor tineri puterea pe care o dobândiseră în ultimii ani. Membrii Gărzilor Roșii care au încercat să rămână în orașe au fost vânați și uciși de soldații lui Lin Biao.[29]

Amurgul

Deși Lin Biao era succesorul desemnat al lui Mao, la un moment dat, pe la începutul anilor ’70, observatorii din afară și-au dat seama că nu-l mai văzuseră de ceva vreme. A trecut aproape un an până ce guvernul Chinei a oferit o explicație laconică și câteva fotografii din care nu reieșea mare lucru.

Se pare că Lin devenise cam nerăbdător să-i ia locul lui Mao, și acesta îl mirosise. Neîncrederea reciprocă a sporit, și în 1971 Lin a simțit că șeful îi pregătea ceva. Prin urmare, Lin a pus la cale o lovitură de stat, însă complotul a fost dat în vileag – poate chiar de către soția lui Mao, care făcea parte dintre radicali și frecventa aceleași cercuri ca Lin, însă și-ar fi pierdut privilegiile dacă soțul ei dispărea din peisaj. Lin a încercat să fugă în Rusia, dar avionul s-a prăbușit

pe drum; în mod convenabil, familia lui Lin și toți apropiații săi au pierit.[30] Poate că a fost un accident, poate că nu.

Odată cu trădarea lui Lin, facțiunea radicală era discreditată, așa că au revenit la putere moderații lui Zhou Enlai. Moderații care supraviețuiseră au fost eliberați treptat din lagărele de muncă, reabilitați, îngrășați și readuși în față. Cel mai important dintre ei era Deng Xiaoping, care în cele din urmă avea să devină conducătorul Chinei în faza desprinderii de comunism, în anii '80 și '90. Facțiunea radicală, condusă acum de soția lui Mao, Jiang Qing, și-a pierdut puterea, dar a fost în siguranță cât timp a trăit Mao. Însă la puțin timp după ce el a murit, principalii radicali – cunoscuți și ca Banda celor Patru – aveau să fie închiși.

Pe la începutul anilor '70, vârsta lui Mao începuse să-și spună cuvântul. Fiind deja cam ramolit, s-a retras din viața publică. Totuși, mai era scos din când în când în lume și pus în fața aparatelor de fotografiat, pentru ca oamenii să nu-și spună că, poate, nici nu mai e în viață. Regimul a bătut pasul pe loc vreo doi ani, așteptând ca bătrânul să-și dea duhul. În fine, în 1976 Mao a avut eleganța să moară.

Numărul de morți

Nu vom putea ști precis câți au pierit decât după ce Republica Populară se va prăbuși și arhivele ei vor deveni accesibile, însă consensul este că regimul lui Mao se face vinovat de moartea a zeci de milioane de oameni. În 1971, Raportul Walker către Congresul american estima că în timpul Republicii Populare au fost uciși între 32 și 59,5 milioane de oameni.[31] În 1997, *Cartea neagră a comunismului* evalua numărul celor băgați în mormânt de regimul lui Mao la 65 de milioane.[32] În volumul *Mao: The Unknown Story* (*Mao: povestea neștiută*), Jung Chang și Jon Halliday vorbesc de un total de 70 de milioane.[33] Apărătorii lui Mao (căci sunt destui) vor arăta că aceste trei surse nu pot fi socotite nepărtinitoare, ceea ce este adevărat, dar în mod clar mulți oameni rezonabili consideră că e foarte plauzibil ca Mao să fi provocat moartea unui număr uriaș de oameni.

Numărul victimelor făcute de episoadele cele mai devastatoare este de asemenea incert:

- Estimările cu privire la numărul dușmanilor politici uciși în primele epurări de după preluarea puterii diferă destul de mult, însă majoritatea se situează între 1 și 3 milioane.[34]

- Majoritatea deceselor premature din perioada maoistă au fost cauzate de foametea din timpul Marelui Salt Înainte. Jasper Becker citează mai multe studii care, estimând numărul total al victimelor foametei, avansează cifre cuprinse între 19 și 46 de milioane; Becker evidențiază cifra de 30 de milioane propusă de Judith Banister drept „estimarea cea mai demnă de încredere de care dispunem".[35]
- Numărul celor uciși în timpul Revoluției Culturale este foarte greu de calculat, și am citit undeva că există și estimări care ajung la cifra de 20 de milioane.[36] Totuși, majoritatea istoricilor consideră că au pierit între 500 000 și 2 milioane de oameni.[37]
- Simpla adunare a morților din timpul acestor trei episoade dă o cifră cuprinsă între 20,5 și 51 de milioane, cel mai probabil fiind un număr de victime de circa 33 de milioane.

Vremea primelor epurări, Marele Salt Înainte și Revoluția Culturală sunt perioadele care au făcut cele mai multe victime, însă câți oameni au murit în condițiile mai puțin excepționale ale opresiunii de zi cu zi? Estimările privitoare la numărul morților din lagărele de muncă variază între 15 milioane (Harry Wu)[38], 20 de milioane (Jean-Louis Margolin)[39] și 27 de milioane (Jung Chang și Jon Halliday)[40], dar aceste evaluări se bazează în mare parte pe presupuneri legate de numărul deținuților din lagăre și de ratele mortalității anuale, care sunt extrapolate din probe anecdotice. Aceste calcule includ prea multe supoziții ca să inspire încredere. În mod realist, rata anuală a deceselor în timpul opresiunii de zi cu zi probabil că nu a depășit rata anuală a deceselor din anii groaznici ai primelor epurări (între 1 și 2 milioane de victime în patru ani?) și ai Revoluției Culturale (tot cam așa?). Prin urmare, e rezonabil să presupunem că în vremurile mai puțin primejdioase au fost omorâți sub o jumătate de milion de oameni anual, ceea ce ne dă maximum 9 milioane de decese suplimentare, neasociate cu cele 1,5 până la 5 milioane de victime făcute de cele două mari campanii menționate mai sus.

Pe scurt, vă propun următoarea estimare: 30 de milioane de morți în timpul foametei, plus 3-4 milioane de oameni executați, masacrați, împinși la sinucidere sau morți în închisoare în timpul marilor campanii, plus încă de vreo două ori pe atât pentru a adăuga victimele din timpul epurărilor de mai mică amploare și din lagărele de muncă; în acest fel, ajungem la un total de aproximativ 40 de milioane.

Războiul din Coreea

Numărul de morți: 3 milioane de militari și civili[1]
Locul în clasament: 30
Tipul: război civil ideologic
Conflictul, în linii mari: comuniști *vs.* capitaliști
Perioada: 1950–1953
Locul: Coreea
Principalul stat participant: Statele Unite
Principalii participanți cvasistatali: Republica Populară Democrată Coreeană (Coreea de Nord), Republica Populară Chineză, Republica Coreea (Coreea de Sud) și ONU
Statele participante secundare: Australia, Belgia, Canada, Columbia, Etiopia, Franța, Grecia, Filipine, Marea Britanie, Olanda, Uniunea Sovietică, Thailanda și Turcia au pierdut militari în acest război
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Coreea de Nord (în ultima vreme, unii au încercat să arate că și Coreea de Sud ar fi avut o parte din vină, dar, de vreme ce ea a fost susținută de întreaga lume, sub forma forțelor ONU, e cam târziu să ne schimbăm părerea)
Altă pacoste: război terestru al superputerilor în Asia

Separarea Coreii

La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, Armata Roșie a cucerit Manciuria, plănuind să ocupe întreaga colonie japoneză Coreea, însă americanii au insistat să trimită și ei trupe de ocupație, așa încât învingătorii au împărțit peninsula într-o zonă sovietică și una americană, de-a lungul paralelei 38. Fiecare dintre cele două superputeri și-a instalat marionete obediente, urmărind să impună propriul sistem în zona sa de ocupație.

Sovieticii l-au scos de la naftalină pe Kim Il-sung, pe care îl adăpostiseră în Siberia exact pentru o asemenea ocazie. Kim îi condusese pe partizanii coreeni împotriva trupelor de ocupație japoneze din 1932 până în 1941, după care fugise în Rusia. Acum s-a întors în Coreea odată cu forțele sovietice de ocupație, ca maior în Armata Roșie.

În jumătatea de sud, americanii l-au adus pe Syngman Rhee, un coreean creștin care își făcuse doctoratul la Princeton. Oricine aspiră să devină un „părinte fondator“ într-o perioadă postcolonială trebuie să aibă la dosar o condamnare la închisoare, pentru o mai mare credibilitate, și, din fericire, Rhee fusese închis în 1897 pentru implicarea sa activă în demonstrațiile contra japonezilor. În 1904 a scăpat de

condamnarea la închisoare pe viață în urma unei amnistii generale și a plecat la studii în America, dar în 1912 a fost exilat definitiv din Coreea. În 1919, în timpul unei revolte împotriva japonezilor, Rhee a fost numit președintele guvernului coreean din exil, însă rebeliunea a eșuat, așa că nu a apucat niciodată să-și exercite prerogativele.

Cheju

Alegerile din Coreea de Sud au fost programate pentru mai 1948. Lumea presimțea că nu va fi un proces electoral corect și că Rhee va ieși lejer președinte. După ce adepții dreptei au fugit din nordul comunist în sudul capitalist, înclinând și mai mult balanța votului în favoarea lui Rhee, stângiștii au ieșit pe străzi, protestând împotriva dezmembrării Coreii. Din cauza tulburărilor, insula Cheju, un fief al Partidului Muncii din Coreea de Sud, nu avea să mai participe la alegerile din mai, ceea ce micșora și mai mult șansele stângiștilor din sud. Oamenii au dat în clocot, iar poliția a tras asupra protestatarilor din Cheju. Pe 3 aprilie, rebelii s-au răzbunat atacând secția locală de poliție și omorând cincizeci de polițiști. Insula s-a scufundat din ce în ce mai mult în haos.

Rhee a trimis pe insula Cheju militari, detașamente de poliție, grupuri paramilitare și chiar și bandiți, urmărind să restabilească ordinea prin orice mijloace. Cetele înarmate i-au scos pe disidenți din casele lor în toiul nopții, au ars sate, au violat fete și au lăsat pe plaje cadavre neîngropate. Când totul s-a sfârșit, fuseseră omorâți în jur de 60 000 de oameni – o cincime dintre locuitorii insulei.[2] Supraviețuitorii s-au ascuns în peșteri, îngrijindu-și rănile și jelindu-și rudele.

Superputerile s-au implicat destul de puțin în luptele de pe insula Cheju. În general, americanii au fost spectatori la riposta guvernului sud-coreean. După ce noile guverne din Nord și din Sud au luat hățurile în mână, sovieticii și-au retras forțele de ocupație spre sfârșitul anului 1948, iar americanii au făcut la fel în anul următor.

În Coreea de Nord, Kim Il-sung sperase că revolta din Cheju se va extinde și îl va alunga pe Rhee de la putere. Cum asta nu s-a întâmplat, comuniștii s-au văzut nevoiți să schimbe foaia.

Atacul

Începând cu 1948, fiecare dintre cele două state coreene a făcut incursiuni peste noua graniță, dar superputerile care sponsorizau cele două tabere nu-și doreau ca aceste raiduri să escaladeze într-un

război civil. De fapt, americanii avuseseră grijă să nu dea Coreii de Sud prea mult armament greu, tocmai pentru a-l împiedica pe Rhee să invadeze Nordul. Nici sovieticii, nici americanii nu voiau să transforme Coreea în teatrul războiului care avea să decidă viitorul civilizației. Ochii celor două superputeri erau ațintiți asupra Europei.

Însă Kim Il-sung știa că trebuie să bată fierul cât e cald. Câțiva ani de pace n-ar fi făcut decât să stabilizeze și să întărească Republica Coreea. În timpul unei vizite la Moscova, Kim Il-sung i-a cerut lui Stalin permisiunea de a invada Sudul, dar Stalin a ezitat; înainte să-și dea acordul, voia să afle părerea lui Mao. Kim s-a dus repede la Beijing și i-a spus lui Mao că tătuca o zâs că n-are nimic împotrivă de-oi vrea și tu, mămucă (nu sunt exact cuvintele lui). Mao i-a dat undă verde.[3]

Atacul lansat de 120 000 de soldați nord-coreeni pe 25 iunie 1950 dincolo de paralela 38 a luat o lume întreagă prin surprindere. Armata sud-coreeană s-a fărâmițat și a fugit în dezordine. La început, s-a presupus că americanii nu consideră că menținerea Coreii de Sud ar ține de interesele lor vitale, așa încât nu vor mai mișca un deget, însă președintele Harry Truman i-a surprins pe toți când și-a declarat intenția de a apăra Coreea de Sud.

Trupele americane de ocupație din Japonia au fost trimise în Coreea și azvârlite în încăierare. Aceste prime unități au fost învinse rapid și s-au retras spre sud. Comandanții americani considerau că o acțiune avusese succes dacă soldații lor întârziau înaintarea inamicului și apoi se retrăgeau fără să-și abandoneze armamentul greu și răniții. Acest lucru nu s-a întâmplat decât arareori; trupelor americane trimise la fața locului pur și simplu nu le stătea în puteri să-i oprească pe nord-coreeni.[4]

Truman a cerut Națiunilor Unite să autorizeze intervenția internațională. Întâmplător, toate acestea se petreceau la puțin timp după războiul civil chinez (încheiat în 1949), și Uniunea Sovietică boicota Consiliul de Securitate al ONU pentru a protesta față de atribuirea statutului de membru permanent Taiwanului, și nu Chinei. Aceasta însemna că sovieticii nu au putut să-și exercite dreptul de veto atunci când ONU a autorizat o intervenție a statelor membre pentru a-i opri pe nord-coreeni.

Înainte de sosirea nord-coreenilor, soldații și polițiștii sud-coreeni i-au strâns și i-au împușcat pe toți stângiștii și disidenții pe care au pus mâna, pentru ca aceștia să nu se alăture invadatorilor și să le îngroașe rândurile. În acest fel, au fost uciși cam 1 000 de oameni în Suwon, 4 000 în Taejon și nu mai puțin de 10 000 în Pusan.[5] Evident, nord-coreenii au procedat la fel. Când ajungeau într-un loc, îi masacrau

pe dușmanii de clasă și pe oamenii mai răsăriți care ar fi putut forma o mișcare de rezistență față de regimul comunist. În aceste condiții, orice sud-coreean care avea opinii, studii, avere sau anumite aptitudini risca să fie împușcat de una din cele două tabere.

Veștile despre masacre s-au răspândit, și aproape două milioane de oameni au fugit din calea frontului, care înainta tot mai mult spre sud. Uneori, în aceste coloane de refugiați civili se infiltrau agenți comuniști care încercau să se furișeze cât mai aproape de trupele inamice pentru a le prinde în ambuscade, așa încât, după un timp, americanii n-au mai vrut să-i lase pe refugiați să treacă dincolo de liniile lor. În timpul retragerii haotice către sud, trupele americane îi avertizau cu rafale de mitralieră pe civilii care se apropiau. Uneori trăgeau în aer, alteori în pământ, alteori în mulțime. Piloții de pe avioanele de luptă americane, care nu puteau să-și dea seama cu cel fel de coreeni aveau de-a face, trăgeau la întâmplare în toate mulțimile pe care le vedeau.

Cel mai grav incident ajuns la cunoștința noastră s-a petrecut la No Gun Ri, unde câteva sute de refugiați au poposit timp de câteva zile sub un pod aflat imediat în spatele liniilor americane, până când s-a dat ordinul să fie omorâți. Americanii au măturat mulțimea cu rafale de mitralieră până ce n-a mai mișcat nimeni. În acea zi au fost uciși aproximativ 300 de oameni – bărbați, femei și copii.

Armata sud-coreeană a fost împinsă înapoi până la o ultimă linie de apărare din jurul portului Pusan (în prezent, Busan), în capătul sudic al peninsulei, unde a rezistat cu disperare tuturor atacurilor comuniștilor. Nord-coreenii suferiseră pierderi masive în timpul înaintării, și n-au izbutit să-i alunge pe sud-coreeni din ultima lor zonă fortificată. Comuniștii i-au recrutat rapid pe toți tinerii din teritoriul capturat – inclusiv prizonieri de război sud-coreeni –, dar avea să treacă o vreme până să-i instruiască cât de cât.

Contraatacul

După ce frontul s-a stabilizat în jurul perimetrului de la Pusan, strategii americani și-au îndreptat atenția asupra modului în care putea fi recucerit teritoriul pierdut. În septembrie 1950, trupele americane aflate sub comanda generalului Douglas MacArthur au efectuat o debarcare amfibie la Inchon, portul de lângă Seul. În acest fel, au ajuns în spatele armatei nord-coreene și la o distanță de la care puteau lovi linia de aprovizionare a inamicului. Trupele ONU din sud au ieșit și ele la atac și au spart blocada din jurul orașului Pusan, iar

comuniștii s-au retras în debandadă, lăsând în urmă zeci de mii de soldați care au fost luați prizonieri. Americanii au alungat restul forțelor nord-coreene dincolo de paralela 38.

Războiul s-ar fi putut sfârși aici, la patru luni după ce începuse, însă serviciile de informații au raportat că 30 000 de soldați nordici scăpaseră din debandada din sud, iar alți 30 000 de recruți erau aproape gata să intre în luptă.[6] MacArthur voia să continue înaintarea dincolo de paralela 38 și să zdrobească definitiv armata nord-coreeană. L-a asigurat pe președintele Truman că îi era ușor să elibereze Coreea de Nord din ghearele comunismului. Deși s-a arătat mai precaut, Truman a autorizat ofensiva. Astfel, MacArthur a urmărit armata inamică peste granița dintre cele două Corei, dincolo de capitala Nordului, Pyongyang și, în final, până la râul Yalu, care era frontiera dintre Coreea și China.

Când au recucerit orașul Seul, sud-coreenii și americanii au găsit o mulțime de cadavre – prizonieri de război, studenți, polițiști, funcționari publici, oameni de afaceri, profesori. De multe ori erau îngrămădiți în șanțuri, cu mâinile legate la spate cu sârmă ghimpată. Astfel de descoperiri s-au făcut după recucerirea aproape fiecărei așezări sud-coreene, însă nu putem spune cu siguranță care din tabere a comis atrocități mai mari. Dispunem doar de date aproximative, dar e posibil ca sud-coreenii să fi ucis în timpul retragerii inițiale până la 100 000 de prizonieri politici de stânga. De cealaltă parte, guvernul Coreii de Sud a estimat că nord-coreenii au ucis 26 000 de dușmani de clasă pentru a netezi calea regimului comunist, după care a revizuit cifrele, ajungând la 129 000.[7]

De pildă, orașul Taejon a trecut prin două masacre – unul în iulie, săvârșit de sud-coreeni, și altul în septembrie, săvârșit de nord-coreeni. În total au pierit între 5 000 și 7 500 de civili din Taejon, dar, bineînțeles, Statele Unite au aruncat vina exclusiv pe nord-coreeni, iar Nordul a susținut că toate crimele fuseseră comise de sud-coreeni. Nu știm cine a ucis mai mulți civili, dar cei patruzeci și doi de prizonieri de război americani care au fost găsiți în Taejon legați și împușcați cad cu siguranță în responsabilitatea nord-coreenilor.

Retragerea comuniștilor a agravat suferințele prizonierilor pe care îi luaseră. Nord-coreenii obișnuiau să-i omoare pe prizonierii străini atunci când nu puteau fi folosiți în scopuri de propagandă, și în octombrie 1950, când se întrevedea căderea Phenianului, nord-coreenii i-au înghesuit pe prizonieri în vagoane de tren și i-au expediat către nord. Zeci dintre ei au murit de frig și de foame în timpul călătoriei de cinci zile, și șaizeci și opt au fost dați jos din tren și împușcați

în tunelul Sunchon din apropierea graniței de nord. În total, peste o treime dintre americanii luați prizonieri în timpul războiului au murit de mâna comuniștilor.[8]

Pe măsură ce recucereau teritoriile, trupele sud-coreene aveau grijă să-i suprime pe cei bănuiți de colaboraționism. Înaltul Comandament american ignora de obicei aceste acțiuni, însă britanicii au intervenit în cele din urmă. „Pe 7 decembrie, în Coreea de Nord ocupată, ofițerii britanici au salvat 21 de civili aliniați pentru a fi executați, amenințându-l cu împușcarea pe ofițerul sud-coreean răspunzător. Ulterior, în aceeași lună, trupele britanice au ocupat «dealul execuțiilor» de lângă Seul, pentru a opri omorurile în masă organizate acolo."[9]

Riposta chinezilor

Înaintarea armatei americane către granița lor era de natură să-i neliniștească pe comuniștii chinezi. Mao știa că americanii erau tentați să treacă râul Yalu și să se ocupe de China, dacă tot ajunseseră până acolo, așa că a început să trimită trupe în Coreea pentru a întări rămășițele armatei nord-coreene. Primele dintre aceste trupe erau alcătuite din tineri voluntari care își petrecuseră toată viața luptând și care erau dedicați în mod fanatic cauzei. Acești soldați crescuseră în enclavele comuniste care ținuseră piept japonezilor și se luptaseră cu trupele lui Chiang Kai-shek până la victoria finală.[10]

În decurs de o săptămână, 100 000 de veterani chinezi din Armata Populară de Eliberare au reușit să treacă granița fără să fie detectați de unitățile de recunoaștere occidentale. Primul semn că războiul luase o nouă turnură a venit atunci când trupele de avangardă americane și sud-coreene au fost copleșite și puse pe fugă de diviziile de soldați odihniți care purtau uniforme ciudate, vătuite. Apoi, câțiva dintre acești soldați misterioși au început să apară printre prizonierii nord-coreeni, vorbind o limbă ciudată, tonală, care la început i-a dezorientat și i-a îngrijorat pe anchetatori. Nu peste mult timp, trupele chineze, al căror număr crescuse continuu, au contraatacat în forță, împingându-i pe americani înapoi spre sud.[11]

Forțele ONU staționate cel mai la nord au dat înapoi și s-au îndreptat spre coasta de est, pentru a fi evacuate pe mare, în vreme ce restul trupelor occidentale au început lungul drum către sud. Atacatorii chinezi erau neobosiți și nenumărați. Din cauza frigului amarnic, soldaților le degerau degetele de la mâini și de la picioare și le îngheța sângele în răni. Spre sfârșitul lui noiembrie, lacul de acumulare Changjin și aglomerarea trupelor inamice au blocat retragerea americanilor din

nordul peninsulei. Douăzeci de mii de pușcași marini americani au fost nevoiți să străpungă liniile unei armate formate din 200 000 de chinezi; însă lunile precedente de război îi învățaseră pe americani cum să se retragă dintr-o situație dificilă. Americanii au luptat cu înverșunare pentru a scăpa din încercuire și au răzbit către sud într-o manieră ordonată și în mare parte nevătămați – cel puțin din punct de vedere moral, dacă nu fizic.

Comandanții americani au încercat să stabilizeze frontul în apropierea vechii granițe de pe paralela 38, dar nu au primit întăririle necesare. Washingtonul se temea că intervenția chineză în Coreea ar putea fi doar prima fază a unui asalt total al comuniștilor pe tot globul. Deși Statele Unite își întăreau cu repeziciune capacitățile militare, mobilizând rezerviștii și extinzând recrutările, noile trupe erau păstrate pentru eventualitatea unei invazii sovietice în Germania, Turcia sau Iran.*

Washingtonul s-a gândit chiar să dea curs sugestiei lui MacArthur de a ataca direct China. Într-un asemenea scenariu, s-ar fi instituit o blocadă navală, s-ar fi efectuat lovituri aeriene și s-ar fi desfășurat atacuri din Taiwan, cu ajutorul armatei naționaliste. După multe dezbateri, s-a renunțat la această idee. Președintele Truman nu dorea să extindă un război pe care americanii păreau deocamdată să-l piardă. Cu toate acestea, MacArthur a continuat să-și clameze ideile în public, subminând eforturile lui Truman de a încheia războiul cât mai rapid și mai avantajos prin mijloace diplomatice. Războiul cuvintelor s-a întețit, și până la urmă Truman l-a îndepărtat pe MacArthur de la comanda operațiunii.

De Anul Nou, comuniștii au declanșat o ofensivă dincolo de granița dintre cele două Corei, și Seulul a căzut din nou. Americanii au hotărât în secret să părăsească peninsula cu totul dacă trupele lor ar fi fost împinse din nou până la Pusan. În cele din urmă, după ce au ocupat jumătate din Coreea de Sud, comuniștii și-au depășit propria

---

* În acel moment, americanii și sovieticii erau deja angajați în lupte aeriene, chiar dacă pe atunci puțini oameni știau asta. Piloții ruși acumulau experiență de luptă și testau noi echipamente deasupra Coreii de Nord conducând avioane cu însemne chinezești, dar aveau ordine stricte să nu se lase doborâți pe teritoriul ocupat de forțele ONU. Stalin nu voia ca cineva să descopere în epava unui avion doborât o dovadă a implicării sovieticilor. De altfel, nici americanii nu își doreau așa ceva. Dacă lumea ar fi aflat că cele două superputeri se luptau deja în aer, conflictul coreean ar fi putut să degenereze rapid într-un al treilea război mondial. (Stanley Sandler, *Korean War: No Victors, No Vanquished*, University Press of Kentucky, Lexington, 1999, p. 185; Carter Malkasian, *The Korean War, 1950–1953*, Rosen Publishing Group, New York, 2009, p. 54.)

linie de aprovizionare și s-au împotmolit. Patrulele americane au descoperit în scurt timp cât de dezorganizate erau trupele comuniste. Statele Unite au contraatacat, provocând mari pierderi inamicului.[12]

Remiză

Un nou contraatac american a împins frontul înapoi spre paralela 38 și, după aceea, dincolo de ea, până ce comuniștii și-au întărit pozițiile, s-au oprit, au făcut planuri și au contraatacat la rândul lor. În cele din urmă, linia frontului s-a stabilizat aproape de vechea graniță.

Într-un an de lupte, linia frontului a măturat Coreea în sus și în jos ca un ștergător de parbriz, și o dată chiar a trecut peste întreaga peninsulă, de la Pusan la râul Yalu, așa încât nu-i de mirare că au existat foarte multe victime colaterale. Nu vom cunoaște niciodată numărul exact al victimelor, dar probabil că în acest război au murit în jur de două milioane de civili, cei mai mulți din cauza lipsurilor și privațiunilor, și nu în urma atrocităților.

Americanii au avut nevoie de câteva luni de lupte sporadice pentru a așeza noua linie a frontului, cunoscută sub numele de cod Kansas-Wyoming, pe un teren care să îi avantajeze. Asta a presupus, în principal, cucerirea terenului mai înalt în care își săpaseră comuniștii tranșeele. Ultima ajustare a liniei Kansas-Wyoming a fost făcută în iunie 1951, așa încât sud-coreenii dețineau acum avantajul tactic de-a lungul întregului front. După aceea, forțele ONU și-au menținut pozițiile și au așteptat ca diplomații să-și facă treaba.[13]

Negocierile de pace s-au împotmolit, întrucât nu s-a putut ajunge la un acord cu privire la returnarea prizonierilor de război. Occidentul nu voia să se repete ceea ce se întâmplase după cel de-al Doilea Război Mondial, când unii sovietici luați prizonieri de germani au fost repatriați împotriva voinței lor, și, odată ajunși acasă, au fost pedepsiți de Stalin ca trădători. S-a constatat că mulți dintre prizonierii de război ținuți în Coreea de Sud erau recruți care nu voiau să se întoarcă printre comuniști. Soldații nord-coreeni erau adesea sud-coreeni înșfăcați de comuniști în perioada în care ocupaseră teritoriile sudice, iar soldații chinezi erau adesea naționaliști capturați de Mao în timpul războiului civil chinez, care apoi fuseseră siliți să lupte pentru Republica Populară.[14] ONU a insistat să i se ofere fiecărui prizonier posibilitatea de a alege unde vrea să trăiască în continuare. Până la urmă, aproape jumătate dintre prizonierii nord-coreeni au ales să rămână în Coreea de Sud.[15]

Nord-coreenii au tot tergiversat lucrurile, iar după doi ani de dispute au trebuit să accepte faptul că nimic nu avea să se schimbe. Luptele au încetat pe 27 iulie 1953, deși, tehnic vorbind, războiul nu s-a încheiat, ci se află într-o pauză prelungită. Nu s-a semnat niciodată un tratat de pace.

Coreea de Nord

Numărul de morți: 3 milioane[1]
Locul în clasament: 30
Tipul: dictatură comunistă
Conflictul, în linii mari: stat *vs.* individ
Perioada: din 1948 încoace
Locul și principalul stat participant: Republica Populară Democrată Coreeană
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Kim Il-sung, Kim Jong-il
Altă pacoste: o republică populară dementă

Marele Conducător

Din când în când, omenirea are o zi foarte proastă, cum a fost 15 aprilie 1912. În acea zi, pachebotul *Titanic* a lovit un aisberg și s-a scufundat în apele reci ca gheața ale Atlanticului de Nord, ducând la moarte o mie cinci sute de pasageri. Între timp, la mii de kilometri distanță, se năștea Kim Il-sung. Dintre aceste două evenimente, probabil că al doilea a fost o calamitate mai mare.

Kim Il-sung, care se chema de fapt Kim Song-ju, și-a luat numele sub care avea să-l cunoască o lume întreagă după un legendar luptător coreean pentru libertate. Kim a fost unul dintre puținii supraviețuitori ai unei armate de partizani care a luptat împotriva japonezilor, până când a fost învinsă și alungată în Uniunea Sovietică în 1941. După cel de-al Doilea Război Mondial, sovieticii învingători l-au pus pe Kim Il-sung la cârma jumătății de nord a fostei colonii japoneze (vezi „Războiul din Coreea“).

Poporul îi spunea lui Kim, simplu, „Marele Conducător“. Și în zilele noastre, el este omniprezent în Coreea de Nord. Picturile murale cu chipul său împânzesc stațiile de metrou, clădirile guvernamentale și colțurile străzilor. Citatele sale, unele mai profunde, altele banale, sunt gravate pe plăci de bronz sau tipărite pe afișe. O statuie înaltă de douăzeci de metri a lui Kim domină piața în care se află și Muzeul Revoluției, iar copiii fac plecăciuni când trec prin fața ei, spunând „Mulțumesc, tată“.[2]

Kim Il-sung a creat un regulament care obliga fiecare nord-coreean de peste douăzeci și unu de ani să poarte o insignă cu chipul său. Până la urmă, s-a ajuns la douăzeci de tipuri diferite de insigne, fiecare arătând statutul social al purtătorului. Curând, coreenii au învățat să recunoască insignele importante și să se comporte în mod corespunzător atunci când întâlneau un necunoscut. La momentul potrivit, a apărut și o serie de insigne cu chipul fiului său, Kim Jong-il.[3]

Regatul sihastru

Știm foarte puține despre ceea ce s-a întâmplat în Coreea de Nord în ultimii cincizeci de ani. În 2003 trăiau doar trei sute de străini într-o țară cu 23 de milioane de locuitori.[4] Se estimează că în Coreea de Nord există în orice moment între 150 000 și 200 000 de prizonieri, dar până foarte de curând doar câțiva au fugit din țară și și-au spus povestea presei occidentale. Cât despre cei care au încercat să fugă și n-au reușit, „...polițiștii care au prins asemenea dezertori i-au legat laolaltă băgând sârmă prin nasul sau obrajii acestor trădători de neam care au vrut să-și părăsească patria. Ulterior au fost executați, iar familiile lor au fost trimise în lagăre de muncă".[5]

Nord-coreenii pot fi aruncați în închisoare pentru cele mai neînsemnate abateri – de exemplu, dacă se așază pe un ziar care prezintă fotografia președintelui, dacă fac o glumă despre statura lui mică sau dacă îngână fără să-și dea seama un șlagăr sud-coreean, pe care poate că l-au auzit de la un prieten. De obicei, o familie întreagă este pedepsită pentru delictul unui singur membru al ei. Părinții sunt închiși pentru că au un fiu rebel. Surorile sunt duse în arest când un frate pe care nu l-au văzut de ani de zile este demascat ca dușman al poporului. Un cetățean model poate fi azvârlit în închisoare atunci când o verificare a dosarelor mai vechi scoate la iveală faptul că, acum câteva decenii, tatăl său a comis un delict politic; într-o asemenea situație, faptul că ai „relații" nu te ajută cu nimic.

Societatea comunistă „fără clase" este împărțită în trei clase, cei „loiali", cei „șovăielnici" și cei „ostili", în funcție de comportamentul înaintașilor. Fericiții descendenți ai unui luptător pentru libertate din perioada dominației japoneze pot să se bucure de toate beneficiile acordate clasei „loialilor", în vreme ce descendenții bancherilor, ai moșierilor sau ai celor care provin din sud nu au acces la slujbe bune și nu pot locui în capitală, la fel ca toți ceilalți mizerabili din clasa celor „ostili". Aproape un sfert dintre nord-coreeni sunt etichetați ca „ostili", ceea ce înseamnă că pot fi trimiși oricând în lagărele de muncă. Însă cei mai mulți dintre nord-coreeni fac parte din clasa „șovăielnicilor", care nu are parte nici de privilegiile, nici de pedepsele asociate cu apartenența la celelalte două clase.[6]

Munca de sclavi pe care o prestează prizonierii politici a devenit o parte vitală a economiei. Ei taie bușteni, sapă mine și confecționează bunuri pentru export și pentru consumul intern. În schimb, primesc o rație zilnică ce constă din terci de porumb, câteva frunze de varză și sare.

Ca stat comunist, Coreea de Nord interzice practicarea religiei, însă filozofia *ciuce* – de la cuvântul coreean pentru „autonomie" – umple

acest gol. În teorie, ideologia *ciuce* constituie un umanism marxist care declară că omul este stăpân pe destinul său. În practică, ideologia *ciuce* pune Coreea pe primul plan. Coreenii pot să fie autonomi în mod individual necerând statului favoruri sau să fie autonomi în mod colectiv menținând Coreea în afara influenței străine. Aidoma unui copil care își vede părinții divorțând și purtându-se ciudat, Kim a fost dat peste cap de moartea lui Stalin în 1953 și de ruptura sino-sovietică ce a urmat. Nemaiavând siguranța că cei doi giganți comuniști vor avea grijă să-i apere interesele, în 1955 a dezvoltat ideile *ciuce* pentru a pune Coreea de Nord pe propriile-i picioare.

Relațiile externe

Expresia „stat care sponsorizează terorismul" a fost folosită excesiv și s-a cam tocit, dar Coreea de Nord chiar *este* un stat care sponsorizează terorismul. Asasinarea anumitor străini detestați aflați peste mări și țări este plănuită la cele mai înalte niveluri și executată de profesioniști bine antrenați. Desigur, marile puteri și-au arătat întotdeauna mușchii și și-au băgat nasul în treburile interne ale țărilor mai mici, dar este mai puțin obișnuit ca o piticanie cum e Coreea de Nord să sfideze cu nerușinare celelalte țări și să le provoace s-o pună la punct.

În 1974, Coreea de Nord a încercat să-l asasineze pe dictatorul sud-coreean Park Chung-hee, dar ucigașii n-au reușit decât să-i omoare soția. În 1983, niște agenți nord-coreeni au detonat o bombă la o conferință din capitala Birmaniei, Rangoon, cu intenția de a ucide un alt președinte al Coreii de Sud. Au omorât șaptesprezece demnitari și gărzi de corp din anturajul președintelui, printre care patru miniștri, dar l-au ratat pe președinte. În 1987, o altă bombă pusă de agenții Coreii de Nord a aruncat în aer un avion sud-coreean, ucigând toate cele 115 persoane aflate la bord. De-a lungul anilor, Coreea de Nord a răpit la întâmplare sute de oameni obișnuiți, sud-coreeni sau japonezi. Ei se află în închisorile din Nord, unde sunt puși să-i învețe pe spionii nord-coreeni subtilitățile culturii populare, astfel încât aceștia să poată trece neobservați în lumea din afară.

Întrucât o operațiune punitivă împotriva Coreii de Nord n-ar face decât să reaprindă războiul în Coreea, lumea s-a văzut nevoită să treacă cu vederea aceste provocări. În acord cu ideologia *ciuce*, statul nord-coreean efectuează puține importuri și exporturi, așa încât embargourile nu sunt o soluție. Dincolo de asta, Coreea de Nord este

cea mai militarizată țară din lume, cu un milion de oameni înarmați. Orice atac punitiv probabil că ar eșua și ar provoca un contraatac furibund împotriva vecinului de la sud.

Conducătorul iubit

Când bătrânul Kim a murit, în 1994, i s-a conferit statutul de „președinte etern", ceea ce face din Coreea de Nord singura țară de pe Pământ al cărei șef de stat e un mort. Sarcinile de zi cu zi ale guvernării au fost transferate fiului lui, Kim Jong-il, care a devenit „conducătorul iubit".

Kim Jong-il s-a născut cel mai probabil în 1943, în Uniunea Sovietică, pe când tatăl său se afla în exil, însă versiunea oficială este că s-a născut într-o tabără secretă a rebelilor de pe muntele sacru al coreenilor, iar natura nu a rămas insensibilă la acest eveniment. „La vremea nașterii au fost fulgere și tunete, ghețarul din iezerul de pe muntele Paektu a scos un sunet misterios, crăpând în două, și pe cer a apărut un curcubeu dublu, neasemuit de strălucitor", se spune într-o biografie oficială.[7] În 1992, data oficială de naștere a lui Kim Jong-il a fost dată înapoi cu un an, așa încât Coreea de Nord să poată celebra concomitent împlinirea vârstei de cincizeci de ani de către el și a vârstei de optzeci de ani de către tatăl său.

Restul familiei lui Kim Jong-il a murit pe când el era încă un copilaș. Când avea cinci ani, fratele său mai mic, Shura, s-a înecat într-un iaz în timp ce se jucau împreună. Mama sa a murit un an mai târziu, la nașterea unui băiat care s-a prăpădit și el. Jong-il a avut și o soră, însă nu se cunoaște povestea ei de viață.[8] Ceva mă duce cu gândul la viața de familie a hienelor sau a cucilor, la care puiul cel mai tare își omoară frații care îi fac concurență – chiar dacă n-am putea dovedi nimic din toate acestea.

Întrucât teoria comunistă promovează meritocrația, nu monarhia, trecerea tronului de la tată la fiu nu a fost ușor de justificat. Kim cel tânăr a fost adus încetul cu încetul la putere, primind poziții din ce în ce mai importante în aparatul de stat, dar ceea ce își dorește el cu adevărat e să fie regizor. Este un cinefil pasionat și are o colecție de mii de filme. Și-a pus agenții să răpească o faimoasă actriță sud-coreeană și pe soțul ei, regizor de film, ca să-i poată face lui filme minunate.

La început, lumea a sperat că după moartea Marelui Conducător situația socială din Coreea de Nord se va mai îmbunătăți. Kim Jong-il avea o reputație de playboy și de politician de „categorie ușoară". Cu puțin noroc, cei din jur l-ar fi putut corupe, astfel încât să devină un

dictator banal, mai interesat să-și strângă un harem decât să pună în aplicare o ideologie necruțătoare. O altă posibilitate ar fi fost ca militarii să-l răstoarne de la putere; chiar dacă nu ar fi garantat un viitor mai bun, o lovitură de stat ar fi putut propulsa în fruntea statului un personaj mai flexibil, dispus s-o lase mai moale cu represiunea.[9] Nimeni n-a prevăzut ceea ce avea să se întâmple de fapt, și anume că noul Kim își va consolida poziția și va deveni o clonă a tatălui său.[a]

Falimentul

După separarea Coreii, nordul urbanizat s-a ales cu cea mai mare parte a minelor, barajelor și fabricilor, în vreme ce sudul rural a păstrat majoritatea holdelor și vitelor. De fapt, până în anii '70, economia industrială a Coreii de Nord a menținut un venit mai mare pe cap de locuitor decât economia preponderent agrară a Coreii de Sud. Apoi însă a crescut o nouă generație și economia Coreii de Sud a luat avânt, producând mașini și aparatură electronică de clasă mondială. În vreme ce sud-coreenii au făcut saltul de la Lumea a Treia la Lumea Întâi, economia Coreii de Nord a rămas în epoca cimentului și a furnalelor.

Decalajul s-a adâncit după ce regimurile comuniste din întreaga lume s-au prăbușit între 1989 și 1992. Nemaiavând atâția parteneri comerciali comuniști care să țină țara pe linia de plutire, economia Coreii de Nord s-a redus la jumătate în timpul anilor '90. Însă autoritățile din Pyongyang fac mari eforturi pentru ca poporul să nu afle cât de mult a rămas în urmă Coreea de Nord. Oamenilor li se spune că lucrurile stau și mai rău în alte părți și că sunt norocoși să trăiască într-o țară în care iubitul conducător are grijă de ei. Ca să se întrețină această ficțiune, cetățenii n-au voie să aibă nici un contact cu străinii. La radio, nu pot prinde decât posturile nord-coreene. Toți vizitatorii străini trebuie să își lase telefoanele mobile la intrarea în țară și sunt escortați în permanență de doi coreeni.[10]

Agricultura nord-coreeană, în mare măsură industrializată, a fost mult timp subvenționată. Decenii întregi a produs destulă hrană, însă tractoarele, combinele și secerătoarele erau alimentate cu carburant ieftin din Uniunea Sovietică. Atunci când noii capitaliști din Federația Rusă au început să stabilească prețurile în funcție de

a. Kim Jong-il a decedat în decembrie 2011, fiind urmat la putere de cel mai tânăr dintre cei trei fii, Kim Jong-un (n. 1983), care perpetuează regimul totalitar instituit de predecesorii săi (n.red.).

Marea Nordului
Oceanul
Marea Barents
Marea Kara
Marea Baltică
RDG
Berlin
Finlanda
Cehoslovacia
Polonia
Leningrad
(Sankt-Petersburg)
Iugoslavia
Ungaria
GULAG
Vorkuta
Norilsk
GULAG
Smolensk
Moscova
R.S.S. UCRAINEANĂ
Kiev
România
Albania
Marea Mediterană
Gorki
(Nijni Novgorod)
Bulgaria
URALI
UNIUNEA REPUBLICILOR
GULAG
Sverdlovsk (Ekaterinburg)
Marea Neagră
Volga
Kuibîșev (Samara)
Stalingrad
(Volgograd)
SIB
Omsk
Novosibirsk
Egipt
Cipru
Marea Aral
L. Balhaș
Eufrat
Marea Caspică
Nil
Buhara
Iran
Afganistan
Republica
Kabul
Marea Roșie
Pakistanul
de Vest
TIBET
India
Pakistanul
de Est
Marea Arabiei
Golful Bengal

Lumea comunistă
cca 1955
Arctic
Marea Siberiei Orientale
Marea Bering
MASIVUL KOLÎMA
KOLÎMA
GULAG
Magadan
Cercul Polar de Nord
Marea Ohotsk
Oceanul Pacific
SOVIETICE
SOCIALISTE
E R I A
L. Baikal
Irkutsk
MANCIURIA
Vladivostok
Marea Japoniei
Japonia
Mongolia
Coreea de N.
Coreea de S.
Beijing
Marea Galbenă
Populară
Chineză
JIANGXI
Nanjing
Shanghai
HENAN
Marea Chinei de Est
SICHUAN
Chongqing
Taiwan (Formosa)
0 400 800 1200 1600 2000 kilometri
0 200 400 600 800 1000 1200 mile
YUNNAN
Guangyhou
Hong Kong
GUANGXI
Hanoi
Vietnamul de N.
Laos
Marea Chinei de Sud
Vietnamul de S.
Cambodgia
Phnom Penh
Saigon

realitățile pieței libere, fără a mai ține cont de imperative ideologice, agricultura nord-coreeană s-a împotmolit. N-a fost nevoie decât de o perioadă cu vreme rea (ploi prelungite în 1994) pentru ca sărăcia să se transforme într-o foamete devastatoare, care a decimat populația în următorii câțiva ani.[11] În cele din urmă, China și-a asumat sarcina de a subvenționa Coreea de Nord, și foametea s-a atenuat.

La jumătatea anilor ’50, Coreea de Nord a demarat un program de înarmare nucleară, dar țara era prea înapoiată ca să facă progrese rapide; totuși, stăruința a dat roade, și în anii ’90 nord-coreenii erau pe cale să-și atingă ținta. Cum președintele Bill Clinton nu dorea să se mai adauge o țară pe lista regimurilor demente care dețin arme nucleare, în 1994 americanii l-au cumpărat pe Kim. În schimbul suspendării programului nuclear, americanii au exportat în Coreea de Nord bunuri vitale, mai ales alimente și combustibil. Criza s-a potolit, și lumea a răsuflat ușurată până în 2002, când următorul președinte american, George Bush jr a adoptat o linie dură și a tăiat aceste subvenții. Imediat, Kim a reluat programul nuclear. Washingtonul a considerat că nord-coreenii fie jucau la cacealma, fie își supraestimau posibilitățile, și nu prea a luat în seamă amenințările. După ce au tot zis câțiva ani că de data asta nu mai glumesc și că sunt hotărâți să fabrice bomba atomică, nord-coreeni au testat în 2006 o chestie care a bubuit zdravăn – probabil o armă nucleară, deși părerile sunt împărțite. O explozie mai convingătoare a avut loc în 2009.

Epoca neagră a comunismului

Nu vă încredeți niciodată în cineva care aduce argumente teoretice împotriva comunismului. Am văzut cu toții cum unul dintre cele mai mari experimente sociale din istorie a eșuat în mod spectaculos, și totuși, în loc să folosească dovada evidentă, științifică, invocând faptul că am testat comunismul și nu funcționează, unii oameni preferă s-o ia pe ocolite și să vorbească despre drepturi de proprietate și despre teorii ale proprietății. E limpede că puțin le pasă dacă sistemul comunist funcționează sau nu; teoria comunismului este ceea ce îi preocupă, și ar fi avut argumente împotriva ei chiar dacă punerea în practică ar fi fost ireproșabilă.

Bun, deci comunismul a dat chix. E chiar așa mare lucru? Dinozaurii și Roma au dat chix, dar au prosperat mult mai mult timp decât ar putea nădăjdui s-o facă majoritatea speciilor și instituțiilor. Comunismul a dăinuit mai mult decât fascismul, jazzul, John Wayne, serialul *Bonanza* și American Motors Corporation. Din nefericire, problema comunismului nu este aceea că nu a durat veșnic. Problema principală este că toate regimurile comuniste din istorie au omorât foarte mulți dintre propriii cetățeni. Dacă ar fi existat doar una-două republici populare rele printre câteva decente, aș putea să accept ideea că acele mere stricate creează o impresie proastă despre întreaga mișcare, dar, de vreme ce absolut fiecare regim comunist din istorie a adus moarte și prăpăd, se pare că e un defect pe undeva prin sistem.*

---

* Cel mai „benign“ regim comunist pare să fi fost cel din Nicaragua. Din tot ce am citit, cele mai grave acuzații aduse guvernului sandinist sunt legate de faptul că zeci, poate chiar sute de indieni miskito necombatanți au fost omorâți în urma câtorva incidente controversate (masacre? bătălii? deliberate? neautorizate?) din 1981. Însă omorurile din Nicaragua se situează mai aproape de mediile tipice pentru țările latino-americane decât de media unei țări comuniste.

Vorbind la modul general, regimurile comuniste au fost însoțite de cinci valuri de omoruri în masă:

1. În multe cazuri, totul a început cu un război civil în urma căruia rebelii marxiști au smuls puterea din mâinile unui regim autoritarist și brutal. În această primă fază a schimbării regimului, comuniștii erau de obicei preferabili stării de fapt din acel moment. Au educat poporul. Au făcut astfel încât oamenii să împartă lucrurile între ei. Au oferit asistență medicală gratuită. Au făcut cu adevărat dreptate atunci când au arbitrat dispute. Între timp, cei pe care încercau să-i înlăture jefuiau, violau și vindeau dreptatea aceluia care oferea mai mult.

   Merită să notăm că, spre deosebire de fascism, de sistemul care aplică strict legea Șaria și de alte forme de represiune, comunismul nu a pus niciodată stăpânire pe o democrație liberă. Votul pare să imunizeze o societate împotriva comunismului.

   - Războiul civil rus (1918–1922): 9 000 000 de morți
   - Războiul civil chinez (1927–1949): 7 000 000
   - Războiul din Vietnam (1959–1975): 3 500 000 doar în Vietnam
   - Iugoslavia (1940–1945), în cadrul celui de-al Doilea Război Mondial: 1 400 000
   - Războiul civil cambodgian (1970–1975): 600 000
   - Nicaragua (1972–1979): 30 000
   - Cuba (1955–1959): 5 000

   Total aproximativ: 21 de milioane

2. După victoria comunismului, noii șefi i-au executat pe slujbașii vechiului regim.

   - China (1950–1953): 2 000 000
   - Cambodgia (1975): 400 000 de execuții pe loc[1]
   - Iugoslavia (1945): 175 000[2]
   - Rusia (1918–1922): 100 000 de execuții în timpul războiului civil rus
   - Vietnam (după 1975): 65 000
   - Mongolia (1936–1938): 35 000
   - Polonia: 30 000[3]
   - Bulgaria: 20 000[4]
   - Cuba (1959–1960): 5 000[5]

   Total aproximativ: 3 milioane

3. Apoi s-a trecut la redistribuirea pământului, la strămutarea unei părți a populației și la restructurarea economiei; de obicei, s-au făcut greșeli mari, care au avut ca urmare înfometarea în masă.
   - China (Marele Salt Înainte, 1959–1962): 30 000 000 de decese din cauza foametei
   - Uniunea Sovietică (1932–1933): 7 000 000
   - Coreea (1995–1998): 2 000 000
   - Etiopia: 1 000 000
   - Cambodgia (1975–1979): 800 000[6]

   Total aproximativ: 41 de milioane
4. În faza următoare, Partidul Comunist s-a întors spre sine, i-a epurat pe moderați și a concentrat puterea în mâinile unui singur dictator.
   - Rusia (Marea Epurare, 1934–1938): 7 000 000
   - China (Revoluția Culturală, 1966–1969): 1 000 000
   - Coreea de Nord (epurări intermitente): 100 000[7]
   - Etiopia (Teroarea Roșie): 80 000

   Total aproximativ: 8 milioane
5. După ce regimurile comuniste au ajuns la putere într-un număr mai mare de țări – în special în anii ’70 –, roata s-a întors și au izbucnit revolte anticomuniste, ceea ce cu douăzeci de ani mai devreme ar fi fost considerat un oximoron.
   - Afganistan (1979–1989): 1 500 000
   - Mozambic (1975–1992): 800 000
   - Angola (1975–2002): 600 000
   - Nicaragua (1981–1990): 30 000
   - Ungaria (1956): 5 000

   Total aproximativ: 3 milioane

După ce s-a isprăvit cu epurările și prima generație de ideologi și-a dat duhul, majoritatea regimurilor comuniste s-au ancorat într-o birocrație trândavă, coruptă, care a pierdut tot mai mult controlul asupra populației și, în cele din urmă, a cedat puterea fără luptă.

Nu toate regimurile comuniste au trecut prin aceste cinci etape. Unele au avut o istorie mai simplă, iar altele una mai complicată. Dar în toate țările comuniste s-a murit în lagăre de muncă și în închisori. Pentru cei care preferă totalurile defalcate pe țări, iată niște estimări rezonabile cu privire la numărul celor care au murit sub regimurile comuniste din cauza execuțiilor, a lagărelor de muncă, a foametei, a purificărilor etnice și a tentativelor de evadare în bărci care au luat apă:

- China: 40 000 000
- Uniunea Sovietică: 20 000 000
- Coreea de Nord: 3 000 000
- Etiopia: 2 000 000
- Cambodgia: 1 700 000
- Vietnam: 365 000 (după 1975)
- Iugoslavia: 175 000
- Germania de Est: 100 000[8]
- România: 100 000[9]
- Vietnamul de Nord: 50 000 (pe plan intern, 1954–1975)
- Cuba: 50 000
- Mongolia: 35 000[10]
- Polonia: 30 000
- Bulgaria: 20 000
- Cehoslovacia: 11 000[11]
- Albania: 5 000[12]
- Ungaria: 5 000

  Total aproximativ: 70 de milioane

(Acest total aproximativ nu include cele 20 de milioane de morți din războaiele civile care i-au adus pe comuniști la putere și nici cele 11 milioane de victime ale înfruntărilor „prin intermediari" din timpul Războiului Rece. În acele conflicte, probabil că ambele părți au o parte de vină, așa încât responsabilitatea pentru pierderile de vieți nu poate fi atribuită exclusiv comuniștilor. Aceste două categorii se suprapun într-o oarecare măsură, dar, dacă scădem victimele incluse de două ori în numărătoare, se pare că în războaiele duse pentru cauza comunistă au murit circa 26 de milioane de oameni.)

Având în vedere că numărul total al victimelor comunismului depășește, probabil, numărul total al morților din al Doilea Război Mondial, v-ați putea întreba de ce nu am pus comunismul pe primul loc în clasamentul meu. Motivul principal este următorul: consider că fiecare dintre aceste regimuri este unic în felul său și că mișcarea comunistă este un fenomen prea amplu pentru a putea fi tratată ca un singur eveniment. Iar dacă aș pune toate regimurile comuniste laolaltă pe locul întâi, ar trebui să renunț la capitolele individuale despre Mao, Stalin, Pol Pot și Kim Il-sung.

Prăbușirea

Eșecurile monumentale ale comunismului în domeniul agriculturii contrastează cu numeroasele succese înregistrate în industria grea. În epoca marilor economii industriale, când lumea modernă se învârtea în jurul unor proiecte gigantice precum barajele, uzinele electrice, minele de cărbune și combinatele siderurgice, comuniștii au mobilizat cu ușurință mâna de lucru și resursele necesare ca să ajungă din urmă țările bogate din Occident. În acest fel, orășenii care au supraviețuit epurărilor și perioadelor de foamete au putut beneficia de pe urma creșterii constante a nivelului de trai și a speranței de viață.[13]

Și totuși, după ce au fost satisfăcute nevoile fundamentale, economiile bazate pe planificarea centralizată s-au dovedit prea inflexibile pentru a prevedea și îndeplini cererile schimbătoare de bunuri de consum. Astfel au apărut surplusuri generatoare de pierderi, produse de proastă calitate și tot felul de lipsuri. Cronicizarea lipsurilor a făcut ca numai persoanele cu relații să poată obține bunurile și serviciile dorite. Într-un sistem despre care se presupunea că se întemeiază pe idealism și solidaritate, această situație a stârnit resentimente și cinism. Prăbușirea comunismului a fost amânată cu aproape un deceniu de faptul că exporturile de petrol ale Uniunii Sovietice au pompat în economia rusă valută forte din Occident după ce prețurile țițeiului urcaseră vertiginos în anii ’70, dar, în cele din urmă, nici măcar asta n-a fost de ajuns. De îndată ce mișcările de reformă au permis popoarelor să aleagă sistemul pe care îl preferă, nimeni n-a dorit să mențină statu-quoul.[14]

Războiul de independență algerian

Numărul de morți: 525 000
Locul în clasament: 69
Tipul: revoltă anticolonială
Conflictul, în linii mari: francezi *vs.* arabi
Perioada: 1954–1962
Locul: Algeria
Principalul stat participant: Franța
Principalii participanți nonstatali: Frontul de Eliberare Națională, Organizația Armată Secretă
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Franța

Tabloul general

În decursul timpului, cele mai multe dintre coloniile europene s-au împărțit în două categorii: fie băștinașii au fost eliminați și înlocuiți de europeni (Australia și Noua Zeelandă), fie colonizarea europeană n-a prins niciodată cu adevărat rădăcini (Nigeria și Birmania). Când a venit timpul, primul tip de colonie a fost ușor de decuplat de statul care o cucerise, deoarece acei oameni erau la fel ca cei de acasă și puteau fi lăsați să se conducă singuri. Și coloniile din cea de-a doua categorie puteau fi lăsate de capul lor, deoarece populațiile respective erau complet diferite și nimănui nu-i păsa ce o să se întâmple cu ele.

Algeria făcea parte dintr-o a treia categorie, mai dificilă. În ea se stabiliseră destui europeni ca să existe imboldul de a continua guvernarea franceză, dar prea puțini pentru ca acest scenariu să fie foarte probabil. Un milion de occidentali cu drepturi civile depline conviețuiau cu nouă milioane de arabi și berberi care nu aveau deloc asemenea drepturi. Coloniștii europeni, așa-numiții *pieds-noirs*, erau avantajați din toate punctele de vedere. Erau de vreo zece ori mai bogați decât băștinașii și plăteau un impozit de două ori mai mic decât compatrioții lor din Franța. Mâna de lucru era ieftină, și în materie de civilizație și rafinament orașele de pe coasta sudică a Mediteranei nu erau cu nimic mai prejos decât cele din Franța.

Rebeliunea

În decembrie 1954, rebelii algerieni din Frontul de Eliberare Națională (FLN[a]) au atacat obiective militare și polițienești din întreaga colonie. În scurt timp, revolta s-a întețit și au început cruzimile. În august 1955, FLN a adoptat strategia de a ucide coloniști francezi și musulmani trădători (până atunci fuseseră vizați soldații), hăcuind 123 de civili francezi în orășelul Philippeville. Soldații francezi s-au răzbunat imediat, trăgând la întâmplare în arabii care se aflau prin preajmă.

În continuare, ambele părți s-au dedat la masacre. Rebelii obișnuiau să tortureze și să mutileze orice soldat sau colonist francez capturat; cadavrele erau adesea găsite cu organele genitale retezate și îndesate în gură. Ținta predilectă erau polițiștii și familiile lor, ceea ce a subminat eforturile francezilor de a menține ordinea. Reacția francezilor a fost să recruteze 150 000 de *harkis* – forțe neregulate alcătuite din algerieni –, care au ripostat cu la fel de multă brutalitate.

După câțiva ani în care a terorizat zonele rurale, FLN a început să opereze în orașe. În 1957, rebelii au supus orașul Alger unei serii cumplite de atacuri teroriste. Francezii au renunțat să mai procedeze după litera legii și au lăsat deoparte orice reținere. Au decretat starea de asediu și au stabilit puncte de control, aruncându-i în închisoare pe toți cei considerați suspecți. După ce îi băteau până când mărturiseau, îi executau pe cei care nu mai prezentau interes. În timpul bătăliei pentru Alger, circa 3 000 de arabi aflați în custodia francezilor au dispărut fără urmă.[1]

Între 1957 și 1960, guvernul francez a strămutat două milioane de algerieni din regiunile rurale în lagăre fortificate, pentru a-i priva pe rebeli de sprijinul popular. Francezii au pus mine și au construit garduri de-a lungul frontierelor cu Tunisia și Maroc, pentru a opri aprovizionarea rebelilor din afară, dar și pentru a împiedica replierea acestora în baze de peste graniță.

La început, cei mai mulți dintre soldații care luptau în tabăra franceză erau inși duri din unități profesioniste – de pildă, militari din Legiunea Străină sau parașutiști –, care nu se dădeau în lături de la omoruri și de la un pic de tortură dacă asta dădea rezultate, aducea răzbunare sau, cel puțin, îi ajuta să se destindă. Însă când nevoia de soldați a crescut (guvernul francez desfășurase între timp 400 000 de militari în Algeria), Parisul a început să trimită în Algeria recruți

---

a. În franceză, *Front de Libération Nationale* (n.red.).

obișnuiți. Aceasta însemna că, acum, publicul larg putea să afle direct de la sursă cât de sălbatic devenise războiul. În scurt timp, poporul francez a început să condamne războiul.

Acest conflict sângeros a declanșat cea mai periculoasă criză politică prin care a trecut Franța de la cel de-al Doilea Război Mondial încoace. În acele clipe, Franța a fost mai aproape de dictatură decât avea să ajungă oricare dintre democrațiile tradiționale din Europa de Vest în perioada postbelică. În mai 1958, într-un moment în care războiul beneficia de tot mai puțin sprijin politic la Paris, adepții liniei dure din armata franceză au efectuat un puci militar în Algeria. Puciul a eșuat, dar a aruncat în haos guvernul francez, și singurul care impunea destul respect ca să restabilească ordinea era Charles de Gaulle, eroul din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, între timp retras din activitate. În iunie 1958, de Gaulle a devenit prim-ministru, acordându-i-se puteri extraordinare până când avea să treacă criza. În cele din urmă, Constituția franceză a fost rescrisă într-un mod care slăbea puterile unui parlament divizat și le întărea pe cele ale președinției. Astfel, s-au pus bazele celei de-a Cincea Republici.[2]

Într-un discurs ținut în fața Națiunilor Unite în septembrie 1959, de Gaulle a rostit în legătură cu Algeria cuvântul interzis „autodeterminare". Asta i-a indignat pe militariștii din aripa dură, care spuneau sus și tare că Algeria era și avea să fie întotdeauna o parte integrantă a patriei-mamă, Franța. Dat fiind că de Gaulle discuta pe față posibilitatea independenței, Organizația Armată Secretă (OAS[a]), alcătuită din militarii francezi care nu se puteau împăca cu o astfel de perspectivă, a început să se agite, plănuind o lovitură de stat sau, cel puțin, un asasinat. Cu toate că nu îi stătea în fire să dea înapoi din fața unei lupte, de Gaulle s-a săturat de atentatele la viața lui și a luat măsuri împotriva militariștilor. El își dădea seama prea bine că Franța nu avea cum să aibă parte de liniște câtă vreme continua războiul. Întrucât victoria era imposibilă, de Gaulle a recunoscut în iulie 1962 independența Algeriei.

După proclamarea independenței, nouă sute de mii de cetățeni francezi au fugit din Algeria în decurs de câteva luni. Apoi, după ce francezii au plecat, algerienii au vânat și au masacrat zeci de mii de conaționali care sprijiniseră guvernul francez, însă fuseseră abandonați de francezii învinși.

---

a. În franceză, *Organisation Armée Secrète* (n.red.).

Numărul de morți

Armata franceză a pierdut 17 456 de militari, dintre care vreo 7 000 proveneau din colonii sau făceau parte din Legiunea Străină, nefiind așadar francezi. Conform estimărilor oficiale ale francezilor, FLN a pierdut 141 000 de oameni în lupte, plus alți 12 000 care au fost uciși în timpul epurărilor interne. De asemenea, au fost uciși 2 788 de civili francezi.

Guvernul algerian susține că în timpul războiului au murit peste un milion de algerieni, dar cei mai mulți cercetători pun la îndoială această estimare. De obicei, istoricii apreciază că au murit undeva între 200 000 și 500 000 de civili algerieni. Am luat media acestor două numere și am adăugat-o la cele 173 000 de victime de mai sus. În acest total sunt incluși și miile de algerieni (estimările merg de la 30 000 până la 150 000) care au fost linșați după război drept răzbunare pentru faptul că i-au ajutat pe francezi.[3]

Războaiele din Sudan

Numărul de morți: 2,6 milioane (500 000 în primul război[1], 1,9 milioane în cel de-al doilea[2], 200 000 în Darfur[3])
Locul în clasament: 35
Tipul: războaie civile interetnice
Conflictul, în linii mari: arabii musulmani din Nord *vs.* negrii necredincioși din Sud
Perioada: 1955–1972, 1983–2005, 2003–prezent
Locul și principalul stat participant: Sudan
Principalul participant nonstatal: Armata Populară de Eliberare din Sudan
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: arabii
Altă pacoste: război civil african

După ce trupele britanice au cucerit statul mahdist (vezi „Răscoala mahdistă“), Sudanul a devenit o colonie cu granițe clare, aflată sub administrație anglo-egipteană. Sudanul britanic includea nu numai nucleul arab așezat de-a lungul cursului mijlociu al Nilului, ci și o regiune sudică dominată de mlaștinile Sahelului din amontele fluviului, care era locuită de băștinași negri și care nu avea nimic în comun cu restul Sudanului, în afara de faptul că mult timp arabii sudanezi veniseră încoace ca să adune sclavi. Dar, cum sclavia fusese scoasă între timp în afara legii și țara se afla sub stăpânire britanică, dușmănia dintre aceste două regiuni n-ar fi trebuit să constituie o problemă. Britanicii n-ar fi îngăduit să se ajungă la un război.

Britanicii tratau Sudul ca pe o rezervație culturală, și de aceea oamenii de acolo – neamurile nuba, dinka și așa mai departe – nu fuseseră năpădiți de misionari. Stilurile de viață africane tradiționale au rămas nealterate, chiar dacă o minoritate creștină a dat regiunii o înclinație către Occident. Musulmanii îi tolerau pe creștini, dar n-aveau aceeași considerație pentru necredincioșii care umblau pe jumătate despuiați.

Primul război civil din Sudan (1955–1972)

Derulăm povestea rapid înainte, către anul 1955, când Sudanul era pregătit pentru independență. Aceste două regiuni urmau să facă parte din aceeași țară, și nu era greu de ghicit că noul guvern avea să fie dominat de arabi, care erau preferații britanicilor. Protestele din Sud s-au transformat în răscoale. S-au tras focuri de armă. O unitate

militară din Sud a fost însărcinată cu înăbușirea răscoalei, dar s-a răzvrătit la rândul ei. În 1956, când britanicii au transferat puterea unui guvern ales, războiul civil era deja în plină desfășurare.

De ce Nordul n-a lăsat pur și simplu Sudul să se desprindă? Din păcate, partea de nord a Sudanului (unde trăiește cea mai mare parte a populației) dispune doar de o fâșie insuficientă de teren cultivabil de-a lungul Nilului, restul teritoriului fiind ocupat de un deșert uriaș care nu oferă condiții propice de viață. În schimb, partea sudică are un labirint de cursuri de apă care se varsă în Nil, are aur, mai multe terenuri cultivabile, pășuni, lemn și apă, deci nu-i de mirare că Nordul nu voia să lase Sudul să-și întemeieze un stat propriu și să ia cu sine toate aceste bogății. Situația a devenit și mai complicată în 1979, când în partea sudică s-au descoperit zăcăminte de țiței. În plus, comerțul cu sclavi din Sud continua să fie o afacere profitabilă, deși legea interzicea negoțul cu oameni.

Guvernul ales, instalat de britanicii aflați pe picior de plecare, a fost răsturnat în 1958 printr-o lovitură de stat militară. Mișcarea populară din octombrie 1964 a reinstaurat un soi de democrație în Sudan, și diferitele partide politice s-au regrupat și au revenit în parlament.

Războiul a continuat și, când se scria anul 1969, Sudul era scena confruntărilor dintre 12 000 de militari din forțele guvernamentale și 5 000 până la 10 000 de rebeli. În același an, o nouă lovitură de stat l-a adus la putere pe generalul Gaafar el Numeiri, și în următorul deceniu acesta a condus țara într-un mod cum nu se poate mai blând pentru această parte a lumii. A împărțit puterea cu alții și a adus la guvernare facțiunile rivale. Războiul s-a domolit, și cele două tabere au început să negocieze. În martie 1972, Acordul de la Addis Abeba a pus capăt luptelor, acordând Sudului autonomia.

Al doilea război civil din Sudan (1983–2005)

Sudanul fusese timp de mulți ani un stat clientelar al Uniunii Sovietice, dar în 1976 Numeiri a trecut de partea americanilor, adversarii sovieticilor din Războiul Rece. În 1977, le-a permis rivalilor săi politici – în principal, fundamentaliști musulmani – să se implice în mod public în viața politică. Părea că Sudanul va avea în sfârșit parte de pace și libertate, dar apoi lucrurile au luat o întorsătură proastă. Numeiri a schimbat macazul și a inaugurat un curs mai dictatorial.[4]

În 1983, președintele Numeiri a declarat Sudanul stat musulman, anunțând că țara se va supune de acum înainte legii islamice, Șaria, iar după puțin timp a proclamat starea de urgență și a suspendat

drepturile constituționale. Sudul și-a pierdut mult din autonomie, în vreme ce în nord legea islamică se aplica acum tuturor locuitorilor, indiferent de religia lor. În regiunile sudice au izbucnit greve, revolte și lupte de partizani.

În 1985, când Numeiri a fost înlăturat printr-o lovitură de stat, oamenii au sperat că lucrurile vor reintra pe făgașul normal. S-a renunțat la legea islamică, iar în 1986 au avut loc alegeri libere (cât de cât), revenindu-se la un regim laic. Însă conducătorul Armatei Populare de Eliberare din Sudan, colonelul John Garang, un dinka educat în America, considera că noul regim nu era decât aceeași „hienă în straie noi“ și a continuat lupta. Astfel, în 1986 Sudanul era bântuit de 20 000 de rebeli din Armata Populară de Eliberare, dar și de trei sferturi de milion de refugiați. Chiar și așa, s-a revenit la o stare de calm relativ care a ținut câțiva ani. Numeroasele partide politice aveau mai multă libertate de a se ciorovăi între ele decât avuseseră vreodată celelalte țări africane.[5]

Apoi, în mai 1989, o altă lovitură de stat l-a adus la putere pe generalul Omar al-Bashir. Acesta era un personaj proeminent asociat cu Frontul Național Islamic, o ceată de fanatici al cărei ideolog de frunte era Hassan al-Turabi. Ei au dat vina pentru insurgență pe americani și sioniști și au refuzat orice negocieri.

Turabi a creat un stat polițienesc îngrozitor de eficient într-o țară care până atunci nu fusese decât o cleptocrație haotică. Înainte, în ciuda tuturor suișurilor și coborâșurilor, sudanezii avuseseră posibilitatea să exprime opinii divergente, însă acum presa independentă și sindicatele au fost reduse la tăcere. Disidenții au fost alungați din armată, din universități și din sistemul judiciar.[6]

În 1991, au fost introduse pe tot cuprinsul țării pedepsele aspre prevăzute de legea Șaria, cum ar fi lapidare pentru adulter, biciuire pentru posesia de alcool și tăierea mâinii drepte pentru furt. În 1993, guvernul federal i-a înlocuit pe toți judecătorii din Sud cu musulmani de încredere și i-a transferat pe toți judecătorii nemusulmani în ținuturile nordice, unde erau mai ușor de controlat. S-au adoptat noi legi care îi obligau pe locuitorii din Sud să se îmbrace după rânduiala islamică, chiar dacă nu erau musulmani. Acum, era o infracțiune capitală să treci de la islam la o altă religie. În 2000, guvernul de la Khartoum a încercat chiar să le interzică femeilor să lucreze în locuri publice.

Pe măsură ce luptele se întețeau, economia Sudului s-a stins. În curând, băncile, locurile de muncă și banii s-au evaporat. Bunurile și serviciile circulau doar prin troc sau furt. Supraviețuirea depindea de ajutoarele trimise de organizațiile internaționale.[7] După ce comandanții facțiunilor rebele luau ce era mai bun, restul ajutoarelor ajungeau cu țârâita la nevoiași.

În 1999, Bashir (generalul) și Turabi (ideologul) au intrat într-un conflict, întrucât nu se puteau pune de acord cine era adevăratul conducător al Sudanului. Când lucrurile s-au limpezit, Turabi a ajuns în închisoare, fiind acuzat de trădare. În anul următor, Bashir a fost reales președinte în urma unor alegeri măsluite, și cu asta disputa a fost tranșată.[8]

După ani de lupte care nu au dus la nici un rezultat, în ianuarie 2005 părțile beligerante au semnat un tratat de pace la Nairobi. Chiar dacă cele mai multe dintre revendicările Sudului au fost acceptate pe hârtie, timp de câțiva ani a părut că Nordul va denunța înțelegerea. Totuși, după o perioadă în care lucrurile s-au mai așezat, în anul 2011 Sudul a putut desfășura un referendum în urma căruia și-a proclamat independența. Împărțirea Sudanului este un eveniment singular în istoria Africii: este prima oară când frontierele unei noi țări africane nu au fost trasate de-a lungul vechilor hotare coloniale.

Darfur (din 2003 încoace)

Cam pe vremea când Sudanul se pregătea să pună capăt războiului din regiunile sudice, a izbucnit un alt război în provincia Darfur, situată în vestul țării. Ceea ce a început ca o mică răscoală împotriva guvernării arabe s-a transformat în cea mai gravă criză umanitară de pe glob atunci când Bashir a ordonat armatei să-i zdrobească pe rebeli, fără să se mai complice cu luarea de prizonieri. Armata nu s-a ostenit să distingă între combatanți și civili, eliminând sistematic triburile africane locale, care aparțin neamurilor fur (grupul etnic majoritar), masalit și zaghawa. Așa cum s-a întâmplat și cu triburile rebele din Sud, grupurile vizate de guvern sunt de rasă negroidă, dar, spre deosebire de cele dintâi, etniile fur, masalit și zaghawa sunt de religie musulmană.

Ca să nu fie învinuit de genocidul din Darfur, guvernul și-a retras cea mai mare parte a trupelor și a lăsat exterminarea în seama milițiilor arabe locale, numite Janjaweed, pe care Khartoumul le-a creat și le-a alimentat fără să facă un mare secret din asta. Milițiile Janjaweed au șters de pe fața pământului nenumărate sate africane, ucigând bărbații și copiii, violând femeile și însușindu-și sau distrugând bunurile oamenilor. În câțiva ani au murit 200 000 de oameni, iar 2,5 milioane de africani (aproape toată populația nearabă din Darfur) au fost dezrădăcinați și duși în lagăre de refugiați.[9]

Războiul din Vietnam

Numărul de morți: 4,2 milioane (3,5 în Vietnam, 600 000 în Cambodgia, 62 000 în Laos, neincluzând epurările postbelice)
Locul în clasament: 24
Tipul: război civil ideologic
Conflictul, în linii mari: comuniști *vs.* capitaliști
Perioada: 1959–1975
Locul: Asia de Sud-Est
Principalele state participante: Vietnamul de Sud, Vietnamul de Nord, Statele Unite, Cambodgia, Laos
Statele participante secundare: Australia, Filipine, Coreea de Sud, Thailanda
Principalii participanți nonstatali: Viet Cong, khmerii roșii, Pathet Lao
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: președintele american Lyndon Johnson
Altă pacoste: război terestru al superputerilor în Asia
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Cum a ajuns cea mai mare superputere a lumii să ia bătaie de la o mână de țărișoare din Lumea a Treia?

Crearea celor două Vietnamuri

Tratatul din 1954, prin care francezii recunoșteau independența Vietnamului, nu prevedea ca teritoriul vietnamez să rămână divizat pentru totdeauna în două țări. Acesta era doar un aranjament provizoriu. Deși rebelii comuniști în frunte cu Ho Și Min avuseseră cel mai mare rol în izgonirea francezilor, marilor puteri nici nu le trecea prin cap să stea cu brațele încrucișate și să permită apariția încă unei țări comuniste. În mod semnificativ, președintele Eisenhower scria mai târziu: „N-am vorbit sau corespondat cu nici o persoană familiarizată cu situația din Indochina care să nu fie de acord că, dacă s-ar fi organizat alegeri la vremea luptelor, poate 80% din populație l-ar fi votat pe comunistul Ho Și Min la conducerea țării“.[1]

Prin urmare, Occidentul i-a lăsat pe comuniști să se instaleze la Hanoi, în jumătatea de nord, creând în sud, la Saigon, o monarhie constituțională tradițională. În nord, comuniștii au început să-i masacreze pe cei etichetați ca dușmani ai poporului, după cum le stătea în obicei. Au fost uciși zeci de mii de moșieri și de țărani prosperi. În sud, împăratul a fost răsturnat rapid printr-un puci care a dus la fondarea Republicii Vietnam – un regim dictatorial instituit de o elită catolică sub conducerea lui Ngo Dinh Diem. O sută de mii de opozanți – atât comuniști veritabili, cât și așa-ziși „comuniști“ – au fost arestați și

închiși. Populației i s-a promis că se vor ține alegeri ceva mai încolo, dar știți cum merg treburile astea.

Diem nu avea nici charisma, nici perspicacitatea necesare ca să fie un despot eficient. Era înclinat către aroganță și nepotism, și sfătuitorii cei mai apropiați ai noului președinte erau frații săi, generalul Ngo Dinh Nhu și arhiepiscopul Ngo Dinh Thuc. Prima doamnă a clanului era frumoasa și sarcastica Madame Nhu, soția generalului.

După un timp, în sud s-a iscat o rebeliune comunistă. În 1959, insurgenții au asasinat în Vietnamul de Sud circa 1 200 de funcționari guvernamentali. În 1961, au fost asasinați 4 000 de funcționari. Întrucât persoanele cu adevărat importante erau bine păzite, comuniștii s-au mulțumit să le facă de petrecanie funcționarilor civili de rang inferior și oamenilor care aveau ghinionul să se afle în preajmă. Dat fiind că rebeliunea luase amploarea unui război civil, Saigonul a decis să-i plaseze pe toți țăranii loiali regimului în așezări strategice. Oricine rămânea în afara acestor cătune avea să fie considerat rebel și, prin urmare, putea fi omorât. Cătunele erau prevăzute cu fortificații și urmau să trăiască din producția proprie, dar țăranii care le-au construit au fost puși la muncă silnică, iar generalul Nhu a folosit multe dintre aceste așezări pe post de plantații, pentru a-și spori averea personală.

Cu multă vreme în urmă, francezii invadaseră Vietnamul pentru a-i apăra pe misionarii catolici, iar Biserica Catolică avusese un statut privilegiat în timpul cârmuirii franceze. Însă Diem a continuat aceste politici procatolice chiar și după proclamarea independenței, ceea ce l-a adus într-un conflict tot mai ascuțit cu majoritatea budistă. Când s-a luat măsura (inutilă) de a interzice afișarea de pancarte în timpul unei sărbători budiste, s-au iscat obișnuitele proteste. Apoi însă, lucrurile au degenerat, ajungându-se la încăierări, împușcături, arestări, crime și răscoale (pe care le găsim în orice societate supusă stresului). Totul a culminat cu decizia unor călugări budiști de a-și da foc (ceea ce e mai puțin obișnuit). Madame Nhu n-a fost impresionată, spunând: „Dacă îmi va mai fi dat să asist la o demonstrație de grătar călugăresc, am să bat din palme…“[2]

Până la urmă, nemulțumiții din armata vietnameză au hotărât în 1963 să se descotorosească de președintele Diem. Mai întâi, au discutat chestiunea cu oamenii lor de legătură din CIA și, cum *nu* li s-a spus să *nu* facă asta, lovitura de stat și-a urmat cursul plănuit. Diem și generalul Nhu au fost arestați. Un timp a părut că părțile implicate ar putea conveni ca Diem și Nhu să fie trimiși în exil, dar, fiindcă un asemenea scenariu putea să ducă la complicații inutile, au fost împușcați, și cu asta basta.[3]

Lovitura de stat a creat un vid de putere, și în perioada următoare guvernarea a încăput pe mai multe mâini. Timp de mulți ani, nu s-a găsit un despot viabil care să fie instalat la Saigon, până când Nguyen Van Thieu a fost ales președinte în 1967.

Mirosul de napalm în zori[a]

În august 1964, două distrugătoare ale marinei americane aflate în misiuni de recunoaștere în Golful Tonkin au raportat că fuseseră atacate. Judecând după imaginile suspecte de pe radar, erau fie torpile nord-vietnameze, fie pești. Senatul american n-a primit deloc bine vestea și l-a autorizat pe președintele Lyndon Johnson să facă uz de forță pentru a-i plăti dușmanului cu aceeași monedă.[4]

Johnson a stat cuminte până în noiembrie, când s-a văzut reales, după care a trecut la acțiune. Aflând că guvernul de la Saigon era în pragul prăbușirii, Johnson a cerut să se efectueze în mod regulat raiduri de bombardament împotriva Vietnamului de Nord, și apoi a suplimentat efectivele americane terestre pentru a apăra noile baze aeriene. În aprilie 1965, Johnson a ordonat unităților americane să lupte alături de sud-vietnamezi în operațiuni de ofensivă. Numărul militarilor desfășurați pe teren a crescut continuu, și în 1968 ajunseseră să lupte în Vietnam peste o jumătate de milion de americani – asta în condițiile în care trupele sud-vietnameze totalizau 670 000 de militari.[5]

Stilul de luptă din Vietnam se deosebea în unele privințe de modul în care se purtau războaiele între superputeri cu o generație în urmă. Între timp, apăruseră două inovații tehnologice importante: elicopterele și armele de asalt.

În anii ’50 și ’60, armatele au început să-și echipeze infanteriile cu arme de asalt, care puteau funcționa fie ca pușcă, fie ca mitralieră ușoară. Studiile efectuate asupra luptelor din timpul celui de-al Doilea Război Mondial au arătat că majoritatea schimburilor de focuri care implicau infanteria aveau loc la o distanță mai mică decât se crezuse până atunci, ceea ce însemna că soldații nu aveau nevoie de gloanțe grele cu care să tragă la distanțe mari. Infanteria putea să folosească o muniție mai ușoară, din gama intermediară. Și, de vreme ce soldații

---

a. Trimitere la filmul *Apocalypse Now* (1979, regia: Francis Ford Coppola), a cărui acțiune este plasată în timpul Războiului din Vietnam. „Iubesc mirosul de napalm în zori“, spune la un moment dat un locotenent-colonel din armata americană (n.t.).

puteau să care acum mai multe cartușe, unitățile își puteau permite să irosească muniție trăgând rafale de focuri automate, în loc să se limiteze la focuri individuale bine țintite. Aceleași studii arătaseră că unitățile mici erau mai eficiente decât formațiunile mari. Grupurile mici făceau ca legăturile între membri să fie mai strânse, și acești soldați luptau cu o motivație individuală mai puternică decât mulțimile de anonimi din trecut. Armele de asalt compensau pierderea puterii de foc.

Studiile care au avut ca obiect cel de-al Doilea Război Mondial au arătat și un lucru mai controversat, și anume că randamentul în luptă al unui militar din prima linie atingea punctul culminant după câteva luni de experiență, după care începea un declin constant, pe măsură ce se instala epuizarea. Armata americană a hotărât să folosească militarii prin rotație, trimițându-i acasă după un an petrecut în teatrul de război – o strategie care a fost criticată de multă lume pe temeiul că, în acest fel, militarul era tentat să evite riscurile pentru a supraviețui acelui an, în loc să lupte pentru victorie, gândindu-se că aceasta era singura cale de a scăpa de război.

În deceniul precedent, tehnologia mutase în aer mașinile de luptă. Elicopterele s-au dovedit mai adaptabile decât vehiculele blindate terestre. Evitau obstacolele, fortificațiile și terenul accidentat, operând în trei dimensiuni. Elicopterele de asalt, precum Cobra, aveau lansatoare de rachete, mitraliere Gatling și tunuri, care înainte fuseseră apanajul tancurilor. Elicopterele de transport aduceau trupelor provizii și întăriri, în vreme ce elicopterele sanitare îi evacuau pe răniți.

Viet Cong-ul (insurgenții din Sud) și nord-vietnamezii (trupele aliate trimise de Hanoi) erau aprovizionați de sovietici și chinezi, însă nu aveau mijloace de luptă atât de avansate și se bazau mai mult pe elementul surpriză pentru a-i ucide sau a-i demoraliza pe soldații americani. Capcanele și minele terestre omorau și mutilau mulți americani. Infiltrările și ambuscadele puteau aduce comuniștilor un avantaj tactic temporar, până când americanii aveau ocazia să-și pună în valoare puterea de foc superioară. Membrii Viet Cong-ului se amestecau cu civilii, atacau brusc și apoi se făceau nevăzuți.

Căile de aprovizionare ale comuniștilor erau la fel de greu de descoperit ca și soldații comuniști. „Poteca Ho Și Min“ ocolea zona demilitarizată care separa cele două Vietnamuri, trecea prin Laosul și Cambodgia neutre și intra apoi prin mai multe puncte în Vietnamul de Sud. Americanii au încercat să bombardeze Poteca Ho Și Min, dar nu existau ținte clare, ci numai niște cărări pe undeva pe sub bolta junglei.

Scopul americanilor era să creeze o situație în care forțele comuniste să poată fi supuse unui tir copleșitor și distruse. Pentru aceasta, era nevoie să dispară din zona de luptă civilii și desișurile junglei.

Două arme chimice au fost folosite pentru a elimina vegetația și a priva gherilele comuniste de ascunzișurile lor, astfel încât să poată fi masacrate în câmp deschis. Napalmul, o substanță gelatinoasă amestecată cu benzină, împrăștia flăcări persistente pe o arie vastă, iar Agent Orange, un erbicid defoliant, lăsa copacii fără frunze. Evident, ambele erau periculoase pentru orice om care se nimerea prin zonă.

Americanii au încercat, de asemenea, să creeze zone de tragere liberă, evacuând în acest scop toți civilii din perimetrele respective. Până în 1968, 5 milioane dintre cei 17 milioane de sud-vietnamezi au fost izgoniți din satele lor.[6] În teorie, îndepărtarea tuturor civililor din zonele de luptă permitea patrulelor americane să tragă fără reținere în orice mișca fără a pune în pericol populația pe care ar fi trebuit s-o apere. Aviația și artileria puteau bombarda aceste zone folosind din plin forța militară formidabilă a celei mai mari puteri industriale din lume, știind că singurii oameni care mișunau pe acolo erau tipii răi. Numai că mulți țărani n-au vrut să-și lase în urmă tot avutul ca să-l distrugă americanii și au rămas pe loc, expunându-se pericolului.[7]

Dat fiind că trupele comuniste nu puteau fi făcute să se arate și să lupte împotriva americanilor mai bine înarmați, războiul era mai mult o patrulare necontenită. Un indiciu, un zvon sau o bănuială despre o bază Viet Cong vulnerabilă declanșa o misiune americană de căutare și distrugere. Dar deseori era vorba de o alarmă falsă sau de o capcană, și veșnica nesiguranță îi punea la grea încercare pe soldați și îi făcea să fie primejdios de nervoși. Pierzându-și din ce în ce mai mult disciplina militară, soldații americani frustrați au început să ucidă populația civilă în care se infiltrau gherilele comuniste.

În martie 1968, la o zi după ce câțiva militari americani au fost uciși de o mină plasată de Viet Cong lângă satul My Lai, compania din care făceau parte a ocupat așezarea și a început să-i scoată din case pe civili. Aproape o sută de săteni au fost mânați în mijlocul așezării și împușcați. O duzină de bătrâne au fost împușcate în ceafă în timp ce îngenuncheau în fața templului. Alții au fost înșirați de-a lungul unui șanț de irigație și împușcați. Câțiva săteni au supraviețuit ascunși sub cadavre.[8] În cele din urmă, echipajul unui elicopter american care zbura prin zonă a intervenit din proprie inițiativă, somându-i pe soldații americani să înceteze masacrul și amenințându-i cu deschiderea focului. În acea zi au fost uciși vreo 500 de civili.[9]

N-a fost singura dată când trupele americane au masacrat civili. În toamna lui 1967, membrii unei unități speciale americane, numită Tiger Force, au primit misiunea de a restabili pacea și ordinea într-un teritoriu disputat, nefiind supravegheați aproape deloc. În timpul

lunilor petrecute pe teren, Tiger Force a raportat uciderea a peste 1000 de oameni, numai că multe dintre victime nu erau militari inamici, așa cum susțineau membrii unității. „Un soldat le-a scos dinții civililor executați ca să le ia plombele de aur. [Altul] i-a tăiat unui prizonier beregata cu un cuțit de vânătoare, după care l-a scalpat, punând scalpul în vârful unei puști. [...] Potrivit consemnărilor, doi oameni aproape orbi care fuseseră găsiți rătăcind prin vale au fost duși într-un loc unde râul Song Ve făcea un cot și împușcați. Doi săteni, dintre care unul adolescent, au fost executați deoarece se aflau în afara lagărelor în care fuseseră strămutați locuitorii. [...] Membrii plutonului înșirau pe șireturi urechi umane și le purtau atârnate de gât, spun unele rapoarte. A fost o perioadă în care aproape fiecare avea un colier de urechi. [...] Soldații au agresat sexual o fată de treisprezece ani și apoi i-au tăiat beregata; au incendiat coliba unei tinere mame, după care au împușcat-o".[10] O anchetă secretă desfășurată de armata americană a descoperit optzeci și patru de crime evidente săvârșite de cel puțin optsprezece soldați, dar nimeni nu a fost pus sub acuzare.

Tot atât de ineficientă cum fusese campania militară a fost campania „Inimi și minți", în timpul căreia americanii au cheltuit mari sume de bani pentru a construi drumuri, clinici, centrale electrice și școli în Vietnam. Statele Unite au presat guvernul de la Saigon să redistribuie pământurile către țărani. Cheltuielile au fost amețitoare, rezultatele au fost impresionante, iar efectul a fost nul. Într-un război popular, aceste programe sociale ar fi fost dovada supremă a bunăvoinței americanilor, însă în contextul bombardamentelor, masacrelor și strămutărilor campania a fost percepută doar ca o încercare ipocrită a Statelor Unite de a face uitate ororile și crimele săvârșite.

Ambele părți au desfășurat programe obscure de asasinare a liderilor civili ai taberei adverse, dar de cele mai multe ori victimele au fost persoane neînsemnate sau oameni care au avut ghinionul să se afle prin preajmă. În anii '50, înainte să se ajungă la un război deschis, comuniștii operau prin atacuri teroriste, și au continuat să folosească această tactică pe tot parcursul războiului. În 1967, de exemplu, Viet Cong-ul a asasinat circa 6000 de lideri locali. CIA a ripostat cu programul Phoenix, care grupa sub o comandă unică mai multe programe de combatere a insurgenței din Vietnamul de Sud și care a ucis între 20587 (estimarea directorului CIA) și 40000 (estimarea Saigonului) de persoane suspectate a fi asociați sau susținători ai Viet Cong-ului prin raiduri efectuate adânc în teritoriul inamic. Multe alte zeci de mii de persoane au fost capturate, după care au fost fie închise, fie transformate în agenți dubli, fie eliberate după ce au plătit o mită adecvată.[11]

Ofensiva Tet

În mod tradițional, Hanoiul și Saigonul încheiau un armistițiu pe durata extrem de popularei sărbători budiste Tet. Însă pe 31 ianuarie 1968 trupele Viet Cong-ului infiltrate în Sud au încălcat armistițiul și și-au luat prin surprindere adversarii lansând atacuri simultane asupra țintelor politice de pe tot cuprinsul țării. Printre altele, comuniștii au luat în stăpânire importantul oraș Hué, vechea capitală imperială. Cea mai mare victorie de propagandă au repurtat-o după ce câțiva membri ai Viet Cong-ului au pătruns în incinta ambasadei americane din Saigon; în cele din urmă, intrușii au fost uciși. Baza americană de la Khe Sanh, aflată în inima teritoriului inamic, a fost asediată, dar a rezistat la toate atacurile comuniștilor.

După ce au recucerit orașul Hué, forțele americane și sud-vietnameze au început să descopere morminte proaspăt săpate pline cu civili, întâi câteva sute, apoi câteva mii. În scurta perioadă în care a deținut controlul asupra orașului, Viet Cong-ul a adunat toți oamenii care păreau să aibă o orientare prooccidentală – funcționari, profesori, medici, membri ai clerului, studenți – și a împușcat cel puțin 2 800 dintre ei. Alte 3 000 de persoane dispărute n-au mai fost găsite niciodată.

Ofensiva Tet a fost, fără îndoială, o victorie tactică a americanilor. Dușmanii au fost măcelăriți pe oriunde s-au ivit. Jumătate din cei 20 000 de comuniști care au asediat baza americană de la Khe Sanh au fost uciși sau răniți grav; dintre cei 6 000 de americani care apărau baza au murit doar 200, iar alți 850 au fost răniți.[12] De fapt, după ofensiva Tet, Viet Cong-ul a încetat să mai fie o forță eficientă, și războiul a trebuit să fie continuat de trupele regulate nord-vietnameze. Cu toate acestea, publicul american a considerat irelevantă victoria tactică. Guvernul asigurase populația Statelor Unite că forțele comuniste erau prea slăbite și dezorganizate ca să mai reziste mult, dar iată că inamicul ataca mai adânc ca niciodată în teritoriul american și mobiliza forțe mai mari ca oricând. Nu părea să conteze că ofensiva aranjase lucrurile exact așa cum își dorea armata americană, permițându-i să-și valorifice puterea de foc superioară împotriva unor trupe mai slab dotate. Chiar și când era învins, Viet Cong-ul stârnea simpatie. Imaginile care au rămas întipărite în mintea publicului american au fost o fotografie și o filmare cu un ofițer sud-vietnamez care îi zbura creierii unui prizonier pe o stradă din Saigon.

Mișcarea antirăzboi din America

Guvernul american se confrunta cu o dilemă. Publicul nu putea accepta ca numărul morților să depășească o anumită limită fără să fie în joc un interes național vital.[13] Dat fiind că scopul declarat al războiului era să aducă pacea și libertatea poporului sud-vietnamez asaltat de comuniști, transformarea întregii țări într-un deșert plin de fum și de gropi nu-i era de folos nimănui. America ar fi avut cele mai bune șanse să obțină victoria militară dacă ar fi zdrobit capacitatea de luptă a comuniștilor la sursă, în Vietnamul de Nord, dar asta însemna să se expună riscului unui război cu China – care la acea vreme era o națiune extrem de xenofobă și dispunea de armament nuclear –, iar declanșarea unui asemenea Armaghedon probabil că ar fi omorât un număr enorm de americani și vietnamezi.

Campaniile de bombardare sporadice, aproape rituale, împotriva Nordului aveau de obicei rolul de a transmite un mesaj, nu de a distruge țara. Piloților nu li se permitea să bombardeze decât un număr foarte restrâns de ținte. Cu toate acestea, cantitatea de bombe aruncate asupra Vietnamului de Nord a fost de peste trei ori mai mare decât cantitatea totală lansată de americani în cel de-al Doilea Război Mondial. Adesea, încadrarea țintei se făcea neglijent, și se estimează că aceste raiduri aeriene au ucis 65 000 de civili nord-vietnamezi.

În vreme ce luptele continuau fără să existe un scop clar și fără să se întrevadă vreun sfârșit, din ce în ce mai mulți americani au început să se opună războiului. Cea mai vizibilă categorie de manifestanți antirăzboi erau studenții de vârsta recrutării care aveau motivația, capacitatea de organizare și tehnicile politice necesare pentru a desfășura proteste zgomotoase, de mare amploare. America își alimenta armata cu recruți încă de pe vremea Războiului din Coreea, dar ceea ce fusese cândva o datorie care făcea cumva parte din procesul de maturizare devenise acum un coșmar pe care toți voiau să-l evite.

Rezoluția adoptată după incidentul din Golful Tonkin, care îl autorizase pe președintele Johnson să atace Vietnamul de Nord, trecuse prin Senatul american cu numai două voturi împotrivă, dar câțiva ani mai târziu situația era cu totul alta. Pe la începutul campaniei prezidențiale din 1968, o facțiune majoritară a Partidului Democrat se raliase în jurul candidaților pacifiști, cum era Robert Kennedy. După ce și-a început campania cu o prestație slabă, președintele Johnson și-a dat seama că nu va mai primi votul de nominalizare din partea partidului său și s-a retras din cursă. Părea că Robert Kennedy va obține nominalizarea fără probleme, dar asasinarea sa în luna iunie a lăsat

facțiunea pacifistă fără un candidat viabil. În cele din urmă, democrații l-au nominalizat pe vicepreședintele Hubert Humphrey, un socialist-liberal de modă veche care nu luase poziție împotriva războiului. Luptele de stradă violente care au izbucnit între manifestanții antirăzboi și poliția locală în timpul Convenției Democrate de la Chicago au subminat sprijinul pentru partid, și în noiembrie candidatul Partidului Republican, Richard Nixon, a fost ales președinte cu o diferență mică de voturi.

Un război mai mic, un război mai mare?

În momentul în care Johnson a părăsit Casa Albă, fuseseră uciși în Vietnam 30 000 de americani.[14] În timpul campaniei prezidențiale din 1968 devenise clar că Statele Unite își vor retrage trupele din Vietnam, indiferent cine ar fi câștigat alegerile ori cine ar fi câștigat războiul. Singura problemă a Americii era cum să-și ia tălpășița fără să-i fie știrbit prestigiul. Nixon a început să retragă o parte a trupelor americane din Vietnam de îndată ce a fost instalat în funcție, căutând să mute povara războiului pe umerii armatei sud-vietnameze. Între timp, comuniștii au lansat o nouă ofensivă. Deși Nixon făcea tot posibilul pentru ca Statele Unite să nu se mai implice în luptele terestre din Vietnam, în timpul primului său an la Casa Albă au fost uciși circa 10 000 de americani.[15]

De ani de zile, comuniștii vietnamezi acționau din refugiile strategice aflate în Cambodgia neutră, la vest de Vietnam. După ce Nixon a venit la putere, americanii au început să efectueze bombardamente și raiduri secrete împotriva acestor refugii strategice. Prințul Sihanouk al Cambodgiei a tolerat incursiunile americanilor, fiindcă nu prea avea de ales. Viet Cong-ul a ripostat înarmându-i și instruindu-i pe comuniștii cambodgieni, cunoscuți sub numele de khmerii roșii, care apoi s-au infiltrat în Cambodgia cu scopul de a hărțui regimul lui Sihanouk. Sihanouk a încercat să mențină un curs neutru în ciuda escaladării luptelor, dar prim-ministrul Lon Nol îl presa să adopte o linie mai dură împotriva khmerilor roșii. În martie 1970, în timp ce prințul se destindea în Franța, Lon Nol l-a răsturnat de la putere și a proclamat Republica Khmeră. În loc să se retragă din viața publică și să rămână în Franța, așa cum făcuse colegul său din Vietnamul de Sud, împăratul, când fusese înlăturat de la putere, Sihanouk s-a dus în China și a luat legătura cu reprezentanții khmerilor roșii, încheind o alianță cu aceștia.[16]

În luna mai, americanii și sud-vietnamezii au lansat o invazie fățișă pentru a distruge refugiile strategice ale Viet Cong-ului. Intenția lor era să-i încolțească și să-i nimicească pe comuniști, însă n-au avut mai mult spor în Cambodgia decât avuseseră în Vietnam. Mai mult, invazia străină a trezit la viață naționalismul cambodgian și a întărit sprijinul popular pentru khmerii roșii. Această bruscă extindere a războiului a stârnit, de asemenea, o nouă serie de proteste în America. În timpul unei manifestații care a avut loc la Kent State University, Garda Națională a tras în protestatari, omorând patru dintre ei.

În 1971, forțele sud-vietnameze au invadat Laosul pentru a tăia căile de aprovizionare care făceau parte din Poteca Ho Și Min, dar au fost împinse înapoi de trupele nord-vietnameze.

Înapoi la războiul civil

Până în 1972, când au avut loc următoarele alegeri prezidențiale, implicarea Statelor Unite în război fusese redusă cu peste 90%. Dar, deși rămăseseră doar 40 000 de militari americani în Vietnam, comuniștii continuau să le facă americanilor retragerea dificilă. Tratativele de pace de la Paris stagnau de ani de zile, transformându-se încetul cu încetul într-o farsă. Părțile nu se puteau pune de acord asupra celor mai banale proceduri. Nixon și-a îmbunătățit relațiile diplomatice cu marile puteri comuniste, China și Uniunea Sovietică, în speranța că se va reveni la modalitatea calmă, practică în care se făceau lucrurile în secolul al XIX-lea, când marile puteri hotărau soarta țărilor mărunte. Dar, deși ambii giganți comuniști pierdeau bani în războiul din Indochina și își reduseseră sprijinul aproape la zero, nord-vietnamezii o țineau pe-a lor. În primăvara anului 1972, au lansat o nouă ofensivă de mare amploare.[17] Disperați, americanii au reluat bombardamentele masive asupra Vietnamului de Nord în decembrie 1972, pentru a-i determina pe comuniști să-i lase să se retragă păstrându-și într-o oarecare măsură demnitatea.[18] Până la urmă, în ianuarie 1973 a intrat în vigoare un acord de încetare a focului.

Termenii acordului de încetare a focului erau complicați, implicând angajamentul de a se ține alegeri, împărțirea puterii, aranjamente teritoriale, returnarea prizonierilor și așa mai departe, dar toate aceste lucruri n-aveau nici o importanță. Ceea ce conta cu adevărat era faptul că li se permitea comuniștilor să-și mențină armatele, însă acestea trebuiau să stea cuminți o vreme, pentru ca americanii să poată părăsi Vietnamul fără a da impresia că bat în retragere.

Războiul civil a continuat neoficial și Vietnamul de Sud a câștigat încet-încet teren, dar devenea tot mai clar că ambele părți luptau cu ultimele puteri. Chiar dacă în timpul războiului economia Vietnamului de Sud se bazase pe mită, furt, prostituție și speculă, cel puțin existase o economie de subzistență, însă odată cu plecarea militarilor americani plecaseră și banii acestora. În aceste condiții, masele de țărani mânate în orașe nu mai aveau nici un venit. De cealaltă parte, comuniștii făcuseră o mare risipă de resurse lansând an de an noi atacuri, iar acum armata nord-vietnameză era la pământ. În octombrie 1973, atât Uniunea Sovietică, cât și China au refuzat să-i mai aprovizioneze pe nord-vietnamezi. Prim-ministrul chinez i-a spus liderului nord-vietnamez: „Cel mai bun lucru pentru Vietnam și pentru restul Indochinei ar fi să se potolească vreme de cinci sau zece ani".[19] În Statele Unite, animozitatea creată în jurul războiului adusese țara în pragul anarhiei și al dictaturii. Administrația Nixon a fost demascată pe când încerca să înăbușe opoziția internă printr-o rețea de activități ilegale, și în august 1974 președintele a fost nevoit să-și dea demisia – lucru fără precedent în istoria Statelor Unite.

Dar, după cum s-a dovedit, nord-vietnamezii mai aveau suficiente resurse pentru a lansa o ultimă ofensivă. Primul lor atac a trecut prin platourile centrale, izolând orașele din nord. Comandantul sud-vietnamez a fugit într-un loc sigur, lăsând 200 000 de militari și familiile acestora să se descurce cum or putea.

Apoi, comuniștii au luat cu asalt orașul Hué. Amintindu-și de masacrul din 1968, locuitorii orașului au intrat în panică și au încercat să fugă. Civilii au invadat aeroportul sau au căutat să scape pe mare, bulucindu-se pe ambarcațiuni. Hué a căzut pe 25 martie 1975, iar Da Nang a avut aceeași soartă la puțin timp după aceea. Coloanele de oameni care fugeau de comuniști au fost prinse la mijloc în schimburi de focuri. Zeci de mii de civili au fost măcelăriți. Militarii sud-vietnamezi prinși în lupte sporadice fie au fost învinși, fie au fugit fără să opună rezistență, azvârlindu-și uniformele și amestecându-se în coloanele de civili, ca să nu ajungă în lagărele de prizonieri comuniste.[20]

Atunci când s-a intrat în faza finală a luptelor, Congresul american a decis cu o majoritate copleșitoare că Statele Unite se vor ține deoparte. Faptul că americanii nu s-au grăbit să revină într-o țară din care fuseseră alungați pentru a-și salva aliatul continuă să stârnească și astăzi dezbateri aprinse în Statele Unite, dar, realist vorbind, trupele americane nu mai aveau nimic de făcut acolo. Punct.

Orașele Saigon și Phnom Penh au căzut în aprilie 1975. A urmat o reglare masivă de conturi, dar asta e cu totul altă poveste (vezi „Vietnamul postbelic" și „Kampuchia Democrată").

Numărul de morți

Armata sud-vietnameză a consemnat moartea a 223 748 de oameni din rândurile sale înainte ca ofensiva finală să întrerupă ținerea evidenței. Statele Unite au pierdut, conform registrelor, 58 177 de militari. Multă vreme, nimeni n-a știut câți comuniști sau civili au murit. În aprilie 1995, la aniversarea a douăzeci de ani de la sfârșitul războiului, Hanoiul a dat publicității estimările oficiale, care arătau că războiul fusese de două ori mai nimicitor decât se crezuse până atunci. Hanoiul a declarat că în cele două decenii de conflict (1954–1975) au murit 1,1 milioane de militari ai Viet Cong-ului și Vietnamului de Nord și 2 milioane de civili vietnamezi.[21] Un studiu din 2008 care se bazează pe anchetele Organizației Mondiale a Sănătății a confirmat în mare aceste cifre, estimând că în perioada respectivă s-au produs în Vietnam 3,8 milioane de decese violente.[22]

S-a apreciat că în războiul civil din Cambodgia (1970–1975), care e strâns legat de conflictul din Vietnam, au murit 600 000 de oameni, luând în considerare toate cauzele de deces și toate părțile implicate.[23] Numărul celor care au murit în Laos este estimat la 62 000 de oameni.[24]

Războiul Rece

Confruntarea Est–Vest

În cei patruzeci de ani în care au transformat lumea în scena unui conflict bipolar, Uniunea Sovietică și Statele Unite s-au străduit permanent să câștige o poziție cât mai bună pe tabla de joc. Fiecare dintre cele două superputeri voia să controleze cât mai multe țări cu putință, indiferent de valoarea economică sau strategică a acestora. De fapt, dacă aruncăm o privire asupra zonelor „fierbinți" din timpul Războiului Rece, vom vedea o adunătură de țări complet lipsite de importanță. În afară de Indonezia, nici una dintre ele nu este un furnizor important de petrol, metale, produse alimentare sau culturi pentru export; în afară de Indonezia, Etiopia și Grecia, nici una nu se învecinează cu rute maritime importante. Faptul că superputerile au sacrificat milioane de oameni pentru a obține controlul asupra acestor țări ar putea fi cea mai bună dovadă că ambele tabere din Războiul Rece au acționat realmente din considerente ideologice. Dacă Uniunea Sovietică și Statele Unite nu s-ar fi gândit decât la interesele lor economice, ar fi renunțat la aceste țări fără a mai duce războaie. Așa însă, au pierdut militari și bani și nu s-au ales cu aproape nimic concret în schimb.

Pe de altă parte, niște războaie care nu sunt rentabile pentru o țară în ansamblu pot totuși să aducă profit unor grupuri influente. Războiul Rece a creat un ciclu de dependențe în care amenințarea reprezentată de un dușman ideologic puternic făcea necesară existența unor mari armate permanente, ceea ce impunea apoi investiții masive în domeniul militar, care, la rându-le, au creat o clasă de oameni puternici a căror bogăție depindea de menținerea cheltuielilor militare, acestea din urmă putând fi justificate doar prin amenințarea constantă a războiului. De asemenea, acest complex militar-industrial făcea ca pentru

liderii marilor puteri să fie ispititor de ușor să recurgă la arme ori de câte ori izbucnea un conflict pe undeva.

Iată o listă concisă cu cele mai sângeroase războaie „prin intermediari“ din epoca bipolară:

1. **Vietnam (1959–1975)**: 3500000 de morți în interiorul granițelor Vietnamului. Intervenție americană directă în numele guvernului împotriva rebelilor comuniști.
2. **Coreea (1950–1953)**: 3000000 de morți. Intervenție directă a Occidentului în numele Coreii de Sud și intervenție directă a Chinei în numele Coreii de Nord.
3. **Afganistan (1979–1992)**: 1500000 de morți. Intervenție sovietică directă în numele guvernului împotriva rebelilor mujahedini.
4. **Mozambic (1975–1992)**: 800000 de morți. Rebelii prooccidentali împotriva unui guvern comunist.
5. **Cambodgia (1970–1975)**: 600000 de morți. Intervenție americană directă în numele guvernului împotriva rebelilor comuniști.
6. **Angola (1975–1994)**: 500000 de morți. Intervenție cubaneză directă în numele guvernului împotriva rebelilor prooccidentali.
7. **Indonezia (1965–1966)**: 400000 de morți. Un guvern prooccidental a masacrat opoziția de stânga.
8. **Guatemala (1960–1996)**: 200000 de morți. Rebelii de stânga împotriva unui guvern prooccidental.[1]
9. **Grecia (1943–1949)**: 160000 de morți. Rebelii comuniști împotriva unui guvern prooccidental.[2]
10. **El Salvador (1979–1992)**: 75000 de morți. Rebelii de stânga împotriva unui guvern prooccidental.
11. **Laos (până în 1973)**: 62000 de morți. Sprijin acordat de americani guvernului în lupta acestuia împotriva rebelilor comuniști.[3]
12. **Coreea de Sud (1948–1949)**: 60000 de morți. Rebelii de stânga împotriva unui guvern prooccidental.
13. **Filipine (din 1972 încoace)**: 43000 de morți. Rebelii comuniști împotriva unui guvern prooccidental.[4]
14. **Argentina (1976–1983)**: 30000 de morți. Un guvern prooccidental a prigonit opoziția de stânga.[5]
15. **Nicaragua (1972–1979)**: 30000 de morți. Rebelii comuniști împotriva unui guvern prooccidental.[6]
16. **Nicaragua (1982–1990)**: 30000 de morți. Rebelii prooccidentali împotriva unui guvern comunist.[7]

Așadar, vreo 11 milioane de oameni au murit în diferite conflicte în care americanii aprovizionau una din părți, iar sovieticii, pe cealaltă. Cadrul acestei cărți nu îmi permite să mă apuc să descâlcesc fiecare dintre aceste conflicte pentru a vedea când au fost de vină comuniștii și când occidentalii, dar, dacă auziți pe cineva spunând că echilibrul nuclear dintre superputeri a dus la o epocă de pace internațională fără precedent, probabil că persoana respectivă uită de aceste 11 milioane de victime.

Campania de epurare din Indonezia

Numărul de morți: 400 000[1]
Locul în clasament: 81
Tipul: purificare ideologică
Conflictul, în linii mari: armata *vs.* elementele de stânga
Perioada: 1965–1966
Locul și principalul stat participant: Indonezia
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Suharto, CIA
Întrebările simple pe care le pune toată lumea: Este Sukarno una și aceeași persoană cu Suharto? N-au și prenume?*

Un an de cumpănă[a]

Pe 30 septembrie 1965, un grup de ofițeri de rang inferior i-a răpit pe șase dintre cei mai importanți generali din Indonezia. Dedesubturile sunt neclare, dar se pare că operațiunea era prima etapă a unei lovituri de stat. Când lucrurile au scăpat de sub control, insurgenții au intrat în panică, au omorât prizonierii și i-au aruncat într-un puț. Singurul supraviețuitor a fost generalul Abdul Nasution, care a sărit peste zidul din spatele curții sale și s-a refugiat în incinta ambasadei irakiene, după ce atacatorii i-au ucis aghiotantul și fiica în vârstă de șase ani.

Generalul Nasution i-a raportat cele întâmplate generalului Suharto, un personaj însemnat care nu figurase pe lista țintelor vizate de asasini. Generalul Suharto a dat vina pe Partidul Comunist Indonezian, de orientare maoistă, care era la vremea aceea al treilea partid comunist din lume după numărul de membri. Unora li s-a părut suspect că uneltitorii au uitat să-l pună pe listă pe Suharto. Nu numai că nu i s-a clintit nici un fir de păr, dar atacurile i-au adus avantaje neîndoielnice.

Președintele Indoneziei era Sukarno, un vechi luptător pentru independența Indoneziei, care eliberase țara de sub dominația olandeză după cel de-al Doilea Război Mondial. În anii ’50, Sukarno a contribuit

---

* Răspunsurile: Nu. Nu.

a. În original, „*The Year of Living Dangerously*“ – trimitere la filmul australian cu acest nume (1982, regia: Peter Weir), care a rulat la noi sub titlul *Un an de cumpănă*. Filmul spune povestea unui jurnalist australian care ajunge în Indonezia cu puțin timp înaintea loviturii de stat eșuate din toamna lui 1965 (n.t.).

la apariția mișcării de nealiniere, care urmărea să țină Lumea a Treia în afara celor două blocuri politico-militare din timpul Războiul Rece. La început, Sukarno fusese un președinte cu adevărat democratic, care susținea alegerile libere și presa liberă, dar odată cu trecerea anilor și-a țesut un cocon din firele puterii, din care a ieșit, aidoma unui fluture, ca președinte ales pe viață în 1963. Pentru a ține opoziția sub control, membrii Parlamentului indonezian erau numiți, nu aleși, politica lui Sukarno fiind cea a unei „democrații dirijate".

După lovitura de stat eșuată din septembrie 1965, timp de câteva săptămâni a fost liniște și pace în Indonezia, dar apoi armata a început să-i vâneze și să-i omoare pe toți cei suspectați că ar avea simpatii comuniste. Armata a făcut liste cu stângiști de toate soiurile – nu numai comuniști, ci și sindicaliști, studenți și jurnaliști –, executând sumar câteva mii dintre ei. Unii dintre stângiști au fost uciși în urma unor raiduri care au făcut multe alte victime: au fost masacrate familii întregi și au fost rase de pe fața pământului sate necooperante. Alți suspecți au fost aruncați în închisorile locale și supuși unor interogatorii brutale sau lăsați să zacă în celule săptămâni întregi, pentru ca apoi să fie duși într-un loc pustiu și împușcați. După spusele mai multor foști oficiali americani, serviciile de informații americane au furnizat armatei indoneziene numele a sute, poate chiar mii de persoane de care voiau să scape.[2] Soldații și milițiile alcătuite din civili i-au luat în vizor și pe etnicii chinezi, despre care se zvonea că ar fi cu toții agenți maoiști, cu toate că populația chineză făcea comerț în Asia de Sud-Est de generații întregi și era deja o parte integrantă a culturii locale.

În general, masacrele aveau loc noaptea, când oamenii mascați puteau să-și lichideze nestânjeniți prizonierii. Un martor ocular povestește că într-o noapte a văzut dintr-un tufiș cum și-au făcut apariția pe malul râului camioane pline cu prizonieri, mulți dintre aceștia fiind persoane pe care le-a recunoscut – vecini sau profesori. Prizonierii au fost târâți afară și decapitați cu macetele. Capetele lor au fost îndesate în sacoșe pentru a fi păstrate, iar trupurile au fost împinse în râu, ca să le ia apa.[3]

Aproape o jumătate de milion de oameni au fost uciși în timpul acestei campanii de epurare. Șase sute de mii de oameni au fost băgați în pușcărie fără a avea parte de un proces, iar unii dintre ei au stat închiși ani întregi. Câteva mii de indezirabili au fost trimiși în lagăre de muncă presărate pe întregul arhipelag, și mulți au murit de epuizare.

Președintele Sukarno nu a reușit să-i țină în frâu pe militari și în martie 1966 s-a dat bătut, cedând puterea în favoarea generalului Suharto, care a îndeplinit timp de un an funcția de președinte interimar, după care a devenit oficial președinte. Suharto a renunțat treptat la postulatul nealinierii Indoneziei și a dus din ce în ce mai mult o politică de apropiere față de blocul american.[4]

Războiul din Biafra

Numărul de morți: 1 milion[1]
Locul în clasament: 46
Tipul: război civil interetnic
Conflictul, în linii mari: Nigeria *vs.* Biafra
Perioada: 1966–1970
Locul: Nigeria
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: de regulă este incriminat Ojukwu, uneori Gowon și, mai rar, amândoi
Altă pacoste: război civil african

Izbucnirea conflictului

Aidoma multor alte țări africane, Nigeria e o ciudățenie. Aici, pe Coasta Sclavilor, se afla o enclavă pe care britanicii au cucerit-o pentru a supraveghea mai bine comerțul cu sclavi. Apoi, britanicii și-au extins stăpânirea spre interiorul continentului, pentru ca acele ținuturi să nu cadă în mâinile francezilor. În partea de nord a Nigeriei, populația este de religie musulmană, în timp ce sudul este locuit de creștini; acestora li se adaugă o mulțime de triburi risipite pe tot cuprinsul țării. În primii ani de după proclamarea independenței (1960), Nigeria a fost o federație de provincii în mare măsură autonome, populate de principalele grupuri etnice. În Regiunea de Nord, grupul etnic hausa-fulani (musulman) era majoritar, Regiunea de Est era teritoriul populației ibo (creștină), numită și igbo, iar Regiunea de Vest era locuită de etnia yoruba (tot creștină). Cei din neamul ibo asimilaseră cel mai bine modul de viață occidental în perioada în care țara se aflase sub stăpânire britanică. Erau mai bogați și mai bine educați decât celelalte etnii și exercitau o influență disproporționată asupra armatei.

În ianuarie 1966, un grup de ofițeri ibo din armata nigeriană a încercat să-i înlăture de la putere pe conducătorii civili corupți și ineficienți ai Primei Republici. Un general ibo loial regimului a dejucat planurile puciștilor, chiar dacă i-a cruțat pe urmă, și a fost numit în fruntea statului pentru a restabili ordinea. Dar, când noul șef al statului a început să-și pună oamenii în guvern, care erau, ca și el, de etnie ibo, musulmanii din Regiunea de Nord au plănuit la rândul lor un puci. În iulie 1966, această contralovitură de stat i-a readus pe cei din nord la putere; totuși, pentru a calma spiritele în jumătatea creștină a țării, noua juntă l-a numit președinte pe Yakubu Gowon, un

colonel dintr-un mic trib creștin care nu fusese implicat în nici una dintre loviturile de stat.

La cei treizeci și doi de ani ai săi, Gowon era cel mai tânăr șef de stat din Africa. Fiind chipeș și charismatic, era agreat atât în Nigeria, cât și în afara ei. Cu toate că avea să supervizeze un război care a ucis un milion dintre compatrioții săi, istoria nu l-a judecat prea aspru. Cei în măsură să se pronunțe au apreciat că cea mai mare parte din vină a purtat-o guvernatorul militar al Regiunii de Est, un ibo pe nume Chukwuemeka Odumegwu Ojukwu, la fel de tânăr, dar mai puțin charismatic. Familia lui Ojukwu era cea mai bogată din țară, și această avere a constituit o sursă de finanțare importantă pentru armata din Biafra în timpul războiului care a urmat.

După contralovitura de stat din iulie, în nordul musulman au izbucnit pogromuri care îi vizau pe locuitorii creștini, în special pe cei de etnie ibo. Musulmanii, furioși pe puciștii din ianuarie, au ucis circa 30 000 de etnici ibo și au alungat încă un milion înapoi în Regiunea de Est. Populația ibo a protestat și a încercat să negocieze cu conducerea centrală pentru a obține protecție, însă aceste demersuri au rămas fără rezultat. Astfel, Ojukwu a proclamat independența sfertului de sud-est al Nigeriei, sub numele de Republica Biafra.

Războiul

Prima încercare a armatei federale de a recuceri provincia a fost respinsă cu ușurință, iar apoi armata Biafrei a urmărit trupele federale care băteau în retragere până în Regiunea de Vest, dincolo de fluviul Niger, amenințând capitala țării, Lagos. Această incursiune a fost stăvilită și respinsă după câteva săptămâni, și Biafra s-a mulțumit să stea în defensivă pentru tot restul războiului.

Nigeria este țara cu cea mai mare populație din Africa, astfel că armata federală a ajuns la un moment dat să numere 250 000 de oameni, în vreme ce armata din Biafra nu a avut niciodată mai mult de 45 000 de soldați. Dacă dăm crezare observatorilor, nici una dintre aceste două armate nu era prea iscusită în luptă. De câte ori se înfruntau, principalul obiectiv tactic părea a fi acela de a face cât mai multă gălăgie. În timpul unei ofensive federale tipice, artileria măcina cu înverșunare presupusele poziții ale celor din Biafra, fără să verifice dacă trupele inamice erau într-adevăr masate acolo ori dacă nu stăteau în cale civili. De obicei însă, trupele din Biafra se retrăgeau când cădea primul obuz, căci, neavând artilerie, nu puteau să riposteze pe

măsură. Apoi, infanteria federală pornea asaltul, trăgând frenetic în direcția aproximativă a inamicului, până ce isprăvea ultimul cartuș. Uneori, când tirul înceta, cei din Biafra treceau la contraatac, în vreme ce trupele federale se retrăgeau, așteptând să fie aprovizionate cu muniție.[2]

Foametea

Armata federală a mușcat tot mai mult din marginile Biafrei și a cucerit o fâșie de teritoriu de-a lungul frontierei estice cu Camerunul, retezând legăturile terestre ale Biafrei cu restul lumii. În cele din urmă, trupele federale au lansat un atac amfibiu și au cucerit Port Harcourt, privând Biafra de ultima cale de comunicație cu exteriorul. Acum, numai avioanele mai puteau aduce provizii, dar acestea nu erau niciodată suficiente. A urmat o foamete care a ucis sute de mii de biafrezi. Publicațiile din toată lumea erau pline de fotografii înfățișând copii scheletici cu burțile umflate.

Pe când Nigeria înconjura Biafra și o reducea la o zecime din mărimea ei inițială, singurele persoane care mai aveau voie să treacă prin blocadă erau cele care aduceau ajutoare umanitare. Apoi, în iunie 1969, Gowon a strâns șurubul și a interzis Crucii Roșii să mai efectueze zboruri către Biafra. Deși protestele internaționale l-au silit pe Gowon să anuleze ordinul după două săptămâni, criza a declanșat o reacție în lanț.

Crucea Roșie trebuia să mențină un echilibru precar între diferitele tabere ca să poată pătrunde în zona de război, ceea ce însemna că organizația umanitară trebuia să facă politică. Câțiva medici francezi care lucrau în Biafra au acuzat public Crucea Roșie că se preta la favoritisme și au hotărât să se organizeze astfel încât să-și poată desfășura activitatea fără a ține cont de politică. Astfel, peste câțiva ani a luat ființă organizația Medici fără Frontiere, care acordă asistență medicală țărilor afectate de războaie și crize fără a ține seama de considerente politice (în mod ironic, tocmai acesta a fost, la origine, unul dintre motivele pentru care a fost înființată Crucea Roșie).

Capitularea

În următorii ani, în vreme ce enclava se micșora tot mai mult, Ojukwu a declanșat o campanie de propagandă pentru a convinge populația din Biafra că, în eventualitatea unei capitulări, s-ar ajunge la genocid.

Fiecare parte o acuza pe cealaltă că masacrează civili și îi invita pe observatorii străini în zona de război pentru a arăta că, spre deosebire de sălbaticii din tabăra adversă, se supunea tuturor regulilor războiului civilizat.

Biafra a luptat până ce n-a mai rămas mare lucru de apărat, și ultimele poziții întărite au fost abandonate în ianuarie 1970. Ojukwu a fugit în Coasta de Fildeș, dar capitularea n-a fost însoțită de răzbunările care au loc după cele mai multe războaie civile din Lumea a Treia. N-a fost nici un masacru, nici o execuție, doar reconciliere și o amnistie generală. Desigur, au apărut diverse zvonuri, dar nici unul dintre ele nu a fost confirmat de observatorii externi. Gowon a primit multe laude pentru atitudinea sa milostivă, ceea ce evidențiază cât de rar este un asemenea deznodământ.[3]

Genocidul din Bengal

Numărul de morți: 1,5 milioane[1]
Locul în clasament: 40
Tipul: purificare etnică
Conflictul, în linii mari: Pakistanul de Vest *vs.* Pakistanul de Est
Perioada: 267 de zile din 1971
Locul: Pakistanul de Est
Principalul stat participant: Pakistan
Statul cuantic participant: Bangladesh
Statul participant secundar: India
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Agha Mohammad Yahya Khan

Geografia

După proclamarea independenței, Pakistanul era alcătuit din două teritorii distincte, aflate de o parte și de cealaltă a Indiei, care nu aveau în comun decât religia musulmană și faptul că făcuseră până de curând parte din Imperiul Britanic. Teritoriul apusean, Pakistanul de Vest, era centrul puterii politice și avea o mai mare diversitate etnică, în vreme ce teritoriul răsăritean, Pakistanul de Est, era populat cu precădere de vorbitori de limba bengali și era tratat de Pakistanul de Vest ca o colonie săracă, înapoiată. O asemenea situație nu avea cum să fie mulțumitoare pentru populația din Est, care, de altfel, era ceva mai numeroasă.

În noiembrie 1970, Pakistanul de Est a fost lovit de un taifun devastator, însă reacția guvernului federal a lăsat mult de dorit. Dictatorul militar al Pakistanului, Agha Mohammad Yahya Khan, era prins cu treburi mai importante, fiind implicat în problemele politicii globale. Fiind aliat atât cu China, cât și cu Statele Unite, Pakistanul slujea drept intermediar pentru aranjarea unor convorbiri între Nixon și Mao. Când s-a produs catastrofa, Yahya era în China.

Deși mareea provocată de furtună a înghițit zone populate, ucigând sute de mii de pakistanezi, Yahya nu a întreprins mare lucru pentru a-i ajuta pe supraviețuitori. Alte state – Marea Britanie, Statele Unite, Germania Federală etc. – au oferit ajutoare înainte s-o facă guvernul pakistanez. Ca urmare a indiferenței guvernului, naționaliștii bengalezi, reuniți în Liga Awami, și-au sporit influența pe tot teritoriul Pakistanului de Est și au devenit favoriți la câștigarea alegerilor care se apropiau.

Politica

Ar putea să pară ciudat că în Pakistan se țineau alegeri deși țara era condusă de un dictator, dar pe aceste meleaguri o asemenea combinație este normală. Guvernul pakistanez a fluctuat mereu între un soi de democrație și un soi de autoritarism. De fapt, un pic din ambele nu e ceva ieșit din comun. De obicei, Pakistanul are un parlament, o presă liberă și un sistem juridic independent (mai mult sau mai puțin), dar conducerea națională se află ba în mâinile militarilor, ba în mâinile civililor. Șeful suprem este fie un dictator militar care îi lasă pe civili să se ocupe de funcționarea de zi cu zi a țării, atâta vreme cât nu sare nimic în aer, fie un președinte ales care conduce recurgând la mită și favoruri și care nu silește armata să facă nimic din ce nu vrea ea. Indiferent de formația și cariera celui care ajunge șeful statului, guvernul pakistanez este de obicei dominat de personalitatea liderului.

În urma alegerilor parlamentare din decembrie 1970, Liga Awami, condusă de șeicul Mujibur Rahman, a câștigat aproape toate locurile din Parlament alocate Pakistanului de Est, astfel că Liga avea acum o majoritate confortabilă la nivel național. Dar asta n-a făcut decât să-l convingă pe Yahya că ținerea unor alegeri libere fusese o greșeală. Chiar dacă junta nu avea nici cea mai mică intenție să-i încredințeze guvernarea lui Mujibur, era nevoită să se confrunte cu neplăcutele efecte secundare ale restabilirii democrației în Pakistan. Câtă vreme bengalezii rămâneau uniți în jurul Ligii Awami, rezultatele alegerilor le dădeau puterea să conducă toată țara.

În Pakistanul de Vest, victoria revenise Partidului Popular Progresist, însă liderul acestuia, Zulfikar Ali Bhutto, refuza să facă parte dintr-un parlament dominat de Mujibur. Bhutto voia ca cele două provincii pakistaneze să fie transformate într-o federație, ceea ce, desigur, i-ar fi asigurat o poziție dominantă în Pakistanul de Vest. Discuțiile tripartite între Bhutto, Mujibur și Yahya s-au tărăgănat până ce taberele și-au pierdut răbdarea. Mujibur a organizat o serie de greve și proteste în Pakistanul de Est bengalez, și în februarie 1971 Yahya și-a trimis soldații într-acolo pentru a-l aresta pe șeic și a restabili ordinea.

„Dacă omorâm trei milioane dintre ei“, le-a spus președintele Yahya apropiaților săi, „ceilalți o să ne mănânce din palmă.“[2] Apologeții lui din Pakistan susțin acum că aceste cuvinte nu trebuie luate *literal*.

Masacrul

Generalul Tikka Khan a preluat comanda armatei din Pakistanul de Est pe 7 martie, iar câteva săptămâni mai târziu a declanșat masacrul împotriva bengalezilor. Primele vizate au fost universitățile. Intelectualii și liderii politici bengalezi au fost vânați sistematic. Pe 25 martie, ziua declanșării operațiunii, armata a ucis 3 000 de oameni în Dacca. Numai în primele zile au fost omorâți 30 000 de bengalezi, și populația panicată a început să părăsească orașul.

„Blânda noapte a fost năpădită de bocete, țipete și incendii", scria în memoriile sale un general pakistanez. „Generalul Tikka a dezlănțuit toate forțele de care dispunea, de parcă ar fi atacat un inamic. În loc să dezarmeze unitățile bengaleze și să-i închidă pe liderii bengalezi, așa cum i se ordonase, el a început să omoare civili și să incendieze totul în cale."[3]

La universitate, soldații pakistanezi au dat foc căminului de fete și le-au secerat cu mitralierele pe studentele care se năpusteau afară.[4] În orașul Hariharpara, din apropiere de Dacca, pakistanezii au înghesuit prizonierii într-un depozit părăsit. Noaptea, i-au scos în grupuri de șase-șapte, legați cu frânghii unii de alții, și i-au mânat în râu până când apa le ajungea la mijloc. Proiectând asupra lor lumina unor lămpi puternice cu arc voltaic, i-au împușcat și i-au lăsat să plutească în josul apei.[5]

Archer Blood, consulul Statelor Unite la Dacca, a telefonat în țară pe 28 martie, oferind detalii despre genocidul aflat în plină desfășurare, și s-a rugat de guvernul american să intervină. „Aici, la Dacca, suntem martorii muți și îngroziți ai regimului de teroare instituit de armata pakistaneză." Însă apelul său a rămas fără ecou. Departamentul de Stat american avea nevoie de Yahya Khan pentru a intermedia dialogul cu Mao, și de aceea a ordonat ca pakistanezii să nu fie deranjați.[6]

Înainte să înceapă masacrele, nu existase o mișcare separatistă înarmată în Pakistanul de Est, dar acum supraviețuitorii au început să formeze miliții și să riposteze cu orice arme pe care puneau mâna. În decursul câtorva luni, 30 de milioane de bengalezi au fost nevoiți să-și părăsească locuințele și să se refugieze în zone mai sigure ale țării. Mulți alți bengalezi – numărul lor se situează undeva între 6 și 10 milioane – au fugit în India ca să scape de masacre. Statul indian, copleșit de acest torent de oameni înfometați și disperați, a hotărât să facă astfel încât toți acești oameni să se poată întoarce în siguranță în Pakistanul de Est. Pe 3 decembrie, India a invadat Pakistanul de Est, și peste nici două săptămâni armata pakistaneză locală a capitulat. În acest fel, s-a putut înființa statul independent Bangladesh.[7]

Idi Amin

Numărul de morți: 300 000[1]
Locul în clasament: 96
Tipul: despot
Conflictul, în linii mari: Idi Amin împotriva tuturor
Perioada: 1971–1979
Locul și principalul stat participant: Uganda
Statele participante secundare: Tanzania, Libia
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Idi Amin

Idi Amin era un bărbat impozant, de 1,93 m și vreo 120 kg, care însă abia știa să scrie și să citească. Fusese campion la box și își croise drum spre eșaloanele superioare ale armatei coloniale britanice. Milităria îi pătrunsese până în măduva oaselor. Sub primul președinte ales al Ugandei, Milton Obote, Amin a devenit șef de stat-major al armatei ugandeze. În general, lumea considera că Amin, o brută jovială, era mult prea lipsit de imaginație ca să reprezinte o amenințare. De asemenea, provenea dintr-un mărunt trib sudanez, ceea ce îi făcea pe oameni să creadă că nu avea relațiile necesare pentru a putea crea probleme serioase.

În ianuarie 1971, Amin a preluat puterea printr-o lovitură de stat, tocmai când președintele Obote se gândea să se descotorosească de el.

Aproape imediat, Amin i-a eliminat din armată pe membrii triburilor acholi și langi, care fuseseră oamenii de nădejde ai lui Obote, omorând circa 10 000 dintre ei. Faptul că armata ugandeză nu fusese prea numeroasă nici înaintea acestor epurări nu a constituit un impediment. Amin i-a înlocuit pe militarii epurați cu membrii unor triburi sudaneze pe care i-a recrutat din nordul Ugandei și de dincolo de graniță, adică din teritoriile musulmanilor, care erau oarecum înrudiți cu cei din neamul său.

În 1972, Amin a expulzat 70 000 de ugandezi de descendență asiatică, în majoritate indieni, și le-a confiscat averile. Deși această măsură s-a bucurat de sprijinul unei bune părți a populației și chiar s-a dovedit profitabilă pe termen scurt, în cele din urmă a distrus economia. Strămoșii celor expulzați fuseseră aduși în Africa de către britanici pentru a lucra în serviciul civil și, cu timpul, ei ajunseseră să formeze coloana vertebrală a clasei de mijloc ugandeze.[2]

După un timp, s-a produs și o reorientare a politicii externe a țării. Idi Amin a renunțat la serviciile consilierilor militari britanici

și israelieni și s-a raliat mișcării de solidaritate musulmană. După asta, au sosit în Uganda trupe libiene ca să-i sprijine regimul. În 1976, niște palestinieni au deturnat un avion de pasageri israelian, iar Amin le-a permis să aterizeze pe aeroportul ugandez Entebbe. În timp ce Amin savura atenția care i se acorda în mijlocul acestei crize, Israelul a trimis mai multe comandouri care au ocupat aeroportul și au salvat aproape toți ostaticii.

Desigur, nu prin aceste acțiuni și-a câștigat Idi Amin renumele de cel mai mare zurbagiu din Lumea a Treia. Îl știm cu toții pe Idi Amin pentru că îi plăcea să atragă atenția făcând pe clovnul. De fiecare dată când izbucnea o criză internațională în anii '70, presa din lumea întreagă putea să conteze pe un comentariu scandalos venit din Uganda. Amin a sfătuit statele arabe să trimită piloți kamikaze împotriva Israelului și i-a transmis președintelui Nixon urările sale sincere de „vindecare grabnică" după scandalul Watergate. L-a provocat pe președintele unei țări învecinate la un meci de box pentru reglarea unui diferend legat de graniță. S-a autodecorat cu Crucea Victoria, care este acordată de suveranul Regatului Unit, și s-a oferit să fie regele Scoției. Până și presupusul său canibalism era privit mai degrabă ca o extravaganță interesantă decât ca o încălcare a drepturilor omului. Printre titlurile pe care și le-a acordat se numără „Domnul tuturor fiarelor de pe pământ și al peștilor din mare" și „Cuceritorul Imperiului Britanic", dar preferatul său era Dada, „Tăticul cel Mare"[3].

În tot acest timp, Uganda a fost supusă unui regim tiranic, poate unul dintre cele mai brutale din istorie. Cadavre erau aruncate în Nil, fiindcă nu se puteau săpa suficient de repede gropi pentru toate victimele lui Idi Amin. La un moment dat, leșurile au ajuns să fie prea numeroase chiar și pentru crocodilii din Nil, și cadavrele plutitoare au colmatat cel mai mare baraj hidroelectric din țară, întrerupând furnizarea energiei electrice. Cercul său de apropiați își modifica mereu componența, fiindcă Amin își schimba consilierii și nevestele ca pe șosete. Prizonierii erau siliți să se mănânce între ei ca să nu moară de foame.

În cele din urmă, când Uganda a devenit atât de săracă încât nu mai era nimic de devalizat, Amin și-a trimis armata în Tanzania ca să prade teritoriile disputate de la hotare. Armata tanzaniană a ripostat în forță, invadând Uganda și dând la iveală adevărul despre regimul lui Idi Amin. În apropierea palatului preferat al dictatorului, la sediul Biroului de Cercetări al Statului (poliția secretă ugandeză), au fost găsite „20-30 de cadavre împrăștiate prin încăpere, în diferite stadii de descompunere și de mutilare. Aproape toate prezentau semne de

tortură, iar podeaua era plină de pete de sânge“. Prizonierii, îmbrăcați în zdrențe și sleiți de puteri, au fost eliberați din închisori. Când au fost deschise gropile comune, s-au găsit cranii sparte cu patul puștii, schelete cu brațele și picioare legate, cadavre de copii trași în țeapă.[4]

Amin a fugit în Libia, iar mai târziu a ajuns în Arabia Saudită, unde a dus o viață confortabilă până la moartea sa, în 2003.[5]

Mengistu Haile

Numărul de morți: 2 milioane[1]
Locul în clasament: 37
Tipul: război civil interetnic, regim comunist
Conflictul, în linii mari: Etiopia *vs.* minoritățile sale
Perioada: 1974–1991
Locul și principalul stat participant: Etiopia
Statele participante secundare: Somalia, Cuba
Statele cuantice participante: Eritreea, Tigre
Principalii participanți nonstatali: Frontul de Eliberare Afar, Frontul Democratic Revoluționar al Poporului Etiopian, Frontul de Eliberare a Eritreei, Frontul Popular de Eliberare a Eritreei, Partidul Revoluționar al Poporului Etiopian, Frontul de Eliberare Oromo, Frontul de Eliberare Somali Abo
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Mengistu Haile Mariam
Altă pacoste: război civil african

După al Doilea Război Mondial, colonia italiană Eritreea, aflată pe coasta Mării Roșii, a fost unită cu Etiopia, ca despăgubire pentru suferințele pricinuite de italieni etiopienilor. Pentru Etiopia, aceasta însemna că acum avea ieșire la mare. Dat fiind că eritreenii sunt foarte diferiți de etiopieni, această uniune urma să se realizeze sub forma unei federații care avea să acorde Eritreei un grad ridicat de autonomie, însă după un timp etiopienii s-au lăcomit și au început să conducă regiunea de parcă ar fi fost a lor dintotdeauna.

În 1962, când împăratul Haile Selassie (vezi „Războiul italo-etiopian“) a anexat în mod unilateral Eritreea, localnicii s-au răsculat. În următorii treizeci de ani, coasta etiopiană s-a aflat în stare de război. Și, ca și cum asta nu fi fost suficient, în anii 1973–1974 Etiopia a fost lovită de o foamete care a ucis între 100 000 și 200 000 de oameni în provincia nordică Tigre, ceea ce a făcut ca țara să se afunde și mai tare în haos.

Teroarea Roșie

În septembrie 1974, mai mulți militari care formaseră așa-numitul Derg („Comitetul“) au preluat puterea în capitala Addis Abeba și l-au arestat pe împăratul Haile Selassie. Primul conducător al guvernului provizoriu, generalul Aman Andom, era eritreean și, ca

atare, nu prezenta încredere, astfel încât după vreo două luni a fost asasinat. Locul lui a fost luat de Teferi Benti, care a declarat Etiopia stat socialist.

După un an de arest la domiciliu, Haile Selassie a fost sugrumat în pat și îngropat sub o toaletă din palat. În plus, în primul an de după venirea la putere a Derg-ului au fost executați – fără proces, desigur – cincizeci și șapte de înalți demnitari din regimul precedent, printre care se numărau doi foști prim-miniștri și șaptesprezece generali. Cu totul, în timpul primelor epurări au fost ucise circa 10 000 de persoane socotite incomode de către noul regim.

În 1977, în timpul unei ședințe de cabinet, locotenent-colonelul Mengistu Haile Mariam, care îndeplinea pe atunci funcția de vicepreședinte, a cerut permisiunea să plece și a ieșit din încăpere, fiind însoțit de acoliții săi. Câteva clipe mai târziu, Mengistu a năvălit în încăpere împreună cu câțiva oameni înarmați, deschizând focul asupra grupului care rămăsese la ședință. Luptele au continuat pe coridoarele palatului, până când Benti și susținătorii acestuia au fost uciși.[2]

Apoi, Mengistu a continuat operațiunea de epurare a facțiunilor marxiste rivale. Într-un discurs ținut în mai 1977, Mengistu a înfierat Partidul Revoluționar al Poporului Etiopian, scoțându-l în afara legii: „Moarte rebelilor! Moarte PRPE!“ S-au constituit grupuri de oameni care mergeau din ușă în ușă, îi scoteau din case pe suspecți și îi împușcau sau îi sugrumau cu bucăți de sârmă. În timpul Terorii Roșii, cadavrele erau aruncate în șanțuri cu niște pancarte de gât pe care scria: „Așa vei sfârși dacă sprijini PRPE“. De-a lungul întregii perioade în care s-a aflat la putere, Mengistu a ordonat să fie uciși circa 80 000 de inamici politici și de prizonieri.[3]

Război și iar război

În cea mai mare parte a istoriei moderne, etiopienii au dus mai multe războaie deodată, unele civile, altele de frontieră. În timpul regimului Derg, războaiele făceau prăpăd în două extremități ale țării. Pe lângă războiul din Eritreea, Etiopia se confrunta cu o revoltă a somalezilor din deșertul Ogaden, aflat în estul țării, și cu o insurecție a comuniștilor duri din provincia Tigre. În total, aceste războaie au făcut între 400 000 și 600 000 de victime.[4]

Somalezii sunt un popor aparte și una dintre cele mai numeroase etnii din întreaga Africă, însă în perioada colonială ținuturile populate de ei au fost împărțite în cinci teritorii distincte (de unde și steaua cu

cinci colțuri care domină drapelul somalez). Odată cu proclamarea independenței, trei dintre aceste teritorii – Somalilandul italian și cel britanic, precum și zona din extremitatea nord-estică a Kenyei – s-au unit, constituindu-se în statul independent Somalia. Astfel, enclava franceză din jurul portului Djibouti și deșertul Ogaden din Etiopia au rămas în afara Somaliei, deși erau locuite în principal de somalezi. Dat fiind că Etiopia trebuia să facă față războiului civil, foametei și luptelor interne dintre facțiuni, dictatorul somalez Mohamed Siad Barre s-a gândit să profite de situație și să pună mâna pe niscaiva teritorii. În iulie 1977, trupele somaleze au pătruns în Etiopia și au ocupat deșertul Ogaden, venind în ajutorul răsculaților somalezi de acolo.

A izbucnit un război care a fost urmărit cu încordare de o lume întreagă. Întrucât Cornul Africii putea fi folosit pentru a opri transporturile de petrol din Golful Persic către Canalul Suez, fiecare dintre superputeri voia să aibă baze militare în regiune. Occidentul îl cultivase pe Haile Selassie, în vreme ce sovieticii dezvoltaseră relații prietenești cu dictatura radicală din Somalia.

După ce comuniștii au preluat puterea în Etiopia, rușii au ajuns să controleze întregul Corn al Africii, însă războiul din deșertul Ogaden punea Uniunea Sovietică în neplăcuta poziție de a aproviziona ambele țări beligerante, căci și una, și cealaltă erau aliate cu rușii. Când sovieticii au încercat să oprească invazia sistând ajutorul acordat Somaliei, Siad Barre i-a alungat pe consilierii sovietici și s-a reorientat către Occident. Câțiva ani mai târziu, prin 1980, americanii au primit dreptul de a folosi bazele aeriene și navale construite de sovietici în capitala Somaliei, Mogadiscio.

Între timp, Cuba trimisese 24 000 de militari în sprijinul etiopienilor. Soldații cubanezi luptau și în alte războaie din Africa în locul sovieticilor – un aranjament care avea o serie de motive. În primul rând, cubanezii aveau tenul mai întunecat și un aspect mai neîngrijit decât rușii, astfel că aduceau mai mult cu populația din Lumea a Treia; de altfel, mulți dintre ei se trăgeau din africani, ceea ce nu dădea prezenței lor o notă colonialistă atât de evidentă. Apoi, o intervenție directă a trupelor sovietice ar fi „mărit miza“, dând conflictului anvergura unui război între marile puteri.

Cu ajutorul cubanezilor, ultimii invadatori somalezi au fost alungați în martie 1978.

Foametea

Era cumva previzibil că venirea la putere a comuniștilor în Etiopia va duce la o nouă foamete. Oricine parcurge această carte va observa că regimurile comuniste n-au învățat nimic de la predecesoarele lor. De îndată ce comuniștii își bagă nasul prin agricultură, oamenii încep să facă foamea. Guvernul lui Mengistu a colectivizat agricultura cu brutalitatea și încăpățânarea pe care o întâlnim la comuniștii de pretutindeni, și producția alimentară s-a prăbușit.

Ceea ce a început ca o secetă în provinciile Tigre și Eritreea s-a transformat într-o foamete în masă în anii 1984–1985. Nu dispunem de date sigure, și tot ce putem spune este că foametea a ucis între 0,5 milioane și 2 milioane de oameni.[5] Mengistu a încercat să ascundă proporțiile pe care le luase foametea, ceea ce a făcut ca ajutoarele din străinătate să sosească cu întârziere.

Nu doar ideologia a fost responsabilă de amploarea dezastrului. Războaiele au pus în mișcare mii de refugiați, iar Mengistu a evacuat cu forța sute de mii de țărani din provinciile nordice, sfâșiate de război, și i-a strămutat în vestul țării, pentru a-i înfometa pe rebeli. Planul a funcționat peste așteptări, flămânzindu-i atât pe rebeli, cât și pe țărani, și extinzând foametea.

În cele din urmă, Occidentul a sesizat gravitatea situației și a început să trimită alimente. Cea mai vizibilă acțiune a fost concertul Live Aid, care a reunit zeci de formații și a strâns sume importante pentru combaterea foametei. Acesta nu a fost primul concert internațional de rock-and-roll organizat în scopuri caritabile („Concertul pentru Bangladesh“ organizat de George Harrison s-a desfășurat înaintea lui), dar a fost, din mai multe puncte de vedere, cel mai mare.

Când au sosit, într-un târziu, alimentele din străinătate, Mengistu a încercat să le distribuie în funcție de loialitatea oamenilor față de regim. Organizațiile umanitare din Occident mai văzuseră șmecheria asta și s-au opus ferm, dar, și așa, manevrele autorităților etiopiene au provocat întârzieri, dispute și anulări pe care populația înfometată nu și le putea permite.

Căderea

Pe la mijlocul anilor ’80, când liderul sovietic Mihail Gorbaciov a început să reformeze sistemul comunist, rușii au sistat ajutoarele către Etiopia. Fără acest sprijin, regimul lui Mengistu a început să se

clatine. Până în 1988, cea mai mare parte a Eritreei căzuse în mâinile rebelilor. În provincia Tigre s-a întâmplat același lucru. În mai 1991, când grupările rebele se apropiau de capitala Addis Abeba, Mengistu a fugit în Zimbabwe, unde duce și astăzi o viață lipsită de griji.

În entuziasmul de după victorie, diferitele facțiuni au format la Addis Abeba un guvern provizoriu de largă coaliție. Alegerile care au urmat au fost, în linii mari, corecte. Interludiul democratic n-a durat mult, căci la un moment dat una dintre facțiuni a preluat conducerea, dar cel puțin s-a făcut o încercare.

Noul regim a găsit scheletul împăratului Haile Selassie și l-a înmormântat așa cum se cuvine.

La un an de la înlăturarea lui Mengistu, un referendum supervizat de ONU a oferit Eritreei șansa de a deveni independentă. Eritreenii n-au ratat momentul, votând într-o proporție copleșitoare pentru desprinderea țării de Etiopia. A fost prima oară în istoria Africii postcoloniale când o mișcare de secesiune a fost încununată de succes, ceea ce face din Eritreea cea dintâi țară africană de a doua generație.

Vietnamul postbelic

Numărul de morți: 365 000[1]
Locul în clasament: 91
Tipul: purificare ideologică
Conflictul, în linii mari: comuniști *vs.* foștii anticomuniști
Perioada: 1975–1992
Locul și principalul stat participant: Vietnam
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: guvernul comunist al Vietnamului unificat, pirații malaezi
Altă pacoste: o republică populară dementă
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Oare asta înseamnă că americanii au procedat corect când au intrat în Vietnam și au greșit când au plecat?

În zilele haotice de dinaintea căderii Saigonului, americanii au reușit să evacueze 175 000 de vietnamezi care ar fi devenit în mod sigur victime ale răzbunării – oficiali guvernamentali, ofițeri din armata sud-vietnameză și copii metiși. Dar, și așa, noul guvern comunist a găsit destui sud-vietnamezi suspecți, îndoctrinați de americani, de care trebuia să se ocupe. O mulțime de funcționari, profesori, foști ofițeri, iubite și studenți au fost trimiși timp de o lună în lagăre speciale de reeducare.

Supliciul lor nu s-a încheiat așa de repede cum li se promisese. Era necesar ca ei să fie izolați de restul societății și transformați în marxiști loiali. Lagărele aveau menirea – pe care cei responsabili o urmăreau cu un soi de fervoare religioasă – de a face din aceste oi rătăcite cetățeni model, dar mai întâi trebuia să li se înfrângă voința, ceea ce se realiza adesea prin tortură, supunerea la munci suplimentare, extenuare și înfometare. Mulți dintre acești oameni au fost ținuți în lagăre între zece și cincisprezece ani, timp în care au muncit din greu și au fost prost hrăniți. Disciplina era strictă. Deținuții aveau gleznele și încheieturile mâinilor roase de lanțuri și cătușe.

„Un locotenent-colonel a încercat să fugă din lagărul de reeducare Lang Son mituind un paznic“, a povestit un martor. „Planul lui a fost dat în vileag. A fost împușcat în picior și prins. A doua zi a fost îngropat de viu. A murit după patru zile.“[2]

Aproape un milion de oameni au trecut prin aceste lagăre. Dintre aceștia, probabil că 65 000 au fost executați, iar 100 000 au murit din cauza lipsei îngrijirilor, a bolilor sau a epuizării. Lagărele de reeducare au fost închise după ce s-a decretat o amnistie generală în 1992. Astfel, mii de deținuți care fuseseră ținuți acolo timp de șaptesprezece ani au fost, în sfârșit, eliberați.

Fugari pe mare

Văzând cât de necruțător era noul regim, mulți vietnamezi au încercat să fugă din țară. Și-au folosit toate economiile ca să-i mituiască pe funcționari și să cumpere orice ambarcațiune utilizabilă. Numai că multe dintre aceste ambarcațiuni înfruntau cu greu valurile mării, iar cei care se urcau în ele nu aveau siguranța că vor ajunge la destinație. Refugiații politici nu au fost singurii care s-au aventurat pe mare pentru a scăpa de persecuția comunistă. În 1979, când a izbucnit un război de frontieră între China și Vietnam, Hanoiul a început să-i prigonească pe cetățenii vietnamezi de origine chineză, bănuindu-i de trădare.

În doar câțiva ani, probabil că un milion de oameni au încercat să scape pe mare, iar un sfert dintre ei au sfârșit pe fundul apelor.[3] Au plutit în derivă, sub un soare nemilos, în ambarcațiuni care luau apă, scufundându-se încetul cu încetul. Mulți au rămas fără hrană sau fără apă. Morții erau aruncați peste bord.

Pe lângă pericolele care îi pășteau în larg, fugarii aveau de furcă și cu alți oameni. Țările din regiune nu voiau să-i primească. Uneori erau alungați înapoi în larg de către paza de coastă locală, alteori erau atacați de gărzile naționale când pășeau pe o plajă străină. Multe ambarcațiuni au fost capturate de pirații malaezi; bunurile au fost confiscate, femeile – violate, bărbații – bătuți.

Majoritatea fugarilor care au supraviețuit călătoriei pe mare au ajuns mai întâi în Malaysia, Hong Kong, Indonezia sau Filipine. Acolo, au fost cazați în lagăre de refugiați și au așteptat să fie preluați de țări mai bogate. Cei mai mulți dintre ei au fost aduși în Statele Unite, dar și Franța și Australia au primit mai multe mii.[4]

Spre sfârșitul anilor ’80, un nou val de vietnamezi s-a aventurat pe mare pentru a fugi din țară. Din nefericire, între timp restul lumii îi catalogase pe acești fugari drept imigranți economici; cu alte cuvinte, ei nu mai aveau statutul de refugiați politici și, în aceste condiții, nu s-au mai bucurat de aceeași simpatie.

Într-un incident din 1989, „șapte pirați înarmați cu puști și ciocane au dat buzna pe o navă care plecase din Vietnam pe 14 aprilie cu peste 130 de refugiați la bord, dintre care 20 erau copii. […] Pirații i-au împușcat pe cei doi cârmaci și le-au violat pe majoritatea femeilor și fetelor, vreo 15-20 la număr. Apoi au dat foc navei. S-a produs panică, și mulți dintre refugiați au înșfăcat colaci de salvare, bidoane și plute și au sărit în mare. […] Pirații s-au folosit de bețe ca să-i împiedice pe oameni să se agațe de obiectele plutitoare“. A existat un singur supraviețuitor, care a plutit în derivă pe niște scânduri.[5]

Kampuchia Democrată

Numărul de morți: 1 670 000
Locul în clasament: 39
Tipul: regim comunist
Conflictul, în linii mari: khmerii roșii împotriva tuturor
Perioada: 1975–1979
Locul: Cambodgia (numele oficial: Kampuchia Democrată)
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Pol Pot, khmerii roșii
Altă pacoste: o republică populară dementă

Câmpiile morții

La început, revolta comunistă din Cambodgia nu prea a depășit nivelul unor acțiuni banditești în zonele rurale. După ce americanii au invadat teritoriul vietnamez, Războiul din Vietnam s-a extins dincolo de granițele țării. Pe măsură ce Cambodgia a fost antrenată în acest conflict mai amplu, credibilitatea și stabilitatea guvernului de la Phnom Penh au fost zdruncinate. În cele din urmă, pe 17 aprilie 1975 capitala a căzut în mâinile khmerilor roșii.

În scurt timp, khmerii roșii au început să mâne populația din Phnom Penh către zonele rurale. Oamenilor li s-a spus să-și lase avutul în urmă și să se grăbească, deoarece americanii se pregăteau să bombardeze orașul. Toți cei care nu se supuneau ordinelor erau împușcați, la fel și cei aflați pe lista dușmanilor de clasă. Sute de mii de oameni din întreaga Cambodgie au părăsit orașele, fără să se mai întoarcă vreodată la casele lor.

Populația a fost instalată în ferme colective. În parte, această măsură a fost dictată de rațiuni practice, căci îndelungatul război de gherilă dusese la o penurie cronică de alimente în orașe. Însă și considerentele ideologice au jucat un rol însemnat. Khmerii roșii ar fi putut să apeleze la două modalități mai simple, verificate în timp, de a combate deficitul de alimente din orașe – ajutoarele străine și piața liberă –, dar nici n-au vrut să audă de așa ceva.[1]

Khmerii roșii credeau că traiul simplu al umililor țărani cambodgieni era singurul stil de viață acceptabil. Țăranul autarhic, care muncea din greu și se mulțumea cu puțin, supraviețuise veacuri întregi fără să-i exploateze pe alții. El reprezenta idealul comunist. Eliberați de exploatarea capitalistă, țăranii cambodgieni trebuiau acum să-și tripleze producția. Obiectivul khmerilor roșii era ca media antebelică

de 1 tonă metrică de orez la hectar să ajungă la noua cotă de 3 tone metrice la hectar. În practică, producția nici măcar nu s-a apropiat de această cotă.

Prăvăliașii, ospătarii, funcționarii, secretarii și toți cei care fuseseră molipsiți prea tare de societatea urbană modernă au fost etichetați drept „oameni noi“, fiind considerați sursa tuturor relelor din lume. Au fost duși la țară și puși să muncească în ferme. Oricum, ei nu erau indispensabili societății comuniste. Dacă reușeau să se adapteze la viața țăranilor, bine; dacă mureau de epuizare, nici o pagubă. În categoria „oamenilor noi“ intrau și minoritățile etnice, care au fost eliminate sistematic. O treime din populația cham – o minoritate etnică de religie musulmană – a dispărut de pe fața pământului în următorii câțiva ani. De asemenea, au murit jumătate dintre chinezii din Cambodgia, precum și vreo 40% dintre laoțienii și thailandezii care trăiau în apropierea graniței. Probabil că toți cambodgienii de descendență vietnameză care n-au fugit sau nu s-au ascuns la timp au fost uciși de khmerii roșii. În orice caz, n-a fost identificat nici unul care să fi supraviețuit acestei perioade trăind printre cambodgienii neaoși.[2]

Toate instituțiile de pe cuprinsul țării – școli, temple, moschei, magazine – au fost închise când khmerii roșii au început să-i elimine pe intelectualii cambodgieni. Evident, profesorii, studenții, jurnaliștii și preoții au fost uciși pe loc, dar oricine părea să aibă un oarecare nivel de educație era suspect. Faptul că cineva purta ochelari sau cunoștea o limbă străină era un indiciu suficient că fusese infestat de învățătură într-un grad care era primejdios pentru societate. Și acești oameni erau uciși, iar rudele, soții, soțiile și copiii lor aveau aceeași soartă. Așa cum se întâmplase și în timpul epurărilor sovietice sau în timpul Revoluției Culturale a lui Mao, stigmatul dușmanului de clasă îi atingea pe toți membrii unei familii.

Liceul Tuol Sleng, de la periferia orașului Phnom Penh, a fost transformat într-o închisoare căreia i s-a dat numele de S-21. Registrele arată că dintre cei 14 000 de oameni care au fost închiși aici au supraviețuit doar 7 (șapte).[3] Din restul n-au mai rămas decât niște poze adunate în dosare și niște oase împrăștiate prin pământ. După ce suspecții mărturiseau delictele de care erau acuzați (căci întotdeauna mărturiseau), erau duși în grupuri în satul Choeung Ek din apropiere, unde erau împușcați și azvârliți în gropi comune. Un sfert de secol mai târziu, arheologii criminaliști au dezgropat aproape 9 000 de schelete din optzeci și nouă de gropi comune aflate în zona Choeung Ek. Mai sunt multe alte gropi care încă nu au fost explorate.

Anul 1975 a fost declarat „anul zero“, data de 17 aprilie fiind prima zi din noul calendar. Banii au fost aboliți; erau de prisos în noua societate. Agricultura oferea tot ce le trebuia oamenilor, după o formulă

simplă: cei care munceau aveau hrană, casă și îmbrăcăminte; cei care nu munceau erau împușcați.

Cadrele de partid impuneau disciplina pe tot cuprinsul țării. În fermele colective, supraveghetorii îi împușcau pe loc pe cei care se arătau leneși sau recalcitranți. Îi omorau pe cei care se mișcau mai greu după ciclul nesfârșit de muncă grea, hrană proastă și somn puțin. Îi omorau pe cei care furau mâncare ca să-și completeze rațiile infime. Îi omorau pe cei care manifestau mânie sau tristețe când cineva era ucis. Pe restul îi răpunea foamea.

Dincolo de graniță, în Thailanda, au apărut tot mai multe tabere de refugiați. Spre sfârșitul regimului, în aceste centre se aflau nu mai puțin de 600 000 de cambodgieni înfricoșați. Când au început să circule poveștile despre atrocități, lumea a fost șocată. Unii, însă, se arătau sceptici. Nimeni nu mai văzuse așa ceva. Nici o altă revoluție nu izbutise să șteargă atât de repede și de temeinic orice urmă a vechiului mod de viață. Nici un regim nu declanșase un masacru de asemenea proporții împotriva propriului popor.

Pol Pot

Spre deosebire de felul în care se petreceau lucrurile în cele mai multe regimuri comuniste, nu a existat un cult al personalității în jurul conducătorului Cambodgiei. La început, „fața" publică a regimului era prințul Sihanouk (vezi „Războiul din Vietnam"), dar, după aproximativ un an, prințul a fost plasat în arest la domiciliu. Din câte se știa, la conducerea Cambodgiei se afla Angka („Organizația") cea învăluită în taină, o conspirație sumbră a unor ideologi cărora nu li se cunoștea chipul.[4] Liderul acesteia era cunoscut de populație doar ca „Fratele Numărul Unu".

Fratele Numărul Unu, pe numele său real Saloth Sar, se născuse cândva în anii '20, într-o familie de fermieri prosperi. A fost educat de călugări budiști, călugărițe catolice și profesori parizieni. Preceptorii săi au încercat să-l învețe lucruri folositoare, precum meșteșugul tâmplăriei sau tehnica radiocomunicațiilor, dar tânărul Sar era mai interesat de politică și a avut rezultate slabe în școlile prin care a trecut. După ce s-a alăturat grupării rebele Viet Minh pentru a lupta împotriva francezilor, s-a dus să studieze la Paris. Dar n-a reușit să treacă examenele și s-a întors la Phnom Penh, unde a început să predea la o școală privată. În paralel, s-a îndeletnicit cu hobby-ul său, politica, și și-a adus contribuția la transformarea micului contingent cambodgian

al Viet Minh-ului într-o mișcare separată care avea ca scop răsturnarea monarhiei. În 1963, a intrat în vizorul poliției din capitală și a fost nevoit să fugă în provincie. Acolo și-a luat pseudonimul Pol Pot.[5]

După ce a ajuns secretar general al Partidului Comunist, Pol Pot s-a apucat să-i elimine pe tovarășii care nu manifestau suficientă puritate ideologică. I-a înlăturat pe străini, pe moderați și pe intelectuali. În momentul în care khmerii roșii au preluat conducerea în Cambodgia, în organizație rămăseseră doar comuniștii „puri“. De vreme ce cadrele mai în vârstă și veteranii experimentați fuseseră dați la o parte, în locul lor au fost aduși tot felul de adolescenți fanatici, mulți dintre ei copii, ceea ce ar putea să explice într-o oarecare măsură cruzimea nechibzuită a regimului.[6]

Al treilea război din Indochina

Fiind cambodgieni, khmerii roșii moșteniseră o ură etnică față de vietnamezi care era mai puternică decât solidaritatea comunistă. Cambodgienii au încercat să-i intimideze pe vietnamezi efectuând raiduri peste graniță, fără să-și dea seama că tot ce făceau era să stârnească un cuib de viespi. Armata vietnameză a trecut frontiera în forță în decembrie 1978. Luptele care au urmat trebuie privite în contextul mai larg al rivalității dintre China (protectoarea khmerilor roșii) și Rusia (protectoarea Vietnamului). În doar două săptămâni, vietnamezii au ajuns la Phnom Penh, iar Angka a fugit în provincie. Khmerii roșii au fost împinși în ținuturi tot mai îndepărtate, de unde nu mai puteau întreprinde mare lucru.

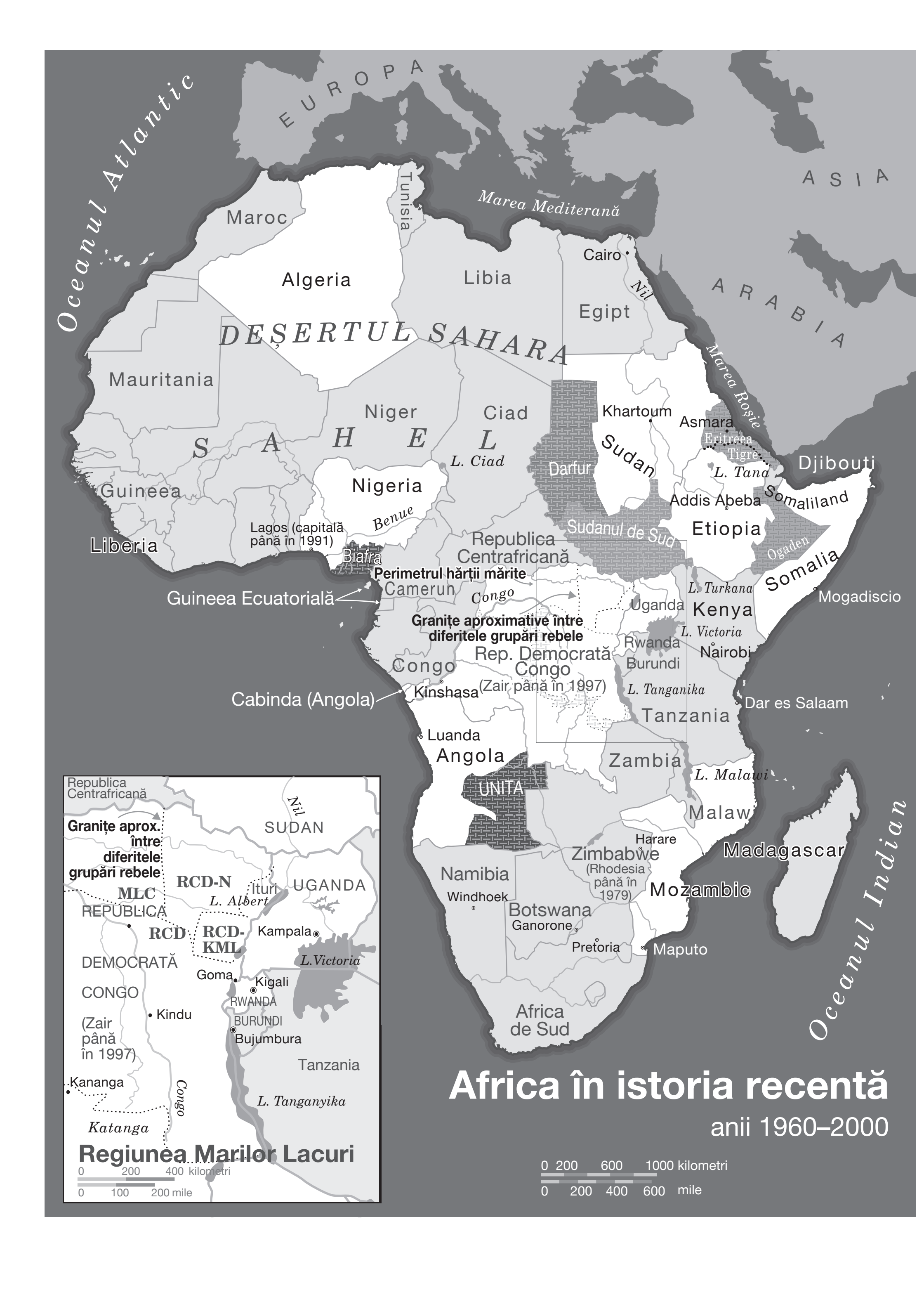
Într-una dintre acele ironii orwelliene de genul „Oceania s-a aflat dintotdeauna în război cu Eurasia“, Statele Unite s-au alăturat Chinei, sprijinindu-i pe khmerii roșii fugari în lupta lor împotriva marionetelor vietnamezo-sovietice instalate la Phnom Penh. Chiar dacă între timp toată lumea aflase de atrocitățile săvârșite de ei, khmerii roșii au continuat să reprezinte Cambodgia la ONU până în 1992, când majoritatea facțiunilor implicate în războiul civil au căzut de acord să înceteze lupta armată și să organizeze alegeri libere supervizate de ONU.

După ce a dispărut în junglă în 1979, Pol Pot n-a mai fost văzut până în iulie 1997, când a apărut o casetă video arătând un bătrân șubred judecat pentru trădare într-o enclavă a khmerilor roșii. Foștii lui tovarăși l-au condamnat la arest la domiciliu într-o colibă din

apropierea graniței thailandeze.[7] După câteva luni de tăcere, în 1998 câțiva reporteri și oficiali au fost duși la acea colibă, unde li s-a arătat trupul neînsuflețit al lui Pol Pot. Fusese răpus de un atac de cord.[8]

Numărul de morți

Probabil că, în afară de Holocaust, nici una dintre hecatombele secolului XX nu a fost studiată atât de intens ca autogenocidul cambodgian, așa încât se găsesc din plin estimări ale numărului de victime. La un capăt al spectrului, guvernul cambodgian instalat de cuceritorii vietnamezi afirma că în timpul regimului khmerilor roșii au murit 3,3 milioane de cambodgieni, ceea ce ar însemna că în acei ani populația s-a redus la jumătate.[9] Această estimare se află la limita superioară a plauzibilității. La celălalt capăt, estimarea lui Michael Vickery, de 400 000 de morți, propune cea mai mică cifră sugerată vreodată de un istoric care știe despre ce vorbește.[10] Majoritatea cercetătorilor credibili estimează că numărul victimelor a fost de 1-2 milioane, iar estimarea lui Ben Kiernan, de 1 670 000[11] (aproximativ o cincime din populație), este, probabil, cifra acceptată de cea mai mare parte a comunității academice.

EUROPA
ASIA
ARABIA
Oceanul Atlantic
Oceanul Indian
Marea Mediterană
Marea Roșie
Maroc
Tunisia
Algeria
Libia
Cairo
Nil
Egipt
DEȘERTUL SAHARA
Mauritania
Niger
Ciad
Khartoum
Asmara
Eritreea
Tigre
Sudan
Darfur
S A H E L
L. Ciad
Nigeria
L. Tana
Djibouti
Guineea
Benue
Addis Abeba
Somaliland
Lagos (capitală până în 1991)
Liberia
Biafra
Republica Centrafricană
Sudanul de Sud
Etiopia
Ogaden
Perimetrul hărții mărite
Somalia
Guineea Ecuatorială
Camerun
Congo
L. Turkana
Uganda
Kenya
Mogadiscio
Granițe aproximative între diferitele grupări rebele
L. Victoria
Rwanda
Nairobi
Burundi
Rep. Democrată Congo (Zair până în 1997)
Congo
Cabinda (Angola)
Kinshasa
L. Tanganika
Dar es Salaam
Tanzania
Luanda
Angola
Zambia
UNITA
L. Malawi
Malawi
Harare
Madagascar
Zimbabwe (Rhodesia până în 1979)
Namibia
Mozambic
Windhoek
Botswana
Ganorone
Pretoria
Maputo
Africa de Sud
Africa în istoria recentă
anii 1960–2000
0 200 600 1000 kilometri
0 200 400 600 mile
Republica Centrafricană
Granițe aprox. între diferitele grupări rebele
Nil
SUDAN
RCD-N
Ituri
UGANDA
MLC
L. Albert
REPUBLICA
RCD
RCD-KML
Kampala
DEMOCRATĂ
L. Victoria
Goma
Kigali
CONGO
RWANDA
Kindu
BURUNDI
(Zair până în 1997)
Bujumbura
Tanzania
Kananga
Congo
L. Tanganyika
Katanga
Regiunea Marilor Lacuri
0 200 400 kilometri
0 100 200 mile

Războiul civil din Mozambic

Numărul de morți: 800 000[1]
Locul în clasament: 55
Tipul: război civil ideologic
Conflictul, în linii mari: Frelimo *vs.* Renamo
Perioada: 1975–1992
Locul și principalul stat participant: Mozambic
Statul participant secundar: Africa de Sud
Principalul participant nonstatal: Renamo
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Renamo
Altă pacoste: război civil african

Majoritatea națiunilor cuceritoare din Europa s-au debarasat de coloniile lor africane între 1955 și 1965. Astfel, domnia albilor în Africa s-a redus la un ultim bastion, format dintr-un bloc de țări din sudul continentului: regimurile de tip apartheid din Africa de Sud și Rhodesia, cea din urmă fiind flancată de coloniile portugheze Angola și Mozambic.

În 1962, o coaliție amplă de rebeli din Africa Orientală Portugheză a înființat Frontul de Eliberare a Mozambicului (Frelimo[a]). În următorii doisprezece ani, rebelii au hărțuit guvernul portughez prin acțiuni de gherilă în speranța că, până la urmă, imperialiștii se vor da bătuți și vor pleca acasă.

În 1974, la Lisabona a avut loc o lovitură de stat în urma căreia dictatura militară din Portugalia a fost înlocuită cu un regim democratic, iar un an mai târziu noul guvern a acordat independența coloniilor portugheze de peste mări. Frelimo a preluat controlul asupra Mozambicului, după care guvernul și-a declarat adeziunea la comunism, beneficiind de sprijinul Uniunii Sovietice. Acum, rebelii care luptau împotriva regimurilor de apartheid din sudul Africii puteau să se refugieze pe teritoriul Mozamicului și să-și pregătească operațiunile de acolo.

În aceste condiții, Rhodesia și Africa de Sud au recrutat și au înarmat tot felul de paria, de nemulțumiți și de disidenți, creând o nouă formațiune rebelă – Rezistența Națională Mozambicană (Renamo[b]). Renamo nu cultiva o ideologie anume; această mișcare avea un singur

a. În portugheză, *Frente de Libertação de Moçambique* (n.red.).
b. În portugheză, *Resistência Nacional Moçambicana* (n.red.).

obiectiv: să răstoarne formațiunea Frelimo de la putere. Conducerea Renamo era formată din „oameni care întruchipau autoritatea tradițională – căpetenii mărunte, *curandeiros* (vindecători), vrăjitori, spiritiști – și care fuseseră dați la o parte atunci când Frelimo a pus temelia pentru un mileniu socialist panetnic. Magia îi ajuta pe membrii Renamo să-și mențină spiritul combativ. Dacă luptătorii își ungeau trupurile cu ierburi, gloanțele trase de Frelimo aveau să se «prefacă în apă»“.[2] Sprijinul popular pentru Renamo venea din partea țăranilor care fuseseră siliți de Frelimo să renunțe la pământurile lor, chiar și atunci când nu era vorba de suprafețe mari, și să lucreze în cooperative agricole.

Renamo a încercat să destabilizeze guvernul terorizând populația civilă și subminând economia. Rebelii au distrus poduri și uzine electrice, aducând țara în pragul colapsului. Atacurile îndreptate împotriva civililor aveau rolul de a ține lumea într-o permanentă stare de teamă. Adesea, rebelii capturau săteni, le tăiau urechile, buzele și nasul și apoi le dădeau drumul, ca avertisment pentru ceilalți. În 1988, un raport destinat Departamentului de Stat american a estimat că la mijlocul anilor ’80 Renamo a ucis cu sânge rece 100 000 de oameni. Atrocitățile comise de Renamo au silit un milion de oameni să fugă în alte țări; alte 3,5 milioane de oameni s-au refugiat în zone mai sigure ale țării.[3]

După ani de lupte, Mozambicul a ajuns să figureze în rapoartele Băncii Mondiale drept cea mai săracă țară din lume – nu a doua sau a treia cea mai sărmană, nu „printre cele mai sărace“, ci cea mai oropsită țară dintre câte există.[4] Tratativele între cele două tabere au început în 1990, și curând după aceea atât Uniunea Sovietică, cât și regimul de apartheid din Africa de Sud au dispărut în coșul de gunoi al istoriei.* Deodată, Mozambicul nu mai era un pion în confruntări mai ample, ci stătea pe picioarele proprii. Nemaiavând sponsori care să le aprovizioneze cu muniție, cele două părți au încheiat în 1992 un acord de încetare a focului. Frelimo a rămas la guvernare după ce a câștigat alegerile din octombrie 1994, în timp ce Renamo a devenit un partid de opoziție legitim, având surprinzător de mulți susținători.

---

* Rhodesia condusă de albi devenise deja în 1979 un stat independent condus de negri – Zimbabwe.

Războiul civil din Angola

Numărul de morți: 500 000[1]
Locul în clasament: 70
Tipul: război civil ideologic
Conflictul, în linii mari: MPLA *vs.* UNITA
Perioada: 1975–1994
Locul și principalul stat participant: Angola
Statele participante secundare: Cuba, Africa de Sud
Principalul participant nonstatal: UNITA
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Jonas Savimbi
Altă pacoste: război civil african
Factorii economici: petrolul, diamantele

La prima vedere, s-ar zice că acest război este tras la indigo după cel din Mozambic (vezi „Războiul civil din Mozambic“) și că există doar o diferență de nume între cele două. În 1975, după ce au plecat portughezii, partizanii marxiști (în acest caz, Mișcarea Populară pentru Eliberarea Angolei, sau MPLA[a]) au preluat puterea în Angola, fiind susținuți de sovietici. Africa de Sud a sprijinit o mișcare de rebeliune, fiindcă nu voia ca MPLA să se amestece în treburile sale. Războiul s-a stins după ce sponsorii străini ai celor două tabere s-au prăbușit. Nu trebuie decât să înlocuim „Renamo“ cu „UNITA“, și capitolul e gata.

Până în anii ’80, rebelii din Uniunea Națională pentru Independența Totală a Angolei (UNITA[b]), conduși de bătăiosul și charismaticul Jonas Savimbi, au izbutit să ocupe o treime din teritoriul țării și să-și creeze o enclavă autonomă. Nu doar Africa de Sud, ci și Statele Unite, Coasta de Fildeș și Mobutu Sese Seko din Zair (Congo) au sprijinit lupta lui Savimbi împotriva guvernului MPLA.

Spre deosebire de Mozambic, Angola are unele resurse naturale care trezesc interes: diamante și petrol. Războiul a menținut producția la un nivel scăzut, ceea ce a făcut ca prețurile să crească; astfel, puținele companii care s-au încumetat să investească în Angola au făcut profituri frumușele. În general, aceste companii trebuiau să țină armate proprii, ceea ce le permitea să exploateze resursele după bunul lor plac,

a. În portugheză, *Movimento Popular de Libertação de Angola* (n.red.).
b. În portugheză, *União Nacional para a Independência Total de Angola* (n.red.).

fără să fie incomodate de rivali ori de conflicte de muncă. Adesea, companiile care se ocupau cu extragerea diamantelor îi împușcau pe cei care săpau pe cont propriu în apropierea minelor lor. Uneori îi împușcau și pe țăranii care își săpau ogorul, luându-i drept mineri ilegali.[2]

Războiul din Angola a atras mai multe trupe străine decât alte conflicte de pe continentul african. MPLA a fost sprijinită de 50 000 de militari cubanezi.[3] De cealaltă parte, trupele sud-africane treceau adesea granița ca să-i vâneze pe insurgenții din Namibia, țară-satelit a Africii de Sud. În 1978, la Cassinga, în Angola, sud-africanii au masacrat 600 de refugiați namibieni, pretinzând că acea comunitate adăpostea teroriști; însă mulți dintre ei – poate chiar toți – erau civili.

În 1991 s-a negociat un acord de încetare a focului, iar în 1992 au avut loc alegeri multipartite, însă Savimbi și-a dat seama că va pierde alegerile și a reluat lupta. A urmat încă un an de război – timp în care au fost uciși alți 100 000 de angolezi –, după care lui Savimbi i s-a făcut o ofertă de cooptare la putere. Savimbi a respins propunerea, dar foștii săi sponsori se săturaseră de toată această tărășenie. UNITA a fost pusă sub interdicție și, într-un final, președintele american Bill Clinton a recunoscut în 1994 legitimitatea guvernului MPLA. De obicei, se consideră că acest moment marchează sfârșitul oficial al războiului.

Nemaiavând sponsori străini, Savimbi și-a procurat fonduri prin contrabanda cu diamante, dar a fost împins din ce în ce mai departe de zonele importante ale țării. În 2002, a fost ucis într-o luptă cu trupele guvernamentale, după care UNITA a renunțat la lupta armată.

Războiul de gherilă din Uganda

Numărul de morți: 500 000[1]
Locul în clasament: 70
Tipul: război civil
Conflictul, în linii mari: Obote *vs.* Museveni
Perioada: 1979–1986
Locul și principalul stat participant: Uganda
Principalul participant nonstatal: Armata de Rezistență Națională
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Milton Obote
Altă pacoste: război civil african

După ce l-a alungat pe Idi Amin din Uganda (vezi „Idi Amin“), Tanzania a predat autoritatea asupra țării unei comisii de ugandezi, care în următoarele luni a testat și a respins o serie de șefi de stat ineficienți. În cele din urmă, alegerile măsluite din decembrie 1980 l-au adus din nou la putere pe Milton Obote, care mai îndeplinise funcția de președinte între 1962 și 1969. În timpul primului său mandat, Obote fusese un președinte relativ decent și nu foarte corupt, dar acum s-a întors din exil plin de ranchiună.

De data aceasta, a cârmuit Uganda bazându-se aproape exclusiv pe câteva triburi favorite (teso, acholi și propriul trib, langi) care avuseseră de suferit de pe urma lui Idi Amin. Obote a instaurat rapid o dictatură care nu era cu nimic mai bună decât cea a lui Amin. Totuși, fiindcă noul regim era mai puțin excentric, cea mai mare parte a lumii l-a ignorat.

Cei care i se împotriveau lui Obote s-au strâns în jurul lui Yoweri Museveni, care conducea Armata de Rezistență Națională. Spre deosebire de Amin și Obote, Museveni era un bantu din sud – mai exact, provenea din tribul banyankole. De asemenea, era mult mai școlit decât ceilalți doi, căci făcuse studii universitare în Tanzania.

Rezistența față de Obote era cea mai îndârjită în Triunghiul Luwero, o zonă aflată la nord de capitala ugandeză, Kampala. Soldații lui Obote au terorizat Triunghiul și au alungat două treimi din populația locală. Violurile în grup deveniseră o practică obișnuită. Consilierii nord-coreeni i-au învățat pe militarii lui Obote cele mai noi metode de tortură. Pe la mijlocul anului 1981, armata a masacrat șaizeci de persoane care se refugiaseră în sediul Crucii Roșii. Rebelii

recrutau masiv din rândurile băieților rămași orfani în urma masacrelor, dar Museveni îi educa în spiritul moderației în loc să le insufle obișnuitul radicalism al fronturilor revoluționare.

În mai 1985, câteva zeci de cetățeni din orașul Namugongo, situat în apropiere de Kampala, au fost masacrați. Printre ei se afla și un pastor anglican. Asta a fost ultima picătură. În timp ce lumea îl condamna pe Obote pentru această atrocitate, comandantul trupelor sale din Triunghiul Luwero, un acholi pe nume Bazilio Olara Okello, l-a înlăturat de la putere printr-o lovitură de stat (iulie 1985). Obote a fugit în Zambia. Din păcate, Okello a pornit la drum cu stângul, căci, odată ajunse în capitală, trupele sale s-au dedat la jafuri și omoruri fără să sufere nici un fel de consecințe.

Deși populația a trecut rapid de partea rebelilor, Museveni a așteptat calm momentul prielnic, acționând abia atunci când ura față de regimul lui Okello a devenit copleșitoare. Museveni studiase învățăturile lui Mao – vorbim aici de Mao cel bun, de rebelul care se mișca precum peștele în oceanul oamenilor de rând. Când Museveni a cucerit capitala în ianuarie 1986, n-au fost omoruri, iar când rebelii au înfrânt rezistența din provincie, nu s-au înregistrat atrocități. Museveni a reușit în mare măsură să instaureze pacea și securitatea într-o țară care întruchipase timp de o generație iadul Lumii a Treia.[2]

Africa postcolonială

Războaiele civile din Angola, Mozambic și Uganda sunt tipice pentru conflictele care au făcut ravagii în întreaga Africă în ultimii patruzeci de ani. Iată o listă concisă a celor mai sângeroase războaie purtate pe acest continent după ce țările africane și-au câștigat independența:

1. **Congo (1998–2002)**: 3 800 000
2. **Sudan (1983–2005)**: 1 900 000[1]
3. **Nigeria (1966–1970)**: 1 000 000
4. **Rwanda (1994)**: 937 000
5. **Mozambic (1975–1992)**: 800 000
6. **Etiopia (1962–1992)**: 500 000
7. **Somalia (din 1991 încoace)**: 500 000
8. **Angola (1975–1994)**: 500 000
9. **Sudan (1955–1972)**: 500 000
10. **Uganda (1979–1986)**: 500 000
11. **Burundi (1993–2004)**: 260 000[2]
12. **Liberia (1989–2003)**: 250 000[3]
13. **Darfur (din 2003 încoace)**: 200 000

Dacă vă vine greu să deosebiți toate aceste țări africane, nu vă faceți probleme. Numele și contururile lor nu sunt importante. Țările africane corespund rareori unei entități naționale veritabile. Continentul a fost împărțit în mod arbitrar între puterile coloniale la marile conferințe europene din secolul al XIX-lea. Un fort ridicat pe coastă sau o misiune creștină erau suficiente pentru a decupa o bucată din ținutul dimprejur, iar trasarea unei linii drepte între oricare două repere de

pe hartă era de obicei cea mai ușoară modalitate de a delimita un teritoriu. Cu timpul, aceste mici enclave au fost reunite și au ajuns să formeze imperii vaste care trimiteau peste ocean cauciuc, fildeș, aur, cupru, cafea și diamante.

La începutul secolului XX, aceste teritorii erau folosite ca monedă de schimb de către cei care voiau să obțină concesiuni în alte părți sau erau aruncate în joc ca niște jetoane de poker în timpul războaielor europene. În fiecare colonie, puterile europene alegeau de obicei un grup etnic dintre toate cele existente pentru a-i instrui pe membrii acestuia și a-i angaja apoi ca funcționari civili și polițiști. În acest fel, europenii creau o minoritate care sprijinea statu-quoul. Aceasta a dus la o situație în care unii aveau privilegii, iar ceilalți le purtau pică – o situație care s-a perpetuat și după declararea independenței. Țările africane care au fost eliberate în anii '60 și '70 nu aveau o altă identitate în afara celei conferite de apartenența vremelnică la un imperiu colonial. În mai toate statele nou apărute exista o configurație nefericită de dușmani tradiționali care se încăierau ca mârtanii pe acoperișuri.

Însă imperialismul a fost doar prima fază. S-a scurs mult timp de când țările africane au obținut independența – în majoritatea cazurilor, aproape la fel de mult timp cât a durat și perioada de dominație colonială –, iar conducătorii băștinași care au fost instalați după eliberare au exploatat populația cu aceeași lipsă de scrupule. În general, acești conducători au folosit retorica anticolonialismului, a anticomunismului sau a anticapitalismului (după cum era mai convenabil) ca să capete sprijin pe plan intern și extern și să poată jefui țara nestingheriți în propriul folos.

Cei mai buni dintre ei ar fi putut fi considerați niște despoți luminați în Europa secolului al XVIII-lea. Desigur, au băgat în buzunar câte ceva pentru a-și asigura confortul, și-au pus neamurile pe statele de plată și i-au aruncat după gratii pe jurnaliștii slobozi la gură, dar, în același timp, au direcționat o parte din impozite către școli, spitale, drumuri și rețele electrice și au obligat corporațiile multinaționale să plătească un preț corect pentru exploatarea resurselor naționale. Tiranii oarecum mediocri din Africa au băgat mai mulți bani în buzunar, au asuprit mai tare populația, au irosit sume colosale pe proiecte care le gâdilau orgoliul și au dat resursele naționale pe mâna străinilor, în schimbul unei mite adecvate. Cei mai răi dintre dictatorii africani și-au clădit un paranoic cult al personalității și apoi s-au apucat să-i elimine pe toți cei care refuzau să se alăture corului adulatorilor.

De-abia în anii ’90 au început să apară democrații funcționale în unele țări africane.*

Diplomații africani susțin că principala prioritate nu este retrasarea frontierelor dintre state, ci rezolvarea numeroaselor probleme sociale și economice ale continentului. Și totuși, probabil că se vor mai purta multe războaie în Africa pentru ajustarea granițelor, așa încât să se potrivească distribuției etnice, ori pentru ajustarea distribuției etnice, așa încât să se potrivească granițelor. Oricare dintre aceste două scenarii va implica armate.

---

* O excepție cu totul remarcabilă este Botswana, unde democrația a funcționat neîntrerupt încă de la proclamarea independenței, în 1966.

Războiul sovieto-afgan

Numărul de morți: 1,5 milioane[1]
Locul în clasament: 40
Tipul: război civil ideologic
Conflictul, în linii mari: comuniști *vs.* mujahedini
Perioada: 1979–1992
Locul: Afganistan
Principalele state participante: Afganistan, Uniunea Sovietică
Principalii participanți nonstatali: o sumedenie de lideri militari locali
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Leonid Brejnev
Altă pacoste: război terestru al superputerilor în Asia
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Să fi fost asta cauza prăbușirii Uniunii Sovietice?

Lovituri și contralovituri de stat

În prima perioadă a Războiului Rece, Afganistanul fusese un stat nu foarte prosovietic din sfera de influență a Moscovei. Nu era comunist, însă sovieticii erau interesați să mențină stabilitatea în această țară vecină, așa că furnizau monarhiei de la Kabul tot armamentul și toți banii de care era nevoie pentru menținerea ordinii.

În iulie 1973, când regele Afganistanului se afla în vacanță în Franța, o lovitură de stat pusă la cale de vărul său, prim-ministrul și generalul Mohammad Daoud Khan, a făcut ca întoarcerea regelui în țară să fie de prisos. Afganistanul a trecut de la o monarhie indolentă la o dictatură indolentă, sub privirea îngăduitoare a Națiunilor Unite; însă această schimbare a statu-quoului a dat de gândit ambelor tabere implicate în Războiul Rece. Daoud nu avea un program politic sau o orientare politică anume, dar, când Iranul – pe atunci un stat clientelar al Americii, cârmuit de șah – a început să ofere fonduri Afganistanului ca să câștige prietenia lui Daoud, comuniștii afgani au hotărât să treacă la acțiune.

În aprilie 1978, comuniștii din armata afgană au preluat puterea și l-au ucis pe Daoud. Noul conducător, Nur Mohammad Taraki, a început să implementeze obișnuitele reforme comuniste, menite să scoată țara din Evul Mediu, ceea ce a dus la lupte civile între comuniști și tradiționaliști în toată țara. Taraki a început să-i arunce pe rebeli și pe disidenți în noua închisoare construită de sovietici în apropiere de Kabul, Policharki, unde aveau să fie uciși și azvârliți în gropi comune zeci de mii de oameni pe parcursul următorului deceniu.

După ce revoluția islamică a răsturnat regimul șahului din Iran (ianuarie–aprilie 1979), rușii au devenit suspicioși față de minoritățile musulmane din Uniunea Sovietică și au decis să ia măsuri pentru ca Afganistanul să nu scape de sub control. Au suplimentat ajutoarele și au trimis mai mulți consilieri în Afganistan.

În martie 1979, muncitorii afgani care se întorseseră de curând din Iran, unde li se inoculaseră idei islamiste, au refuzat să mai accepte programele laice ale comuniștilor și au declanșat o rebeliune în orașul Herat, aflat în vestul țării. Garnizoana locală s-a răsculat și ea, preluând controlul asupra orașului. Rebelii au capturat și au ucis zeci, poate sute de consilieri sovietici dimpreună cu familiile lor și le-au expus pe străzi trupurile mutilate. În replică, tancurile afgane și aviația sovietică au distrus orașul, omorând 20 000 de localnici.[2]

În septembrie 1979, liderul sovietic Leonid Brejnev s-a întâlnit cu Taraki, care i-a cerut din nou să trimită trupe sovietice terestre în Afganistan. Brejnev a refuzat, știind că o intervenție fățișă a sovieticilor n-ar face altceva decât să întoarcă poporul afgan împotriva guvernului comunist de la Kabul. Când s-a întors în capitală, Taraki a căzut victimă unei contralovituri de stat organizate de adjunctul lui, Hafiz Ullah Amin, un comunist independent care studiase în Statele Unite. Brejnev a fost șocat de vestea asasinării celui care tocmai îi fusese oaspete și a revenit asupra deciziei de a nu trimite trupe în Afganistan.*

În decembrie 1979, comandourile sovietice au apărut la Kabul ca din senin, au atacat palatul prezidențial și l-au ucis pe Amin. După asta, Babrak Karmal, favoritul lui Brejnev pentru funcția de președinte al Afganistanului, a fost adus înapoi din exil și instalat la conducere. Brejnev a aprobat rapid cererea lui Karmal de a trimite în Afganistan un număr mare de trupe sovietice terestre.[3]

Războiul

Din capul locului, toată lumea știa că rușii vor pierde acest război. Sau, cel puțin, așa au afirmat toți mai târziu. În memoriile lor, generalii sovietici jură că au încercat să-l convingă pe Brejnev să nu invadeze Afganistanul. Consilierii președintelui american Jimmy Carter susțin

---

* Amin nu era privit bine la Moscova, între altele din cauză că avusese paisprezece întâlniri dubioase cu Adolph Dubs, ambasadorul american în Afganistan. În februarie 1979, Dubs a fost răpit de persoane neidentificate și apoi omorât, când comandourile trimise pe urmele lui au încercat să-l elibereze. Majoritatea cercetătorilor bănuiesc că lovitura a fost pusă la cale de Taraki.

că au râs în pumni și au zburdat pe coridoarele Casei Albe*, fericiți că Rusia o să-și aibă propriul Vietnam.

În practică, a trecut aproape un deceniu până ca Uniunea Sovietică să-și dea seama că nu poate câștiga războiul.

Războiul afgan nu se potrivește unei structuri narative tradiționale. A constat mai mult din patrulări, raiduri și ofensive locale împotriva unui conglomerat de grupuri rebele și de lideri militari care stăpâneau diverse teritorii. În 1984, sovieticii aveau deja în Afganistan 115 000 de soldați, dar numai 15% dintre ei erau disponibili pentru operațiuni ofensive. Ceilalți 85% erau ținuți în loc de îndatoririle pe care le aveau în garnizoanele lor. De aceea, în timpul acestui război sovieticii n-au reușit să controleze cu adevărat decât orașele mari și drumurile care făceau legătura între ele. Restul țării aparținea trupelor de gherilă și liderilor militari locali. Mujahedinii (rebelii musulmani) puteau să se refugieze oricând în Pakistan sau Iran ca să-și perfecționeze tehnicile de luptă și să-și refacă forțele, iar sovieticii nu aveau cum să îi urmărească dincolo de granița afgană.

Statele Unite, în parteneriat cu state musulmane conservatoare precum Arabia Saudită, i-au finanțat și i-au aprovizionat pe rebeli prin intermediul Pakistanului. Noua republică islamică fundamentalistă Iran i-a sprijinit și ea pe rebeli, dar, desigur, *nu* în parteneriat cu Statele Unite.

Rebelii tadjici, sub conducerea lui Ahmad Șah Masoud, au stăpânit Valea Panjshir și în perioada sovietică, și în epoca talibanilor. Întrucât se desprindea din drumul principal dintre Kabul și granița sovietică, Valea Panjshir era o zonă de mare importanță strategică, care putea să decidă rezultatul războiului. Sovieticii și-au folosit blindatele pentru a lansa nouă ofensive de mare amploare împotriva fortărețelor rebelilor din Valea Panjshir, fără să izbutească vreodată să o cucerească.

Când rebelii le scăpau printre degete, forțele comuniste se răzbunau adesea omorându-i pe cei rămași în urmă – rude, ostatici sau simpli privitori care păreau suspecți. În ciuda faptului că presa era supusă cenzurii, știrile despre atrocitățile comise împotriva populației mai transpirau uneori în afara zonei de război. Orice bombardament sau atac cu rachete efectuat de rebeli putea să provoace represalii brutale din partea sovieticilor. În 1979, trupele sovietice și forțele guvernamentale afgane au ucis 1 300 de săteni în provincia Konarha.[4] În prima parte a anului 1985, sovieticii au masacrat sute de civili în

---

* Nu la propriu, dar cam asta-i esența.

provincia nordică Kunduz.[5] Ca represalii pentru atacarea unui convoi în apropiere de Kandahar în octombrie 1983, trei sate din apropiere au fost rase de pe fața pământului.[6]

Retragerea trupelor sovietice

În 1985, mujahedinii ajunseseră la capătul puterilor, dar sovieticii nu știau asta. După venirea la putere a lui Mihail Gorbaciov, noul regim reformist de la Moscova a început să privească cu alți ochi aventura afgană. În anii 1985 și 1986, sovieticii s-au retras din marile operațiuni de război, lăsând armata afgană să ducă greul luptelor. În acest punct, acțiunile inițiate de sovietici se limitau la mici raiduri de comando efectuate de forțele speciale. În 1987, sovieticii și-au restrâns și mai mult sfera de acțiune, ajungând să ducă doar lupte defensive, și numai atunci când era nevoie.

În mai 1986, președintele Karmal s-a retras la Moscova și conducerea Afganistanului i-a fost încredințată lui Mohammad Najibullah, șeful poliției secrete. În 1987, el a încercat să mai înmoaie regimul dictatorial de până atunci și să aducă opoziția moderată la guvernare, în încercarea de a fărâmița rebeliunea.

În cadrul unei întâlniri private care a avut loc în septembrie 1987, ministrul de externe sovietic, Eduard Șevardnadze, a încercat să-i explice secretarului de stat american, George Schultz, că și Statele Unite, și Uniunea Sovietică aveau de câștigat dacă cooperau în problema Afganistanului. Șevardnadze a încercat să-l convingă pe omologul său american că, în curând, fundamentalismul islamic va reprezenta o amenințare mai mare pentru Occident decât comunismul și că superputerile ar trebui să reconstruiască împreună țara sfâșiată de război. Discuția nu a dus la nimic. Aceasta este una dintre acele ocazii ratate care, retrospectiv, capătă o importanță și mai mare, mai ales după 11 septembrie 2001, când America a fost atacată de niște mujahedini care operau în afara Afganistanului.

În octombrie 1987, când războiul își pierdea tot mai mult din intensitate, se aflau deja 2,9 milioane de afgani în taberele de refugiați din Pakistan și 2,3 milioane în Iran.[7] Acordurile de la Geneva, care normalizau relațiile dintre Afganistan și Pakistan, au fost semnate în aprilie 1988 și marchează momentul când a început să se întrevadă sfârșitul războiului, chiar dacă aceste acorduri au fost iscălite doar de statele suverane, nu și de mujahedini. Uniunea Sovietică a început să-și retragă militarii în mai 1988. Ultimele trupe sovietice au părăsit Afganistanul în februarie 1989.

Acesta a fost ultimul conflict armat din cadrul Războiului Rece. De-acum, devenise limpede că Uniunea Sovietică nu mai avea resursele necesare ca să țină pasul cu rivalii americani. Războiul din Afganistan i-a costat pe sovietici cam la fel de mult cât i-a costat pe americani Războiul din Golf din 1991 (70 de miliarde de dolari[8] față de 61 de miliarde[9]), însă rezultatele au fost radical diferite. În cazul Moscovei, acele miliarde de dolari au fost colectate și cheltuite cu țârâita într-o perioadă de peste zece ani, iar sovieticii au pierdut 13 310 militari și au ieșit din război înfrânți, faliți și epuizați. La aproape același preț (bani de buzunar după standardele occidentale), americanii au dus un război mult mai concentrat și au învins în mai puțin de un an, pierzând doar 383 de militari.*

Război fără sfârșit

Deși nimeni nu îi dădea vreo șansă, guvernul comunist de la Kabul a mai rezistat câțiva ani după plecarea rușilor, reușind să-i țină o vreme în șah pe rebeli. În cele din urmă, disensiunile interne au dus la căderea guvernului. Văzând că rebelii nu mai puteau fi opriți, președintele Mohammad Najibullah și-a dat demisia în aprilie 1992 și a predat puterea unui subaltern care nu a reușit să se mențină la conducere decât puțin timp. După ce mujahedinii au ocupat Kabulul, orașul a devenit scena unei lupte pentru putere între diferitele facțiuni rebele. Najibullah s-a refugiat în sediul Națiunilor Unite din Kabul, rămânând acolo patru ani de zile. În septembrie 1996, talibanii fundamentaliști au preluat puterea și l-au capturat pe Najibullah, care a fost castrat, legat de un camion și târât pe străzi până când și-a dat duhul. Apoi, cadavrul a fost atârnat de un semafor.

Luptele au continuat, dar linșarea lui Najibullah este un moment potrivit pentru a încheia capitolul despre războiul din Afganistan. O mare parte a țării a rămas sub stăpânirea liderilor militarilor locali; cu puține excepții, celelalte state nu i-au recunoscut pe talibani drept conducători legitimi, însă comunismul nu mai era o opțiune, astfel încât lumea i-a ignorat pe afgani timp de câțiva ani. Apoi, războiul a pornit într-o nouă direcție, care, până acum, n-a făcut destule victime ca să ajungă pe lista mea.

---

* De fapt, o mare parte din factură a fost plătită de țările arabe bogate în petrol pe care le apărau Statele Unite, dar aceasta nu face decât să sublinieze faptul că Vestul avea mult mai mulți bani decât Estul și putea cheltui sume mult mai mari pe mașinăria sa de război.

Saddam Hussein

Numărul de morți: 300 000 de oameni uciși pe teritoriul Irakului[1]
Locul în clasament: 96
Tipul: despot
Conflictul, în linii mari: Saddam împotriva tuturor
Perioada: a condus țara între 1979 și 2003
Locul și principalul stat participant: Irak
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Saddam
Factorul economic: petrolul
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Oare chiar a fost atât de malefic cum l-a înfățișat conducerea americană?

Saddam, care, în ciuda uniformei pe care o purta de obicei, nu a îmbrățișat niciodată cariera militară, și-a petrecut tinerețea încăierându-se pe străzi și militând pentru Partidul Baas, a cărui ideologie consta într-un soi de naționalism panarabist revoluționar. După răsturnarea monarhiei irakiene în 1958 a urmat un deceniu de lovituri și contralovituri de stat: uneori, Baas a ieșit câștigător, alteori a fost învins. În 1968, Saddam a ajuns vicepreședinte al forului suprem de conducere al țării, devenind numărul doi în stat după dictatorul Ahmad Hassan al-Bakr. În iulie 1979, Saddam i-a luat locul șefului său, care era bolnav, și i-a lichidat rapid pe toți cei care i s-ar fi putut opune.

Irakul este un stat artificial, ale cărui granițe au fost trasate astfel încât să slujească interesele puterilor coloniale europene (în special Marea Britanie), și nu ca să se potrivească cu distribuția etniilor. În acest ghiveci multietnic, Saddam a oferit permanent favoruri minorității arabe sunnite; în schimb, aceasta l-a ajutat să țină sub control majoritatea arabă șiită. Saddam și-a promovat în special rudele și prietenii din orașul natal, Tikrit, oferindu-le funcții înalte și încurajându-i să jecmănească populațiile locale după voia inimii. Însă oricine dădea la iveală o ambiție care depășea simpla lăcomie era înhățat și omorât.[2]

În vârful piramidei trona Saddam, ridicat la rang de idol. Și-a înălțat statui care să-l proslăvească, și acolo unde nu încăpeau statui a atârnat tablouri uriașe. Cântece închinate lui deschideau programele de știri de la televizor.[3] A păstrat un control strict asupra poporului construind un cult al personalității în jurul conducătorului și lichidându-i apoi sub mantia nopții pe toți cei care îndrăzneau să cârtească. În închisorile de pe tot cuprinsul țării, zeci de mii de indivizi

recalcitranți erau fie torturați și omorâți, fie torturați și eliberați, ca avertisment pentru ceilalți. Trupurile mutilate ale dușmanilor statului erau înapoiate familiilor în vederea înmormântării, pentru a face să circule veștile despre tratamentul sălbatic din închisori.[4] Rudele disidenților erau răpite, violate, torturate sau ucise, chiar dacă nu aveau nici un amestec, pentru a descuraja și mai mult actele de nesupunere.[5]

Kurzii

În vreme ce majoritatea dictatorilor din ultima jumătate de secol nu s-au aventurat dincolo de hotarele țărilor lor, mulțumindu-se să-și terorizeze propriii cetățeni, Saddam a încercat în două rânduri să-și extindă stăpânirea asupra statelor vecine, mai întâi asupra Iranului (1980–1988) și apoi asupra Kuweitului (1990–1991). A eșuat de ambele dăți și și-a vărsat mânia asupra propriei populații.

Minoritatea kurdă, care trăiește într-o zonă aflată la confluența Turciei, Iranului și Irakului, se împotrivise sporadic cârmuirii irakiene încă de la formarea țării, după Primul Război Mondial. În martie 1988, orașul kurd Halabja, aflat în nord-estul Irakului, foarte aproape de graniță, a fost cucerit de iranieni. Locuitorii kurzi i-au întâmpinat cu bucurie pe eliberatori. Înfuriat de lipsa de loialitate a kurzilor, Saddam a dezlănțuit iadul împotriva orașului. Avioanele irakiene au aruncat bombe, napalm și gaz otrăvitor asupra localității, distrugând Halabja și omorând circa 5 000 de civili.[6]

În acel moment, Saddam îi luase deja în vizor pe kurzi, care puteau fi lesne transformați în țapi ispășitori pentru eșecul său în războiul cu Iranul. Între februarie și septembrie 1988, trupele lui Saddam au atacat sistematic teritoriul kurd, distrugând sat după sat în cadrul Operațiunii Anfal. Bărbații care erau în putere au fost îngrămădiți în camioane și duși în diferite locuri, pentru a fi apoi bătuți, împușcați și aruncați în gropi comune. Bătrânii au fost trimiși în lagăre de concentrare din sud, unde au fost lăsați să moară de foame, iar femeile au fost strămutate, multe dintre ele fiind vândute ca neveste sau animatoare pentru cluburi de noapte în întreaga lume arabă.[7] Nu se cunoaște numărul exact al victimelor, dar se apreciază că în timpul acestei operațiuni au murit undeva între 100 000 și 200 000 de kurzi.[8]

Americanii

În 1991, când coaliția condusă de Statele Unite a alungat trupele lui Saddam din Kuweit, americanii i-au încurajat pe irakieni să-l dea jos pe dictatorul care îi târâse într-un război împotriva lumii întregi. Arabii șiiți din ținuturile sudice s-au răsculat, crezând că americanii le vor veni în ajutor. Însă Statele Unite nu doreau să fie implicate într-un război civil și n-au intervenit atunci când Saddam și-a trimis armata împotriva șiiților. Astfel, au fost masacrați aproximativ 50 000 de oameni, printre care se aflau nu numai rebeli șiiți și simpatizanți ai acestora, ci și persoane care se nimeriseră prin preajmă. Nici răscoala simultană din regiunile kurde nu a reușit să-l doboare pe Saddam, care i-a forțat pe kurzi să se refugieze în munții din nord, unde acoperirea oferită de aviația americană i-a ajutat să creeze în cele din urmă o zonă autonomă.

După agresiunea împotriva Kuweitului din 1990, Saddam și Irakul au fost ținuți în carantină de restul lumii, dar, pe termen lung, aceasta nu era o soluție satisfăcătoare. Să lași neexploatate uriașele rezerve de petrol ale țării din cauza unui dictator repudiat de comunitatea internațională era nu doar neprofitabil, ci și primejdios. În martie 2003, președintele George Bush jr a invadat Irakul pentru a aduce țara înapoi în economia globală și l-a înlocuit pe Saddam cu ceea ce se presupunea că va fi un avanpost profitabil și stabilizator al civilizației occidentale în inima unui teritoriu neprietenos. Din păcate, lucrurile au luat o cu totul altă turnură. Țara a alunecat în haos, iar atentatele cu mașini-capcană au ucis o mulțime de oameni.

După ce a fost capturat, Saddam a compărut în fața unui tribunal irakian, iar în 2006 a fost spânzurat de către noul regim instalat la Bagdad.

Războiul dintre Iran și Irak

Numărul de morți: 700 000[1]
Locul în clasament: 61
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari, și principalele state participante: Iran *vs.* Irak
Perioada: 1980–1988
Locul: Golful Persic
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Saddam Hussein
Factorul economic: petrolul

Iranul și Irakul își disputaseră ani întregi stăpânirea asupra teritoriilor de frontieră bogate în petrol aflate de-a lungul râului Shatt-al-Arab, care se varsă în Golful Persic. În 1979 a izbucnit revoluția iraniană, iar Saddam Hussein a încercat să profite de haosul iscat în țara vecină și să anexeze teritoriul disputat. Armata irakiană a trecut granița în Iran în septembrie 1980 și a străpuns primele linii de apărare iraniene, dar apoi iranienii au reușit să stăvilească înaintarea inamicului și războiul s-a împotmolit la periferia orașului Abadan.[2]

Când doi dintre principalii furnizori mondiali de petrol încep să se războiască, restul lumii nu poate păstra o atitudine neutră, însă atunci când lupta se dă între o dictatură brutală și o teocrație fanatică e greu să susții vreuna din tabere. Totuși, strict pragmatic, e preferabil să iei partea dictatorilor corupți pentru că, de obicei, aceștia sunt mai dornici să cadă la învoială. În timpul războiului dintre Iran și Irak, majoritatea țărilor au trecut de partea Irakului. Statele musulmane „de centru“, ca Egiptul, Pakistanul și Arabia Saudită, i-au ajutat pe față pe irakieni; la fel au procedat și sovieticii, care erau sponsorii tradiționali ai Irakului pe vremea Războiului Rece. Statele Unite i-au ajutat pe irakieni cu informații secrete și și-au folosit navele militare pentru a păzi fluxul de petrol dinspre (și fluxul de bani înspre) Irak.

Republica Islamică Iran instaurase un regim prea bezmetic ca să fie sprijinită pe față de vreo națiune respectabilă, dar o mulțime de țări au oferit ajutor pe ascuns. Statele paria – de pildă, Israelul, Africa de Sud, Coreea de Nord și Libia – au sprijinit Iranul, la rândul său un stat paria, furnizând tehnologie și expertiză militară, pentru care au primit bani lichizi sau petrol. Iranul a primit ajutor secret și de la cele două superputeri; în schimb, iranienii și-au folosit trecerea pe care o aveau pe lângă fanaticii musulmani pentru a-i influența pe afgani și pe libanezi în sensul dorit de ruși, respectiv de americani.[3]

În mai 1982, un contraatac iranian a restabilit granița antebelică și a inversat dinamica înfruntării. În următorii doi ani, iranienii au pătruns tot mai adânc pe teritoriul Irakului, până când războiul s-a împotmolit din nou la periferia unui obiectiv important – orașul irakian Basra.

De-acum, ambele tabere ajunseseră la disperare și nu se mai sfiau să folosească orice mijloace. Pentru a teroriza populația inamică, cele două părți beligerante lansau rachete și trimiteau avioane de luptă împotriva unor orașe aflate mult în spatele liniilor frontului. Irakul ataca soldații inamici cu gaze neurotoxice. Iranienii profitau de superioritatea lor numerică și de fanatismul religios al tinerilor și își trimiteau soldații în valuri împotriva pozițiilor irakiene, în speranța că unii – nu mulți – ar putea să răzbată.

Iranul a lansat Operațiunea Kheiber („Aurora“), care a durat de la jumătatea lui februarie până la jumătatea lui martie 1984, pentru a obține controlul asupra canalului navigabil strategic Basra–Bagdad. A fost o luptă grosolană și brutală, punctată de atacuri frontale iraniene și atacuri cu gaze irakiene, care în mai puțin de o lună a ucis peste 20 000 de iranieni și circa 6 000 de irakieni, mutilând alte câteva zeci de mii.[4]

Ultima ofensivă majoră a fost bătălia de la Basra, care s-a transformat în cea mai sângeroasă bătălie purtată după cel de-al Doilea Război Mondial. Din decembrie 1986 până în aprilie 1987, au fost masacrați aproximativ 50 000 de iranieni și între 8 000 și 15 000 de irakieni, fără ca vreuna din tabere să triumfe.[5]

Toate aceste lupte n-au înclinat balanța de o parte sau de alta, însă au făcut ca războiul dintre Iran și Irak să ucidă mai mulți militari decât orice alt conflict de la Războiul din Vietnam încoace. În cele din urmă, în august 1988, când a devenit limpede că nimeni n-o să învingă, cele două țări sleite de puteri au acceptat termenii rezoluției ONU de încetare a focului.

Sancțiunile împotriva Irakului

Numărul de morți: 350 000[1]
Locul în clasament: 94
Tipul: embargo
Conflictul, în linii mari: Irak contra restului lumii
Perioada: 1990–2003
Locul: Irak
Principalele state participante: Irak, Statele Unite
Principalul participant nonstatal: ONU
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Statele Unite, Saddam Hussein
Factorul economic: petrolul

Războiul din Golf

După ce tentativa de a anexa teritoriile de frontieră iraniene s-a încheiat cu un eșec, Saddam Hussein s-a reorientat și, în august 1990, a cucerit Kuweitul. Aproape imediat, ONU a impus sancțiuni economice împotriva Irakului, în vreme ce Statele Unite au trimis pe calea aerului trupe în regiune și au emis un ultimatum: dacă nu voia s-o pățească, Saddam trebuia să-și retragă trupele din Kuweit până pe 15 ianuarie 1991. Văzând că se apropie termenul-limită și că Saddam nu dă înapoi, pacifiștii i-au rugat pe americani să mai aștepte un pic până când sancțiunile aveau să-și facă efectul, însă președintele George H.W. Bush nu mai era dispus să tergiverseze lucrurile. Când ultimatumul a expirat, coaliția condusă de Statele Unite a lansat o serie de atacuri aeriene, iar spre sfârșitul lui februarie a declanșat războiul terestru.

Totul s-a desfășurat conform planificării americane, și trupele irakiene au fost puse repede pe fugă. Coaliția nu a invadat Irakul pentru a-l înlătura pe Saddam, fiindcă nimeni nu voia să se angajeze într-un război de cucerire lung și sângeros.

Războiul din Golf a ucis circa 25 000 de militari irakieni și câteva mii de civili, ceea ce nu e suficient pentru a include acest conflict pe lista mea.[2] Infrastructura industrială a Irakului a suferit stricăciuni ca urmare a atacurilor aeriene. În principiu, o economie sănătoasă ar fi putut remedia aceste pagube, însă Irakul nu a mai avut posibilitatea să facă asta.

Revine pacea

Condițiile armistițiului din 1991 prevedeau că sancțiunile economice vor rămâne în vigoare până când Saddam nu va mai avea capacitatea de a-și pune în pericol vecinii. Saddam trebuia să predea sau să nimicească toate instalațiile de producere a armelor de distrugere în masă. Trebuia să închidă laboratoarele care produceau arme chimice și să renunțe la rachetele sol–sol. Firește, fiind un dictator belicos, Saddam a tergiversat cât mai mult lucrurile, conștient că o țară mică nu poate inspira teamă și respect decât prin armele pe care le deține.

Pentru a asigura respectarea embargoului, navele de luptă ale coaliției efectuau patrule în Golful Persic și inspectau toate încărcăturile care aveau ca destinație Irakul.[3] Nemaiavând posibilitatea să exporte petrol, economia irakiană s-a prăbușit. Nu se mai făcea școală cum trebuie. Era penurie de medicamente. Oamenii mureau prin spitale din cauză că lipseau cele mai banale produse. În lipsa locurilor de muncă, persoane cu înaltă calificare (de exemplu, avocați sau arhitecți) deveneau șoferi de taxi. Șomajul masiv a dus la o scădere drastică a nivelului de trai. Irakul fusese cândva una dintre cele mai bogate și mai cosmopolite țări arabe, iar acum căzuse într-o sărăcie cumplită și mai era și repudiat de comunitatea internațională.[4]

În august 1991, când a devenit evident că sancțiunile aveau efecte devastatoare asupra oamenilor de rând din Irak, ONU a propus ca Irakului să i se permită să exporte petrol cu condiția ca banii pe care îi va primi în schimb să fie cheltuiți doar pe alimente, medicamente și alte produse necesare populației. Până în 1995, Saddam a refuzat să accepte acești termeni. El însuși nu făcea foamea, iar lipsurile îl ajutau să țină poporul în lesă și să-și răsplătească acoliții.[5]

Ori de câte ori lovește o foamete (chiar și atunci când foametea este provocată în mod artificial, ca în cazul de față), cei puternici continuă s-o ducă bine. În vreme ce poporul suferea, Saddam trăia într-un lux orbitor. A cheltuit milioane de dolari „pe tot felul de palate – construind cam o duzină după ce au fost impuse sancțiunile. […] A deschis o nouă stațiune de vacanță, în care se aflau un parc de distracții, câteva stadioane și o statuie a sa din bronz. Poliția lui Saddam a primit mașini noi de patrulare, marca Hyundai, și pe străzi au apărut portrete noi-nouțe, bine luminate, ale președintelui“.[6]

Saddam tot amâna punerea în aplicare a rezoluției care cerea dezarmarea Irakului și făcea contrabandă sub nasul inspectorilor ONU responsabili cu verificarea armamentului. Până la urmă, în 1988 Saddam i-a expulzat pe inspectorii ONU din Irak. Americanii au lansat

atacuri aeriene, distrugând ultimele instalații de producere a armelor de distrugere în masă. Nimeni din afara Irakului nu știa că, de-acum, regimul lui Saddam nu mai reprezenta o amenințare, iar acesta nu avea de gând să-și recunoască neputința în fața lumii întregi, așa încât sancțiunile au rămas în vigoare. Blocajul a persistat până când Statele Unite au invadat Irakul în 2003 și l-au alungat de la putere pe Saddam Hussein.

O scurtă analiză

De cele mai multe ori, când o populație îndură condiții vitrege, nu e ușor să identifici indivizii care au murit din cauza lipsurilor. Pe câmpul de luptă e mai simplu să stabilești numărul de morți, pentru că nu trebuie decât să numeri cadavrele împrăștiate peste tot. În cazul de față, avem de-a face cu o creștere a ratei obișnuite a deceselor, și tot ce putem spune este că unii dintre acești oameni ar fi murit oricum, iar alții nu ar fi murit. E o problemă de statistică.

În decursul anilor, guvernul irakian a emis o serie de comunicate referitoare la numărul crescând al deceselor, pentru a sublinia suferințele îndurate de populație. Mai întâi erau 700 000 de victime[7], apoi 1 milion[8], apoi 1,5 milioane[9]. Fiecare nou comunicat era preluat conștiincios de presa internă și de agențiile internaționale, dar nu avem de ce să le dăm crezare. Putem spune, politicos, că aceste cifre mari „se bazează pe date de referință defectuoase privitoare la mortalitatea infantilă în Irakul antebelic“[10], sau putem sugera nepoliticos că au fost măsluite de birocrații aflați în slujba dictatorului. Diferitele estimări elaborate de observatorii imparțiali pornesc de la cifra de 110 000 de morți[11] și ajung până la maximum 500 000 de victime[12].

Sancțiunile sunt o formă tentantă de constrângere fără violență, dar, în practică, ele implică punerea sub asediu a unei țări întregi și înfometarea ei până se predă, iar acest demers nu este niciodată atât de curat cum sugerează cei care pledează în favoarea lui. În ultima fază a Primului Război Mondial, Germania pierdea mai mulți civili din cauza foametei decât militari pe câmpul de luptă. După unele estimări, numărul civililor japonezi care au murit din cauza lipsurilor provocate de război și din pricina blocadei americane din 1945 depășește cu mult numărul celor uciși de bombele atomice.

Sancțiunile nu sunt cu adevărat o alternativă la război; sunt doar un război purtat cu alte mijloace.

Haosul din Somalia

Numărul de morți: 500 000[1]
Locul în clasament: 70
Tipul: dezintegrare statală
Conflictul, în linii mari: fiecare împotriva tuturor
Perioada: din 1991 încoace
Locul: Somalia
Statele participante secundare: Statele Unite, Etiopia
Principalii participanți nonstatali: somalezii
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: baronii războiului
Altă pacoste: război civil african

În ianuarie 1991, în Somalia a izbucnit o rebeliune militară în urma căreia dictatorul Mohamed Siad Barre a fost înlăturat de la putere, iar odată cu el a căzut și ultimul guvern central. Deoarece în Somalia oamenii se identifică mai degrabă cu propriul clan decât cu întreaga națiune, țara s-a împărțit curând în teritorii disparate conduse de diverși baroni ai războiului. Economia somaleză s-a prăbușit și bandele înarmate au pus mâna pe toate stocurile de alimente, lăsând populația neînarmată să moară de foame. În martie 1992, după ce aproximativ 50 000 de somalezi fuseseră uciși în luptă și alți 300 000 muriseră de foame, ONU a intermediat un acord de încetare a focului între principalii baroni ai războiului pentru a putea aduce alimente în țară.

În decembrie 1992, în Somalia a sosit o forță multinațională de menținere a păcii, formată în cea mai mare parte din americani. Aceste trupe străine aveau și misiunea de a păzi ajutoarele alimentare trimise de organizațiile umanitare. În octombrie 1993, o unitate americană a fost măcelărită la Mogadiscio pe când încerca să-i captureze pe acoliții liderului militar Mohamed Farah Aidid. În marea curgere a istoriei, aceasta a fost o bătălie măruntă, însă uciderea propriilor militari i-a făcut pe americani să fie mai precauți pe viitor, așa încât Statele Unite au refuzat să intervină în anul următor în Rwanda pentru a opri genocidul de acolo. Americanii au părăsit Somalia în 1994, iar forțele ONU s-au retras un an mai târziu.[2]

În 1996 au izbucnit din nou lupte intense, dar după uciderea generalului Aidid ceilalți trei mari baroni ai războiului au încheiat un acord de încetare a focului. Partea nordică a țării, care nu se află sub controlul acestor lideri militari, a reușit să atingă o anumită stabilitate după

ce regiunile Puntland și Somaliland și-au declarat autonomia, respectiv independența față de restul Somaliei, cu toate că nici un alt stat nu le recunoaște noul statut.

Anii de război au lăsat orașul Mogadiscio jefuit și ruinat, și mulți dintre cei 1,2 milioane de locuitori ai capitalei trăiesc în dărâmături sau în corturi. Școlile și firmele s-au închis de mult. De cele mai multe ori, tinerii își pot găsi o slujbă stabilă doar dacă intră în serviciul liderilor militari locali, oferindu-și mușchii în schimbul hranei și al *khat*-ului, narcoticul local. Bărbații înarmați pot să jefuiască, să violeze și să ucidă fără să pățească nimic.[3] Somalia a devenit, de asemenea, un adăpost pentru pirații care atacă navele ce se îndreaptă spre Canalul Suez.

Baronii războiului se succed într-un mod haotic, angajându-se în lupte care au anumite mize pentru combatanți, dar care nu trezesc interesul celor străini de aceste confruntări. Când cineva își dă osteneala să distingă între diverșii baroni, ei sunt clasificați de obicei în funcție de gradul de fundamentalism islamic pe care vor să-l impună în țară. În 2006, trupele etiopiene au ocupat Mogadiscio pentru a instala un guvern național aprobat de ONU, dar rezultatul a fost, în esență, că s-a creat încă o facțiune locală ineficientă.

Numărul de morți

Singura estimare demnă de încredere este cea din raportul ONU, care ajunge la concluzia că, în primul an și jumătate de haos, au murit 350 000 de oameni. Evident că, pe măsură ce luptele au continuat, numărul de morți a crescut. Cum n-a mai apărut vreo estimare actualizată, reporterii s-au decis să aducă ei cifrele la zi, iar calculele lor aproximative indică de obicei un număr de victime cuprins între o jumătate de milion și un milion de oameni.

Genocidul din Rwanda

Numărul de morți: 937 000
Locul în clasament: 53
Tipul: purificare etnică
Conflictul, în linii mari: hutu *vs.* tutsi
Perioada: 100 de zile din 1994
Locul și principalul stat participant: Rwanda
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Belgia, Franța și președintele american Bill Clinton*
Altă pacoste: război civil african
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: De ce nu a oprit nimeni măcelul?

Tabloul general

Cu multe secole în urmă, o populație de văcari nilotici înalți din Sudan s-a abătut spre sud, cam în aceeași vreme în care o populație de agricultori bantu îndesați din cocoașa vestică a Africii migra către est. Cele două grupuri s-au ciocnit și s-au amestecat în regiunea Marilor Lacuri Africane și, după lupte și rearanjări care s-au întins pe câteva generații (nu știm câte), aristocrația nilotică tutsi a ajuns să-i cârmuiască pe hutu, țărani de neam bantu. Cam așa stăteau lucrurile când primii exploratori europeni au sosit în zonă pe la jumătatea secolului al XIX-lea. În timpul „cursei pentru Africa", regiunea a fost împărțită între germani și belgieni.

După Primul Război Mondial, coloniile germane de peste mări au fost împărțite între învingători. În urma hotărârii Ligii Națiunilor, două ținuturi din Africa Germană de Est, învecinate cu Congoul belgian,

* Nu glumesc. Discursul popular despre genocidul din Rwanda tinde mai degrabă să dea vina pe Occident, care a stat cu brațele încrucișate, decât pe populația hutu, care a comis masacrele. De pildă, filmul (altminteri excelent) *Hotel Rwanda* ne prezintă doi observatori străini care se plâng de indiferența comunității internaționale și care apar în film mai mult timp decât majoritatea localnicilor. În forma sa cea mai ambițioasă, argumentația axată pe „vinovăția albilor" ajunge chiar să-i acuze pe belgieni că au despărțit un popor unic și armonios în categoriile artificiale „hutu" și „tutsi" atunci când au emis cărțile de identitate coloniale.

De ce este atribuită o parte atât de mare din vină unor persoane și instituții care nici măcar nu au fost implicate în aceste omoruri? Mulți oameni privesc problemele externe cam așa: „Da, e trist, dar în ce fel mă privește asta *pe mine*?" Alții însă vor mereu să dea vina pentru orice pe ONU, pe Occident sau pe Bill Clinton.

au trecut sub mandatul Belgiei; conform termenilor tratatului, trebuiau să fie administrate separat de restul coloniilor belgiene. Atât germanii, cât și belgienii au guvernat cu ajutorul aristocrației locale tutsi, căreia i-au oferit privilegii care erau refuzate populației hutu, cum ar fi scutirea de cele șaizeci de zile de muncă neplătite pe care toți localnicii i le datorau statului. Fiindcă secolele de coexistență și de căsătorii interetnice șterseseră diferențele fizice și culturale dintre cele două grupuri, belgienii au emis cărți de identitate care etichetau clar fiecare persoană ca făcând parte dintr-un grup sau din celălalt, astfel încât autoritățile să știe cui i se cuvine un tratament preferențial. Cei cu ascendență amestecată sau incertă au fost încadrați în mod arbitrar într-un grup sau altul, după bunul plac al autorităților coloniale. De obicei, localnicii hutu și tutsi se identificau între ei prin diferențe de clasă subtile pe care străinii nu le sesizau atât de ușor. Ambele grupuri vorbeau aceeași limbă și erau majoritar catolice la momentul obținerii independenței.[1]

În 1962, teritoriile administrate de belgieni în virtutea mandatului Ligii Națiunilor au devenit țările independente Burundi și Rwanda. Din nefericire, clivajul etnic a creat în ambele țări o situație inerent instabilă. Neîncrederea și ostilitatea dintre grupurile hutu și tutsi au dus la un război civil endemic, care degenera uneori în masacre îngrozitoare. Cel mai crunt dintre masacrele produse în primele trei decenii de după apariția noilor state independente a avut loc în 1972, când un regim burundez controlat de tutsi a ucis între 100 000 și 150 000 de locuitori hutu și a silit mii de hutu să părăsească țara și să se refugieze în Rwanda dominată de etnia hutu.[2]

Genocidul

După o generație, aveau să se întâmple lucruri și mai cumplite. Pe 6 aprilie 1994, când președinții republicilor Burundi și Rwanda, ambii de etnie hutu, se înapoiau de la negocierea unui tratat de pace cu rebelii tutsi, aeronava care îi transporta a fost lovită de două rachete sol–aer. Nimeni nu știa cine erau autorii atacului. Liderii hutu i-au acuzat pe rebelii tutsi și au trecut imediat la răzbunare, însă unele voci spun că extremiștii hutu au fabricat un pretext ca să poată masacra populația tutsi, asasinând doi președinți care îi trădaseră.*

* În Burundi, moartea președintelui a reaprins războiul civil care tocmai părea să se stingă, dar numărul de morți înregistrat în această țară (260 000) nu atinge pragul necesar pentru a ocupa un loc pe lista mea.

Indiferent cum s-au petrecut de fapt lucrurile, începând de a doua zi milițiile hutu, ai căror membri se numeau Interahamwe („Cei care lucrează împreună“), au început să măcelărească populația tutsi de pe tot cuprinsul Rwandei. Genocidul a fost dirijat de însuși ministrul apărării, Théoneste Bagosora, dovedindu-se îngrozitor de eficient. În două săptămâni – comunitatea internațională abia a avut timp să reacționeze –, un sfert de milion de bărbați, femei și copii au fost hăcuiți, de multe ori cu maceta, arma caracteristică a genocidului din Rwanda.[3]

Una dintre primele victime a fost prim-ministrul Agathe Uwilingiyimana, o politiciană de orientare moderată, de etnie hutu, care a fost violată cu baionetele și ucisă. Militarii belgieni trimiși de ONU pentru a-i asigura protecția primiseră ordinul să nu riposteze, pentru a nu-i provoca pe localnici, așa că s-au predat fără luptă. Dar gărzile hutu tot nu i-au cruțat: i-au castrat, le-au îndesat pe gât propriile organe genitale și i-au ucis.

În întreaga țară, etnicii hutu s-au năpustit asupra vecinilor lor tutsi. Aceste atacuri erau, în mod evident, coordonate. La radio, se auzeau diverși propagandiști, precum Ferdinand Nahimana, care îi asmuțeau pe cetățenii hutu împotriva populației tutsi. Profesorii își omorau elevii. Femeile hutu îi ucideau pe copiii tutsi lăsați în grija lor. Aceia dintre hutu care nu voiau să se alăture ucigașilor erau trași deoparte și amenințați cu moartea. Erau luați pe sus de bandele hutu, li se înmânau macete și li se ordona să ucidă, spunându-li-se că altfel vor muri. Ori de câte ori era posibil, membrii unei bande își hăcuiau și spintecau dușmanii pe rând, pentru ca vina să cadă asupra tuturor.[4]

Ura luase asemenea proporții, încât etnicii tutsi nu mai erau în siguranță nicăieri. La o săptămână de la declanșarea genocidului, primarul din Nyarubuye a îndrumat 7 000 de hutu spre biserica catolică din oraș și spre mănăstirea alăturată pentru a le face de petrecanie celor 20 000 de tutsi care se refugiaseră în complex.[5] Preotul bisericii catolice din Nyange a ordonat unor muncitori să dărâme clădirea cu buldozerele, peste cei 1 500 de tutsi care se adăpostiseră înăuntru.[6] Și alte mănăstiri au adunat refugiați pentru a-i da apoi pe mâna milițiilor hutu. La Sovu, călugărițele nu numai că au încuiat câțiva tutsi în garajul mănăstirii, ci au și adus benzină pentru a-i arde de vii.[7]

Milițiile Interahamwe aveau grijă să violeze și să umilească femeile înainte să le omoare. Uneori, victimele erau ucise imediat după consumarea violului; alteori erau lăsate să moară de pe urma mutilărilor grotești; alteori erau închise pentru a fi violate din nou mai târziu. Într-unul dintre cazuri, o femeie a fost violată și apoi țintuită de pământ înfigându-i-se o suliță în picior, fiindcă agresorii ei se grăbeau în altă

parte; mai târziu, s-au întors și au violat-o iarăși. După luni de zile, martorii puteau vedea urmele acestor atrocități „chiar și pe scheletele albite. Picioarele îndoite și desfăcute. Între ele o sticlă spartă, o creangă mai zdravănă, uneori un cuțit. [...] Aceste femei au murit într-o poziție de vulnerabilitate totală, pe spate, cu picioarele îndoite și cu genunchii mult depărtați“.[8]

În sfârșit, după trei luni de omoruri, rebelii tutsi aflați sub conducerea lui Paul Kagame au spart liniile frontului și s-au repezit să-i salveze pe supraviețuitorii din neamul lor. Ca să scape de represalii, milioane de hutu au fugit în țările învecinate. Cam în același timp, comunitatea internațională a reușit în cele din urmă să intervină în scopuri umanitare, ceea ce a oprit omorurile, dar le-a și permis multor hutu din brigăzile morții și din armată să scape de brațul dreptății sau, dacă vreți, al răzbunării.

La puțin timp după aceea, ONU a estimat că în doar trei luni fuseseră uciși 800 000 de ruandezi. După ani de zile, guvernul ruandez a prezentat bilanțul oficial al morților – 937 000.[9] Masacrele din Rwanda anului 1994 constituie cel mai grav caz de genocid „pur“ din ultimele decenii, iar totul s-a petrecut de cinci ori mai repede decât Holocaustul.[10]

Se face dreptate (mai mult sau mai puțin)

Genocidul din Rwanda este unul dintre puținele masacre din paginile cărții de față care a fost urmat de un efort sistematic de a judeca și pedepsi vinovații prin intermediul unor procese corecte. După câțiva ani, Paul Kagame a fost ales președinte și situația din țară s-a stabilizat surprinzător de repede, dar, având în vedere amploarea crimei, nu era deloc ușor să se facă dreptate. La patru ani după genocid, 130 000 de membri ai milițiilor Interahamwe își așteptau încă procesul, lâncezind în închisori murdare și ticsite. La sfârșitul anului, tribunalele îi judecaseră pe 330 dintre ei.[11]

Până în 2005, ruandezii au descentralizat procesul și au creat tribunale comunale care să-i judece pe inculpați. În primele opt luni de funcționare, aceste tribunale au rezolvat peste 4 000 de cazuri și i-au condamnat pe 89% dintre acuzați. Însă, până în acel moment, majoritatea inculpaților petrecuseră deja câțiva ani în închisoare, în așteptarea procesului. Orice semn de pocăință era suficient pentru ca acești oameni să primească o sentință egală cu numărul anilor de închisoare deja efectuați și să fie lăsați în libertate.[12]

Deși aproximativ 650 de inculpați au fost condamnați la moarte prin împușcare, Rwanda a abolit pedeapsa capitală înainte să aibă loc cea mai mare parte a execuțiilor. Pentru autoritățile ruandeze, aceasta era singura cale de a pune mâna pe cei aproape 45 000 de suspecți fugiți în țări care nu acceptau să extrădeze persoanele ce riscau pedeapsa cu moartea.[13]

Al doilea război din Congo

Numărul de morți: 3,8 milioane
Locul în clasament: 27
Tipul: război pentru hegemonie
Conflictul, în linii mari: hutu *vs.* tutsi, oricine le-ar sta în cale
Perioada: 1998–2002
Locul: Republica Democrată Congo (numită până în 1997 Zair)
Principalele state participante: Republica Democrată Congo *vs.* Rwanda și Uganda
Statele participante secundare: Angola, Zimbabwe, Namibia, Ciad (aliate cu Congo) și Burundi (aliat cu Rwanda)
Principalii participanți nonstatali: Alianța Forțelor Democratice pentru Eliberarea Congoului, Forțele Democratice Aliate, Coaliția Congoleză pentru Democrație, Interahamwe, Mai-Mai, Mișcarea pentru Eliberarea Congoului
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: Paul Kagame (Rwanda), Laurent Kabila (Congo), Yoweri Museveni (Uganda)*
Altă pacoste: război civil african
Factorii economici: coltanul, diamantele, lemnul
Întrebarea fără răspuns pe care o pune toată lumea: Nu sunt decât câțiva ani de atunci. De ce n-am auzit nimic despre asta?

Al doilea război din Congo se află la capătul unei reacții în lanț, care a început în negurile timpului și s-a perpetuat oarecum aleatoriu până ce a sfârșit prin a curma milioane de vieți care n-aveau nimic de-a face cu începuturile. Genocidul ruandez din 1994 a făcut ca milioane de oameni să se refugieze în regiunea Marilor Lacuri Africane. Ca o ironie a sorții, acești refugiați nu erau cei vânați, etnicii tutsi, ci făptașii hutu care pierduseră controlul asupra Rwandei și acum fugeau de răzbunarea rebelilor tutsi veniți la putere. În taberele de refugiați din Zair se aflau peste un milion de hutu.

Iese din joc Mobutu

În timpul genocidului din Rwanda, cel mai mare dintre cele două Congouri (fostul Stat Liber Congo, căruia i-am dedicat un capitol separat) se numea Zair și era condus de Mobutu Sese Seko, un tiran bătrân

* Sper că ați băgat de seamă că doi dintre eroii unor capitole anterioare sunt băieții răi în acest capitol. Istoria e tare complicată.

care, timp de trei decenii, își jefuise sistematic țara, adunând o avere personală considerată a fi printre cele mai mari din lume la acea vreme. Mobutu supraviețuise obișnuitei combinații de lovituri de stat, invazii și războaie civile de care avea parte orice dictator african, însă de data aceasta bătrânul ros de cancer n-a mai făcut față valului de refugiați care se revărsa în țară. A pierdut situația de sub control, iar provinciile de graniță au devenit, practic, o țară a nimănui. În timp ce organizațiile internaționale care aduceau ajutoare se deplasau în convoaie înarmate și se străduiau să mențină ordinea în taberele de refugiați, bandele hutu le foloseau ca pe un soi de baze militare, scopul lor fiind de a-și reface capacitatea de luptă și de a recuceri apoi Rwanda. Ca să nu-și piardă îndemânarea, se războiau cu locuitorii tutsi din Zair, numiți banyamulenge.

Temându-se de o reîntoarcere a milițiilor hutu, regimul tutsi al Rwandei, condus de Paul Kagame, voia să-i dezarmeze pe hutu și să-i aresteze pe șefii lor, dar Mobutu nu se arăta deloc cooperant, așa încât singura soluție era să fie dat la o parte. Ruandezii aveau nevoie de un om de paie de naționalitate congoleză pe care să-l pună în fruntea trupelor invadatoare; prin urmare, au dibuit un rebel congolez fără ocupație, pe nume Laurent Kabila, care rătăcea prin Africa de Est așteptând să vină vremuri mai bune.

În timpul crizei din Congo – o suită de războaie civile care au urmat proclamării independenței în 1960 –, Kabila stătuse în umbra unor personaje mai charismatice. La început, se numărase printre susținătorii îndrăgitului președinte stângist al Congoului, Patrice Lumumba. După asasinarea lui Lumumba în 1961, Kabila s-a implicat în lupta pentru independență dusă de o provincie congoleză estică, care a format o enclavă marxistă. Însuși Che Guevara, legendarul revoluționar din America Latină, a trecut pe acolo ca să lupte pentru cauza acestei noi națiuni comuniste, dar și-a pierdut repede iluziile. În jurnalul său, el scria: „În fiecare zi, aceeași poveste; Kabila n-a ajuns azi, dar o să fie aici mâine, și, dacă nu, poimâine“.

„Nimeni nu-și mai amintește când a pus Kabila ultima oară piciorul pe front“, se plângea Che Guevara. În loc să se dedice revoluției, Kabila ardea gazul la Paris, Cairo și Dar es Salaam, stând „în cele mai bune hoteluri, dând comunicate de presă și bând scotch în compania femeilor frumoase“ sau, pur și simplu, petrecându-și zilele între „cârciumă și bordel“.[1]

În anii ’70, când această enclavă a fost cucerită de armata zaireză, Kabila a dispărut, iar multă lume l-a crezut mort. Totuși, mai era văzut din când în când, de obicei în contextul unei răpiri sau a unei afaceri

necurate. Kabila a reintrat în atenția oamenilor după ce s-a împrietenit cu președintele ugandez Yoweri Museveni, care l-a recomandat ruandezilor, considerându-l un bun candidat pentru președinția Congoului.[2]

Având legitimitatea asigurată grație Alianței Forțelor Democratice pentru Eliberarea Congoului (AFDL[a]), condusă de Kabila, trupele ruandeze și ugandeze au trecut granița în octombrie 1996 pentru a-l înlătura de la putere pe Mobutu și a-i alunga pe hutu cât mai departe de frontierele Rwandei. Cei 1,4 milioane de refugiați hutu din Zair, care fuseseră înregistrați de organizațiile umanitare, au fugit care-ncotro pentru a scăpa de măcel. Când situația din regiune s-a calmat suficient de mult pentru ca organizațiile umanitare să-și poată relua activitatea, peste 200 000 de hutu dispăruseră în învălmășeală.[3] Numai Dumnezeu știe ce s-a întâmplat cu toți acești oameni, dar probabil că majoritatea au murit. Potrivit raportului întocmit de Amnesty International, mulți dintre ei au fost măcelăriți de AFDL și de armata ruandeză.[4]

Mobutu a fugit din capitală în mai 1997, iar după câteva luni a murit de cancer la stomac în Maroc. Kabila a intrat triumfător în Kinshasa și a proclamat noua Republică Democrată Congo. Cu asta, primul război din Congo a luat sfârșit.

Războiul mondial african

La puțin timp după ce s-a instalat în palatul prezidențial, Kabila și-a alungat prietenii. În ultimele sale zile, Mobutu fusese nevoit să se arate mai tolerant față de drepturile omului și față de opoziția politică, dar apoi Kabila a anulat acest mic proges. Dorind să-și câștige independența deplină, s-a descotorosit de cei care îl aduseseră la putere. L-a îndepărtat pe generalul ruandez care devenise șef de stat-major al armatei congoleze și și-a concediat bodyguardul ruandez. În sfârșit, în iulie 1998 a ordonat ca toate trupele străine să părăsească țara.

Nu e clar dacă Rwanda s-a supus pe de-a-ntregul acestui ordin, dar asta n-a mai contat, căci pe 2 august două unități congoleze staționate de-a lungul graniței s-au răzvrătit, declanșând al doilea război din Congo. Când Kabila a vrut să-i pună la punct pe răzvrătiți, forțele ruandeze le-au sărit în ajutor. Pentru a preveni alte revolte, unitățile tutsi ale armatei congoleze care staționau în apropiere de Kinshasa au primit ordin să-și predea armele. Fiindcă nu s-au conformat, Kabila a trimis

---

a. În franceză, *Alliance des Forces Démocratiques pour la Libération du Congo* (n.red.).

împotriva lor unități de alte etnii ale armatei congoleze. Unitățile tutsi au fost nimicite, după care a început în toată țara un pogrom general împotriva populației tutsi, indiferent că era vorba de militari, civili, bărbați, femei sau copii.[5]

Pe 4 august, un avion plin cu militari ruandezi și ugandezi a traversat întregul teritoriu congolez până în colțul apusean al țării și a aterizat la o bază militară unde erau ținuți prizonieri între 10000 și 15000 de soldați care luptaseră de partea lui Mobutu în primul război din Congo. Prizonierii au fost eliberați, înarmați și constituiți într-o forță de atac care a pornit spre capitală pentru a-l răsturna pe Kabila. Între timp, fusese formată Coaliția Congoleză pentru Democrație (RCD[a]), din care făceau parte personaje din întregul spectru politic congolez, de la foști acoliți ai lui Mobutu până la foști dușmani ai lui Mobutu. După două săptămâni, soarta lui Kabila părea să fie pecetluită, dar apoi, pe 28 august, forța expediționară mobutisto-ruandezo-ugandeză din vest a fost atacată și nimicită de trupele trimise din Angola vecină, care avusese mult de suferit din cauza războaielor de frontieră de pe vremea lui Mobutu și nu voia ca foștii lui susținători să preia puterea. Zairul intervenise în războiul civil din Angola (1975–1994), iar acum Angola îi plătea cu aceeași monedă.[6]

Dar să dăm puțin timpul înapoi. Cum a ajuns Uganda în acest conflict? Uganda, la fel ca atâtea alte țări subsahariene, avea mult de furcă cu insurgenții. Forțele Democratice Aliate (ADF[b]) care operau în zonele de la frontiera ugandezo-congoleză nu erau nici cea mai mare, nici cea mai primejdioasă dintre grupările rebele care dădeau bătăi de cap conducătorilor ugandezi, însă aceștia și-au spus că ar putea să-i zdrobească pe rebelii din ADF dacă se alătură invaziei ruandeze. În februarie 1999, s-a înființat, cu susținerea Ugandei, Mișcarea pentru Eliberarea Congoului (MLC[c]), alcătuită în cea mai mare parte din congolezi care proveneau din provincia natală a lui Mobutu, Équateur, și care îi fuseseră loiali răposatului dictator. Uganda i-a pus pe cei din MLC la conducerea provinciilor congoleze din apropierea graniței, urmând ca aceștia să se revanșeze lichidându-i pe rebelii din ADF.

Nici Kabila n-a stat degeaba. S-a aliat cu milițiile hutu aflate în exil și a primit cu brațele deschise trupele trimise de câteva țări învecinate care erau interesate să restabilească liniștea în regiune.

a. În franceză, *Rassemblement Congolais pour la Démocratie* (n.red.).
b. În engleză, *Allied Democratic Forces* (n.red.).
c. În franceză, *Mouvement de Libération du Congo* (n.red.).

Până la jumătatea lui 1999, toate aceste armate își consolidaseră stăpânirea asupra propriilor teritorii, astfel că n-au mai fost surprize. Congo s-a împărțit în trei: Uganda controla nord-estul, Rwanda stăpânea sud-estul, iar Kabila rămăsese cu provinciile vestice. O cicatrice uriașă brăzda centrul țării, unde diferitele armate patrulau și efectuau incursiuni și expediții de jaf în teritoriile controlate de vrăjmași.

Organizațiile internaționale au încercat de cel puțin douăzeci de ori să medieze un acord de încetare a focului. Într-un sfârșit, părțile beligerante au consimțit să suspende ostilitățile. În iulie 1999 s-a semnat acordul de încetare a focului de la Lusaka, care întărea divizarea țării până când diferitele tabere aveau să ajungă la o înțelegere.

Așa cum era de așteptat, negocierile s-au prelungit. Părțile beligerante nu se grăbeau deloc, deoarece câștigau o grămadă de bani de pe urma războiului. Prăbușirea legii și a ordinii le permitea să jefuiască teritoriile ocupate și să strângă cantități însemnate de diamante, aur, lemn și coltan – un minereu rar folosit la fabricarea telefoanelor celulare și a calculatoarelor. Întrucât Congo dispune de 80% din rezervele mondiale de coltan, prețul acestuia a explodat de la 65 până la 850 de dolari americani per kilogram. Minele ilegale de coltan au răsărit ca ciupercile în zona de conflict. Ca să se hrănească, minerii vânau gorile și elefanți, specii aflate în pericol de dispariție.[7] Trupele ugandeze și aliații lor rebeli și-au însușit toate stocurile de lemn și de cafea din nord-est și le-au transportat în Uganda, pentru a le exporta apoi la prețuri foarte avantajoase.[8]

Iese din joc Kabila

Pe 16 ianuarie 2001, Kabila a fost asasinat de unul dintre bodyguarzii lui. La început, guvernul a negat că președintele ar fi pățit ceva, iar aghiotantul său a apărut la televizor și a asigurat populația că nu există nici un motiv de îngrijorare. După câteva zile de speculații, autoritățile au recunoscut că președintele Kabila era mort. Doi ani mai târziu, aghiotantul lui Kabila a fost condamnat de un tribunal militar pentru fapta de a fi planificat asasinatul ca parte a unei lovituri de stat eșuate, probabil în cooperare cu RCD și cu ruandezii.[9]

Fiul lui Kabila, Joseph Kabila, a preluat funcția de președinte și, deocamdată, pare să fie un conducător mai bun decât tatăl său. I-a cooptat la guvernare pe reprezentanții opoziției și a început negocieri de pace serioase. Alegerile naționale desfășurate în octombrie 2006, pe

care observatorii externi le-au considerat în general libere și corecte, l-au confirmat pe Joseph Kabila în funcția de președinte. După cum relata BBC, „războiul din Congo a făcut să înflorească afacerile dubioase, dar domnul Kabila nu a fost implicat direct în nici una dintre ele“[10]. Într-adevăr, cam așa s-ar putea defini onestitatea în această parte a lumii.

Pe 30 iulie 2002, Rwanda și Congo au semnat la Pretoria, în Africa de Sud, un acord de pace. Partea congoleză a negat că ar adăposti etnici hutu care fuseseră implicați în genocidul din 1994, dar, cu toate astea, a fost de acord să îi extrădeze în Rwanda. În schimb, Rwanda a acceptat să-și retragă trupele din Congo. Un alt acord bilateral, semnat pe 6 septembrie 2002, a pus capăt războiului dintre Uganda și Congo. Retragerea trupelor străine nu a dus și la dispariția diferitelor grupări paramilitare rebele, dar toate aceste facțiuni au fost cooptate în noul guvern tranzitoriu.

În ciuda reducerii numărului de oameni înarmați și a redistribuirii puterii politice, luptele sporadice au continuat în ultimii ani. Unii au început deja să vorbească despre al treilea război din Congo, dar, de dragul conciziei și al simplității, precum și din respect pentru timpul dumneavoastră, închei aici relatarea despre al doilea război din Congo.

Stilul de luptă

Organizația umanitară International Rescue Committee a monitorizat populația din zona de conflict și a publicat un raport în 2005, estimând că de la izbucnirea celui de-al doilea război din Congo nivelul mortalității a crescut cu 3,8 milioane de decese față de media obișnuită, în cea mai mare parte din cauza bolilor și a foametei care s-au extins în urma distrugerilor. Doar 10-15% dintre aceste decese au fost cauzate în mod direct de acte de violență.[11]

În multe cazuri, cele mai sângeroase războaie din istorie i-au implicat pe militarii cei mai eficienți și mai bine echipați care existau pe lume la acea vreme. De pildă, armate aflate pe culmile eficienței militare au dus cele două războaie mondiale și au cucerit o mare parte din lume sub conducerea lui Napoleon sau a lui Genghis-han. Aceste armate și-au demonstrat forța provocând distrugeri colosale și făcând prăpăd printre vrăjmașii lor.

Armatele din Congo fac parte din cu totul altă categorie. Acest război a fost dus de bande de tineri nedisciplinați care foloseau arme depășite și care erau loiali doar celui care îi plătea. Erau împrăștiați pe un front dezlânat, și rareori se implicau în lupte susținute care să

dureze mai mult de două ore. Pedepsele erau brutale și viața unui om nu valora mare lucru. Combatanții se bazau mai puțin pe pregătirea lor militară și mai mult pe amulete care să-i apere în luptă. Mita și jaful erau în floare, iar militarii își petreceau mai mult timp terorizând localnicii decât luptând cu inamicul. Potrivit organizațiilor umanitare, 60% dintre combatanți aveau virusul HIV, și o treime dintre femeile pe care le-au violat au contractat și ele virusul.[12]

În ceea ce privește abuzurile, s-au evidențiat combatanții Mai-Mai, o șleahtă pestriță de miliții locale care luptau în zonele centrale ale țării împotriva ruandezilor și ugandezilor, deși nu neapărat în numele guvernului congolez. Orașul Kibombo a tot trecut dintr-o mână în alta, și după fiecare recucerire luptătorii Mai-Mai se dedau la jafuri și extorcări; când se retrăgeau, luau cu ei câteva femei pentru mai târziu. Experiența unei fete de șaisprezece ani este tipică:

> În octombrie 2002, Onya și mama ei s-au dus să muncească la câmp. Nu erau singure, ci împreună cu alte 46 de localnice. Femeile credeau că, fiind multe, n-o să se ia nimeni de ele. Din nefericire, au dat peste niște luptători Mai-Mai care patrulau prin zonă. Bărbații le-au luat la bătaie, le-au dus în tabăra lor și le-au violat. Mama Onyei a fugit după câteva zile, dar Onya a fost ținută ca „nevastă“ până în luna martie a acestui an [2004], fiind silită să lucreze pământul, să gătească și să întrețină relații sexuale. În cele din urmă, luptătorii Mai-Mai au pierdut o bătălie importantă și au fost nevoiți să fugă, iar Onya a reușit să se întoarcă la Kibombo.[13]

Clasament:
Cele mai mari 100 de masacre

1. Cel de-al Doilea Război Mondial (1939–1945) . . . . 66000000 de morți
2. Genghis-han (1206–1227) 40000000
   Mao Zedong (1949–1976) 40000000
4. Perioadele de foamete din India britanică (sec. XVIII–XX) 27000000
5. Prăbușirea dinastiei Ming (1635–1662) 25000000
6. Răscoala taipinilor (1850–1864) 20000000
   I.V. Stalin (1928–1953). 20000000
8. Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu (sec. VII–XIX) 18500000
9. Timur (1370–1405). 17000000
10. Negoțul cu sclavi peste Atlantic (1452–1807). 16000000
11. Cucerirea Americilor (după 1492). 15000000
    Primul Război Mondial (1914–1918). 15000000
13. Rebeliunea lui An Lushan (755–763) 13000000
14. Dinastia Xin (9–24 d.Hr.). 10000000
    Statul Liber Congo (1885–1908) 10000000
16. Războiul civil rus (1918–1920) 9000000
17. Războiul de Treizeci de Ani (1618–1648) 7500000
    Prăbușirea dinastiei Yuan (cca 1340–1370) 7500000
19. Prăbușirea Imperiului Roman de Apus (395–455). 7000000
    Războiul civil chinez (1927–1937, 1945–1949) 7000000
21. Răscoala mahdistă (1881–1898) 5500000
22. Timpurile Tulburi (1598–1613) 5000000
23. Aurangzeb (1658–1707) 4600000
24. Războiul din Vietnam (1959–1975). 4200000
25. Perioada celor Trei Regate (189–280) 4100000

26. Războaiele napoleoniene (1792–1815). 4000000
27. Al doilea război din Congo (1998–2002) 3800000
28. Luptele de gladiatori (264 î.Hr.–435 d.Hr.) 3500000
Războiul de 100 de Ani (1337–1453). 3500000
30. Cruciadele (1095–1291) 3000000
Războaiele religioase din Franța (1562–1598) 3000000
Petru cel Mare (1682–1725). 3000000
Războiul din Coreea (1950–1953) 3000000
Coreea de Nord (din 1948 încoace) 3000000
35. Războaiele din Sudan (1955–2003). 2600000
36. Expulzarea germanilor
din Europa de Est (1945–1947) 2100000
37. Răscoala lui Fang La (1120–1122). 2000000
Mengistu Haile (1974–1991) 2000000
39. Kampuchia Democrată (1975–1979). 1670000
40. Perioada Statelor Combatante (475–221 î.Hr.) 1500000
Războiul de Șapte Ani (1756–1763). 1500000
Chaka (1816–1828). 1500000
Genocidul din Bengal (1971) 1500000
Războiul sovieto-afgan (1979–1992) 1500000
45. Sacrificiile umane aztece (1440–1521) 1200000
46. Qin Shi Huang Di (221–210 î.Hr.) 1000000
Răscoalele sclavilor din Roma antică (134–71 î.Hr.) . . . 1000000
Prăbușirea civilizației maya (790–909) 1000000
Cruciada împotriva albigenzilor (1208–1229) 1000000
Revolta Panthay (1855–1873) 1000000
Revoluția Mexicană (1910–1920) 1000000
Războiul din Biafra (1966–1970). 1000000
53. Genocidul din Rwanda (1994) 937000
54. Războaiele dintre Birmania și Siam (1550–1605) 900000
55. Invazia lui Hulagu (1255–1260) 800000
Războiul civil din Mozambic (1975–1992). 800000
57. Cucerirea Algeriei de către francezi (1830–1847) 775000
58. Al doilea război punic (218–202 î.Hr.). 770000
59. Iustinian (527–565) 750000
Războiul italo-etiopian (1935–1941) 750000
61. Războaiele galice (58–51 î.Hr.) 700000
Cucerirea Vietnamului de către chinezi (1406–1428) . . 700000
Războiul pentru succesiunea
la tronul Spaniei (1701–1713) 700000
Războiul dintre Iran și Irak (1980–1988) 700000

65.	Războiul de Secesiune (1861–1865)	695000
66.	Revolta chinezilor hui (1862–1873)	640000
67.	Războaiele Goguryeo-Sui (598 și 612 d.Hr.)	600000
	Războiul sino-ţungar (1755–1757)	600000
69.	Războiul de independență algerian (1954–1962)	525000
70.	Alexandru Macedon (336–323 î.Hr.)	500000
	Războiul dintre Bahmani și Vijayanagara (1366)	500000
	Războiul ruso-tătar (1570–1572)	500000
	Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei (1740–1748)	500000
	Războiul ruso-turc (1877–1878)	500000
	Împărțirea Indiei (1947)	500000
	Războiul civil din Angola (1975–1994)	500000
	Războiul de gherilă din Uganda (1979–1986)	500000
	Haosul din Somalia (din 1991 încoace)	500000
79.	Războiul Triplei Alianțe (1864–1870)	480000
80.	Războiul franco-prusac (1870–1871)	435000
81.	Primul război punic (264–241 î.Hr.)	400000
	Al treilea război mitridatic (73–63 î.Hr.)	400000
	Invadarea Irlandei de către Cromwell (1649–1652)	400000
	Războiul de independență mexican (1810–1821)	400000
	Răscoala sclavilor din Haiti (1791–1803)	400000
	Războiul greco-turc (1919–1922)	400000
	Campania de epurare din Indonezia (1965–1966)	400000
88.	Războiul din Indochina franceză (1945–1954)	393000
89.	Războiul dintre Imperiul Otoman și Liga Sfântă (1682–1699)	384000
90.	Războiul Nordului (1700–1721)	370000
91.	Războiul civil spaniol (1936–1939)	365000
	Vietnamul postbelic (1975–1992)	365000
93.	Răscoala antispaniolă din Cuba (1895–1898)	360000
94.	Sancțiunile împotriva Irakului (1990–2003)	350000
	Războaiele dintre romani și iudei (66–74, 132–135)	350000
96.	Al doilea război medic (480–479 î.Hr.)	300000
	Războiul aliaților italici (91–88 î.Hr.)	300000
	Războiul Crimeii (1854–1856)	300000
	Idi Amin (1971–1979)	300000
	Saddam Hussein (1979–2003)	300000

Ce am descoperit: Analiza

Ce concluzie putem trage din toate acestea? Există o anumită trăsătură pe care o au în comun cele o sută de hecatombe prezentate în această carte? Dincolo de ororile recurente, ca tortura, canibalismul, asasinatul, violul, castrarea, trădarea și decapitarea, există caracteristici mai ample care să fie valabile pentru toate aceste masacre?

Nu văd să fie vreuna. De fapt, singura caracteristică majoră care se aplică celor mai multe dintre aceste masacre, dar nu tuturor, este că patru cincimi dintre ele sunt războaie. Poate că nu vi se va părea o descoperire extraordinară faptul că războaiele ucid mai mulți oameni decât dictatorii – la urma urmei, un război obișnuit mobilizează mai mulți participanți activi și permite distrugeri la scară mai largă decât un stat polițienesc tipic –, dar în atrocitologie există o linie de gândire larg răspândită potrivit căreia nu războaiele sunt cele care provoacă cel mai mare număr de decese violente. Unii atrocitologi susțin că regimurile opresive fac mai multe victime. Această idee pare să fie greșită.*

---

* Ideea că regimurile opresive ucid mai mulți oameni decât războaiele este populară în rândul adepților unui libertarianism dus la extrem. Pentru a demonstra valabilitatea acestei teze, ei iau omorurile săvârșite de regimurile opresive pe plan intern, în vremuri de pace (cazul Revoluției Culturale), și le adaugă la masacrele comise împotriva civililor pe timp de război (cazul Holocaustului), iar apoi arată că totalul astfel obținut este mai mare decât pierderile de vieți – socialmente acceptate – în rândul militarilor pe timp de război (vezi, de exemplu, Rummel, *Death by Government*.) Eu susțin contrariul: *toate* omorurile din timpul unui război trebuie puse pe seama războiului. La urma urmei, americanii n-ar fi bombardat Hiroshima pe timp de pace, și nici naziștii n-ar fi avut acces la cele trei milioane de evrei polonezi dacă nu ar fi cucerit teritoriile respective.

Denaturarea conceptelor pentru a se potrivi unui punct de vedere se produce și la celălalt capăt al spectrului. Pacifiștii care încearcă să sublinieze cât de

Câteva dintre cele o sută de evenimente prezintă unele similitudini surprinzătoare. Vă las pe dumneavoastră să hotărâți dacă acestea au vreo relevanță sau sunt simple coincidențe:

Defenestrări la Praga: de două ori în această carte, la Praga au fost aruncați oameni pe fereastră (Războiul de Treizeci de Ani și I.V. Stalin).

Mulți dictatori celebri nu s-au născut în cadrul națiunilor pe care au ajuns să le conducă, ci undeva în vecinătatea acestora. Napoleon era corsican, nu francez. Stalin era georgian, nu rus. Hitler era austriac, nu german. Alexandru Macedon era – cum spune și numele – macedonean, nu grec.

Statele Unite au fost atrase în trei războaie europene după ce una dintre părțile beligerante a instituit o blocadă împotriva inamicului (războaiele napoleoniene, Primul Război Mondial, al Doilea Război Mondial).

De două ori, cucerirea Chinei a urmat același tipar geografic: în timpul unui război civil, o armată venită din Manciuria a ocupat Beijingul; trupele care apărau China au încercat să se regrupeze la Nanjing, dar au fost înfrânte, și cei rămași s-au refugiat în Taiwan, pe care l-au cucerit din mâinile străinilor (prăbușirea dinastiei Ming și războiul civil chinez, faza a doua).

Comandanții militari cu înclinații bandite̦ști au tendința să-și ia nume derivate din oțel și fier. *Stalin* vine de la cuvântul care în limba rusă înseamnă „oțel". *Timur* și *Temujin* vin, probabil, de la *temur*, cuvântul mongol pentru „fier". În alchimie și astrologie, se folosește unul și același simbol (♂) pentru Marte, război, fier și bărbat, și probabil că acești domni ar aprecia o atare echivalență.

---

nimicitor e războiul califică adesea opresiunea instituțională (Revoluția Culturală, epurările din timpul lui Stalin etc.) drept „conflict" și adaugă victimele făcute de regimurile opresive la decesele provocate de război – cu toate că în cazul dictaturilor lipsește ceea ce caracterizează războiul adevărat: uciderea reciprocă și nediscriminatorie. Cred că putem să distingem între război și opresiune luând în considerare ce anume trebuie să se întâmple ca să înceteze omorurile. Dacă ambele părți trebuie să pună jos armele, e război; dacă una dintre părți poate să oprească în mod unilateral omorurile (fără să capituleze), e opresiune.

În trei rânduri, Occidentul a încercat să pună băștinași creștini la conducerea unor state necreștine din Asia de Est care fuseseră create de curând (Chiang Kai-shek în China, Syngman Rhee în Coreea și Ngo Dinh Diem în Vietnam). Nepotrivirea religioasă ar putea explica, măcar în parte, faptul că majoritatea populației nu i-a sprijinit în războaiele civile care au urmat (războiul civil chinez, Războiul din Coreea, Războiul din Vietnam).

Saxonia nu s-a putut hotărî niciodată de partea cui să lupte (Războiul de Treizeci de Ani, Războiul de Șapte Ani, războaiele napoleoniene).

Când vine vorba despre țări imposibil de cucerit, toată lumea pomenește Rusia, dar nici armatele care au invadat Egiptul n-au avut sorți de izbândă (Cruciada a V-a, invazia lui Hulagu, războaiele napoleoniene, al Doilea Război Mondial).

Și, dacă tot am ajuns la acest subiect, uneori este posibil să-i bați pe ruși la ei acasă (ne-o demonstrează mongolii și Primul Război Mondial).

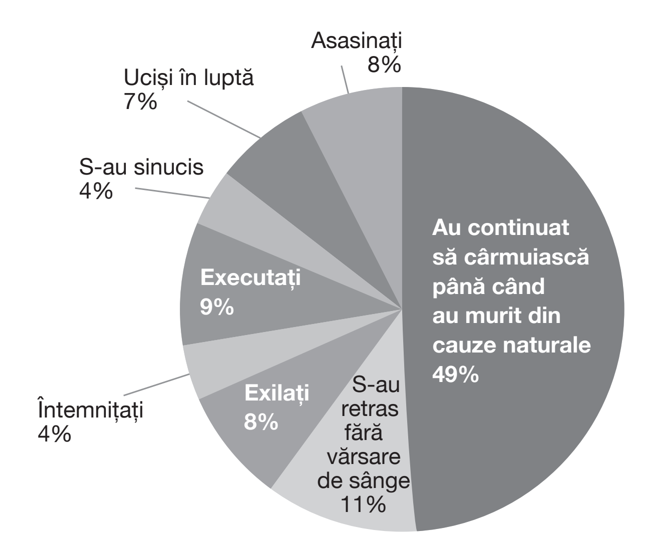
Oare s-a întâmplat vreodată ca cineva să câștige un război cu ajutorul elefanților? (Timur, al doilea război punic, Alexandru Macedon)

În cazul monarhilor, este o mișcare neinspirată să-ți faci concediul în Franța (Cambodgia, vezi „Războiul din Vietnam“; Afganistan, vezi „Războiul sovieto-afgan“).

În două rânduri, o familie domnitoare a fost alungată în urma unor intrigi de palat, iar tronul a revenit unui uzurpator. Catastrofele naturale au arătat că uzurpatorul nu era în grațiile lui Dumnezeu; prin urmare, țăranii s-au răsculat împotriva lui (dinastia Xin, Timpurile Tulburi).

Tabuul împotriva canibalismului nu e chiar atât de puternic pe cât se zice (exemplele sunt nenumărate).

CUM AU SFÂRȘIT FĂPTAȘII

Circa 60% dintre conducătorii tiranici și belicoși care sunt principalii răspunzători pentru atrocitățile descrise în acest volum au trăit bine mersi până la adânci bătrâneți (vezi figura de mai sus).

Pe cine/ce nu putem da vina

Sunt sigur că unii cititori (dar nu și dumneavoastră!) se vor uita la această listă și vor exclama plini de sine: „Aha! Grupul X, pe care îl detest, a provocat șase megamasacre, în vreme ce grupul Y, pe care îl simpatizez, a provocat doar două, ceea ce dovedește că grupul X face mult mai mult rău decât grupul Y!“ Puneți pe cine vreți în locul necunoscutelor, indiferent că e vorba de africani, belgieni, creștini, comuniști, francezi, necredincioși, stângaci, musulmani, corporații multinaționale, rasiști, ruși sau albi.

Din păcate, acest mod de gândire scapă din vedere un lucru esențial. Faptul că cineva a cauzat „doar“ două megamasacre nu poate fi un prilej de fală. Orice masacru e condamnabil, mai ales că există câteva activități și tipuri umane care nu pot fi făcute decât arareori responsabile de cele o sută de hecatombe de pe lista mea.

SEXUL

Dacă ne gândim că sexul îi mână pe oameni în toate activitățile lor, și îi mână pe toți către nebunie, ne vom spune că e imposibil să nu existe războaie iscate din această cauză. Potrivit legendelor, grecii au distrus Troia pentru a o recupera pe frumoasa Elena, iar burlacii din vremurile de început ale Romei le-au răpit pe fetele sabinilor pentru ca ele să le nască prunci, însă documentele istorice nu menționează nici un război de amploare, dus de o societate ajunsă la o formă de organizare statală, care să fi fost purtat din cauza sexului. Se întâmplă uneori ca cel care iese învingător dintr-un conflict să încheie o căsătorie profitabilă din punct de vedere politic și să mai și pună mâna pe o zestre uriașă, dar în aceste cazuri miza adevărată nu este sexul.

Totuși, asta nu înseamnă că sexul nu joacă nici un rol în războaie. Violul face parte din război la fel de mult ca jaful sau luarea în robie. Tinerii din zonele rurale au fost mereu ademeniți în armată cu promisiunea aventurii, iar femeile se topesc de obicei în fața unui bărbat în uniformă, însă războaiele nu se iscă din cauza sexului. Oamenii luptă întotdeauna pentru altceva. Poți mobiliza masele apelând la patriotism sau Dumnezeu, invocând gloria sau răzbunarea ori speculând lăcomia oamenilor, dar cetățenii nu se vor îmbulzi sub drapel pentru a-i procura președintelui o femeie frumoasă.

Cu toate acestea, unii comentatori dau vina pe sex. Vorbesc despre motivații ascunse, dorințe reprimate, testosteron care zbârnâie, atitudini de macho și adolescenți prinși în vârtejul hormonilor, ceea ce ne aduce din nou la problema cu care ne-am confruntat când am discutat despre războaiele sfinte. În ce măsură reflectă declarațiile motivația reală a unui război? De-a lungul istoriei, oamenii și-au proclamat mereu disponibilitatea de a duce războaie în numele religiei, dar nu și în numele sexului. Unii cercetători ignoră lucrurile pe care le trâmbițează combatanții și afirmă că, la un nivel mai adânc, toate războaiele sunt legate de sex, și nici unul de religie. Pe cine ar trebui să credem?

TERORIȘTII

Un act terorist a declanșat Primul Război Mondial, însă teroriștii nu sunt decât plevușcă. Dacă lăsăm deoparte câteva operațiuni deosebit de distructive, atacurile teroriste nu ucid mai mult de câteva zeci de persoane. Nici măcar o întreagă campanie teroristă nu face destule victime ca să ajungă pe lista mea. Dacă avem de ales între a accepta sporadicele atentate cu mașini-capcană și a porni un război împotriva teroriștilor, probabil că prima variantă va curma mai puține vieți.

EVREII

În timpul lecturilor mele despre atrocități am întâlnit adesea un curent de opinie subteran care pune tot răul din lume în cârca unor minorități sinistre. Simplul fapt că un lider nazist din prima perioadă a regimului lui Hitler (Ernst Röhm) era homosexual îi face pe unii să pună întreaga mișcare nazistă pe seama unei presupuse cabale a devianților sexuali.[1] Faptul că printre cei mai importanți lideri bolșevici se număra un evreu (Lev Troțki) a fost suficient ca să provoace pogromuri masive în timpul războiului civil rus.

Oricât de ispititor ar fi să-i ignori pe cei care lansează astfel de opinii, probabil că ar trebui să ne obișnuim să le respingem ori de câte ori le întâlnim. Când alegi să nu combați ideile sucite, cei mai puțin familiarizați cu subiectul ar putea crede că astfel de idei sunt acceptate de multă lume.

Să vedem ce spun cifrele. Doar una dintre hecatombele incluse în această carte – anume războaiele dintre romani și iudei – poate fi pusă, parțial, pe seama evreilor. Dacă parcurgeți textul cu atenție, vă va fi greu să găsiți mai mult de câțiva evrei care apar ca făptași minori în restul capitolelor. Există o explicație simplă pentru asta: evreii n-au fost niciodată suficient de numeroși ca să facă toate lucrurile de care sunt învinuiți, dar, în ciuda faptelor, unii nu obosesc să afirme contrariul. O mai spun o dată – evreii *nu* sunt în spatele tuturor nenorocirilor care se întâmplă în lume.

HOMOSEXUALII

Iată o altă minoritate mult hulită care se află mai rar în spatele masacrelor. Dacă începi să înșiri oamenii care se fac vinovați de moartea unui mare număr de semeni, nu întâlnești atât de mulți homosexuali ca, de pildă, scriitori, artiști plastici, actori sau regi. Îl avem pe Alexandru Macedon, dintr-o cultură bisexuală. Despre Iulius Caesar, Vespasian și Titus s-a spus că mergeau în pat cu oricine. Frederic cel Mare și Chaka erau enigmatici și n-au avut urmași. Dar nu avem dovezi că vreunul dintre marii criminali din istorie ar fi fost homosexual – nici măcar atunci când homosexualitatea este bine documentată printre contemporanii lor. Ați putea crede că asta ține pur și simplu de faptul că homosexualii n-au fost prea numeroși de-a lungul istoriei, însă alcoolicii, pictorii, oamenii neobișnuit de înalți sau cei care urăsc pisicile sunt și ei minorități, și câțiva dintre făptașii din această carte se încadrează

în aceste categorii.* Cel mai rău lucru care li se poate imputa homosexualilor înfățișați în această carte este că atunci când au ajuns monarhi nu au izbutit să asigure o succesiune lină, întrucât n-au zămislit fii. (De asemenea, dacă vă mai amintiți, tot un homosexual se face vinovat de aruncarea în flăcări a unui arhiepiscop.)

VIKINGII, SAMURAII, SPARTANII, SIKHII ȘI ALȚII

Despre acești oameni se spune că erau de o ferocitate ieșită din comun, dar, de fapt, ei n-au făcut prea multe victime. În schimb, unele populații despre care se afirmă deseori că nu erau decât niște adunături de netrebnici, lași și papă-lapte au făcut prăpăd în jur.

Pe cine/ce putem da vina

Există în istoria distrugerii provocate de om factori și categorii care joacă un rol mai important decât m-aș fi așteptat.

ASEDIILE

De obicei, istoria militară se concentrează asupra bătăliilor și acordă mai puțină atenție altor faze ale războiului, considerându-le oarecum secundare. Asediile sunt privite ca o pierdere timp, ca un timp mort între bătălii. Sunt plicticoase. În imaginarul popular s-au fixat mai multe povești despre Gettysburg decât despre Petersburg, despre Stalingrad decât despre Leningrad, despre al Doilea Război Mondial decât despre Primul Război Mondial. Să stai tupilat îndărătul fortificațiilor, așteptând ca inamicul să cedeze, nu-i război adevărat; și totuși, scriind această carte am descoperit că, în multe războaie, evenimentul care a curmat cele mai multe vieți și care a decis deznodământul a fost un asediu, nu o bătălie.

GREȘELILE

Foarte des, cauza imediată a unui conflict este o greșeală, o bănuială fără temei sau un zvon. Pare că oamenii își croiesc drum prin istorie pe bâjbâite. Câteva războaie care au început înainte ca toate faptele

---

* Nu spun că aceste categorii ar fi suprareprezentate, ci că le întâlnim printre făptași cam în aceeași proporție în care le regăsim în alte domenii.

relevante să fie disponibile sunt Primul Război Mondial, Războiul din Vietnam, Războiul de Șapte Ani, Timpurile Tulburi, al doilea dintre războaiele religioase franceze, rebeliunea lui An Lushan, războiul hispano-american, războiul sino-japonez și campania de epurare din Indonezia. Iar aici nici măcar nu sunt incluse războaiele ideologice și religioase obișnuite, duse în numele unor idei care ar putea fi greșite. În mod sigur, unele dintre aceste războaie ar fi avut loc oricum, căci nu era nevoie decât de un pretext pentru a declanșa ostilitățile, însă istoria ar fi mai digerabilă dacă oamenii n-ar acționa în pripă.

FEMEILE

Deși n-am dat niciodată crezare vechiului clișeu potrivit căruia o lume condusă de femei ar fi mai pașnică decât una dominată de bărbați, mă așteptam ca această carte să fie populată într-o proporție covârșitoare de personaje masculine: Hitler, Stalin, Genghis-han… Mă așteptam să dau la tot pasul peste bărbați sfătuiți și sprijiniți de alți bărbați, cărora li se împotrivesc tot bărbați, și îmi închipuiam că femeile vor apărea doar ca victime, ca trofee sau, eventual, ca o prezență de fundal.

Și totuși, în lecturile mele am întâlnit destul de multe femei care se fac vinovate de cruzimi și atrocități. În timp ce mă documentam, m-am îndeletnicit cu Caterina de Medici, Honoria, Maria Tereza, Jiang Qing, Marina Mniszech și alte câteva femei care au adus mari necazuri celor din jur. Chiar și așa, femeile rămân o minoritate restrânsă printre eroii noștri negativi, dar sunt mai numeroase în această carte decât hindușii sau homosexualii.

În cumpănă

Deși nu pot fi absolvite de vină, categoriile pe care le voi discuta în continuare nu joacă un rol atât de funest pe cât ar putea crede unii dintre dumneavoastră.

INDIA ȘI HINDUISMUL

De-a lungul istoriei, războaiele de cucerire au pornit rareori din India. Expediția navală întreprinsă în secolul al XI-lea împotriva Indoneziei și incursiunile sporadice în Afganistan s-ar putea să fie singurele ofensive lansate vreodată dincolo de hotarele naturale ale Indiei. Care națiune se mai poate lăuda cu așa ceva? În mod sigur, nu britanicii. Nici

francezii. Nici americanii, turcii sau japonezii. Exemplele ar putea continua, dar spațiul nu îmi îngăduie să enumăr toate națiunile care au dus o politică mai expansionistă decât India. Până și mongolii și portughezii au dus mai multe campanii de cotropire decât indienii.

Am putea explica această particularitate prin izolarea geografică, numai că și în interiorul Indiei s-au produs mai puține masacre decât în alte părți. De-a lungul timpului, teritoriul indian a fost locuit de o cincime sau o șesime din populația lumii – deci, de o populație echivalentă cu cea a Europei sau a Chinei –, așa că se pune întrebarea: de ce nu apare India la fel de des pe lista mea ca Europa sau China? Mai mult decât atât, dintre puținele megamasacre produse pe teritoriul Indiei, cele mai grave au fost comise de indivizi care nu erau hinduși – lordul Lytton, Yahya Khan și Aurangzeb. Astfel, cultura indiană ni se înfățișează într-o lumină neobișnuit de inofensivă.

Sau să fie vorba de faptul că nimeni nu a fixat în scris cele petrecute acolo? Filozofia hindusă n-a fost niciodată foarte interesată de lumea reală din jur, așa încât hindușii nu s-au străduit prea tare să consemneze lanțul de cauze și efecte care au marcat evoluția țării. Majoritatea societăților care au provocat masacre ajunse la cunoștința noastră au avut istorici care să le consemneze. India nu are o tradiție istoriografică. Chiar dacă vreun conducător indian din secolul al IX-lea ar fi trecut toată Câmpia Gangelui prin foc și sabie, probabil că nu ar exista documente care să ateste aceste fapte.

Totuși, asta nu explică întru totul de ce există atât de puține megamasacre consemnate după anul 1000 d.Hr., când istoricii și-au făcut apariția pe meleagurile indiene laolaltă cu marii cuceritori musulmani. Nici istoria Americii precolumbiene nu este bogat documentată, și în ciuda acestui fapt mayașii și aztecii au fost implicați în două masacre care apar pe lista mea.

MONARHII EREDITARI

> Oamenii nu vor fi liberi până când ultimul rege nu va fi sugrumat cu mațele ultimului preot.
>
> (Denis Diderot)

Având în vedere că monarhia ereditară a avut o faimă foarte proastă în rândul teoreticienilor politici, ne-am aștepta să întâlnim mai mulți monarhi nebuni în paginile cărții de față; și totuși, când studiem biografiile celor mai sângeroși conducători din istorie, constatăm că cei

mai mulți s-au ridicat prin forțe proprii. Indiferent de titlurile pe care și le-au luat când au ajuns la putere, Hitler, Napoleon, Timur, Genghis-han, Mao și Stalin au fost cu toții nevoiți să pornească de jos. Caterina de Medici, Boris Godunov și Wang Mang au comis crimele care le-au asigurat un loc în această carte în calitate de regenți și uzurpatori, fiind legați de familiile domnitoare prin căsătorie. Nici unul dintre acești oameni nu și-a moștenit poziția.

La 1801, aproape toți monarhii din Europa erau duși cu pluta. Chiar și cei care nu erau nebuni în sens clinic erau atât de scrântiți, încât generațiile ulterioare au descoperit o grămadă de povești ciudate despre ei. Ai zice că, având în frunte tot felul de persoane dezechilibrate, țări ca Anglia (George III), Rusia (Pavel I), Portugalia (Maria I), Suedia (Gustav IV Adolf) și Danemarca (Christian VII) trebuie să fi constituit o amenințare pentru vecinii lor, dar n-a fost așa. Lunaticii cârmuiau toate țările din Europa – în afară de una. Franța era condusă de un dictator militar perfect sănătos la cap, Napoleon Bonaparte, și tocmai aceasta a fost țara care a aruncat Europa în război.

Hitler sau Timur se fac vinovați de crime care le depășesc cu mult pe cele înfăptuite de monarhii de pe lista mea. Monarhul care a făcut cele mai multe victime, anume regele Leopold II al Belgiei, a exploatat Statul Liber Congo din poziția de șef al unei companii pe care o creease el însuși, și nu ca moștenitor al tronului unui stat suveran. Monarhii care au intrat în Primul Război Mondial au plecat mai degrabă urechea la alții decât să ia decizia din proprie inițiativă. Monarhii despre care se poate spune cu adevărat că au inițiat războaie nimicitoare – de exemplu, Petru cel Mare, Frederic cel Mare și Alexandru Macedon (supranumit, la rândul său, cel Mare)* – nu apar în fruntea clasamentului.

De ce este monarhia oarecum benignă în comparație cu alte regimuri? Un posibil motiv este absența meritocrației. Într-un sistem în care conducătorii își moștenesc poziția, capacitățile lor individuale sunt rodul întâmplării. Unii pot fi foarte iscusiți, în vreme ce alții sunt de-a dreptul incompetenți, însă cei mai mulți sunt mediocri. În schimb, într-o republică sau într-o dictatură indivizii urcă pe scara socială în funcție de abilitățile și de tenacitatea lor, iar înzestrările care îi propulsează în vârf pot fi cuplate la fel de bine cu răul sau cu virtutea.

S-ar putea să mai existe un motiv. Deoarece într-o monarhie clasa conducătoare este mai restrânsă, structurile rivale care aspiră la putere pot fi distruse lichidând niște grupuri relativ mici. Richard III al

---

* Observați ce trebuie să faci ca monarh pentru ca istoria să te considere „mare"?

Angliei și-a putut elimina rivalii prin doar câteva crime, pe când comuniștii au avut de omorât milioane de oameni atunci când s-au apucat să-i stârpească pe capitaliști.

NATURA

Ce-i drept, natura a omorât o groază de oameni – cei mai mulți oameni, de fapt. Peste 95% dintre toate decesele survenite în secolul XX s-au produs din cauze naturale. Cu toate acestea, există în știința populară tendința de a supraestima rolul pe care îl joacă natura în modelarea istoriei. Dacă ne luăm după unii oameni de știință, omenirea este o jucărie neputincioasă aflată la discreția fiecărui sistem de înaltă presiune de deasupra Pacificului ori este decimată de fiecare gânganie care fojgăiește prin junglă. Imperiile se ridică și se prăbușesc în funcție de lumina schimbătoare a soarelui sau de căderile de ploi anuale.[2] Civilizațiile ar fi nemuritoare dacă nu ar apărea câte un tsunami care să le doboare.[3] Uneori capeți aproape impresia că societățile nu s-ar clinti din loc dacă nu le-ar sili vremea ori bolile s-o facă.

Am citit de curând un articol care dădea vina pentru Timpurile Tulburi din Rusia pe o erupție vulcanică ce a avut loc în Peru.[4] În esență, ideea era că norul de praf provenit de la vulcan a cauzat o schimbare a vremii, iar aceasta a dus la foametea care a provocat răscoala țărănească. S-ar putea ca această înlănțuire de evenimente să corespundă, în linii mari, realității, dar eu tot mă îndoiesc de concluziile pe care le prilejuiesc aceste analize. Schimbările vremii sunt un lucru foarte obișnuit; mai importantă este reacția oamenilor la ele.

Acum câteva veri, regiunea în care locuiesc s-a confruntat cu o secetă care a distrus recoltele, dar asta nu i-a făcut pe fermieri să pornească o răscoală. Sunt convins că vremea provoacă distrugeri în lume an de an, însă de cele mai multe ori oamenii o scot cumva la capăt. Cam în fiecare deceniu din istoria consemnată a fost pe undeva o mare epidemie, și în marea majoritate a cazurilor aceste epidemii n-au schimbat cursul istoriei. Doar atunci când societatea este coaptă pentru o revoltă se întâmplă ca vremea rea să ducă la revoltă. Evenimentele sociale au cauze sociale. Natura nu face altceva decât să creeze cadrul.

Evident, modul în care evaluăm lucrurile depinde și de optica noastră asupra cauzalității. Dacă o epidemie lovește o populație epuizată de război și plecată în bejenie, sunt aceste decese cauzate de război sau de boală? Dacă un sistem agricol șubrezit de o planificare defectuoasă se prăbușește complet când vine o secetă, este aceasta o urmare a politicilor agrare greșite sau a capriciilor vremii?

Să luăm, de pildă, o poveste clasică despre impactul vremii asupra istoriei: eșecul germanilor de a cuceri Moscova în 1941. Dacă rușii n-ar fi avut norocul să vină iarna la țanc, naziștii ar fi putut să ocupe capitala în decembrie. Pe de altă parte, realist vorbind, dacă Armata Roșie nu le-ar fi stat în cale, germanii ar fi ocupat Moscova mult mai devreme, în iunie, pentru că deplasarea de la graniță până în capitală ar fi fost o simplă plimbare. Prin urmare, ar trebui să dăm mai mult credit armatei ruse, care a frânat înaintarea trupelor germane până când a venit iarna.

PROGRESUL

> Necunoașterea istoriei ne face să defăimăm timpurile în care trăim. Așa au fost oamenii dintotdeauna.
>
> (Gustave Flaubert)

Cam jumătate dintre masacrele de pe lista mea au avut loc în ultimele două sute de ani. O treime dintre ele s-au produs în ultima sută de ani. Nu-i nevoie să insist prea mult asupra ideii că secolul XX a cunoscut orori care le depășesc ca amploare pe cele din istoria mai îndepărtată.

Totuși, asta nu înseamnă neapărat că lumea devine tot mai primejdioasă. Da, armele au devenit mai distructive, și ideologiile totalitare au făcut ravagii în decursul ultimelor generații. Pe de altă parte, s-ar putea ca pierderile mai mari de vieți omenești din secolul XX să fie pur și simplu urmarea faptului că populația și, deci, numărul potențialelor victime a crescut față de secolele anterioare. E mai ușor să omori o jumătate de milion de oameni atunci când țările beligerante aruncă în luptă milioane de soldați, nu câteva zeci de mii.

Însă poate că și această afirmație este întrucâtva o exagerare. Poate că noi credem că în ultimele două sute de ani conflictele dintre oameni au făcut mai multe victime doar pentru că avem mai multe documente din această perioadă. Am studiat ani de zile pentru a scrie această carte, și a trecut mult timp de când n-am mai dat peste un masacru din secolul XX despre care să nu fi avut cunoștință înainte; în schimb, am impresia că ori de câte ori deschid o carte veche mai dau de vreo sută de mii de oameni uciși într-un trecut îndepărtat, care apoi au fost dați uitării. Poate că un cronicar a consemnat masacrul cu multă vreme în urmă, dar între timp faptul s-a topit în negura timpului. Poate că doi-trei istorici moderni s-au aplecat din nou asupra acelui eveniment, dar nu au luat în considerare numărul de morți consemnat de înaintași, deoarece le contrazicea percepția

despre trecut. Acești istorici au considerat că nu ai cum să omori atâția oameni fără camere de gazare și mitraliere și au respins mărturiile care afirmau contrariul ca nefiind demne de încredere.

O altă concepție greșită este că uciderea civililor a devenit o practică tot mai frecventă. Pentru a demonstra această idee se fac comparații între Primul și cel de-al Doilea Război Mondial sau între un război cavaleresc purtat de gentilomi în epoca dinaintea mitralierelor și o baie de sânge recentă din Lumea a Treia. Această teză se bazează nu doar pe o alegere selectivă a exemplelor, ci și pe o obliterare a trecutului. Cărțile de istorie vorbesc mai rar despre faptul că Primul Război Mondial, războiul franco-prusac, războaiele napoleoniene și Războiul de Șapte Ani au ucis o mulțime de civili, chiar dacă pe atunci nu existau rachete dirijate și lagăre de concentrare.

După socoteala mea, circa 3,5% dintre toate decesele survenite în secolul XX au fost cauzate de război, genocid sau tiranie.[5] Această rată este mai mare decât cele 2 procente din totalul populației care au murit din aceste cauze în secolul al XIX-lea, dar mai mică decât cele aproximativ 15 procente care mureau în împrejurări similare în societățile prestatale de tip tribal, conform concluziilor antropologilor și arheologilor.[6]

RESURSELE...

Multe dintre conflictele descrise în această carte nu pot fi explicate în mod satisfăcător prin factori economici. Da, multe războaie s-au purtat pentru petrol, aur, prăzi, sclavi și controlul asupra rutelor comerciale, dar trebuie să sapi adânc și să elimini o mulțime de cazuri intermediare pentru a selecta masacrele care au cu adevărat o motivație economică. Dintre cele o sută de conflicte incluse pe lista mea, doar optsprezece au avut ca miză principală controlul asupra unor resurse exploatabile. Restul pot fi înțelese mai bine ca lupte pentru putere, războaie sfinte, confruntări etnice sau campanii de răzbunare, asta când nu au la bază pur și simplu o greșeală (desigur, o asemenea enumerare nu epuizează toate cauzele posibile).

...ÎN SPECIAL PĂMÂNTUL

Oamenii se bazează pe văz, așa că e firesc să se concentreze pe rezultatele care pot fi ilustrate mai ușor. O schimbare teritorială poate fi sesizată imediat pe hartă, dar nu același lucru se poate spune despre o schimbare de regim, o datorie, un acord comercial sau o modificare

a raportului de forțe. Totuși, dacă ne concentrăm doar asupra războaielor care s-au soldat cu schimbări teritoriale, va părea că toate războaiele se duc pentru teritorii.

Cu toate acestea, se poate lesne observa că, dintre masacrele de pe lista mea, cele mai recente douăsprezece nu au implicat nici o ajustare teritorială. Nici înainte de asta teritoriile nu își schimbau stăpânul după fiecare conflict.

Războaiele civile, de pildă, nu se duc pentru pământ. Mai degrabă, teritoriul face parte dintr-un întreg pachet de „premii“ atribuit învingătorului, care include controlul asupra resurselor țării, asupra tribunalelor, bisericilor și școlilor. Pământul este, ca să zicem așa, locul unde este ținut premiul, nu premiul în sine, și, de obicei, odată cu el este transferat controlul asupra tuturor celorlalte resurse și instituții. În multe conflicte interstatale, învingătorul renunță la expansiunea teritorială în favoarea despăgubirilor de război și a dreptului de veto asupra politicii externe a adversarului. Chiar și atunci când au loc ajustări teritoriale, războiul are deseori altă miză, iar luarea în stăpânire a unui teritoriu este doar o modalitate de a marca victoria. Felul în care Alsacia și Lorena și-au schimbat posesorul după fiecare război dintre Franța și Germania ilustrează foarte bine acest lucru.

DICTATORII MONSTRUOȘI...

Avem tendința de a-i condamna pe psihopații care au măcelărit fără pic de milă sute de mii de oameni, însă există la fel de mulți cârmuitori care se bucură de o reputație mai bună chiar dacă au făcut cam tot atâtea victime. Idi Amin, Saddam Hussein și Adolf Hitler, de pildă, sunt încadrați în stereotipul diavolului cu chip de om, pe când altor conducători li se trec uneori cu vederea crimele comise, întrucât au lăsat o moștenire complexă ca legiuitori (Iustinian, Napoleon), modernizatori (Petru cel Mare, Mao Zedong) și organizatori (Qin Shi Huang Di). Am fost uimit să constat că uciderea unui număr uriaș de oameni nu face dintr-un conducător neapărat o persoană rea în ochii istoriei.

...ÎN SPECIAL HITLER

Deunăzi am văzut un clip împotriva războiului care prezenta fotografii cu tot felul de orori, acompaniate de un cântec despre nevoia de iubire. Deși materialul servea unui scop nobil, prima mea impresie a fost că toate imaginile erau „corecte din punct de vedere politic“.

Copii răniți. Închisoarea Abu Ghraib. Ku Klux Klan. Adolf Hitler.

Cu toții îl urâm pe Hitler. Nu e nevoie de curaj ca să-l condamni pe Hitler. Nu-ți asumi nici un risc, personajul e oale și ulcele și e complet discreditat.

În schimb, îți trebuie un oarecare curaj ca să condamni pe cineva care are admiratori în societate, precum Atatürk, Arafat, Mao Zedong sau Robert E. Lee. Ultimii doi alcătuiesc o pereche interesantă, fiindcă sunt rareori blamați în același context. Conservatorii americani care nu ezită să-l numească pe Mao cel mai mare monstru din istorie sunt ciudat de tăcuți în privința confederaților. Stângiștii care nu și-ar prinde niciodată un steguleț confederat la șapcă n-au nici o problemă să se afișeze cu un tricou pe care sunt imprimate citate din Mao.

Asta înseamnă să vezi paiul din ochiul altuia și să nu bagi de seamă bârna din ochiul tău.

Ce am descoperit: Cifrele brute

N-aș putea să identific o cauză care să stea la baza tuturor celor o sută de masacre de pe lista mea decât dacă m-aș opri asupra unor factori care sunt prea vagi ca să aibă vreo relevanță (de exemplu, „ură“, „prostie“ sau „putere“). Dacă restrâng criteriile, constat că, de regulă, categoriile mai specifice nu pot să explice nici măcar o optime dintre masacre. Firește, majoritatea conflictelor prezentate în acest volum pot fi încadrate în mai multe tipuri (revoltele anticoloniale pot să evolueze către războaie civile cu miză ideologică; conflictele culturale pot să pară religioase; toate războaiele conțin o doză de genocid etc.), dar, dacă plasez fiecare eveniment într-una sau două categorii care par să i se aplice cel mai bine, ajung la concluziile de mai jos.

Aceste rezultate pot fi folosite cel mai bine pentru a face comparații ample între diferitele cauze. De pildă, veți observa că războaiele religioase sunt de aproape trei ori mai frecvente decât disputele dinastice. Totuși, dacă adăugând sau scăzând unul sau două masacre comparația capătă cu totul alte valențe, probabil că n-ar trebui să considerați că acea comparație este relevantă.

Tipul

Război pentru hegemonie (13 masacre)
Două sau mai multe țări s-au luptat pentru supremație.

Primul război punic
Al doilea război punic
Al treilea război mitridatic
Războaiele dintre Birmania și Siam
Războiul Nordului
Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei

Războiul de Șapte Ani
Războiul Crimeii
Războiul Triplei Alianțe
Războiul franco-prusac
Primul Război Mondial
Războiul dintre Iran și Irak
Al doilea război din Congo

Dezintegrare statală (12 masacre)
Cârmuirea centrală s-a prăbușit, iar teritoriul a fost împărțit între diverși comandanți militari.

Perioada Statelor Combatante
Dinastia Xin
Perioada celor Trei Regate
Prăbușirea Imperiului Roman de Apus
Prăbușirea civilizației maya
Timpurile Tulburi
Prăbușirea dinastiei Ming
Revoluția Mexicană
Războiul civil rus
Războiul greco-turc
Războiul civil chinez
Haosul din Somalia

Conflict religios (11 masacre)
Adepții unor religii rivale s-au luptat pentru a obține o poziție dominantă.

Cruciadele
Cruciada împotriva albigenzilor
Războaiele religioase din Franța
Războiul de Treizeci de Ani
Invadarea Irlandei de către Cromwell
Răscoala taipinilor
Revolta Panthay
Revolta chinezilor hui
Răscoala mahdistă
Împărțirea Indiei
Războaiele din Sudan

Război civil ideologic (10 masacre)
Grupări adverse din aceeași țară s-au luptat pentru a impune viitoarea formă de guvernământ.

Războiul de Secesiune
Revoluția Mexicană
Războiul civil rus
Războiul civil chinez
Războiul civil spaniol
Războiul din Coreea
Războiul din Vietnam

Războiul civil din Angola
Războiul civil din Mozambic
Războiul sovieto-afgan

Război de cucerire (9 masacre)
O țară a încercat să ia în stăpânire teritoriul alteia.

Al doilea război medic
Războaiele galice
Războaiele apusene ale lui Iustinian
Războaiele Goguryeo-Sui
Invazia lui Hulagu
Cucerirea Americilor
Războiul lui Aurangzeb din podișul Deccan
Cucerirea Algeriei de către francezi
Războiul italo-etiopian

Purificare etnică (9 masacre)
Făptașii au căutat să se debaraseze de un grup etnic pe care îl urau.

Cucerirea Americilor (o purificare etnică ce s-a întins pe o perioadă foarte lungă de timp)
Invadarea Irlandei de către Cromwell
Războiul sino-țungar
Primul Război Mondial (grupul vizat: armenii)
Al Doilea Război Mondial (grupurile vizate: evreii, țiganii)
Expulzarea germanilor din Europa de Est (în perioada imediat următoare celui de-al Doilea Război Mondial)
Împărțirea Indiei
Genocidul din Bengal
Genocidul din Rwanda

Rasism (8 masacre)
Cei responsabili de atrocități și-au etichetat victimele drept o rasă inferioară din punct de vedere genetic, supunându-le unor tratamente inumane.

Negoțul cu sclavi peste Atlantic
Cucerirea Americilor
Răscoala sclavilor haitieni
Perioadele de foamete din India britanică
Statul Liber Congo
Războiul italo-etiopian
Al Doilea Război Mondial
Războaiele din Sudan

Revoltă anticolonială (8 masacre)
O populație subjugată a încercat să-i alunge pe cârmuitorii străini de pe teritoriul său.

Răscoalele sclavilor din Roma antică
Războaiele dintre romani și iudei
Prăbușirea dinastiei Yuan
Răscoala sclavilor haitieni

Războiul de independență mexican
Răscoala antispaniolă din Cuba
Războiul din Indochina franceză
Războiul de independență algerian

Ciocnire între culturi (7 masacre)
Țări foarte diferite între ele s-au luptat pentru supremație.

Al doilea război medic
Războiul dintre Bahmani și Vijayanagara
Războiul lui Aurangzeb din podișul Deccan
Războiul ruso-tătar
Războiul dintre Imperiul Otoman și Liga Sfântă
Războiul ruso-turc
Al Doilea Război Mondial (războiul din Pacific, frontul rusesc)

Cuceritori ai lumii (7 masacre)
Un conducător a încercat să pună stăpânire pe toate țările la care putea ajunge.

Alexandru Macedon
Perioada Statelor Combatante
Genghis-han
Timur
Războaiele napoleoniene
Chaka
Al Doilea Război Mondial

Dictatori comuniști (6 masacre)
Un dictator sau regim comunist a oprimat poporul.

I.V. Stalin
Coreea de Nord
Mao Zedong
Mengistu Haile
Khmerii roșii
Vietnamul postbelic

Modernizare (6 masacre)
O națiune a fost târâtă, cu marii sacrificii, în lumea modernă.

Petru cel Mare
Revoluția Franceză și războaiele napoleoniene
Perioadele de foamete din India britanică
Statul Liber Congo
Războiul civil chinez
Mao Zedong

Exploatare colonială (4 masacre)
Puterile coloniale s-au folosit de mâna de lucru dintr-o regiune străină pentru a face profit.

Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu
Negoțul cu sclavi peste Atlantic

Perioadele de foamete din India britanică
Statul Liber Congo

Dispută dinastică (4 masacre)
Fiecare tabără combatantă dorea să pună pe tron un alt membru al familiei domnitoare.

Dinastia Xin
Războiul de 100 de Ani
Timpurile Tulburi
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei

Război civil interetnic (3 masacre)
Diferite triburi din aceeași țară s-au luptat între ele.

Războiul aliaților italici
Războaiele din Sudan
Războiul din Biafra

Sacrificii umane (2 masacre)
Omorurile rituale erau săvârșite pentru a atrage bunăvoința forțelor supranaturale.

Luptele de gladiatori
Sacrificiile umane aztece

Altele

Tirani (3 masacre)
Conducători despotici care nu prezintă caracteristicile necesare pentru a fi încadrați într-o altă categorie.

Qin Shi Huang Di
Idi Amin
Saddam Hussein

Războaie civile obișnuite (3 masacre)
Lupte între diferite tabere din interiorul unei țări care nu prezintă caracteristicile necesare pentru a fi încadrate într-o altă categorie.

Rebeliunea lui An Lushan
Răscoala lui Fang La
Războiul de gherilă din Uganda

Forme generale

Războaie (78 de masacre): Violențele au derivat dintr-un conflict deschis între armate organizate.

Războaie interstatale (48 de masacre): Două sau mai multe națiuni suverane s-au luptat între ele.

Războaie civile (30 de masacre): Grupări diferite din aceeași țară s-au luptat între ele.

Regimuri opresive (21 de masacre): Aceste atrocități nu au implicat un conflict armat propriu-zis, așa încât nu pot fi considerate războaie. Fie că vorbim despre dictatură, sclavie sau genocid, marea majoritate a victimelor proveneau din rândul celor oprimați.

Cauze generale

Masacre ideologice (32): Aceste masacre au fost motivate de un soi de ideologie fanatică, utopică, precum comunismul sau religia. Ce-i drept, rămân unele semne de întrebare, fiindcă în orice eveniment istoric sunt implicați atât oameni care sunt mânați de o cauză sau de un principiu, cât și oameni care sunt mânați de propriile interese. Totuși, examinând cele o sută de masacre de pe lista mea, am ajuns la concluzia că treizeci și două dintre ele au o mai mare încărcătură ideologică, după cum urmează:

Religie (13 masacre): Principalul mobil al omorurilor a fost credința într-o divinitate.

Comunism (6 masacre): Omorurile au fost săvârșite în principal de comuniști.

Războaie civile între „roșii“ și „albi“ (6 masacre): Lupta s-a dat între comuniști și anticomuniști.

Alte conflicte ideologice (7 masacre)

Masacre etnice (28): Aceste conflicte – unele interne, altele externe – au izbucnit din cauză că cealaltă tabără era diferită. În această categorie intră genocidele, războaiele civile interetnice și conflictele coloniale, dar nu și războaiele între națiuni suverane care se află, în principiu, pe picior de egalitate.

Lăcomia (24 de masacre): Chiar dacă miza principală este alta, pot să apară momente în desfășurarea unui conflict când masacrele sunt motivate de dorința de a deține controlul asupra unei anumite resurse. Printre resursele care au devenit cel mai des obiect de dispută se numără următoarele:

Sclavii (6 masacre)
- Răscoalele sclavilor din Roma antică
- Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu
- Negoțul cu sclavi peste Atlantic
- Răscoala sclavilor haitieni
- Războiul de Secesiune
- Răscoala mahdistă

Petrolul (5 masacre)
- Al Doilea Război Mondial
- Războiul civil din Angola
- Saddam Hussein
- Războiul dintre Iran și Irak
- Sancțiunile împotriva Irakului

Datoriile (4 masacre)
- Al treilea război mitridatic
- Răscoalele sclavilor din Roma antică

Răscoala mahdistă
Al Doilea Război Mondial

Zahărul (3 masacre)
Negoțul cu sclavi peste Atlantic
Răscoala sclavilor haitieni
Răscoala antispaniolă din Cuba

Aurul (3 masacre)
Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu
Negoțul cu sclavi peste Atlantic
Cucerirea Americilor

Grânele (3 masacre)
Răscoalele sclavilor din Roma antică
Perioadele de foamete din India britanică
Al Doilea Război Mondial

Principalul loc de desfășurare

China (14 sau 16 masacre)
Perioada Statelor Combatante
Qin Shi Huang Di
Dinastia Xin
Perioada celor Trei Regate
Rebeliunea lui An Lushan
Răscoala lui Fang La
Prăbușirea dinastiei Yuan
Prăbușirea dinastiei Ming
Războiul sino-țungar
Răscoala taipinilor
Revolta Panthay
Revolta chinezilor hui
Războiul civil chinez
Mao Zedong
(Parțial în China: Genghis-han, al Doilea Război Mondial)

Europa (7 sau 8 masacre) – evenimente care s-au desfășurat pe arii extinse din Europa și au implicat multe națiuni:
Prăbușirea Imperiului Roman de Apus
Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei
Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei
Războiul de Șapte Ani
Războaiele napoleoniene
Primul Război Mondial
Expulzarea germanilor din Europa de Est (în perioada imediat următoare celui de-al Doilea Război Mondial)
(Parțial în Europa: al Doilea Război Mondial)

Rusia (6 sau 7 masacre)
Războiul ruso-tătar
Timpurile Tulburi
Petru cel Mare
Războiul Crimeii
Războiul civil rus
I.V. Stalin
(Parțial în Rusia: al Doilea Război Mondial)

Franța (5 sau 6 masacre)
Războaiele galice
Cruciada împotriva albigenzilor
Războiul de 100 de Ani
Războaiele religioase din Franța
Războiul franco-prusac
(Parțial în Franța: Primul Război Mondial)

Imperiul Roman (5 masacre) – evenimente care nu s-au limitat la teritoriul Italiei sau la anumite provincii romane:
Primul război punic
Al doilea război punic
Luptele de gladiatori
Prăbușirea Imperiului Roman de Apus
Iustinian

India (5 masacre)
Războiul dintre Bahmani și Vijayanagara
Aurangzeb
Perioadele de foamete din India britanică
Împărțirea Indiei
Genocidul din Bengal

Mexic (4 sau 5 masacre)
Prăbușirea civilizației maya
Sacrificiile umane aztece
Războiul de independență mexican
Revoluția Mexicană
(Parțial în Mexic: Cucerirea Americilor)

Vietnam (4 masacre)
Cucerirea Vietnamului de către chinezi
Războiul din Indochina franceză
Războiul din Vietnam
Vietnamul postbelic

Coreea (3 masacre)
Războaiele Goguryeo-Sui
Coreea de Nord
Războiul din Coreea

Tendințe istorice

Războaie civile în Africa postcolonială (9 masacre): Tot felul de triburi rivale care trăiau în aceeași țară au dus războaie interminabile cu arme depășite, cu prea puțină disciplină și fără nici un strop de milă, fiind deseori finanțate de alte state.

Războaie de cucerire duse de romani (6 masacre): Într-o perioadă în care se afla în plină ascensiune, Roma a întâmpinat uneori o rezistență înverșunată din partea populațiilor pe care voia să le subjuge.

Războaie de tranșee și atacuri frontale stupide (6 masacre): Mulți generali iresponsabili din epoca industrială își puneau soldații să atace orbește tranșeele inamice. După ce primul val trimis în luptă se prăbușea în ploaia de gloanțe, acești generali așteptau oleacă și apoi făceau o nouă încercare.

Prăbușirea dinastiilor chineze (5 masacre): Totul merge ca pe roate, până când, deodată, se dezlănțuie iadul pe pământ.

Războaie purtate cu muschetele, având ca miză echilibrul puterii în Europa (5 masacre): Monarhii împerucați din Epoca Luminilor jucau partide de șah colosale cu piese vii.

Răscoale țărănești în China (4 masacre): Există un clișeu cum că țăranii chinezi sunt docili și slugarnici, însă el nu se adeverește întotdeauna.

Invazii mongole (4 masacre): Barbarii stăteau o vreme la pândă, după care se revărsau ca un potop nimicitor asupra popoarelor civilizate.

Participanți

Francezii (18 masacre)

Chinezii (17 masacre)

Britanicii (16 masacre)

Rușii (12 masacre)

Germanii (11 masacre)

Americanii (11 masacre)

Romanii (9 masacre)

Austriecii (7 masacre)

Spaniolii (7 masacre)

Polonezii (7 masacre)

Turcii (7 masacre)

Numărul total de morți*

Cele mai mari 100 de masacre: În total, au fost uciși aproximativ 455 de milioane de oameni. Aceasta ar echivala cu circa 560000 de oameni omorâți la fiecare pagină a acestei cărți, sau cu peste 1500 de oameni omorâți la fiecare cuvânt.

Războaie: 315 milioane, dintre care 49 de milioane de militari și 266 de milioane de civili; în medie, 85% dintre cei uciși în războaie au fost civili.

Regimuri opresive: 141 de milioane.

Masacre ideologice: 142 de milioane.

Religie: 47 de milioane.**

Comunism: 67 de milioane.

Războaie civile între „roșii" și „albi": 26 de milioane.

Alte conflicte ideologice: 2 milioane.

Masacre etnice: 74 de milioane.

Masacre cu substrat economic: 154 de milioane.

---

* Am calculat numărul total de morți doar pentru categoriile mai ample. Marja de eroare este prea mare în cazul prea multor variabile pentru a putea face altceva decât niște comparații foarte generale. Ca să merg în profunzime, ar fi trebuit să defalchez bilanțurile morților și să stabilesc, de pildă, câți dintre morții din cel de-al Doilea Război Mondial au căzut în luptă și câți au fost victimele genocidului, sau în ce măsură trebuie atribuită vina pentru comerțul cu sclavi regilor băștinași, respectiv europenilor.

** O prietenă se întreba odată câte dintre suferințele îndurate de oameni de-a lungul istoriei au fost pricinuite de fanatismul religios. Cam 10%, i-am șoptit eu, bazându-mă pe această cifră. Totuși, probabil că era doar o întrebare retorică.

Anexa 1: Competiția pentru primele 100 de locuri

Criterii de selecție

Cum am selectat victimele incluse pe lista mea? Am lăsat asta la sfârșit, fiindcă orice definire a criteriilor este în mod inevitabil pedantă și derutantă și, dacă aș fi pus-o la început, v-aș fi tăiat cheful de a mai citi cartea. Acum însă voi face aceste precizări.

Am luat în calcul toate decesele care rezultă dintr-un episod specific, coordonat, de violență și constrângere umană, atât direct (război, asasinat, execuție), cât și indirect (agravarea bolilor, apariția foametei), câtă vreme decesele respective sunt urmarea evidentă a evenimentului. Am luat în calcul toate decesele, ale militarilor și ale civililor, provocate cu bună știință sau accidentale, autorizate sau cauzate de neglijență. Am luat în calcul doar decesele care survin în timpul conflictului sau la scurt timp după aceea – așadar, n-am inclus în numărătoare decesele cauzate de cancer, complicațiile pe termen lung de pe urma leziunilor, sinuciderile în rândul veteranilor traumatizați, muniția neexplodată care aruncă în aer câte un localnic peste cincizeci de ani.

M-am decis să includ o paletă largă de victime, fiindcă mi s-ar fi părut deplasat să încep să judec dacă unele victime merită mai multă compasiune decât altele. Dacă aș fi luat în considerare doar uciderea deliberată a civililor, nu și uciderea lor accidentală, mi-aș fi petrecut tot timpul încercând să identific omorurile care au fost rezultatul unui act premeditat. M-aș fi pomenit întrebându-mă de ce este acceptabil din punct de vedere moral să ucizi în luptă trei mii de recruți adolescenți, dar nu și să împuști o jumătate de duzină de agitatori politici în închisoare, sau de ce este legitim să bombardezi la nimereală o localitate în care trăiesc zece mii de civili, dar nu și să pui la zid câteva zeci de prizonieri de război și să-i împuști. Astfel de considerații ar face ca subiectul cărții de față să treacă de pe tărâmul istoriei pe cel al filozofiei. Dacă vreți filozofie, va trebui să căutați în altă parte.

Evenimente care se clasează sub linie sau care au fost descalificate

Unii dintre dumneavoastră se vor întreba de ce nu apare pe lista mea un masacru sau altul. Am apreciat că lucrarea va avea de câștigat în obiectivitate dacă nu sunt eu primul care avansează un număr de morți pentru un eveniment anume; prin urmare, o bănuială de-a mea că au murit o mulțime de oameni în cutare sau cutare loc a atârnat mai puțin în balanță decât un număr – oricare – propus deja de un istoric.

Pentru a preîntâmpina aceste întrebări, voi menționa în continuare câteva evenimente despre care am tot auzit vorbindu-se de-a lungul anilor, precum și câteva care au fost cât pe ce să ajungă pe lista mea. Toate aceste evenimente nu se regăsesc în clasamentul final fie pentru că nu totalizează numărul minim de morți (300000), fie pentru că cifrele nu sunt verificate, sau, pur și simplu, fiindcă fac parte dintr-o altă categorie decât Hitler, Idi Amin sau Genghis-han.

Războiul troian: Potrivit unei istorisiri care i-a fost atribuită unui supraviețuitor din Troia pe nume Dares Frigianul, 866000 de ahei și 676000 de troieni au fost uciși în acest război.[1] Însă arheologii n-au găsit nimic care să indice că în acest loc s-ar fi desfășurat un război de asemenea amploare.

Prădarea Seleuciei (167 d.Hr.): Se spune că Avidius Cassius, un general roman din vremea lui Marcus Aurelius, ar fi masacrat între 300000 și 400000 de locuitori ai acestui oraș din Mesopotamia, însă nu deținem suficiente date care să confirme acest număr de morți.[2]

Războiul cu goții (269 d.Hr.): Claudius II i-a înfrânt pe goți, măcelărind 320000[3] dintre ei. Această cifră provine din *Historia Augusta*, despre care „se știe că nu prezintă încredere“[4].

Războiul lui Probus cu germanii (277 d.Hr.): Într-un moment când Imperiul Roman traversa o criză, câteva triburi germanice au pătruns în Gallia. După ce le-a alungat, împăratul Probus a informat Senatul că ucisese 400000 de germani. Sursa este tot *Historia Augusta*.[5]

Bătălia de la Comnor (385 d.Hr.): Potrivit tradiției mormone, 2 milioane de bărbați (plus nevestele și copiii lor, ceea ce ar aduce totalul la cel puțin 6 milioane) au fost uciși când oastea lui Șiz s-a luptat cu oastea lui Coriantumr pe dealul Comnor, în partea nordică a statului New York.[6] Nu avem nici un fel de dovezi că s-a purtat o asemenea bătălie sau că Șiz și Coriantumr au existat în realitate. Mark Twain purcede la o demitizare foarte spirituală a acestei bătălii în capitolul 16 din volumul *Roughing It* (*Sub cerul liber*).

Cucerirea Indiei de către musulmani (1000–1700): În *The Story of Civilization*, Will Durant scrie: „Cucerirea Indiei de către mahomedani a fost, probabil, cea mai sângeroasă campanie din istorie“.[7] Koenraad Elst, „un expert recunoscut, deși controversat, în domeniul mișcărilor hinduse conservatoare din India“[8],

citează estimări conform cărora 50 de milioane de hinduși au fost uciși în timpul cuceririi musulmane[9], însă probabil că cifra este exagerată. Indiferent câți oameni au murit, această cucerire este prea îndelungată și prea intermitentă ca să poată fi tratată ca un singur eveniment.

Reconquista (1085–1492): Creștinii din nordul Peninsulei Iberice au recucerit Spania după un lung șir de războaie. Probabil că în aceste lupte au murit o mulțime de oameni, dar, în afara unor enunțuri confuze din două scrieri religioase mai vechi, nu am văzut nicăieri o estimare a numărului de morți.[10]

Bătălia de la Rio Salado, Portugalia (1340): S-a spus că în timpul luptelor ar fi pierit 400000 de mauri.[11]

„Moartea Neagră" (1347–1351): Ciuma bubonică a pătruns în Europa atunci când mongolii au aruncat cadavre infestate peste zidurile unui oraș asediat; în ciuda acestui fapt, nu putem considera că flagelul a fost provocat de om.

Alte masacre cumplite de prin Asia de Sud: O mare parte a istoriei a fost dată uitării. Cel mai probabil, unele evenimente lipsesc de pe lista mea din simplul motiv că documentele care le consemnau s-au pierdut. Deoarece India este cea mai mare dintre regiunile foarte populate care au o istoriografie săracă, am putea presupune că aici s-au produs masacre soldate cu milioane de victime despre care nu știm nimic.

Alte orori petrecute în Africa precolonială sau în America precolumbiană: Unul dintre avantajele de a trăi într-o societate care nu are o istorie consemnată este că nu lași urme scrise atunci când comiți crime împotriva umanității.

Sengoku Jidai („perioada statelor combatante" din istoria Japoniei, 1467–1603): Am studiat evenimentele, dar toți cunoscătorii perioadei descriu războaiele samurailor drept lupte rituale care făceau victime doar în rândul castei războinicilor. Persoanele care aveau o utilitate, precum țăranii, meșteșugarii și gheișele, erau lăsate în pace.[12]

Valdenșii (1545): Protestanții amatori de polemici din secolul al XIX-lea i-au acuzat pe catolici că au ucis într-o perioadă de treizeci de ani 900000 de valdenși, și această cifră reapare din când în când[13], însă *The Cambridge Modern History* estimează că în total au murit 3000 de valdenși și au fost distruse 22 de sate.[14]

Vânătoarea de vrăjitoare (secolele XV–XVIII): În secolul al XIX-lea se afirma în mod curent că în vremea vânătorii de vrăjitoare au fost omorâte în jur de 9 milioane de persoane pe tot cuprinsul Europei. Cei care au avansat această cifră au luat cele mai grave persecuții petrecute în Germania și le-au extrapolat la întregul continent. Cercetările moderne au arătat că numărul total al vrăjitoarelor ucise în Europa a fost mult mai mic, probabil de ordinul câtorva zeci de mii, dar uneori mai întâlnim și astăzi estimarea de 9 milioane de victime.[15]

Războiul franco-olandez (1672–1678): Acesta a fost unul dintre numeroasele războaie purtate de Ludovic XIV. Jack Levy (*War in the Modern Great Power System*) a estimat că au murit 342000 de oameni[16], dar cifrele oferite de el tind să fie mai mari decât cele vehiculate de obicei pentru războaiele din acea perioadă. Alte surse (de exemplu, André Corvisier și John Childs, în *A Dictionary of*

Military History and the Art of War[17]) spun că pierderile de vieți din acest război se situează la un sfert față de războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei, ceea ce ar echivala cu aproximativ 175000 de morți.

Războiul Ligii de la Augsburg (cunoscut și ca Războiul Marii Alianțe, 1688–1697): Acesta a fost altul dintre războaiele duse de Ludovic XIV. Jack Levy a estimat că au murit 680000 de oameni[18], dar probabil că cifra este exagerată (vezi mai sus). Alte surse apreciază că pierderile de vieți din acest război se situează la o treime față de războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei, ceea ce ne-ar da în jur de 233000 de morți.

Circazienii (1763–1864): Rușii au dus un război de cucerire lung și nemilos împotriva circazienilor din munții Caucaz, silindu-i pe sute de mii dintre ei să ia calea exilului. Circazienii supraviețuitori, împrăștiați prin diverse regiuni ale lumii, susțin că au pierit între 300000 și 1,5 milioane de strămoși de-ai lor, însă nu există dovezi concludente sau un consens larg în sprijinul acestor afirmații. Am căutat „circazian“ și „genocid“ într-o bază de date enormă cu materiale de presă și nu am găsit nici un rezultat care nu să fie părtinitor – nici recenzii la cărți pe această temă, nici informații despre fundalul istoric al conflictelor mai recente, nimic.[19]

Aborigenii australieni (1788–1920): Potrivit majorității estimărilor, populația băștinașă a Australiei număra inițial circa 300000 de oameni, pentru ca apoi să scadă la 60000 până în 1920. Acest număr de morți nu atinge pragul necesar pentru a ocupa un loc pe lista mea, chiar dacă există și estimări care susțin că au pierit 600000 de băștinași, cei mai mulți dintre ei din cauza bolilor.[20]

Thugii (până în secolul al XIX-lea): Tradiția spune că membrii acestui cult indian al tâlharilor au ucis 2 milioane de oameni, însă estimarea lui Mike Dash, potrivit căreia thugii au făcut vreo 50000 de victime, este mai plauzibilă. [21]

Turcii (1821–1921): Reacțiile turcilor la acuzațiile de genocid venite din partea grecilor și armenilor au fost: (a) să nege că au comis vreo atrocitate și (b) să-i acuze, la rândul lor, pe greci și pe armeni că au ucis milioane de turci. Justin McCarthy[22] afirmă că 5,5 milioane de turci otomani au fost omorâți de diverși asupritori creștini în ultimul secol al Imperiului Otoman. Conflictele etnice erau dese și, cu siguranță, s-au comis masacre și de o parte, și de cealaltă, însă nu există dovezi solide care să indice că numărul civililor turci uciși de minoritățile furioase ar fi trecut de câteva mii. Nu am dat peste nici un istoric nepărtinitor care să ia în serios cifra de 5,5 milioane. În lucrarea *Crisis of the Ottoman Empire*[23], James J. Reid respinge estimarea lui McCarthy.

Marea Foamete din Irlanda (1845–1849): Cauzele acestei perioade de foamete sunt prea complexe pentru a o putea trece fără rezerve în rândul atrocităților. În general, nu consider că vreo foamete produsă pe timp de pace și sub un regim necomunist se încadrează complet în categoria atrocităților dacă nu există un grad ridicat de constrângere ca urmare a acțiunilor umane. În opinia mea, singurele perioade de foamete care pot fi incluse ca evenimente de sine stătătoare într-o carte cum este cea de față sunt episoadele de foamete din India britanică și foametea care a urmat adoptării sancțiunilor împotriva Irakului. În aceste cazuri, vinovăția oamenilor este mai presus de orice îndoială.

Războiul dintre Filipine și Statele Unite (1899–1901): După ce americanii au achiziționat Filipinele de la spanioli, băștinașii s-au ridicat la luptă. Am dat peste câteva estimări (foarte puține) care susțin că în timpul insurecției filipineze au fost uciși în jur de un milion de oameni. Cele mai multe lucrări care analizează subiectul ajung la concluzia că au murit vreo 20000 de combatanți și între 200000 și 250000 de civili.[24]

Gripa Spaniolă (1918–1919): Deoarece într-o primă fază boala s-a răspândit odată cu mișcările de trupe, unii oameni consideră că toate decesele provocate de această pandemie ar trebui adăugate la victimele Primului Război Mondial, ceea ce ar ridica bilanțul total de la 15 milioane la peste 35 de milioane de morți. Dar eu n-am văzut până acum nici o lucrare despre Primul Război Mondial care să îmbrățișeze acest punct de vedere. Principalii adepți ai unei asemenea abordări par să fie epidemiologii, poate pentru că în acest fel Gripa Spaniolă nu ar mai fi tratată ca o chestiune colaterală, ci ar deveni parte integrantă a istoriei primei conflagrații mondiale. După părerea mea, se impune într-adevăr să luăm în calcul soldații și refugiații care au murit de gripă în zona de război, dar nu și milioanele de oameni din China sau India care au murit departe de câmpurile de luptă și la mult timp după încheierea armistițiului.

Libia (1923–1931): Muammar al-Gaddafi pretindea că 750000 de libieni – jumătate din populația totală a Libiei – au fost uciși sub ocupația italiană. De obicei, istoricii evaluează numărul de morți la jumătate din populația *beduină*, însemnând aproximativ 100000 de oameni.[25]

Țigările: Mi se sugerează uneori să-i includ pe șefii companiilor care comercializează tutun printre cei mai mari criminali din istorie, însă fumatul nu prezintă două caracteristici definitorii care se aplică tuturor celor o sută de orori de pe lista mea – caracterul nemijlocit și constrângerea. O activitate benevolă care te poate băga în mormânt peste treizeci de ani este cu totul altceva decât a fi împușcat, decapitat sau gazat.

Columbia (războiul civil numit *La Violencia*, 1946–1958): Două surse credibile susțin că în acest război au murit 300000 de oameni, însă alte cinci surse la fel de credibile susțin că n-au murit decât 200000. Deci, probabil că numărul victimelor se situează sub pragul pe care l-am stabilit.

Războaiele arabo-israeliene (din 1947 încoace): Acestea sunt conflictele cel mai intens mediatizate din ultima jumătate de secol, și sunt convins că mulți dintre dumneavoastră se vor aștepta să li se acorde un oarecare spațiu în această carte. Însă Israelul este o țară mică, și în această zonă trăiesc prea puțin oameni ca să se ajungă la un număr de morți comparabil cu cele o sută de masacre incluse în clasamentul meu. Se estimează că, în total, războaiele arabo-israeliene au făcut între 50000 și 100000 de victime.

Tibet (din 1959 încoace): Cea mai mare parte a crimelor săvârșite împotriva populației tibetane sunt urmarea acțiunilor lui Mao. În capitolul pe care i l-am dedicat, am vorbit despre aceste omoruri.

Avortul: Judecând după e-mailurile pe care le-am primit de-a lungul timpului, cred că neincluderea avortului în această carte va stârni cele mai multe nemulțumiri.

Voi face o singură precizare: victimele de care mă ocup în această carte sunt ființe umane care s-au născut deja.

Timorul de Est (ocupat de Indonezia între 1975 și 1999): Dintre cele unsprezece estimări pe care le-am găsit, doar una plasează numărul de victime deasupra pragului de 300000 de morți. O altă sursă estimează că au pierit între 200000 și 300000 de oameni, iar toate celelalte dau cifre mai mici. Mediana celor unsprezece estimări este 200000.

SIDA (după 1981): Mi se spune uneori că Ronald Reagan (sau altcineva) trebuia să fie condamnat pentru crime împotriva umanității, deoarece a permis ca acest flagel teribil să scape de sub control; totuși, oricât de prost ar fi gestionat guvernele lucrurile când oamenii au început să se îmbolnăvească de SIDA, trebuie spus că, realist vorbind, situația era imposibil de controlat.

Copiii care mor de foame în Africa: Pentru a include un eveniment pe lista mea, trebuie să existe un nucleu de violență și constrângere care face ca făptași identificabili să ucidă, să bată sau să jefuiască victime identificabile. Altminteri, lucrurile țin de economie, nu de atrocitologie.

Liberia (1989–2003): Alt război civil de pe continentul african. Unele estimări ajung la pragul de 300000 de victime, însă, conform bilanțului oficial anunțat de Comitetul pentru Adevăr și Reconciliere din Liberia, războiul s-a soldat cu 250000 de morți.

Burundi (1993–2004): Un alt război civil între neamurile hutu și tutsi. În cele cincisprezece articole pe care le-am consultat se dau estimări ce variază între 200000 și 500000 de morți. Mediana acestor estimări ar permite includerea conflictului din Burundi în clasamentul meu, dar cifra cea mai credibilă, calculată în 2004 de Fondul Națiunilor Unite pentru Populație, este de 260000 de morți.[26]

Războiul din Irak (din 2003 încoace): Având în vedere că acesta este (până acum) cel mai controversat război din secolul XXI, mulți cititori vor dori să-l vadă inclus pe lista mea. Un studiu intens mediatizat care a apărut în octombrie 2006 în revista *The Lancet* estima că războiul a curmat viețile a 655000 de irakieni; totuși, pe mine m-au convins mai mult alte câteva studii (precum cel publicat de Organizația Mondială a Sănătății), care vorbesc de circa 150000 de morți.[27]

Disputa pentru locul întâi

Recunosc că, într-o privință, sunt oarecum subiectiv. E destul de greu să-mi clatine cineva convingerea că cel de-al Doilea Război Mondial a fost cel mai nimicitor eveniment provocat de om în îndelungata sa istorie. De-a lungul anilor, au fost propuși alți candidați pentru cea mai înaltă treaptă – Stalin, sclavia, cucerirea Americilor, Mao –, și toate aceste evenimente și personaje sunt prezente în carte, însă ororile celui de-al Doilea Război Mondial sunt atât de complexe și de

bine documentate, încât e nevoie de dovezi foarte solide ca să mă las convins să pun un alt megamasacru pe locul întâi.

În al Doilea Război Mondial, aproape toate națiunile de pe planetă, multe dintre ele aflate sub conducerea unor tirani și ideologi brutali, s-au angajat într-o luptă crâncenă pe trei continente, folosind arme cu o putere de distrugere uriașă, precum bombele atomice. Comparați acest măcel cu ce s-a petrecut în China pe timpul lui Mao. Da, timp de un sfert de secol Mao a ținut cea mai mare națiune de pe planetă sub cizma unui regim dictatorial abject. Cu siguranță, a avut suficiente mijloace, motive și prilejuri ca să comită masacre pe scară largă, dar nu a avut la dispoziție decât o singură țară. Simțul comun îmi spune că un război pe viață și pe moarte între Hitler, Stalin, Tojo și Mao ar fi ucis mult mai mulți oameni decât o putea face Mao de unul singur.

Nu-i vorba doar de proporțiile măcelului. Ororile celui de-al Doilea Război Mondial sunt fractale – de aproape arată la fel de colțuroase ca atunci când sunt privite de departe. Masacrul de la Babi Yar, bombardarea Dresdei și ofensiva din Ardeni au curmat fiecare peste treizeci de mii de vieți, și oricare dintre aceste episoade este destul de important ca să devină subiectul unei cărți de sine stătătoare. Și totuși, acestea nu sunt cele mai cumplite lucruri care s-au petrecut în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Au existat masacre, raiduri aeriene și bătălii care au făcut și mai multe victime. În comparație cu al Doilea Război Mondial, ceea ce s-a întâmplat sub conducerea lui Mao, de exemplu, pare să curgă mai lin când privim evenimentele la microscop. Deși cârmuirea lui Mao e presărată cu momente îngrozitoare, cum sunt marea foamete, campaniile de epurare sau cele câteva războaie, densitatea crimelor nu este la fel de mare ca în cazul celei de-a doua conflagrații mondiale. Când am scris capitolul despre al Doilea Război Mondial, am muncit din greu ca să reduc o narațiune foarte stufoasă la elementele esențiale, în vreme ce în cazul lui Mao m-am străduit să găsesc destule detalii ca să umplu capitolul.

Suprapuneri

Masacrele nu pot fi ierarhizate în același mod ca oamenii, deoarece sunt mult mai puțin clar definite. Dacă aș face un clasament al celor mai importanți o sută de oameni din istorie, n-aș descoperi că Hitler și Stalin aveau un picior comun, că Napoleon a fost în realitate cinci persoane care acționau cu schimbul sau că Martin Luther era centaur. În schimb, în cazul masacrelor am avut de hotărât dacă Revoluția

Franceză și războaiele napoleoniene ar trebui tratate ca unul, două sau mai multe evenimente, sau dacă genocidul armenilor e un masacru de sine stătător sau e o parte a Primului Război Mondial. Aceasta înseamnă că cineva care ar lucra cu exact aceleași cifre ca și mine ar putea foarte bine să întocmească o listă sensibil diferită de a mea, despărțind unele masacre în mai multe evenimente și combinându-le pe altele.

Mi-am fixat câteva reguli generale pentru a rezolva problemele de acest tip.

Dacă două evenimente se suprapun doar în mică măsură, le-am tratat separat. China lui Mao și Războiul din Coreea apar fiecare în capitolul dedicat celuilalt episod, dar numai în treacăt.

Dacă un eveniment este cuprins în întregime în altul de pe listă, evenimentul de mai mică amploare nu are un capitol propriu. De pildă, am tratat Holocaustul ca parte din al Doilea Război Mondial, nu ca un eveniment separat. La urma urmei, dacă aș fi discutat Holocaustul într-un capitol de sine stătător, n-aș fi avut nici un motiv să mă opresc aici. Șaptesprezece episoade din al Doilea Război Mondial au făcut suficient de multe victime ca să ocupe singure un loc printre primele o sută dintre cele mai sângeroase evenimente din istorie: cinci bătălii, cinci teatre de operațiuni și șapte campanii împotriva unor populații civile. Dacă aș fi desfăcut fiecare eveniment de anvergură în părțile sale componente, unul din șase capitole ar fi descris un aspect al celui de-al Doilea Război Mondial.

Există însă și situații mai ambigue, unde regulile de mai sus nu sunt de mare folos. De pildă, se pune întrebarea dacă masacrele strâns înrudite între ele ar trebui tratate împreună sau separat. Războaiele napoleoniene și răscoala sclavilor haitieni își au ambele rădăcinile în Revoluția Franceză, dar au evoluat în direcții diferite. Pe de altă parte, cele două războaie civile din Sudan totalizează fiecare un număr de morți care ar permite să fie tratate în capitole distincte, însă nu le pot descrie separat, deoarece fiecare este incomplet fără celălalt.

În general, am relatat despre tirani (Saddam Hussein, Petru cel Mare) separat de războaiele lor (războiul dintre Iran și Irak, Războiul Nordului), în afară de cazurile în care aproape toate crimele lor s-au produs în cadrul unui război anume (Hitler și al Doilea Război Mondial, López și Războiul Triplei Alianțe).

M-am hotărât uneori să pun laolaltă evenimentele din trecutul îndepărtat și să le desfac în mai multe narațiuni pe cele recente. Nu este atât de important să cunoașteți cu lux de amănunte fiecare conflict din perioada căderii Imperiului Roman sau a prăbușirii dinastiei

Ming, astfel încât un singur capitol care acoperă întregul eveniment este suficient. Tot așa, probabil că peste o sută de ani toate conflictele care au avut loc în Indochina din 1945 până în anii ’80 vor fi considerate un singur eveniment, însă în această carte am tratat separat diferitele faze ale istoriei vietnameze recente, pentru a vă oferi mai multe detalii despre o perioadă care continuă să-și facă simțite efectele.

De asemenea, m-am ghidat uneori după acuzațiile care se fac auzite în marile dezbateri comparative asupra genocidului. Cei care incriminează tratamentul aplicat amerindienilor se referă la întregul genocid, de la Columb până la masacrul de la Wounded Knee. Când întreabă câți indieni au murit, vor să afle numărul total, nu defalcat pe episoade. Pe de altă parte, acuzele aduse regimului de teroare al lui Saddam Hussein sunt de obicei foarte diferite de acuzațiile privind sancțiunile economice impuse Irakului în anii ’90, așa încât am discutat aceste două subiecte în capitole distincte.

Anexa 2: Hemocataclismul

Numărul de morți: 150 de milioane
Locul în clasament: varianta alternativă pentru locul 1
Tipul: perioadă de răsturnări politice și tehnologice
Conflictul, în linii mari: Noi *vs.* Ei
Perioada: o bună parte din secolul XX
Locul: Pământul
Participanții: omenirea
Cine poartă de obicei cea mai mare vină: oamenii, tehnologia, economia
Motivul pentru care nu ocupă, totuși, primul loc în clasamentul meu: Hemocataclismul este compus din mai multe evenimente distincte. Dacă l-aș include pe listă ca eveniment cu statutul deplin, ar trebui să renunț la un sfert din capitole (Primul Război Mondial, Stalin etc.) și să pun în loc și mai multe dispute dinastice din China medievală. Nimeni nu și-ar dori asta.

Când oamenii spun că secolul XX este cel mai sângeros secol din istoria consemnată, ei se referă de fapt la șirul de fapte barbare, legate între ele, care începe cu Primul Război Mondial și se încheie odată cu dispariția lui Hitler, Stalin și Mao.

Chiar dacă atunci când examinăm aceste războaie și acești dictatori trebuie să ținem cont de specificitatea fiecăruia, multe dintre aceste evenimente și personaje sunt strâns legate între ele. Hitler, Stalin și Mao n-au fost doar dictatori în țările lor, ci și jucători principali în al Doilea Război Mondial, care a fost, în mod clar, o urmare a Primului Război Mondial. Războiul civil rus, care a pavat calea pentru ascensiunea lui Stalin, a derivat de asemenea din Primul Război Mondial. Anarhia care a cuprins China după răsturnarea monarhiei l-a adus la putere pe Chiang Kai-shek, l-a pus pe acesta în conflict cu Mao și a încurajat invazia japoneză. Căderea Japoniei imperiale în urma celui de-al Doilea Război Mondial a pus capăt stăpânirii japoneze asupra Coreii, și mai multe state, printre care și China lui Mao, au încercat să aducă Peninsula Coreeană sub dominația lor.

Prin urmare, s-ar putea ca istoricilor din viitor aceste evenimente să le apară ca simple episoade ale unei mari perioade de tumult – „Hemocataclismul“, ca să-i dăm un nume inspirat de greaca veche („potop de sânge“) –, care a curmat în jur de 150 de milioane de vieți. În total, peste 80% dintre decesele violente din secolul XX s-au produs în cadrul Hemocataclismului.

Din punct de vedere geopolitic, Hemocataclismul își are rădăcinile în declinul a două vechi imperii și se împarte clar în două – oriental și occidental. Hemocataclismul occidental a început când declinul otomanilor a lăsat o aglomerare de stătulețe din Balcani sub influența a două puteri rivale, Rusia și Austro-Ungaria. Războiul care a izbucnit între ele s-a extins rapid, antrenând toate marile puteri ale lumii. Acest război a avut un impact atât de distructiv asupra armatelor și asupra nivelului de trai, încât patru dintre cele mai importante monarhii din Europa s-au prăbușit. Vidul de putere astfel rezultat a fost umplut de naziști în Germania și de comuniști în Rusia. Aceste două ideologii rivale și-au consolidat brutal puterea și apoi s-au înfruntat în al Doilea Război Mondial, care a fost în esență o reeditare a Primului Război Mondial. În cele din urmă, după ce a ucis în jur de 100 de milioane de oameni, Hemocataclismul occidental a luat sfârșit odată cu moartea lui Stalin în 1953.

Hemocataclismul oriental are ca punct de plecare abdicarea ultimului împărat chinez. Căderea monarhiei a dus la un război civil care a durat patru decenii și a atras ambițiile japonezilor. În 1949, comuniștii conduși de Mao au preluat puterea, iar baia de sânge din timpul războiului civil a lăsat loc unei băi de sânge și mai mari, care s-a prelungit până la moartea lui Mao, în 1976. Privită ca un continuum, această fază din istoria Chinei ni se înfățișează ca un coșmar lung de șaizeci și cinci de ani care a curmat 55 de milioane de vieți.

Dacă al Doilea Război Mondial n-ar fi considerat un singur eveniment, probabil că am putea departaja jumătatea orientală a Hemocataclismului de cea occidentală, privindu-le drept două procese istorice distincte.

Cum se face că, deodată, oamenii s-au lăsat târâți într-o frenezie a violenței nemaiîntâlnită în istorie? Cauzele sunt complexe, dar, după ani de studiu, cred că ele pot fi reduse la trei motive principale:

1. pentru că puteau;
2. pentru că voiau;
3. pentru că toți ceilalți făceau asta.

Sau, dacă preferați termeni academici mai sofisticați pentru aceste cauze, să zicem:

1. tehnologia;
2. ideologia;
3. escaladarea violenței.

Pentru că puteau (tehnologia)

Oamenii dispuneau nu numai de mitraliere care secerau infanteria pornită la asalt sau de avioane care semănau moartea la sute de kilometri în spatele liniilor inamice. Dispuneau de camioane și căi ferate care puteau aproviziona armate uriașe în zone de luptă îndepărtate. Tancurile au redat mobilitatea armatelor care înainte băteau pasul pe loc în fața unor fortificații de necucerit. Radarul și sonarul puteau localiza inamicul aflat mult în afara câmpului vizual. Radioul oferea posibilitatea de a coordona ofensivele de pe un continent întreg. Industria producea cantități imense de muniții, așa încât soldații își puteau permite să ucidă mai mulți oameni decât ar fi fost nevoie. Urbanizarea a adus laolaltă mulțimi uriașe de oameni în locuri unde erau mai vulnerabili la raidurile aeriene și erau mai ușor de adunat pentru a fi masacrați sau deportați. Birocrațiile bine organizate făceau să fie aproape imposibil să te ascunzi de agenții fiscali, de comisia de recrutare sau de poliția secretă.

Pentru că voiau (ideologia)

Dacă am vrea să ne dăm isteți, am putea să stabilim următoarea relație între ideologiile care au făcut prăpăd în secolul XX:

> naționalism (Primul Război Mondial) + socialism (Stalin) = ceva și mai rău: național-socialism (Hitler)

Din păcate, această analiză conține două erori. În primul rând, național-socialismul nu era mai „socialist“ decât este „democrată“ Republica Populară Democrată Coreeană (Coreea de Nord). Naziștii își ziceau „socialiști“ pentru că asta atrăgea mai mult sprijin din partea clasei muncitoare decât dacă și-ar fi zis „Partidul Strivim pe Toți Care Ne Stau în Cale“, însă ei îi urau pe adevărații socialiști și nu susțineau nici una dintre redistribuirile economice care sunt miezul socialismului autentic.

În al doilea rând, vina pentru Primul Război Mondial nu poate fi atribuită în totalitate naționalismului. De fapt, e greu să dai vina pe ceva anume când analizezi Primul Război Mondial, pentru că nu s-au limpezit nici pe departe toate aspectele. În orice caz, Marele Război a fost pentru civilizația occidentală o traumă atât de mare, încât a produs o reevaluare ideologică masivă pe întregul teritoriu european. În țările învingătoare, aceasta s-a manifestat prin hedonism și printr-un soi de nihilism artistic, însă în țările învinse respingerea

ideilor predominante a fost mai profundă. Rusia s-a orientat spre stânga, spre hipermodernul marxism, în vreme ce Germania a virat spre dreapta, spre hiperprimitivul nazism. Ambele regimuri au demonizat și zdrobit opoziția și au sacrificat cu nonșalanță viețile susținătorilor lor, în numele unui bine superior.

Pentru că toți ceilalți făceau asta (escaladarea violenței)

Fiecare omor a lăsat în urmă orfani care aveau să crească și să răzbune moartea tatălui. Fiecare campanie a condamnat mii de refugiați la o viață de scotocit prin gunoaie și de hoții. Fiecare încorporare a dat arme pe mâinile a mii de tineri alienați și furioși care puteau la fel de bine să le folosească împotriva inamicului ori împotriva propriului guvern. Fiecare națiune cucerită a trebuit să fie eliberată. Fiecare atac prin surprindere a mai atras o țară în război. Fiecare pierdere a trebuit să fie compensată. Nici o victorie nu a fost vreodată definitivă.

Abia după apariția bombei atomice, care a adus în fața oamenilor perspectiva sfârșitului lumii, ciclul violenței a ajuns într-o fundătură și a trebuit să înceteze.

Mulțumiri

Mulțumirile mele speciale se îndreaptă către Vincenzo Ostuni, care m-a îndemnat să mă apuc de acest proiect, și către Steven Pinker, care m-a sprijinit și încurajat în demersurile de a publica lucrarea de față. Le sunt foarte recunoscător prietenilor mei Jennifer, Joanna, Sarah, Gopa, Leila, Frances, Lou, Andrew, Robert, Niki și Brian, care au făcut observații critice pe marginea versiunilor preliminare ale textului și m-au ajutat să dau de cap multor chestiuni dificile. Îi mulțumesc fratelui meu Peter pentru încurajările sale și pentru interesul pe care l-a arătat față de cercetarea mea. Le sunt profund îndatorat lui Brendan Curry, Melanie Tortoroli și Mary Babcock de la W.W. Norton pentru că m-au ajutat să finalizez această carte, mi-au corectat greșelile, m-au ajutat să limpezesc unele aspecte complicate și, în general, m-au dirijat către o scriitură mai bună. Îi mulțumesc, de asemenea, lui Adrian Kitzinger pentru hărțile sale excelente. Le sunt deosebit de recunoscător agentului meu și colegilor săi – Max Brockman, Russell Weinberger și Michael Healey – pentru că m-au călăuzit prin lumea nouă și ciudată a editării de carte. În sfârșit, doresc să le mulțumesc membrilor departamentelor de achiziții care se ocupă de fondurile de carte ale Richmond Public Library și ale Cabell Library din cadrul Virginia Commonwealth University. Nu am avut niciodată ocazia să-i întâlnesc, dar munca lor anonimă de menținere și înnoire a unor mari colecții din domeniul istoriei m-a ajutat enorm în cercetarea mea.

Note

Al doilea război medic

1. Hanson, *Carnage and Culture*, p. 31, estimează că un sfert de milion de soldați persani au murit în ambele războaie medice. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, vol. 3, p. 543, estimează că 57000 de greci au fost uciși sau răniți. Toate acestea sunt estimări aproximative, dar permit concluzia că numărul total de victime se situează în jurul cifrei de 300000, incluzând și civilii.
2. Hanson, *Carnage and Culture*; Strauss, *The Battle of Salamis*.

Alexandru Macedon

1. Hanson, *Wars of the Ancient Greeks*, p. 178: „În răstimp de numai opt ani, Alexandru Macedon a măcelărit mai bine de 200000 de oameni pe câmpul de luptă"; p. 178: „Un sfert de milion de orășeni au fost pur și simplu masacrați între 334 și 324 î.Hr". Am rotunjit cifra, incluzând și pierderile lui Alexandru.
2. Keegan, *The Mask of Command*, pp. 13–91.
3. Pratt, *The Battles that Changed History*, pp. 17–37.
4. Rogers, *Alexander*.

Perioada Statelor Combatante

1. În istoriile antice se afirmă că soldații Qin au omorât în luptă 1,5 milioane de dușmani. Istoricii moderni nu iau asemenea relatări *ad litteram*, dar, ca ordin de mărime, consideră că această cifră este plauzibilă pentru morții din toate taberele, din toate pricinile. Hui, *War and State Formation*, p. 87; Peers, *Warlords of China*, pp. 58–59.
2. Lei Hai-tsung, „Warring States".
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. Peers, *Warlords of China*, pp. 55–57.
6. *Ibid.*, p. 58.
7. *Ibid.*, p. 61.

8. Sima Qian, *Records of the Grand Historian*, p. 163.
9. Man, *The Terra Cotta Army*, pp. 46–47.

Primul război punic

1. Richard A. Gabriel, *The Culture of War: Invention and Early Development*, Greenwood Press, Westport, CT, 1990, pp. 110–111. „Polybius a spus că acest război a fost cel mai sângeros din istorie; probabil că pierderile de vieți de ambele părți, în cea mai mare parte romani, s-au apropiat de 400000 de oameni."
2. Bagnall, *Essential Histories*, p. 34.
3. *Ibid.*, p. 41.

Qin Shi Huang Di

1. Fitzgerald, *China*, p. 140: „Tradiția populară i-a păstrat o nepieritoare ură pentru construirea Zidului. [...] Lumea spune mereu că un milion de oameni au pierit muncind acolo".
2. Peers, *Warlords of China*, p. 66.
3. *Ibid.*, pp. 62–64; Lesley A. DuTemple, *The Great Wall of China*, Lerner, Minneapolis, 2003, pp. 22–41.
4. Peers, *Warlords of China*, pp. 67–69; Qingxin Li, *Maritime Silk Road*, China Intercontinental Press, Beijing, 2006, p. 11.
5. Peers, *Warlords of China*, p. 69.
6. *Ibid.*, p. 70.
7. *Ibid.*, pp. 66–67.

Al doilea război punic

1. Istoricul roman Appian (Pun. 20.134) a consemnat că romanii au pierdut 300000 de oameni în bătăliile din acest război. În volumul *Hannibal: A History of the Art of War among the Carthaginians and Romans* (Houghton Mifflin, Boston, 1891, pp. 610–611), Theodore Ayrault Dodge a adăugat și bolile și a mărit cifra la 500000 de soldați romani și 270000 de soldați cartaginezi morți din toate cauzele.
2. Bagnall, *Essential Histories*, pp. 50–52.
3. *Ibid.*, pp. 54–55.

Luptele de gladiatori

1. Luând în considerare numărul de amfiteatre descoperite de arheologi, frecvența spectacolelor etc., Keith Hopkins și Mary Beard estimează în volumul *The Colosseum* (Harvard University Press, Cambridge, MA, 2005, pp. 92–94) că în fiecare an, în toate arenele din imperiu, erau 8000 de morți, incluzând accidentele din timpul antrenamentelor. Aceasta ar da un total de maximum 5,6 milioane de morți pe toată durata celor 700 de ani în care s-au consemnat lupte de

gladiatori, sau (mai plauzibil) 3,2 milioane de morți, dacă această rată a decedelor s-a menținut doar în cei 400 de ani de vârf ai luptelor de gladiatori, între epocile lui Spartacus și Constantin. Eu am ales ca estimare o cifră rotundă de la capătul inferior al acestei game.

2. Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, p. 45.
3. *Ibid.*, p. 106.
4. *Ibid.*, p. 51.
5. *Ibid.*, pp. 187–194.
6. *Ibid.*, p. 187.
7. E.W. Bovill și Robin Hallett, *The Golden Trades of the Moors*, M. Weiner, Princeton, NJ, 1995, pp. 5–7; Johnson Donald Hughes, *The Mediterranean*, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA, 2005, pp. 37–38.
8. Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, p. 86.
9. *Ibid.*, p. 162.
10. Auguet, *Cruelty and Civilization*, p. 55.
11. Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, pp. 158–165.
12. Jones, „Gladiators: The Brutal Truth".
13. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 2, cap. 16, citându-l pe Origen, a estimat că 2000 de martiri creștini și-au pierdut viața în luptele de gladiatori.

Răscoalele sclavilor din Roma antică

1. Athenaeus, *Philosophers at Dinner*, 6.272 (citat în Zvi Yavetz, *Slaves and Slavery in Ancient Rome*, Transaction Books, New Brunswick, NJ, 1988), p. 78; Naphtali Lewis, *Roman Civilization*, vol. 2: *The Roman Empire*, Columbia University Press, New York, 1990, p. 245.
2. Mommsen, *History of Rome*, vol. 3, pp. 309–310.
3. *Ibid.*, pp. 383–387.
4. Strauss, *The Spartacus War*; Mommsen, *History of Rome*, vol. 4, pp. 357–364.

Războiul aliaților italici

1. Paterculus, *The Roman History*, p. 79, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Velleius_Paterculus/2A*.html (accesat pe 9 martie 2011), 2.15.3 (uciși din toate taberele).
2. Mommsen, *History of Rome*, vol. 3, pp. 490–527.

Al treilea război mitridatic

1. Plutarh, „Life of Lucullus", în *Parallel Lives* (1914), http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Lucullus*.html (accesat pe 9 martie 2011): în cel de-al treilea război, au fost uciși 300000 de pontici care luptau în tabăra lui Mitridate (p. 505), plus 100000 de armeni care luptau în tabăra lui Tigranes (p. 565).

2. Plutarh spune că au fost 200000 de morți, în vreme ce Appian vorbește de 160000 de morți.
3. Alfred S. Bradford, *With Arrow, Sword and Spear*, Praeger, Westport, CT, 2001, p. 204.

Războaiele galice

1. Cifra 700000 este media dintre două cifre contradictorii care au ajuns la noi: un milion la Plutarh, „Life of Julius Caesar", în *Parallel Lives* (1914), http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Caesar*.html (accesat pe 9 martie 2011); 400000 la Paterculus, *The Roman History*, cartea 2, cap. 47, p. 153, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Velleius_Paterculus/2B*.html (accesat pe 9 martie 2011).
2. Meier, *Caesar*, pp. 239–241.

Despre lipsa de pricepere la cifre a celor din vechime

1. Catherine Rubincam, „Casualty Figures in Thucydides' Descriptions of Battle", *TAPA* 121, 1991, pp. 181–198.
2. John Heidenrich, „The Gulf War: How Many Iraqis Died?", *Foreign Policy* nr. 90, 22 martie 1993.
3. Rebecca Santana, „85,000 Iraqis Killed in Almost 5 Years of War", Associated Press, 14 octombrie 2009.
4. Tina Susman, „Poll: Civilian Death Toll in Iraq May Top 1 Million", *Los Angeles Times*, 14 septembrie 2007.

Dinastia Xin

1. Twitchett și Fairbank, *The Cambridge History of China*, vol. 1, p. 218.
2. *Ibid.*, p. 219.
3. „Wang Mang", în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 12, p. 486.
4. Gabriel R. Ricci, „Introduction", în *Cultural Landscapes: Religion and Public Life*, vol. 35, http://etown.edu/History.aspx?topic=Introduction+to+volume+35 (accesat pe 20 martie 2011); H.H. Lamb, *Climate, History and the Modern World*, Routledge, New York, 1995, p. 315.
5. Twitchett și Fairbank, *The Cambridge History of China*, vol. 1, pp. 241–242.
6. *Ibid.*, p. 243.
7. *Ibid.*, p. 245.
8. *Ibid.*, p. 247.
9. *Ibid.*, p. 248.
10. *Ibid.*, p. 250.
11. Iată mai multe estimări privind declinul populației, de la cea mai mare la cea mai mică:
    - Dan Usher spune că populația a scăzut de la 58 de milioane în anul 2 d.Hr. la 15,1 milioane în anul 31 d.Hr. Ar fi vorba, așadar, de o pierdere de 43 de milioane (*Political Economy*, Blackwell, Malden, MA, 2003, p. 12).

- J.D. Durand estimează că populația din China Interioară a scăzut de la 71 de milioane la 43 de milioane între anii 2 d.Hr. și 88 d.Hr. – o pierdere de 28 de milioane („The Population Statistics of China, AD 2–1953“, p. 221).
- P.M.G. Harris estimează o populație de 41 de milioane în anul 23 d.Hr., ceea ce sugerează o scădere de 16 milioane față de anul 2 d.Hr. (*The History of Human Populations*, vol. 1: *Formes of Growth and Decline*, Praeger, Westport, CT, 2001, p. 241).
- William Leonard spune că populația a scăzut de la aproape 60 de milioane în anul 1 d.Hr. la aproape 50 de milioane în anul 140 d.Hr. – o scădere de aproximativ 10 milioane (*The Encyclopaedia of World History*, Harrap, London, 1972, p. 51).
- Potrivit lui Rafe de Crespigny, în anul 2 d.Hr. populația întregului imperiu era de peste 57 de milioane; în jurul anului 140 era de 48 de milioane, ceea ce înseamnă o scădere de 9 milioane („South China under the Later Han Dynasty“, 1990, http://www.anu.edu.au/ asianstudies/decrespigny/ south_china.html).
- Twitchett și Fairbank indică o scădere a populației de 8 sau 9 milioane între anii 2 d.Hr. și 140 d.Hr. (*The Cambridge History of China*, vol. 1, p. 240).

Războaiele dintre romani și iudei

1. Lester L. Grabbe, *An Introduction to First Century Judaism: Jewish Religion and History in the Second Temple Period*, Clark, Edinburgh, 1996, pp. 64–65.
2. Jona Lendering, „Messianic Claimants (18) Simon ben Kosiba (132–135 CE)“, Livius.org, http://www.livius.org/men-mh/messiah/messianic_claimants17.html (accesat pe 18 martie 2011).
3. Will Durant, *Caesar and Christ*, MJF, New York, 1971, p. 545.
4. Cassius Dio, *Roman History* (1925), 69.14, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/69*.html (accesat pe 8 martie 2011).
5. Will Durant, *Caesar and Christ*, MJF, New York, 1971, p. 548.
6. Iată câteva dintre aceste estimări demografice: Anthony Byatt, „Josephus and Population Numbers in First Century Palestine“, *Palestine Exploration Quarterly* 105 (1973), p. 15 – 2265000; C.C. McCown, „The Density of Population in Ancient Palestine“, *Journal of Biblical Literature* 66 (1947), p. 425 – sub 1000000; Adolf von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1902 – 500000; Seth Schwartz, *Imperialism and Jewish Society, 200 B.C.E. to 640 C.E.*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2001 – 500000.

Perioada celor Trei Regate

1. „Romance of the Three Kingdoms“, *TV Tropes*, http://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Literature/RomanceOfTheThreeKingdoms (accesat pe 20 martie 2011).
2. Andrew O’Hehir, „John Woo on ‘Red Cliff’ and the Rise of the Chinahood“, *Salon*, 18 noiembrie 2009, http://www.salon.com/ent/movies/btm/feature/2009/11/18/john_woo/index.html.

3. Etienne Balasz, *Chinese Civilization and Bureaucracy*, Yale University Press, New Haven, CT, 1965, p. 193 (represiunea imperială a ucis numai în anul 184 o jumătate de milion de oameni).
4. Fitzgerald, *China*, p. 255.
5. Hong-Sen Yan, *Reconstruction Designs of Lost Ancient Chinese Machinery*, Springer, Dordrecht, 2007, pp. 275–277; Joseph Needham și Colin Ronan, *The Shorter Science and Civilisation in China: An Abridgement of Joseph Needham's Original Text*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 170.
6. De Crespigny, „Three Kingdoms and Western Jin".
7. Nu-i nimic magic în asta; doar că atunci când te confrunți cu două cifre extrem de diferite (să zicem, 16 și 10000), media lor aritmetică (16 + 10000/2 = 5008) este cam aceeași cu împărțirea în două a numărului mai mare. Însă media lor geometrică (√(16*10000) = 400) dă un număr la care se poate recunoaște mai bine influența celor două niveluri, situându-se undeva între ele.
   Dacă nu știm decât ordinul general de mărime, acest truc ne poate ajuta să restrângem marja și să obținem un număr mai precis, în scopuri statistice. Dacă în urma unui eveniment au murit „sute de mii" de oameni, putem presupune că numărul cel mai plauzibil este media geometrică dintre 100000 și 1000000, adică 316228. Asta nu e departe de realitate. După calculele mele (vezi http://www.necrometrics.com), în secolul XX au fost patruzeci și șapte de omoruri în masă cu un număr de morți între 100000 și 1000000. Media deceselor provocate de aceste evenimente este 297766, care, după cum vedeți, este mai aproape de media geometrică decât de cea aritmetică (550000).

Prăbușirea Imperiului Roman de Apus

1. Colin McEvedy, în *The New Penguin Atlas of Medieval History*, p. 38, a estimat că populația din Imperiul Roman înainte de prăbușire era de 36 de milioane, iar teritoriul a pierdut 20% din populație între 400 d.Hr. și 600 d.Hr., ceea ce ar însemna că au murit 7,2 milioane de oameni.
2. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, pp. 22–23.
3. Howarth, *Attila King of the Huns*, p. 89.
4. Bury, *Invasion of Europe by the Barbarians*, pp. 114–119; Grant, *The Fall of the Roman Empire*, pp. 15–17.
5. Howarth, *Attila King of the Huns*, p. 49.
6. *Ibid.*, pp. 95–97.
7. Gregor de Tours, citat în *ibid.*, p. 99. După cum se poate vedea, cronicarii se mânie foarte tare când sunt omorâți preoți – poate pentru că cei care scriu cronicile fac parte din cler.
8. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, pp. 69–70.
9. *Ibid.*, p. 72.
10. Grant, *The Fall of the Roman Empire*, pp. 19–20.
11. *Ibid.*, pp. 27–34.
12. *Ibid.*, pp. 35–47.
13. *Ibid.*, pp. 203–204.
14. *Ibid.*, pp. 155–162.

15. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, pp. 3–10, 169–183.
16. *Ibid.*, pp. 87–168.
17. „Populația Europei (la vest de Ural) în jurul anului 200 d.Hr. a fost estimată la 36 de milioane; pe la anul 600, scăzuse la 26 de milioane; o altă estimare (excluzând «Rusia») vorbește de o scădere mai spectaculoasă, de la 44 la 22 de milioane." François Crouzet, *A History of the European Economy, 1000–2000*, University Press of Virginia, Charlottesville, 2001, p. 1.

Iustinian

1. Ormsby, „The Hidden Historian".
2. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, cap. 40.
3. Rosen, *Justinian's Flea*, pp. 74–76.
4. *Ibid.*, pp. 137–141.
5. *Ibid.*, pp. 148–151.
6. Procopiu, „How Justinian Killed a Trillion People", în *The Secret History*, trad. engl. de Richard Atwater, P. Covici, Chicago, 1927 (reeditat la University of Michigan Press, Ann Arbor, 1961), disponibil pe Medieval Sourcebook, http://www.fordham.edu/halsall/basis/procop-anec.html.
7. Thomas Dick, *The Philosophy of Religion: Or an Illustration of the Moral Laws of the Universe*, Key & Biddle, Philadelphia, 1833, pp. 260–262; George Cone Beckwith, *The Peace Manual: Or, War and Its Remedies*, America Peace Society, Boston, 1847, pp. 39–43.
8. Potrivit estimărilor moderne, în imperiul lui Iustinian 4 milioane de oameni au murit de ciumă în primii doi ani de după izbucnirea epidemiei. Rosen, *Justinian's Flea*, p. 261.
9. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, cap. 42.
10. McEvedy, *The New Penguin Atlas of Medieval History*, p. 38.

Războaiele Goguryeo-Sui

1. Potrivit surselor chineze (vezi mai jos), chinezii au pierdut în jur de 300000 de oameni în fiecare război. Am putea fi tentați să considerăm aceste cifre exagerate, dar trebuie spus că chinezii erau meticuloși în consemnările lor și erau în stare să trimită în luptă oștiri de 100000 de oameni sau mai mulți, pierzând cea mai mare parte dintre ei fără să se sinchisească. Dacă mai punem la socoteală și cealaltă tabără, plus toate victimele colaterale, cifra de 300000 de morți în fiecare război este destul de plauzibilă.
2. Graff, *Medieval Chinese Warfare*, p. 145.
3. Kenneth B. Lee, *Korea and East Asia: The Story of a Phoenix*, Praeger/Greenwood, Westport, CT, 1997, p. 16.
4. Jae-un Kang și Suzanne Lee, *The Land of Scholars: Two Thousand Years of Korean Confucianism*, Homa & Sekey Books, Paramus, NJ, 2006, p. 40.

Negoțul cu sclavi din Orientul Mijlociu

1. *Commonwealth v. Turner*, 26 Va. 678 (Va. Gen. Ct. 1827).
2. Segal, *Islam's Black Slaves*, p. 146.
3. *Ibid.*, p. 159.
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*, p. 156.
6. Alan Weisman, *The World Without Us*, St. Martin's Press, New York, 2007, pp. 95–96.
7. *Ibid.*
8. Segal, *Islam's Black Slaves*, p. 148.
9. *Ibid.*, p. 160.
10. *Ibid.*, p. 167.
11. *Ibid.*, p. 169.
12. *Ibid.*, p. 171.
13. *Ibid.*, p. 156.
14. Milton, *White Gold*, p. 16.
15. Keegan, *The History of Warfare*, pp. 32–40.
16. Davis, *Christian Slaves*, p. 23.
17. Davis, în *Christian Slaves*, a estimat o rată anuală a deceselor de 17%. Prin comparație, rata deceselor în cazul unei populații preindustriale sănătoase trece rareori de 3% (E.A. Wrigley, *Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction*, Cambridge University Press, New York, 1989, p. 181).

Rebeliunea lui An Lushan

1. Newark, *Medieval Warlords*, pp. 48–51.
2. *Ibid.*, p. 52.
3. Fitzgerald, *China*, pp. 399–400.
4. Newark, *Medieval Warlords*, p. 55.
5. Pulleyblank, „An Lu-shan Rebellion", p. 41.
6. *Ibid.*, p. 43.
7. Graff, *Medieval Chinese Warfare*, p. 219.
8. Fitzgerald, *China*, p. 301.
9. Newark, *Medieval Warlords*, p. 63.
10. Graff, *Medieval Chinese Warfare*, p. 222.
11. Fitzgerald, *China*, p. 349.
12. Li Po, „Nefarious War", în *The Works of Li Po the Chinese Poet Done into English Verse by Shigeyoshi Obata with an Introduction and Biographical and Critical Matter Translated from the Chinese*, E.P. Dutton, New York, 1922, p. 141.
13. Fitzgerald, *China*, p. 350.
14. Tu-Fu, „A Song of War-Chariots", trad. engl. de Witter Bynner și Kiang Kang-hu, *The Bookman*, vol. 54, George H. Doran, New York, 1922, p. 568.
15. Fitzgerald, *China*, pp. 351–352.
16. Po Chu-I, „The Never-ending Wrong", în L. Cranmer-Byng, *A Lute of Jade / Being Selections from the Classical Poets of China*, E.P. Dutton, New York,

1913, pp. 79–88. În acest volum, titlul poemului a fost tradus altfel, dar în zilele noastre lui Po Chu-I i se spune de obicei Bai Juyi, iar poemul se numește „The Song of Everlasting Sorrow" [rom. *Cântecul căinței veșnice* – n.red.].

17. Cifrele din recensământ sunt discutate de următorii autori:
    - Durand, „Population Statistics of China", pp. 209, 223 (autorul are mari îndoieli în privința exactității cifrelor).
    - Fitzgerald, *China*, pp. 312–315 (mari îndoieli).
    - Richard Hooker, *World Civilizations*, Washington State University, 1996, http://www.wsu.edu/~dee/TEXT/chememp.rtf (aparentă acceptare).
    - Peter N. Stearns (ed.), *The Encyclopedia of World History: Ancient, Medieval, and Modern*, ed. a VI-a, Houghton Mifflin, Boston, 2001, http://www.bartleby.com/67/370.html (ușoare îndoieli).
    - Peter Turchin, „Dynamical Feedbacks between Population Growth and Sociopolitical Instability in Agrarian States", *Structure and Dynamics* 1, nr. 1 (2005), http://www.escholarship.org/uc/item/0d17g8g9 (acceptare).
18. Durand, „Population Statistics of China", p. 223.

Prăbușirea civilizației maya

1. Melanie Moran și Mimi Koumenalis, „Royal Massacre Site Discovered in Ruins on Ancient Maya City", 18 noiembrie 2005, http://www.exploration.vanderbilt.edu/print/pdfs/news/news_maya_massacre.pdf; Thomas H. Maugh II, „Maya War Crimes Scene Uncovered", *Los Angeles Times*, 17 noiembrie 2005.
2. McKillop, *The Ancient Maya*, pp. 97–98.
3. Diamond, *Collapse*, p. 175.
4. Turner și Adams sunt citați în Richardson Benedict Gill, *The Great Maya Droughts: Water, Life, and Death*, University of New Mexico Press, Albuquerque, 2000, p. 351. Alte estimări: *The New York Times Guide to Essential Knowledge*, St. Martin's Press, New York, 2007, p. 495 (8-10 milioane); John E. Kicza, *The Peoples and Civilizations of the Americas before Contact*, American Historical Association, Washington, DC, 1998, p. 12 (3-5 milioane); Bodil Liljefors Persson, *The Legacy of the Jaguar Prophet*, Religionshistoriska Avd., Universitatea din Lund, Suedia, 2000, p. 88 (2 milioane).

Cruciadele

1. Estimările numărului de oameni uciși în timpul cruciadelor încep de la 1 milion (Fredric Wertham, *A Sign for Cain: An Exploration of Human Violence*, Macmillan, New York, 1966) și merg până la 9 milioane (John M. Robertson, *A Short History of Christianity*, Watts, London, 1902, p. 278), trecând prin 3 milioane (Fielding Hudson Garrison, *Notes on the History of Military Medicine*, Association of Medical Surgeons, Washington, DC, 1922, p. 106) și 5 milioane (Henry William Elson, *Modern Times and the Living Past*, American Book Company, New York, 1921, p. 261). Eu am preluat estimarea prudentă a lui Garrison. Media geometrică a extremelor este 3 milioane.
2. Wheatcroft, *Infidels*, pp. 158–159.

3. Riley-Smith, *The Crusades*, p. 9.
4. Wheatcroft, *Infidels*, p. 166; Maalouf, *The Crusades through Arab Eyes*, pp. 3–8.
5. Maalouf, *The Crusades through Arab Eyes*, pp. 15–17.
6. *Ibid.*, pp. 31–32.
7. Wheatcroft, *Infidels*, pp. 170–171.
8. Riley-Smith, *The Crusades*, pp. 32–33.
9. Maalouf, *The Crusades through Arab Eyes*, pp. 39–40; Wheatcroft, *Infidels*, p. 171.
10. Tamim Ansary, *Destiny Disrupted*, PublicAffairs, New York, 2009, p. 145.
11. Maalouf, *The Crusades through Arab Eyes*, pp. 3–8.
12. Riley-Smith, *The Crusades*, pp. 121–130; Norwich, *A Short History of Byzantium*, pp. 299–306.
13. Riley-Smith, *The Crusades*, p. 141; James Harpur, *The Crusades: The Two Hundered Years War*, Rosen Publishing Group, New York, 2008, pp. 82–83; Cecil Adams, „Is the Children's Crusade Fact or Fable?", *Straight Dope*, 9 aprilie 2004, http://www.straightdope.com/columns/read/2503/is-the-childrens-crusade-fact-or-fable.
14. Riley-Smith, *The Crusades*, p. 7.

Masacrele religioase

1. Deși probabil sunt exagerate, cifrele din Ieșirea 32, Numerii 31, Iosua 10, Judecătorii 1, 3 și 20, Cartea întâi a lui Samuel 4, Cartea a doua a lui Samuel 8, 10 și 18, precum și Cartea a doua a Cronicilor 25 sunt plauzibile. Cele din Judecătorii 8, Cartea a doua a Cronicilor 13, Cartea întâi a Împăraților 20 și Estera 9 sunt mai puțin plauzibile.
2. „Japanese Martyrs", în *Catholic Encyclopedia*, http://www.newadvent.org/cathen/09744a.htm (accesat pe 20 martie 2011).
3. „Bosnia Marks War Anniversary", BBC, 6 aprilie 2002.
4. Sakuntala Narasimhan, în *Sati: Widow Burning in India*, Doubleday, New York, 1992, spune că 7941 de văduve au fost arse de vii între 1815 și 1828, în timpul Președinției Bengaleze, citându-l și pe Rammohun Roy, care afirmă că în Bengal această practică făcea de aproape zece ori mai multe victime decât în alte locuri. Estimarea mea este că au fost în jur de 8735 (= 1,1 x 7941) de *sati* în toată India în 14 ani, sau circa 62400 într-un secol.
5. Charles Carlton, *Going to the Wars: The Experience of the British Civil Wars, 1638–1651*, Routledge, New York, 1992, p. 211.
6. John Daniszewski, „On 25th Anniversary of Civil War, Lebanese Rally for Account of Missing", *Los Angeles Time*, 14 aprilie 2000; „Casualty Toll of Lebanese Civil War Put at 144,000", Associated Press, 9 martie 1992.
7. „Ten Dead in Fighting in Algeria", Agence France Presse, 23 iunie 2003; Gilles Trequesser, „Bouteflika Aides Say Algerian Leader Ahead in Poll", Reuter News, 8 aprilie 2004.
8. Peter C. Phan, *Vietnamese-American Catholics*, Paulist Press, Mahwah, NJ, 2005, p. 88; Bernard B. Fall, *Last Reflection on a War: Bernard B. Fall's Last Comments on Vietnam*, Stackpole Books, Mechanicsburg, PA, 2000, p. 44.

9. Lincoln, *Red Victory*, p. 319.
10. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 5, cap. 54; „Paulicians", în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XI-a, vol. 20, p. 960.
11. John Lothrop Motley, *Rise of the Dutch Republic*, Harper & Brothers, New York, 1855, p. 497; Philip Schaff, *History of the Christian Church*, Scribner, New York, 1910, p. 180.
12. Paul Johnson, *A History of the Jews*, Harper Perennial, New York, 1988, pp. 259–260.
13. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. 4, cap. 47.
14. Gibbon, „Recent Developments in the Study of the Great European Witch Hunt" (Gibbon vorbește de 40000 de victime, nu de 60000).

Răscoala lui Fang La

1. Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China*, p. 135, citând o sursă chineză veche (*Ch'ing-ch'i K'ou-kuei*). Se iau în calcul doar morții din timpul răscoalei, nu și cei care au pierit, mai apoi, în urma căderii frontierei.
2. William Hardy McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, University of Chicago Press, Chicago, 1990, pp. 311–313.
3. Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China*; Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*; Youzhong Shi, *The Taiping Ideology: Its Sources, Interpretations, and Influences*, University of Washington Press, Seattle, 1967.

Genghis-han

1. Cifra se bazează în mare parte pe McEvedy, *The Atlas of World Population History*. McEvedy afirmă că populația Chinei a scăzut cu 35 de milioane în secolul al XIII-lea. Dincolo de asta, populația din regiunile vestice cucerite de mongoli a scăzut și ea cu 2,75 milioane. Cu totul, se pare că tăvălugul mongol a dus în Eurasia la moartea a 37750000 de oameni. Am rotunjit cifra ca să evit pretenția de prea multă precizie.
2. Osborn, „Genghis Khan"; Pocha, „Once-Feared Invader's Reputation".
3. Mayell, „Genghis Khan a Prolific Lover".
4. Weatherford, *Genghis Khan*, p. 115.
5. *Ibid.*, p. 117. Comparați această descriere cu siguranța pe care o afișează Weatherford pe pagina precedentă, când relatează atrocitățile europenilor. El ne spune că europenii jucau fotbal cu căpățâni retezate, spânzurau prizonierii pe ziduri, le smulgeau membrele, ba chiar făceau lucruri și mai rele („Germanii au adunat apoi copiii prinși și i-au legat pe catapulte"), fără a înmuia afirmațiile prin formule ca „chipurile" sau „se spune că" (p. 116). Observați, de asemenea, că moartea în bătălie a ginerelui e descrisă ca „asasinat".
6. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, p. 113.
7. *Ibid.*, p. 116.
8. Keegan, *A History of Warfare*, pp. 160–162.
9. Weatherford, *Genghis Khan*, pp. 113–114.

10. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, pp. 21–23; Keegan, *A History of Warfare*, pp. 162–163.
11. Man, *Genghis Khan*, p. 142.
12. Grousset, *Conqueror of the World*, p. 196.
13. Man, *Genghis Khan*, pp. 167–168.
14. *Ibid.*, p. 174.
15. Grousset, *Conqueror of the World*, pp. 208–211.
16. *Ibid.*, pp. 217–218.
17. *Ibid.*, p. 235.
18. *Ibid.*, p. 223.
19. *Ibid.*, pp. 227–229.
20. Juvaynī, *Genghis Khan*, p. 197.
21. Grousset, *Conqueror of the World*, p. 237; Man, *Genghis Khan*, pp. 174–177.
22. Grousset, *Conqueror of the World*, p. 264.
23. Man, *Genghis Khan*, p. 262; McEvedy, *The Atlas of World Population History*, p. 172; Morgan, *The Mongols*, p. 83, citându-l pe John D. Langlois, *China under Mongol Rule*; McFarlane, în *The Savage Wars of Peace*, p. 50, estimează că populația Chinei a fost redusă la jumătate în cincizeci de ani – 60 de milioane de oameni au murit sau nu au fost înlocuiți.
24. Man, *Genghis Khan*, p. 180; McEvedy, *The Atlas of World Population History*, pp. 78, 152–156.
25. Durand, „Population Statistics of China".
26. Grousset, *Conqueror of the World*, p. 233.
27. Morgan, *The Mongols*, p. 79.
28. *Ibid.*, pp. 79–81.
29. Weatherford, *Genghis Khan*, p. 114.
30. *Ibid.*, p. 118.
31. Man, *Genghis Khan*, p. 177.
32. *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, ed. a X-a, Merriam-Webster, Springfield, MA, 1999, p. 842.

Cruciada împotriva albigenzilor

1. S-a încetățenit ideea că războiul împotriva catarilor a produs 1 milion de victime. Nu știu de unde vine această cifră și n-am văzut-o în vreo istorie academică a Franței, dar ea tot apare în studiile religioase, cum ar fi: Christopher Brookmyre, *Not the End of the World*, Grove Press, New York, 1998, p. 39; Max Dimont, *Jews, God, and History*, Penguin, New York, 1994, p. 225; Dizerega Gus, *Pagans and Christians: The Personal Spiritual Experience*, Llewellyn, St. Paul, MN, 2001, p. 195; Helen Ellerbe*, The Dark Side of Christian History*, Morningstar & Lark, Orlando, FL, 1995, p. 74; Michael Newton, *Holy Homicide*, Loompanics, Port Townsend, WA, 1998, p. 117. Numărul acesta de morți este raportat de cel puțin un secol: vezi John M. Robertson, *A Short History of Christianity*, Watts, London, 1902, p. 254 („S-a apreciat că au fost măcelăriți un milion de oameni de toate vârstele și de ambele sexe").
2. O'Shea, *The Perfect Heresy*, pp. 75–87.

3. *Ibid.*, p. 106.
4. Riley-Smith, *The Crusades*, p. 137.
5. *Ibid.*, p. 138.
6. Chalk și Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, pp. 114–134.

Invazia lui Hulagu

1. Chiar și în prezent, majoritatea lucrărilor afirmă că în timpul distrugerii Bagdadului au fost uciși 800000 de oameni. În mod clar, e o cifră prea mare pentru un singur oraș, dar o s-o las așa, considerând că ar putea reflecta numărul de morți din întregul război.
2. Frazier, „Destroying Baghdad"; Morgan, *The Mongols*.

Războiul de 100 de Ani

1. Tuchman, *A Distant Mirror*, pp. 70–71.
2. Mortimer, „Poitiers", p. 41(7).
3. Joan Bos, „Charles VI of France", *Joan's Mad Monarchs Series*, http://www.xs4all.nl/~monarchs/madmonarchs/charles6/charles6_bio.htm (accesat pe 20 martie 2011); Tuchman, *A Distant Mirror*, pp. 497–516.
4. Keegan, *The Face of Battle*, pp. 79–116.
5. Pratt, *The Battles that Changed History* pp. 104–121.
6. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, vol. 3, pp. 548–549, 560.
7. Turchin, *Historical Dynamics*, p. 180.
8. Philip Pregill, *Landscapes in History*, ed. a II-a, John Wiley, New York, 1999, p. 167 (populația Franței era de circa 19 milioane, dar a scăzut cu o treime până la sfârșitul Războiului de 100 de Ani); Frederic J. Baumgartner, *France in the Sixteenth Centry*, St. Martin's Press, New York, 1995, p. 65 (populația Franței era de 20 de milioane în 1340 și de 10 milioane după un secol); Henry Heller, *Labour, Science and Technology in France 1500–1620*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, p. 202 (17 milioane la începutul secolului al XIV-lea; 9 milioane în 1440). În majoritatea țărilor, „Moartea Neagră" a omorât o treime din populație, dar se pare că populația Franței a scăzut la jumătate, așa încât plusul de o șesime de morți (circa 3,33 milioane) se poate să fi fost provocat de război.
9. Robert S. Lopez, în Edward Miller (ed.), *The Cambrige Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire*, vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1979, p. 386.

Prăbușirea dinastiei Yuan

1. Mote și Twitchett, *The Cambridge History of China*, vol. 7, p. 60.
2. *Ibid.*
3. Lorge, *War, Politics and Society in Early Modern China*, p. 99; Edward L. Farmer, *Zhu Yuanzhang and Early Ming Legislation: The Reordering of Chinese Society*, Brill, Leiden, 1995, p. 21.

4. Mote și Twitchett, *The Cambridge History of China*, vol. 7, pp. 44–47.
5. S.L. Yang, J. Zhang, S.B. Dai, M. Li și X.J. Xu, „Effect of Deposition and Erosion within the Main River Channel and Large Lakes on Sediment Delivery to the Estuary of the Yangtze River“, în *Journal of Geophysical Research* 112 (2007): F02005: „suprafața lacului Poyang a scăzut de la 5050 km² în 1949 la 3919 km² în 1995“.
6. Lorge, *War, Politics and Society in Early Modern China*, pp. 102–103; Michael E. Haskew *et al.*, *Fighting Techniques of the Oriental World, AD 1200–1860*, St. Martin’s Press, New York, 2008, p. 234.
7. Herbert Franke și Denis Twitchett, *The Cambridge History of China*, vol. 6: *Alien Regimes and Border States, 907–1368*, Cambridge University Press, New York, 1994, p. 662.

Războiul dintre Bahmani și Vijayanagara

1. Scott și Firista, *Ferishta’s History of Dekkan from the First Mahummedan Conquests*, p. 26.
2. *Ibid.*, pp. 27–30.
3. Sewell, *A Forgotten Empire*.

Timur

1. Mediana a opt estimări publicate: Allen Howard Godbey, *The Lost Tribes a Myth: Suggestions towards Rewriting Hebrew History*, Ktav, New York, 1974, p. 358 („Se estimează că Genghis-han a ucis 20 de milioane de oameni, iar Tamerlan, 12 milioane“); McWilliam, „Uzbekistan Restores Samarkand“ („Un cuceritor necruțător care, cel puțin conform unei estimări, a provocat moartea a circa 7 milioane de oameni“); Ford, „Ex-Russian Satellite“ („Tamerlan […] a fost răspunzător de moartea a 20 de milioane de oameni“); Kinzer, „Kinder, Gentler Tamerlane“ („Se spune că oștirea lui de turci și mongoli a omorât 17 milioane de bărbați, femei și copii în timpul invaziilor pe care le-a desfășurat în secolul al XIV-lea“); Carpenter, „Barbaric Tamerlane“ („Se apreciază că oștirile lui […] au masacrat 17 milioane de oameni“); Greenway, „New Waves across the Steppes“ („Se spune că el a ucis 15 milioane de oameni“); Fenby, „Crossroads of Conquest“ („Un războinic din partea locului, care șchiopăta din pricina unor răni provocate de săgeți, a înaintat spre miazănoapte, spre răsărit, spre apus și spre miazăzi și și-a clădit o împărăție pe vreo 17 milioane de leșuri“); McMahon, „The Rehabilitation of Tamerlane“ („Numărul de morți este estimat la 17 milioane de oameni“).
2. Stephen Greenblatt, *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare*, W.W. Norton, New York, 2004, pp. 189–192.
3. Marozzi, *Tamerlane*, p. 326.
4. *Ibid.*, p. 65.
5. *Ibid.*, p. 132.
6. Picton, „Tamerlane“.
7. Marozzi, *Tamerlane*, pp. 113–114.

8. *Ibid.*, p. 132.
9. *Ibid.*, pp. 153–154.
10. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, pp. 179–180; Marozzi, *Tamerlane*, p. 65.
11. Marozzi, *Tamerlane*, p. 190.
12. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, pp. 179–180; Ruy Gonzales de Clavijo și Guy Lestrange, *Embassy to Tamerlane: 1403–1406*, Routledge, New York, 2004, p. 92.
13. Marozzi, *Tamerlane*, pp. 312–316.
14. *Ibid.*, p. 82.
15. „Clavijo's Embassy to Tamerlane", http://depts.washington.edu/silkroad/texts/clavijo/cltxt1.html (accesat pe 11 martie 2011).
16. Hildinger, *Warriors of the Steppe*, p. 194.
17. Carpenter, „Barbaric Tamerlane"; Ford, „Ex-Russian Satellite"; Kinzer, „Kinder, Gentler Tamerlane"; McMahon, „The Rehabilitation of Tamerlane"; McWilliam, „Uzbekistan Restores Samarkand".

Cucerirea Vietnamului de către chinezi

1. Geoff Wade, „Ming Colonial Armies in Southeast Asia", în Hack și Rettig, *Colonial Armies in Southeast Asia*, p. 84. Istoricii chinezi afirmă că au fost uciși 7 milioane de oameni și câmpiile s-au înroșit de atâta sânge. În vederea ierarhizării, împart asta la 10 și iau în calcul 700000 de morți, fără să am vreun motiv solid. Recensământul efectuat de cârmuirea Ming a găsit în Vietnam după cucerire 5,2 milioane de oameni.
2. Sun Laichen, „Military Technology Transfers from Ming China and the Emergence of Northern Mainland Southeast Asia; c. 1390–1527", *Journal of Southeast Asian Studies* 34, nr. 3 (1 octombrie 2003), p. 495; Hack și Rettig, *Colonial Armies in Southeast Asia*, pp. 83–88.
3. Minh Do, „Le Loi's Struggle: Under the Ming Dynasty", *VietNow Magazine*, 31 iulie 1997, p. 15.

Sacrificiile umane aztece

1. Carrasco, *City of Sacrifice*, p. 51, citându-l pe Bernal Díaz del Castillo.
2. Time-Life Books, *Aztecs*, pp. 99–100.
3. Harris, *Cannibals and Kings*, pp. 149–151.
4. Carrasco, *City of Sacrifice*, pp. 196–197.
5. *Ibid.*, pp. 204–207.
6. Time-Life Books, *Aztecs*, p. 103.
7. Cocker, *Rivers of Blood*, p. 47.
8. Această teorie a fost expusă într-un mod foarte convingător de antropologii Michael Harner și Marvin Harris în anii '70, dar apare și în Edward John Payne, *History of the New World Called America*, vol. 2, Clarendon Press, Oxford, 1899, p. 550.
9. Carrasco, *City of Sacrifice*, p. 167; Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, p. 152.

10. Marvin Harris, *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, Vintage, New York, 1980, pp. 333–340.
11. Juan Antonio Llorente, secretarul general al Inchiziției între 1789 și 1801, a estimat că au fost executați 31912 oameni din 1480 până în 1808. Will Durant, *The Reformation: A History of European Civilization from Wyclif to Calvin, 1300–1564*, Simon & Schuster, New York, 1957, p. 215.
12. Gibbons, „Recent Developments in the Study of the Great European Witch Hunt".
13. Peter Hessler, „The New Story of China's Ancient Past", *National Geographic*, iulie 2003.
14. Keen, *The Aztec Image in Western Thought*, pp. 96–97.
15. Cocker, *Rivers of Blood*, p. 47; Harris, *Cannibals and Kings*, p. 159.
16. Cook și Borah, citați în Harner, „The Enigma of Aztec Sacrifice".
17. William Prescott, *History of the Conquest of Mexico*, ediția Montezuma, Lippincott, London, 1904 (ed. orig. 1843), p. 94.
18. Keen, *The Aztec Image in Western Thought*, p. 256.
19. Harner, „The Enigma of Aztec Sacrifice".

Negoțul cu sclavi peste Atlantic

1. Estimarea mea se bazează pe diversele procente citate în acest capitol. Numărul total de morți de care se face responsabil comerțul cu sclavi din Atlantic pare să fie undeva între 14 și 18 milioane. Sunt incluși aici 10-12 milioane de morți în Africa (jumătate dintre cei capturați), plus 1-2 milioane de morți pe ocean (10-15% dintre cei transportați), plus 3-4 milioane de morți în primul an în America (o treime dintre cei care ajungeau acolo). Aceasta se traduce în estimarea foarte aproximativă că mureau trei sclavi la fiecare doi care ajungeau peste ocean.

   Iată câteva alte estimări ale numărului total de morți:
   - Stannard, *American Holocaust*, pp. 151, 317: între 30 și 60 de milioane.
   - Rummel, *Statistics of Democide*, http://www.hawaii.edu/powerkills/SOD.TAB2.1A.GIF: 13667000.
   - Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, p. 128: 8 milioane de sclavi au murit pentru a aduce 4 milioane în Insulele Antile.
   - Drescher, „Atlantic Slave Trade and the Holocaust", pp. 66–67: 6 milioane.
2. Meltzer, *Slavery*, vol. 2, p. 2.
3. Thomas, *The Slave Trade*, pp. 373–379.
4. Hochschild, *Bury the Chains*, p. 31.
5. Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, p. 127.
6. Stannard, *American Holocaust*, p. 317; Hochschild, *Bury the Chains*, p. 31 (50% au murit în marșurile forțate și în *barracoon*-uri); Lloyd, *The Navy and the Slave Trade*, p. 118 (tot 50%, citându-l pe Buxton).
7. Alexander Falconbridge, *An Account of the Slave Trade on the Coast of Africa*, J. Phillips, London, 1788, p. 18.
8. Thomas, *The Slave Trade*, legenda ilustrației 75.
9. Olaudah Equiano, *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano*, Knapp, Boston, 1837, pp. 43–44.

10. Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, p. 127.
11. Thomas, *The Slave Trade*, p. 416.
12. *Ibid.*, p. 417.
13. *Ibid.*, p. 804; Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, p. 123.
14. Lucrarea lui Philip Curtin cu titlul *Atlantic Slave Trade: A Census* (University of Wisconsin Press, Madison, 1969) este, probabil, cel mai important studiu statistic despre transportul naval. El estimează că s-au îmbarcat 11,8 milioane de sclavi și au ajuns la destinație 9,4 milioane. Alte autorități în domeniu avansează următoarele cifre: Davidson, *Africa in History*, p. 208 (10-12 milioane); Hochschild, *Bury the Chains*, p. 32 (au plecat 11 milioane, au ajuns 9,6 milioane); Meltzer, *Slavery*, vol. 2, p. 51 (acest autor spune că au fost importați 10 milioane, citându-l pe Philip D. Curtin; estimările mai vechi, de 15 până la 20 de milioane, sunt „speculații nefondate“); Stannard, *American Holocaust*, p. 317 (au supraviețuit între 12 și 15 milioane); Thomas, *The Slave Trade*, p. 804 (13 milioane au plecat din porturile africane și 11328000 au ajuns în America).
15. Davidson, *Africa in History*, p. 215 (10-15%); Meltzer, *Slavery*, vol. 2, p. 50 (12,5% au murit în timpul transportului în anii 1700); Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, p. 127 (13%); Stannard, *American Holocaust*, p. 317 (10%); Thomas, *The Slave Trade*, p. 424 (9% este o estimare rezonabilă pentru secolul al XVIII-lea).
16. Hochschild, *Bury the Chains*, p. 32; Thomas, *The Slave Trade*, p. 709.
17. Thomas, *The Slave Trade*, pp. 310–311.
18. James A. McMillin, *The Final Victims: Foreign Slave Trade to North America, 1783–1810*, University of South Carolina Press, Columbia, 2004, p. 61.
19. Hochschild, *Bury the Chains*, p. 63 (o treime mureau în primii trei ani); Meltzer, *Slavery*, vol. 2, p. 50 (4-5% mureau cât timp așteptau în port, 33% mureau în perioada de călire); Stannard, *American Holocaust*, p. 317 (jumătate mureau în timpul călirii).
20. Hochschild, *Bury the Chains*, pp. 63–66.
21. Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, pp. 124, 138.
22. Thomas, *The Slave Trade*, p. 805.
23. Jordan, *The White Man's Burden*, pp. 52–68.
24. John P. Jackson și Nadine M. Weidman, *Race, Racism, and Science: Social Impact and Interaction*, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA, 2004, pp. 24–27; Jordan, *The White Man's Burden*.
25. Drescher, „Atlantic Slave Trade and the Holocaust“, p. 72.
26. Mary Turner, *Slaves and Missionaries: The Disintegration of Jamaican Slave Society, 1787–1834*, Press University of the West Indies, Kingston, Jamaica, 1998, p. 8–9.
27. Lloyd, *The Navy and the Slave Trade*, p. 118.
28. James Walvin, *Black Ivory*, Blackwell, Malden, MA, 2001, p. 265.
29. McEvedy, *The Penguin Atlas of African History*, p. 97.
30. Randall M. Miller și John David Smith, *Dictionary of Afro-American Slavery*, Greenwood Press, New York, 1988, p. 594.

Cucerirea Americilor

1. Columb, trad. engl. de Markham, *Journal of Cristopher Columbus*, p. 38.
2. *Ibid.*, p. 135.
3. Zinn, *A People's History of the United States*, p. 1.
4. Columb, trad. engl. de Markham, *Journal of Cristopher Columbus*, p. 51.
5. Meltzer, *Slavery*, vol. 2, p. 6.
6. Zinn, *A People's History of the United States*.
7. Cocker, *Rivers of Blood*, pp. 34, 63–65.
8. Meltzer, *Slavery*, vol. 2, p. 6.
9. Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, pp. 26–27.
10. „Unearthing Evidence of a Caraibbean Massacre", *Los Angeles Times*, 21 august 1997.
11. Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, p. 31.
12. *Ibid.*, p. 30.
13. Cocker, *Rivers of Blood*, p. 27.
14. Hanson, *Carnage and Culture*, pp. 173–176; Cocker, *Rivers of Blood*, pp. 53–60.
15. Cocker, *Rivers of Blood*, pp. 94–95.
16. Becky Branford, „History Echoes in the Mines of Potosi", BBC News Online, 18 octombrie 2004, http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/3740134.stm. Conform unor estimări, la Potosí au murit nu mai puțin de 8 milioane de muncitori; totuși, asta ar însemna că între 1549 și 1949 minele au provocat moartea a 20000 de oameni pe an, într-un oraș a cărui populație a ajuns la un moment dat la 200000 de locuitori și a scăzut la jumătate când minele au ieșit din circuit. Ar însemna că, timp de aproape o jumătate de mileniu, minele au ucis an de an cel puțin 10% din populație. Nici măcar Gulagul n-a izbutit să facă asemenea ravagii, așa încât mă îndoiesc că aceste estimări reflectă realitatea.
17. Thornton, *American Indian Holocaust and Survival*, p. 69.
18. Zinn, *A People's History of the United States*, pp. 14–15.
19. Osborn, *The Wild Frontier*, p. 243.
20. *Ibid.*, p. 139.
21. *Ibid.*, p. 156.
22. Utley și Washburn, *Indian Wars*, pp. 126–127.
23. *Ibid.*, p. 129.
24. Thornton, *American Indian Holocaust and Survival*, p. 118.
25. Utley și Washburn, *Indian Wars*, p. 203.
26. Osborn, *The Wild Frontier*, p. 217.
27. *Ibid.*, p. 225.
28. *Ibid.*, p. 240.
29. Ribeiro, „Indigenous Cultures and Languages in Brazil".
30. Stephen T. Katz, „Uniqueness: The Historical Dimension", în Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview Press, Boulder, CO, 1996, p. 21.
31. Citat în Kiernan, *Blood and Soil*, p. 227.
32. Stannard, *American Holocaust*, p. 58.
33. Loewen, *Lies My Teacher Told Me*, p. 82. În prima frază este citată Karen Kupperman.

34. Diamond, *Guns, Germs and Steel*, p. 78.
35. Stannard, *American Holocaust*, p. 107. Trebuie să mai atrag atenția asupra unui lucru: majoritatea specialiștilor ar spune că oricum populația inițială nu număra nici pe departe 100000 de oameni.
36. David E. Stannard, „The Politics of Genocide Scholarship", în Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview Press, Boulder, CO, 1996, p. 178. Conform unei estimări, 2,4 milioane dintre cele 5,1 victime ale Holocaustului au murit de boli în ghetouri și lagăre de concentrare.
37. Rummel, *Statistics of Democide*, http://www.hawaii.edu/powerkills/SOD.TAB2.1A.GIF (accesat pe 20 martie 2011).
38. *The New York Public Library American History Desk Reference*, Macmillan, New York, 1997, p. 15.
39. Thornton, *American Indian Holocaust and Survival*, p. 23; Stannard, *American Holocaust*, pp. 266–267, 339–342.
40. Livi-Bacci, *A Concise History of World Population*, p. 31; Coe, Dean și Benson, *Atlas of Ancient America*, p. 13; Mann, *1491*, p. 148.
41. Soluția cea mai simplă ar fi să facem o estimare brută și să considerăm că între o treime și două treimi din scăderea populației se poate imputa europenilor – adică între 11 și 24 de milioane din 35 de milioane.
    Dar putem și să construim o acuzare pentru fiecare caz în parte, iar atunci vom ignora estimările nefondate referitoare la populațiile precolumbiene și vom lua în calcul doar numărul de băștinași care au dispărut sub cârmuirea europeană, așa cum a fost consemnat de la un recensământ colonial la altul. Cu mult după ce primul val de boli a făcut ravagii printre amerindieni, într-o perioadă în care spaniolii dominau situația, 112000 de băștinași din Cuba au dispărut între 1512 și 1600, iar 5300000 de mexicani (1548–1605) și 700000 de peruani (1572–1620) au avut aceeași soartă (Livi-Bacci, *A Concise History of World Population*, pp. 55–56). În Hispaniola, populația a scăzut de la 60000 în 1508 la 500 în 1548 (Meltzer, *Slavery*, vol. 2, p. 8). Conform lui Russell Thornton (*American Indian Holocaust and Survival*, p. 90), populația indiană din America de Nord a scăzut de la 600000 în 1800 la 200000 în 1890, asta întâmplându-se în timpul extinderii hotarelor americane. Apoi, 800000 de indieni din regiunea Amazonului au dispărut în secolul XX. Dat fiind că, de obicei, guvernele sunt considerate răspunzătoare de lucrurile rele care se petrec în vremea lor, asta înseamnă, din numai câteva calcule rapide, 7,3 milioane de pierderi de vieți bine documentate sub dominația occidentală, ceea ce ne dă o cifră de bază de la care să pornim. Și nici măcar n-am pus la socoteală populația din America Centrală sau pe aztecii și incașii care au fost uciși direct în timpul cuceririi.
    Prin urmare, undeva între 7 și 24 de milioane de pierderi de vieți omenești pot fi imputate europenilor, ceea ce înseamnă că, indiferent de numărul exact al morților, cucerirea Americilor se află în partea de sus a listei mele, nu mai jos de poziția 19, poate chiar pe poziția 4.

Genocidul

1. Diamond, *The Third Chimpanzee*, pp. 289, 299.
2. *Ibid*., p. 303.
3. Mediana a douăsprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c5m.htm#Holocaust.
4. Mediana a șase estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c5m.htm#Holodomor.
5. Numărul morților este media geometrică dintre limita superioară (1 milion) și cea inferioară (250000). Ian Hancock, „Responses to the Romani Holocaust", în Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview Press, Boulder, CO, 1996, pp. 39–64.
6. Numărul morților este media geometrică dintre limita superioară (1,2 milioane de morți, estimare făcută de guvernul tibetan în exil) și limita inferioară (100000 de morți, estimare făcută de Jack Nusan Porter, *Genocide and Human Rights*, University Press of America, Washington, DC, 1982).
7. Mediana a cinci estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c5m.htm#Yugo.
8. Martin Mennecke *et al*., „Genocide in Bosnia-Herzegovina", în Samuel Totten *et al*. (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, p. 422.
9. Totten, *Dictionary of Genocide: A-L*, p. 26.
10. McEvedy, *The Penguin Historical Atlas of the Pacific*, p. 76.
11. „Experts Double 1788 Estimate of Aborigens", *Advertiser*, 26 februarie 1987, citându-i pe Derek John Mulvaney și John Peter White, *Australians to 1788*, Fairfax, Syme & Weldon Associates, Broadway, NSW, Australia, 1987.
12. Diamond, *The Third Chimpanzee*, p. 283; Cocker, *Rivers of Blood*, p. 177.
13. Ben Kiernan, „The First Genocide: Carthage, 146 BC", *Diogenes* 203 (2004), pp. 27–39.
14. Mediana a treisprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c1m.htm#Burundi72.
15. Timor-Leste Commission for Reception, Truth and Reconciliation (CAVR), *Conflict-Related Deaths in Timor-Leste: 1974–1999*, http://cavr-timorleste.org/updateFiles/english/CONFLICT-RELATED%20DEATHS.pdf (accesat pe 11 martie 2011).
16. Iosua 8–11.
17. Alfred W. Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe 900–1900*, Cambridge University Press, New York, 2004, p. 80.
18. Pakenham, *The Scramble for Africa*, p. 615: populația nama a fost redusă de la 20000 la 9800 de oameni (10200 de morți), iar populația herero, de la 80000 la 15000 de oameni (65000 de morți).
19. Numerii 31; David Plotz, „The Bible's Most Hideous War Crime", *Slate*, 23 august 2006, http://www.slate.com/id/2146473/entry/2148272/.
20. Diamond, *The Third Chimpanzee*, pp. 278–281.
21. Dale Mackenzie Brown, „The Fate of Greenland's Vikings", *Archaeology*, 28 februarie 2000.
22. Douglas L. Oliver, *Polynesia in Early Historic Times*, Bess Press, Honolulu, 2002, p. 255.

23. Luigi Luca Cavalli-Sforza *et al.*, *The History and Geography of Human Genes*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1994, p. 366.
24. Segal, *Islam's Black Slaves*; „Muhammad and Jews of Medina", *Muhammad: Legacy of a Prophet*, PBS, http://www.pbs.org/muhammad/ma_jews.shtml (accesat pe 11 martie 2011).
25. Chalk și Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, p. 65.
26. Xenofon, *Hellenica*, trad. engl. de H.G. Dakyns, cartea 2, cap. 2, http://www.gutenberg.org/files/1174/1174-h/1174-h.htm (accesat pe 9 martie 2011).

Războaiele dintre Birmania și Siam

1. Peter Williamson Floris, un englez aflat în vizită la Bangkok în 1612, a scris că aceste războaie „au dus la distrugerea aproape deplină a regatului Pegu, omorând multe milioane de oameni". Mai mulți martori din epocă au considerat că aceste războaie fuseseră extrem de distructive. În vederea ierarhizării, voi spune că aceste conflicte sunt responsabile de moartea a 900000 de oameni. Cifra a fost obținută prin însumarea numerelor de morți din fiecare eveniment, numere despre care recunosc că sunt îndoielnice de la un caz la altul, dar care ar putea să reflecte un ordin de mărime corect per total. În lucrarea *Southeast Asia in the Age of Commerce* (Yale University Press, New Haven, CT, 1988), Anthony Reid a estimat că populația din cele două regate principale era în jur de 5 milioane și că pe tot cuprinsul Asiei de Sud-Est trăiau 23 de milioane de oameni.
2. Gaspero Balbi, „Voyage to Pegu, and Observations There, Circa 1583", *SOAS Bulletin of Burma Research* 1, nr. 2 (toamna lui 2003), http://www.soas.ac.uk/sbbr/editions/file64288.pdf (accesat pe 9 martie 2011).
3. Fred Arthur Neale, *Narrative of a Residence at the Capital of the Kingdom of Siam*, Office of the National Illustrated Library, London, 1852, p. 208.
4. „Divine Rights", *Bangkok Post*, 25 ianuarie 2001; „Mystery of a Princess", *Bangkok Post*, 25 februarie 1999; „Princess to the Rescue", *Nation* (Thailanda), 1 martie 1999.
5. Sale, *An Universal History* (1759), vol. 7, p. 108.
6. „Warrior King Remains a Very Modern Mystery", *Nation* (Thailanda), 30 aprilie 2006.

Războaiele religioase din Franța

1. Knecht, *The French Religious Wars*, p. 91 („S-a estimat că, în total, în timpul acestor războaie au murit undeva între 2 și 4 milioane de oameni").
2. Frieda, *Catherine de Medici*, p. 136.
3. Knecht, *The French Religious Wars*, pp. 38–41.
4. *Ibid.*, pp. 41–46.
5. „Henry III", în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XI-a, vol. 13, p. 291; Horne, *La Belle France*, p. 89.
6. Frieda, *Catherine de Medici*, p. 255.
7. Knecht, *The French Religious Wars*, p. 53.

8. Turchin, *Historical Dynamics*, p. 181.
9. Frieda, *Catherine de Medici*, p. 328.
10. Horne, *La Belle France*, p. 91.
11. *Ibid.*, p. 98.
12. *Ibid.*, p. 97.
13. *Monty Python and the Holy Grail*, regia: Terry Gilliam și Terry Jones (Sony Pictures, 1975).

Războiul ruso-tătar

1. Henri Troyat, *Ivan the Terrible*, E.P. Dutton, New York, 1984, p. 144.
2. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, p. 159.
3. Ambasadorul englez, Giles Fletcher, a raportat că 800000 de moscoviți muriseră ca urmare a incendiului și a panicii declanșate de acesta. Este o evidentă exagerare, chiar dacă presupunem că orașul a fost năpădit de un potop de refugiați din zonele rurale. La numărătoarea făcută pe timp de pace reieșise că Moscova avea o populație de 100000 de oameni; apoi, după incendiu, în 1580, solul papei a raportat doar 30000 de locuitori. Brian Glyn Williams, *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, Brill, Leiden, 2001, p. 50; Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible: First Tsar of Russia*, Yale University Press, New Haven, CT, 2005, p. 266.

Timpurile Tulburi

1. Duffy și Ricci, *Czars*, p. 174: „Cu toate că nu există cifre pe care ne putem baza, se estimează că populația a scăzut brusc în Timpurile Tulburi, de la 14 la 9 milioane". J.P. Cooper, în *New Cambridge Modern History*, vol. 4: *The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609–1648/49*, Cambridge University Press, New York, 1979, p. 602, estimează că au fost mai puține victime, dar se încadrează în același ordin de mărime: „Timpurile Tulburi au răpit viețile a circa două milioane și jumătate de oameni".
2. Henri Troyat, *Ivan the Terrible*, E.P. Dutton, New York, 1984; Joan Bos, „Ivan IV of Russia", *Joan's Mad Monarchs Series*, http://www.xs4all.nl/~monarchs/madmonarchs/ivan4/ivan4_bio.htm (accesat pe 20 martie 2011).
3. Riasanovsky, *History of Russia*, p. 156.
4. Dunning, *A Short History of Russia's First Civil War*, pp. 43–44.
5. Harold Fisher, *The Famine in Soviet Russia, 1919–1923: The Operations of the American Relief Administration*, Books for Libraries Press, Freeport, NY, 1971, p. 475.
6. Riasanovsky, *History of Russia*, p. 160.
7. Dunning, *A Short History of Russia's First Civil War*, pp. 150–158.
8. *Ibid.*, pp. 164–166.
9. *Ibid.*, p. 277.
10. *Ibid.*, p. 45.
11. *Ibid.*, pp. 83–90.
12. *Ibid.*, pp. 75–82; Riasanovsky, *History of Russia*, pp. 157–160, 172–174.

Războiul de Treizeci de Ani

1. Pratt, *The Battles That Changed History*, pp. 158–159.
2. Fuller, *A Military History of the Western World*, p. 74.
3. Schiller, *History of the Thirty Years' War*, p. 144.
4. Hollway, „Thirty Years' War: Battle of Breitenfeld".
5. Britt *et al.*, *The Dawn of Modern Warfare*, pp. 44–45.
6. *Ibid.*, pp. 47–48.
7. Fuller, în *A Military History of the Western World*, a estimat că au fost uciși 350000 de soldați. Corvisier și Childs, în *A Dictionary of Military History and the Art of War*, p. 469, apreciază că au murit 600000 de militari.
8. Wedgwood, *The Thirty Years' War*, pp. 399–401.
9. *Ibid.*, pp. 399–400.
10. J.F. (John Frederic Charles) Fuller, *The Conduct of War: A Study of the Impact on the French, Industrial and Russian Revolutions*, Da Capo Press, New York, 1992, p. 15.
11. Wedgwood, *The Thirty Years' War* (1938): populația a scăzut de la 21 de milioane la 13,5 milioane.
12. Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War*, Routledge, New York, 1997, p. 188: populația a scăzut de la 20 de milioane la 16 sau 17 milioane.
13. O privire asupra surselor terțiare arată cum este distribuit sprijinul pentru diferitele cifre: Davies, *Europe*, p. 568 (8 milioane de morți); Richard S. Dunn, *The Age of Religious Wars 1559–1715*, ed. a II-a, W.W. Norton, New York, 1979 (între 7 și 8 milioane de morți); McFarlane, *The Savage Wars of Peace* (7,5 milioane); John Landers, *The Field and the Forge*, Oxford University Press, Oxford, 2003, p. 352 (între 5 și 6 milioane); McEvedy, *The Atlas of World Population History*, p. 68, „Germany" (granițele moderne) (2 milioane). Oricum ar sta lucrurile, dacă folosim trucul discutat mai devreme, vom vedea că media geometrică dintre numărul cel mai mare (12 milioane) și cel mai mic (3 milioane) este 6 milioane.
14. Michael Burger, *The Shaping of Western Civilization: From Antiquity to the Enlightenment*, University of Toronto Press, Toronto, 2008, pp. 232–236; Scott A. Merriman, *Religion and the Law in America: An Encyclopedia of Personal Belief and Public Policy*, vol. 1, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA, 2007, pp. 84–89.

Prăbușirea dinastiei Ming

1. Spence, *The Search for Modern China*, pp. 21–22.
2. Paul E. Schellinger și Robert M. Salkin (ed.), *International Dictionary of Historic Places*, vol. 5: *Asia and Oceania*, Fitzroy Dearborn, Chicago, 1996, p. 424; Henry Smith Williams, *The Historian's History of the World: A Comprehensive Narrative…*, vol. 24, Trow Press, New York, 1909, p. 554.
3. Spence, *The Search for Modern China*, pp. 20–21.
4. Frederic Wakeman Jr., „The Shun Interregnum of 1644", în Jonathan D. Spence și John E. Willis (ed.), *From Ming to Ch'ing*, Yale University Press, New Haven, CT, 1979, pp. 43–52.

5. Spence, *The Search for Modern China*, p. 24.
6. Clements, *Coxinga and the Fall of the Ming Dynasty*, pp. 99–108.
7. Frederic Wakeman Jr., *Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of the Imperial Order in Seventeenth Century China*, University of California Press, Berkeley, 1986, p. 507.
8. Spence, *The Search for Modern China*, p. 22.
9. „Skeletons of Massacre Victims Uncovered at Construction Site“, *Shanghai Star*, 11 aprilie 2002, app1.chinadaily.com.cn/star/2002/0411/cn8-3.html.
10. Spence, *The Search for Modern China*, p. 37.
11. *Ibid.*, p. 38.
12. „Chang Hsien-chung“, în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 3, p. 83.
13. McEvedy, *The Atlas of World Population History*; McFarlane, *The Savage Wars of Peace*.
14. Vedeți filmele lui Kurosawa: *Cei șapte samurai*, *Kagemusha*, *Ran*, *Fortăreața ascunsă*, *Tronul însângerat*, *Yojimbo* și *Rashomon*. Vorbesc serios. Vedeți-le. Sunt filme excelente.
15. Spence, *The Search for Modern China*, p. 23.

Invadarea Irlandei de către Cromwell

1. David Lawrence Smith, A *History of the Modern British Isles, 1603–1707: The Double Crown*, Blackwell, Oxford, 1998, p. 416 (populația a scăzut de la 2,1 milioane în 1641 la 1,7 milioane în 1672); Fuller, *A Military History of the Modern World*, vol. 2, p. 112 (500000 de morți).
2. *Oliver Cromwell's Letters and Speeches: Including the Supplement to the First Edition. With Elucidation, by Thomas Carlyle*, vol. 2, Harper & Brothers, New York, 1859, p. 493.
3. *Oliver Cromwell's Letters and Speeches: With Elucidation, by Thomas Carlyle*, vol. 1, Wiley & Putnam, New York, 1845, pp. 383–384.
4. Garth Stevenson, *Parallel Paths: The Development of Nationalism in Ireland and Quebec*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2006, p. 29.
5. Norman Davies, *The Isles: A History*, Oxford University Press, Oxford, 1999, p. 594.

Aurangzeb

1. Două milioane au murit de foame, la care se adaugă 100000 de oșteni anual, timp de douăzeci și șase de ani. Estimarea îi aparține lui Niccolao Manucci (*Mogul India*, p. 96), un mercenar, medic și diplomat venețian care trăia în acea vreme în India.
2. Gascoigne, *Great Moguls*, p. 229.
3. Keay, *India*, pp. 342–343.
4. *Ibid.*, p. 361.
5. *Ibid.*, p. 353.
6. *Ibid.*, p. 357.

7. Estimarea lui Manucci (*Mogul India*, p. 96) a fost reiterată de Wolpert (*A New History of India*, p. 167), Hansen (*The Peacock Throne*, pp. 477–478) și Clodfelter (*Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, p. 56), care nu par s-o pună aproape deloc la îndoială.

Războiul dintre Imperiul Otoman și Liga Sfântă

1. Levy, *War in the Modern Great Power System*.
2. Goodwin, *Lords of the Horizon*, pp. 228–236; Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, pp. 8–15.
3. „Hungarian Hero to Be Commemorated", *Turkish Daily News*, 12 septembrie 2005.
4. Robert A. Selig, „Carlowitz, the Rakoczi Revolt, and the Origins of German Settlement in Hungary", *German Life*, 31 martie 1999.

Petru cel Mare

1. Recensămintele succesive au arătat o scădere cu 20% a populației plătitoare de impozite din Rusia în timpul domniei lui Petru, dar nu există un acord în privința modului de a transforma aceasta în cifre absolute la nivelul populației. După cum ne spune George Vernadsky (*Kievan Russia*, Yale University Press, New Haven, CT, 1948, pp. 103–104), istoricul rus Pavel N. Miliukov a estimat că populația Rusiei a scăzut de la 16 milioane în 1676 (o cifră aproximativă) la 13 milioane în 1725 (cifră bine documentată), însă un alt istoric rus, P.P. Smirnov, nu acceptă faptul că populația fusese de 16 milioane, susținând ideea unei populații stagnante de 13 milioane pe tot parcursul domniei lui Petru, și nu a scăderii ei.
2. Klyuchevsky, *Peter the Great*, pp. 112–120.
3. *Ibid.*, p. 143.
4. *Ibid.*, pp. 149–150.
5. *Ibid.*, pp. 145–146.
6. *Ibid.*, pp. 39–44.
7. Farquhar, *A Treasury of Royal Scandals*, pp. 115–119.

Războiul Nordului

1. Trei sute de mii de morți în rândurile militarilor, dintre care 70000 uciși în luptă (Urlanis, *Wars and Population*, pp. 45, 265), plus 70000 de civili finlandezi. Clodfelter (*Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, p. 94) crede că numărul victimelor a fost chiar mai mare. El estimează că în timpul conflictului au murit 350000 de suedezi și finlandezi (atât soldați, cât și civili) și că ceilalți participanți la război au suferit pierderi și mai grele.
2. Rick Tapio și Laitala Vincent, „War and the Great Wrath", *Finnish American Reporter* 8, 28 februarie 1995, p. 23; Eric Solsten și Sandra W. Meditz (ed.), *Finland: A Country Study*, Government Printing Office for the Library of Congress, Washington, DC, 1988.

3. Fuller, *A Military History of the Modern World*, vol. 2, pp. 161–186; Fuller, *Strategy and Power in Russia*; Klyuchevsky, *Peter the Great*, pp. 62–71.

Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei

1. Urlanis, în *Wars and Populations*, estimează că au murit 700000 de soldați (p. 226), dintre care 235000 au fost uciși în luptă (p. 45); Corvisier și Childs, în *A Dictionary of Military History and the Art of War*, spun că au pierit 700000 de militari din toate părțile implicate (p. 469), sau 500000 de francezi, atât militari, cât și civili (p. 470). Bodart (*Losses of Life in Modern Wars*, Clarendon Press, Oxford, 1916, p. 30) apreciază că au murit 400000 de militari, iar Clodfelter (*Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, p. 73) subscrie la această estimare.
2. Rowen, *A History of Early Modern Europe*, p. 538.
3. Bell, *The First Total War*, p. 25.

Războiul pentru succesiunea la tronul Austriei

1. Reed S. Browning, *The War of the Austrian Succession*, St. Martin's Griffin, New York, 1995, p. 377: „La cei 100000 de militari care au pierit din pricina războiului trebuie adăugați 400000 de civili. […] Războiul de succesiune austriac a ucis o jumătate de milion de oameni". Aceleași cifre (100000 plus 400000) apar în Armstrong Starkey, *War in the Age of the Enlightenment, 1700–1789*, Praeger, Westport, CT, 2003, p. 6. Urlanis, în *Wars and Populations*, estimează că au murit în total 450000 de militari (p. 226), dintre care 120000 au fost uciși în lupte (p. 45).

Războiul sino-țungar

1. John DeFrancis, *In the Footsteps of Genghis Khan*, University of Hawaii Press, Honolulu, 1993, p. 175 („În 1755, nouă zecimi dintre țungari și aliații lor, adică vreo șase sute de mii de oameni, fuseseră șterși de pe fața pământului"); Douglas Carruthers, *Unknown Mongolia: A Record of Travel and Exploration in North-west Mongolia and Dzungaria*, vol. 2, Lippincott, Philadelphia, 1914, p. 376 („Când chinezii au invadat Țungaria, au ucis populația până la ultimul om – din șase sute de mii de locuitori n-a mai rămas nici unul").
2. René Grousset, *Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 1970, pp. 537–538.

Războiul de Șapte Ani

1. Estimările variază, dar majoritatea experților sunt de acord în privința proporțiilor conflictului. Clodfelter (*Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, pp. 99–100) l-a numit „cel mai sângeros din secolul al XVIII-lea" și a găsit o estimare potrivit căreia au murit în total 868000 de militari, precum și alta conform căreia au murit 460000 de austrieci și aliați și 180000 de prusaci. Alte surse:

- Dumas și Vedel-Petersen, *Losses of Life Caused By War*: au murit 125400 de austrieci și 180000 de prusaci.
- Urlanis, *Wars and Population*: 550000 de militari morți, dintre care 140000 uciși în lupte (pp. 45, 226). Populația civilă a Austriei a scăzut de la 5739000 la 4890000 (p. 282).
- Williams, *The Historian's History of the World*, vol. 12, p. 352: „Războiul de Șapte Ani a fost o modalitate glorioasă de mărire personală a lui Frederic […], și totuși a costat […] 180000 de vieți dintre propriii soldați, o scădere generală a populației Prusiei cu 500000 și totalul general de 853000 de morți dintre militarii tuturor părților".

  Acestea arată că au murit între 500000 și 900000 de militari și până la 1,3 milioane de civili. Cu toate că, probabil, s-ar putea argumenta în favoarea unei cifre totale de peste 2 milioane de morți, n-am vrut să exagerez, așa că m-am oprit la cifra rotundă inferioară.

2. Britt, *The Dawn of Modern Warfare*, pp. 102–104.
3. Rowen, *A History of Early Modern Europe*, p. 500.
4. Fuller, *A Military History of the Modern World*, p. 198.

Războaiele napoleoniene

1. Geoffrey Ellis, *The Napoleonic Empire*, ed. a II-a, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2003, pp. 121–122: „În zilele noastre s-a ajuns la un consens potrivit căruia rândurile armatelor de uscat […] din cele 89 de departamente care au rămas franceze în 1815 s-au rărit cu circa 1,4 milioane de militari în perioada 1792–1814. În această cifră intră cei uciși în lupte, numărul mult mai mare al celor care au murit ulterior din pricina rănilor sau a bolilor, victimele epuizării sau expunerii la frig, precum și prizonierii de război care nu au fost socotiți ulterior. […] Cât despre totalul celor care au murit din rândurile *tuturor* armatelor europene în timpul campaniilor lui Napoleon, Charles Esdaile se oprește la cifra de aproape 3 milioane, la care se adaugă, potrivit estimării sale, circa 1 milion de civili care și-au pierdut viața din cauza războiului".
2. Bell, *The First Total War*, p. 156.
3. Schom, *Napoleon Bonaparte*, p. 42.
4. *Ibid.*, p. 45.
5. *Ibid.*, pp. 75–106.
6. *Ibid.*, pp. 107–188.
7. *Ibid.*, p. 235.
8. Bell, *The First Total War*, p. 251.
9. Muir, *Tactics and the Experience of Battle*, pp. 76–77.
10. *Ibid.*, pp. 130–131.
11. *Ibid.*, pp. 235–239.
12. Sheldon Watts, *Epidemics and History: Disease Power and Imperialism*, Yale University Press, New Haven, CT, 1997, pp. 116–117.
13. Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, p. 165.
14. Schom, *Napoleon Bonaparte*, p. 595.

15. David Grubin, „Napoleon at War“, *Napoleon*, http://www.pbs.org/empires/napoleon/n_war/campaign/page_13.html (accesat pe 8 martie 2011).

Cuceritorii lumii

1. Lynn, în *The French Wars*, estimează că în războaiele lui Ludovic au murit 2250000 de oameni, bazându-se pe lucrarea lui Levy, *War in the Modern Great Power System*. Corvisier și Childs, în *A Dictionary of Military History and the Art of War*, p. 470, au estimat pierderile Franței, militare și civile, după cum urmează:
   • Războiul franco-olandez, 1672–1678: 120000 de morți.
   • Războiul Ligii de la Augsburg, 1688–1697: 160000 de morți.
   • Războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei: 500000 de morți.
   Numărul total de francezi care au murit în aceste trei războaie ar fi, așadar, de 780000.
   Dacă dublăm totalul pentru a da seama de pierderile de vieți din ambele tabere, obținem circa 1,5 milioane.
2. Pliniu cel Bătrân, *The Natural History*, cartea 7, cap. 25, trad. engl. de John Bostock și H.T. Riley, Taylor & Francis, London, 1855, vol. 2, p. 166.

Răscoala sclavilor haitieni

1. Scheina, *Latin America's Wars*, p. 18.
2. *Ibid.*, pp. 1–3.
3. Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, p. 165.
4. *Ibid.*, pp. 167–168.
5. *Ibid.*, p. 172.
6. Scheina, *Latin America's Wars*, pp. 15–16.

Războiul de independență mexican

1. Scheina, *Latin America's Wars*, p. 84 („Estimările privind numărul de morți merg de la 250000 până la 500000 de suflete“); Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, p. 534 (autorul spune că au murit între 400000 și 500000 de oameni).
2. Scheina, *Latin America's Wars*, pp. 71–84.

Chaka

1. Ritter, *Shaka Zulu*, pp. 25–28.
2. *Ibid.*, pp. 84–88.
3. *Ibid.*, pp. 81–83.
4. Keegan, *A History of Warfare*, pp. 28–32.
5. Chalk și Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, pp. 227–228.
6. *Ibid.*, p. 223.

7. Ritter, *Shaka Zulu*, pp. 28–31.
8. Monica Hunter Wilson și Leonard Monteath Thompson, *The Oxford History of South Africa*, vol. 1, Oxford University Press, New York, 1971, p. 344; Donald R. Morris, *The Washing of the Spears*, Da Capo Press, New York, 1998, p. 54.
9. Ritter, *Shaka Zulu*, p. 333.
10. Chalk și Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, p. 223.
11. Vezi, de exemplu, Wylie, „Shaka and the Modern Zulu State", care sintetizează bine ideile școlii revizioniste. Articolul contrazice aproape tot ce am spus în acest capitol, până la cele mai mici detalii.
12. „Numărul celor uciși de el a rămas în zona presupunerilor, dar depășește un milion." Henry Francis Fynn, *The Diary of Henry Francis Fynn*, Shuter & Shooter, Pietermaritzburg, 1986, p. 20.
13. „Chaka poate fi numit un Attila al Africii de Sud; se estimează că a omorât nu mai puțin de un milion de oameni." Maiorul Charters, Artileria Regală, „Notices of the Cape and Southern Africa, since the Appointment, as Governor, of Major-Gen. Sir Geo. Napier", *United Service Journal and Naval and Military Magazine*, W. Clowes & Son, London, 1839, partea a 3-a, p. 24.
14. Vezi, de pildă, Donald R. Morris, *The Washing of the Spears*, Da Capo Press, New York, 1998, p. 60 („Cel puțin un milion de oameni, și mai degrabă două, au murit într-un deceniu care, practic, a depopulat" interiorul țării); Hanson, *Carnage and Culture*, p. 313 („Circa un milion de băștinași africani au fost uciși sau au murit de foame ca o consecință directă a viselor imperiale ale lui Chaka"); „Shaka", în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 10, p. 689 („a lăsat în urmă două milioane de morți"); Totten, *Dictionary of Genocide: A-L*, p. 280.

Cucerirea Algeriei de către francezi

1. Mahfoud Bennoune, *The Making of Contemporary Algeria, 1830–1987*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, p. 42: „Ca urmare directă a acestui tip de război colonial de cucerire, populația totală, urbană și rurală, a scăzut de la cele 3 milioane estimate în 1830 la 2462000 în 1876". Kiernan (*Blood and Soil*, p. 374) susține că în acest război au fost uciși 825000 de algerieni. Media celor două cifre este 681500. Dacă adăugăm pierderile francezilor (92329 de militari decedați în spital și 3336 uciși în luptă între 1830 și 1851) și rotunjim suma obținută, ajungem la 775000 de morți.
2. Kiernan, *Blood and Soil*, pp. 364–374.
3. Porch, *Wars of Empire*, pp. 59, 73–74.
4. John Reynell Morell, *Algeria: The Topography and History, Political, Social, and Natural*, N. Cooke, London, 1854, p. 441.
5. Porch, *Wars of Empire*, pp. 40–41.

Răscoala taipinilor

1. Ho Ping-to, *Studies in the Population of China, 1368–1953*, pp. 246–247 („Unii observatori occidentali din secolul al XIX-lea estimează că, per total, în timpul răscoalei taipinilor populația a scăzut cu 20 până la 30 de milioane de

oameni. Estimările lor, deși inteligente, se bazează pe presupunerile unor rezidenți din porturile deschise comerțului cu străinătatea“). Ho nu este foarte convins de aceste estimări și pare să le considere prea scăzute. Singura dovadă solidă pe care o culege Ho este că provinciile cel mai greu lovite de răscoală au pierdut 19,2 milioane de oameni între 1850 și 1953. „Chiar dacă războaiele din secolul XX [...] trebuie să fi afectat și ele populația acestor provincii, [...] cifrele ar putea să reflecte vătămările permanente pe care populația [...] le-a suferit în urma tulburărilor de la mijlocul secolului al XIX-lea.“

În orice caz, estimarea de 20-30 de milioane de morți se regăsește în aproape orice text care tratează despre răscoala taipinilor. Vezi, de exemplu, Spence, *The Search for Modern China*, p. 805; McEvedy, *The Atlas of World Population History*, pp. 170–173; „Taiping Rebellion“, în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 11, p. 509; „China“, în *MSN Encarta Encyclopedia*, p. 20, http://encarta.msn.com/encyclopedia _761573055_20/China.html; Robert L. Worden *et al*. (ed.), *China: A Country Study*, Library of Congress, Federal Research Division, Washington, DC, 1987.

2. Fitzgerald, *China*, p. 573.
3. *Ibid*., p. 574.
4. Spence, *The Search for Modern China*, p. 176. În capitolele ulterioare mai apar și alți hakka remarcabili: Sun Yat-sen și Deng Xiaoping.
5. *Ibid*., p. 173.
6. *Ibid*., p. 174.
7. „The Land System of Heavenly Kingdom“.
8. *Ibid*.
9. John Scarth, *Twelve Years in China*, Thomas Constable, Edinburgh, 1890, citat în Newsinger, „The Taiping Peasant Revolt“.
10. Newsinger, „The Taiping Peasant Revolt“.
11. Uhalley, „The Taipings at Ningpo“.
12. Carr, *Devil Soldier*.
13. Spence, *The Search for Modern China*, p. 178.
14. Michael Kenney, „Caleb Carr Probes Hearts of Darkness in His Novels“, *Boston Globe*, 10 noiembrie 1997.

Războiul Crimeii

1. John Sweetman, *Essential Histories: The Crimean War: 1854–1856*, Osprey, University Park, IL, 2001, p. 89. Estimările merg de la 255000 de morți (Bodart, Westergaard și Kellog, *Losses of Life in Modern Wars*, p. 142) până la 1 milion (Edgerton, *Death or Glory*, p. 5), însă eu mă voi ghida după mediana a nouă estimări publicate, care este 309000. Vezi http://www.necrometrics.com/wars19c.htm#Crim.
2. McEvedy și Woodroffe, *The New Penguin Atlas of Recent History*, pp. 20–22; Edgerton, *Death or Glory*.
3. McNeill, *Pursuit of Power*, pp. 236–237; Edgerton, *Death or Glory*, p. 51.
4. Keegan, *The Mask of Command*, p. 247.

Revolta Panthay

1. Raphael Israeli, *Islam in China*, Lexington Books, Lanham, MD, 2007, p. 286; Damian Harper, *China*, Lonely Planet, London, 2005, p. 648; Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, p. 401.
2. Bray, *Armies of Pestilence*, p. 83.
3. Notar, „The Chinese Sultanate"; Dillon, *China's Muslim Hui Community*, pp. 58–60; Spence, *The Search for Modern China*, pp. 189–190.

Războiul de Secesiune

1. McPherson, *Battle Cry of Freedom*, p. 854.
2. Estimare brută bazată pe următoarele considerente: McPherson, în lucrarea *Battle Cry of Freedom*, p. 619, a estimat că au murit 50000 de civili. Roger Ransom și Richard Sutch (*One Kind of Freedom: The Economic Consequences of Emancipation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, pp. 53–54) au estimat că 1,6% dintre afro-americani au murit ca urmare directă a războiului. Luând în considerare numărul de 3,5 milioane de negri din Statele Confederate, aceasta înseamnă circa 56000 de morți. Mai grav, generalul Howard, șeful Biroului pentru Eliberați, a estimat că un sfert dintre negri au murit în zona de război. Indienii cherokee nu țineau toți cu aceeași tabără, iar versiunea în miniatură a Războiului de Secesiune care a avut loc în Oklahoma le-a redus populația de la 21000 la 14000. Thornton, *American Indian Holocaust and Survival*, p. 107.
3. D.H. Hill, citat în McPherson, *Battle Cry of Freedom*, p. 476.

Revolta chinezilor hui

1. Dillon, *China's Muslim Hui Community*, p. 60. Generalul Zuo a raportat la Beijing că doar 60000 dintre cei 700000 de musulmani care trăiau în Shaanxi au supraviețuit răzmeriței. Colonelul Mark Bell, un observator britanic, a afirmat că populația din Gansu a scăzut de la 15 milioane la 1 milion.
2. *Ibid.*, p. 62.
3. Spence, *The Search for Modern China*, pp. 191–193.

Războiul Triplei Alianțe

1. Scheina, *Latin America's Wars*, p. 331.
2. *Ibid.*, p. 314.
3. Wilson, „Latin America's Total War".
4. Scheina, *Latin America's Wars*, pp. 313–332; Strosser și Prince, *Stupid Wars*; Whigham și Potthast, „The Paraguayan Rosetta Stone"; Wilson, „Latin America's Total War".

Războiul franco-prusac

1. Bodart, Westergaard și Kellog, *Losses of Life in Modern Wars*, pp. 144–152.
2. Cei mai mulți au sucombat din cauza bolilor, a foametei și a greutăților. Estimările publicate vorbesc despre 590000 de decese suplimentare în rândul civililor francezi (Bodart, Westergaard și Kellog, *Losses of Life in Modern Wars*, p. 152) sau despre 300000 până la 400000 de decese suplimentare printre civilii francezi și 200000 printre civilii germani (Urlanis, *Wars and Population*, p. 265). Trebuie să ținem cont și de următoarea observație: „Mișcările de trupe ale recruților nevaccinați au răspândit vărsatul de vânt în rândul populației franceze, din care doar o treime era vaccinată, provocând moartea a 60000 până la 90000 de oameni. Prizonierii de război francezi au dus boala până departe în Germania, unde a ucis 162000 de oameni" (Bray, *Armies of Pestilence*, p. 120). Cifrele acestea sunt atât de mari, încât ne este greu să le dăm crezare, dar faptele sunt fapte. Am ales estimarea mai conservatoare a lui Bray. Nu am inclus morții din timpul luptelor date pentru Comuna din Paris.
3. McEvedy și Woodroffe, *The New Penguin Atlas of Recent History*, pp. 28–33.
4. Horne, *La Belle France*, pp. 282–287.

Perioadele de foamete din India britanică

1. Estimările mediane privind numărul de morți din aceste perioade de foamete sunt următoarele: 10 milioane (1769–1770), 8,2 milioane (1876–1879) și 8,4 milioane (1896–1900).
2. Amartya Sen, *Development as Freedom*, Anchor Books, New York, 2000, p. 16.
3. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, cartea 4, cap. 5, paragr. 44. Disponibil la http://www.gutenberg.org/files/3300/3300-h/3300-h.htm (accesat pe 14 martie 2011).
4. Sheldon Watts, *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*, Yale University Press, New Haven, CT, 1997, pp. 177–178.
5. Davis, *Late Victorian Holocausts*, p. 36.
6. *Ibid.*, p. 37.
7. *Ibid.*, p. 39.
8. *Ibid.*, p. 58.
9. *Ibid.*, p. 32.
10. *Ibid.*, pp. 38–39.
11. Linden, „The Global Famine of 1877 and 1899"; Davis, *Late Victorian Holocausts*.
12. Linden, „The Global Famine of 1877 and 1899".
13. Davis, *Late Victorian Holocausts*, p. 33.
14. *Ibid.*, pp. 53–54.
15. *Ibid.*, p. 142.
16. Wolpert, *A New History of India*, p. 248.
17. *Ibid.*, p. 267.
18. Davis, *Late Victorian Holocausts*, p. 157.
19. *Ibid.*, p. 144.

20. *Ibid.*, p. 167.
21. *Ibid.*, p. 162.
22. *Ibid.*, p. 161.
23. *Ibid.*, p. 165.
24. *Ibid.*, p. 164.
25. *Ibid.*, p. 315.
26. *Ibid.*, p. 165.
27. *Ibid.*, p. 172.
28. *Ibid.*, p. 170.
29. Wolpert, *A New History of India*, p. 267.
30. Davis, *Late Victorian Holocausts*, p. 161.

Războiul ruso-turc

1. L.P. Brockett și Porter C. Bliss, *The Conquest of Turkey, or, The Decline and Fall of the Ottoman Empire, 1877–1878*, Hubbard Bros., Philadelphia, 1878, p. 697.
2. McEvedy și Woodroffe, *The New Penguin Atlas of Recent History*, p. 38.
3. Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*.
4. Muir, *Tactics and Experience of Battle in the Age of Napoleon*, pp. 203–204.
5. Dumas, *Losses of Life Caused by War*, p. 55.
6. Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 1, p. 331.
7. Sarkees, „The Correlates of War Data on War", http:/www.correlatesofwar.org/cow2data/WarData/IntraState/Intra-StateWarFormat(V3-0).htm (accesat pe 10 aprilie 2011).
8. Urlanis, *War and Population*, p. 265.
9. Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Darwin Press, Princeton, NJ, 1995. În aceste chestiuni, McCarthy le ține orbește partea turcilor. Cel mai notoriu este faptul că nu recunoaște genocidul comis de turci împotriva armenilor în 1915. Cu toate acestea, estimarea lui își croiește drum în lucrări care urmează curentul istoriografic predominant, cum ar fi cea a lui Dennis P. Hupchick, *The Balkans: From Constantinople to Communism*, Macmillan, New York, 2004, p. 265.

Răscoala mahdistă

1. McEvedy, *The Penguin Atlas of African History*, p. 110.
2. Churchill, *The River War*, cap. 1.
3. Green, *Three Empires on the Nile*, pp. 144–146.
4. Francis Mading Deng, *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*, Brookings Institution, Washington, DC, 1995, p. 51 (populația Sudanului a scăzut de la 7 milioane la 2-3 milioane); Jok Madut Jok, *War and Slavery in Sudan*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001, p. 75 (de la 8 milioane la 2,5 milioane); Deng D. Akol, *The Politics of Two Sudans: The South and the North, 1821–1969*, Nordic Africa Institute, Uppsala, 1994, p. 33 (de la 8,5 milioane la 3 milioane); Edward Spiers, *Sudan: The Reconquest Reappraised*,

Frank Cass, Portland, OR, 1998, p. 12 (au murit 6 milioane din 8); Hernry Cecil Jackson, *Osman Digna*, Methuen, London, 1926, p. 185 (populația a scăzut de la 8,5 milioane la mai puțin de 2 milioane).

5. Green, *Three Empires on the Nile*, p. 207.
6. *Ibid.*, p. 209.
7. *Ibid.*, p. 229.
8. *Ibid.*, p. 211.

Statul Liber Congo

1. Hochschild, *Leopold's Ghost*, p. 159.
2. Forbath, *The River Congo*, p. 370.
3. Hochschild, *Leopold's Ghost*, p. 161.
4. *Ibid.*, pp. 164–166.
5. Forbath, *The River Congo*, p. 374.
6. *Ibid.*, p. 375.
7. Pakenham, *The Scramble for Africa*, p. 590.
8. Hochschild, *Leopold's Ghost*, pp. 179–180.
9. Pakenham, *The Scramble for Africa*, pp. 591–592.
10. Hochschild, *Leopold's Ghost*, pp. 195–199.
11. Pakenham, *The Scramble for Africa*, p. 597.
12. Hochschild, *Leopold's Ghost*, p. 192.
13. *Ibid.*, p. 199.
14. *Ibid.*, pp. 245–249; Pakenham, *The Scramble for Africa*, p. 597.
15. Hochschild, *Leopold's Ghost*, p. 202.
16. E.D. Morel, *The Black Man's Burden*, B.W. Huebsch, New York, 1920, cap. 9 („După ce țara a fost explorată în toate direcțiile de călători de diferite naționalități, estimările au variat de la douăzeci la treizeci de milioane. Nici o estimare nu a coborât sub douăzeci de milioane. În 1911 s-a făcut un recensământ oficial. Nu a fost publicat în Belgia, dar a fost inclus într-unul dintre rapoartele consulare britanice. Recensământul arăta că mai rămăseseră doar opt milioane și jumătate de oameni"); această estimare apare și în „Congo Free State", *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 3, p. 535, precum și în Bertrand Russell, *Freedom and Organization 1814–1914*, Routledge, New York, 2001, p. 453 (carte apărută prima dată la editura George Allen, 1934), unde se citează din Sir Harry Hamilton Johnston, *A History of the Colonization of Africa by Alien Races*, Cambridge University Press, Cambridge, 1899, p. 352.
17. Forbath, *The River Congo*, p. 375.
18. Hochschild, *Leopold's Ghost*, pp. 225–234.

Răscoala antispaniolă din Cuba

1. Între 1895 și 1899, populația Cubei a scăzut de la circa 1,8 milioane la 1,5 milioane (Hugh Thomas, *Cuba*, Da Capo Press, New York, 1998, p. 423; Anderson, *Under Three Flags*, Verso, New York, 2005, p. 146). Au murit 300000 de cubanezi, 200000 dintre aceștia fiind civili care au pierit din cauza bolilor și a

foametei (Scheina, *Latin America's Wars*, p. 364). În plus, au murit în Cuba 62853 de militari spanioli, 85% dintre ei în urma bolilor (Sergio Díaz-Briquets, *The Health Revolution in Cuba*, University of Texas Press, Austin, 1983, p. 199).

2. Rogozinski, *A Brief History of the Caribbean*, pp. 205–207; Scheina, *Latin America's Wars*, pp. 351–364, 415–425.

Modul de luptă occidental

1. Ideea se întâlnește prima oară la Victor Davis Hanson, care o expune detaliat în lucrarea *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece*, Knopf, New York, 1989, precum și în *Carnage and Culture*.

Revoluția Mexicană

1. Mediana a șaptesprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c1m.htm#Mexican.
2. Skidmore și Smith, *Modern Latin America*, p. 234.
3. McLynn, *Villa and Zapata*, pp. 151–159.
4. *Ibid.*, pp. 308–309.
5. *Ibid.*, pp. 309–310.
6. Boot, *Savage Wars of Peace*, p. 188.

Primul Război Mondial

1. Există un consens larg potrivit căruia în Primul Război Mondial au murit circa 8,5 milioane de militari. Vezi, de exemplu: „World Wars", în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 29, p. 987 (8528831); Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 1, p. 529; Overy, *Hammond Atlas of the 20th Century*; Rod Paschall, *The Defeat of Imperial Germany 1917–1918*, Da Capo Press, New York, 1994, citându-l pe Arthur Banks (8513000); John Ellis și Michael Cox, *The World War I Databook*, Aurum, London, 2001 (8364712).
2. Decesele în rândul civililor nu au fost consemnate la fel de atent ca decesele militarilor, dar mediana diverselor estimări ajunge la 6,6 milioane. Iată mai multe estimări, în ordine descrescătoare: „World Wars", în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 29, p. 987 (13 milioane); „Twentieth Century", în *Encyclopedia Americana*, Scholastic Library, Danbury, CT, 2006 (12,5 milioane); Overy, *Hammond Atlas of the 20th Century*, p. 36 (9 milioane); Spencer Tucker *et al.*, *European Powers in the First World War*, Garland Pub., New York, 1996, p. 172 (cca 6,6 milioane); „Losses of Life", în *Dictionary of Military History*, Blackwell, Oxford, 1994, p. 470 (6,6 milioane); John Ellis și Michael Cox, *The World War I Databook*, Aurum, London, 2001 (cca 6,5 milioane); Urlanis, *Wars and Population*, p. 268 (peste 6 milioane); Davies, *Europe* (5 milioane).
3. Keegan, *A History of Warfare*, pp. 357–358.
4. Keegan, *The First World War*, pp. 18–23.

5. Barbara Tuchman, *The Guns of August*, Dell, New York, 1963, p. 76.
6. James L. Stokesbury, *A Short History of World War I*, Morrow, New York, 1981, p. 61.
7. Keegan, *The First World War*, pp. 82–83; McDougall, „Dirty Hands".
8. Keegan, *The Face of Battle*, p. 230.
9. Miller, *Kelly Miller's History of the World War for Human Rights*, cap. 10.
10. *Ibid*.
11. Vorbe atribuite mareșalului francez Henri-Philippe Pétain.
12. Keegan, *The Face of Battle*, pp. 213–215, 248.
13. Edward J. Erikson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport, CT, 2001, p. 94.
14. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 1, p. 421.
15. Strachan, *The First World War*, p. 188.
16. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 1, p. 473.
17. Keegan, *The Face of Battle*, p. 255.
18. John M. Barry, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague in History*, Viking Penguin, New York, 2004, p. 103.
19. Adolf Hitler, „Letter from the Western Front" (februarie 1915), *The Holocaust Project*, Humanitas International, http://www.humanitas-international.org/holocaust/hepplett.htm.
20. James L. Stokesbury, *A Short History of World War I*, p. 61.
21. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 1, p. 357.
22. Melson, „Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth-Century Genocide", în Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique?*; Rouben Paul Adalian, „The Armenian Genocide", în Samuel Totten *et al*. (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004; Chalk și Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, pp. 249–289.
23. Sabrina Tavernise, „Nearly a Million Genocide Victims, Covered in a Cloak of Amnesia", *New York Times*, 8 martie 2009, http://www.nytimes.com/2009/03/09/world/europe/09turkey.html. „Conform unui document ținut multă vreme ascuns în arhiva Ministerului de Interne al Imperiului Otoman, din 1915 până în 1916 nu mai puțin de 972000 de armeni otomani au dispărut din registrele oficiale de evidență a populației."
24. Forbath, *The River Congo*, p. 377.
25. Strachan, *The First World War*, pp. 256–257.
26. McLynn, *Villa and Zapata*, p. 233.
27. Lincoln, *Red Victory*, p. 397.
28. Chris Suellentrop, „What's Obama Talking About?", *Slate*, 8 octombrie 2001, http://www.slate.com/id/1008411.

Războiul civil rus

1. Mediana a unsprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c5m.htm#RCW.
2. Kinder și Hilgemann, *The Anchor Atlas of World History*, vol. 2, p. 142.

3. Figes, *People's Tragedy*, p. 660.
4. Boot, *Savage Wars of Peace*, pp. 207–230.
5. Figes, *People's Tragedy*, p. 576.
6. *Ibid*., p. 577.
7. *Ibid*., pp. 586–587.
8. *Ibid*., pp. 658–659.
9. *Ibid*., pp. 578–584.
10. Mayer, *The Furies*, pp. 380–389; Figes, *People's Tragedy*, p. 662.
11. Mayer, *The Furies*, pp. 523–525.
12. Lincoln, *Red Victory*, pp. 392–421.
13. Johnson, *Modern Times*, p. 69.
14. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 108.
15. *Ibid*., p. 103. Service face observația interesantă că Rusia „încă nu era un stat polițienesc care să funcționeze cum trebuie, dacă șefului Cekăi i se putea întâmpla una ca asta".
16. Figes, *People's Tragedy*, pp. 635–640; Mayer, *The Furies*, pp. 275–276.
17. Johnson, *Modern Times*, pp. 69–70.
18. Lev Trotsky, *My Life*, Charles Scribner's Sons, London, 1930, p. 323. Disponibil la http://www.marxists.org/archive/trotsky/works/1930-lif/1930-lif.pdf.

Războiul greco-turc

1. Singura cifră bine documentată este cea de 42000 de morți și dispăruți din rândurile armatei grecești (Urlanis, *Wars and Population*, p. 95). Dacă presupunem că turcii au pierdut cam același număr de soldați, totalul pentru ambele părți este de cca 85000 de militari. R.J. Rummel (*Death by Government*, pp. 233–234) estimează că grecii au ucis 15000 de civili turci, iar turcii au ucis 264000 de civili greci, dintre care 100000 au fost omorâți la Smirna. Pe baza numărului de refugiați care au dispărut între numărători, grecii susțin că 353000 de greci pontici au fost omorâți în comunitățile de la Marea Neagră (Totten, *Dictionary of Genocide: A–L*, p. 337). Toate aceste date fragmentare indică un număr total de morți cuprins între 364000 și 453000; totuși, de vreme ce aceste estimări au doar o valoare orientativă, mă voi opri la cel mai apropiat număr rotund.
2. Stewart, „Catastrophe at Smyrna".
3. Marrus, *The Unwanted*, p. 98.
4. Arnold Toynbee, citat de Stewart, „Catastrophe at Smyrna".
5. Marrus, *The Unwanted*, pp. 97–106.

Războiul civil chinez

1. Johnson, *Modern Times*, p. 200.
2. Spence, *The Search for Modern China*, pp. 345–348.
3. *Ibid*., pp. 351–352.
4. *Ibid*., pp. 353–354.
5. Gunther, *Inside Asia*, pp. 112–115.

6. Chang și Halliday, *Mao*, pp. 81–87.
7. *Ibid.*, pp. 124–125.
8. McPherson, *Battle Cry of Freedom*, p. 827.
9. Gunther, *Inside Asia*, p. 235.
10. Spence, *The Search for Modern China*, p. 445.
11. *Ibid.*, p. 447.
12. Wallechinsky, *David Wallechinsky's Twentieth Century*, pp. 89–90; John K. Fairbank *et al.*, *Cambridge History of China*, vol. 13: *Republican China 1912–1949, Part 2*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, p. 555.
13. Spence, *The Search for Modern China*, p. 470.
14. Chang și Halliday, *Mao*, p. 297.
15. *Ibid.*, pp. 312–313.
16. *Ibid.*, p. 314; „Time for a Visit?“, *Time*, 1 noiembrie 1948.
17. „30,000,000 Uprooted Ones“, *Time*, 26 iulie 1948.
18. Edgar Snow, *Red Star over China*, Grove Press, New York, 1968, p. 188, citând comunicatele de presă date de Guomindang.
19. Ho, *Studies in the Population of China*, p. 249.
20. Johnson, *Modern Times*, p. 200.
21. Sarkees, „The Correlates of War Data on War“.
22. Sivard, *World Military and Social Expenditures*, p. 30.
23. Potrivit lui Jan Lahmeyer, „China: Provinces Population“, *Population Statistics*, http://www.populstat.info/Asia/chinap.htm, populația totală a provinciilor chineze a scăzut cu 5643300 de persoane între 1925 și 1936. Aici am putea avea de-a face cu un declin real al populației sau cu o simplă nepotrivire între diferite surse. Conform datelor prezentate de Lahmeyer, populația a scăzut în zece provincii grav afectate de război (Hunan, Shaanxi, Guangdong, Hubei, Zhejiang, Fujian, Guizhou, Henan, Gansu, Shanxi), dar a crescut în alte regiuni.
24. Iată mai multe estimări cu privire la numărul civililor uciși în războiul sino-japonez, în ordine ascendentă: Sivard, *World Military and Social Expenditures*, p. 30 (civili, 1937–1941: 1150000; 1941–1945: 850000); Kinder și Hilgemann, *The Anchor Atlas of World History*, p. 218 („civili [...] 5,4 milioane de chinezi“); Ellis, *World War II*, p. 253 („În total, au pierit [...] 8 milioane de civili“); atât Keegan, *Harper Collins Atlas of the Second World War*, p. 205, cât și Overy, *Hammond Atlas of the 20th Century*, p. 103, reiau cam aceleași materiale (civili: „până la 10 milioane“); Grenville, *History of the World*, p. 292 („Nimeni nu știe câte milioane de chinezi au pierit în timpul războiului; se prea poate să fi murit peste 10 milioane“ – cifra include atât civilii, cât și militarii); Werner Gruhl, *Imperial Japan's World War Two*, Transaction, Brunswick, NJ, 2010, p. 143 (15554000). Ho, în *Studies in the Population of China*, p. 252, citează o anchetă potrivit căreia 335934 de civili chinezi au fost uciși în urma raidurilor aeriene și 1073496 au fost omorâți în alte feluri. Asta înseamnă circa 1,4 milioane de civili uciși în război între 1937 și 1945, dar metodologia folosită în acest caz nu include masacrul de la Nanjing și inundația provocată de revărsarea Fluviului Galben.
25. Estimări privitoare la număr de militari naționaliști uciși în războiul sino-japonez: „World Wars“, în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 29,

1992, p. 1023, (1310224); Keegan, *Harper Collins Atlas of the Second World War*, p. 205 (1324000); Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 2, p. 412 (1319958); *Information Please Almanac, Atlas and Yearbook 1991*, ed. a XLIV-a, Houghton Mifflin, Boston, 1990, p. 311 (1324516); Ellis, *World War II*, p. 253 (1400000).
26. Ho, *Studies in the Population of China*, pp. 250–252.
27. *Ibid*. Pierderile regimurilor-marionetă se ridică la 960000 de militari, morți și răniți. Ca o estimare aproximativă, o pătrime din acest număr înseamnă 240000 de morți.
28. Ellis, *World War II*, p. 256.
29. Ho, *Studies in the Population of China*, p. 253.
30. Numărul total de morți în a doua fază a războiului civil chinez: Dan Smith, *The State of War and Peace Atlas*, Penguin, New York, 1997, p. 25 (1000000); Sivard, *World Military and Social Expenditures*, p. 30 (1000000); Robert L. Walker, *The Human Cost of Communism in China*, Report to the Subcommittee on Internal Security of the U.S. Senate Judiciary Committee, Government Printing Office, Washington, DC, 1971 (1250000); Lorraine Glennon (ed.), *Our Times: The Illustrated History of the 20th Century*, Turner, Atlanta, 1995, p. 339 (3000000).

I.V. Stalin

1. Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Knopf, New York, 2004; „Joseph Stalin“, în John Simkin, Spartacus Educational, http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/RUSstalin.htm (accesat pe 25 martie 2011).
2. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 1, p. 761.
3. Mace, „Soviet Man-Made Famine in the Ukraine“; Green, „Stalinist Terror and the Question of Genocide“.
4. Robert Conquest, *Harvest of Sorrow*, citat în Chalk și Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide*, p. 293.
5. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 224.
6. Anne Applebaum, „My Friend, the Trotskyite“, *Otawa Citizen*, 18 august 2002, p. A11.
7. Hochschild, *The Unquiet Ghost*, p. 237.
8. Julius Strauss, „No Escape for Gulag's Former Prisoners“, *Daily Telegraph* (London), 3 ianuarie 2004.
9. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 214.
10. *Ibid*., pp. 218, 221.
11. Hochschild, *The Unquiet Ghost*, p. 192.
12. Simon Sebag Montefiore, „On the Man Who Unleashed Stalin's Terror“, *Sunday Telegraph* (London), 10 august 2008.
13. Bykivnia: Raymond Pearson, *The Rise and Fall of the Soviet Empire*, ed. a II-a, Palgrave, New York, 2002, p. 127: „un număr aproape incredibil“ de 200000 de victime; Michael Hamm, *Kiev: A Portrait, 1800–1917*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993, p. 235: „Se prea poate ca acolo să fi fost îngropate 120000 de victime; o altă estimare duce numărul morților la 225000“;

Taras Kuzio și Taras Andrew Wilson Kuzio, *Ukraine: Perestroika to Independence*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Edmonton, 2000, p. 95: „O groapă comună în care se spune că zac peste 200000 de schelete“.

14. Mark Franchetti, „Russians Discover Mass Grave of 30,000 Stalin Victims“, *Times* (London), 15 septembrie 2002.
15. Fred Kaplan, „Mass Grave Bears Stalin's Touch“, *Boston Globe*, 13 august 1994.
16. Estimările privind numărul victimelor îngropate la Kurapatî merg de la 40000 la 200000. Overy, *Russia's War*, p. 296; Mikhail Shimanskiy, „Whose Remains Lie in the Forest near Minsk?“, *Izvestiya*, 28 august 1988, prin intermediul BBC Summary of World Broadcasts, „Commission Investigating Unmarked Graves in Belorussia“, 3 septembrie 1988; „Soviet Weekly Provides Gruesome Details of Stalin-Era Massacre“, Associated Press, 7 octombrie 1988; „Belarus Police Break up Protest at Mass Grave Site“, Agence France Presse, 8 noiembrie 2001.
17. Kenneth Christie și R.B. Cribb, *Historical Injustice and Democratic Transition in Eastern Asia and Northern Europe: Ghosts at the Table of Democracy*, RoutledgeCurzon, New York, 2002, p. 83.
18. Roger Reese, *The Soviet Military Experience: A History of the Soviet Army, 1917–1991*, Routledge, New York, 2000, p. 99; Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 2, p. 791.
19. Overy, *Russia's War*, pp. 214–215.
20. *Ibid.*, p. 160.
21. *Ibid.*, p. 128.
22. Anders și Munoz, „Russian Volunteers in the German Wehrmacht in WWII“.
23. Overy, *Russia's War*, p. 297.
24. *Ibid.*, pp. 232–234.
25. Nicholas Werth, „A State against Its People“, în Stéphane Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999, p. 231. Cifrele variază. În capitolul despre cel de-al Doilea Război Mondial folosesc o altă sursă.
26. Adrian Bridge, „Iron Curtain's 100,000 Dead“, *Independent* (London), 27 octombrie 1991; Ray Moseley, „Buchenwald Haunts Muses' Valley“, *Chicago Tribune*, 11 iunie 1991.
27. Hochschild, *The Unquiet Ghost*, p. 113.
28. Hobsbawm, *Age of Extremes*, p. 393.
29. Iată câteva lucrări care avansează cifre foarte mari: Davies, *Europe*, p. 1329 (între 44 și 50 de milioane); Roy Medvedev, *Let History Judge*, Knopf, New York, 1971; Rummel, *Death by Government*, p. 8 (42672000); Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*.
30. Alec Nove, „Victims of Stalinism: How Many?“, în J. Arch Getty și Robert T. Manning (ed.), *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge Uiversity Press, New York, 1993, pp. 270–271.
31. Am preluat această statistică din Applebaum, *Gulag*, pp. 582–583, însă autoarea expune o serie de motive pentru care acest număr este probabil incomplet și ar trebui să fie mai mare.

32. Următoarele lucrări oferă estimări reduse: Getty și Manning, *Stalinist Terror*; Melanie Ilic și Stephen G. Wheatcroft (ed.), *Stalin Terror's Revisited*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2006; R.W. Davies și Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.
33. Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, Macmillan, New York, 1968.
34. Estimări de 15 până la 25 de milioane sunt oferite, între altele, în următoarele surse: „Stalinism“, în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 11, p. 205; Brzezinski, *Out of Control*; Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism*, p. 4; John Heidenrich, *How to Prevent Genocide*, Praeger, Westport, CT, 2001, p. 7; Hochschild, *The Unquiet Ghost*, pp. xv, 138; Chirot, în *Modern Tyrants*, p. 126, afirmă că 20 de milioane este cea mai mică estimare credibilă, iar 40 de milioane este cea mai mare.

Tirani smintiți

1. Mediana a șapte estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c5m.htm#Hitler.
2. Mediana a cinci estimări: Gabriel Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War 1931–1939*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1972, p. 535 (200000 de oameni executați de naționaliști în timpul războiului civil spaniol și 200000 după încheierea acestuia); Max Gallo, *Spain under Franco: A History*, Dutton, New York, 1974, p. 67 (192684 de victime executate după terminarea războiului civil); Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, Harper & Row, New York, 1989, pp. 900–901 (75000 în timpul războiului și 100000 după); Ruiz, „Franco and the Spanish Civil War“ (150000 în total); Stanley Payne, *The Franco Regime 1936–1975*, University of Wisconsin Press, Madison, 1987, p. 216 (35021 în timpul războiului și 22641 după).
3. Raymond T. McNally și Radu Florescu, *In Search of Dracula*, Warner, New York, 1972, p. 109, citând un raport întocmit în 1475 de episcopul din Erlau.
4. „Murad IV“, în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XI-a, vol. 19, p. 15.
5. Londsdale Ragg, *Dante and His Italy*, Methuen, London, 1907, p. 127.
6. „Equatorial Guinea Accused“, *Washington Post*, 24 iulie 1978; „Equatorial Guinea“, în *Encarta*; Charles Hickman Cutter, *Africa 2003*, Stryker-Post, Harper's Ferry, WV, 2003, p. 83.
7. Mouctar Bah, „As Guinea Turns 50 Sekou Toure's Victims Want Recognition“, Agence France Presse, 1 octombrie 2008 (50000 de victime).
8. AP-Reuter, „Ex-Ruler Murdered 40,000, Chad Says“, *Toronto Star*, 21 mai 1992.
9. Richard A. Haggerty (ed.), „François Duvalier 1957–1971“, în *A Country Study: Haiti*, Federal Research Division, Library of Congress, Washington, DC (cercetare finalizată în decembrie 1989), http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/httoc.html.
10. Henri Troyat, *Ivan the Terrible*, E.P. Dutton, New York, 1984, p. 238. Spre sfârșitul vieții, Ivan a făcut pomelnice cu toate victimele pe care și le putea aminti și le-a trimis la mănăstiri ca să se facă rugăciuni. Pe un pomelnic apăreau 3148 de oameni uciși, pe altul, 3750.

11. Holger Jensen, „Old Style Dictator May Keep Power in Malawi“, *Denver Rocky Mountain News*, 17 mai 1994 („Cel puțin 18000 de oameni au fost asasinați, torturați până la moarte sau lichidați prin masacrarea unor sate întregi“).
12. Aceasta este estimarea mea. Ea se bazează pe afirmațiile istoricului roman Suetoniu, potrivit căruia în perioada de vârf a proceselor de trădare nu trecea o zi fără să aibă loc măcar o execuție, iar uneori erau până la douăzeci de execuții pe zi.

Războiul italo-etiopian

1. Tabăra italiană a pierdut în lupte circa 15000 de militari, dintre care cei mai mulți nu erau italieni, ci soldați din trupele auxiliare africane. În 1945, guvernul etiopian a calculat numărul oficial de morți, ajungând la cifra de 760000 de băștinași, distribuiți astfel (Angelo Del Boca, *The Ethiopian War 1935–1941*, University of Chicago Press, Chicago, 1965):
   - Morți în luptă: 275000.
   - Refugiați morți de foame: 300000.
   - Luptători din rezistența etiopiană uciși în timpul ocupației: 75000.
   - Decedați în lagăre de concentrare: 35000.
   - Uciși în timpul masacrului din Addis Abeba (februarie 1937): 30000 (majoritatea istoricilor cred că în acele zile n-au murit decât 3000 oameni, prin urmare am scăzut diferența).
   - Executați: 24000.
   - Civili uciși de forțele aeriene: 17800.
2. Pankhurst, „A History of Early Twentieth Century Ethiopia“.

Războiul civil spaniol

1. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, Modern Library, New York, 2001, pp. 900–901. Cifra include 200000 de oameni uciși în luptă și 130000 de oameni executați în timpul războiului, fără a lua în considerare cele aproximativ 100000 de persoane executate de Franco după război. Majoritatea estimărilor recente converg în privința totalului aproximativ de victime (calculând poate 100000 de morți mai mult sau mai puțin), dar avansează puncte de vedere foarte diferite cu privire la cauzele specifice ale deceselor. Estimările anterioare trecuseră 1 milion de spanioli dispăruți în rândul morților, însă investigațiile făcute mai târziu au arătat că mulți dintre ei emigraseră ca să scape de război.
2. Murphy, „Lincoln Brigade Survivors Relive Wartime Exploits“; Orwell, *Homage to Catalonia*; Ruiz, „Franco and the Spanish Civil War“.

Cel de-al Doilea Război Mondial

1. Calculul îmi aparține (vezi http://www.necrometrics.com/ww2stats.htm#ww2chart). Numărul morților din al Doilea Război Mondial este estimat de obicei la 50 de milioane; această cifră apare, de exemplu, în următoarele lucrări: John

Haywood, *Atlas of World History*, Barnes & Noble Books, New York, 1997, p. 109; Keegan, *The Second World War*, p. 590; Charles Messenger, *The Chronological Atlas of World War Two*, Macmillan, New York, 1989, p. 242; Geoffrey Barraclaugh (ed.), *The Times Concise Atlas of World History: Revised Edition*, Hammond, Maplewood, NJ, 1991, p. 132; J.M. Roberts, *Twentieth Century*, Viking, New York, 1999, p. 432; Urlanis, *Wars and Population*, p. 292.

2. Sherree Owens Zalam, *Adolf Hitler. A Psychological Interpretation of His Views on Architecture, Art and Music*, Bowling Green State University Popular Press, Bowling Green, OH, 1990, p. 138; Leni Yahil *et al.*, *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945*, Oxford University Press, New York, 1991, p. 45.
3. Numărul sovieticilor uciși în luptă: Erickson, *Barbarossa*, tabelul 12.4. Numărul sovieticilor capturați: Keegan, *The Second World War*, p. 191; Charles Messenger, *The Chronological Atlas of World War Two*, p. 64.
4. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, p. 398.
5. U.S. Holocaust Memorial Museum, *Historical Atlas of the Holocaust*, p. 74.
6. *Ibid.*, p. 67.
7. Mazower, *Dark Continent*, p. 168.
8. *Ibid.*, p. 154.
9. Rolf-Dieter Müller și Gerd R. Ueberschär, *Hitler's War in the East, 1941–1945: A Critical Assessment*, Berghahn Books, New York, 2002, pp. 214–215; Hobsbawm, *Age of Extremes*, p. 43.
10. Overy, *Russia's War*, p. 175.
11. Această estimare privind numărul celor uciși la Stalingrad îmi aparține. Registrele Armatei Roșii arată că au fost uciși în luptă circa 480000 de sovietici (Erickson, *Barbarossa*, tabelul 12.4; Beevor, *Stalingrad*, p. 394; Overy, *Russia's War*, p. 212). De asemenea, se estimează de obicei că 150000 de germani din Armata a VI-a au murit în timpul încercuirii sovietice. Hoyt (*199 Days*, pp. 161, 166) arată că peste 9700 de germani au fost uciși în săptămânile de lupte stradale care au precedat încercuirea. Pierderile de toate felurile suferite de români se situează între 120000 și 160000, așadar un sfert din medie ne-ar da 35000 de morți. Italienii au pierdut între 85000 și 130000 de oameni, deci un sfert din medie ar da 27000 de morți. Pierderile maghiarilor sunt comparabile cu cele ale italienilor și românilor, așa că vom reține în cazul lor cifra de 30000 de morți. Este greu de spus câți germani au fost uciși în afara zonei încercuite – tot ce putem face e să presupunem că au fost cel puțin 10000. Dacă adunăm toate aceste cifre și rotunjim suma obținută, ajungem la un număr de 750000 de morți.

    Cât despre numărul de morți din rândul civililor, Evghenia Borisova („Stalingrad Civilians Were Not Counted", *Moscow Times*, 4 februarie 2003) estimează că circa 350000 de civili au dispărut din Stalingrad în timpul luptelor. Articolul oferă cinci explicații pentru ceea ce li s-ar fi putut întâmpla: au pierit de foame și de frig, au fost uciși de bombe și obuze, au fost evacuați în timpul luptelor, au fost trimiși în Germania și puși la munci grele, ori au izbutit să fugă. Dacă atribuim probabilități egale fiecăreia dintre aceste cinci sorți posibile, numărul celor care au pierit din cauza condițiilor vitrege sau au fost uciși ar reprezenta două cincimi din total, ceea ce înseamnă aproximativ 140000 de civili morți.

12. Salisbury, *The 900 Days*, p. 516 (între 1,3 milioane și 1,5 milioane); Glantz, *The Siege of Leningrad 1941–1944*, p. 7 (între 1,6 milioane și 2 milioane).
13. *Ibid.*, pp. 474–475; Michael Jones, *Leningrad: State of Siege*, Basic Books, New York, 2008, pp. 214–219.
14. Overy, *Russia's War*, p. 112. Numărul militarilor care au murit la Leningrad este necunoscut, dar Glantz (*The Siege of Leningrad 1941–1944*, p. 179) precizează că sovieticii au consemnat pierderea irevocabilă a 1017881 de soldați (cifra îi include pe cei uciși, capturați sau dați dispăruți).
15. Overy (*Russia's War*, p. 212) estimează că la Kursk au murit 253000 de sovietici. Atât Clodfelter (*Warfare and Armed Conflicts*, vol. 2, p. 827), cât și John Erickson (*The Road to Berlin*, Yale University Press, New Haven, CT, 1999, p. 112) evaluează numărul morților din rândurile germanilor la 70000.
16. Overy, *Russia's War*, p. 117.
17. Mazower, *Dark Continent*, p. 155.
18. Smith, *The Holocaust and Other Genocides*, p. 16.
19. Donald L. Niewyk, „Holocaust: The Genocide of the Jews", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, pp. 128–129.
20. Smith, *The Holocaust and Other Genocides*, pp. 36–37.
21. Donald L. Niewyk, „Holocaust: The Genocide of the Jews", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, pp. 131–132.
22. Ian Hancock, „Responses to the Romani Holocaust", în Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview Press, Boulder, CO, 1996, pp. 39–64.
23. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, p. 527.
24. Keay, *India*, p. 504.
25. Johann Hari, „The Two Churchills", *New York Times*, 12 august 2010.
26. Jeffrey Alan Lockwood, *Six-Legged Soldiers: Using Insects as Weapons of War*, Oxford University Press, New York, 2009, p. 115.
27. „June 6, 1944: UK's Last Day as a Superpower", BBC, 3 iunie 2009.
28. Overy, *Russia's War*, p. 246.
29. Larry Collins și Dominique Lapierre, *Is Paris Burning?*, Simon & Schuster, New York, 1965.
30. Mazower, *Dark Continent*, p. 217.
31. Martin Sorge, *The Other Price of Hitler's War*, Greenwood Press, New York, 1986, citându-l pe Cornelius Ryan, *The Last Battle*, Simon & Schuster, New York, 1966.
32. Erickson, *Barbarossa*, tabelul 12.4.
33. Willmott, *The Second World War in the Far East*.
34. Wallechinsky, *David Wallechinsky's Twentieth Century*, pp. 742–745.
35. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, pp. 646–647; Manchester, *American Caesar*, p. 483.
36. Keegan, *The Second World War*, pp. 561–573; Toland, *The Rising Sun*, pp. 804–820; Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, pp. 692–694.
37. Prin decese „accidentale" înțeleg „traume produse în afara luptei" (*non-battle trauma*), pentru a adopta terminologia folosită de armata americană

în statisticile sale. Categoria traumelor produse în afara luptei include accidentele, înecul, decesele cauzate de insolație sau de degerare, crimele și cazurile de suicid, dar nu și bolile. Numărul militarilor americani care au murit ca urmare a traumelor produse în afara luptei în perioada 1942–1945 a fost de 60054 (Edgar L. Cook și John E. Gordon, „Accidental Trauma", în John Boyd Coates Jr., *Preventative Medicine in World War II*, http://history.amedd.army.mil/booksdocs/wwii/PrsnlHlthMsrs/chapter7.htm, p. 247); cum în aceeași perioadă au căzut în luptă 234874 de militari americani, raportul este de 3,9 morți în luptă la fiecare deces cauzat de traume produse în afara luptei. În Războiul de Secesiune, 10282 de soldați americani au murit prin accidente, înec, insolație, degerare, crimă și sinucidere, în comparație cu 110070 de militari căzuți în luptă – un raport de 10,7 morți în luptă la fiecare deces atribuit unei traume produse în afara luptei (William F. Fox, *Regimental Losses in the American Civil War, 1861–1865* [1889], disponibil la http://www.civilwarhome.com/foxs.htm, accesat pe 14 martie 2011).

38. Staff of Strategy & Tactics Magazine, *War in the East*, pp. 165–167.
39. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, p. 304.
40. *Ibid.*, p. 366.
41. Overy, *Russia's War*, pp. 165–166.
42. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, pp. 514–516.
43. În unele lucrări se afirmă că bombardamentul asupra orașului Tokyo a făcut nu mai puțin de 130000 de victime, dar cel mai des întâlnite sunt estimările care se situează în vecinătatea cifrei de 83793 de morți, avansată de comisia U.S. Strategic Bombing Survey. Acest număr de morți apare în lucrări ale unor autori de la ambele capete ale spectrului politic, de exemplu la Johnson, *Modern Times*, p. 424, și la Zinn, *A People's History if the United States*, p. 422.
44. Estimările cu privire la numărul victimelor făcute de explozia atomică de la Hiroshima diferă mult, deoarece e greu de spus câte dintre decesele ulterioare din zonă care au avut drept cauză cancerul trebuie atribuite otrăvirii prin radiații. De exemplu, pe 6 august 2004 CBS News a relatat că pe lista memorialului din Hiroshima figurau 237062 de morți, printre aceștia aflându-se 5142 de persoane care „au murit de cancer și de alte boli cronice în ultimul an". Așadar, japonezii includ în numărătoare persoane care au trăit încă cincizeci și nouă de ani după aruncarea bombei atomice, chiar dacă cei mai mulți oameni de pe lumea asta nici nu ating vârsta de cincizeci și nouă de ani. Fără îndoială, numărătoarea făcută în 1946 de autoritățile orașului, în care figurează 118661 de morți și 3677 de dispăruți (*Bulletin of the Atomic Scientist*, iunie 1986, p. 37), este estimarea cea mai credibilă de care dispunem, dar ea include doar victimele care au murit imediat sau la puțin timp după explozie. În rest, toate estimările privind decesele survenite pe termen lung din cauza radiațiilor sunt speculative.
45. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, p. 703.
46. Mazower, *Dark Continent*, pp. 231–232.
47. Keegan, *The Second World War*, p. 590.
48. *The United States Strategic Bombing Survey*, Garland, New York, 1976, vol. 10, p. 95.

49. În lucrarea *The Cambridge History of Russia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 226, Dominic Lieven *et al*. estimează că 7,4 milioane de sovietici au fost „uciși cu sânge rece sau la mânie“, 2,2 au fost „duși în Germania și puși să muncească până au sucombat“ iar 4,1 milioane „au murit de epuizare, foame și boli“. La acest total de 13,7 milioane de morți din rândul civililor trebuie să se adauge decesele a 3,3 milioane de prizonieri de război.
50. Rummel, *Death by Government*, p. 148 (3949000 de morți).
51. Aceasta este o estimare foarte aproximativă. Naționaliștilor chinezi li se impută, în principal, două crime de război: aruncarea în aer a stăvilarelor de pe Fluviul Galben, care a provocat o inundație devastatoare, și brutalitatea cu care îi tratau în general pe recruți. Estimez că și una, și alta au făcut câteva sute de mii de victime.
52. Conform unui raport guvernamental din 1947, 6028000 de civili dinăuntrul granițelor antebelice ale Poloniei au murit în război, doar 521000 dintre aceste decese fiind urmarea directă a operațiunilor militare (Urlanis, *Wars and Population*, p. 290).
53. Mediana a unsprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c5m.htm#Holocaust.
54. Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, p. 192.
55. Estimare postbelică a Organizației Națiunilor Unite, reiterată de Robert B. Edgerton, *Warriors of the Rising Sun*, W.W. Norton, New York, 1997, p. 272; Werner Gruhl, *Imperial Japan's World War Two*, Transaction, New Brunswick, NJ, 2010, p. 111; Thomas G. Paterson, *On Every Front*, W.W. Norton, New York, 1992, p. 11; Sterling Seagrave, *Gold Warriors: America's Secret Recovery of Yamashita's Gold*, Verso, New York, 2003, p. 54.
56. Numărul deceselor cauzate de foametea din Bengal, conform estimării oficiale.
57. Numărul deceselor cauzate de foametea din Bengal, conform estimării neoficiale.
58. Morți de foame (Karnow, *Vietnam*, p. 160).
59. Martin Mennecke *et al*., „Genocide in Bosnia-Herzegovina“, în Samuel Totten *et al*. (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, p. 422.
60. Potrivit estimării oficiale, bombardamentul convențional a făcut în Japonia 260000 de victime. Nu cunoaștem numărul exact al celor care au murit ca urmare a lansării bombelor atomice, dar majoritatea estimărilor se situează în vecinătatea cifrei de 140000, care ne permite să aducem totalul la 400000 (Johnson, *Modern Times*, pp. 424–426; Keegan, *The Second World War*, p. 576).
61. Urlanis, *Wars and Population*, p. 290: 350000 de civili uciși, dintre care doar 60000 în cadrul unor operațiuni militare.
62. Aceasta este suma compusă din: prizonieri de război din tabăra Axei care au murit în captivitate (580000), soldați sovietici executați (400000), persoane care au decedat în Gulag (621000; Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, p. 278), membri ai minorităților din zona Mării Negre, respectiv din Caucaz, care au fost uciși (231000), victime aparținând minorităților baltice (200000), cetățeni sovietici repatriați care au fost omorâți după război (în jur

de 1000000) și civili germani care au murit în timpul înaintării Armatei Roșii (1000000; Keegan, *The Second World War*, p. 592). Pentru mai multe amănunte, vezi capitolul despre Stalin.

63. Ben Macintyre, „Britain to Blame for Holocaust, Says Buchanan“, *Times* (London), 23 septembrie 1999; vezi și Michael Kelly, „Buchanan's Folly“, *Washington Post*, 22 septembrie 1999.
64. Elisabeth Bumiler, „60 Years after the Fact, Debating Yalta All Over Again“, *New York Times*, 16 mai 2005; David Greenberg, „Know Thy Allies“, *Slate*, 10 mai 2005, http://www.slate.com/id/2118394/.
65. Overy, *Russia's War*, pp. 195–196; Vecamer, „A Germany-Soviet Military-Economic Comparison“; Dykman, „The Soviet Experience in World War Two“.

Expulzarea germanilor din Europa de Est

1. Fiecare lucrare care abordează izgonirea germanilor din Est pare să avanseze un alt număr de morți, însă estimările se împart în două categorii. Majoritatea istoricilor afirmă că în timpul expulzărilor au murit sau au dispărut fără urmă între 2 și 2,8 milioane de germani estici. Un grup minoritar de istorici ia în considerare doar decesele bine documentate, ajungând la cifre cuprinse între 400000 și 600000 de morți. Oricum, indiferent dacă se clasează pe locul 35 sau 85, aceste expulzări au făcut destule victime pentru a figura pe lista mea.
2. Istvan S. Pogany, *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester University Press, Manchester, 1997, p. 106.
3. Hans-Ulrich Stoldt, „Revenge on Ethnic Germans: Czech Town Divided over How to Commemorate 1945 Massacre“, *Spiegel Online*, 4 septembrie 2009, http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,646757,00.html.
4. Dornberg, „Germany's Expellees and Border Changes“; Czech News Agency, „Transfer of Germans from Czechoslovakia“.
5. Winston Churchill, „Sinews of Peace“, Westminster College, Fulton, Missouri, 5 martie 1946, http://www.winstonchurchill.org/i4a/pages/index.cfm?pageid=429.
6. Bell-Fialkoff, „A Brief History of Ethnic Cleansing“; Krah, „The Germans as Victims?“.
7. Czech News Agency, „Profile: Organized Sudeten Deportations Began 50 Years Ago“.
8. Vezi Keegan, *The Second World War*, p. 593.

Războiul din Indochina franceză

1. Karnow, *Vietnam*, pp. 161–167.
2. *Ibid.*, pp. 171–172.
3. Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 2, p. 1123.

Împărțirea Indiei

1. Mediana a paisprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c300k.htm#India.
2. Spaeth, „The Price of Freedom".
3. Collins și Lapierre, *Freedom at Midnight*, pp. 97–98.
4. Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, vol. 2, p. 795.
5. Collins și Lapierre, *Freedom at Midnight*, pp. 314–316.
6. Calculul, care se bazează pe recensămintele efectuate în 1951 în India și Pakistan, este citat în Pradeep Sharma, *Human Geography: The People*, Discovery Publishing House, New Delhi, 2008, p. 129.
7. Collins și Lapierre, *Freedom at Midnight*, pp. 355–360, 436–512.

Mao Zedong

1. Meisner, *Mao's China and After*, p. 69.
2. Spence, *The Search for Modern China*, pp. 539–540.
3. Chang și Halliday, *Mao*, p. 325.
4. *Ibid*., p. 324.
5. Meisner, *Mao's China and After*, pp. 162–180.
6. Chang și Halliday, *Mao*, p. 417.
7. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 192.
8. Chang și Halliday, *Mao*, pp. 329–333.
9. Nicholas Wade, „Method & Madness: Lust for Power", recenzie la *The Private Life of Chairman Mao* de dr. Li Zhisui, *New York Times*, 6 noiembrie 1994; Chirot, *Modern Tyrants*, p. 195.
10. Spence, *The Search for Modern China*, p. 525.
11. Meisner, *Mao's China and After*, p. 70.
12. Chang și Halliday, *Mao*, pp. 431–432; Chirot, *Modern Tyrants*, p. 196.
13. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 195.
14. Spence, *The Search for Modern China*, p. 583; Chang și Halliday, *Mao*, p. 428.
15. Meisner, *Mao's China and After*, p. 237.
16. Davis, *Late Victorian Holocausts*, p. 251, citându-l pe Amartya Sen.
17. Chang și Halliday, *Mao*, p. 433.
18. *Ibid*., p. 430; Human Rights Watch, *The Three Gorges Dam in China: Forced Resettlement, Suppression of Dissent and Labor Rights Concerns*, Human Rights Watch Reports, vol. 7, nr. 1 (februarie 1995), http://www.hrw.org./reports/1995/China1.htm; Thayer Watkins, „The Catastrophic Dam Failures in China in August 1975", http://www2.sjsu.edu/faculty/watkins/aug1975.htm (accesat pe 14 martie 2011).
19. Chang și Halliday, *Mao*, pp. 453–547.
20. Margolin, „China", în Courtois *et al*., *The Black Book of Communism*, p. 546.
21. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 197.
22. Meisner, *Mao's China and After*, p. 313; Chang și Halliday, *Mao*, pp. 505–506.
23. Chang și Halliday, *Mao*, p. 517.

24. *Ibid.*, pp. 520–521.
25. Spence, *The Search for Modern China*, p. 606.
26. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 205.
27. *Ibid.*, pp. 204–205.
28. Marcus Mabry, „Cannibals of the Red Guard“, *Newsweek*, 18 ianuarie 1993, p. 38; Chirot, *Modern Tyrants*, pp. 205–206.
29. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 206.
30. Spence, *The Search for Modern China*, pp. 616–617.
31. Richard L. Walker, *The Human Cost of Communism in China*, Report to the Subcommittee on Internal Security of the U.S. Senate Judiciary Committee, Government Printing Office, Washington, DC, 1971.
32. Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism*, p. 4.
33. Chang și Halliday, *Mao*, p. 3.
34. Estimări privitoare la numărul celor uciși în primii ani: Margolin, „China“, în Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism*, p. 479 (între 1 și 5 milioane); Spence, *The Search for Modern China*, p. 517 („1 milion sau mai mulți“); Johnson, *Modern Times*, p. 447 („cel puțin 2 milioane“), p. 548 („s-ar putea ca numărul victimelor să ajungă chiar la 15 milioane, însă cel mai probabil au murit între 1 și 3 milioane“); Meisner, *Mao's China and After*, p. 72 („2000000 de oameni executați în primii trei ani“); Chirot, *Modern Tyrants*, p. 187 („Mai târziu, Zhou Enlai a estimat că au fost uciși 830000 de oameni între 1949 și 1956. Mao […] a vorbit […] de 2 până la 3 milioane“); Chang și Halliday, *Mao*, p. 324 („Circa 3 milioane au murit executați, linșați sau sinucigându-se“); Rummel, *China's Bloody Century*, tabelul II.A, rândul 37 (4,5 milioane). Mediana acestor șapte estimări este 2 milioane.
35. Becker, *Hungry Ghosts*, p. 270. Iată alte estimări cu privire la numărul morților din timpul Marelui Salt Înainte: Spence, *The Search for Modern China*, p. 583 („rezultatul a fost […] o foamete care a luat 20 de milioane de vieți sau mai mult“); Meisner, *Mao's China and After*, p. 237 („demografii au calculat că […] foametea a făcut 15 milioane de victime. […] Unii cercetători au conchis că numărul morților se ridică la 30 de milioane“); Chirot, *Modern Tyrants*, pp. 195–196 („Unele dintre cadrele de partid au estimat ulterior că au murit peste 40 de milioane de oameni. Economistul Nicholas Lardy […] estimează că au murit între 16 și 28 de milioane“); Chang și Halliday, *Mao*, p. 438 („Aproape 38 de milioane de oameni au murit de foame sau de epuizare“).
36. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 198 („unii estimează că numărul morților se ridică la nu mai puțin de 20 de milioane“).
37. Estimări privind numărul celor omorâți în timpul Revoluției Culturale: Johnson, *Modern Times*, p. 558 („Agenția France Press, oferind o cifră care se bucură de un larg consens, a estimat pe 3 februarie 1979 că Gărzile Roșii au ucis circa 400000 de oameni“); Meisner, *Mao's China and After*, p. 354 („o cifră larg acceptată de 400000 de victime în toată țara – cifră avansată prima oară în 1979 de către corespondentul Agenției France Press“); Palmowski, *Dictionary of Twentieth Century World History* („o jumătate de milion“); Chirot, *Modern Tyrants*, p. 198 („au murit cel puțin un milion de oameni“); Brzezinski, *Out of Control* (între 1 și 2 milioane); Rummel, *China's Bloody*

Century, tabelul II.A, rândul 294a (1613000); John Heidenrich, *How to Prevent Genocide: A Guide for Policy Makers, Scholars, and the Concerned Citizen*, Praeger, Westport, CT, 2001, p. 7 (2 milioane); Chang și Halliday, *Mao*, p. 547 („cel puțin 3 milioane au avut o moarte violentă“). Mediana acestor opt estimări este de aproximativ 1,5 milioane.

38. David Aikman, „The Laogai Archipelago“, *Weekly Standard*, 29 septembrie 1997.
39. Margolin, „China“, în Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism*, p. 498.
40. Chang și Halliday, *Mao*, p. 325.

Războiul din Coreea

1. Mediana a opt estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c1m.htm#Ko.
2. „Cheju April 3rd Massacre to Be Unearthed“ (între 30000 și 80000 de victime); Wehrfritz și Lee, „Ghosts of Cheju“ (60000 de morți).
3. Chang și Halliday, *Mao*, pp. 358–359.
4. Hastings, *The Korean War*, pp. 77–82.
5. Charles J. Hanley și Jae-Soon Chang, „Thousands Killed by US's Korean Ally“, Associated Press, 18 mai 2008.
6. Center of Military History, „The Korean War“, p. 56.
7. „Thousands Perished in North Korean Outrages during War“, Associated Press, 13 octombrie 1999; Andrew Nahm, *Historical Dictionary of the Republic of Korea*, Scarecrow Press, Lanham, MD, 2004, p. 111.
8. Hastings, *The Korean War*, p. 304.
9. „U.S. Allowed Korean Massacre in 1950“, Associated Press, 5 iulie 2008.
10. Hastings, *The Korean War*, pp. 138–139.
11. *Ibid.*, pp. 128–146.
12. Center of Military History, „The Korean War“, pp. 561–562.
13. *Ibid.*, p. 565.
14. Matray, „Revisiting Korea“; Chang și Halliday, *Mao*, p. 368.
15. Hastings, *The Korean War*, p. 306.

Coreea de Nord

1. Aceasta nu e decât o presupunere. Poate că au murit 1 sau 2 milioane de oameni în timpul foametei, plus 1 sau 2 milioane din cauza represiunii. E foarte posibil ca numărul victimelor să fie de două ori mai mare sau de două ori mai mic. În articolul „Gulag Nation“, Omestad estimează că între 1973 și 2003 au murit 400000 de prizonieri politici, iar la vremea aceea regimul avea deja o vechime de un sfert de secol. În *The Black Book of Communism*, Courtois *et al*. avansează cifra de 2000000 de morți (p. 4), care include 100000 de victime ale epurărilor și 1, 5 milioane de oameni uciși în lagărele de concentrare, fără a-i pune la socoteală pe cei care și-au pierdut viața în timpul foametei (p. 564).
2. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 248.

3. Liz McGregor, „Birthday Blues for the ‘Sun of Mankind’“, *Sydney Morning Herald*, 29 aprilie 1989.
4. Goodspeed, „Grim North Korea Breaks Its Isolation“.
5. Pierre Rigoulot, „Crimes, Terror, and Secrecy in North Korea“, în Stéphane Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999, p. 561.
6. *Ibid.*, p. 560.
7. Carol Clark, „Kim Jong Il: ‘Dear Leader’ or Demon?“, CNN Interactive, 2001, http://www.cnn.com/SPECIALS/2000/korea/story/leader/kim.jong.il/ (accesat pe 9 martie 2008).
8. Wallechinsky, *Tyrants*, p. 41.
9. Goozner, „World Watches North Korea“.
10. Goodspeed, „Grim North Korea Breaks Its Isolation“.
11. „Top Defector Says Famine Has Killed over Three Million Koreans“, Agenția France Press, 13 martie 1999; „North Korea Admits Its Famine Has Killed Hundreds of Thousands“, Associated Press, 10 mai 1999 (cifrele oficiale prezentate de nord-coreeni indică 220000 de morți; delegația americană a estimat că au pierit 2 milioane de oameni; serviciile secrete sud-coreene au afirmat că populația nord-coreeană a scăzut cu 3 milioane); Tania Branigan, „North Korean Life Expectancy Falls, Census Reveals“, *Guardian*, 22 februarie 2010 (între 600000 și 1 milion de morți).

Epoca neagră a comunismului

1. Jean-Louis Margolin, „Cambodia“, în Stéphane Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999, p. 591.
2. Iugoslavia: estimarea maximă indică un număr de victime de aproape nouă ori mai mare decât estimarea minimă, deci aici avem de-a face cu o plajă extrem de largă: Mazower, *Dark Continent*, p. 235 (60000 de morți); Chuck Sudetic, „Piles of Bones in Yugoslavia Point to Partisan Massacres“, *New York Times*, 9 iulie 1990 (între 70000 și 100000 de morți); John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 227 (100000); Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, NYU Press, New York, 1996, p. 193 (250000); emigranți anticomuniști, cifră preluată după Sudetic, „Piles of Bones“ – cca 500000; R.J. Rummel, *Statistics of Democide*, LIT, Münster, 1998, p. 172 (500000 de morți). Atât media geometrică a limitelor superioare și inferioare, cât și mediana lor se situează în jurul cifrei de 175000.
3. Polonia: Rosenberg, *Haunted Land*, p. 145.
4. Bulgaria: Andrew Alexander, „Bulgarians Reveal Labor-Camp Fate of Those Who Criticized Government“, *Orange County Register*, 1 iulie 1990.
5. Cuba: John Rice, „40 Years of Revolution“, *Star Tribune* (Minneapolis), 27 decembrie 1998 („Istoricul Hugh Thomas a estimat că până în 1970 s-ar putea să fi fost executate 5000 de persoane“).

6. Jean-Louis Margolin, „Cambodia“, în Stéphane Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999, p. 591.
7. Pierre Rigoulot, „Crimes, Terror, and Secrecy in North Korea“, în Stéphane Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999, pp. 552–553.
8. Germania de Est: Reuters, „100,000 Died in E. Germany for Political Acts“, *Los Angeles Times*, 27 octombrie 1991 („au murit în captivitate sau au fost executați pentru delicte politice într-o perioadă de 44 de ani“).
9. România: Alison Mutler, „AP Photos BUC101–103“, Associated Press, 23 octombrie 2000 („Se crede că circa 100000 de țărani, de intelectuali și de politicieni din perioada precomunistă au murit în închisori sau în timpul construirii [Canalului Dunăre–Marea Neagră]“).
10. Mongolia: „Expedition Unearths Mass Grave Dating to Communist Rule“, Associated Press, 22 octombrie 1991 („Numărul celor uciși în acea perioadă a fost evaluat de mai multe surse la 35000“; estimările urcă până la 100000); „Mass Grave of Buddhist Massacre Reportedly Found in Mongolia“, Associated Press, 22 octombrie 1991.
11. Cehoslovacia: „Thousands of People Killed by Former Communist Regime“, CTK National News Wire, 28 mai 1991 (260 de oameni executați; între 9000 și 10000 uciși în arest și în închisori; 1800 dispăruți fără urmă).
12. Albania: Jane Perelez, „Tirana Journal: A Stalinist Dowager in Her Bunker“, *New York Times*, 8 iulie 1997 („documentele arată că au fost executați 5000 de deținuți politici […] în perioada de patruzeci de ani în care Hodja a condus țara“).
13. Hobsbawm, *Age of Extremes*, pp. 382–385.
14. *Ibid.*, pp. 471–495; Mazower, *Dark Continent*, pp. 362–380.

Războiul de independență algerian

1. Johnson, *Modern Times*, p. 500.
2. Walter Laqueur, *Europe since Hitler: The Rebirth of Europe*, ed. revizuită, Penguin Books, New York, 1982, pp. 468–470.
3. Horne, *Savage War of Peace*, p. 538.

Războaiele din Sudan

1. Mediana a opt estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c300k.htm#Sudan.
2. Mediana a șapte estimări recente. Vezi http://www.necrometrics.com/20c1m.htm#Sudan.
3. Unele estimări ajung până la 400000 de morți, dar organizațiile mari și imparțiale care urmăresc ostilitățile avansează cifra de 200000 de victime. „Q&A: Sudan’s Darfur Conflict“, BBC News, 29 mai 2007, http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/1/hi/world/africa/3496731.stm (200000); Human Rights Watch, „Q&A: Crisis in Darfur“, 29 ianuarie 2007, http://hrw.org/english/docs/2004/05/05/darfur8563.htm (200000); Sam Dealey, „An Atrocity That

Needs No Exaggeration", *New York Times*, 12 august 2007; Alfred de Montesquiou, „As Darfur Violence Continues, Some Question Death Estimates", Associated Press, 29 noiembrie 2006.
4. Berkeley, *The Graves Are Not Yet Full*, p. 211.
5. *Ibid.*, p. 214; Kaplan, „A Microcosm of Africa's Ills: Sudan".
6. Berkeley, *Graves Are Not Yet Full*, p. 198.
7. *Ibid.*, pp. 201–202.
8. „Country Profile: Sudan", BBC, 1 iunie 2007, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/country_profiles/820864.stm.
9. „Prosecutor Accuses Bashir Forces of Murder, Rape, Pillage", *allAfrica.com*, 2 martie 2009, http://allafrica.com/stories/200903020185.html; Robert Booth, „No Money, Not Enough Food, Rampant Sickness, Night-Time Raids. Darfur Today", *Guardian*, 7 decembrie 2007; Hissa Hissa, „UN Envoy in Darfur Rebel Heartland to Muster Support for Peace Talks", Associated Press, 8 decembrie 2007.

Războiul din Vietnam

1. Dwight Eisenhower, *Mandate for Change*, New American Library, New York, 1963, citat în Simkin, „The Vietnam War".
2. Citat preluat din Michael O'Brien, *John F. Kennedy: A Biography*, Griffin, New York, 2006, p. 859.
3. Karnow, *Vietnam*, pp. 313–327.
4. *Ibid.*, pp. 382–392.
5. Boot, *Savage Wars of Peace*, p. 298.
6. *Ibid.*, p. 308.
7. Zinn, *A People's History of the United States*, p. 477.
8. *Ibid.*, pp. 478–479; Doug Linder, „An Introduction to the My Lai Courts-Martial", Famous Trials, 1999, http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/mylai/Myl_intro.html.
9. Nell Boyce, „Hugh Thompson: Reviled Then Honored for His Actions at My Lai", *U.S. News & World Report*, http://www.usnews.com/usnews/doubleissue/heroes/thompson.htm.
10. Michael D. Sallah și Mitch Weiss, „Rogue GIs Unleashed Wave of Terror in Central Highlands", *Toledo Blade*, 19 octombrie 2003. Disponibil la http://www.pulitzer.org/works/2004-Investigative-Reporting.
11. Karnow, *Vietnam*, p. 617.
12. Davidson, *Vietnam at War*, p. 552; Hanson, *Carnage and Culture*, p. 400.
13. Karnow, *Vietnam*, pp. 558–559.
14. *Ibid.*, p. 616.
15. *Ibid.*
16. *Ibid.*, pp. 617–621.
17. *Ibid.*, pp. 654–656.
18. *Ibid.*, pp. 666–669.
19. *Ibid.*, p. 674.
20. *Ibid.*, pp. 679–680.

21. „Vietnam Discloses 1.1 Million Died in War, 600.000 Wounded“, Associated Press, 3 aprilie 1995; Keith B. Richburg, „To Vietnamese, Fall of Saigon Started the Peace; 20 Years after War's End, Victors Looking Forward“, *Washington Post*, 30 aprilie 1995.
22. Obermeyer, Murray și Gakidou, „Fifty Years of Violent War Deaths“.
23. Kimmo Kiljunen (ed.), *Kampuchea: Decade of the Genocide: Report of a Finnish Inquiry Commission*, Zed Books, London, 1984, p. 30.
24. Obermeyer, Murray și Gakidou, „Fifty Years of Violent War Deaths“.

Războiul Rece

1. Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide*, p. 321.
2. Edgar O'Ballance, *The Greek Civil War: 1944–1949*, Praeger, New York, 1966, p. 202.
3. Obermeyer, „Fifty Years of Violent War Deaths“.
4. Vincent Cabreza, „43,000 Killed in 34 Years of Communist Rebellion“, *Philippine Daily Inquirer*, 29 ianuarie 2003.
5. „Refusing to Forget“, PBS News Hour, 16 octombrie 1997, http://www.pbs.org/newshour/bb/latin_america/july-dec97/argentina_10-16a.html, citând Argentina Human Rights Information, http://www.derechos.org/human-rights/argentima.html: 30000 de dispăruți.
6. „Central America“, în *Encyclopaedia Britannica*, ed. a XV-a, vol. 15, p. 692.
7. Kohn, *Dictionary of Wars*, p. 330.

Campania de epurare din Indonezia

1. Mediana a nouăsprezece estimări. Vezi http://www.necrometrics.com/20c300k.htm#Indonesia.
2. Kathy Kadane, „U.S. Accused of Role in Massacre“.
3. Robert Cribb, „The Indonesian Massacres“, în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004.
4. Karmini, „40 Years on, Indonesian Victims“; Lekic, „Controversy over Elusive Document“; Whiting, „Indonesia Still Dealing with Carnage“.

Războiul din Biafra

1. Mediana a cincisprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c1m.htm#Nigeria.
2. Edgerton, *Africa's Armies*, p. 107.
3. *Ibid.*, pp. 103–109; „Ojukwu Blames Civil War on Gowon“; Harden, „2 Decades Later, Biafra Remains Lonely Precedent“.

Genocidul din Bengal

1. Mediana a cincisprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c1m.htm# Bangladesh.

2. Kiernan, *Blood and Soil*, p. 574.
3. Stockwin, „East Pakistan's Bloody Death".
4. Christopher Hitchins, *The Trial of Henry Kissinger*, Verso Press, New York, 2001.
5. Robert Payne, *Massacre*, Macmillan, New York, 1973, p. 55.
6. Galloway, „We Are Mute and Horrified Witnesses to a Reign of Terror".
7. *Ibid.*; Jahan, „Genocide in Bangladesh", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide*; Kiernan, *Blood and Soil*, pp. 572–576; Stockwin, „East Pakistan's Bloody Death".

Idi Amin

1. Mediana a paisprezece estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c300k.htm#Uganda.
2. Berkeley, *The Graves Are Not Yet Full*, p. 230.
3. „Who Is This Man Field Marshal Idi Amin, Who Dares Do the Things He Does and Say the Things He Says", Associated Press, 27 februarie 1977; „Field Marshal Idi Amin Dada, Uganda's 'President for Life'", Associated Press, 11 aprilie 1979.
4. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 392.
5. „Ex-Ugandan Dictator Idi Amin, 80, Dies".

Mengistu Haile

1. Fitzgerald, „Tyrant for the Taking" („Peste două milioane de oameni au murit în timpul epurărilor politice și al războiului civil, ori ca urmare a malnutriției provocate de politicile guvernamentale"); Rapoport, *Knives Are Out* („Peste două milione de oameni […] au murit dintr-o varietate de cauze: strămutare, întemnițare, neacordarea ajutoarelor în perioada de foamete, angajarea în lupte, execuție").
2. Fitzgerald, „Tyrant for the Taking"; Henry, „Mengistu Leaves Ethiopia in Shambles".
3. Fitzgerald, „Tyrant for the Taking"; Rapoport, *Knives Are Out*.
4. Sanchez, „A Victory Tempered by Sorrow" (400000); Henry, „Mengistu Leaves Ethiopia in Shambles" (500000); Obermeyer, Murray și Gakidou, „Fifty Years of Violent War Deaths" (579000).
5. Numărul deceselor cauzate de foamete: 500000 (Manthorpe, „Mengistu's Brutal Regime"), 1 milion (Henry, „Mengistu Leaves Ethiopia in Shambles"; Sanchez, „A Victory Tempered by Sorrow") sau 2 milioane (Rapoport, *Knives Are Out*).

Vietnamul postbelic

1. Acesta este calculul meu. Sunt incluși aici 200000 de fugari care și-au pierdut viața pe mare (William Branigin, „Vietnam Demands U.S. Halt Rescues", *Washington Post*, 3 august 1979; Vu Thanh Thuy, „Boat People Defeat Sea…", *San Diego Union Tribune*, 20 iulie 1986) și 165000 de oameni morți în lagăre

(„Postwar Strife Survival: The Register Profiles O.C. Residents Who Once Were Prisoners in Vietnam's Re-education Camps", *Orange County Register*, 29 aprilie 2001; Fidelius Kuo, „Fallen, but Not Forgotten: Washington's South Vietnamese Veterans", *Northwest Asian Weekly*, 5 iulie 1996), dintre care 65000 au fost executați (Desbarats și Jackson, „Vietnam 1975–1982").

2. Desbarats și Jackson, „Vietnam 1975–1982".
3. Pe lângă sursele menționate de mai sus, vezi și Elizabeth Becker (*When the War Was Over*, PublicAffairs, New York, 1998, p. 534), care citează Oficiul Înaltului Comisar ONU pentru Refugiați, conform căruia 250000 dintre cei care au fugit pe mare au murit și 929600 au găsit refugiu; Hanson (*Carnage and Culture*, p. 425), care afirmă că au murit între 50000 și 100000 de fugari; și Nayan Chanda (*Brother Enemy*, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, 1986, p. 247), care scrie că au murit pe mare între 30000 și 40000 de oameni (aceeași estimare se găsește la Marilyn Young, *The Vietnam Wars: 1945–1990*, HarperCollins, New York, 1991, p. 306).
4. Butler, „Agony of the Boat People".
5. „Boat People: Their Endless Ordeal", *San Diego Union Tribune*, 25 iunie 1989; Weiss, „Timing Is Everything".

Kampuchia Democrată

1. Chirot, în *Modern Tyrants*, p. 223.
2. Ben Kiernan, „The Cambodian Genocide", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, pp. 345–346.
3. Ker Munthit, „AP Interview: Ex-Khmer Rouge Leader Acknowledges for First Time That Regime Committed Genocide", Associated Press, 30 decembrie 2003.
4. Chirot, în *Modern Tyrants*, p. 228.
5. *Ibid.*, pp. 218–220.
6. *Ibid.*, p. 229; Ben Kiernan, „The Cambodian Genocide", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, pp. 339–342.
7. Sarah Jackson-Han, „Pol Pot Said to Be Tried and Sentenced After 18 Years in Hiding", Agence France Press, 29 iulie 1997.
8. Ker Munthit, „Khmer Rouge Leader Pol Pot Dies", Associated Press, 16 aprilie 1998.
9. Denis D. Gray, „Cambodians Recall Khmer Rouge Massacres", Associated Press, 21 mai 1987.
10. Chirot, în *Modern Tyrants*, p. 209.
11. Ben Kiernan, „The Cambodian Genocide", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, p. 348.

Războiul civil din Mozambic

1. Lawless, „After the Terror“ (500000); Jensen, „Peace Is as Difficult as War“ (600000); Christie, „Mozambique Celebrates Year of Democracy“ (cel puțin 800000); Ottaway, „‘Slave Trade’ in Mozambicans“ (între 600000 și 1 milion); Pakenham, „Where a Million Died“ (aproape 1 milion); Edgerton, *Africa’s Armies*, p. 109 (cel puțin 1 milion).
2. Pakenham, „Where a Million Died“, citându-l pe William Finnegan, *A Complicated War: Harrowing of Mozambique*, University of California Press, Berkeley, CA, 1996.
3. Lawless, „After the Terror“; Christie, „Mozambique Celebrates Year of Democracy“; Edgerton, *Africa’s Armies*, pp. 109–114; Ottaway, „‘Slave Trade’ in Mozambicans“; Pakenham, „Where a Million Died“; Jensen, „Peace Is as Difficult as War“.
4. „U.S., Edging Higher, Ranks as World’s 7th-Richest Nation“, *New York Times*, 30 decembrie 1994.

Războiul civil din Angola

1. Duke, „Will Peace Take Hold in Angola?“ (500000); Sieno, „Angolan Peace Talks Restart“ (500000); Salopek, „Inklings of Peace Intrude“ (500000); Marcus, „Relentless War Wears on Angolans“ (peste 450000).
2. Ray Fisman, „Diamonds Are a Guerilla’s Best Friend: Why Was War Good for Angola’s Big Miners?“, *Slate*, 17 august 2007, http://www.slate.com/id/2172333.
3. GlobalSecurity.org, „Cuba“, http://www.globalsecurity.org/military/world/cuba/intro.htm (accesat pe 15 martie 2011).

Războiul de gherilă din Uganda

1. Williams, „Uganda Marks“ (500000); Wasswa, „Uganda’s First Prime Minister“ (500000); Berkeley, „An African Success Story? Uganda“ (300000); Edgerton, *Africa’s Armies*, p. 155 (300000); Marshall, „Obituary: Milton Obote“ (100000).
2. Berkeley, „An African Success Story? Uganda“; Kaplan, „Starting Over“; Marshall, „Obituary: Milton Obote“; Wasswa, „Uganda’s First Prime Minister“; Williams, „Uganda Marks“.

Africa postcolonială

1. Millard Burr, *Quantifying Genocide in Southern Sudan and the Nuba Mountains*, U.S. Committee for Refugees, Washington, DC, 1998.
2. „Burundi Civil War Claims 260,000 Lives – UNFPA“, Panafrican News Agency (PANA) Daily Newswire, 25 aprilie 2004.
3. Republic Liberia, Truth and Reconciliation Committee, *Final Report*: vol. 1: *Preliminary Findings and Determinations* (2009), p. 44, http://www.trcofliberia.org/reports/final/volume-one_layout-1.pdf (accesat pe 18 martie 2011).

Războiul sovieto-afgan

1. Mediana mai multor estimări publicate. Vezi http://www.necrometrics.com/20c1m.htm#Afghanistan.
2. David Zucchino, „'The Americans… They Just Drop Their Bombs and Leave'", *Los Angeles Times*, 2 iunie 2002; Coll, *Ghost Wars*, p. 40.
3. Mark J. Porubcansky, „Top Soviet Officer in Afghanistan Opposed Intervention", Associated Press, 19 septembrie 1989; Gerald Nadler, „Soviets Had Hand in Overthrowing Afghan President", United Press International, 4 mai 1989.
4. Soll Sussman, „CIA Almost Sure of Afghan Massacre, Senator Says", Associated Press, 4 martie 1980.
5. „Soviet Military in Unconfirmed Report Linked to Massacre of 900 Civilians", Associated Press, 27 martie 1985; „Hundreds of Civilians Reportedly Killed by Soviets in Afghanistan", Associated Press, 26 februarie 1985.
6. Bouloque, „Communism in Afghanistan", în Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism*, p. 718.
7. „Here Is a Chronology of Some of the Main Events in the War in Afghanistan…", Associated Press, 15 februarie 1989.
8. „Afghan War Cost Soviet Union More Than 70 Billion Dollars", Reuters News, 7 iunie 1989.
9. Stephen Daggett, „Costs of Major U.S. Wars", Congressional Research Service Report for Congress (RS22926), actualizat pe 24 iulie 2008, http://www.history.navy.mil/library/online/costs_of_major_us_wars.htm.

Saddam Hussein

1. Niko Price, în „Survey: Saddam Killed 61,000 in Baghdad", Associated Press, 9 decembrie 2003, citează guvernul american (300000 de oameni uciși de Saddam pe tot teritoriul Irakului), „oficiali din organizații de apărare a drepturilor omului" (500000) și „unele partide politice irakiene" (peste 1 milion). Ken Roth, în „War in Iraq: Not a Humanitarian Intervention", Human Rights Watch, ianuarie 2004, http://www.hrw.org/wr2k4/3.htm, estimează că au fost uciși 250000 de oameni.
2. Hirst, „Saddam Hussein".
3. Chirot, *Modern Tyrants*, p. 303.
4. *Ibid.*, p. 305.
5. Hirst, „Saddam Hussein".
6. Michael J. Kelly, *Ghosts of Halabja: Saddam Hussein and the Kurdish Genocide*, Praeger Security International, Westport, CT, 2008, p. 34.
7. Michiel Leezenburg, „The *Anfal* Operations in Iraqi Kurdistan", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, pp. 374–393.
8. „Anfal: Campaign against the Kurds", BBC, 24 iunie 2007; Michiel Leezenburg, „The *Anfal* Operations in Iraqi Kurdistan", în Samuel Totten *et al.* (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004, pp. 374–393. Kurzii afirmă că au murit 182000 de oameni. Human Rights Watch vorbește despre 100000 de victime.

Războiul dintre Iran și Irak

1. Mediana a nouăsprezece estimări publicate (sunt socotiți doar morții din rândurile militarilor). Vezi http://www.necrometrics.com/20c300k.htm#Iran-Iraq. Iranul a dat publicității un raport oficial conform căruia au fost uciși 11000 de civili iranieni. Acesta este unul dintre puținele războaie de amploare din secolul XX în care au murit mai mulți militari decât civili.
2. Bulloch și Morris, *Gulf War*; Pipes, „A Border Adrift".
3. Michael Brzoska, „Profiteering of the Iran-Iraq War", *Bulletin of the Atomic Scientist* (iunie 1987); William Hartung, „Nations Vie for Arms Markets", *Bulletin of the Atomic Scientist* (decembrie 1987).
4. Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts*, vol. 2, p. 1072.
5. *Ibid.*, p. 1084.

Sancțiunile împotriva Irakului

1. Suellentrop, „Are 1 Million Children Dying in Iraq?".
2. „Iraqi Death Toll", *Frontline: The Gulf War*, PBS, 9 ianuarie 1996, http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/gulf/appendix/death.html; Carl Conetta, „The Wages of War: Iraqi Combatant and Noncombatant Fatalities in the 2003 Conflict", Project on Defense Alternatives, Research Monograph nr. 8, 20 octombrie 2003, http://www.comw.org/pda/0310rm8.html.
3. John Prescott, „Iraq's Contraband Trail Goes Inland as Sea Blockade Bites", *Lloyd's List*, 3 octombrie 1995.
4. Johnson, „A Trip to Baghdad Reveals a Nation Sagging".
5. Welch, „The Politics of Dead Children".
6. Kaplow, „Consequences of Kuwait".
7. Shenon, „Washington and Baghdad Agree on One Point".
8. Leon Howell, „Churches Regret Calling for Sanctions", *Times Union* (Albany, NY), 21 martie 1998.
9. Brian Nelson și Jane Arraf, „Ten Years after Iraq's Invasion of Kuwait and U.N. Sanctions Still Stand", *CNN WorldView*, 6 august 2000, 18:00.
10. Carl Conetta, „The Wages of War: Iraqi Combatant and Noncombatant Fatalities in the 2003 Conflict", Project on Defense Alternatives, Research Monograph nr. 8, 20 octombrie 2003, nota 93, http://www.comw.org/pda/0310rm8.html#N_93_.
11. Kaplow, „Consequences of Kuwait".
12. Suellentrop, „Are 1 Million Children Dying in Iraq?".

Haosul din Somalia

1. Bradley S. Klapper, „Internally Displaced Somalis Face Widespread Abuses: Campaigners", Associated Press, 24 noiembrie 2004; The Nation, „No Running Away from Somalia", *Africa News*, 29 iunie 2007; „Failed State: 15 Years of Horror in Somalia", Agence France Presse, 5 iunie 2006.
2. Miller, „Marines Pull Last Peacekeepers out of Somalia".

3. Hassan, „Somali Warlord Says Battle for Mogadishu Not Over“; Miller, „Marines Pull Last Peacekeepers out of Somalia“.

Genocidul din Rwanda

1. Kiernan, *Blood and Soil*, p. 555; Berkeley, *The Graves Are Not Yet Full*, pp. 257–258.
2. Berkeley, *The Graves Are Not Yet Full*, pp. 258–259.
3. Sperling, „Mother of Atrocities“.
4. Berkeley, *The Graves Are Not Yet Full*, p. 269.
5. „Mayor Gets 30 Years for Genocide“, BBC, 17 iunie 2004; Fergal Keane, „Massacre at Nyarubuye Church“, BBC, 4 aprilie 2004.
6. „Rwanda Genocide Priest Given Life“, BBC, 12 martie 2008.
7. Sperling, „Mother of Atrocities“, p. 656.
8. *Ibid.*, pp. 644–646, citându-l pe lt. gen. Romeo Dallaire.
9. Arthur Asiimwe, „Rwanda Census Puts Genocide Death Toll at 937,000“, Reuter News, 4 aprilie 2004.
10. Sperling, „Mother of Atrocities“.
11. Berkeley, *The Graves Are Not Yet Full*, p. 273.
12. „Local Rwandan Courts Convict More Than 3,600 over Genocide“, Agence France Presse, 10 ianuarie 2006.
13. „Death Penalty Abolition Spurs Quest for Justice“, Inter Press Service, 7 august 2007.

Al doilea război din Congo

1. Casteneda, „A Revolutionary's View of Kabila“.
2. Mcgreal, „Worrying Past of a Rebel in Crocodile Shoes“.
3. Donald G. McNeil, „In Congo, Forbidding Terrain Hides a Calamity“, *New York Times*, 1 iunie 1997; French, „Kagame's Hidden War in the Congo“.
4. Amnesty International, „Democratic Republic of Congo: War against Unarmed Civilians“, AI Index: AFR 62/036/1998, 23 noiembrie 1998.
5. Weiss și Carayannis, „Reconstructing the Congo“.
6. *Ibid*.
7. „Radio Expeditions: Coltan Mining“.
8. Braeckman, „Looting of the Congo“.
9. Amnesty International, „Democratic Republic of Congo: From Assassination to State Murder?“, AI Index: AFR 62/023/2002, 12 decembrie 2002; „Death Sentences for 'Kabila Killers'“, BBC, 7 ianuarie 2003, http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/africa/2635295.stm.
10. „Profile: Joseph Kabila“, BBC, actualizat pe 6 decembrie 2006, http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/6209774.stm.
11. International Rescue Committee, „Congo Crisis“. IRC a publicat patru rapoarte, actualizându-și de fiecare dată estimările privind numărul de morți: 2000 – 1,7 milioane; 2001 – 2,5 milioane; 2005 – 3,8 milioane; 2008 – 5,4 milioane. Studiul din 2008 conchidea că rata mortalității din Congo încă depășea media africană,

fapt susținut de cele peste 1,5 milioane de decese suplimentare survenite de la încetarea oficială a ostilităților; totuși, numărul deceselor violente a scăzut abrupt de la 11,1% în perioada de vârf a luptelor la 1,5% după decembrie 2006, iar IRC nu mai vorbește despre un „război“, ci despre o „criză umanitară“. În ierarhizarea mea, pun pe seama acestui război doar cele 3,8 milioane de decese suplimentare relevate de studiul din 2005, care s-au produs pe durata conflictului.
12. Nolen, „The War on Women“.
13. *Ibid*.

Ce am descoperit: Analiza

1. Pentru un asemenea exemplu, vezi „Homosexuality in Nazi Germany“, Conservapedia, http://www.conservapedia.com/Homosexuality_in_Nazi_Germany.
2. David Biello, „Rise and Fall of Chinese Dynasties Tied to Changes in Rainfall“, *Scientific American*, 7 noiembrie 2008, http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=monsoon-climate-change-chinese.
3. William J. Broad, „In the Mediterranean, Killer Tsunamis from an Ancient Eruption“, *New York Times*, 2 noiembrie 2009.
4. Kimberly Johnson, „1600 Eruption Led to Global Cooling, Social Unrest“, *National Geographic News*, 29 aprilie 2008, http://news.nationalgeographic.com/news/2008/04/080429-peru-volcano.html.
5. Conform estimărilor prezentate de Carl Haub în articolul „How Many People Have Ever Lived on Earth“, *Population Today*, noiembrie/decembrie 2002, http://www.prb.org/articles/2002/howmanypeoplehaveeverlivedonearth.aspx, în secolul XX au murit în total circa 5,5 miliarde de oameni.
6. Lawrence Keeley, *War before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*, Oxford University Press, New York, 1996, tabelul 6.1.

Anexa 1: Competiția pentru primele 100 de locuri

1. Dares of Phrygia, *History of the Fall of Troy*, Theoi Classical E-Texts Library, http://www.theoi.com/Text/DaresPhrygius.html (accesat pe 14 martie 2011).
2. *Putnam's Home Cyclopedia*, G.P. Putnam, New York, 1852, p. 417 (400000); *A Military Dictionary and Gazetteer: Comprising Ancient and Modern Military Technical Terms…*, Thomas Wilhelm, Philadelphia, 1882, p. 310 (300000).
3. *Historia Augusta*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Claudius*.html (accesat pe 18 martie 2011).
4. Susan P. Mattern, *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, University of California Press, Berkeley, 2002, p. 93.
5. *Historia Augusta*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Probus*.html (accesat pe 18 martie 2011).
6. *Cartea lui Mormon*, Ether 15, 2.
7. Will Durant, *Our Oriental Heritage*, MJF, New York, 1971, p. 459.
8. Rajeev Srinivasan, „The Roots of Hindu Anxiety: An Interview with Controversial Scholar Koenraad Elst“, *India Currents* 9, nr. 11 (28 februarie 1996), p. 21.

9. Koenraad Elst, „India's Holocaust: Belgium Scholar Analyzes 'The Bloodiest Story in History'", *Hinduism Today*, 31 martie 1999.
10. Am găsit două cărți de la sfârșitul secolului al XIX-lea (M.D. Aletheia, *The Rationalist's Manual*, Watts, London, 1897, și William Wright Hardwicke, *The Evolution of Man: His Religious Systems and Social*, Watts, London, 1899) care prezintă niște liste identice cu masacre comise de creștini; printre altele, putem citi următoarele: „7000000 de sarazini măcelăriți. În Spania, 5000000 au pierit în timpul celor opt cruciade". Bănuiala mea este că aici s-a strecurat o greșeală de punctuație. Textul tipărit vorbește despre masacre împotriva sarazinilor, fără să pomenească unde s-au petrecut acestea, și despre opt cruciade desfășurate în Spania. Dar aceste afirmații se află în vădită discordanță cu istoria documentată. Totuși, dacă mutăm punctul după „Spania", vom avea „sarazini măcelăriți în Spania" și, apoi, cinci milioane de oameni uciși în timpul celor opt cruciade undeva în afara Spaniei, ceea ce nu mai contrazice cunoștințele noastre despre cruciadele din Palestina. În orice caz, o asemenea rectificare nu ne oferă vreo siguranță cu privire la numărul de morți. În altă ordine de idei, sunt convins că aceasta este cea mai plictisitoare notă din cartea de față, de vreme ce combină incertitudini statistice cu chestiuni obscure legate de punctuație.
11. Philippe Contamine, *War in the Middle Ages*, Blackwell, New York, 1984, p. 257, citându-l pe J.N. Hillgarth, *The Spanish Kingdoms*, vol. 1, Clarendon Press, Oxford, 1978, p. 342.
12. McFarlane, *The Savage Wars of Peace*, pp. 56–59; Mary Elizabeth Berry, *The Culture of Civil War in Kyoto*, University of California Press, Berkeley, 1994.
13. Vezi, de exemplu, Henry Hampton Halley, *Halley's Bible Handbook*, ed. a XXIV-a, Zondervan, Grand Rapids, MI, 1965.
14. Baron John Emerich Edward Dalberg Acton Acton *et al.*, *The Cambridge Modern History*, vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1903, p. 290.
15. Vezi, de exemplu, Gibbons, „Recent Developments in the Study of the Great European Witch Hunt" (autorul se pronunță în favoarea estimărilor care merg de la 40000 până la 60000); Davies, *Europe* (50000); Rudolf Grimm, „Historians Take a Critical Look at Burning of Witches", Deutsche Presse-Agentur, 5 ianuarie 1999 (recenzie la lucrarea lui Wolfgang Behringer cu titlul *Hexen: Glaube – Verfolgung – Vermarktung*, care citează favorabil estimările cuprinse între 30000 și 100000 și le critică pe cele care variază de la 6 la 13 milioane).
16. Levy, *War in the Modern Great Power System*, p. 90.
17. Corvisier și Childs (ed.), *A Dictionary of Military History and the Art of War*, p. 470.
18. Levy, *War in the Modern Great Power System*, p. 90.
19. Sursa cea mai demnă de încredere care avansează cifre mari este Stephen Shenfield, „The Circassians: A Forgotten Genocide?", în Mark Levene și Penny Roberts, *The Massacre in History*, Berghahn Book, Providence, RI, 1999, p. 154 („Prin urmare, e greu de crezut că numărul celor care au pierit în tragedia circaziană din anii 1860 ar putea fi mai mic de un milion, dacă nu cumva bate spre un milion și jumătate"), însă Shenfield e singurul care vehiculează

asemenea cifre. N-am găsit nici un alt nume important care să-i împărtășească punctul de vedere.

20. Joseph Glascott, „600,000 Aborigines Died after 1788, Study Shows“, *Sydney Morning Herald*, 25 februarie 1987.
21. Mike Dash, *Thug: The True Story of India's Murderous Cult*, Granta Books, London, 2005.
22. Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, Darwin Press, Princeton, NJ, 1995.
23. James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse*, Franz Steiner, Stuttgart, 2000, p. 42.
24. Dintre cele cincisprezece lucrări consultate de mine care oferă estimări ale numărului de morți, opt afirmă că au murit 200000 de civili.
25. Denis Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, Longman, London, 1976, pp. 40–41; John Wright, *Libya: A Modern History*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1982, p. 42.
26. „Burundi Civil War Claims 260,000 Lives – UNFPA“, Panafrican News Agency (PANA) Daily Newswire, 25 aprilie 2004.
27. „Iraqi Official: War Dead 100,000“, BBC, 10 noiembrie 2006, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/6135526.stm; „New Study Says 151,000 Iraqi Dead“, BBC, 10 ianuarie 2008, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/7180055.stm; Jonathan Steele și Suzanne Goldenberg, „What Is the Real Death Toll in Iraq?“, *Guardian*, 19 martie 2008, http://www.guardian.co.uk/world/2008/mar/19/iraq; Kim Gamel, „Secret Tally Shows 87,215 Iraqis Killed since 2005“, Associated Press, 24 aprilie 2009.

Bibliografie selectivă

Adams, Cecil, „Were Christians Really Thrown to the Lions?“, *Straight Dope*, 30 ianuarie 2009, http://www.straightdope.com/columns/read/2841/were-christians-really-thrown-to-the-lions.

Adler, Nanci D., *Victims of Soviet Terror: The Story of the Memorial Movement*, Praeger, Westport, CT, 1993.

Anders, Wladyslaw, și Antonio Munoz, „Russian Volunteers in the German Wehrmacht in WWII“, http://www.feldgrau.com/rvol.html (accesat pe 28 martie 2011).

Applebaum, Anne, *Gulag: A History*, Anchor Books, New York, 2004. [Ed. rom.: Anne Applebaum, *Gulagul: o istorie*, trad. de Simona-Gabriela Vărzan și Vlad Octavian Palcu, Humanitas, București, 2011.]

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books, New York, 2006. [Ed. rom.: Hannah Arendt, *Eichmann la Ierusalim: raport asupra banalității răului*, trad. de Mariana Neț, Humanitas, București, 2008.]

Associated Press, „Ethiopian Ex-Rulers Go on Trial“, *New York Times*, 14 decembrie 1994.

Atkinson, Chris, „Thirty Years War“, http://www.pipeline.com/~cwa/TYW Home.htm (accesat pe 28 martie 2011).

Auguet, Roland, *Cruelty and Civilization: The Roman Games*, Barnes & Noble, New York, 1994 (ed. orig. George Allen & Unwin, 1972).

Bagnall, Nigel, *Essential Histories: The Punic Wars 264–146 BC*, Osprey, New York, 2002.

Baker, G.P., *Justinian: The Last Roman Emperor*, Cooper Square Press, New York, 2002 (ed. orig. 1931).

Becker, Jasper, *Hungry Ghosts: Mao's Secret Famine*, Owl Books, New York, 1996.

Beevor, Antony, *Stalingrad: The Fateful Siege: 1942–1943*, Viking Press, New York, 1998. [Ed. rom.: Antony Beevor, *Stalingrad*, trad. de Delia Răzdolescu, RAO, București, 2005.]

—, *The Fall of Berlin, 1945*, Penguin Books, New York, 2002. [Ed. rom.: Antony Beevor, *Berlin: căderea, 1945*, trad. de Diana Elena Pușcașu și Daniela Truția, RAO, București, 2005.]

Bell, David A., *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Warfare as We Know It*, Houghton Mifflin, New York, 2007.

Bell-Fialkoff, Andrew, „A Brief History of Ethnic Cleansing", *Foreign Affairs* 72, nr. 3 (vara lui 1993), p. 110.

Berkeley, Bill, „An African Success Story? Uganda", *Atlantic* 274, nr. 3 (septembrie 1994), p. 22.

—, *The Graves Are Not Yet Full*, Basic Books, New York, 2001.

Blum, Jerome, *Lord and Peasant in Russia: From the 9th to the 19th Century*, Athenaeum, New York, 1961.

Bodart, Gaston, Harald Westergaard și Vernon L. Kellog, *Losses of Life in Modern Wars: Austria-Hungary, France*, Clarendon Press, Oxford, 1916.

Bonney, Richard, *The Thirty Years' War, 1618–1648*, Osprey, New York, 2002.

Boot, Max, *The Savage Wars of Peace: Small Wars and the Rise of American Power*, Basic Books, New York, 2002.

Bos, Joan, *Joan's Mad Monarchs Series*, http://www.madmonarchs.nl/ (accesat pe 15 martie 2011).

Bouloque, Sylvain, „Communism in Afghanistan", în Stéphane Courtois *et al.*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.

Braeckman, Colette, „The Looting of the Congo", *New Internationalist*, 1 mai 2004.

Bray, R.S., *Armies of Pestilence: The Impact of Disease on History*, Barnes & Noble, New York, 1996.

Bremer, Catherine, „Boiled Bones Show Aztecs Butchered, Ate Invaders", Reuters, 23 august 2006.

Britt, Albert Sydney III, *et al.*, *The Dawn of Modern Warfare*, Avery Publishing Group, Wayne, NJ, 1984.

Browning, Christopher R., *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Harper Perennial, New York, 1998.

Brzezinski, Zbigniew, *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-First Century*, Scribner, New York, 1993.

Buehler, Lester K., „A Study of the Taiping Rebellion", http://www.olemiss.edu/courses/inst203/taiping.txt (accesat pe 15 martie 2011).

Bulloch, John, și Harvey Morris, *The Gulf War: Its Origins, History, and Consequences*, Methuen, London, 1989.

Bureau of Public Affairs, U.S. Department of State, „Background Note: Democratic Republic of Congo", 8 octombrie 2010, http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/2823.htm.

Bury, J.B., *The Invasion of Europe by the Barbarians*, W.W. Norton, New York, 1967 (ed. orig. Macmillan, 1928).

Butler, David, „Agony of the Boat People", *Newsweek*, 2 iulie 1979, p. 42.

Byron, Farwell, *Prisoners of the Mahdi*, W.W. Norton, New York, 1989 (ed. orig. Harper & Row, 1967).

Carayannis, Tatiana, „The Complex Wars of the Congo: Towards a New Analytic Approach", *Journal of Asian and African Studies* 38, nr. 2–3 (1 august 2003).

Carpenter, Dave, „Barbaric Tamerlane Anointed a Whitewashed Hero in Uzbekistan", Associated Press, 5 ianuarie 1998.

Carr, Caleb, *The Devil Soldier: The American Soldier of Fortune Who Became a God in China*, Random House, New York, 1992.

Carrasco, David L., *City of Sacrifice: The Aztec Empire and the Role of Violence in Civilization*, Beacon Press, Boston, 1999.
Casteneda, Jorge G., „A Revolutionary's View of Kabila; Famed Argentine Once Joined Forces with Congo's Rebels“, *Baltimore Sun*, 25 mai 1997.
Center of Military History, „The Korean War, 1950–1953“, în *American Military History*, United States Army, Washington, DC, 1989. Disponibil la http://www.army.mil/cmh-pg/books/AMH/AMH-25.htm.
Chalk, Frank, și Kurt Jonassohn, *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*, Yale University Press, New Haven, CT, 1990.
Chang, Jung, și Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story*, Alfred A. Knopf, New York, 2005.
„Cheju April 3rd Massacre to Be Unearthed“, *Korea Times*, 3 aprilie 2000.
Chirot, Daniel, *Modern Tyrants: The Power and Prevalence of Evil in Our Age*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1994.
Christie, Iain, „Mozambique Celebrates Year of Democracy“, Reuters News, 23 octombrie 1995.
Churchill, Winston S., *The River War – An Account of the Reconquest of the Sudan (1902)*, Nalanda Digital Library, Calicut, India. Disponibil la http://www.nalanda.nitc.ac.in/resources/english/etext-project/history/riverwar/index.htm (accesat pe 3 aprilie 2011).
Clements, Jonathan, *Coxinga and the Fall of the Ming Dynasty*, Sutton, Stroud, Gloucestershire, 2004.
Clodfelter, Michael, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Reference to Casualty and Other Figures, 1618–1991*, McFarland, Jefferson, NC, 1992.
Cocker, Mark, *Rivers of Blood, Rivers of Gold: Europe's Conquest of Indigenous People*, Grove Press, New York, 2001.
Coe, M., Dean Snow și Elizabeth Benson, *Atlas of Ancient America*, Facts on File, New York, 1986.
Coll, Steve, *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden*, Penguin Press, New York, 2004.
Collins, Larry, și Dominique Lapierre, *Freedom at Midnight*, Avon, New York, 1975.
Columbus, Cristopher, *Journal of Cristopher Columbus (during His First Voyage, 1492–1493)…*, trad. engl. de Sir Clements Robert Markham, Chas. J. Clark, London, 1893.
Conquest, Robert, *The Great Terror: A Reassessment*, Oxford University Press, New York, 1992.
Corvisier, André, și John Childs, *A Dictionary of Military History and the Art of War*, Blackwell, Cambridge, MA, 1994.
Courtois, Stéphane, *et al.*, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999. [Ed. rom.: Stéphane Courtois *et al.*, *Cartea neagră a comunismului: crime, teroare, represiune*, trad. de Maria Ivănescu, Humanitas, București, 1998.]
Curry, Anne, *Essential Histories: The Hundred Years' War 1337–1453*, Osprey, Oxford, 2002.
Czech News Agency, „Profile: Organised Sudeten Deportations Began 50 Years Ago“, CTK National News Wire, 23 ianuarie 1996.

—, „Transfer of Germans from Czechoslovakia“, CTK National News Wire, 17 ianuarie 1997.

Davidson, Basil, *Africa in History: Themes and Outlines*, Touchstone, New York, 1991.

Davidson, Phillip B., *Vietnam at War: The History, 1946–1975*, Oxford University Press, New York, 1988.

Davies, Norman, *Europe: A History*, HarperCollins, New York, 1998.

Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*, Verso, London, 2001.

Davis, Robert C., *Christian Slaves, Muslim Masters: White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500–1800*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.

De Crespigny, Rafe, „Man from the Margin: Cao Cao and the Three Kingdoms“, Fifty-First George Morisson Lecture in Ethnology, 1990. Disponibil la http://www.anu.edu.au/asianstudies/decrespigny/morrison51.html (accesat pe 18 martie 2011).

—, „The Three Kingdoms and Western Jin: A History of China in the Third Century“, ediție electronică, noiembrie 2003, http://www.anu.edu.au/asianstudies/decrespigny/3KWJin.html.

Desbarats, Jacqueline, și Karl D. Jackson, „Vietnam 1975–1982: The Cruel Peace“, *Washington Quarterly*, toamna lui 1985.

Diamond, Jared, *The Third Chimpanzee: The Evolution and Future of the Human Animal*, HarperCollins, New York, 1992.

—, *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*, W.W. Norton, New York, 1997. [Ed. rom.: Jared Diamond, *Viruși, arme și oțel: soarta societăților*, trad. de Mircea Ștefănescu și Teodor Fleșeru, ALL, București, 2010.]

—, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Viking, New York, 2005.

Dillon, Michael, *China's Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects*, Routledge, New York, 1999.

Do, Minh, „Le Loi's Struggle: Under the Ming Dynasty“, *VietNow Magazine*, 31 iulie 1997.

Dornberg, John, „Germany's Expellees and Border Change: An Endless Dilemma?“, *German Life* 2, nr. 1 (31 iulie 1995), p. 18.

Drescher, Seymour, „Atlantic Slave Trade and the Holocaust“, în Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview, Boulder, CO, 1996.

Duffy, James P., și Vincent L. Ricci, *Czars: Russia's Rulers for Over One Thousand Years*, Barnes & Noble, New York, 1995.

Duke, Lynne, „Will Peace Take Hold in Angola?“, *Washington Post*, 14 octombrie 1996.

Dumas, Samuel, și Knud Otto Vedel-Petersen, *Losses of Life Caused by War*, Clarendon Press, Oxford, 1923.

Dunning, Chester S.L., *A Short History of Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*, Pennsylvania State University Press, University Park, 2004.

Durand, J.D., „The Population Statistics of China, AD 2–1953“, *Population Studies* 13, nr. 3 (1960), p. 209.

Durant, Will, și Ariel Durant, *The Age of Napoleon: A History of European Civilization from 1789 to 1815*, MFJ Books, New York, 1975.

Dutt, Romesh, *The Economic History of India under Early British Rule*, Kegan Paul, Trench, Trubner, London, 1902.

Dykman, J.T., „The Soviet Experience in World War Two", http://www.eisenhowerinstitute.org/about/living_history/wwii_soviet_experience.dot (accesat pe 17 martie 2011).

Edgerton, Robert B., *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War*, Westview Press, Boulder, CO, 1999.

—, *Africa's Armies: From Honor to Infamy: A History from 1791 to the Present,* Westview Press, Boulder, CO, 2002.

Ellis, John, *World War II: A Statistical Survey*, Facts on File, New York, 1993.

Encyclopaedia Britannica, ed. a XI-a, University Press, Cambridge, 1910.

Encyclopaedia Britannica, ed. a XV-a, Encyclopaedia Britannica, Chicago, 2005.

Epprecht, Marc, „Democratizing the Southern African Past", *Canadian Journal of History* 30, nr. 2 (august 1995), pp. 323–327.

—, (Recenzie la *Terrific Majesty: The Powers of Shaka Zulu and the Limits of Historical Invention*, de Carolyn Hamilton), *Canadian Journal of History* 34, nr. 3 (decembrie 1999), pp. 423–426.

Erickson, John, și David Dilks, *Barbarossa: The Axis and the Allies*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1994.

Erickson, John, și Ljubica Erickson, *Hitler Versus Stalin: The Second World War on the Eastern Front in Photographs*, Carlton Books, London, 2001.

„Ex-Ugandan Dictator Idi Amin, 80, Dies. A Bizarre, Brutal Leader, He Ruined the Economy and Killed Thousands", *Seattle Times*, 16 august 2003.

„False Dmitry I; The Unlikely Tsar", *Russian Life* 48, nr. 4 (31 august 2005), p. 18.

Farquhar, Michael, *A Treasury of Royal Scandals*, Penguin, New York, 2001.

Fenby, Jonathan, „Crossroads of Conquest", *South China Morning Post* (Hong Kong), 20 noiembrie 1999.

Ferguson, Niall, *The War of the World: Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West*, Penguin, New York, 2006.

Figes, Orlando, *A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution*, Penguin, New York, 1996.

Fisk, Robert, *The Great War for Civilisation: The Conquest of the Middle East*, Alfred A. Knopf, New York, 2005.

Fitzgerald, C.P., *China: A Short Cultural History*, ed. a III-a, Praeger, New York, 1973. [Ed. rom.: C.P. Fitzgerald, *Istoria culturală a Chinei*, trad. de Florentina și Nadina Vișan, Humanitas, București, 1998.]

—, *Mao Tse-Tung and China*, Penguin Books, New York, 1977.

Forbath, Peter, *The River Congo*, Houghton Mifflin, Boston, 1991 (ed. orig. 1977).

Ford, Peter, „Ex-Russian Satellite Enjoys Setting Its Own Agenda", *Christian Science Monitor*, 3 iunie 1997.

Frazier, Ian, „Destroying Baghdad", *New Yorker*, 25 aprilie 2005.

Fremont-Barnes, Gregory, și Todd Fisher, *The Napoleonic Wars: The Rise and Fall of an Empire*, Osprey, Oxford, 2004.

French, Howard W., „Kagame's Hidden War in the Congo", *New York Review of Books*, 24 septembrie 2009, http://www.nybooks.com/articles/23054.

Frieda, Leonie, *Catherine de Medici: Renaissance Queen of France*, Harper Perennial, New York, 2006.

Fuller, J.F.C., *A Military History of the Western World*, vol. 2: *From the Spanish Armada to the Battle of Waterloo*, Da Capo Press, New York, 1955.

Fuller, William C., *Strategy and Power in Russia: 1600–1914*, Free Press, New York, 1992.

Galloway, Joseph, „We Are Mute and Horrified Witnesses to a Reign of Terror", Knight Ridder Newspapers, 8 noiembrie 2004.

Gascoigne, Bamber, *The Great Moguls*, Harper & Row, New York, 1971.

Getty, J. Arch, și Roberta T. Manning (ed.), *Stalinist Terror: New Perspectives*, Cambridge University Press, New York, 1993.

Gibbon, Edward, *Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. Henry Hart Milman, Peter Fenelon Collier, New York, 1845. Disponibil la http://www.sacred-texts.com/cla/gibbon/index/htm (accesat pe 17 martie 2011). [Ed. rom.: Edward Gibbon, *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, antologie, trad. și pref. de Dan Hurmuzescu, 3 vol., Minerva, București, 1976.]

Gibbons, Jenny, „Recent Developments in the Study of the Great European Witch Hunt", *Pomegranate: A New Journal of Neopagan Thought* (Corbett, OR), nr. 5 (1998).

Gilbert, Joshua, „The Goguryeo-Sui Wars", *Armchair General*, 4 noiembrie 2007, http://www.armchairgeneral.com/the-goguryeo-sui-wars.htm.

Gilbert, Martin, *A History of the Twentieth Century*, Avon Books, New York, 1997.

Glantz, David, *The Siege of Leningrad 1941–1944: 900 Days of Terror*, MBI, Osceola, WI, 2001.

GlobalSecurity.org, „Congo War", http://www.globalsecurity.org/military/world/war/congo.htm (accesat pe 17 martie 2011).

Goodspeed, Peter, „Grim North Korea Breaks Its Isolation: Reclusive, Impoverished Nation Cracks Open Its Doors to Foreign Tourists, Businessmen", *Edmonton Journal* (CanWest News Service), 6 noiembrie 2005.

Goodwin, Jason, *Lords of the Horizon: A History of the Ottoman Empire*, Henry Holt, New York, 1998.

Goozner, Merrill, „World Watches North Korea; Early Signs Are 'Encouraging', Clinton Says", *Chicago Tribune*, 10 iulie 1994.

Graff, David A., *Medieval Chinese Warfare, 300–900*, Routledge, New York, 2002.

Grant, Michael, *The Fall of the Roman Empire*, Collier, New York, 1990.

Grau, Lester W., „The Soviet-Afghan War: A Superpower Mired in the Mountains", *Journal of Slavic Military Studies* 17, nr. 1 (martie 2004). Disponibil la http://fmso.leavenworth.army.mil/documents/miredinmount.htm (accesat pe 17 martie 2011).

Green, Barbara, „Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine", în Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview Press, Boulder, CO, 1996.

Green, Dominic, *Three Empires on the Nile: The Victorian Jihad, 1869–1899*, Free Press, New York, 2007.

Greenway, H.D.S., „New Waves across the Steppes", *Boston Globe*, 27 mai 1998.

Grenville, J.A.S., *A History of the World in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1994.

Grousset, René, *Conqueror of the World: The Life of Chingis-khan*, Viking Press, New York, 1972.

Grubin, David (regizor), *Napoleon*, PBS, noiembrie 2000; PBS Home Video, 2001 DVD.

Gunther, John, *Inside Asia*, Harper & Brothers, New York, 1939.

Hack, Karl, și Tobias Rettig, *Colonial Armies in Southeast Asia*, Routledge, New York, 2006.

Halsall, Paul (ed.), *Sources for the Three Slave Revolts*, http://www.fordham.edu/halsall/ancient/3slaverevoltstexts.htm (accesat pe 3 aprilie 2011).

Hansen, Waldemar, *The Peacock Throne: The Drama of Mogul India*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1972.

Hanson, Victor Davis, *Wars of the Ancient Greeks*, Caseell, London, 1999.

—, *Carnage and Culture: Landmark Battles and the Rise of Western Power*, Anchor Books, New York, 2001.

Harden, Blaine, „2 Decades Later, Biafra Remains Lonely Precedent“, *Washington Post*. 27 iunie 1988, p. A1.

Harner, Michael, „The Enigma of Aztec Sacrifice“, *Natural History* 86, nr. 4 (aprilie 1977), pp. 46–51. Disponibil la http://www.latinamericanstudies.org/aztecs/sacrifice.htm.

Harris, Marvin, *Cannibals and Kings: Origins of Culture*, Vintage, New York, 1977.

Harrison, Selig S., „End of the Road“, *Globe and Mail* (Toronto), 11 februarie 1989.

Hartley, Aidan, „Ethiopian 'Reign of Terror' Figures in Mass Trial“, Reuters News, 12 decembrie 1994.

Hassan, Mohamed Olad, „Somali Warlord Says Battle for Mogadishu Not Over“, Associated Press, 11 iunie 2006.

Hastings, Max, *The Korean War*, Touchstone, New York, 1987.

Henige, David P., *Numbers from Nowhere: The American Indian Contact Population Debate*, University of Oklahoma Press, Norman, 1998.

Henry, Neil, „Mengistu Leaves Ethiopia in Shambles“, *Washington Post*, 22 mai 1991.

Hildinger, Erik, *Warriors of the Steppe: A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, Da Capo Press, Cambridge, MA, 1997.

Hirst, David, „Saddam Hussein: Brutal and Opportunist Dictator of Iraq, He Wreaked Havoc on His Country, the Middle East and the World“, *Guardian*, 30 decembrie 2006, http://www.guardian.co.uk/Iraq/Story/0,,1980293,00.html.

Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*, Vintage, New York, 1994. [Ed. rom.: Eric Hobsbawm, *Era extremelor: o istorie a secolului XX, 1914–1991*, trad. de Liliana Ionescu, Cartier, Chișinău, 2015.]

Hochschild, Adam, *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*, Penguin, New York, 1994.

—, *Leopold's Ghost*, Mariner Books, New York, 1998.

—, *Bury the Chains: Prophets and Rebels in the Fight to Free an Empire's Slaves*, Mariner Books, New York, 2005.

Hollway, Don, „Thirty Years' War: Battle of Breitenfeld“, *Military History* (februarie 1996). Disponibil la http://www.historynet.com/wars_conflicts/17_18_century/3030301.html.

Ho Ping-to, *Studies in the Population of China, 1368–1953*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1967.

Horne, Alistair, *La Belle France: A Short History*, Vintage, New York, 2004.

—, *A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962*, New York Review Books, New York, 2006.

Howarth, Patrick, *Attila King of the Huns: The Man and the Myth*, Barnes & Noble, New York, 1994.

Hoyt, Edwin, *199 Days: The Battle for Stalingrad*, Tom Doherty Associates, New York, 1993.

Hughes, Lindsey, *Peter the Great: A Biography*, Yale University Press, New Haven, CT, 2002.

Hui, Victoria Tin-bor, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, New York, 2005.

International Rescue Committee, „Congo Crisis“, http://www.theirc.org/special-reports/congo-forgotten-crisis (accesat pe 28 martie 2011).

Jahan, Rounaq, „Genocide in Bangladesh“, în Samuel Totten *et al*. (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004.

Jensen, Holger, „Peace Is as Difficult as War in Mozambique“, *Rocky Mountain News*, 23 octombrie 1994.

Johnson, Larry, „A Trip to Baghdad Reveals a Nation Sagging under the Weight of Sanctions“, *Seattle Post-Intelligencer*, 11 mai 1999.

Johnson, Paul, *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties*, Harper & Row, New York, 1983. [Ed. rom.: Paul Johnson, *O istorie a lumii moderne: 1920–2000*, trad. de Luana Schidu, ed. a III-a, Humanitas, București, 2014.]

Jones, Terry (regizor), „Gladiators: The Brutal Truth“, *Medieval Lives*, BBC, 1999; BBC Warner, 2008 DVD.

Jordan, Winthrop D., *The White Man's Burden: Historical Origins of Racism in the United States*, Oxford University Press, New York, 1974.

Juvaynī, Alā al-Dīn Atā Malik, *Genghis Khan: The History of the World Conqueror*, Manchester University Press, Manchester, 1997.

Kadane, Kathy, „U.S. Accused of Role in Massacre. Ex-Envoys Say They Gave Indonesia Names of Its Enemies“, *Chicago Tribune*, 23 mai 1990.

Kaplan, Robert D., „A Microcosm of Africa's Ills: Sudan“, *Atlantic* 259 (aprilie 1987), p. 20.

—, „Starting Over: A New Government Has Brought Relative Stability to Uganda, for the Time Being“, *Atlantic* 259 (aprilie 1987), p. 18.

Kaplow, Larry, „Consequences of Kuwait: Sanctions Have Iraq Withering“, *Atlanta Journal and Constitution*, 13 iunie 1999.

Karmini, Niniek, „40 Years on, Indonesian Victims of One of 20th Century's Worst Massacres Wait for Justice“, Associated Press, 30 septembrie 2005.

Karnow, Stanley, *Vietnam: A History*, Viking, New York, 1983.

Keay, John, *India: A History*, Grove Press, New York, 2000.

Keegan, John, *The Face of Battle*, Vintage Books, New York, 1976.

—, *The Mask of Command*, Penguin, New York, 1987.
—, *The Price of Admiralty,* Penguin, New York, 1988.
—, *The Second World War*, Penguin, New York, 1990.
—, *A History of Warfare*, Vintage Books, New York, 1993.
— (ed.), *Harper Collins Atlas of the Second World War*, Times Books, London, 1997.
—, *The First World War*, Vintage Books, New York, 2000.
Keen, Benjamin, *The Aztec Image in Western Thought*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 1990.
Kiernan, Ben, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale University Press, New Haven, CT, 2007.
Kinder, Hermann, și Werner Hilgemann, *The Anchor Atlas of World History*, Anchor Books, New York, 1978. [Ed. rom.: Hermann Kinder și Werner Hilgemann, *Atlas de istorie mondială*, trad. de Mihai Moroiu, 2 vol., RAO, București, 2001.]
Kingsley, Sean, *God's Gold: A Quest for the Lost Temple Treasures of Jerusalem*, Harper, New York, 2007.
Kinzer, Stephen, „Kinder, Gentler Tamerlane Inspires Uzbekistan“, *New York Times*, 10 noiembrie 1997.
Klein, Shelley, *The Most Evil Dictators in History*, Barnes & Noble, New York, 2004.
Klyuchevsky, Vasili, *Peter the Great*, Vintage, New York, 1958.
Knecht, Robert J., *Essential Histories: The French Religious Wars 1562–1598*, Osprey, Oxford, 2002.
Kohn, George Childs, *Dictionary of Wars*, ed. rev., Checkmark, New York, 1999.
Krah, Matkus, „The Germans as Victims?“, *Jerusalem Report*, 17 iunie 2002, p. 30.
Kyle, Donald, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, Routledge, New York, 2001.
„The Land System of Heavenly Kingdom“, în *Modern History Sourcebook: The Taiping Rebellion, 1851–1864*, http://www.fordham.edu/halsall/mod/taiping.html (accesat pe 28 martie 2011).
Lawless, Patrick, „After the Terror, the Sun May Rise on Bloody Mozambique“, *Sydney Morning Herald*, 22 octombrie 1994.
Lei Hai-tsung, „The Warring States“, publicat inițial în manuscris dactilografiat de către War Area Service Corps, Kunming, martie 1943, http://www.sfu.ca/davidlamcentre/nacrp/articles/leihaizong/leihaizong.html (accesat pe 17 martie 2011).
Lekic, Slobodan, „Controversy over Elusive Document Revives Interest in 1965 Coup“, Associated Press, 30 martie 2000.
Lemarchand, René, „The Rwanda Genocide“, în Samuel Totten *et al*. (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004.
Leonard, Andrew, „The 'History War' in Northeast Asia“, *Salon*, 14 martie 2007, http://www.salon.com/tech/htww/2007/03/14/history_wars/print.html.
Levy, Jack, *War in the Modern Great Power System, 1495–1975*, University Press of Kentucky, Lexington, 1983.
Liddell, Hart B.H., *History of the Second World War*, G.P. Putnam's Sons, New York, 1970.

Lieu, Samuel N.C., *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1992.

—, *Manichaeism in Central Asia and China*, Brill, Boston, 1998.

Lincoln, W. Bruce, *Red Victory: A History of the Russian Civil War*, Da Capo Press, New York, 1989.

Linden, Eugene, „The Global Famine of 1877 and 1899", *Globalist*, 4 septembrie 2006, http://www.theglobalist.com/DBWeb/StoryId.aspx?StoryId=5516.

Livi-Bacci, Massimo, *A Concise History of World Population*, Blackwell, Oxford, 2001.

Lloyd, Christopher, *The Navy and the Slave Trade: The Suppression of the African Slave Trade in the Nineteenth Century*, Cass, London, 1968.

Loewen, James W., *Lies My Teacher Told Me*, Touchstone, New York, 1995.

Lorge, Peter Allan, *War, Politics and Society in Early Modern China, 900–1795*, Taylor & Francis, New York, 2005.

Lynn, John, *The French Wars 1667–1714*, Osprey, Oxford, 1995.

Maalouf, Amin, *The Crusades through Arab Eyes*, Schocken Books, New York, 1984.

Mace, James E., „Soviet Man-Made Famine in the Ukraine", în Samuel Totten *et al*. (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004.

Maddison, Angus, *Contours of the World Economy, 1–2030 AD: Essays in Macro-economic History*, Oxford University Press, New York, 2001.

Man, John, *Genghis Khan: Life, Death, and Ressurection*, Thomas Dunne Books, New York, 2004.

—, *The Terra Cotta Army: China's First Emperor ant the Birth of a Nation*, Da Capo Press, Cambridge, MA, 2008.

Manchester, William, *American Caesar*, Dell, New York, 1978.

Mann, Charles C., *1491: New Revelations of the Americas before Columbus*, Vintage, New York, 2005.

Manthorpe, Jonathan, „Mengistu's Brutal Regime Lasted Surprisingly Long", *Toronto Star*, 22 mai 1991.

Manucci, Niccolao, *Mogul India, 1653–1708*, John Murray, London, 1908.

Marcus, David L., „Relentless War Wears on Angolans: Many Speak of Yearning for Peace Yet Strife Persists", *Dallas Morning News*, 23 ianuarie 1994.

Margolin, Jean-Louis, „China: A Long March into Night", în Stéphane Courtois *et al*., *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, trad. engl. de Jonathan Murphy și Mark Kramer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.

Marozzi, Justin, *Tamerlane: Sword of Islam, Conqueror of the World*, Da Capo Press, Cambridge, MA, 2004.

Marrus, Michael Robert, *The Unwanted: European Refugees from the First World War through the Cold War*, Temple University Press, Philadelphia, 2002.

Marshall, Julian, „Obituary: Milton Obote: The First Leader of an Independent Uganda, He Imposed Virtual One-Man Rule, but Was Twice Overthrown", *Guardian*, 12 octombrie 2005.

Massing, Michael, „Does Democracy Avert Famine? Amartya Sen's Famous Theory Is Being Tested by Starvation in India", *New York Times*, 1 martie 2003.

Matray, James J., „Revisiting Korea: Exposing Myths of the Forgotten War", *Prologue Magazine* 34, nr. 2 (vara lui 2002). Disponibil la http://www.archives.gov/publications/prologue/2002/summer/korean_myths-1.html.

Mayell, Hillary, „Genghis Khan a Prolific Lover, DNA Data Implies", *National Geographic*, 14 februarie 2003, http://www.nationalgeographic.com/news/2003/02/ 0214_030214_genghis.html.

Mayer, Arno J., *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2000.

Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Vintage, New York, 1998.

McDougall, Alan, „Dirty Hands: Atrocities of World War I", Channel 4, 2002, http://www.channel4.com/history/microsites/H/history/c-d/dirtyhands.html.

McEvedy, Colin, *The Penguin Atlas of Modern History (to 1815)*, Penguin, New York, 1972.

—, *The Atlas of World Population History*, Penguin, New York, 1978.

—, *The New Penguin Atlas of Medieval History*, Penguin, New York, 1992.

—, *The Penguin Atlas of African History*, Penguin, New York, 1995.

—, *The Penguin Historical Atlas of the Pacific*, Penguin, New York, 2002.

McEvedy, Colin, și David Woodroffe, *The New Penguin Atlas of Recent History: Europe since 1815*, Penguin, New York, 1998.

McFarlane, Alan, *The Savage Wars of Peace: England, Japan and the Malthusian Trap*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.

Mcgreal, Chris, „Worrying Past of a Rebel in Crocodile Shoes", *Guardian*, 21 mai 1997.

McKillop, Heather Irene, *The Ancient Maya: New Perspectives*, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA, 2004.

McKnight, Michael, „Goguryeo: Ancient Kingdom, Modern Passions", *Invest Korea Journal*, ianuarie–februarie 2008, http://www.investkorea.org/InvestKorea War/work/journal/content/content_main.jsp?code=4540408.

McLynn, Frank, *Villa and Zapata: A History of the Mexican Revolution*, Carroll & Graf, New York, 2000.

McMahon, Colin, „The Rehabilitation of Tamerlane", *Chicago Tribune*, 17 ianuarie 1999.

McNeill, William H., *The Pursuit of Power*, University of Chicago Press, Chicago, 1982.

—, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, University of Chicago Press, Chicago, 1990.

McPherson, James M., *Battle Cry of Freedom*, Oxford University Press, New York, 1988.

McWilliam, Ian, „Uzbekistan Restores Samarkand to Boost Nationalist Pride", *Los Angeles Times*, 23 august 1994.

Mehta, J.L., *Advanced Study in the History of Medieval India*, Sterling, New Delhi, 1996.

Meier, Christian, *Caesar: A Biography*, Basic Books, New York, 1982.

Meisner, Maurice, *Mao's China and After*, ed. a III-a, Free Press, New York, 1999.

Melson, Robert F., „The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Twentieth-Century Genocide", în Alan S. Rosenbaum (ed.), *Is the Holocaust*

Unique? Perspectives on Comparative Genocide, Westview Press, Boulder, CO, 1996.

Meltzer, Milton, *Slavery: A World History*, Da Capo Press, New York, 1993.

Miller, Kelly, *Kelly Miller's History of the World War for Human Rights*, 1919. Disponibil la http://www.gutenberg.org/files/19179/19179-h/19179-h.htm (accesat pe 28 martie 2011).

Miller, Reid G., „Marines Pull Last Peacekeepers out of Somalia, Ending $2 Billion Mission", Associated Press, 3 martie 1995.

Milton, Giles, *White Gold: The Extraordinary Story of Thomas Pellow and Islam's One Million White Slaves*, Farrar, Strauss & Giroux, New York, 2004.

Mommsen, Theodor, *History of Rome*, Scribner, New York, 1908. [Ed. rom.: Theodor Mommsen, *Istoria romană*, trad. de Joachim Benno Nikolaus, studiu introductiv de Zoe Petre, 4 vol., Polirom, Iași, 2009.]

Morgan, David, *The Mongols*, Blackwell, Oxford, 1986.

Mortimer, Ian, „Poitiers: High Point of the Hundred Years' War", *History Today* 56, nr. 9 (1 septembrie 2006).

Mote, Frederick W., *Imperial China, 900–1800*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.

Mote, Frederick W., și Denis Twitchett (ed.), *The Cambridge History of China*, vol. 7: *The Ming Dynasty, 1368–1644, Part 1*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Muir, Rory, *Tactics and the Experience of Battle in the Age of Napoleon*, Yale University Press, New Haven, CT, 2000.

Murphy, John, „Hopes High as Rwanda, Congo Sign Peace Pact", *Baltimore Sun*, 31 iulie 2002.

Murphy, William S., „Lincoln Brigade Survivors Relive Wartime Exploits", *Los Angeles Times*, 25 aprilie 1986.

Newark, Tim, *Medieval Warlords*, Blandford Press, Poole, 1987.

Newsinger, John, „The Taiping Peasant Revolt", *Monthly Review*, octombrie 2000.

Nolen, Stephanie, „The War on Women", *Globe and Mail* (Toronto), 27 noiembrie 2004.

Norwich, John Julius, *A Short History of Byzantium*, Vintage Books, New York, 1997.

Notar, Beth E., „The Chinese Sultanate: Islam, Ethnicity, and the Panthay Rebellion in Southwest China, 1856–1873", *Pacific Affairs* 80, nr. 1 (22 martie 2007).

Obermeyer, Ziad, Christopher J.L. Murray și Emmanuela Gakidou, „Fifty Years of Violent War Deaths from Vietnam to Bosnia: Analysis of Data from the World Health Survey Programme", *British Medical Journal* 336 (2008), p. 1482.

„Ojukwu Blames Civil War on Gowon", *Vanguard Daily* (Lagos), 1 martie 2001.

Omestad, Thomas, „Gulag Nation", *U.S. News & World Report*, 23 iunie 2003, p. 12.

Ormsby, Eric, „The Hidden Historian", *New York Sun*, 21 septembrie 2005.

Orwell, George, *Homage to Catalonia*, Houghton Mifflin Harcourt, New York, 1952. [Ed. rom.: George Orwell, *Omagiu Cataloniei*, trad. de Radu Lupan, pref. de Vladimir Tismăneanu, Polirom, Iași, 2009.]

Osborn, Andrew, „Genghis Khan: He's Mister Nice Guy Now", *Hamilton Spectator* (Ontario), 12 mai 2005.

Osborn, William M., *The Wild Frontier: Atrocities during the American-Indian War from Jamestown Colony to Wounded Knee*, Random House, New York, 2000.

O'Shea, Stephen, *The Perfect Heresy: The Revolutionary Life and Death of the Medieval Cathars*, Walker, New York, 2000.

Ottaway, David B., „'Slave Trade' in Mozambicans Cited", *Washington Post*, 26 noiembrie 1990.

Overy, Richard (ed.), *Hammond Atlas of the 20th Century*, Times Books, London, 1996.

—, *Russia's War*, Penguin Books, New York, 1997.

Pakenham, Thomas, *The Scramble for Africa*, Avon Books, New York, 1991.

—, „Where a Million Died" (recenzie la *Harrowing of Mozambique*, de William Finnegan), *New York Times*, 26 aprilie 1992.

Palmer, Alan, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, Barnes & Noble, New York, 1992.

Palmowski, Jan, *Dictionary of Twentieth Century World History*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

Pankhurst, Richard, „A History of Early Twentieth Century Ethiopia" (serie de 20 de articole), *Addis Tribune*, ianuarie–mai 1997.

Parenti, Christian, „Back to the Motherland: Cuba in Africa", *Monthly Review*, iunie 2003, http://www.monthlyreview.org/0603parenti.htm.

Paterculus, C. Velleius, *The Roman History*, Loeb Classical Library, 1924. Disponibil la http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/ Roman/Texts/Velleius_Paterculus/home.html.

Peers, Chris, *Warlords of China: 700 BC to AD 1662*, Arms & Armour Press, London, 1998.

Picton, John, „Tamerlane. The Curse of 'The Viper' Reached Right into the 20th Century", *Toronto Star*, 12 iulie 1987.

Pipes, Daniel, „A Border Adrift: Origins of the Iraq-Iran War", 1983, http://www.danielpipes.org/article/164.

Platonov, S.F., *The Time of Troubles: A Historical Study of the Internal Crisis and Social Struggle in Sixteenth- and Seventeenth-Century Muscovy*, University Press of Kansas, Lawrence, 1985.

Plutarch, *Parallel Lives*, Loeb Classical Library ed., G.P. Putnam, New York, multiple ediții. Disponibil la http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/home.html.

Pocha, Jehangir S., „Once-Feared Invader's Reputation Gets a Revival", *Boston Globe*, 3 iulie 2005.

Porch, Douglas, *Wars of Empire*, Cassell, London, 2000.

Powell, Ivor, „The Butcher SA Plays Host To", *Mail and Guardian* (Johannesburg), 3 decembrie 1999.

Prasad, J. Durga, *History of the Andhras up to 1565 A.D.*, P.G. Publishers, Guntur, 1988. Disponibil la http://www.katragadda.com/articles/HistoryOfThe Andhras.pdf (accesat pe 9 martie 2011).

Pratt, Fletcher, *The Battles That Changed History*, Dolphin, Garden City, NY, 1956.

Pulleyblank, Edwin G., „An Lu-shan Rebellion and the Origins of Chronic Militarism in Late T'ang China", în John Curtis Perry și Bardwell L. Smith (ed.), *Essays on T'ang Society: The Interplay of Social, Political and Economic Forces*, E.J. Brill, Leiden, 1976.

„Radio Expeditions: Coltan Mining and Eastern Congo's Gorillas", NPR, 20 decembrie 2001, http://www.npr.org/programs/re/archivesdate/2001/dec/20011220.coltan.html.

Radzinsky, Edward, *Stalin*, Anchor Books, New York, 1997.

Rake, Alan, „Where Kabila Went Wrong", *New African*, 1 martie 2001.

Rapoport, Louis, „Knives Are Out for a Bloodstained Ruler", *Sydney Morning Herald*, 28 aprilie 1990.

Riasanovsky, Nicholas V., *The History of Russia*, ed. a VI-a, Oxford University Press, New York, 2000.

Ribeiro, Darcy, „Indigenous Cultures and Languages in Brazil", în Janice Hopper (ed.), *Indians of Brazil in the Twentieth Century*, Institute for Cross-Cultural Research, Washington, DC, 1967.

Riley-Smith, Jonathan, *The Crusades: A Short History*, Yale University Press, New Haven, CT, 1987.

Ritter, E.A., *Shaka Zulu*, Penguin, New York, 1955.

Ritter, Gerhard, *Frederick the Great*, University of California Press, Berkeley, 1968.

Rogers, Guy MacLean, *Alexander: The Ambiguity of Greatness*, Random House, New York, 2004.

Rogozinski, Jan, *A Brief History of the Caribbean: From the Arawak and the Carib to the Present*, Meridian, New York, 1992.

„Romance of the Three Kingdoms", TV Tropes, http://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Literature/RomanceOfTheThreeKingdoms (accesat pe 20 martie 2011).

Rosen, William, *Justinian's Flea: The First Great Plague and the End of the Roman Empire*, Penguin, New York, 2007.

Rosenbaum, Alan S. (ed.), *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Westview Press, Boulder, CO, 1996.

Rosenburg, Tina, *The Haunted Land: Facing Europe's Ghosts after Communism*, Vintage, New York, 1995.

Rothenberg, Gunther, *The Napoleonic Wars*, Cassell, London, 1999.

Rowen, Herbert H., *A History of Early Modern Europe: 1500–1815*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, 1960.

Ruiz, Julius, „Franco and the Spanish Civil War", *History Review*, 1 decembrie 2007.

Rummel, Rudolph J., *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder since 1917*, Transaction, New Brunswick, NJ, 1990.

—, *China's Bloody Century: Genocide and Muss Murder since 1900*, Transaction, New Brunswick, NJ, 1991.

—, *Death by Government*, Transaction, New Brunswick, NJ, 1994.

—, *Statistics of Democide*, http://www.hawaii.edu/powerkills.

Sale, George, *et al.*, *An Universal History, from the earliest account of time. Compiled from original authors; and illustrated with maps, cuts, notes, etc. With a general index to the whole*, Osborne, London, 1747.

Salisbury, Harrison E., *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, Da Capo Press, Cambridge, MA, 2003.

Salopek, Paul, „Inklings of Peace Intrude in Bereft Angola. Power Struggle over Oil and Diamonds May Be Near End as Government Forces Put Rebels to Rout", *Chicago Tribune*, 14 ianuarie 2000.

Sanchez, Carlos, „A Victory Tempered by Sorrow", *Washington Post*, 26 mai 1991.

Sarkees, Meredith Reid, „The Correlates of War Data on War: An Update to 1997", *Conflict Management and Peace Science* 18, nr. 1 (2000), pp. 123–144. Disponibil la http:/www.correlatesofwar.org/cow2data/WarData/IntraState/Intra-StateWarFormat(V3-0).htm.

Scheidel, Walter, *Debating Roman Demography*, Brill, Boston, 2001.

Scheina, Robert L., *Latin America's Wars*, vol. 1: *The Age of the Caudillo, 1791–1899*, Brassey's, Washington, DC, 2003.

Schiller, Friedrich, *History of the Thirty Years' War in Germany*, în *The Works of Frederick Schiller*, trad. engl. de A.J.W. Morrison, Henry G. Bohn, London, 1860.

Schom, Alan, *Napoleon Bonaparte*, Harper Perennial, New York, 1997.

Scott, Jonathan, și Muhammad Qāsim Hindū-Šāh Astarābādī Firišta, *Ferishta's History of Dekkan from the First Mahummedan Conquests*, J and W Eddowes, Shrewsbury, 1794.

Segal, Ronald, *Islam's Black Slaves*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 2001.

Service, Robert, *A History of Twentieth-Century Russia*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997.

Sewell, Robert, *A Forgotten Empire: Vijayanagar; A Contribution to the History of India*, Project Gutenberg, 2002. Disponibil la http://www.gutenberg.org/cache/epub/3310/pg3310.html.

Shenon, Philip, „Washington and Baghdad Agree on One Point: Sanctions Hurt", *New York Times*, 22 noiembrie 1998.

Shi, Youzhong, *The Taiping Ideology: Its Sources, Interpretations, and Influences*, University of Washington Press, Seattle, 1967.

Shirer, William I., *The Rise and Fall of the Third Reich*, Fawcett Crest, New York, 1960.

Sieno, Casimiro, „Angolan Peace Talks Restart as Fightings Continue", Associated Press, 29 iulie 1994.

Sima Qian, *Records of the Grand Historian: Qin Dynasty*, trad. engl. de Burton Watson, Columbia University Press, New York, 1993.

Simkin, John, „The Vietnam War", Spartacus Educational, http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/VietnamWar.htm (accesat pe 3 aprilie 2011).

Sivard, Ruth Leger, *World Military and Social Expenditures 1987–1988*, ed. a XII-a, World Priorities, Washington, DC, 1988.

Skidmore, Thomas E., și Peter H. Smith, *Modern Latin America*, ed. a IV-a, Oxford University Press, New York, 2002.

Smith, Helmut Wasser (ed.), *The Holocaust and Other Genocides: History, Representation, Ethics*, Vanderbilt University Press, Nashville, 2002.

Solzhenitsyn, Aleksandr I., *The Gulag Archipelago*, Harper & Row, New York, 1973. [Ed. rom.: Aleksandr Soljenițîn, *Arhipelagul Gulag*, trad. și note de Nicolae Iliescu, 3 vol., Univers, București, 2008.]

Sommerville, J.P., „Russia's Time of Troubles", *Seventeenth Century Europe*, primăvara lui 2006, http://history.wisc.edu/sommerville/351/351-10.htm.

Sorokin, Pitirim, *Social and Cultural Dynamics*, vol. 3, Bedminster Press, New York, 1962.

Spaeth, Anthony, *et al*., „The Price of Freedom", *Time*, 11 august 1997.

Spence, Jonathan D., *The Search for Modern China*, W.W. Norton, New York, 1991.

—, *God's Chinese Son: The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan*, W.W. Norton, New York, 1996.

Spence, Jonathan D., și John E. Willis (ed.), *From Ming to Ch'ing*, Yale University Press, New Haven, CT, 1979.

Sperling, Carrie, „Mother of Atrocities: Pauline Nyiramasuhuko's Role in the Rwandan Genocide", *Fordham Urban Law Journal* 33, nr. 2 (1 ianuarie 2006), p. 637.

Staff of Strategy & Tactics Magazine, *War in the East: The Russo–German Conflict, 1941–1945*, Simulation Publications, New York, 1977.

Stannard, David E., *American Holocaust*, Oxford University Press, New York, 1993.

Stewart, Matthew, „Catastrophe at Smyrna", *History Today* 54, nr. 7 (1 iulie 2004), p. 27.

Stockwin, Harvey, „East Pakistan's Bloody Death, 30 Years On", *Japan Times*, 25 martie 2001.

Strachan, Hew, *The First World War*, Penguin Books, London, 2003.

Strauss, Barry, *The Battle of Salamis: The Naval Encounter that Saved Greece – and Western Civilization*, Simon & Schuster, New York, 2005.

—, *The Spartacus War*, Simon & Schuster, New York, 2010.

Strosser, Ed, și Michael Prince, *Stupid Wars: A Citizen's Guide to Botched Putsches, Failed Coups, Inane Invasions, and Ridiculous Revolutions*, HarperCollins, New York, 2008.

Suellentrop, Chris, „Are 1 Million Children Dying in Iraq?", *Slate*, 9 octombrie 2001.

Thomas, Hugh, *The Slave Trade: The Story of the Atlantic Slave Trade: 1440–1870*, Simon & Schuster, New York, 2005.

—, *Rivers of Gold: The Rise of the Spanish Empire, from Columbus to Magellan*, Random House, New York, 2003.

Thornton, Russell, *American Indian Holocaust and Survival: A Population History since 1492*, University of Oklahoma Press, Norman, 1987.

Time-Life-Books, *Powers of the Crown: Time Frame AD 1600–1700*, Time-Life-Books, Alexandria, VA, 1989.

—, *Aztecs: Reign of Blood and Splendor*, Time-Life-Books, Alexandria, VA, 1992.

Toland, John, *The Rising Sun: The Decline and Fall of the Japanese Empire 1936–1945*, Bantam, New York, 1970.

Totten, Samuel, *Dictionary of Genocide: A–L*, Greenwood Press, Westport, CT, 2008.

Totten, Samuel, *et al*. (ed.), *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, ed. a II-a, Routledge, New York, 2004.

Trueman, Chris, *France in the Sixteenth Century: French Wars of Religion*, History Learning Site, 2000–2007, htp://www.historylearningsite.co.uk/FWR.htm (accesat pe 28 martie 2011).

Tuchman, Barbara W., *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*, Ballantine, New York, 1978.

Turchin, Peter, *Historical Dynamics: Why States Rise and Fall*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2003.

Twitchett, Denis, și John K. Fairbank (ed.), *The Cambridge History of China*, vol. 1: *The Ch'in and Han Empires 221 B.C.–A.D. 220*, Cambridge University Press, New York, 1986.

—, *The Cambridge History of China*, vol. 3: *Sui and T'ang China 589–906, Part 1*, Cambridge University Press, New York, 1986.

Uhalley, Stephen, Jr., „The Taipings at Ningpo: The Significance of a Forgotten Event“, *Journal of the Hong Kong Branch of the Royal Asiatic Society* 11 (1971). Disponibil la http://sunzi.lib.hku.hk/hkjo/view/44/4401204.pdf (accesat pe 23 martie 2011).

Umutesi, Marie Beatrice, „Is Reconciliation Between Hutus and Tutsis Possible?“, *Journal of International Affairs* 60, nr. 1 (22 septembrie 2006), p. 157.

Unschuld, Paul U., *Medicine in China: A History of Pharmaceutics*, University of California Press, Berkeley, 1986.

Urlanis, Boris, *Wars and Population*, Progress Publishers, Moscow, 1971.

U.S. Holocaust Memorial Museum, *Historical Atlas of the Holocaust*, Macmillan, New York, 1996.

U.S. Senate Committee on Government Operations, *Korean War Atrocities. Report of the Committee on Government Operations Made throught Its Permanent Subcommittee on Investigations by Its Subcommittee on Korean War Atrocities pursuant to S. Res. 40*, 83rd Cong., 2d sess., S. Rep. No. 84, Government Printing Office, Washington, DC, 1954.

Utley, Robert M., și Withcomb E.Washburn, *Indian Wars*, Mariner Books, Boston, 1987.

Vecamer, Arvo L., „A Germany-Soviet Military-Economic Comparison“, http://www.feldgrau.com/econo.html (accesat pe 28 martie 2011).

Verdirame, Guglielmo, „The Genocide Definition in the Jurisprudence of the Ad Hoc Tribunals“, *International and Comparative Law Quarterly* 49 (2000), pp. 583 *sqq*.

Wallechinsky, David, *David Wallechinsky's Twentieth Century: History with the Boring Parts Left Out*, Little, Brown, Boston, 1995.

—, *Tyrants: The World's 20 Worst Living Dictators*, HarperCollins, New York, 2006.

Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford University Press, New York, 2005.

Wasswa, Henry, „Uganda's First Prime Minister, and Two-Times President, Dead at 80“, Associated Press, 10 octombrie 2005.

Weatherford, Jack, *Genghis Han and the Making of the Modern World*, Three Rivers Press, New York, 2004.

Wedgwood, C.V., *The Thirty Years' War*, New York Review Books, New York, 2005 (ed. orig. Jonathan Cape, 1938).

Wehrfritz, George, B.J. Lee *et al.*, „Ghosts of Cheju“, *Newsweek*, 19 iunie 2000.

Weiss, Herbert F., și Tatiana Carayannis, „Reconstructing the Congo“, *International Affairs* 58, nr. 1 (22 septembrie 2004).

Weiss, Lowell, „Timing Is Everything; Vietnamese Refugees in the U.S.“, *Atlantic* 273, nr. 1 (ianuarie 1994), p. 32.

Welch, Matt, „The Politics of Dead Children: Have Sanctions against Iraq Murdered Millions?“, *Reason*, martie 2002, http://www.reason.com/news/show/28346.html.

Wheatcroft, Andrew, *Infidels: A History of the Conflict between Christendom and Islam*, Random House, New York, 2005.

Whigham, Thomas L., și Barbara Potthast, „The Paraguayan Rosetta Stone: New Insights into the Demographics of the Paraguayan War, 1864–1870“, *Latin America Research Review* 34, nr. 1 (1 ianuarie 1999), p. 174.

Whiting, Kenneth L., „Indonesia Still Dealing with Carnage of 25 Years Ago after Failed Coup“, *Los Angeles Times*, 10 februarie 1991.

Wilford, John Noble, *The Mysterious History of Columbus*, Vintage, New York, 1991.

Williams, Henry Smith, *The Historian's History of the World*, Trow Press, New York, 1904.

Williams, Jeremy, „'Kill'em All': American Military Conduct in the Korean War“, *BBC History*, 2 ianuarie 2002, http://www.bbc.co.uk/history/worldwars/coldwar/korea_usa_ 01.html.

Williams, Philip, „Uganda Marks 25 Years of Chaotic Independence Today“, United Press International, 9 octombrie 1987.

Willmott, H.P., *The Second World War in the Far East*, Cassell, London, 1999.

Wilson, Colin, *Mammoth Book of the History of Murder*, Carrol & Graf, New York, 2000.

Wilson, Peter H., „Latin America's Total War: Peter H. Wilson Revisits the War of the Triple Alliance, Latin America's Bloodiest Conflict“, *History Today* 54, nr. 5 (1 mai 2004), p. 52.

Wolpert, Stanley, *A New History of India*, ed. a IV-a, Oxford University Press, New York, 1993.

Wood, Michael, *Conquistadors*, BBC Worldwide, London, 2000.

Wylie, Dan, „Shaka and the Modern Zulu State“, *History Today* 44, nr. 5 (mai 1994), p. 8.

Zinn, Howard, *A People's History of the United States: 1492–Present*, Perennial Classics, New York, 1999.

Indice

Numerele de pagină scrise cu cursive se referă la figuri și hărți.